

16

1996

A
BÉKÉS MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

**A BÉKÉS MEGYEI MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI**

16

A millecentenárium évében

**Békéscsaba
1996**

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 16.
Publications of the Museums of the County Békés
Mitteilungen der Museen des Komitates Békés

Sorozatszerkesztő:

Grin Igor

Szerkesztette:

Grin Igor
Réthy Zsigmond
Szabó Ferenc
Szatmári Imre

Technikai szerkesztő:

Szatmári Imre
Zvolenszki Györgyné

A tanulmányok lektorai:

Csizmazia György
Kovács Gyula
Molnár Zsolt
Réthy Zsigmond

Jankovich Dénes
Kemenczei Tibor
Mesterházy Károly
Somlói Éva
Benkő Elek

T. Bereczki Ibolya
Dankó Imre
Hajdú Mihály
Szabó Ferenc

A borítót tervezte:

Streit Miklós

ISSN 0139 – 0090

Tartalom – Inhalt – Contents

Kertész Éva:

- Védettségi adatok a Dél-Tiszántúl botanikai szempontból jelentős területeiről
– Angaben zum Schutz der aus botanischer Sicht bedeutenden Gebiete südlich
der Theiß 5

Domokos Tamás:

- Adatok Békéscsaba környékének malakológiai viszonyaihoz
– Angaben zu den malakologischen Verhältnissen der Gegend
von Békéscsaba 17

Réthy Zsigmond:

- Gerendás tájtörténete és élővilága
– Die Lebendige Umwelt und Landschaftsgeschichte von Gerendás 29

Sterbetz István:

- A reznek (Otis tetra) Magyarországon
– Otis tetra (Zwergtrappe) in Ungarn 49

Gyucha Attila:

- Kora vaskori leletek Sarkad határában
– Früheisenzeitliche Funde in der Gemarkung von Sarkad 67

Medgyesi Pál:

- Néhány Békés megyei avar kori és X–XI. századi lelet
– Funde aus der Avarzeit und aus dem X–XI. Jahrhundert
im Komitat Békés 129

Juhász Irén:

- X–XI. századi temetkezések Békés megye északi területén
– Bestattungen des X–XI. Jahrhunderts im nördlichen Teil
des Komitats Békés 157

Liska András:

- X–XI. századi temető Örménykúton
– Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút 175

Szatmári Imre:

- Középkori templom feltárása Telekgerendás határában
– Die Freilegung des mittelalterlichen Kirchengebäudes
in der Gemarkung Telekgerendás 209

Gábor Gabriella:

- Egy középkori pártáöv rekonstrukciója
– Die Rekonstruktion eines mittelalterlichen Jungferngürtels 257

L. Sinkó Rozália:

- Adatok Füzesgyarmat népi táplálkozásához
– Beiträge zu völkischen Ernährungssitten von Füzesgyarmat 267

B. Szűcs Irén:

- Sárhajók a Békés megyei múzeumok gyűjteményeiben
– Schlammschiffe in der Sammlung der Museen des Komitats Békés 289

Szendrei Eszter:

- Két hajdani hajdúváros törökkori mondái
– Sagen aus der Türkenzeit zweier ehemaliger Haiduckenstädte 297

Jankovich B. Dénes:

- Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához
– Medieval data on the hydrography and the exploitation
of the Körös River 305

Blazovich László:

- Gyula városának és lakóinak jogi helyzete a középkorban
– Die Rechtslage von Gyula und seinen Einwohnern im Mittelalter 351

Kiss Anikó:

- A XVI. századi gyulai személynevek
– Gyulaer Personennamen aus dem XVI. Jahrhundert 367

Hévvízi Sándor:

- Békés megye török időszak utáni újratelepülése a helynevek tükrében
– Die Neubesiedlung des Komitats Békés nach der Türkenzeit im Spiegel
der Ortsnamen 381

Szilágyi Miklós:

- Domonkos János és a „Békésvármegyei Múzeum története”
– János Domonkos und die Geschichte des Békés-er Komitatsmuseums 395

Palov József:

- A szarvasi múzeum múltjáról és jelenéről
– Zur Vergangenheit und Gegenwart des Szarvaser Museums 437

Cs. Szabó István:

- A békéscsabai Gabonamúzeum
– Das Békéscsabaer Kornmuseum 449

Védettségi adatok a Dél-Tiszántúl botanikai szempontból jelentős területeiről

- Kertész Éva -

A Dél-Tiszántúl területe növényföldrajzi szempontból a Tiszántúl (*Crisicum*) flórajáráshoz tartozik. A természeti környezet gyors pusztulása e vidék élőhelyeit sem kerülte el.

Az 1970-es évek közepétől a *Békés megye természeti képe* c. program keretében a természetvédelemmel foglalkozó szakemberek egyik feladata a rohamosan változó tájban a természetes vegetáció maradványainak (rétek, legelők, erdők, védett növények) felkutatása, értékeinek rögzítése, és védetté nyilvánítása lett.

E munka keretében még az utóbbi években is jelentős területek kerültek védelem alá.

Az alábbi dolgozatban ezekből a botanikai szempontból értékes területekből szeretnék néhányat bemutatni (a teljesség igénye nélkül), amelyek részben reprezentálják a táj még fennmaradt jellegzetes vegetációtípusait.

Szeghalom Kék-tó

Szeghalom környékén (Csikéri-legelő, Szeghalmi-Mágor) a legelőkön, kaszálókon, a Fok-közi-erdő belsejében gyakran találkozhatunk lefolyástalan laposokkal, erekkel, vadvizekkel.

Mélységük sekély, de nagyobb területet is elboríthatnak, néhol bővebb vízü erekkel is kapcsolatban állnak.

A Szeghalmi-Mágoron (Nagytúlakörös) a hajdani Sárrét flóráját idéző kisebb-nagyobb nádasfoltok is előfordulnak.

A Szeghalmi Kék-tó hosszan elnyúló laposában az alábbi növénytársulások különíthetők el: *Scirpo-Phragmitetum sparganietosum* – (nádas); *Caricetum elatae* – (zsombéksásos); *Schoenoplectus tabernaemontani* – (sziki kákás); *Agrostio-Beckmannietum* – (hernyópázsitos rét).

Az 1991. október 17-i felvételem alapján a *Scirpo-Phragmitetum sparganietosum* subasszociációban a következő fajokat találtam: *Sparganium erectum*, *Cirsium arvense*, *Glyceria aquatica*, *Iris pseudocorus*, *Galium palustre*, *Butomus umbellatus*, *Alopecurus pratensis*, *Alopecurus geniculatus*, *Epilobium hirsutum*, *Epilobium parviflorum*, *Lycopus europeus*, *Lycopus exaltatus*, *Lythrum virgatum*, *Lythrum salicaria*, *Inula britannica*, *Beckmannia eruciformis*, *Juncus conglomeratus*, *Juncus inflexus*, *Rorippa amphibia*, *Rumex stenophyllus*, *Rumex obtusifolius*, *Potentilla reptans*, *Ranunculus repens*, *Symphytum officinale*.

A társulás karakterfaját adó nád (*Phragmites communis*) az állandó vízborítás hiánya miatt teljesen hiányzik, helyét a sekély vízmélységű helyekre jellemző ágas békabuzogány (*Sparganium erectum*) vette át.

Állományában a nádi, mocsárréti növényfajok keverednek, – sárga nőszirm (Iris pseudocorus), virágkaka (Butomus umbellatus), vízi peszérce (Lycopus exaltatus).

Felszínét a békalencse-hínár tagjai borítják; apróbékalencse (Lemna minor), bojtosbékalencse (Spyrodela polyrhiza), rucaöröm (Salvinia natans).

A tavaszi vízborítás után a nyári kiszáradó periódusban a tófenéken megtalálható volt a nagy viziboglárka (Batrachium aquatile), a pocsolya látonya (Elatine alsinatum) és a vízmelléki csukóka (Scutellaria galericulata).

Az Alföldön egykor elterjedt, ma a lecsapolások miatt már eltűnőben levő növény-társulás a zombéksásos (Caricetum elatae). A Kék-tó egy részét kitevő zombékos igen jó fészkelőhelyet biztosít a nagyon gazdag madárvilágnak.

Jellemző fajai közül fő állományalkotó a zombéksás (Carex elata). A tó szélén jelenik meg állományuk, és csak ritkán keveredik bele más sásfaj; deres sás (Carex flacca), bókoló sás (Carex melanostachya).

A szikes tavak vízfeltöréses szakaszain alakul ki a sziki kákás mocsár (Schoenoplectus tabernaemontani).

A tó parkközeli elszikeseződő részein található az ecsetpázsitos (Agrostio-Alopecuretum pratensis), és a hernyópázsitos sziki rét (Agrostio-Beckmannietum) zonációi.

A védett terület jelentős részét a Kék-tó foglalja el. Hozzá csatlakozik a Csikéri-legelő ürmös (Artemisio-Festucetum pseudovinae) és cickóros (Achilleo-Festucetum pseudovinae) sziki gyepe.

Erősen degradálódott löszgyep maradványfoltjaiban a védett erdősztyepp növény a macskahere (Phlomis tuberosa) díszlik. Ezek a növények a löszpusztai tölgyesek szegélyeit borították. A Csikéri-legelőtől Ny-ra a Határ-csatorna mindkét oldalán kb. 60 m²-es foltban a macskahere mint „tanunövény” valószínűleg szintén az erdő hajdani vonalát követi.

Javaslat a védelemre: A Kék-tó fokozatos kiszáradása és feltöltődése figyelhető meg. Oka részben az aszály, részben pedig az, hogy a tavaszi vagy nyáreleji mesterséges vízszintemelés a csatornából az utóbbi években elmaradt. Szükséges volna a Kék-tó állandó 20–40 cm-es vízborításának megoldása.

A legelő és a mocsár túllegeltetett (marhalegelő). A taposást, bolygatást a mezei iringó (Eryngium campestre), a bókoló bogáncs (Carduus nutans) túlszaporodása jelzik.

Gyulavári Sitka-erdő

Síkvidéken, nagyobb folyók felsőbb ártéri szintjein alakulnak ki az ún. keményfa-ligetek, vagy tölgy-kőris-szil ligeterdők (Fraxino pannonicae-Ulmetum).

A Fekete-, Fehér- és a Kettős-Köröst követő Gyulavári és Dobozi erdőkben csak mozaikosan található meg a tölgy-kőris-szil ligeterdő gyöngyvirágos típusának (Fraxino pannonicae-Ulmetum convallarietosum) egy-egy töredéke.

Aszerint, hogy a ligeterdő talajnedvesség ellátottsága milyen fokozatot képvisel, többféle aljnövényzetű típust különböztetünk meg, és ennek megfelelően természetvédelmi kezelésük is eltérő.

A Gyulavári Sitka-erdőben a 128 A és a 129 A jelű erdőrészekben a félnedves, és egy foltban 127 A a gyöngyvirágos tölgyes száraz típusát találhatjuk meg.

Az üde, félnedves talajú erdőtípus talaja mély, humuszban gazdag, jó vízgazdálkodású. Ezen a termőhelyen a kocsányos tölgy igen jó, erőteljes növekedésű. Nem véletlen, hogy éppen ezek az erdőfoltok képviselik a legnagyobb erdőgazdasági értéket. Lombkoronaszintjében a kocsányos tölgy dominál (1,60–1,80 cm Ø), mellette a magyar kőris, a vénic szil és a vadvörte fordul elő. Cserjeszintje gazdag. Fő alkotói a veresgyűrű som, mezei juhar, bodza, erdőszélen a galagonya és a kökény.

A típusra jellemző lágyszárú növények a gyöngyvirág (*Convallaria majalis*), és a széleslevelű salamonpecsét (*Polygonatum latifolium*).

Kísérő ligetedei fajok: *Viola elatior*, *Galeopsis speciosa*, *Circea lutetiana*, *Corydalis cava*, *Lamium galeobdolon*, *Lamium maculatum*, *Rumex sanguineus*, *Stachys silvatica*, *Ficaria verna*, *Arum orientale*.

Túlszaporodás esetén a gyomosodást jelző fajok a csalán *Urtica dioica*, *Galium aparine*, *Torylis japonica*, *Arctium lappa*.

A talajvízszint csökkenését, a degradáció különböző jeleit mutatja a 127 A erdőtagban levő gyöngyvirágos típus töredékes állománya.

Uralkodó faj itt is a kocsányos tölgy. Állománya azonban kiritkult, cserjeszintje néhány maradvány tatárjuhar, mezei szil, és veresgyűrű som kivételével szinte teljesen hiányzik.

A gyöngyvirág (*Convallaria majalis*) azonban még megtalálható egy kb. 15x15 m²-es foltban, azonban a ligetedei fajok itt már alig képviselik az asszociációt.

A kiszáradó termőhelyek egyik jelentős veszélye az erdei ökoszisztémák károsodása.

Egyik fontos tényező a ligeterdő dús cserjeszintjének megőrzése.

Feltétlenül indokolt néhány ilyen „túlkoros” faállományú gyöngyvirágos típus fenntartása nemcsak erdőművelési, hanem természetvédelmi szempontból is, hiszen ezek a maradványerdők a ligetedei fajok géncentrumait is jelentik.

Az erdők talajvízszintjének általános csökkenése a Körösmenti erdők néhány hegyvidéki jellegű növényfajának megritkulását, illetve eltűnését okozta. Ezért is fontos a töredékeiben megmaradt reliktumjellegű erdőfoltok fenntartása és védelme.

A Gyulavári-erdő Bányarét nevű védett erdeje hasonló problémával küzd. A tartós aszály és vízlevezetés hatására a terület gyomosodik, az idős kocsányos tölgyek igen gyorsan pusztulásnak indultak. Néhány jellegzetes karakterfajt már évek óta nem találunk: pl. *Nephradium filix-mas*, *Platanthera chlorantha*, *Leucjum aestivum*.

Természetvédelmi kezelése, rekonstrukciója folyamatos vízvisszatartással, illetve időszakos nedvesítéssel lehetséges.

Tótkomlói törpemandulás (Amygdalus nana)

Tótkomlós–Kaszaper között a 38–39-es km-kőnél az útszéli gyepsávban három erőteljes foltban (17x5 m², 10x3 m², 5x5 m²) törpemandula (*Amygdalus nana*) maradványfolt található.

A törpemandulás jellemző tagja a tatárjuharos lösztölgyeseknek és a sziki tölgyeseknek is. Régi, viszonylag bolygatatlan határmezsgyéken, vasúti töltés oldalában a macskaherevel, szennyes ínfűvel, pusztai meténggel az egykori löszerdők vonalát kö-

vetik. A törpemandula, népies nevén „hangabarak” kb. 0,70 cm magas, rózsaszínű virágai április elején, közepén nyílnak.

Békés megyében Csorvás, Kondoros térségében a mezsgyéken még több helyen előfordult, de itt szinte teljesen áldozatává vált a nagyüzemi táblák kialakításának. A Mezőhegyes–Tompapuszta vasúti töltésen található kb. 10 m²-es állománya is veszélybe került, ezért ebből az állományból néhány tő áttelepítésre került a Battonya Kistompapusztai védett löszpusztagyepbe.

A törpemandulást körülvevő gyepsáv is védendő, mert a ma már csak nagyon kis területen megtalálható löszpusztagyep (*Salvio-Festucetum rupicolae*) fajgazdag társulása is értékes. Többek között a kék virágú védett pusztai meténg (*Vinca herbacea*) is előfordul.

A mintavétel alapján a gyepet a következő jellegzetes fajok alkotják: *Festuca rupicola*, *Thalictrum minus*, *Salvia nemorosa*, *Verbascum lychnitis*, *Carduus hamulosus*, *Linaria angustissima*, *Achillea pannonica*, *Astragalus cicer*, *Ornithogalum pyramidale*, *Stachys recta*, *Ajuga genevensis*, *Salvia verticillata*, *Hypericum elegans*, *Anchusa barleri*, *Artemisia campestris*, *Vinca herbacea*, *Rubus caesius*, *Euphorbia virgata*, *Trifolium montanum*, *Galium verum*, *Rosa gallica*, *Prunus spinosa*.

Javaslat a védelemre: A törpemandulát tövestől kiásni, virágját leszedni nem szabad (magról szaporítható). A növény fennmaradását nagymértékben veszélyezteti a szántó-föld felől a kiszántás, a vegyszeres gyomirtás és az égetés.

A Battonya Kistompapusztai rét

A Battonya–mezőkovácsházi út 8-as kilométerkövétől nyugatra a Száraz-ér által körülölelve találhatjuk meg a Battonya Kistompapusztai védett löszpusztarétet. Területe 20 ha.

Fennmaradása elzártságának és a lakott területektől való nagyobb távolságának köszönhető.

Az eredeti posztglaciális xeroterm maradványfajokat őrző reliktum területek ma már valóban nagyon ritkák, és ennek érdekessége, hogy mindegyik szigorúan védett reliktumfolt a Dél-Tiszántúlon található. (Pusztaföldvár Tatársánc, Csorvás erdélyi hérics /*Adonis transsylvanica*/, és Kondoros, kónya zsálya /*Salvia nutans*/ termőhelye.)

Az alföldi löszpusztagyepök cönológiai és ökológiai felvételezését ZÓLYOMI (1958–1967) végezte el.

A térszíntől kiemelkedő löszhátak ma már jelentős részben szántókká váltak, ez történt a békés-csanádi löszhát, hajdan nagykiterjedésű löszgyep (*Salvio-Festucetum rupicolae*) vegetációjával is.

Battonya és Kunágota környékén a „tályoggyökér” is termett, ami egyaránt jelenthette a tavaszi és az erdélyi héricset (CSATHÓ 1986). Előfordulásukat ma is igazolja az a két tő tavaszi hérics (*Adonis vernalis*), amely a Mezőhegyes–Battonya vasúti töltés oldalában talált menedéket (478–479 v. km között), a következő kísérőnövények társaságában: *Vinca herbacea*, *Amygdalus nana*, *Cytisus ratisbonensis*, *Teucrium chamaedrys*, *Hypericum tetrapterum*, *Viola ambigua*, *Salvia nemorosa*, *Stachys recta*.

KITAIBEL P. a Természettudományi Múzeum Növénytarában őrzött tátorján (*Crambe tataria*) példánya szerint Mezőhegyes környékén a löszgyepek e karakternövénye is élt.

A löszgyepvegetáció folyamatos átalakuláson ment át. Részben elszikenedett, részben kis területekre szorulva elgyomosodott.

A Battonya-kistompai védett terület kelet-nyugati elhelyezkedésű löszhátján árvalányhajas, fenyérfüves löszpusztagyepen (*Salvio-Festucetum rupicolae*) maradt fenn.

Mintafelvétel: *Stipa capillata*, *Poa angustifolia*, *Festuca rupicola*, *Chrysopogon gryllus*, *Centaurea scabiosa*, *Galium verum*, *Salvia nemorosa*, *Teucrium chamaedrys*, *Thymus marschallianus*, *Asperula cynanchica*, *Achillea setacea*, *Viola ambigua*, *Euphorbia cyparissias*, *Ornithogalum pyramidale*, *Vicia onobrychis*, *Andropogon ischaemum*, *Centurea ochroleuca*, *Thalictrum minus*, *Seseli varium*, *Stachys recta*, *Fragaria collina*, *Senecio jacobae*, *Leontodon hispidus*, *Plantago media*, *Genista tinctoria* ssp. *elator*, *Prunella laciniata*, *Potentilla impolita*, *Verbascum phoeniceum*, *Filipendula hexapetala*, *Silene otites*, *Astragalus cicer*, *Verbascum lichnytis*, *Hypericum tetrapetrum*, *Cirsium eryophorum*, *Knautia arvensis*, *Phlomis tuberosa*.

Domináns fajai a barázdált csenkesz (*Festuca rupicola*), kunkorodó árvalányhaj (*Stipa capillata*), a réti perje (*Poa angustifolia*), macskahere (*Phlomis tuberosa*), közönséges borkóró (*Thalictrum minus*) és az élesmosófű (*Chrysopogon gryllus*).

A löszpusztarétek karakterfajai közül megtalálható a kék atracél (*Anchusa barrelieri*), horgas bogáncs (*Carduus hamulosus*), csuklyás ibolya (*Viola ambigua*), késői pitypang (*Taraxacum serotinum*).

Az erdősztyepp fajok közül a macskaherén és a közönséges borkórón kívül a sarlós gamandor (*Teucrium chamaedrys*), a nyúlárnyék (*Asparagus officinalis*), csattogó szamóca (*Fragaria collina*), méreggyilok (*Cynanchum vincetoxicum*), tarka koronafürt (*Coronilla varia*), buglyos kocsord (*Peucedanum alsaticum*), keskenylevelű gyujtoványfű (*Linaria angustissima*), nagyvirágú magyar szegfű (*Dianthus giganteiformis*), sokvirágú boglárka (*Ranunculus polyanthemus*), és a jakabnapj aggófű (*Senecio jacobae*) vannak jelen.

(A német peremizs *Inula germanica* is előfordul a védett területen kívül Medgyesegyháza–Mezőkovácsháza között a 29-es kilométerkőnél, kb. 6 m²-es foltban.)

A löszgyepet alkotó fajok kb. egynegyedét a sztyepprétek (*Festucion rupicolae*), és a szárazgyep (*Festucion*) tagjai alkotják. Igen nagy részesedéssel a barázdált csenkesz (*Festuca rupicola*) és a réti perje (*Poa angustifolia*). Bolygatott helyeken nagy foltokat alkotnak a ligeti zsálya (*Salvia nemorosa*), a tejoltó galaj (*Galium verum*), és a hólyagos csűdfű (*Astragalus cicer*).

Néhány említésre méltó faj még ebből a csoportból: pusztai meténg (*Vinca herbacea*), hegyi len (*Linum austriacum*), koloncos legyezőfű (*Filipendula hexapetala*), változó galaj (*Seseli varium*), vastóvú imola (*Centaurea scabiosa*), kosborképvéronika (*Veronica orchidea*).

Az aranyfürt (*Aster lynosiris*) itt teljesen hiányzik, csak Békéscsaba, Szeghalom erdősztyepp-rétjein fordul elő.

Őszi aspektusban a sziki őszirózsa (*Aster punctatus*) lila foltjai jelennek meg.

Május közepétől a nedvesebb részeken a kakascímer (*Rhinanthus rumelicus*) tömegétől sárgállik a puszta. Tavasszal jelennek meg a mezei tyúktaraj (*Gagea pratensis*), a salátboglárka (*Ficaria verna*) és nyúlánksárma (*Ornithogalum pyramidale*).

Az elszikesedés első lépcsőfokán a cickóros lőszlegelő (*Achilleo-Festucetum pseudovinae*) asszociáció megjelenése tipikus.

A löszhát két oldalán a térszín csökkenésével és a szikesedés előrehaladtával ez a jelenség figyelhető meg.

A legalacsonyabb részeket a hernyópázsitos rét (*Agrostio-Beckmannietum*) és a sziki mézpázsitos rét (*Puccinellietum limosae*) foglalja el.

A Száraz-ér közelében a löszgyep degradáltabb foltjaiba, legszebb képviselője a kövér aggófű (*Senecio doria*) díszlik.

A löszpusztagyep reliktum területeket is erőteljes kulturhatás éri. Így a rendszeres kaszálás, legeltetés és az ezekkel együttjáró taposás.

A Battonya kistompai védett terület éppen viszonylagos nagysága és elzártsága miatt alkalmas lehet természetvédelmi problémák tisztázására, pl. kaszálás, illetve néhány bizonyítottan ebben a térségben előforduló növény visszatelepítésére (pl. tavaszi és erdélyi hérics, tatorján, kónya zsálya).

Szabadkígyós Makkos-hát – Mezőgyán Eperjesi-gyep

A sziki erdősztyepp (*Peucedano-Asteretum sedifolii*) ma hazánkban az egyik legkisebb kiterjedésű területen fennmaradt növénytársulása. Érdekesség az is, hogy magyarországi előfordulásai egyetlen flórajárásra, a *Crisicumra* (Tiszántúl) korlátozódik.

A sziki erdősztyepp-rétek sajátos, és igen gazdag fajösszetétele még igen jól tanulmányozható az országos jelentőségű Bélmegyeri Természetvédelmi Területen. A Tiszántúlon a társulás jelentősebb védett területei a Hortobágyi Nemzeti Parkban lévő Ohati és Újszentmargittai-erdő, valamint a Hencidai Csere-erdő.

Az utóbbi években munkám során folyamatosan térképezem a megyében még előforduló sziki erdősztyepp-réteket.

A sziki erdősztyepp-rét tisztásokat eddig Békéscsaba, Szabadkígyós, Póstelek, Gerla, Szeghalom, Körösladány, Kárászmegyer, Nagygyanté, Geszt, Zsadány, Mezőgyán térségében sikerült felkutatnom. Ezeknek nagysága, és degradáltságuk mértéke különböző.

Jellegzetes karakterfajuk az ősre terebélyesre növő sziki kocsord (*Peucedanum officinale*), az aranyfürt (*Aster lynosiris*), és a lila virágú réti őszirózsa (*Aster punctatus*).

A társulás jellegzetes, feltűnően szép védett növénye a korcs nőszirm (*Iris spuria*). E növények együttes jelenléte, de különösen a korcs nőszirm tömeges előfordulása tette indokolttá az alábbi két terület védetté nyilvánítását.

A Szabadkígyós északi határában elterülő Makkos-háton a sziki erdősztyepp-rét kisebb-nagyobb foltjai keverednek a szikes pusztai és löszpusztai elemekkel.

Május közepétől a szikes laposokban és az erdők szélén 2–300 tő korcs nőszirm (*Iris spuria*) virágzik.

A gyept a következő jellegzetes fajok alkotják: *Peucedanum officinale*, *Aster punctatus*, *Artemisia monogyna*, *Poa angustifolia*, *Limonium gmelini*, *Veronica spica-*

ta, *Fragaria collina*, *Alopecurus pratensis*, *Potentilla argentea*, *Serratula tinctoria*, *Galium verum*, *Festuca pseudovina*, *Asparagus officinalis*, *Hieracium piloselloides*, *Filipendula hexapetala*, *Prunus spinosa*, *Pyrus pyraeaster*, *Crataegus monogyna*.

Mezőgyán határában található az Eperjesi-gyep.* Ezen a 2–3 ha kiterjedésű réten kb. 5–6000 (1993) tő korcs nőszirm (Iris spuria) virágzik. Jelenleg a legeltetésen kívül túlzott bolygatásnak nincs kitéve, de a védelme fontos.

A terület jelentős része sziki erdősztyepp-rét (Peucedano-Asteretum sedifolii). A gyep összetétele: *Peucedanum officinale*, *Aster punctatus*, *Koeleria gracilis*, *Iris spuria*, *Limonium gmelinii*, *Festuca pseudovina*, *Artemisia monogyna*, *Potentilla alba*, *Plantago schwarzenbergiana*, *Asparagus officinalis*, *Fragaria collina*, *Peucedanum alsaticum*, *Thymus glabrescens*, *Cirsium eryophorum*, *Crataegus monogyna*.

Összefoglalás:

A fenitekben tárgyalt területek a javaslatok alapján védelemre kerültek, kivéve a szabadkígyósi Makkos-háti rétet, ami sajnos a mai napig nem védett, és a fokozatos elszántás létét fenyegeti. A mezőgyáni-gyep, a Biharugrai Tájvédelmi Körzet része lett. A Gyulavári reliktum erdőfolt védelme ellenére szintén veszélybe került, mert a körülötte levő erdőrészt kivágták, az utóbbi évek aszálya tovább csökkentette a terület fenntarthatóságának esélyeit.

Ennek ellenére a kutatások során az is nyilvánvalóvá vált, hogy a jelentős változások ellenére a terület vegetációtörténeti és növényföldrajzi szempontból értékes fajokat őrzött meg.

IRODALOM

BODROGKÖZY GY. (1980): Szikes puszták, és növénytakarójuk.
In: Békés Megyei Múzeumok Közleményei 6. 29–49.,
Szerk.: Réthy Zs. – Békéscsaba.

BORBÁS V. (1881): Békésvármegye flórája. MTA. Ért. XI., 1–105.

CSATÓ A. (1966): A Battonya–Kistompa-pusztai löszrét növényvilága.
In: Környezet és Természetvédelmi Évkönyv. 7. Szerk.: Réthy Zs. – Békéscsaba.

KERESZTHY–KÓSA (1979): A Gyulavári–Mályvádi erdőben létesítendő természetvédelmi terület botanikai indoklása. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, Természettudományi Adattár. L. sz.: 1920/1988.

* Megjegyzés: A Magyarország Földrajzinév-tára II. Békés megye (FÖLDI 1980) kötetben ez a terület Eperjes néven szerepel. A Varjasi-gyep elnevezést a helyi hagyomány, gyűjtés alapján használok.

- KERTÉSZ É. (1989): A Dobozi ártéri liegeterdők florisztikai vizsgálata. In: Dobozi Tanulmányok, 17–30. Szerk.: Réthy Zs. – Békéscsaba.
- KOVÁCS A.–MOLNÁR Z. (1986). A Szabadkígyósi Tájvédelmi Körzet fontosabb növénytársulásai. In: Környezet és Természetvédelmi Évkönyv, 6. Szerk.: Réthy Zs. – Békéscsaba.
- KÖRMÖCZI L. (1989): A Holt-Körös menti természetközeli liegeterdő társulástani viszonyai. In: Dobozi tanulmányok, 31–43. Szerk.: Réthy Zs. – Békéscsaba.
- MÁTHÉ I. (1936): Növényzociológiai tanulmányok a Körös-vidéki liget- és szikes erdőkben. Acta Geobot. Hung. 1. 150–166. Bp.
- SOÓ R. (1964–1980): A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I–IV. Bp.
- TÓTH A. (1988): Degradálódó hortobágyi löszgyepek reliktumfoltjainak synökológiai viszonyai. Tudományos kutatások a HNP-ben. Szerk.: Tóth A. – Debrecen.
- ZÓLYOMI B.–JAKUCS P. (1981): Természetes erdők, mesterséges állományok. Botanikai Közlemények, 68, 133–139.
- ZÓLYOMI B.–JANKÓ B. (1962): *Salvia nutans* L. und *S. betonicifolia* Ettl. in. Ungarn Acta. Bot. Hung

**Angaben zum Schutz der aus botanischer Sicht bedeutenden
Gebiete südlich der Theiß**

– Éva Kertész –

Resümee

Das beschleunigte Aussterben der natürlichen Umgebung hat auch die Lebensgebiete südlich der Theiß nicht verschont.

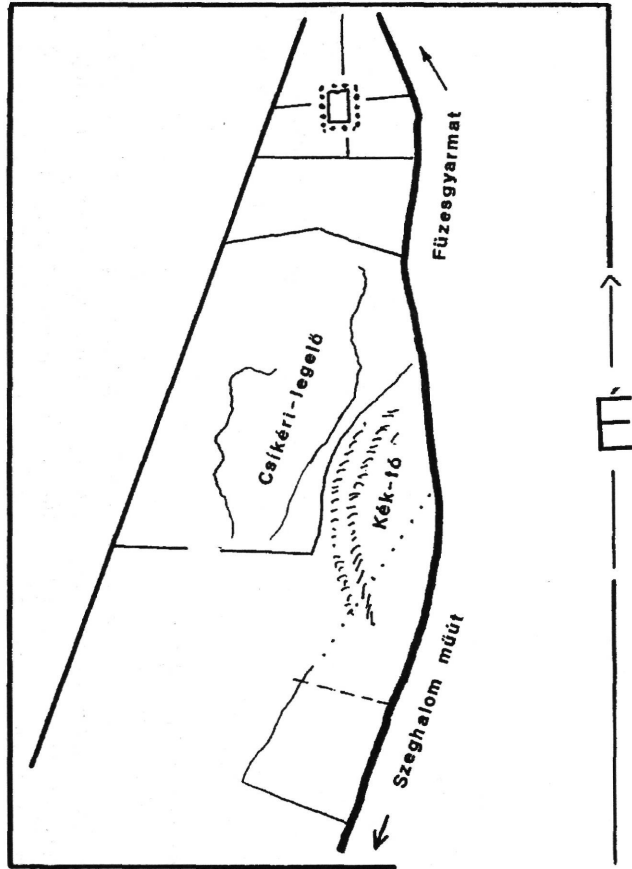
Die Arbeit befaßt sich mit der Vorstellung solcher, aus botanischer Sicht wertvollen Gebiete, welche teilweise die noch bestehenden charakteristischen Vegetationstypen dieser Landschaft repräsentieren.

Zu den als zu schützend empfohlenen Gebieten gehören moorige Riedgebiete, Überbleibsel des von Maiglöckchen bewachsenen Eichen–Eschen–Ulmen Parkwäldchens, Zwergmandel–Flecken, Löß–Pußtawiesen, kalkige Waldsteppen–Wiesen.

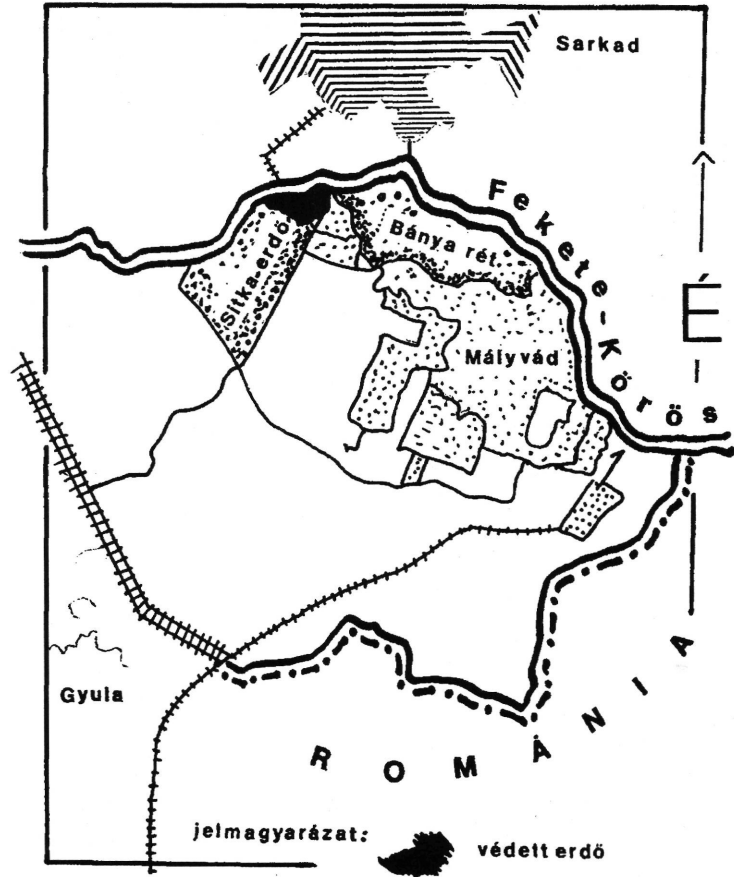
Dem Vorschlag entsprechend wurde mit Ausnahme eines Gebietes der Schutz für die obig erwähnten Gebiete bereits ausgesprochen. Trotz der bedeutenden Wandlungen im Gebiet südlich der Theiß wurden so Arten erhalten, die aus vegetationsgeschichtlicher und gewächsgeografischer Sicht äußerst wertvoll sind.

(Übersetzt von G. Dominka)

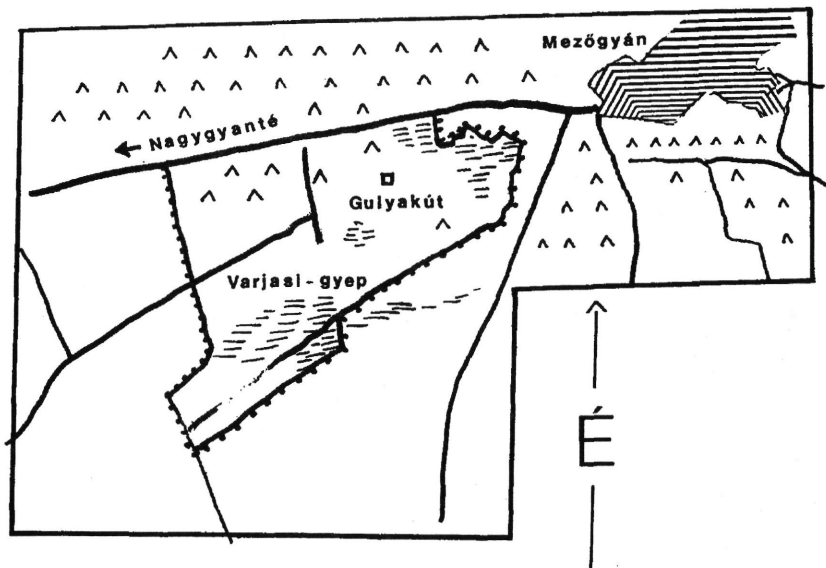
Kertész Éva
Munkácsy Mihály Múzeum
Békéscsaba,
Széchenyi u 9.
5600

1. kép: Szeghalom, Kék-tó.

2. kép: Gyulavári, Sitka-erdő.

3. kép: Mezőgyán, Varjasi-gyep.

4. kép: Törpemandula (*Amygdalus nana*) – Fotó: Kertész Éva.

Adatok Bélmegyer környékének malakológiai viszonyaihoz

– Domokos Tamás –

„Feledhetetlen édesanyám,
BOZÓ AMBRUS PIROSKA
(1910–1992) emlékére”

A vizsgált terület nagyszerkezetiileg a Berettyó és Körösök közéhez, ezen belül a Kettős-Körös völgye és közvetlen környékének nevezett regionális kistájhoz tartozik (1. ábra).

Felszínét zömében újholocén agyag, és szikes iszap (Fáspusztá, Kárászi-legelő), elvéve felső-pleisztocén iszapos lösz borítja. Az átlagos évi középhőmérséklet 10.6–11.0 °C, a csapadék pedig 520 és 580 mm közötti érték. A csapadék területi eloszlására jellemző, hogy Bélmegyertől D-re eső területre viszonylag több csapadék jut (Andó M. 1974, Rónai A. 1975).

Bélmegyer környékének egykori arculatát döntően a Fekete-Körös Kis-Körös ágából kiszakadó Büngösd, és a Sarkad irányából érkező Fás-ér határozta meg (1. Békés Megyei Levéltár B.m.T. 74.).

Egy 1815-ben rajzolt térképről is kiderül, a kezdeti vízszabályozás ellenére (Határéri-csatorna), a Fás-ér bonyolult zeg-zugos vízfolyásai uralták az egykori Bélmegyer pusztát. (3. ábra). Ezen vízfolyások holocén tájalakító munkájának tanui: a környék felszínét változatossá tevő partok, dombok és halmok. A térképről az is kiderül, hogy a környék nagy része már a XIX.sz. elején mezőgazdasági művelés alatt állt, s viszonylag csekély volt az erdővel borított terület.

Az egykori ligeterdők emlékét, ma már csak néhány tölgyfa Matuzsálem őrzi Fáspusztán és Szolga-erdőben.

Fáspusztával kapcsolatos a Bélmegyerre vonatkozó, Bába K. nevéhez fűződő, első malakológiai adat is (Bába K. 1980). Publikációjában – 1976. évi gyűjtésére hivatkozva – a következő recens fajokról tesz említést: *Cochlicopa lubrica*, *Vallonia costata*, *Vallonia pulchella*, *Agopinella minor* és *Cepaea vindobonensis* (Bába K. 1980). Jómáram 1977-ben gyűjtöttem először Bélmegyeren. Tájékoztató gyűjtéseim során 10 faj sikerült kimutatnom. (2. ábra 10. gyűjtőhely). Sajnos, helyismeretem hiányában tévesen, „Bélmegyer, Fáspusztá-árok” megnevezés alatt kerültek be az adatok Kovács Gy. összefoglaló malakofaunisztikai munkájába (Kovács Gy. 1980). E gyűjtőhely pontos megnevezése: Bélmegyer, Feles-derék-csatorna alja a Sándor hídnál (2. ábra 10. gyűjtőhely).

Puhatestűek vizsgálatának módszere

A recens fajokra vonatkozó szisztematikus gyűjtések 1985-ben kezdődtek és a kézirat lezárásának évében, 1988-ban fejeződtek be. A recens fajok kutatásával párhuzam

mosan reprezentatív Mollusca és Vertebrata vizsgálatok folytak a Csömöki-dombon (Domokos T.–Kordos L.–Krolopp E. 1989). A recens fajok begyűjtése során segítségemre volt leányom és fiam, Domokos Éva és Domokos Tamás. Lennert József kollégának pedig, a recens Cecilioides acicula és a fosszilis, Hydrobiidae famíliába tartozó, feltehetően Paladilhia sp. adatának átengedéséért tartozom köszönettel.

Gyűjtésem során 26, zömmel erdei élőhelyet kerestem fel (2. ábra). A gyűjtést egyeléssel, föld- és avarminta, illetve 39 db 25x25 cm-es kvadrát (avarminta) formájában ejtettem meg. A mintákat szárítás után átrostáltam, kiszárítottam, ezt követően lupe segítségével szétválogattam, és meghatároztam a házakat. Végezetül a gyakorisági sorrendben (konstancia) első 10 szárazföldi faj esetében – a többi faj figyelmen kívül hagyásával – kiszámítottam az abundancia (A), dominancia (D) és konstancia (C) értékeket.

D %-ban: egy faj egyedszámának százszorosa osztva az összes faj egyedszámának összegével.

A: egy faj egyedszáma osztva a vizsgált biotóp m²-ben mért területének mérőszámaival.

C %-ban: a vizsgált kvadrátok számával osztott azon kvadrátok számának százszorosa, amelyben az adott faj előfordul.

A zoológiai karakterisztikára kapott értékek tájékoztató jellegűek, hiszen a számítások során az avar és a felső talajréteg vastagságát, tömegét nem vettem figyelembe. Továbbá a megközelítően 2,5 m²-ről vett minta, köztudomásúan inzuláris diszperzió miatt, nem nyújthat elégséges alapot. Természetesen, a kisebb gyakoriságú fajok elhagyása is módosítja az eredményeket, s némileg csökkenti azok realitását. A konstancia kiszámításánál az azonos biotópokból származó kvadrátok adatait összevontam, és átlagot számítottam. Ez az átlagolás természetesen – inhomogén eloszlás esetén – megnöveli az egyes fajok konstancia értékeit. Feltételezésem szerint, az egyes fajok egymáshoz viszonyított dominancia értékei – az átlagolás ellenére – effektív arányokat mutatnak.

A 226 tételnyi, 5114 darabos malakológiai anyagot a Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba) Mollusca-gyűjteményében helyeztem el.

Végezetül megjegyzem, hogy gyűjtéseimmel kapcsolatos kiadásaimat nagyrészt magam finanszíroztam, és a gyűjtések zömét szabad időmben végeztem.

Recens faunalista, ökológiai karakterisztikák, megjegyzések

Az 1. táblázat, a 2. ábrán ismertetett, számozással azonosított gyűjtőhelyeknek megfelelően, rendszertani sorrendben (Pintér L. 1984) mutatja be az adott biotópból előkerült fajokat. Amint az a táblázatból is kitűnik; Békéscsaba térségéből 49 recens puhatestűt sikerült kimutatni. Ez a megye malakofaunájának (99 faj) csupán 49,5%-a. Az egyes ökológiai csoportba tartozó fajok száma és %-a: vízi 22 (45%); ubikvista, nedvestérszíni 10 (20%); ligeti-erdei 14 (29%); szárazságtűrő 3 (6%). Meglepő a %-os megoszlás nagymérvű hasonlósága a nagyobb fajszámot képviselő dobozi malakofaunával: 47% – 18% – 26% – 9% (Domokos T. 1989).

A zoológiai karakterisztikákat tanulmányozva (2. táblázat) megállapítható, hogy Békéscsaba térségében legnagyobb abundanciával a *Vitrina pellucida*, legnagyobb dominanciával a *Vallonia costata* rendelkezik. Hiányzik azonban a 10 leggyakoribb békéscsabai faj közül az *Acanthinula aculeata*, a *Hygromia kovacsii* és a *Carychium tridentatum*. E három, Dobozon oly gyakori faj helyét a *Nesovitrea hammonis*, az *Euconulus fulvus* és az *Euomphalia strigella* foglalja el. A 10 leggyakoribb faj összevetéséből az is kiderül, hogy Dobozon a ligeti-erdei, Békéscsabán az ubikvista, nedvestérszíni fajok dominálnak. Békéscsabán előkerült ugyan a *Hygromia kovacsii* egy példánya, de „egy példány nem példány” elv alapján nem került a fajlistára. Feltételezésem szerint, ez az egy példány dobozi minta feldolgozása során tapadt a rostához, és került a 16. sz. gyűjtőhely anyagához.

Mivel az 1. táblázat kvalitatív aspektusú, feltétlen szükség van néhány kvantitatív kiegészítés megtételére. A következőkben rendszertani sorrendben (Pintér L. 1984) fűzők megjegyzést néhány fajhoz.

Garychium sp. Dobozon a 10 leggyakoribb faj között található. Itt viszont nagyon ritka.

*Anisus septemgyratus*nak csupán két, megközelítően 4 mm Ø-jű, 5,5 kanyarulattal rendelkező példánya került elő a Hosszú-foki-főcsatorna két pontjáról. A főcsatorna a Királyerdő (Padurea Craiului) Ny-i lejtőjének vizeit, és a környező területek belvizeit vezeti le a Kettős-Körösbe. A főcsatorna hordalék-faunájának eredetéről, csak bonyolult vízgyűjtő rendszerének hidrogeográfiai ismeretében lehetne csak bizonyosat mondani.

A megye malakofaunájában ritkaságnak számít az *Anisus vortex* is (Kovács Gy. 1980, Kovács Gy. – Domokos T. 1987). Az előkerült 108 példánya közül a legnagyobb példány mérete: 1,7/10,3 mm. Az irodalom szerint, ez extrém méretű példány (Richnovszki A. – Pintér L. 1979).

A Lemnás hordalékban az *Anisus vortex*szel együtt előforduló *Anisus vorticulus* (82 darab) a megyére nézve új faj (Domokos T. 1988). A legnagyobb méretű példány 0,7/5,9 mm-es. E magasság/szélesség adat megegyezik az irodalomban közölt értékekkel (Richnovszki A. – Pintér L. 1979). Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a kisebb viszonylagos méret, az egyik legfontosabb differencia specifikus a 2 mm magasságú *Anisus vortex* f. *nummulus* Held taxonnal szemben (Richnovszki A. – Pintér L. 1979).

A *Gyraulus laevis* 3 példánya alátámasztja Petro Ede közlését, a faj szeghalmi előfordulását (Domokos T. 1987, Kovács Gy. – Domokos T. 1987).

A *Cochlicopa lubricellák* között több *Cochlicopa lubrica* felé mutató átmeneti alak található. Hasonlóan problémát okozott a Doboz környékén gyűjtött *Cochlicopák* szétválasztása is. Ott *Cochlicopa* agg. taxonba soroltam a gyűjtött *Cochlicopákat* (Domokos T. 1989).

A *Vertigo pygmaea* 4 gyűjtőhelyről került elő, összesen 9 példányban. A példányok között élő egyedeket nem találtam, csak hámló periosztrákum réteggel rendelkezőket.

A *Vallonia pulchella* és az *Arion subfuscus*nak csupán egy-egy példánya került elő Vadas idősebb faállományú erdőtagjából, illetve a Parlagi-erdőből.

A *Zonitoides nitidus* nedves vízpartokon, Dobozon és Békéscsabán is, csak elvétve mutatkozik.

A szubterrán *Vitrea contracta* megyei élőhelyeinek száma a Bélmegyeri gyűjtések során kettővel gyarapodott. Jelenleg a következő lelőhelyekről ismert: Biharugra–köz-ponti teletető; Bélmegyer–Kárász, Csömöki-domb; Doboz–Takácszug, Marói-erdő, Pósteleki-szőlők.

A *Nesovitrea hammonis*ból 170 példány került elő. Meglepő módon nem nedves, vízparti biotópból mint Dobozon, hanem erdők kevésbé nedvesnek tartott avarjából. Abundanciája 9., konstanciája és dominanciája pedig 8. a csökkenő sorrendben. Bába K. szerint a *Crisicum* flórajárás ligeterdeinek akcesszorikus faja. Ő a következő helyekről említi: Cséfa–Radvány-erdő (Románia), Hatvani-erdő (Érmellék, Románia), Jászsószentgyörgy–Borsa-erdő, Jászszentgyörgy, Óhat, Sajólad, Tőserdő, Újszentmargita–Tilalmas-erdő (Bába K. 1980).

Az *Oxychilus inopinatus* egyetlen nedves, csalános bitóp vakondtúrásából került elő. Ez a faj eddigi legészakibb előfordulásának a helye a megyében (Kovács Gy. 1980).

Az *Euconulus fulvus* eddig Békés megye egy pontjáról került elő (Doboz–Kispálzug, Holt-Körös kiszáradt medre), és csupán egy példányban. Csak Bélmegyertől D-re fekvő erdőkben él. Innen került a Munkácsy Mihály Múzeum Mollusca-gyűjteményébe 206 példány. A legnagyobb példány mérete az irodalmi adattal megegyezően 2,8/3,5 mm (Kerney, M.P.–Cameron, R.A.D.–Jungbluth, J.H. 1983). Ökológiai karakterisztikái tekintetében az *Euconulus fulvus* előkelő helyet foglal el a rangsorban – abundanciája, konstanciája és dominanciája tekintetében 5., 7., 5. A *Crisicum* ligeterdeiből ez ideig csupán Cséfa–Radvány-erdőből volt ismert (Bába K. 1980). Alföldi előfordulása szórványosnak mondható (Pintér L.–Richnovszky A.–Szigethy A. 1979).

Az *Anodonta woodiana*t csak a Fehér-háti-halastóból sikerült begyűjteni. Megjelenése haltelepítésnek, vagy vizimadarak „közreműködésének” köszönhető. A vízszint csökkenése következtében felszínre kerülő Anodontákat a madarak kiragadják az iszapból, és magasabb fán vagy póznán feltörik, elfogyasztják. Így fák és póznák alatt, gyakran jelentős mennyiségű kagylóhéj halmozódik fel. Hasonló jelenséget figyeltünk meg Lenner József barátommal a szeghalmi Fokköz és a körösladányi duzzasztó közötti gátszakaszon futó telefonpóznák alatt is.

Befejezésül a Bélmegyer környékéről előkerült fosszilis Molluscák listáját (Domokos T.–Kordos L.–Krolopp E. 1989) egészítem ki öt, különböző helyről előkerült taxonnal. Ezek a következők: *Paladilhia* sp. (Vadas talajfelszín); *Lymnaea stagnalis*, *Unio tumidus* és *Unio crassus* Cserszád közelében a Hosszú-foki-főcsatornánál lévő part, rézkori sír (Domokos T. 1980); *Helicopsis striata* (Fehér-háti-halastó közelében lévő szántás).

Köszönettel tartozom Kertész Évának és dr. Kovács Gyulának a munkám elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségért.

IRODALOM

Andó M. (1974): Békés megye természeti földrajza. In: Békés megye gazdasági földrajza. (Főszerk.: Krajkó Gy.), 21–24. B.M.T.VB. Békéscsaba.

- Bába K. (1980): A csigák mennyiségi viszonyai a Crisicum ligeterdeiben.
In.: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. (Szerk.: Réthy Zs.), 6: 85–101.
- Domokos T. (1980): A bélmegyeri holocén (rézkori) Unio-félék statisztikai összehasonlítása recens anyaggal. In.: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. (Szerk.: Réthy Zs.), 6. 103–115.
- Domokos T. (1987): Beszámoló a 11. Magyar Malakológus Találkozóóról. Soosiana, 15: 1–4.
- Domokos T. (1988): Néhány malakológiai érdekesség a Dél-, illetve Délkelet-Alföldről. Malakológiai Tájékoztató, 8: 23–25.
- Domokos T. (1989): Doboz térségének csigái és kagylói.
In.: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. (Szerk.: Réthy Zs.), 14: 52–63.
- Domokos T.–Kordos L.–Krolopp E. (1989): A bélmegyeri Csömöki-domb földrajzi viszonyai, holocén Mollusca és gerinces faunája.
In.: Alföldi tanulmányok. (Főszerk.: Simon Imre), 13: 85–103.
- Kerney, M. P.–Cameron, R. A. D.–Jungbluth, J. H. (1983):
Die Landschnecken Nord- und Mitteleuropas. Verlag P. Parey.
- Kovács Gy.(1980): Békés megye Mollusca-faunájának alapvetése
In.: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, (szerk.: Réthy Zs.), 6: 51–84.
- Kovács Gy.–Domokos T.(1987): Újabb adatok Békés megye Mollusca faunájához.
Malakológiai Tájékoztató, 7: 23–28.
- Meier-Brook, C.(1983): Taxonomic studies on Gyraulus (Gastropoda: Planorbidae).
Malacologia, 24/1–2/:34–38.
- Pintér L.–Richnovszky A.–S. Szigethy A.(1979): A magyarországi recens puhatestűek elterjedése. Soosiana, Suppl. I.
- Pintér L.(1984): Magyar recens puhatestűek revideált katalógusa (Mollusca).
Fol.Hist.-nat.Mus.Matr., 9: 79–90.
- Richnovszky A.–Pintér L. (1979): A vizicsigák és kagylók (Mollusca) kishatározója.
VIZDOK, Budapest.
- Rónai A. et al. (1975): Magyarázó Magyarország 200 000 földtani térképsorozatához. L–34X. Békéscsaba – MÁFI, Budapest.

Angaben zu den malakologischen Verhältnissen
der Gegend von Bélmegyer

– Tamás Domokos –

Resümee

Der Autor stellt die aus dem gegebenen Biotop hervorgegangenen Arten auf der 1. Tafel, der 3. Abbildung dargestellt, den entsprechenden Sammelstellen entsprechend nummeriert und systematisch geordnet vor (L. Pinter, 1984). Wie aus der Tabelle ersichtlich, gelang es im Gebiet von Bélmegyer 49 rezente Mollusken nachzuweisen. Dies bedeutet lediglich 49,5% der aus 99 Arten bestehenden Molluskenfauna des Komitats. Nach Zahl der Arten und in Prozenten gerechnet bedeutet dies bei den verschiedenen ökologischen Gruppen: Wasser- 22(45%), ubiquitäre, auf feuchter Oberfläche lebende 10(20%), park- bzw. waldlandschaftliche 14(29%), Trockenheit ertragende 3(6%). Überraschend ist die große Ähnlichkeit in der prozentualen Streuung mit der eine größere Artenanzahl vertretenden Molluskenfauna der Gegend von Doboz: 47% – 18% – 26% – 9% (T. Domokos, 1989).

Beim Studium der zoozonalen Charakteristiken ist festzustellen (2. Tafel), daß in der Gegend um Bélmegyer die *Vitrina pellucida* mit der größten Reichfaltigkeit, die *Vallonia costata* mit der größten Dominanz vertreten ist. Von den 10 häufigsten Arten von Bélmegyer fehlen jedoch u.a. die *Acanthinula aculeata*, die *Hygromia kovácsi* und die *Carychium tridentatum*. Den Platz dieser in Doboz so häufigen drei Arten nehmen die *Nesovitrea hammonis*, die *Euconulus fulvus* und die *Euomphalia strigella* ein. Beim Vergleich der 10 häufigsten Arten stellt sich auch heraus, daß in Doboz die Arten der Waldinsel, in Bélmegyer die ubiquären, feuchtgebietigen Arten dominieren.

(Übersetzt von G. Dominka)

Domokos Tamás
Munkácsy Mihály Múzeum
Békéscsaba,
Széchenyi u. 9.
5600

ÁBRÁK

1. ábra. Körösök köze Békés megyei részének vázlatos topográfiaja

2. ábra. Bélmegyer környékének vázlatos térképe a gyűjtőhelyek feltüntetésével.
(A műutakat kettős, a csatornákat szimpla vonal, az erdőket pontozás, a települést sávozás jelöli.)

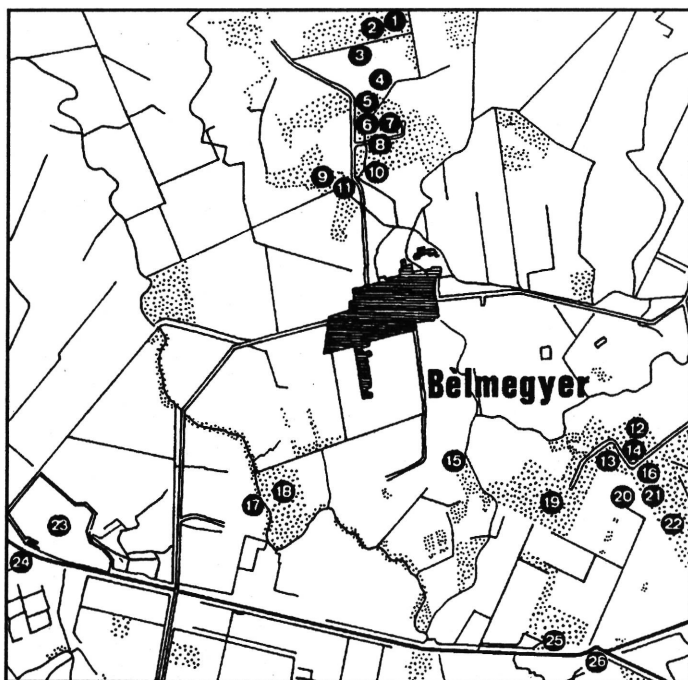
1. Parlagi-erdő, tölgyes
2. Parlagi-erdő, tisztás vakondtúrása
3. Parlati-erdő D-i részén futó csatorna alja
4. Fáspuszta, Feles-derék-csatorna alja
5. Szolga-erdő, régi meder a műút közelében
6. Szolga-erdő, fehérnádas
7. Szolga-erdő, Fási-vadászház közelében (tölgy, juhar)
8. Szolga-erdő, nádas
9. Hosszú-erdő, tölgyes
10. Feles-derék-csatorna alja a Sándor-hídnál
11. Hosszú-fok – Okányi-főcsatorna alja és D-i oldala
12. Vadas, műút feletti tölgyes
13. Kárász, műút és a töltés közötti fiatal tölgyes
14. Vadas, fiatal akácos a műút kanyarulatában
15. Mogyorósi-dombtól D-re fekvő vegyes erdő (kőris, akác)
16. Vadas, domb a Csömöki-domb közelében
17. Bélmegyeri-csatorna (Büngösd) a Bundaszigeti-erdőnél
18. Bundaszigeti-erdő, fiatal tölgyes, Carex-es és csalános folt
19. Kárász, a Hidasváti Á. G. vadászkastélya közelében (kőris, akác)
20. Csömöki-domb recens faunája 165 cm mélységig (A domb mezőgazdasági művelés alatt áll!)
21. Vadas, erdőszél a Csömöki-domb közelében, idősebb tölgyes
22. Vadas, idősebb tölgyes a Cserormágyi-csatorna irányában
23. Fehér-háti-halastó és töltése
24. Hosszú-foki-főcsatorna a Fehér-háti zsilipnél, Lemnás hordalék
25. Bolgár, tölgyes
26. Hosszú-foki-főcsatorna a kétági tiltónál, Lemnás hordalék

A lista a Körös-vidék 1:60 000 méretarányú turistatérképe (Kartográfiai Vállalat – 1986) és az által alkalmazott földrajzi nevek felhasználásával készült.

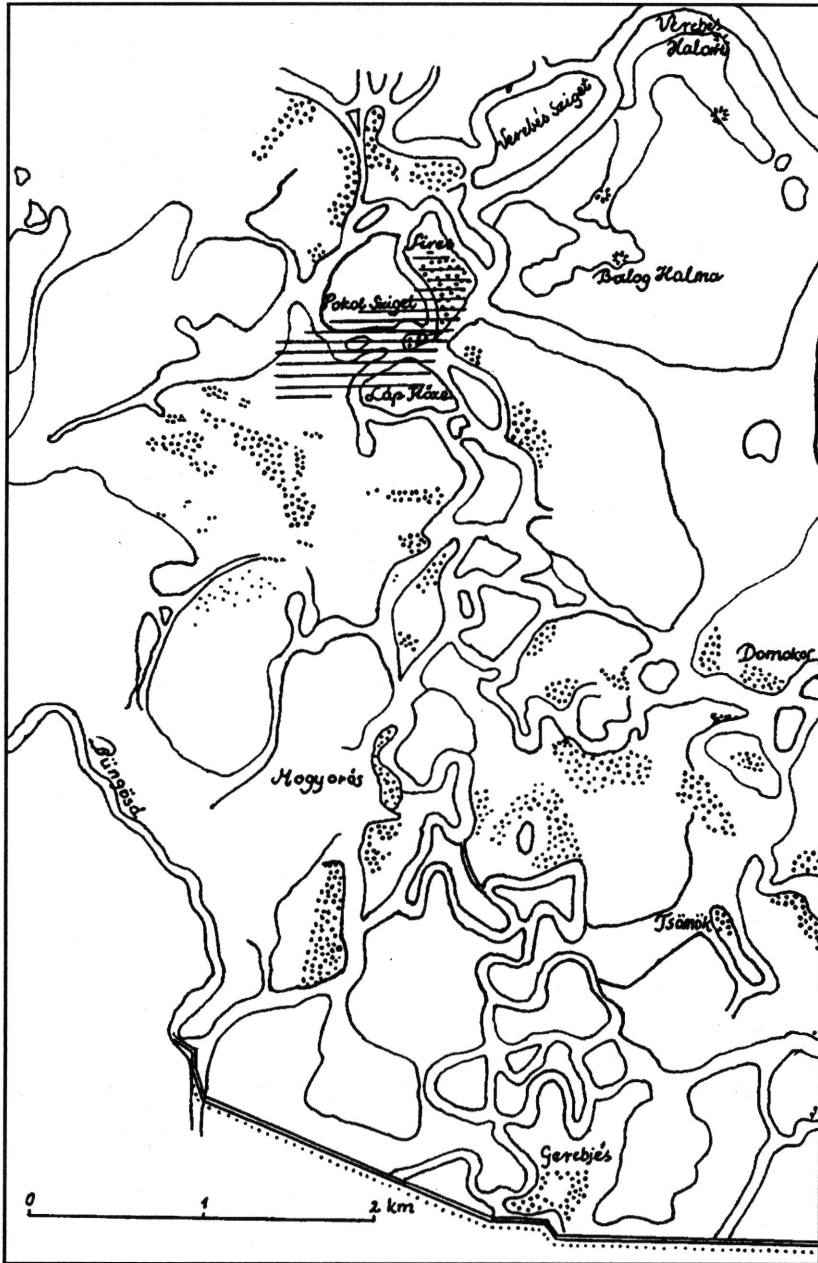
3. ábra. Bélmegyer pusztát ábrázoló térkép-vázlat. A vázlat az 1798-ban rajzolt és 1815-ben helyesbített kézirat térkép (Békési Levéltár 235.) alapján készült. Az erdőket pontozás, Bélmegyer község mai helyét vízszintesen fekvő vonalazás jelöli. (A térkép léptékét az eredeti térképtől eltérően km-ben adtam meg.)

1. ábra

2. ábra

3. ábra

1. táblázat (folytatása)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	
<i>costata</i> (O. F. MÜLLER)																+				+	+	+					
<i>Acanthinula aculeata</i> (O. F. MÜLLER)																					+						
<i>Chondrula tridens</i> (O. F. MÜLLER)				+						+	+				+	+		+	+	+	+						
<i>Succinea oblonga</i> (DRAPARNAUD)	+	+	+	+	+			+		+	+			+	+	+		+	+	+	+	+			+		
<i>Oxyloma elegans</i> (RISSO)																								+			
<i>Cecilioides acicula</i> (O. F. MÜLLER)																+											
<i>Punctum pygmaeum</i> (DRAPARNAUD)	+	+	+		+		+		+		+	+	+	+	+	+				+	+	+			+		
<i>Arion subfuscus</i> (DRAPARNAUD)	+																										
<i>Vitrina pellucida</i> (O. F. MÜLLER)	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+		+	+	+		+	+		+	+			+		
<i>Zonitoides nitidus</i> (O. F. MÜLLER)																								+		+	
<i>Vitrea contracta</i> (WESTERLUND)																			+	+							
<i>Aegopinella minor</i> (STABILE)	+		+			+	+		+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	+	+					
<i>Nesovitrea hammonis</i> (STRÖM)				+						+	+			+	+				+		+	+			+		
<i>Oxychilus inopinatus</i> (ULIČNY)																		+									
<i>Limacidae</i> sp.		+														+					+				+		
<i>Deroceras agreste</i> (LINNÉ)										+					+												
<i>Euconulus fulvus</i> (O. F. MÜLLER)												+	+	+	+	+		+	+		+						
<i>Monacha cartusiana</i> (O. F. MÜLLER)				+	+			+		+	+							+					+				
<i>Euomphalia strigella</i> (DRAPARNAUD)												+	+	+	+	+			+		+	+					
<i>Cepaea vindobonensis</i> (FÉRUSSAC)		+			+			+		+	+				+		+	+		+							
<i>Helix pomatia</i> (LINNÉ)																+											
<i>lutescens</i> (ROSSMÄSSLER)										+																	
<i>Anodonta cygnaea</i> (LINNÉ)																										+	
<i>woodiana</i> (LEA)																							+				
<i>Sphaerium lacustre</i> (O. F. MÜLLER)																	+										

1. táblázat

Bélmeqyer környékének kvalitatív malakocönológiai viszonyai

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	
Viviparus acerosus (BOURGUIGNAT)																								+		+	
Valvata piscinalis (O. F. MÜLLER)																	+										
Bithynia tentaculata (LINNÉ)																									+		+
leachi (SHEPPARD)																									+		+
Carychium minimum agg.																+					+						
Lymnaea stagnalis (LINNÉ)											+						+									+	
palustris (O. F. MÜLLER)																								+	+		
auricularia (LINNÉ)																									+		
peregra (O. F. MÜLLER)																	+								+		+
Physa fontinalis (LINNÉ)																									+		
Physella acuta (DRAPARNAUD)																	+							+	+		
Planorbarius corneus (LINNÉ)						+					+						+								+		+
Planorbis planorbis (LINNÉ)											+						+								+		+
Anisus septemgyratus (ROSSMÄSSLER)																									+		+
spirorbis (LINNÉ)				+	+			+		+	+						+	+									+
vortex (LINNÉ)																									+		+
vorticulus (TROSCHER)																									+		+
Gyraulus albus (O. F. MÜLLER)																									+		+
laevis (ALDER)																									+		
crista (LINNÉ)																		+									
Cochlicopa lubricella (PORRO)	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+		+	+	+	+
Truncatellina cylindrica (FÉRUSSAC)		+									+	+		+	+	+		+	+	+	+	+					
Vertigo pygmaea (DRAPARNAUD)			+	+													+	+		+					+		
Vallonia pulchella (O. F. MÜLLER)			+	+	+	+		+										+	+	+					+		+

	A (db/m ²)	C (%)	D (%)
<i>Cochlicopa lubricella</i>	192	97	14
<i>Truncatellina cylindrica</i>	75	64	5
<i>Vallonia costata</i>	286	31	20
<i>Succinea oblonga</i>	219	87	16
<i>Punctum pygmaeum</i>	56	79	4
<i>Vitrina pellucida</i>	344	95	25
<i>Aegopinella minor</i>	74	74	5
<i>Nesovitrea hammonis</i>	31	56	2
<i>Euconulus fulvus</i>	86	59	6
<i>Euomphalia strigella</i>	26	28	2

2. táblázat

Bélmegyér környékén vizsgált erdők 10 leggyakoribb fajának összevont zoocönológiai karakterisztikái 39 kvadrát (25 x 25 cm) alapján.
(Az adatok tájékoztató jellegűek)

Gerendás tájtörténete és élővilága

– Réthy Zsigmond –

Gerendás területe a Békés–Csanádi löszhát ÉK-i részén fekszik. A falut 1418-ban említi először okmány, de régészeti adatok alapján tudjuk (1), hogy lakott vidék volt korábban is. 1564-ben 112 család fizetett tizedet, ez kb. 500–600 lakost jelent. Igen népes falu volt abban az időben, amit nyilván az előnyös természeti körülmények is segítettek.

1595 telén a törökök elpusztították a falut. Ugyanakkor későbbi tanuvalloások irataiból ismerjük, hogy ha gyéren is, de ezt követően is lakott hely volt. 1720-ban báró Harruckern kapta birtokrészül, majd 1740-től Csaba közlegelője (2). 1924-ben alakult újra mint község, addig Csaba (Békéscsaba) határáként alakult sorsa.

A gerendási táj felfedezése

Az egykori vízfolyások medrei

Gerendás tágabb vidékét szemlélve a térképeken, feltűnő, hogy az egykori Ős-Maros erei és fattyúágai hálózák be a tájat. Mostanra már teljesen kiszáradtak ezek az egykori vízfolyások, de a mikrodomborzat 2–5 méteres magasság-különbségei igen változatossá teszik a vidéket.

Haan Lajos írja 1858-ban (3) az alábbiakat:

„Csabának vidéke merő síkság, majd völgyesebb, majd halmosabb, például a gerendási pusztán.”... „Azonban a csabai vidék jóllehet merő síkság, még sem olly szem untató, mint azt a hegységekhez szokottak képzelik. Díszítik azt ugyan is azon öt rendbeli szőlős és gyümölcsös kertek, mellyek Csabát minden oldalról körülveszik; kellemesé teszi azt, hogy a vidék szorgalmas lakosságának száz meg száz csinos tanyai épületeitől fehérlik.” ... „Vannak továbbá Csaba határán néhány úgynevezett tengerszemek is, mellyek a legnagyobb szárazság idején is egészen el nem apadnak, névszerint egy illy kerek tó van Gerendáson, éppen az ispáni lak kertje végében, melly a Körössel van öszveköttetésben, mert ennek áradása szerént árad vagy apad.” (4) Ez a tó a Csicselytő, de ma már ismert, hogy vize a Maros vízrendszerével van kapcsolatban; mint a többi kisebb-nagyobb tavak a környéken. ugyanakkor nyilván sokszor előfordult, „hogy a Maroson és a Körösön is gyorsan lezúduló nagy árvizek Arad-Gyula közötti területen is szétterülvén, az ottani régi medrekben találtak lefolyást...” (5) A gerendási határtól Szentés vagy Hódmezővásárhely irányában húzódó szinte számtalan erek és fattyúágak egykori vízviszonyait jól jellemzik az egykori visszaemlékezések.

A Kakasszéki-ér, amit Kút völgynek is neveznek, „... Gerendástól: Csorvás irányában haladt, medre jól kivehető ezen a helyen. Itt Hajdúvölgynek, vizét pedig Hajdúvölgyi érnék nevezik. Ezen a helyen igen széles, kb. 450–600 m., majd ...” (6) „A Kakasszéki éren a régi viziközlekedésről Szeremlei így tudósít: „A helyi hagyomány szerint e folyón régiebb századokban Gyuláig hajóval lehetett és szoktak közlekedni.” (7) Bod-

nár Béla 1928-ban írta: „A mai Kakasszéki tó környéki idős gazdától hallottam, hogy nagyapjaitól, szépnagyapjaitól fennmaradt hagyomány szerint abban az időben nagy víz idején éltes hajók jártak Vásárhely és Gyula között a Kakasszék éren.” (8)

Huszár Mátvás neves vízmérnök „1821. október 11-én írt jelentésében igen érdekes ősvízrajzi képet festett. Elmondja, hogy 80 év előtt a Szentes és Hódmezővásárhely közti árterületen magas vízálláskor mindkét városból hajón kellett járni Gyulára a békési puszták között.” (9) Huszár megállapításai az 1740 körüli esztendőkre vonatkoznak. Ezt a dátumot közelíti a Bodnár által gyűjtött és leírt hagyomány is. ha pedig a „békési puszták között” csónakkal lehetett járni Gyula irányában a vizesebb periódusokban, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy *ekkor* – az utóbbi századokban is – a gerendási határ medreiben is bőségesen volt víz.

A medervonulatok rajza, a hosszan elnyúló dűnék, hátsabb helyek és halmok ma is érzékletesen jelzik az egykori táj élővilágát. A vízfolyások mentén a vízhez kötődő, a hátsabb vízmentes tájon pedig a löszpuszták növény- és állatvilága élt. A közeli környék néhány szerencsésen fennmaradt, s ma már természetvédelmi területe (Csorvás, Pusztaföldvár, Karodoskút) is ezt igazolja. A későbbiekben erre még visszatérünk.

A halmok

A gerendási határt változatossá tevő, igen szép tájképi elemei a halmok, melyeket – sajnos! – nagyrészt már elszántottak. Ezek a halmok a következők: Csorvás halom, Kegyes halom, Keglovics domb, Csósz halom, 91-es halom, 94-es halom és 96-os halom. Az utóbbiak más nevét ez ideig sajnos nem sikerült megtudnom.

A kurgán kultura népe a magyar Alföldön a neolitikum után jelent meg. „Bizonyított dolog, hogy a kurgánok nemcsak régészetileg nagyjelentőségű kultúrtörténeti emlékek, de az Alföld botanikai és zoológiai mini rezervátumai is. Olyan fajoknak adnak utolsó menedéket kicsiny biotópjukban, amelyeket már hiába keresünk a körülötte terjedő és fojtogató monokulturában. Kollektív génbanknak is tekinthetjük a kurgánok biocönózisát, s azok együttes megőrzése kötelességünk. Másik fontos szempont, hogy a kurgánok csak úgy őrzik meg teljes épségüket, ha azokon védő gyeptakaró és vele együtt funkcionáló állatközösségek élnek. Ez a biológiai védelem óvja a korróziótól a halmokat. Megsemmisítésükkel a kurgánok eltűnése megindul, s már csak rövidebb-hosszabb idő kérdése megsemmisülésük.” (10)

A közeli pusztaföldvári Nagytatársánc természetvédelmi területe a legjobb példa, hogy szelíd gazdálkodással kis területen is milyen nagy értékek maradhatnak fenn évezredekken keresztül! A lepusztult gerendási halmokon ha nem is állíthatjuk vissza az eredeti – a tatársáncihoz hasonló – jégkorszak utáni, máig megmaradt löszgyepet; de visszagyepesítéssel olyan biológiai rekonstrukció lenne megvalósítható, amely nemcsak etikai és tájképi értékkel bírna, hanem szigetváltával fontos szerepet töltené be újra a modern mezőgazdasági kultúrkörnyezetben növény- és állatfajok életének biztosításával.

Nem feledhejtük, hogy a még mindig uralkodó monokulturás mezőgazdálkodás milyen nehézséget jelent számos növény- és állatfaj fennmaradásában. Sokszor nem is gondoljuk, hogy a szinte végtelennek tűnő kultúrtájban ezek a halmok, kis tavak, facso-

portok vagy cserjések az életbenmaradás utolsó lehetőségét adják sok kis élőlénynek. Nélkülük pedig még szegényebb lenne a táj.

A gerendási pusztá

A XVIII. századtól előforduló feljegyzések Gerendásról nemes egyszerűséggel – a legtöbb esetben – csak annyit jegyeznek meg, hogy Csabához tartozó pusztá. Így a pusztához tartozó adatokat elég nehéz leválasztani a csabai adatoktól, mindenesetre a rendelkezésre álló egykori adatsor így is érzékelteti, hogy a gerendási pusztán (is) milyen nagyarányú nyilvánvalóan külterjes állattenyésztés folyt – mindaddig, míg föl nem szántották a gyept. A nagy állatlétszám is egyik bizonyítéka a Csaba határában elterülő egykori hatalmas pusztának. Szántó írja (11), hogy „a legnagyobb gondot a tágas pusztákon, melyek Gerendáson és a felső nyomáson elterültek, a marhatenyésztésre fordították. Csaknem minden lakosnak volt legkevesebb 20 db juha. ... Az állattenyésztés méreteire jellemző, hogy az 1777. évi daciális összeírás szerint 13518 tehén és ló, 5403 sertés, juh és kecske, az 1780. évi összeírás szerint 13322 tehén és ló és 7146 sertés, juh és kecske járt ki a legelőre.”

Haán szerint (12) „Csaba csupa gyeppel volt körülvéve, s amerre a szem ellátott, egyebet mezősegnél nem láthatott. De a legelőelkülönzés megtörténte után a roppant gyept egészen a városig felszántották. (13)

1845 után tehát egyre jobban terjeszkedett a szántó az ősgyep rovására. Főterményük a búza, a tengeri, árpa és zab. Reök István írta 1865 júliusában Munkácsy Mihálynak gerendási tanyájáról; hogy „A héten kezdtük a búza takarását, a búza közép termést ígér, a kukorica nem néz ki rosszul, annál rosszabb a dohány, mely nagy fontosságú cikk.” (14)

1936-ból olvashatjuk (15), hogy „főtermény a búza és tengeri. Kevés árpát, zabot, csalamádét, lucernát, dinnyét, hüvelyest, kendert, mákot és lent termelnek még. Az állattenyésztés a rét és legelő elégtelensége miatt nagy nehézségekbe ütközik.” Száz esztendő alatt mennyire megváltozott a táj! Állatállománya 1931-ben 485 szarvasmarha, 667 ló és 1525 sertés.(16) Majorsági és tanyás gazdálkodás alakult ki a gerendási pusztán. Az egykori végtelen legelők helyét a búza és kukorica tengere foglalta el.

A tanyavilág

A gerendási tanyavilág a XIX.sz. második felétől századunk közepéig élte virágkorát. Akár az egykori folyómedrekről, a halmokról, de különösen az átalakult pusztáról és annak tanyavilágáról teszünk említést, akkor *mindig mint élőhelyekre gondolunk elsősorban. A növény- és állatvilág folytonosan átalakulóban levő élőhelyeire...*

Amíg öreg gyep borította a határ nagyobbik részét, néhány majoron kívül inkább csak szárnyékok, karamok és itatókutak „díszítették” a határt, na meg a temérdek lábasjóság. Az egyre terjeszkedő majoros majd tanyás gazdálkodás teljesen megváltoztatta a határ arculatát. A zsuppal, majd cseréppel fedett tanyához gazdasági udvar tar-

tozik, ólakkal, istálókkkal, szérűskerttel, gémeskúttal, díszkerttel, legtöbb helyen a kisebb-nagyobb gyümölcsös mellett kiserdő is volt, hacsak néhány házhelynyi is. A tanyavilágot dűlőutak hálózták be, a keskenyebb-szélesebb utakat pedig fasorok kísérték, de legtöbb helyen orgonások vagy kökényesek is. Ezek nyomai még ma is láthatók a határ egyes részein. Az idősebbek öreg hagyásfákra emlékeznek még, diófára, körtefára és fehérynárákra. Az utóbbiakból még most is látható néhány példány Csorvás irányában, de az egyik közismert „gerendási topolyafa” – mely valószínű, hogy a legidősebb volt –, a 80-as évek végén egy vihar után kidőlt. (Azóta, 1995-ben Boross László természetvédő kertészmérnök szervezése révén újat ültettek a helyébe.)

Az 1833-as kataszteri felvételen Csaba határrészein Nagygerendáson 21, Gerendási telken 223, a Gerendási legelőn pedig 58 tanya volt, összesen 302. (17)

Huley 1982-ben készült munkájában (18) 390 tanyát azonosított be a határban! Ezek egy része már lakatlan volt, vagy el is bontották ezidőre. Réthy 1990-ben 56 tanyát számolt össze a határban.

A tanyákkal teletűzdelt határ számtalan kisemlősnek és madárnak is élőhelyet biztosított. A változatos búvó- és fészkelőhelyek, a sokféle lágyszárú növény, cserje és fa nemcsak az itt fészkelőknek, az állandóan itt tartózkodó madaraknak, de az őszi-tavaszi vonulásban résztvevőknek is nagy biztonságot adott. Volt egy nagyobb kiterjedésű kert is, az u.n. Déneskert, hatvan holdas gyümölcsös a csabai–orosházi út és a Molnár–Csiszár dűlő között. (19)

Az, hogy a talajszinttől a lombkoronaszintig minden lehetséges életér jóval nagyobb területen volt képviselve; biztosította az élőlények fajgazdagságát és magasabb egyedszámát.

Mai mezőgazdasági kultúrtáj

A mai határ jelentős része, mintegy 3000 hektár szántó. Nagyüzemi tsz gazdálkodást folytat a Munkácsy Mihály Termelőszövetkezet. Elsősorban búzát és kukoricát termelnek. 1990 április. Járom a határt; a főbb dűlőtuak mentén még megvannak az akácfasorok, sok helyen még az elöregedett útmenti orgonásor is, de a tanyák nagyon elfogytak. A Külső-Monori tanyák felé haladva néhány öreg fehér nyárfa kíséri az utat, 2,5–3 méter törzskerületűek. Szép lankás vidék, varjak pásztázzák az alig arasznyi gabonavetést. Két jelentős csatorna halad végig a határon: a Hajdú-ér-Görbedi-, és a Dögös-Kákafoki-csatorna. Vízbiztosításuk különösen az aszályos években igen jelentős a vadak számára is. Van ugyan még kisebb-nagyobb foltban vizes, lapos, nádasos terület is, így Csorvás-alsó irányában, a Csicsely-tó és a szeszfőzde környékén, vagy a csabai–orosházi út mentén is. Ötvenhat tanyát számoltam össze a mostani határban; emellett van még a tsz sertéstelepe, gépparkja, szarvasmarhatelepe, a Serköv állattartó telepe, vágóhíd, döngút, szeméttelap, és gázcseretelep. A külterületi épületek és környékük gondozottsága, növényzetük sajnos meg sem közelíti a szinte mintaszerű községet...

A határ lényegét tekintve azonban, jellegzetes mai mezőgazdasági, gondozott kultúrtáj; előnyeivel és hátrányaival együtt.

A község mint táj

Az újonnan telepített Gerendás község 1924 óta létezik. Tulajdonképpen egy adott kistáj útkereszteződéseinek évszázadok óta lakott, a XIX. század egyre fejlettebb egyik majoros gazdálkodásának központjában alakult ki természetszerűleg. Már az *ősi településeket is a legjobb természeti adottságú tájrészletekkel rendelkező határban választották ki józan paraszti ésszel.*

Az, hogy a mai Gerendás D-i részén egykor templomos Árpád-kori falu volt és honfoglaláskori temető; mindez e gondolatort erősíti itt és most. Minden település alakulását – évezredek óta – a „per-pillantanyi” *természeti állapotok és viszonyok* határozták meg elsősorban. Így volt és van ez Gerendás esetében is.

(A mostani, főként a XX. század második felében – látszólag ettől eltérő – településviszonyokat nemcsak a természeti, hanem a betonba ágyazott kemény technika és technológia határozza meg inkább. De ez külön dolgozat témája lenne...) Tehát újra létrejött Gerendás település; a XX. század elején. Az itt élő őstermelők feladatává vált – tudatosan vagy ösztönösen vállalva azt, hogy gazdálkodásukat – egy újabb évezred végén – a hagyományosból korszerűvé alakítsák át. Ez a történet folyik most...

A község mint táj; a település nagyrésze gondozott és zöld növényzettel jól beültetett. A *természetvédelmi értékű főutcai hársfasor* – melyet a gerendási Méhész Egyesület telepített Miklya Mihály elnök és evangélikus tanító irányításával az 1920-as évek végén - a település központi zöld értéke. Az egyéb idős fák 60–70 éves korából arra lehet következtetni, hogy a falu központi - eredeti részében szintén hasonló időben ültették más utcákba is a hársfákat, mezei juharokat, magasköriseket, vadgesztenyét, luc- és feketefenyőket, nyár- és akácfaakat. (Mindez azt jelenti, hogy az akkori gondolkodó és cselekvő emberek hosszútávra láttak; hiszen – jogosan – arra gondolhattak, hogy hosszútávon nemcsak széppé teszik majdani községüket, de közben kiváló minőségű vegyes mézet is termelhetnek... Még az unokák is...) A temető öreg részén 15 példányban hasonló korú gesztenyefa és 10 példány hársfa alkot szép kis dupla fasort a kereszt előtt. A mellékutcákban sok a gyümölcsfa, főként a szilva- és meggyfák. Ez már a '60-as és '70-es évek telepítései. Április közepe, hófehér virágözönben a meggyfás utcák... Tavasz, a templomkert környékén fekete rigók füttyülnek.

Gerendás növényvilága

Borbás Vince a XIX. század egyik legjelentősebb magyar botanikusa több ízben is tanulmányozta Békés megye növényvilágát, s munkája eredményét 1881-ben könyvben is megjelentette. Gerendáson 1864 és 1865 szeptemberében, Orosházán és környékén pedig 1881 júniusában tartózkodott. A vidékről száznál több zárva-termő növényfajt jegyzett fel. (20) 1907-ben Thaisz Gerendásról és Csorvás környékéről jelzi – a már akkor is ritka! – vetővirág (*Sternbergia colchiciflora*) előfordulását, mely az ősgyepek jellegzetes növénye volt. Kiss István botanikus 1965-ben még azt írja, hogy „Csorvás határában 1–2 példányban még ma is megtalálható.” (21) Az 1980-as évtizedben sajnos már nem sikerült esetleges előfordulását bizonyítanunk. Kiss 1930-tól tanulmányozza a környék növényvilágát – Orosháza, Kardoskút, Pusztaföldvár, Csorvás stb. –, elsősor-

ban a szikesek mikrovegetációját, melyről számos dolgozatot készített. A környék szikes vizeiből 31 olyan növényi mikroorganizmust írt le, amelyek a szaktudományra nézve újaknak mutatkoztak.(22) Nevéhez fűződik a pusztaföldvári ősgyep és a Csorvás, Gerendás határában többfelé is előfordult volgamenti hérics (Adonis volgensis) – az utóbbi évtizedben erdélyi hérics-ként (A. transsylvanica) publikált ritka növény tudományos kutatása és részletes ismertetése.

Gerendás növényvilágát a környező területekkel való összefüggés értelmében kell bemutatnunk, hiszen a pusztaföldvári (jégkorszak utáni kb. 10 ezer éve kialakult) növényzet e területre is jellemző volt.

„Nagyatársánc ősgyepje országos, vagy talán európai jelentőségű geobotanikai kincsünk” (23) 1971 tavaszán lett természetvédelmi területté nyilvánítva. Az országos védettségű gyep védőövezetével együtt mindössze 1 kat. hold 114 négyszögöl (0,56 hektár) területű. A második évezred végére mindössze ennyi maradt meg az egykori „végtelenbe nyúló” pusztákból... Erről a területről Kiss professzor 60 év alatt több mint 50 növényfajt számlált és gyűjtött össze, de az alábbi 8 faj a jellemzője az ősi, háborítatlan gyepeknek:

Sarlós gamandor (Teucrium chamaedrys),
Macskahere (Phlomis tuberosa),
Kónya zsálya (Salvia nutans),
Csuklyás ibolya (Viola ambigua),
Csattogó szamóca (Fragaria viridis),
Ebfojtó müge (Asperula cynanchyca),
Jakabnapj aggófű (Senecio jacobaea),
Közönséges borkóró (Thalictrum minus).

A közvetlen környék másik nemzetközileg is nevezetes növénye az erdélyi hérics. 1935 tavaszán fedezte fel véletlenül a vonatablakból meglátva Csorvás határában Herkner MÁV-főmérnök. A Magyar Nemzeti Múzeum Növénytárának akkori igazgatója, a híres Jávorka Sándor a helyszínen is tanulmányozta, majd Zólyomi és lengyel botanikusok, majd Kiss István. Györffy prof. 1939-ben megjelent közleményében három év vizsgálati eredményeire hivatkozva bizonyítja, hogy nem behurcolt, hanem őshonos növényfajról van szó.

Kiss 1936 és 1942 közötti években végzett terepbejárásainak eredményeiről Csorvás határából „12 szakasz”-ban előforduló Adonis lelőhelyet ismertet 1960-ban.(24) Majd így folytatja: ...”külön megemlítem, hogy 1942 április 10-én Csorvás község keleti határában is megtaláltuk az Adonis v. nyomát. A vasúti töltés északi oldalának aljában, attól az úttól keletre kb. 700 méterre, amely a vasúton át Gerendás községbe vezet, összesen öt Adonis-bokrot ismertünk fel. Három közülük a virágzás kezdetén volt. E lelőhelytől ÉK-re kb. egy kilométerre, az ún. Vigh tanya felé vezető dűlőút közepe táján még összesen 4 Adonis-tő volt található. Ezek közül csak egy volt virágzó, a másik három fejlődésben erősen elmaradottnak mutatkozott. A közelben levő három friss ásonyom azt mutatta, hogy a „tályog-gyökér” gyűjtői már itt is megfordultak. Ez alkalommal átkutattuk a Békéscsaba felé vezető műút mellékét, de Adonis nem fordult elő. Úgy látszik tehát, hogy az Adonis v. valamikor Békéscsaba felé is elterjedt lehetett. A környékbeli jó „fekete”, illetve gesztenyebarna, ún. csernozjom-jellegű földeket azon-

ban mindinkább feltörték, aminek következtében ez a növényritkaság a csorvási-határ e szakaszáról fokozatosan eltűnt.”

A puszták feltörésével a természetes növényzet eltűnt, maradványai visszaszorultak az utak szegélyeire.

A hagyományos mezőgazdálkodás idején – miután learatták a gabonát – még hosszú ideig a tarló és annak gyomnövényzete volt a táj jellegzetessége. Időben ez, kb. az 1960-as évek végéig volt jellemző, mindaddig, míg ki nem alakult a nagyüzemi termelés, illetve rá nem tértek a gazdaságok arra a nagyon rossz szokásukra, hogy aratás végzetével felgyűjtják a tarlót.

A gabonatarlók leggyakoribb növénye a tarlóvirág volt, a mézelő tisztesfű (*Stachy annua*), majd az infű (*Ajuga chamaepitys*), a tikszem (*Anagallis arvensis*), a szeplőlapu (*Cerinth minor*), a spárga (*Asparagus officinalis*), a szulák (*Convolvulus arvensis*), a mizsót (*Lappula myosotis*), sokszor még a sármányvirág (*Sideritis montana*). Nyár végére „a tisztesfű virágának fehéres színét a bojtorjános mizsót kék virágszínre váltotta fel. S ha a tarló eddig sem került szántás alá, ősze barnás vagy szürkés színbe öltözött, s a kék virágok beérlelték a tüskékkel kapaszkodó terméstömeget: a kórustetűt.”(25)

Mindaddig míg nem terjedt el „totális” vegyszeres gyomirtás, a meleg mikroklímájú kukoricatáblákban a leggyakoribb gyom a varjúmák (*Hibiscus trionum*) volt.

Az alábbiakban Gerendáson és környékén előforduló növények felsorolása következik. A növényfajokat gyakoriságuktól függetlenül, egy-egy családra jellemzőbbeket ismertetem.

Boglárkafélék (Ranunculaceae): mezei szarkaláb (*Consolida regalis*), keleti szarkaláb (*C. orientalis*), vetési boglárka (*Ranunculus arvensis*), erdélyi hérics (*Adonis transylvanica*).

Farkasalmafélék (Aristolochiaceae): közönséges farkasalma (*Aristolochia clematitis*)

Rózsafélék (Rosaceae): hamvas szeder (*Rubus caesius*), csattogó szamóca (*Fragaria viridis*), liba pimpó (*Potentilla anserina*), gyepű rózsza (*Rosa canina*).

Pillangósvirágúak (Pilionaceae): takarmány lucerna (*Medicago sativa*), orvosi somkóró (*Melilotus officinalis*), szarvaskerep (*Lotus corniculatus*), fehér akác (*Robinia pseudo-acacia*), keserű édesgyökér (*Glycyrrhiza echinata*), kaszanyüg bükköny (*Vicia cracca*), mogyorós lednek (*Lathyrus tuberosus*).

Bálványfafélék (Simaroubaceae): ecetfa vagy bálványfa (*Ailanthus glandulosa*).

Ernyősvirágzatúak (Umbelliferae): mezei iringó vagy ördögsekér (*Eryngium campestre*), bürok (*Conium maculatum*), hasznos földitömjén (*Pimpinella saxifraga*), pasztinák (*Pastinaca sativa*), közönséges murok (*Daucus carota*), ebfojtó müge (*Asperula cynanchica*), ragadós galaj (*Galium aparine*), tejoltó galaj (*G. verum*).

Bodzafelek (Caprifoliaceae): földi bodza (*Sambucus ebulus*), fekete bodza (*S. nigra*).

Macskagyökérfélék (Valerianaceae): saláta galambbegy (*Valerianella locusta*).

Mácsonyafélék (Dipsacaceae): héjakut mácsonya (*Dipsacus laciniatus*).

Mályvafélék (Malvaceae): papsajt mályva (*Malva neglecta*), varjúmák (*Hibiscus trionum*).

Gólyaorrfélék (Geraniaceae): nehézszagú gólyaorr (*Geranium robertianum*).

Kutyatejfélek (Euphorbiaceae): farkas kutyatej (*Euphorbia cyparissias*), vesszős kutyatej (*E. virgata*).

Szulákfélék (Convolvulaceae): herefojtó aranka (*Cuscuta trifolii*), apró vagy folyondár szulák (*Convolvulus arvensis*), sővényeszulák (*Calystegia sepium*).

Érdeslevelűek (Boraginaceae): európai kunkor (*Heliotropium europaeum*), koldustetű vagy bojtorjános mizsót (*Lappula myosotis*), fekete nadálytő (*Symphytum officinale*).

Vasfűfélek (Verbenaceae): közönséges vasfű (*Verbena officinalis*).

Ajakosak (Labiatae): közönséges infű (*Ajuga genevensis*), sármányvirág (*Sideritis montana*), kerek repkény (*Glechoma hederacea*), macskahere (*Phlomis tuberosa*), tarlóvirág (*Stachys annua*), osztrák zsálya (*Salvia austiraca*), mezei zsálya (*S. pratensis*), kakukkfű (*Thymus* sp.), csombor menta (*Mentha pulegium*).

Burgonyafélék (Solanaceae): beléndek (*Hyoscyamus niger*), csattanó maszlag (*Datura stramonium*).

Tátogatófélék (Scrophulariaceae): szöszös ökörfarkkóró (*Verbascum phoeniceum*), közönséges gyujtoványfű (*Linaria vulgaris*), mezei veronika (*Veronica arvensis*).

Útifűfélek (Plantaginaceae): lándzsás útifű (*Plantago lanceolata*), réti útifű (*P. media*), nagy útifű (*P. major*).

Májkfélek (Papaveraceae): vérehullató fecskéfű (*Chelidonium maius*), pipacs (*Papaver rhoeas*).

Keresztesvirágúak (Cruciferae): vadrepce (*Sinapis arvensis*), mezei zsálya (*Lepidium campestre*), pászortáska (*Capsella bursa-pastoris*), tavaszi daravirág (*Erophila verna*), hamvas zombor (*Sisymbrium orientale*).

Ibolyafélék (Violaceae): csuklyás ibolya (*Viola ambigua*).

Fészek-virágzatúak (Compositae): sziki ősziróza (*Aster tripolium* ssp. *p. annonicus*), betyárkóró (*Erigeron canadensis*), réti peremizs (*Inula britannica*), szúrós szerbtövis (*Xanthium spinosum*), közönséges cickafark (*Achillea millefolium*), orvosi székfű (*Matricaria chamomilla*), eb székfű (*M. maritima* ssp. *inodora*), sziki üröm (*Artemisia maritima*), jakabnapj aggófű (*Senecio jakobaea*), bókoló bogáncs (*Carduus nutans*), útszéli bogáncs (*C. acanthoides*), mezei aszat (*Cirsium arvense*), mezei katáng (*Cychorium intybus*), pongolya pitypang (*Taraxacum officinale*), martilapu (*Tussilago farfara*).

Porcsinfélék (Portulacaceae): kövér porcsin (*Portulaca oleracea*).

Szegfűfélek (Caryophyllaceae): fehér mécsvirág (*Melandryum album*), tyúkhúr (*Stellaria media*).

Libatopfélék (Chenopodiaceae): fehér libatop (*Chenopodium album*), tatár laboda (*Atriplex tatarica*).

Amaránt-félék (Amaranthaceae): szőrös disznóparéj (*Amaranthus retroflexus*).

Kankalinfélék (Primulaceae): mezei tikszem (*Anagallis arvensis*).

Istácfélék (Plumbaginaceae): sziki sóvirág (*Statice gmelini*).

Csalánfélék (Urticaceae): nagy csalán (*Urtica dioica*), apró csalán (*U. urens*).

Fűzfélék (Salicaceae): fehér nyár (*Populus alba*), fekete nyár (*P. nigra*).

Virágkákafélék (Butomaceae): virágkáká (*Butomus umbellatus*).

Lilomfélék (Liliaceae): spárga nyulárnyék (*Asparagus officinalis*), vetővirág (*Sternbergia colchiciflora*).

Szittyófélék (Juncaceae): fülemüle szittyó (*Juncus articulatus*).

Palkafélék (Cyperaceae): tavi káka (*Schoenoplectus lacustris*), sziki káka (*S. tabernaemontani*), zsióka (*Bolboschoenus maritimus*), sás (*Carex* sp.).

Pázsitfűvek (Gramineae): sziki csenkesz (*Festuca pseudovina*), sziki mézpzásit (*Puccinellia distans*), csomós ebir (*Dactylis glomerata*), tarackbúza (*Agropyron repens*), egér árpa (*Hordeum murinum*), nád (*Phragmites communis*), csillagpázsit (*Cynodon dactylon*), közönséges kakaslábű (*Echinochloa crus-galli*), ragadós muhar (*Setaria verticillata*), tarackos tippan (*Agrostis alba*).

Békalencsefélék (Lemnaceae): apró békalencse (*Lemna minor*).

Gyékényfélék (Typhaceae): keskenylevelű gyékény (*Typha angustifolia*), széleslevelű gyékény (*T. latifolia*).

Az itt felsorolt fajok jelzésértékűek, a leggyakrabban előforduló, nagyobb részt a gyomnövényzetet alkotó fajokat mutatja be. Ugyanakkor a felsorolás tartalmaz néhány olyan fajt is – pl. a vetővirág, erdélyi hérics stb. –, melyek rejtett, közelebbi előfordulása (topográfiaiilag is, időben is) még lehetséges.

Gerendás állatvilága

Kifejezetten Gerendás határából nem tudunk régebbi, szervezett állattani kutatásokról. A közvetlen környék állattani szempontból legjobban feltárt területei a Kardoskúti Fehér-tó Természetvédelmi Terület és környéke, valamint a Szabadkígyósi Tájvédelmi Körzet és Békéscsaba határa. Magam e munka kapcsán az elmúlt két évben is minden évszakban végeztem állattani megfigyeléseket terepbejárásaim alkalmával. Az eredményekből és a környező vidék ismereteiből a legjellemzőbb gerinces (Vertebrata) fajok közlésére van lehetőség.

Mint ahogy erre már korábban utaltam; az *elmúlt századok tájszerkezete, a hatalmas puszták egy faj- és egyedszámában más, valószínűleg gazdagabb élővilágnak biztosítottak életteret, mint a mai intenzív, nagyüzemi gazdálkodás.*

A XIX. század második felében Munkácsy Mihály sokszor tartózkodott a gerendási pusztán, nagybátyja, Reök István tanyáján. Majd később rendszeresen leveleztek egymással. E levelekből tudjuk, hogy több kisebb erdőfolt volt a határban – ezideig nem sikerült beazonosítani –, rendszeresen agarásztak, és tűzokra is vadásztak. Sőt, egy levélrészlet annak a bizonyítéka, hogy a fácánt már mesterségesen tenyésztették.

1873. november 30. Reök levele Munkácsyhoz:

„...Három nap vadásztam az őszön, egyszer agarásztunk sokan, egyszer fácánra tartottunk hajtóvadászatot s elejtettünk 50 kakast, nyúlra nem lőttünk, egyszer körvadászat volt nyúlra, esett 75 darab. De most abba hagyom, Csabára kell mennem.” (26)

1873. december 22. Reök leveléből Munkácsyhoz:

„...Itt nem akar igazi tél lenni, fagy, enged, egy kis hó esett, de az nap elolvadt. Sok felé sok kárt tesz a tengernyi egér, mely a száraz idővel csak szaporodik. Itt körülöttem e téren nincs baj, s remélem, nem lesz ez után se, ha akart már lett volna.

A héten egy vadas erdőben vadásztunk 50-en hajtókkal, 500 nyúlnál több esett, 21 őz és 28 fácán; a fácánokat már egy előbbi alkalommal lőttük el, a többi be van fogva tenyésztésre.” (27)

Kiemelek még egy túzokra vonatkozó részletet (28), mely tulajdonképpen Munkácsy Mihály szerencsésen végződött fegyverbalesete... „1862–63-ban ... Ugyanezzel a puskával egyszer megjárta Miska – majdnem megölte őt – akkor persze meg volt töltve, mégpedig öreg söréttel, mert tűzokat szeretett volna löni.

A fegyver vállára akasztva és annak tartószíját fogva éppen indulóban volt, amikor az előbb említett unokahúga a szobába lépett. Miska gavalléros pozícióba vágta magát, a köszönés alatt bal kezét a szíjon lerántva a felhúzott puska kakasát érintette meg és a könnyen járó, kilőtt fegyver elsült, az egész töltés Miska fejétől pár hüvelyknyire ment föl és a plafonba fúródott. Aztán le is mondott a tűzok vadászatról.”

Ez az idézet legalább két fontos ismerettel, tanulsággal szolgál. Egyszer, hogy a gerendási pusztán vadászták a tűzokat, vadászhatták mert nyilván fészkel, volt. (Még később is.)* A másik, hogy mennyi szabálytalanság történt e fegyver használatával... – ezt különösen a vadászok tudják kiértékelni.

A gerincesek katalógusában a halakról (Pisces) nem tudok érdemben szólni, mert nincsenek adataim. Ugyanakkor biztos, hogy a környék nagy csatornáiban és a Csi-csely-tóban apróbb halak előfordulnak napjainkban is (hacsak alkalmlag).

A kétéltűek (Amphibia) közül a következőkkel találkozhatunk a vizes, nyirkos laposokban, tócsákban, csatornáknál és tóban; vörös unka (*Bombina bombina*), barna varangy (*Bufo bufo*), zöld varangy (*Bufo viridis*), leveli béka (*Hyla arorea*) a lomboserdőben és a nagyobb testű tavi béka (*Rana ridibunda*) melyet könnyen tévesztenek össze a kecskebékával.

A hüllők (Reptilia) igazán kevés fajjal - és egyedszámmal - képviselik magukat alkalmas élőhely híján. Leggyakoribb a fürge gyík (*Lacerta agilis*) és a zöld gyík (*L. viridis*). Egy kígyófaj, a vizisikló (*Natrix natrix*) is él a területen. Nyilvánvaló, hogy a most elmúlt száraz évtizedtől eltérő, vizes időjárású periódusban sokkal több kétéltű, hüllő – és más madárfajok jelenlétével számolhatunk.

A madarak (Aves) az előzőektől eltérően, már sokkal látványosabban képviselik magukat. Ebben a kis katalógusban a madárfajokból lehet legtöbbet ismertetni. (29)

Gémfélék (Ardeidae): szürke gém (*Ardea cinerea*) kóborló egyedeivel a csatornák mentén és a tarlókon találkozhatunk; pocgém (*Ixobrychus minutus*) kisebb gödrök, nádfoltok fészkelője.

Gólyafélék (Ciconiidae): fehér gólya (*Ciconia ciconia*) egykor gyakori(!) fészkelő, különösen a vizes periódusokban, mostanra szinte eltűnt.

Récefélék (Anatidae): nagy lilik (*Anser albifrons*) október és március környéki vonuláskor időnként százezres példányszámban időznek a kardoskúti pusztán, de különösen ősszel, tömegesen vonulnak táplálkozóhelyeikre a gerendási és a kigyósi határba is; kis lilik (*A. erythropus*) az előzőnél jóval kisebb mennyiségben, őszi-tavaszi vonuláskor látható; tőkés réce (*Anas platyrhynchos*) fészkelő, de vonulás idején nagyobb csapatok is megfigyelhetők a kardoskúti pihenőkől.

Vágómadár-félék (Accipitridae): héja (*Accipiter gentilis marginatus*) kóborló példányával találkozhatunk; karvaly (*A. nisus*) elsősorban télen láthatjuk kóborló példányai-

* Még az 1960-as években is fészkel a tűzok (*Otis tarda*) a békéscsabai és a gerendási határban egyaránt. (R. Zs.)

it a határban; pusztai ölyv (*Buteo rufinus*) kóborlásán megfigyelve a kigyósi és a kardoskúti pusztákon június és november közt, így itteni alkalmi megfigyelése is előfordulhat; egerészölyv (*Buteo buteo*) leggyakoribb nagytestű ragadozómadarunk a határban, télen északabbról érkező példányokkal is szaporodik állományuk; gatyás ölyv (*B. lagopus*) rendszeres téli vendég; pusztai sas (*Aquila nipalensis*) megfigyelve 1952. május 12-én Békéscsaba határában, nem tudjuk hol?; kékes rétihéja (*Circus cyaneus*) téli vendég időnként október és április közt; barna rétihéja (*C. aeruginosus*) az előbbinél gyakoribb előfordulását; vörös vércse (*Falco tinunculus*) fészkel a határ több pontján akácfákon.

Fácánfélék (Phasianidae): fogoly (*Pedix perdix*) valamikor gyakori fészkelő volt, mostani előfordulása ritka; fürj (*Coturnix coturnix*) egykor gyakori volt, az utóbbi években újra hallható lassan növekvő állománya; fácán (*Phasianus colchicus*) gyakori, tenyésztett állománnyal dúsfított a vadászterület, Gerendáson kb. 150 éve kezdték mesterségesen is tenyészteni a vadászható állomány növelése érdekében. A múlt század végén még tiszta Ph.c.colchicus volt az állomány az egész országban, de a betelepített különféle alfajok miatt állománya ma már teljesen kevert, melyben a Ph.c.torquatus vér dominál.

Darufélék (Gruidae): daru (*Grus grus*) őszi vonuláskor ezrével tartózkodik a karoskúti Fehér-tavon, de táplálkozás céljával bebarangolják ezt a környéket is; vizityúk (*Gallinula chloropus*) fészkel nádszegélyekben több helyen is.

Túzkofélék (Otidae): túzok (*Otis tarda*) valamikor rendszeres fészkelője volt a határnak még e század 60-as éveiben is, mostani előfordulásáról nincs adatom.

Lilefélék (Charadriidae): bibic (*Vanellus vanellus*) rendszeres koratavaszi átvonuló, de fészkel is a határ több pontján; parti lile (*Charadrius hiatacula*) vonulási időben megfigyelhető.

Szalonkafélék (Scolopacidae): nagy póling (*Numenius arquata*) főként ősszel nagy csapatokban vonul át a tájon, a régebbi időkben minden biztonnal fészkel is, mint ahogy Békéscsaba és Szabadkigyós (Ókigyós) határában is; goda (*Limosa limosa*) helyzete hasonló a nagy pólingéhoz; füstös cankó (*Tringa erythropus*) átvonuló; piros-lábú cankó (*T. totanus*) vonuláskor láthatók; szürke cankó (*T. nebularia*) tavaszi és őszi vonuláskor megfigyelhető; régi cankó (*T. glareola*) kis csapatokban vonuláskor megfigyelhető; kis sárszalonka (*Lymnocyptes minimus*) kis csapatokban vonuláskor láthatók; apró partfutó (*Calidris minuta*) kisebb-nagyobb csapatokban vonuláskor; pajzsos-cankó (*Philomachus pugnax*) néha nagy tömegekben vonul át, de minden esztendőben láthatók kisebb csapataik főleg március–április és szeptember–október hónapokban.

Sirályfélék (Laridae): dankasirály (*Larus ridibundus*) egyre több csapat kóborol a gerendási határban is, hiszen a környező települések gondozatlan szeméttelpei is folyamatosan növelik létszámukat (a szeméttelpek fedetlen szervesanyag-hulladéka jelentős táplálékbázis számukra!).

Galambfélék (Columbidae): vadgerle (*Streptopelia turtur*) a megmaradt tanyavilág öreg gyümölcsös-foltjaiban, fasorokban és facsoportokban költ, létszámuk lassan újra gyarapodik. Vonuló madár: balkáni gerle (*S. decaocto*) az emberi településeken, állattartó telepeken az előző fajnál több fészkel.

Kakukkfélék (Cuculidae): kakukk (*Cuculus canorus*) előfordul kis számban, fészket nem épít, tojásait elsősorban a nádírigó fészkebe helyezi, s azzal kelteti ki.

Bagolyfélék (Strigidae): kuvik (*Athene noctua*) állandó költő madár Gerendáson is, sajnos kevesebb mint régen; erdei fülesbagoly (*Asio otus*) fészkel, elsősorban elhagyott szarkafészkekben, télen néha nagyobb csapatok gyülekeznek a belterület fenyőfáin (különösen „egeres”-esztendőkben).

Gyurgyalagfélék (Meropidae): gyurgyalag (*Merops apiaster*) nyárvégi vonuláskor átmege a területen, hangját hallani, régebben állítólag fészkel az egyházi földnél, a homokbánya falában.

Bankafélék (Upupidae): búbosbanka (*Upupa epops*) létszáma rendkívül lecsökkent, de az állattartó telepek, trágyatelepek környékén még fészkel évente egy-két pár.

Harkályfélék (Picidae): zöld küllő (*Picus viridis*) évente egy-két pár fészkel, kóborlásakor többször is megfigyelhető; nagy fakopáncs (*Dendrocopos maior*) évente egy-két pár fészkel; balkáni fakopáncs (*D. syriacus*) fészkelő faj, állandóan megfigyelhető.

Pacsirtafélék (Alaudidae): búbospacsirta (*Galerida cristata*) gyakori fészkelő faj a belterületen és a határban, állandóan előfordul; mezei pacsirta (*Alauda arvensis*) fészkelő faj a határban, bár sajnos sokkal kevesebb mint régen.

Fecskefélék (Hirundinidae): füstifecske (*Hirundo rustica*) állandó fészkelő madár, de sokkal kevesebb példányban mint régen; molnárfecske (*Delichon urbica*) fészkelő házak ereszei alatt, megfogyatkozott számban.

Sárgarigófélék (Oriolidae): sárgarigó (*Oriolus oriolus*) ritka fészkelője lett a határnak, de minden esztendőben előfordul.

Varjúfélék (Corvidae): dolmányos varjú (*Corvus cornix*) főleg téli kóborlása idején előfordul a határban; vetési varjú (*C. frugilegus*) gyakori, állandóan kóborló faj a határban és belterületen; csóka (*Coloeus monedula*) varjúcsapatok tagjaiként fordulnak elő, egyes periódusokban pedig a templomtoronyban fészkelnek is; szarka (*Pica pica*) rendszeres fészkelője a határ akácfasorainak, különösen hasznos, hogy fészkeképitése révén fészkelőhelyet biztosít a vércséknek és baglyoknak!; szajkó (*Garrulus glandarius*) főként téli kóborlása idején kerül szem elé a kisebb facsoportokban, erdőfoltokban.

Cinegefélék (Paridae): széncinege (*Parus maior*) gyakori költőfaj a belterületen és a tanyák élő vagy elöregedett gyümölcsöseiben egyaránt, állandó; kék cinege (*P. caeruleus*) előfordul, de az előzőnél jóval ritkább Gerendáson; őszapó (*Aegithalos caudatus*) téli kóborlásain, főleg cinegecsapatok társaságában figyelhető meg.

Ökörszem-félék (Troglodytidae): ökörszem (*Troglodytes troglodytes*) téli kóborlásakor láthatók kertekben, temetőben és elhagyott besűrűsödött tanyai gyümölcsösökben.

Rigófélék (Turdidae): léprigó (*Turdus viscivorus*) télen időnként nagy csapatokban jelenik meg, főleg fagyöngy után kutatva; fenyőrigó (*T. pilaris*) téli átvonuló vendég, időnként nagy csapatokban; szőlőrigó (*T. iliacus*) téli átvonuláskor, kóborlásakor láthatjuk elsősorban a belterületen; fekete rigó (*T. merula*) Gerendás fészkelő rigója, egész évben előfordul a belterületen; hantmadár (*Oenanthe oenanthe*) a tágabb határ homokos, szikes laposain megfigyelhető; házi rozsdafarkú (*Phoenicurus ochruros*) enyhe teleken, kóborlásakor megfigyelhető a belterületen, fészkelése valószínű; vörösbecg (*Eritacus rubecula*) vonulási időszakokban, de enyhe teleken is előfordulnak kóborló példányai a kertekben.

Poszátafélék (Sylviidae): nádirigó (*Acrocephalus arundinaceus*) a Csicsely-tó és egyéb kisebb nádfoltok (kisszámú) fészkelője; cserregő nádiposzáta (*A. scirpaceus*)

nádfoltok, nádszegélyek fészkelője; barátkaposzáta (*Sylvia atricapilla*) bel- és külterületek bokrosainak fészkelője, a terület egyik legszebb és legváltozatosabb hangú énekesmadara; mezei poszáta (*S. communis*) a bokrosok, sövények rendszeres fészkelője; kis poszáta (*S. curruca*) fészkelése lehetséges a kertekben, kóborló példányaival főként ősszel találkozhatunk.

Királyka-félék (Regulidae): sárgafejű királyka (*Regulus regulus*) téli vendégként láthatjuk a belterület fenyőin elsősorban, többször cinegék társaságában. A legkisebb termetű madár, amit láthatunk itt is.

Légykapó-félék (Muscicapidae): szürke légykapó (*Muscicapa striata*) a falu házi gyümölcsöseiben rendszeres fészkelő.

Billegetőfélék (Motacillidae): barázdabillegető (*Motacilla alba*) a határ megfigyelt között számú, de állandó fészkelője, enyhe teleken kóborló példányok is megfigyelhetők; sárga billegető (*Motacilla flava*) kisszámú, rendszeres fészkelője a határnak; kücsmás billegető (*M. flava feldegg*) 1980 tavasza óta ismerem fészkelését Szabadkígyós és Békéscsaba határában, fészkel Kardoskúton, megfigyelve fészkelési időben Gerendáson is csatorna menti kis réten.

Csonttollú-félék (Bombycillidae): csonttollú (*Bombycilla garrulus*) északról jövő, téli inváziós madár, kisebb-nagyobb csapatai megfigyelhetők – főként hideg teleken – a faluban, bogyótermő fákön.

Gébicsfélék (Laniidae): kis őrgébics (*Lanius minor*) régebbi fészkelése biztos, 1990-ben májusban megfigyelve a csabai út akácsorán; tövisszúró gébics (*L. collurio*) kisszámú rendszeres fészkelője a határ bokrosainak.

Seregélyfélék (Sturnidae): seregély (*Sturnus vulgaris*) a település kertjeinek és az elhagyott tanyasi gyümölcsöseknek, belterületnek egyaránt állandó fészkelője. A fészkelési lehetőséget természetesen meghatározzák az elfoglalható odúk és az épületek nyugodt, fészkelésre alkalmas részei. Ha lehet, laza kolóniában költenek. Vonulási időben nagyobb csapatokban láthatók.

Verébfélék (Passeridae): házi veréb (*Passer domesticus*) az emberi települések környékének leggyakoribb fészkelői; mezei veréb (*P. montanus*) az előzőnél kisebb létszámban, de rendszeres költő és előforduló, főként a tanyás települések körül.

Pintyfélék (Fringillidae): zöldike (*Carduelis chloris*) rendszeres fészkelő a faluban, kertekben, fasorokban, temetőben, de tanyai gyümölcsösökben is; tengelic (*C. carduelis*) szintén rendszeres fészkelője a község fasorainak, a zöldikéhez hasonlóan télen kisebb-nagyobb csapatokban láthatjuk őket a határban kóborolni; kenderike (*C. cannabina*) fészkelése valószínű, télen csapatokban láthatjuk a határban; téli kenderike (*C. flavirostris*) téli vendégként csapatokban láthatjuk a vidéken; süvöltő (*Pyrrhula pyrrhula*) téli kóborláskor látható juhar- és bogyótermésű fákön, az utóbbi években kevesebb és ritkább előfordulása a környéken; erdei pinty (*Fringilla coelebs*) rendszeres fészkelő a belterület idős fáin, télen kóborlókkal is találkozhatunk; sordély (*Emberiza calandra*) kisszámú, de rendszeres fészkelője a határnak; hósármány (*Plectrophenax nivalis*) téli vonuláskor kisebb-nagyobb csapatokban elsősorban a kardoskúti szikeseken, de Kígyóson is előfordul, gerendási megfigyelése is lehetséges főleg hideg teleken.

Az emlősök (Mammalia) sokkal kisebb fajszámban képviselik csoportjukat. Ugyanakkor idetartoznak a száraz esztendőknél felszaporodó, a mezőgazdaságban és a ház-

tartásokban egyaránt kárt okozó rágcsálók, de idetartoznak a vadászati szempontból – és népgazdasági szempontból is – igen értékes vadászható fajok, mint a nyúl és az őz.

Az emlősfaunát a következő fajok képviselik: mezei cickány (*Crocidura leucodon*) a mezőgazdasági területeken; kultúrterületeken, kertekben a kelet-európai sün (*Erinaceus europaeus roumanicus*); denevérek közül a törpe denevér (*Pipistrellus pipistrellus*) és a szürke hosszúfülű denevér (*Plecotus auritus*) él a településen. A legnagyobb természetű ragadozó a határban a róka (*Vulpes vulpes*); de a laggyakoribb kistermetű ragadozó a menyét (*Mustela nivalis*), amelyik a tanyákba ha beköltözik, onnan évekre eltűnik az egér. A görény (*M. putorius*) szintén gyakori lakója az emberi települések környékének. A mezei nyúl (*Lepus europaeus*) a mezőgazdasági területeken ma is gyakori, de létszáma nem hasonlítható a régi állapotokhoz. Vadászható faj. A hőrcsög (*Cricetus cricetus*) ma már nemcsak a mezők, de a szántók jellegzetes állata, bundájáért csapdazzák is. A pézsmapocok (*Fiber zibethicus*) a csatornák partoldalaiban telepedett meg e században.

A mezei pocok (*Microtus arvalis*) az egyik legismertebb és leggyakoribb állata a határnak. A vándorpatkány (*Rattus norvegicus*) a szeméttelp, a vágóhíd és a nagyobb, elhanyagolt területű istállók körül figyelhető meg. A házi egér (*Mus musculus*) talán az egyik legismertebb „vadállatunk” az emberi települések környékén.

A vidéken egykor oly gyakori ürge (*Citellus citellus*) már csak szórványosan él, ritkán látható a környék maradék mezőin. A határ legnagyobb testű vadja az őz (*Capreolus capreolus*), amely az átalakult határban jól alkalmazkodott a mezőgazdasági kultúrájához. Vadászható faj.

Környezetgazdálkodás és javaslat

Gerendás jónéhány pontján érezni még ma is, hogy valamikor mennyire gondozott, mintaszerű majorság majd község alakult ki itt a pusztá „közepén”. Kedvenc témánkról sokszor beszélgetve egy jó barátom fogalmazta meg, hogy „az anyagi jólét utáni hajszában a ma embere nem ismer múltat, nem ismer poézist és nem törődik a lélekkel, amely a természeti környezetünkben gyökerezik.” (30)

Ha a természeti környezetünk rendetlen, gondozatlan, akkor az abban élő ember is az. Ez persze fordítva is igaz... *A régi gazdaember harmóniában élt a természettel, azt használta, de nem zsarolta ki, mindig hosszú távra gondolkozva gazdálkodott. Házát, istállóját, udvarát és kertjét rendben tartotta, hiszen csak jó szerszámokkal lehet jól dolgozni...*

A környezetgazdálkodás azt jelenti, hogy szelíd technológiákat alkalmazzunk mezőgazdaságban és iparban egyaránt. Az elmúlt évtizedek eufórikus vegyszer- és műtrágya használata, a mindenáron való többtermelés, az iparszerű mezőgazdálkodás hihetetlen sok problémát vetett fel az emberiségnek és így minden egyes településnek egyaránt. *Elsősorban az ipar és a mezőgazdaság tévútjai miatt van környezetszennyezés a világ minden pontján.*

A gondolkozz globálisan és cselekedj lokálisan azt jelenti, hogy mindenkinek a saját feladatát kell elvégezni, helyben. Röviden ez a lényege a környezet- és természetvédelemnek...

Bármilyen legyen is a politikai rendszer, a környezetünk mindig létezik, s azzal nekünk kell gazdálkodni, hogy szebb és jobb legyen.

Gerendáson sok híres ember megfordult az elmúlt századokban, de két ember tiszteletére mindenképpen javasolnám, hogy ültessenek emlékfát: *Munkácsy Mihály és Mokry Sámuel tiszteletére*. E fák élő figyelmeztetésként biztathatnák a fiatalokat, hogy a legkisebb tanyavilágból is el lehet jutni az emberiség magas csúcsaira.

JEGYZETEK

1. Gerendás. In: Békés vármegye. (szerk.: Márkus György), Bp. 1936, 322. p.
2. Gerendás, i.m. 323. p.
3. Haan Lajos: Békéscsaba története. 1858., 16. p.
4. Haan Lajos: I.m., 17. p.
5. Gazdag László: Régi vízfolyások és elhagyott folyómedrek Orosháza környékén. In: Sz. K. Múzeum Évkönyve. (szerk.: Nagy Gyula), Orosháza, 1960., 282.p.
6. Gazdag László: I.m., 280. p.
7. Gazdag László: I.m. 282. p.
8. Bodnár Béla: Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza. In: Föld és Ember, Szeged, 1928.
9. Fodor Ferenc: Magyar vízmérnökök a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei. Bp., 1957.
10. Csizmazia György: A kurgánok gerinces állatainak vizsgálata. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében, Szeged, 1982. 210. p.
11. Szántó Imre: Békéscsaba úrbéri viszonyai. In: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. (szerk.: Kristó és Székely), Bcs., 1970., 63. p.
12. Haan Lajos: I.M., 23. p.
13. Szántó Imre: I.m., 70. p.
14. Levelek Munkácsyhoz – Munkácsyról. (szerk.: Ceglédi Imre), Bcs., 1976., 8. p.
15. Gerendás, I.m. 322. p.
16. Gerendás, I.m., 322. p.
17. Becsei József: Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Bp., Akadémia kiad., 1983., 86. p.
18. Huley Alfréd: Nevek világa Gerendáson. Gerendás, 1982. Kézirat.
19. Huley Alfréd: I.m., 109. p.
20. Borbás Vince: Békés vármegye flórája. Bp., 1881.
21. Kiss István: Növényvilág. In: Orosháza története. (szerk.: Nagy Gy.), Orosháza, 1965., 61. p.
22. Kiss István: I.m., 65. p.

23. Kiss István: A pusztaföldvári Nagytatársánc és a rajta levő ősgyep természetvédelmi, tudományos és közművelődési jelentősége. In: B.m.Természetvédelmi Évkönyv. (szerk.: Réthy Zs.), Bcs., 1976., 1–56. p.
24. Kiss István: A „tályog-gyökér” előfordulása Orosháza határában. In: Sz.K.Múzeum Évkönyve. (szerk.: Nagy Gy.), Orosháza, 1960., 315. p.
25. Kiss István: Növényvilág. I.m., 62. p.
26. Levelek ... I.m. 84. p.
27. Levelek ... I.m. 85. p.
28. Ceglédi Imre: Munkácsy Békéscsabán. Bcs., 1975., 110. p.
29. A madarakat rendszertani sorrendben, családonként ismertetem: Keve András: Magyarország madarainak névjegyzéke, Bp. Akadémiai kiadó, 1984. alapján.
30. Csizmazia György: I.m., 213. p.

Die Lebendige Umwelt und Landschaftsgeschichte von Gerendás

– Zsigmond Réthy –

Resümee

In dieser Arbeit analysiert der Autor mehrere Jahrhunderte zurückgehend die Landschaftsgeschichte der in der Nähe von Békéscsaba gelegenen Siedlung Gerendás und des angrenzenden Gebietes. Durch die Aufzeichnungen und Angaben ist parallel mit den Veränderungen in der Landschaftsstruktur auch die naturwissenschaftliche Heimatkunde in der Arbeit zu verfolgen, sowie in der Arbeit auch botanische und zoologische, vor allem ornithologische Angaben vom Autor mitgeteilt werden.

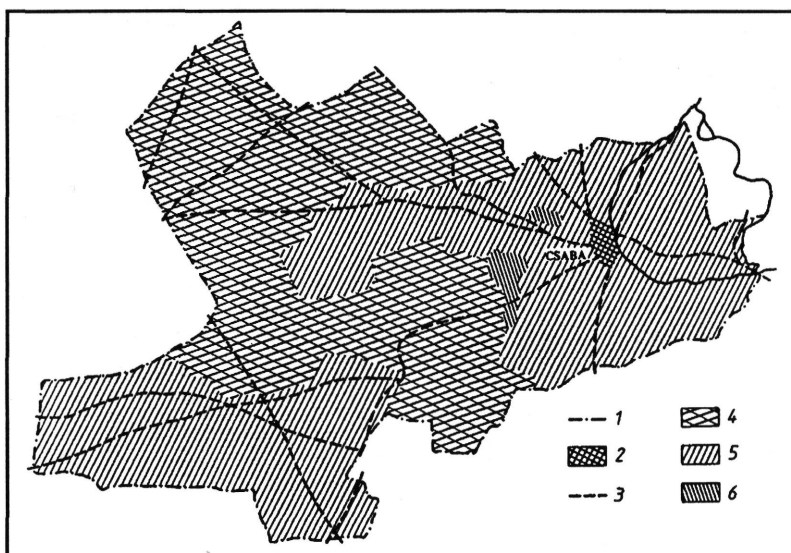
(Übersetzt von G. Dominka)

Réthy Zsigmond
Munkácsy Mihály Múzeum
Békéscsaba,
Széchenyi u. 9.
5600

1. térkép

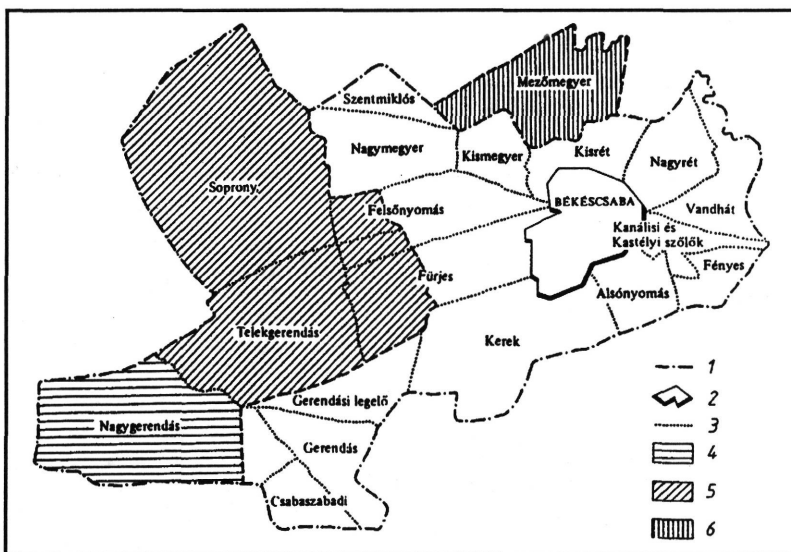
A Körös–Tisza–Marosköz települései XV. század második és a XVI. század első felében.
 (In: Blazovich László: A Körös–Tisza–Marosköz középkori településrendje.
 Békécsaba–Szeged, 1985. térképmelléklet-részlet)

2. térkép

Békéscsaba műveléségi megoszlása 1785-ben. (In.: Becsei, 1983.)

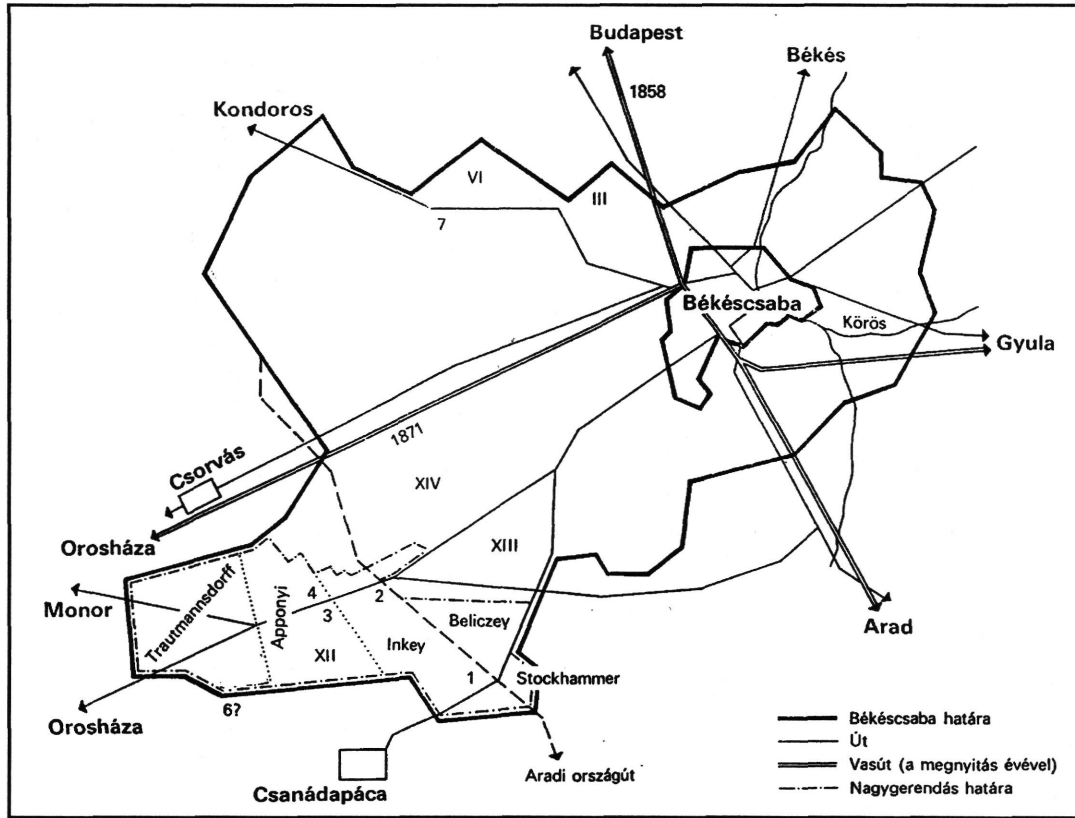
1 = Békéscsaba határa; 2 = zárt település; 3 = út; 4 = szántó; 5 = legelő, rét; 6 = szőlő, kert

3. térkép

Békéscsaba közigazgatási területének változásai. (In.: Becsei 1983.)

1 = Nagy-Csaba határa; 2 = zárt település; 3 = külterületi határrész határa; 4 = 1924-ben önállóvá lett község; 5 = 1952-ben önállóvá lett község; 6 = 1973-ban Békéscsabához kapcsolt terület

4. térkép

A nagybirtokok elhelyezkedése a gerendási határban a XIX. században.

(További magyarázat: 1. Beliczey-csárda, 2. Inkey-csárda, 3. Kisgerendási csárda, 4. Gerendási major, 6. Steiner-csárda, 7. Szentmiklósi csárda, III. Kismegyér, VI. Szentmiklós, XII. Nagygerendás, XIII. Gerendási legelő, XIV. Gerendási (In: Czeglédi, 1975.)

A reznek (*Otis tetrax*) Magyarországon

– Sterbetz István –

A veszélyeztetett állatfajokat számontartó „Vörös Könyv”-ek elgondolkoztató fajlistákat mutatnak be a túlélés problémáiról. A fogyatkozások okait többnyire nehéz magyarázni, mert a jelenségek kezdeti időszakából hiányoznak az egzakt vizsgálatok. A tűzokfélék (*Otididae*) regressziójának mai kutatásában is azért olyan gyakoriak a hipotézisek.

Európában különösen vonatkozik ez a reznekre, amely ma már, mint fészkelő, hiányzik a magyar faunából is. Kontinentális méretű védelmének szervezéséhez azonban valamennyi, a múltra és jelenre vonatkozó adat szükséges. Ilyen megokolásokból állítottam össze a korábbi adatgyűjteményeket (Sterbetz 1970, 1974, 1980, Faragó 1981, 1982) kiegészítő és újraértékelő tanulmányomat.

Anyag és módszer

A régi adatszolgáltatás hiányossága miatt a magyarországi és a magyar országhatárokkal szomszédos, külföldi reznek-előfordulásokat az időpontot részletesen, hiányosan, vagy sehogyan sem adó kategóriákba soroltam. Ebből a teljességre törekvő, de korántsem teljes gyűjteményből azonban csak a legalább a hónapot is megadó közléseket használtam föl az előfordulások értékelésénél. Sajnálatos, hogy a múlt század végétől folyamatos vadászati statisztikák – kevés kivételtől eltekintve – többnyire összevontan adják meg az *Otis tarda* és *tetrax* lelövési számait, ezért ez az ígéretesnek látszó adatforrás alig használható. A magyarországi sztyeppjellegű területeken végzett madártani vizsgálataim során számos alkalommal sikerült ezt a fajt megfigyelnem. Ezért az ökológiai jellemzésnél elsősorban a saját adataimra és gyomortartalomvizsgálataimra támaszkodom.

Fészkelési adatok

A reznek magyarországi fészkelését említő, első forrásmunkák csak általánosítanak. Így a XVIII. századból először Bél Mátyás (1735–42), majd Grossinger János Keresztély (1793) mondják a Kis- és Nagy-Alföldön gyakori fészkelőnek. Frivaldszky Imre (1865) a XIX. század közepén Pest megye pusztáiról említi közismert madárként. Mojsisovics (1877) a XIX. század közepén a Magyar-Alföld és a lengyelországi Galicia jellemző madarainak sorában említi a rezneket is.

Az első, pontosan adatolt két fészket a Budapeستől 40 km-re délre lévő Ürbőpusztán Landbeck (in: Schenk, 1929) írja le 1838-ból, és egyben megemlíti, hogy „régbben itt 12 pár költött”. Schenk (1929) szerint Ürbőn 1906-ban történt az utolsó fészkelés.

A Hortobágy északi peremén lévő Tiszapolgár községhez tartozó Bagotapusztán 1913-ban találtak egy júniusi fészkekaljat, majd ugyanitt júliusban egy fiókát is, amely

a budapesti Állatkertbe került. (Schenk, 1913). Szomjas Gusztáv (1919) szerint 1918-ban még 3 pár költött itt.

A Szentés és Szarvas közötti Cserebökénypusztán 1952 május 2-án Ocsovszky (1964) talált egy fészket, egy tojással.

Orosháza közelében, a Kardoskúti-természetvédelmi területen 1973 augusztus 19-én Sterbetz (1975, 1979, 1980) figyelt meg egy reznekpárt, röpképtelen fiókával. A cserebökényi és kardoskúti adatok azonban már csak alkalmi megtelepedés bizonyítékai. A Kárpát-medence utolsó reznepopulációját az utoljára 1918-ból adatolt, bagotapusztai fészkelőhelyen találtuk. Nem valószínű, hogy más olyan terület, ahol ez a madár ezután is rendszeresen fészkel, az elmúlt évtizedek során ismeretlenül maradhatott.

Magyarország jelenlegi hatáiraival közvetlenül szomszédos területekről származó fészkelési adatok:

Cherlen (1898,1899) szerint a reznek rendszeresen fészkel a Duna-menti Csallóközben (Csehszlovákia) a századforduló idején. Utolsó adata 1898. Pozsony vármegyében (Csehszlovákia) ebből az időszakból Ortway (1902) hasonlóan nyilatkozik. Csehszlovákiából feltételezett fészkelés volt a Garam folyó völgyében „a háború éveiben” (Ferianc, 1964). Alsó-Ausztriából két fészkelőhelyet ismerünk. Az 1890-es években Schwadort–Ebergassin–Moosbrunn környékéről, majd 1921-ben utoljára a Marchfelden bizonyították költését. (Becker és Törnheim, C. W. in: Glutz–Bauer–Bezzel, 1973). Az Észak-Jugoszláviához tartozó, vajdasági Gunároson Szlivka (1958) említ 1934-ből három-négy fészket és egy megtalált tojást.

Fészkelésidőben megfigyelt példányok:

- Szentkirály, 1838 április vége, 1 ex. (Petényi in: Csörgey, 1904)
- Apaj, 1838 május eleje, 1 ex. (Petényi in:Csörgey, 1904)
- Kiskunfélegyháza, 1838 május vége, 1 ex. (Petényi in: Csörgey, 1904)
- Pusztacséri, 1859 április 21, 1 ex. (Frivaldszky J. 1891)
- Debrecen, 1876 június 6, 2 ex. (Ötvös-Tóth, 1982)
- Zalaszentmihály, 1888 augusztus 19, 1 ex. (Sárkány,1888)
- Sopron, 1891 április, 1 hím (Chernel, 1899)
- Rábahídvég, 1894 július 12. 1 ex. (Chernel in: Jablonovszky, 1898)
- Esterháza=Fertőd, 1898 augusztus 29, 1 ex. lőve, a lockenhausi, Huszty-féle gyűjteményben (Aumüller, 1967)
- Harta, 1899 május, 1 ex. (Hauer in:Schenk, 1929)
- Kemeneshőgyész, 1904 május 19. 1 ex. (Csaba, 1957)
- Cserebökény, 1908 július 10, 1 ex. lőve (Sziráczy in: Sterbetz, 1970)
- Hortobágy, 1909 július 14, 1 hím lőve (Greschik 1909)
- Győr, 1932 augusztus, 1 ex. (Studinka in: Sterbetz, 1970)
- Nagyszénás, 1940 június 25, 1 ex. lőve (Sterbetz, 1970)
- Kardoskút, 1960 augusztus 20, 1 ex. (Sterbetz, 1970)
- Csabacsúd, 1961 május 25 hím (Murvay in: Sterbetz, 1970)
- Kardoskút, 1965 április, 1 ex. több napon át (Farkas in: Sterbetz 1970)
- Cserebökény, 1966 június 14 párban (Sterbetz, 1970)
- Kardoskút, 1967 augusztus 22, 1 ex. (Sterbetz, 1970)

Kardoskút, 1973 augusztus 15, 1 ex. (Sterbetz 1980)
Kardoskút, 1973 augusztus 19, 3 ex. (Sterbetz, 1975)
Kardoskút, 1977 augusztus 28, 1 ex. (Sterbetz, 1979)
Hortobágy-Nagyiván, 1982., június 20, 1 hím (Kovács, 1982)
Székesfehérvár-Sárrét, 1984 június 11, 1 ex. (Faragó Sándor szem. közl.)

Az országhatár közeléből származó, külföldi adatok fészkelés időszakából:

Szl.-Zitnom, Csehszlovákia, 1923 június 1 ex. (Ferianc, 1964)
Samorin, Csehszlovákia, 1962 július 2, 1 ex. (Ferianc 1964)
Rohonc, Csehszlovákia, 1962 július 29. 1 ex. (Ferianc, 1964)
Andau, Ausztria, 1964 augusztus 6–11, párban 2 juv. (J. S. Ash in: Faragó, 1982)

Vonulási és telelési (?) adatok:

Szentistván, 1832 szeptember 6, 1 ex. (Frivaldszky, J., 1891)
Szeged, 1847, január 15. 1 ex. (Petényi in: Csörgéy, 1904)
Székesfehérvár, 1853 szeptember tojó lőve (Petényi in: Csörgéy, 1904)
Debrecen, 1858 november, 2 ex. lőve (Ötvös-Tóth, 1982)
Szolnok megye, 1862, szeptember 13, 1 ex. (Frivaldszky, J., 1891)
Tiszafüred, 1874, december 13, 1 ex. (Sőregi, 1958)
Alsópáhok, 1888 szeptember 30. 1 ex. (Lendl, 1903)
Kistelek, 1890, szeptember, 1 ex. (Frivaldszky, J., 1891)
Rábahídvég, 1893, december 28, 1 ex (Madarász, 1898)
Alsópáhok, 1894 szeptember, 1 ex. lőve (Keve, 1973)
Sármellék, 1895 december 30, 1 ex. (Lendl, 1903)
Herény, 1901 szeptember, 1 ex. lőve, Szombathelyi Gimnázium gyűjteményében.
(Chernel, 1907)
Keszthely, 1902 szeptember 24. 1 ex. (Lendl, 1903)
Alsópáhok, 1902 október 24. 1 ex. (Lendl, 1903)
Szarvas-Terehalma, 1908, október 10, 1 ex. lőve (Réthy, 1982)
Nagyszénás, 1921 szeptember, 1 ex. lőve (Sterbetz J. in: Sterbetz, 1970)
Balatonmagyaród, 1925 október, 1 ex. lőve (Keller, 1936)
Bácsalmás, 1930 október 20, 1 ex. lőve (Vasvári, 1955)
Szigetszentmiklós, 1931 szeptember 17, 1 ex. (Greschik, 1928)
Lébény, 1933 október 8, 1 ex. lőve (Studinka, 1934)
Mikepércs, 1934. december 16, 1 ex. (Bársony, 1934)
Fonyód, 1934 december 31, 1 ex. lőve (Szalay, 1934)
Szeged, 1936 október 5, 1 ex. (Szegedi Móra Ferenc Múzeum gyűjteménye)
Szeged-Fehértó, 1945 október 15, 1 ex. lőve (Beretzk, 1950)
Szeghalom, 1947 szeptember 13, 1 ex. lőve (Ötvös, 1947)
Gyórszentiván, 1947 december 13, 1 ex. lőve (Madártani Int. Budapest, gyűjt.)
Hódmezővásárhely, 1953 november 30, 1 ex. lőve (Sterbetz, 1957)
Kardoskút, 1958 november 6, 1 ex. (Sterbetz, 1970)

Kardoskút, 1958 december 15, 1 ex. (Sterbetz, 1970)
Körmend, 1961 szeptember, 1 ex. (Csaba, 1966)
Jánoshalma, 1962, március 20, 4 ex. (Tóth István személyes közlése)
Ondód, 1962 november 8, 1 ex. (Kovács, B., 1967)
Kiskassa, 1964 október 4, 1 ex.lőve (Bank, 1985)
Pusztatölgény, 1965 október 25, 1 ex.lőve (Sterbetz, 1980)
Kardoskút, 1966 október 8, 1 ex. (Sterbetz, 1979)
Kardoskút, 1966 november 10, 1 ex. (Sterbetz, 1979)
Pusztaföldvár, 1966 december 4, 1 ex. (Taby László in: Sterbetz, 1980)
Kardoskút, 1968 november 15, 1 ex. (Sterbetz, 1970)
Kardoskút, 1968 november 16, 1 ex. (Sterbetz, 1970)
Kardoskút, 1969 december 27. 12 ex. (Sterbetz, 1970)
Békéssámson, 1977 október 23, 1 ex. (Sterbetz, 1977)
Hanság-Tőzeggyőr, 1980 szeptember 21, 3 ex. (Faragó, 1982)
Apajpuszta, 1983 február 5. 1 ex. (Sterbetz, 1983)
Dévaványa, Atyaszegi-legelő, 1985 október, 1 ex. (Pálnik Ferenc közl.)
Dévaványa, 1985 október 24., 1 ex. (Sterbetz I. megfigyelése)

Hiányosan adatolt megfigyelések, vagy gyűjtések:

Szabadszentkirály, 1838, 1 ex. lőve (Petényi in: Csörgény, 1904)
Debrecen, 1858, 1 ex. (Lovassy, 1887)
Kőszeg, 1862, 1 ex. lőve (Chernel in: Jablonovszky, 1898)
Fertő-tó vidéke, 1864 előtt „nagyon ritka”, lőve 2 ex. (Jukovits, 1865)
Székesfehérvár, 1886, 6 ex. ebből 1 ex lőve (Tschusi-Dalla Torre, 1888)
Csapod, 1888 előtt, 1 ex. lőve (Faragó, 1981)
Sopron megye, 1890, 1 ex. (Chernel, 1899)
Békéscsaba, 1895 táján, 1 ex. (Tarján in: Sterbetz, 1980)
Tömörd, 1898 előtt, 1 ex. (Chernel in: Jablonovszky, 1898)
Szeghalom, 1903, 1 ex. (Ötvös, 1937)
Vas megye, 1907, 1 ex. lőve (Állami vadászati statisztika)
Fejér m.1907, 3 ex. lőve (Állami vadászati statisztika)
Somogy megye, 1907, 1 ex. lőve (Állami vadászati statisztika)
Győr megye, 1908, 1 ex. lőve (Állami vadászati statisztika)
Veszprém megye, 1908, 1 ex. lőve (Állami vadászati statisztika)
Fejér megye, 1908, 1 ex. lőve (Állami vadászati statisztika)
Magyarország, 1908, 7 ex. lőve (Czakó, 1910)
Kárpát-medence (Magyarország), 1913, 68 ex. lőve (Anonymus, 1915)
Szeghalom, 1917, 1 ex. (Ötvös, 1937)
Kiskunhalas, 1920, 1 ex. (Kiskunhalasi Gimnázium gyűjteménye)
Hódmezővásárhely, 1925 ősz, 2 ex. (Bodnár Bertalan kézírata)
Kapuvár, 1930-as évek, 1 ex. lőve (Faragó, 1982)
Győr, 1932, 1 ex. (Studinka in: Sterbetz, 1970)
Szeghalom, 1937, 1 ex. (Ötvös, 1937)
Fertőrákos, 1943 előtt, 1 ex. Nat. Hist. Mus. Wien (Zimmerman, 1943)

Csurgó, 1949, 1 ex. löve (Marián, 1958)
Kunbaja, 1962 ősz, 15 ex. (Mészáros György levélközlése)
Kardoskút, 1965 ősz (Farkas István in: Sterbetz, 1979)
Fegyvernek, 1917 előtt, 1 ex. (Schenk, 1917)
Paks, 1917 előtt, 1 ex. (Schenk, 1917)
Ráckeve, 1917 előtt, 1 ex. (Schenk, 1917)
Kecskemét, 1917 előtt, 1 ex. (Schenk, 1917)
Sellye, 1917 előtt, 1 ex. (Schenk, 1917)
Fertőszentmiklós, 1917 előtt, 1 ex. (Schenk, 1917)
Zalagógánfa, 1917 előtt, 1 ex. (Schenk 1917)
Sajtoskál, 1917 előtt, 1 ex. (Schenk, 1917)

Külföldi adatok az országhatár közeléből:

Bellye (Jugoszlávia), 1883 „ritkaság” (Tschagj–Dalla Tovre, 1885)
Domerskirschen (Ausztria), 1891 december 27, 1 ex. Lockenhaus,
Huszty-gyűjteményben (Aumüller, 1967)
Nagybecskerek (Jugoszlávia), 1903 december 12, 1 ex. löve (Mihalovits, 1906)
Újverbász (Jugoszlávia), 1921 szeptember 21, 1 ex. (Nagy, I. in: Schenk, 1921)
Óverbász (Jugoszlávia), 1930 őszén „több példány” (Schnek, H., 1930)
Kula (Jugoszlávia), 1930 október, 2 ex. (Schenk, H., 1930)
Óbecse (Jugoszláviai), 1930 október, 2 ex. (Schenk, H., 1930)
Bácszentandrás (Jugoszlávia), 1930 október, 1 ex. (Schenk, H., 1930)
Csurog (Jugoszlávia), 1930 október, 1 ex. (Schenk, H., 1930)
Hódság (Jugoszlávia), 1930 október, 1 ex. (Schenk, H., 1930)
Futak (Jugoszlávia), 1932 december 20, 1 ex. (Schenk, H., 1934)
Bácskerekstúr (Jugoszlávia), 1932 december 20, 1 ex. (Schenk, H., 1934)
Zenta (Jugoszlávia), 1938 október 18, 1 ex. (Csornay, 1942)
Weiden (Ausztria), 1940-es évek, 1 ex. (Faragó, 1982)
Fertő-tó vidéke (Ausztria), 1961 november, 3 ex.-ből 1 löve
(Festetics, 1962, Tirebl, 1962)
Albrechtsfeld (Ausztria), 1963 szeptember, 1 ex. löve (Hammer, 1965)

Adat nélküli előfordulások

A Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) gyűjteményében volt egy ismeretlen eredetű reznektojás (Frivaldszky, J., 1891)
Hódmezővásárhely környékéről jellemzés:
„A reznek nálunk ritka, de 1-2 példány évente előkerül” (Bodnár, 1924)
A Szegedi Móra Ferenc Múzeum gyűjteményében 1 adatolatlan példány (Beretz, 1943)
Rábatamási környékéről elejtett példány (Király in: Faragó, 1982)
Gyoma, ismeretlen időpontban lőtt példány (Pátkai in: Sterbetz, 1970)
Tiszafüreden id. Lipcsey Imre tulajdonában van egy preparátum.

Örkény, adat nélküli előfordulás (Petényi in: Csörgey, 1904)
Tatárszentgyörgy, adat nélküli előfordulások (Petényi in: Csörgey, 1904)
Bócsa, adat nélküli előfordulások (Petényi in: Csörgey, 1904)
Izsák, adat nélküli előfordulások (Petényi in: Csörgey, 1904)
Apaj, adat nélküli előfordulások (Petényi in: Csörgey, 1904)
A Magyar Mezőgazdasági Múzeum (Budapest) gyűjteményében van egy ex.

Az előfordulási adatok értékelése

A felsorolásból kitűnik, hogy a reznek egykor még rendszeresen fészkel Magyarországon és az országhatárok közelében. Ugyanakkor idegen populációkból származó példányoknak ma is átvonuló, kóborló, vagy esetleg telelőterülete is. Az itt megkerült egyedek gyakorisága és mennyisége azonban nem tükröződik híven az ismert adatokból, mert ez a madár ritkán kerül avatott szem elé. Magyarországon többnyire vadászok találkoznak vele, akik vagy nem figyelnek föl rá, vagy elejtik, és ilyenkor a jogi következményektől félve eltitkolják a zsákmányukat. Feltűnő, hogy majd mindenkor magányos példányok kerülnek meg, kisebb csapatok, vagy fészkelésidőben látott párok látványa ritkaság.

Gyűrűs példány nem került meg, így a Magyarországon észlelt reznek származási helyét és végcéljait nem ismerjük. A volt Szovjetunió populációinak nyugati areálhatára jelenleg a Krím-félszigetnél és a Dnjeper folyó vonalánál húzódik (Cramp–Simmons, 1980), innét várhatunk délnyugatra kóborló példányokat. Ezek útja talán a dalmát tengerparton ér véget, ahol Tschusi-Dalla Torre (1885, 1888, 1890) jelentéseiben számos téli adat szerepel. Ugyanakkor a Balkánról, az Appenini-félszigetről és Szardíniáról észak, észak-kelet felé kóborló példányok lehetősége is adott. A Balkánon 1940 óta a fészkelő populációk felmorzsolódtak (Schultz, 1985) Észak-Itáliában azonban Semperini (1972) és Petretti (in: Schultz, 1985) szerint az egykori népes állomány kis töredéke Foggia tartományban ma is létezik.

Ha a magyarországi és az országhatár közeléből származó előfordulásai adatokat térképre rajzoljuk, azokból három, É–D irányú útvonal alakul ki. A nyugati–délnyugati országhatár közelében az adatolt példányok 37%-a csoportosul. A Duna folyó jobb és bal partjának vonalában a Budapest és Novi Sad (Jugoszlávia) közötti szakaszon 13%-ot találunk. Végül az adatok 50%-a a Tisza folyó vonalvezetését követve, és a Tiszától keletre rajzol meg egy kb. 60–80 km széles folyosót. Ez a megoszlás is azt valószínűsíti, hogy a reznek több irányból vetődik el a Kárpát-medencébe.

A magyar adatok ökológiai értékelése

Elgondolkoztató a reznek areáljának ökológiai áttekintése is, hiszen katasztrofális fogyatkozására elsősorban a környezethatások adnak magyarázatot. Legjellemzőbb fészkelőhelye kétségtelenül az őszállapotban lévő sztyepp. Stegman (1955, 1958) ezt a fajt a Stipa-sztyepp endemizmusának írja le, s úgy véli, hogy ebből az „őshabitátból” terjedt el a sztyeppék és sztyepp-jellegű egyéb növénytársulások különböző típusaiban.

Több mint száz év irodalmából kitűnik azonban, hogy a reznek ezt az élőhelyét gyakran cseréli föl egyéb félkultúr vagy kultúrterületekkel is, amelyek növényzete a sztyeppékhez hasonló rejtőzési és táplálkozási lehetőségeket kínál. Legeltetett és nem legeltetett réteken, kaszálókon, ugarföldeken, *Medicago sativa*, *Hordeum vulgare*, *Avena sativa*, *Zea mays* és *Solanum tuberosum* – kultúrákon is elterjedten fészkel, különösen az európai areálban. A szerzők ismétlődve említik, hogy következetesen keresi a füvespuszták és a szántóföldi növényzet érintkezési zónáit (Thienemann 1874, 1875, 1877, Naumann 1899, Zedlitz, 1919, Grote 1936, Dementiew–Glakow 1951, Cabannes 1953, Labitte 1955, 1956, 1961, Boutinot 1957, Dolgusin et al. 1962, Pineau 1964, Ferguson–Lees 1967, Pátkai in: Sterbetz 1970, Kostin 1978, Schultz 1980, Metais 1982, Schultz 1985). Bonyolítja a kérdést Schultznak (1985) az a megállapítása, amely szerint a reznek habitaválasztása évszakonként, sőt napszakonként is eltérően alakulhat.

A reznek magyarországi fészkelőhabitáját ma már nehéz pontosan megadni, mivel a korabeli leírások megfelelően nem jellemzik azt. 1838-ból Landbeck (in: Schenk, 1929) és a múlt század közepe táján Petényi (in.: Csörgéy, 1904) utalásaiból arra következtethetünk, hogy a nem legeltetett füvespuszta volt itt a karakterhabitat. Chernel (1899) szerint kukoricásokban és gabonaföldeken is fészkel. Ocsovszky (1964) a cse-rebökényi természetes füvespuszta és szántóföld határán, de még sztyeppkörnyezetben talált 1952-ben fészkeljat. A Kardoskúton, 1973 augusztus 19-én megfigyelt, röpképtelen fiókat vezető reznekcsaládot *Puccinellium limosae asterotosum* társulásban találtam (Sterbetz, 1975).

A magyarországi vonulók habitaválasztását négy szerző említi. Tiszafüred, 1874 december 13-án *Brassica napus* kulturában (Sőregi, 1958). Zalaszentmihályon, 1888 augusztus 19-én *Zea mays* volt a lelőhely (Sárkány, 1888). Kiskassa, 1964 október 8-án *Triticum vulgare* és *Brassica* sp. kevert növényzetében gyűjtöttek egy példányt (Bank, 1985). Hanság–Tőzeggyár, 1980 szeptember 21-én Faragó (1981) réten figyelt meg 3 példányt, ezek felriasztásuk után *Zea mays* növényzetbe repültek.

Saját megfigyeléseim: a Bodrogekő (1965, 1966, 1980) által leírt növény-társulásokban találtam a rezneket, az előfordulási esetek alábbi megoszlása szerint:

Fészkelőidőben:

<i>Agrostio-Alopecuretum pratensis:</i>	2 esetben
<i>Puccinellium limosae asterotosum:</i>	1 esetben
<i>Astralago poetum angustifoliae:</i>	1 esetben
<i>Lepidio-Puccinellietum limosai circicum:</i>	1 esetben
<i>Agrosti-Caricetum distantis asterotosum:</i>	1 esetben
<i>Sualetum maritima typicum</i>	1 esetben

Őszi és téli időszakban:

<i>Agrostio-Alopecuratum pratensis:</i>	3 esetben
<i>Festucetum pseudovinae:</i>	2 esetben
<i>Agrostio-Beckmannietum:</i>	1 esetben
<i>Bolboschoenetum-puccinellietosum:</i>	1 esetben
<i>Triticum vulgare</i> + <i>Brassica</i> sp.:	1 esetben
<i>Secalinion:</i>	1 esetben

A reznek magyarországi táplálkozásáról is alig van adatunk. A gyomortartalomvizsgálatoknak kiterjedtebb lehetőségét kizárja a mintegy hatvan éve már érvényes vadászati tilalom.

250 évvel ezelőtről, Csongrád és Csanád megyékben Délkelet-Magyarországon Bél Mátyás (1735–1742) szerint a reznekek „a vetések terméseiből éltek”. A Kiskunfélegyházán (Dél-Magyarország) 1883 májusban elejtett hím példányban Petényi (in: Csörgey, 1904) sok fű, levél, rovar és báb törmelékét találta. A Hódmezővásárhelyen (Délkelet-Magyarország) 1953 november 30-án lőtt reznek gyomortartalmából 12 *Zabrus tenebroides* mellett sok chitinmaradványt és *Medicago* sp. levelek törmelékét találtam. Az 1965 október 24-én, Pusztotaotlakán (Kelet-Magyarország) lőtt példányban mintegy 43 *Medicago sativa* levelet, *Sinapis* levéltörmelékét, 9 *Helophorus* sp-t, 3 *Carabidae* sp-t, chitintörmelékét, 1 *Setaria* sp. magvat találtam. Kardoskúton 1968. szeptember 15-én, alvóhelyről gyűjtött ürülékekből 785 *Bolboschoenus maritimus* magvat és 1 *Forficula auriculariát* mutatattam ki (Sterbetz, 1970).

A reznek regressziója Magyarországon

A reznek állományának fogyatkozása ellentmondó jelenség a keleti és a nyugati areálban.

A Szovjetunió európai részén és Nyugat-Szibériában, ahol egykor a világ legnépesebb populációi éltek, Voitszvenszky (1960) szerint a regresszió már a „történelmi idők kezdetétől” megnyilvánult. Kirikow (1960) az utóbbi 2–300 évet mondja válságosnak. Az összeroppanásszerű, gyors letörés azonban csak a jelen század második felében következett be. Woinarovich (1942) a második világháború éveiben Dél-Ukrajnában még hatalmas vonuló tömegeket látott, de Sludzski (in: Schultz, 1985) már drámaian írja le a Szovjetunióbéli állomány 1962–1972 időközéből származó felmérési eredményeit. Más európai országokból kisebb eltérésekkel az utolsó száz év tükrözi az egyes területek teljes elnéptelenedését (Reiser 1905, Makatsch 1950, Matvejew 1950, Lintia 1951, Niethammer 1951, Ferguson–Lees 1967, Sorci–Massa–Cangialosi 1973, Schenk, H. 1976, Cramp–Simmons 1980). Egyedül az Ibériai-félsziget állománya kivétel, amely Schultz (1985) szerint még napjainkban is változatlanul tekintélyes!

Ebben a keretben a magyarországi populációk krízise legalább 150–200 évvel ezelőtt kezdődhetett. Bél Mátyás (1735–42), újabb kiadásában (1984) a XVIII. sz. közepe táján, és néhány évvel később Grossinger (1793) a rezneket még elterjedet fajként írják le. A múlt század ornithológiai irodalma azonban már egybehagyóan az erős ritkulásra utal. A jelen század kezdetét csak jelentéktelen relikumpopulációk érték meg, és azok is felmorzsoódtak rövidesen.

Schultz (1985) irodalmi összefoglalója alábbiakkal magyarázza a reznek regresszióját: A mezőgazdaság térhódítása, a túlzott legeltetés, az élőhelyeket behálózó légevezeték, a vegyi növényvédelemből adódó táplálékhiány, végül a túlméretezett vadászat. Ivanov-Priklonsky (1965) és Mayer ezeken felül még a klimatikus tényezőknek is jelentőséget tulajdonítanak. Magyarországon Landbeck (in: Schenk, 1929) és Petényi (in: Csörgey, 1904) az ősi füvespuszták legeltető hasznosítása óta vélik fogyatkozni a rez-

neket az 1830-as években. Niethammer (1951) azonban kétségbevonta, hogy egyedül csak emberi tevékenység okozta a regressziót.

Mindezek azonban az exact kutatásokat nélkülöző hipotézisek.

Elgondolkoztató, hogy az Ibériai-félszigeten manapság is majdnem érintetlenül ép populációk élnek, és ugyanakkor az areál egyéb területein ez a faj általánosan fogyatkozik. A fentebb felsorolt feltételezéseket kiegészítve szerintem a keleti és nyugati populációk eltérő struktúrájában, és vonulási körülményeiben találjuk meg ennek a magyarázatát. Az ibériai reznekállomány rendkívül sűrűn települt, ezért nagy a vitalitása. Vonuló-kóborló mozgalma is jelentéktelenül kis távolságokon megy végbe, ezért kevésbé sebezhető. Ezzel szemben a keleti areálban a populációk hatalmas területeken szóródtak szét, és a Kaspisíkságokra vezető vonulásuk több ezer km-es távolságokon történik. Ezen a hosszú vándorúton, de főképp az azerbajdzsáni és iráni klasszikus telelőhelyeken évszázadokon át sportszerűtlen, tömegpusztító vadászat okozott felmérhetetlen károkat (Schüz 1959, Ivanov-Prikonosky 1965). A tájcivilizálódás során egyre jobban elszigetelődő keleti populációk sokkal sebezhetőbben fogadták a károsító tényezők összhatását, mint a kis területre összehúzóódott, és sűrű települtsége miatt életképesebb ibériai állomány.

A magyarországi fészkelőpopuláció egykor a reznek areálhatárán helyezkedett el. Amikor pedig egy faj elterjedési területe összehúzóódik, vagy eltolódik, először a peremterületeken lehet ezt érzékelni. Ez magyarázza, hogy a Kárpát-medencében már akkor elkezdődött a populációk felmorzsolódása, amikor még nem indokolták azt a XIX. század elejének kezdetleges agrárviszonyai, vagy pl. a vadászat, amely itt sohasem károsította számottevő mértékben a rezneket, ahogyan az a nagy tűzok (Otis tarda) esetében történt (Sterbetz in: Fodor–Nagy–Sterbetz, 1971). Így a rezneknek, mint fészkelő fajnak, magyarországi eltűnését is az átalakuló ukrán sztyeppeken egyre jobban szétszóródó, elszigetelődő, és telelőhelyeken mértéktelenül pusztított kelet-európai állomány összeroppanásával hozhatjuk összefüggésbe.

IRODALOM

- Anonymus (1915): Kimutatás az 1913. II. 1. és 1914. I. 31. vadászati idényban a Magyar Birodalomban lőtt, vagy egyébként elpusztított vad számáról. Vadász Lap II. 15. p. 70.
- Aumüller, I. (1967): Vogelsammlunge Huszty Edmunds in der Burg Lockenhasu. Wiss.Arba. aus der Burgenland, H. 38, p. 47.
- Bank, L. (1985): A reznek (Otis tetrax) előfordulása Baranya megyében. Madártani Tájékoztató I–II–III. p. 38–39.
- Bársony, Gy. (1934): Otis tetrax. Aquila 40. p. 431.
- Beretz, P. (1943) A Szegedi-Fehértó madárvilága 10 éves megfigyelés alapján. Aquila 50, p. 335.
- Beretz, P. (1950) The Avifauna of the Fehértó. Aquila, 51–57. p. 74.

- Bél, M. (1735–42): *Notitia Hungariae Novae Historico-geographica*.
VI. Wien et Pressburg, p. 52.
- Bél, M. (1984): Csongrád és Csanád megyék leírása. Móra Ferenc Múzeum,
Szeged, 1980/81 – 2. p. 16.
- Bodnár, B. (1924): Über die Nahrung von Otis tarda. *Aquila* 30–31.
- Bodnár, B. (–): Hódmezővásárhely madárvilága. Kézirat, Tornyai János Múzeum,
Hódmezővásárhely
- Bodrogközy, Gy. (1965): Ecology of the halophilic Vegetation of the Pannonicum.
IV. Investigations on the solonchets meadow soils of Orosháza.
Acta Biologica, Szeged, Tom. XI. Fasc. 3–4. p. 207–227.
- Bodrogközy, Gy. (1966): Ecology of the halophilic vegetation of the Pannonicum.
V. Results of the investigation of the Fehértó near Orosháza.
Acta Botanica Acad. Scienc. Hung. Tom. 12. p. 9–26.
- Bodrogközy, Gy. (1980): Natronpusztas und ihre Vegetation.
A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, (szerk.: Réthy Zs.) 6. p. 29–50.
- Boutinot, S. (1957): Notes sur la Nidification de – Outarda can – petiere
(Otis tetrax) dans la region de Saint Gustin. *Oiseaux* 27, p. 205–213.
- Cabannes, D (1953): Sur la nidification de Outarde canpetiere en pleine
de Bourgogne. *Alauda* 21, p. 192–193.
- Czakó, E. (1910): Magyarország a wieni első nemzetközi kiállításon. Budapest, p. 42.
- Chernel, I. (1898): Die Zwegtrappe in Ugarn. *Orn. Monatsb.* 23. p. 95–96.
- Chernel, I. (1899): Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági
jelentőségükre. II. Budapest, FM. Kiadó, p. 232.
- Chernel, I. (1907): Daten zur Vogelfauna Ungarna, *Aquila* 14. p. 181.
- Cramp, S.–Simmons, K. E. L. (1980): *Handbook of the Birds Europe, the Middle East
and North Africa. The Birds of the W. Palearctic. Vol. II.* p. 640.
- Csaba, J. (1957): Little Bustard in W. Hungary, *Aquila* 63–64. p. 337.
- Csaba, J. (1966): Little Bustard occurrence at Körmend. *Aquila* 71–72. p. 241.
- Csornay, R. (1942): Ornithologische Daten aus Zenta. *Aquila* 46–49. p. 499.
- Csörgey, T. (1904) Petényi János Salamon madártani töredékei. Budapest, p. 325.
- Dalla–Torre K. v., Tshusi, V. v. (1885): II. Jahresberichts aus Oesterreich–Ungarns.
Ornis I. p. 499.
- Dementiew, G. P.–Gladkow, A. (1951): Ptici Sovjetskogo Sojuza. Moskwa,
2. p. 141–150.

- Dolguschin, I. A. et al. (1962): The Birds of Kasachstan. Ptici Kasahstana. Akad. Nauk. Kasahst. SSR. Alma Ata. Vol. II.
- Faragó, S. (1981): Reznek a Hanságban. Madártani Tájékoztató VIII.-IX. p. 131-134.
- Faragó, S. (1982): Die Zwergtrappe (*Otis tetrax orientalis*) in West-Ungarn und in Neusiedleruseegebiets. *Egretta* 25/2. p. 37-46.
- Ferianc, O. (1964): Stovoce Slovenska Vtaci II. 1. p. 141-143.
- Ferguson-Lees, I. J. (1967): Studies of less familiar birds: Little Bustard. *British Birds*, 60. p. 80-84.
- Festetisch, A. (1962): Zwegtrappen in Neusiedler – Seegebiet. *Egretta*, 5. 2. pp. 66.
- Fodor, T.-Nagy, I.-Sterbetz, I. (1971): A túzok. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, p. 90-92, 131-133.
- Frivaldszky, I. (1865): Jellemző adatok Magyarország faunájához. Pest, p. 74.
- Frivaldszky, J. (1891): *Aves Hungariae*, Budapest, p. 119.
- Glutz, Urs v. B1.-Bauer, K.-Bezzel, E. (1973) *Handbuch der Vögel Mitteleuropas*, Db. 5. Frankfurt a. M. p. 618-637.
- Greschik, J. (1909): Ornithologische Tagbuchnotizen von Hortobágy. *Aquila* 16. p. 306.
- Greschik, J. (1928): A reznek Szigetszentmiklóson Kócsag, 1. p. 144.
- Grossinger, J. K. (1793): *Universa Historica Regni Hungariae. II. Ornithologia. Posen et Comaromiae.* p. 462-472.
- Grote, H. (1936): Beiträge zur Biologie südrussischer Steppenvögel. *Otis tetrax orientalis*. Beitr. Fortpflanzungsbiol. d. Vögel. 12. p. 195-197.
- Hammer, U. (1965): Eine weitere Zwergtrappe in Seewinckel. *Egretta*, 1. p. 14-15.
- Heim de Balsac, H.-Mayaud, N. (1962): Les ciseaux du nord-ouest de – Afrique. Paris.
- Ivanow, F. W.-Pryklonsky, S. G. (1965): The Little Bustard in the USSR and the measures at its protection. *Ornitologija*, 7. p. 130-133.
- Jablonovsky, J. (1989): Vas megye állattani viszonyai In: Magyarország vármegyéi és városai, Budapest, p. 488.
- Jukovics, H. (1865): Verzeichnis der am Neusiedlersee vorkommenden Vögel. *Verh. Naturk. Pressb.* 8. p. 49-54.
- Keller, O. (1936): Reznek a Balaton környékén. *Term. Tud. Közl. Pótf.* 68. p. 36-37.
- Keve, A. (1973): Der Kranich und die Trappen in der Balaton-Gegend. *Der Falke* 20. p. 10-14.
- Keve, A. (1977): Beiträge zur Vogelwelt des Kisbalatons II. *Aquila* 83. p. 191-226.

- Kirikow, S. (1960): Les changements dans la distribution des oiseaux de la partie européenne de – Union Sovétiqne aux XVII–XIX. siècles. Proc. on the XIIIth Intern. Orn. Congress, Helsinki, 1958. p. 404–421.
- Kostin, I. V. (1978): Is the Little Bustard doomed? Bull. Moscow T Naturalists Soc. Biol. Section, 83, p. 67–71.
- Kovács, B. (1967): Data on the Avifauna of Country Hajdu-Bihar. Déri Múzeum Évk. Debrecen, p. 366.
- Kovács, G. (1982): Reznék megfigyelés a Hortobágyon. Madártani Tájékoztató X–XII. p. 232.
- Labitte, A. (1955): La reproduction Otis tetrax dans la partie nord du Dep. Eure-et Loir. Oiseau 25, p. 144–147.
- Labitte, A. (1956): Queques notes complementaires sur la reproduction de – Outarde Canepetiere. Oiseaux Rev. Franc. Orn. 26. p. 67–68.
- Labitte, A. (196): Status de – Outarde Canepetiere dans le dep. dep. Eure et Loir. Oiseaux Rev. Franc. Orn. 31. p. 167–169.
- Lendl, A. (1903): Faunistische und Zugsdaten. Aquila X. p. 262.
- Lintia, D. (1951): Pasarile Din RPR. III. Bucuresti, p. 399–401.
- Lovassy, S. (1887): Adalékok Magyarország ornithofaunájához. Mat. és Term. Tud. Közl. XXII. p. 213–240.
- Madarász, Gy. (1989): Vas megye állatvilága in: Vas megye monográfiája.
- Makatsch, W. (1950): Die Vogelwelt Macedoniens. Leipzig, p. 425.
- Marián, M. (1958): Ornithological notes from the Csurgó. Aquila, 65. p. 307.
- Matousek, B. (1961): Fauniszticzky prehod Slovenskeho Vtaclava. Rep. Naturh. Mus. Slov. Bratislava, Vo1. VII. p. 71–72.
- Matvejew, P. (1950): Ornithogeographica Serbia. Beograd, p. 291.
- Mayer, G. (1970): Nachweise der Zwergtrappe (Otis tetrax) in Ober – Österreich. Egretta 13/2, p. 33–35.
- Metais, M. (1977): Observations de – Outarde canepetiere dans les deuxsevres. Groupe études et de recherches en écologie appliquée.
- Metais, M. (1982): Connaitre les oiseaux protégés-Outarde. Inf. Ligue Francaise pour la protection des oiseaux.
- Mihalovits, E. (1906): Otis tetrax. Aquila 13, p. 226.
- Mojsisovics, H. (1887): Állatvilág in: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. Budapest, p. 302.
- Naumann, J. F. (1899): Naturgeschichte der Vögel Mitteleuropas, Db.7. p. 73–81.

- Niethammer, G. (1951): Arealveränderungen und Bestandsschwankungen mitteleuropäischer Vögel. Bonner Zool.Beitr. H. 1–2, p. 35.
- Ocsovszky, J. (1964): Little bustard nesting at Cserebökény. *Aquila*, 69–70. p. 251.
- Ortvay, T. (1902): Pozsony vármegye állatvilága. Pozsony, p. 162–164.
- Ötvös, J. (1937): Ritka vendég. *Nimród Vadászlap* II. 10. p. 303.
- Ötvös, J.–Tóth, J. (1982): Ornithologische Gestoppel in den Jägerbüchern des biologischen Kabinettes von dem Debrecener Kollegium. Debrecen, Déri Múzeum Évk. p. 24.
- Pineau, J. (1964): Contribution a étude de Outarde Canepetierde (*Otis tetrax*). These Lyon, p. 104.
- Pineau, J. M.–Giraud Audine, M. (1977): Notes sur les oiseaux nicheurs de extreme nord-ouest du Maroc reproduction et mouvements. *Alauda* 45. p. 73–103.
- Reiser, O. (1905): Materialien zu einer Ornis Balcanica III. Wien, p. 453.
- Réthy, Zs. (1982): Ornithological data from Hármas-Körös river, E. Hungary. *Natura Környezet és Természetvédelmi Évk.* 4. p. 176.
- Sárkány, J. (1888): Vadtenyésztésünk és vadászatok. *Vadászlap*, p. 328.
- Schenk, H. (1930): A reznek újabb előfordulása. *Aquila* 36–37. p. 297.
- Schenk, H. (1934): Reznek újabb előfordulása. *Aquila* 38–41. p. 367.
- Schenk, H. (1976): Analisi della situazione faunistica in Sardegna. *Uccelli e Mammiferi. S.O.S. Fauna animali in pericolo in Itali.* W.W.F. Roma.
- Schenk, J. (1913): Reznek fészkelése Magyarországon. *Aquila* 20, p. 520–521.
- Schenk, J. (1917): Aves in: *Fauna Regni Hungariae*. Budapest, p. 99.
- Schenk, J. (1921): Vogelzugsdaten. *Aquila* 28. p. 115.
- Shultz, H. (1980): Zur Bruthabitatwahl der Zwergtrappe in der Crau. (S. Frankreich) *Braunschweig Nat. Schr. H. 1.* p. 141–160.
- Schultz, H. (1985): Grundlagenforschung zur Biologie der Zwergtrappe, *Tetrax tetrax*. Braunschweig, p. 1–401.
- Schüz, E. (1959): Die Vogelwelt des Südkaschpischen Tieflandes. Stuttgart, p. 60–61.
- Semperini, H. (1972): Osservazioni ornithologiche primaveira in provincia dei Foggia. *Riv. Ital. orn.* 42. p. 262–276.
- Sorci, G.–Massa, B.–Cangialosi, G. (1973): Avifauna delle isole Egadie della provincia di Trapani. *Riv. Ital. orn.* 43. p. 1–119.
- Sőregi, J. (1958): Ornithological data from a more recent Shooting diars. *Aquila* 65, p. 208–230.

- Stegman, B. (1955): Endemizm v avifaune evrazijszkih sztyepej.
Pamjati akademika L. Sz. Berga, Moskva. p. 403–420.
- Stegman, B. (1958): Herkunft der eurasischen Steppenvögel.
Bonner Zool. Beitr. H. 2/4/9/ p. 208–230.
- Sterbetz, I. (1957): Little Bustard in Hódmezővásárhely. *Aquila*, p. 277.
- Sterbetz, I. (1970): Das problem der zwergtrappe (*Otis tetrax*) auf dem
Ungarischen-Steppen. Déri Múzeum Évk. Debrecen, 1967. p. 21–32.
- Sterbetz, I. (1974): The Little Bustard (*Otis tetrax*) in Hungary.
A Vadgazdálkodás Fejlesztése 11. Budapest, p. 5–11.
- Sterbetz, I. (1975): Die Vogelwelt des Naturschutzgebiets Kardoskut in Zeitraum
1952 bis 1973. *Aquila* 80–81. 1973–74. p. 91–120.
- Sterbetz, I. (1977): Reznék in: Faunisztika. Madártani Tájékoztató XI–XII. p. 8.
- Sterbetz, I. (1979): A reznék elgondolkoztatóan gyakori előfordulása Kardoskúton.
Madártani Tájékoztató X–XII. p. 16–18.
- Sterbetz, I. (1980): A túzok (*Otis tarda*) és a reznék (*Otis tetrax*) Békés megyében.
A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 6., (szerk.: Réthy Zs.) p. 131–143.
- Sterbetz, I. (1983): Reznék megfigyelés. Madártani Tájékoztató, VII–XII. p. 88.
- Studinka, L. (1934): Faunistische Daten aus der Hanság bei Lébény.
Aquila 40, p. 248.
- Szalay, E. (1934): *Otis tetrax*. *Aquila* 40. p. 431.
- Szlivka, L. (1958): Last Breeding of Little Bustard in Gunaros. *Aquila* 65. p. 281.
- Szomjas, G. (191): Ornithologische Tagbuchnotizen von Hortobágy. *Aquila* p. 16.
- Tarján, T. (1930): Békéscsaba madárvilága in: Békés Csaba Monográfiája.
Békéscsaba (különlenyomat)
- Thienemann, W. (1874): Ein neuer thüringischer Brutvogel. *Zool. Garten*
15. p. 148–424.
- Thienemann, W. (1875): Weitere Beobachtungen über den neuen Brutvogel
Thüringiens, die Zwergtrappe (*Otis tetrax*) *Zool. Garten Frankfurt*, 16. p. 363–370.
- Thienemann, W. (1877): Einiges aus dem Familienleben der Zwergtrappe
(*Otis tetrax*) *Zool. Garten Frankfurt*, 18.p. 218–223.
- Triebel, R. (1962): Zwergtrappe *Otis tetrax orientalis* in Seewinkel.
Wiss. Arb. Burgenland, 29.
- Tschusi V. v.–Dalla Torre K. v. (1887): III. Jahresbericht aus Österreich–Ungarn.
Ornis III. p. 287.

Tschusi, V. v.-Dalla Torre K. v. (1888): IV. Jahresbericht aus Österreich-Ungarn. Ornith. IV. p. 157.

Tschusi, V. v.-Dalla Torre K. v. (1890): VI. Jahresbericht aus Österreich-Ungarn. Ornith. VI. p. 146.

Vasvári, M. (1955): Measurements of Hungarian Birds. Aquila 59-62. p-184.

Voitsvenszky, M. A. (1960): Ptici sztyepnoj polosi Evropeskoj. SSR. Kiew, p. 23-24.

Woinarovich, E. (1942): Ornithologische Beobachten von Kriegsfahrten der Ukrania im J. 1941. Aquila 4-49. p. 310-313.

Zedlitz, O. G. (1919): Otis tetrax. Jorunal f. Orn. 67. p. 123-126.

Zimmermann, R. (1943): Beiträge zur Kenntnis der Vogelwelt des Neusiedlerseegebiets. Ann. Nat. Hist. Mus. Wien, 54. p. 1-272.

Otis tetrax (Zwergtrappe) in Ungarn

- István Sterbetz -

Resümee

Die Arbeit bewertet mit 146 Angaben aus den letzten 150 Jahren das Vorkommen des *Otis tetrax* in Ungarn. Er stellt fest, daß dieser im XVIII. Jh. noch weitverbreitet im Karpatenbecken genistet haben kann. Konkrete Angaben über das Nisten dieses Vogels besitzen wir seit 1838, jedoch brütete diese Vogelart damals hier bereits recht vereinzelt. Die letzte Jahreszahl über ein Populationsbruchstück stammt von 1918, von der nördlichen Grenze der Hortobágy-Pušta. Aus Südost-Ungarn ist aus den Jahren 1952 und 1973 je ein gelegentliches Nistvorkommen nachgewiesen.

Die Population des *Otis tetrax* im Karpaten-Becken lebte einstmals am Westrand des osteuropäischen Areals, darum ist es wahrscheinlich, daß ihr Verschwinden mit den Gründen in Zusammenhang zu bringen ist, die auch zum Aussterben bzw. zur Abwanderung dieser Vogelart aus der Ukraine geführt haben.

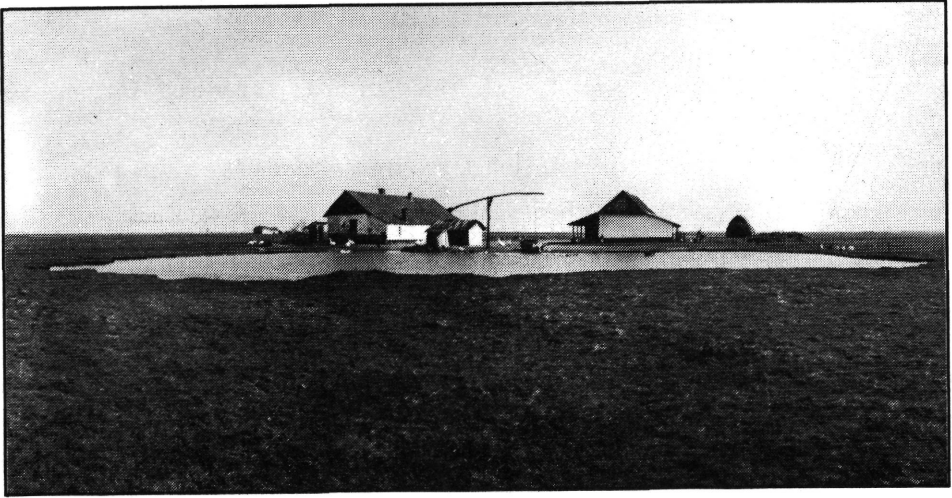
(Übersetzt von G. Dominka)

Sterbetz István

Budapest,

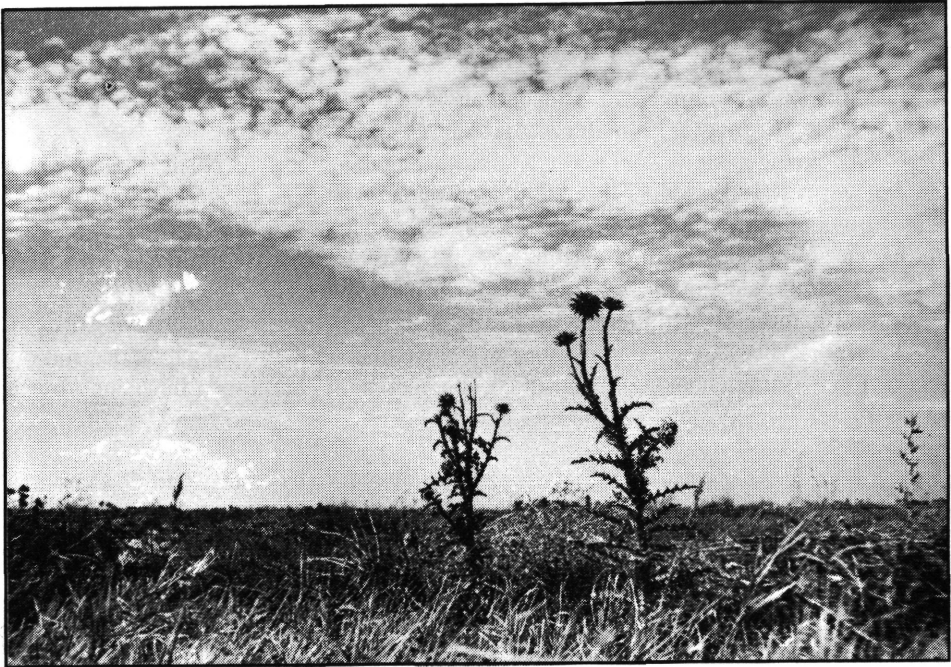
Fivér u. 4/A.

1131

1. kép

A Kardoskút-környéki szikespuszta, ahol az utóbbi évtizedekben a reznek leggyakrabban fordult elő.

2. kép

A reznek nyári előfordulási helye. Cserebökény, 1966. VI. 14. párban megfigyelve.

3. kép

A reznek őszi előfordulási helye. Dévaványa, 1985. X. 24.

4. kép

A reznek téli előfordulási helye. Kardoskút, 1958. XII. 25.

Kora vaskori leletek Sarkad határában

– Gyucha Attila –

1994 októberében Bessenyei István, sarkadi születésű, Budapesten élő szociológus Sarkad belterületén és határrészein gyűjtött régészeti leleteket ajándékozott a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumnak. Az átadott leletanyagban bronz lószerszámdíszek és bronz edénytöredékek is voltak. Ezeket elmondása szerint a település délnyugati határ részében, a Diófás-dűlőben, a jelenleg is álló Erdei-tanyától mintegy 250 méterre délre, részben a felszínen, részben pedig fémkereső segítségével, kis mélységből gyűjtötte szüleivel 1984-től kezdve a szántásokat követően. (1. kép.) 1994 őszétől több alkalommal *helyszíni szemlét* tartottunk a Sarkad régészeti topográfiájában 99-es számmal jelzett lelőhelyen, amely a Körös egykori mellékága mentén húzódó, környezetéből jelentősen kiemelkedő háton fekszik. A Bessenyei István által megjelölt körülbelül 20x20 méteres területen 1994 telén és az azt követő év tavaszán újabb bronz edénytöredékeket és lószerszámdíszet, valamint bronzkorinak, illetőleg kora vaskorinak látszó agyagedény töredékeket gyűjtöttünk.¹

1995. június 17–26. között Szatmári Imre vezetésével szondázó ásást folytattunk a korábban megjelölt, előzetesen fémkeresőkkel aprólékosan átvizsgált területen. A kutatás során kiderült – amire előzetesen számítottunk is –, hogy az erózió és a talajművelés szinte teljesen tönkretette lelőhelyünket; a 30–40 cm vastagságú humusz alatt közvetlenül sárga, üledékes altalajt találtunk. A megásott mintegy 100 m²-es területen a szántás rétegéből szíjelosztók és bronzedények újabb töredékei kerültek elő. Régészetiileg értékelhető jelenségként csupán egy gödör alsó harmadát tudtuk megfigyelni. A gödörbe egész edényt állítottak, amely a humuszból előkerült töredékekkel kiegészíthető, rekonstruálható volt. (32. kép 1.) Az objektumtól három méterre nagy mennyiségű, friss törésű, azonos, nagyjából az aljtól a vállig kiegészíthető agyagedényből származó töredékeket találtunk a humuszban, az edény objektumának megfigyelésére azonban már nem volt módunk. (32. kép 2.) Az ásatási terület betemetése során az egyes szelvények hányóiban – főképpen, amelyből az agyagedények előkerültek – újabb bronz- és agyagedény töredékeket, valamint egy orsógombot találtunk.

Az ásatás eredményei arról győztek meg minket – bár erre teljes értékű bizonyítékunk nincsen –, hogy a bronztárgyak és az agyagedények egy leletegyüttes részei voltak. A területen az ásatás során temetkezésre utaló nyomot nem találtunk.

A leletegyüttes

1. *Bronz zablaldaltag*. A három hengeres csővel áttört rúdtest egyik vége meghajlított, kúp alakú kalapdíszben végződő, másik vége egyenes, félgömb alakú, tömör gombban végződik. A kalapdíszben arányosan elhelyezett négy kerek lyuk van a perem

¹ MRT IV/4. Sarkad 99. számú lelőhely.

közelében, melyeket a peremből induló és abban végződő vésett vonalak vesznek körbe. Az egyik kerek áttörés elvékonyodva folytatódik a kalapdísz pereméig. A hengeres csövek végeit körbefutó árkok zárják, a kalapdísz felőli oldalon bevéssett, átlós kereszttek díszítik. A tárgy a felső henger alatt eltörött, de hiánytalanul összeilleszthető volt. Oldalirányba kissé hajlott. H: 13,2 cm. (2. kép.)

2. *Bronz szíjelosztó.* Korongja erősen lapított kúp alakú, kereszt alakban áttört, a kereszt szárai között gomba alakú nyílások vannak. A szárat és a kereszt közepén lévő alacsony gombot kopott, bevéssett pontkörök díszítik. A tárgy peremétől kissé beljebb beütött pontsor fut körbe. A hátoldalon négy pálcatagon álló, lapított gyűrűs elosztószerkezet van. Átm.: 5 cm. (3. kép 1.)

3. *Bronz szíjelosztó.* Mint a 2. számú tárgy. A kereszt szárain három koncentrikus kör vesz körbe egy beütött pontot. Átm.: 5 cm. (3. kép 2.)

4. *Bronz szíjelosztó.* Mint a 3. számú tárgy, pereme kissé sérült. Átm.: 5 cm. (3. kép 3.)

5. *Bronz szíjelosztó.* Korongja erősen lapított kúp alakú, kereszt alakban áttört. A kereszt szárai enyhén szűkülnek, majd vízszintes borda után egyenletesen szélesednek. A korong közepén alacsony, kúpos gomb van. A kereszt alakot határoló körszalag széleit körbefutó, keskeny borda díszíti. Az elosztószerkezetet a hátoldalon négy pálcatagon álló, lapított gyűrű képezi. Átm.: 6,3 cm. (4. kép.)

6. *Bronz szíjelosztó.* Mint az 5. számú tárgy. Az egyik kereszt szár és a körszalag felerésze letörött. H: 6,3 cm, Sz: 4,5 cm. (5. kép.)

7. *Bronz szíjelosztó.* Korongja erősen lapított kúp alakú, kereszt alakban áttört. A kereszt szárai enyhén szűkülnek, majd vízszintes borda után egyenletesen szélesednek. A szélesedő szakaszokon kettős, koncentrikus kör alakú bordadíszek találhatók. A kereszt alakú tag közepén alacsony, kúpos, bevéssett pontkörrel díszített gomb van. A kereszt szárait körszalag alakú elem határolja, melynek szélein körbefutó, keskeny borda van, külső peremén a borda jobbra dőlő rovátkolásokkal díszített. A hátoldalon négy pálcatagon álló, lapított gyűrű képezi az elosztószerkezetet. Átm.: 6,4 cm. (6. kép.)

8. *Bronz szíjelosztó.* Mint a 7. számú tárgy. A korong és az elosztószerkezet kissé deformált. Átm.: 6,4 cm. (7. kép.)

9. *Bronz szíjelosztó.* Mint a 7. számú tárgy. A kereszt szárai és a körszalag alakú elem rövid szakaszon kitörött, hiányos. Átm.: 6,4 cm. (8. kép.)

10. *Bronz szíjelosztó.* Korongja lapított kúp alakú, kereszt alakban áttört. A kereszt szárai enyhén szűkülnek, majd egyenletesen szélesednek. A szélesedő szakaszokon kettős, koncentrikus kör alakú bordadíszek találhatók. A kereszt alakú tag közepén magas, lapított gomb van. A kereszt szárait határoló körszalag szélei keskeny, balra dőlő rovátkolásokkal tagolt bordákkal díszítettek. A tárgy peremére függesztőfület forrasztottak. A hátoldalon két, párhuzamos, ovális átmetszetű fül van. A szíjelosztó pereméből egy kis darab kitörött. Átm.: 6,3 cm. (9. kép.)

11. *Bronz szíjelosztó.* Korongja lapított kúp alakú, közepén kereszt alakban áttört. A bevéssett két koncentrikus körrel, közepükön ponccal díszített szárai között – az öntés hibájából adódóan – az áttörések szabálytalan gomba alakúak. A kereszt közepén magas, lapított, bevéssett pontkörrel díszített gomb van. A központi kereszt alakú elemet kopott, körbefutó bevéssett vonalak közötti ponccal díszített körszalag határolja, amelyet kilenc, szabálytalanul megformált, erősen kopott koncentrikus kör közepén ponc-

cal díszített rombusz alak köt össze a szélső, szintén bekarcolt vonalak között pontsorrallyal díszített körszalaggal. A hátoldalon a kereszt alakú tag két szembenálló szárára pálcátaggal két részre osztott, ovális alakú elosztószerkezetet forrasztottak. A tárgy kettétörtött, de hiánytalanul összeilleszthető volt. Átm.: 8,6 cm. (11. kép.)

12. *Bronz szíjelosztó.* A tárgy töredékes, hajlott korongja közepén kereszt alakban áttört, a kereszt szárai között a nyílások gomba alakúak. A tárgy közepén széles, kör alapú, fokozatosan szűkülő, végén lapított, kiszélesedő tagban végződő, beütött ponccal díszített gomb van. A kereszt alakú központi elemet bevéselt vonalak által határolt, körbefutó poncsorral díszített, vékony körszalag szegélyezi. A második, középső illetve a harmadik, külső körszalagnak is hasonló a mintázata. A belső és középső körszalag között egymástól egyenlő távolságra lévő kör alakú, két, vésett koncentrikus körrel, közepükön mély ponccal díszített, illetve kifelé szélesedő, trapéz alakú elemek váltják egymást; közöttük a felület áttört. A középső és külső körszalag között kör alakú, két vésett koncentrikus körrel, közepükön mély ponccal díszített tagok vannak. A hátoldalon a kereszt alakú tagra – amelyet a megmaradt töredék alapján körszalag határolt – három vésett árokkal tagolt, gyűrűszerű szíjbújtató elemet forrasztottak. Erre az összetett elemre erősítették rá a szíjelosztó korongját. H: 10,5 cm, Sz: 7,7 cm. A szíjelosztó négy kisebb, díszített töredéke is előkerült. Ezek méretei: 3,4 x 2,6 cm, 3,2 x 2,5 cm, 3,8 x 2,4 cm, 4 x 2,2 cm. (12–13. kép.)

13. *Bronz szíjelosztó.* Az erősen töredékes korong alakjának, nagyságának és díszítésének rekonstruálása három összeillő darab alapján lehetségessé vált. A korong lapított kúp alakú volt. Közepén kör alapú, magasságának feléig ívelten, ezután hirtelen szűkülő, kiszélesedő, lapított elemmel záródó, bekarcolt pontkörös díszű gomb van, amelyen az alsó részt a lapított elemmel ráforrasztott fül köti össze. A gombot széles, bevéselt vonalakkal jelzett körszalag határolja, amelyet hat, páronként egymás felé tartó bevéselt vonalköteg díszít. Ez a mintázat ismétlődik a tárgy peremétől kissé beljebb is. A két díszített körszalag közötti kopott felületen kettős, közepükön beütött ponccal mintázott, bevéselt koncentrikus kördíszek kifelé szélesedő trapéz alakú elemekkel váltják egymást, közöttük a felület áttört. A hátoldalon erősen benyomott kör alapú mélyedés felett hosszúkás szíjbújtató fül van. H: 9 cm, Sz: 5,4 cm. A leletben még két kisebb töredék van, az utóbbi a topográfiai terepbejárás anyagából kiemelve. Méretek: 5,6 x 3 cm, 1,7 x 1,5 cm. (14. kép, 15. kép 1.)

14. *Bronz szíjelosztó gyűrűs elosztószerkezetének töredéke.* H: 1,1 cm, Sz: 0,9 cm. (15. kép 2.)

15. *Bronz edényfűl töredékei (5 db).* A két nagyobb töredék T alakban kiszélesedő végein két-két kúp alakú, tagolt, alsó részén poncokkal díszített, legömbölyített fejú, egybeöntött szegecs található. Az egyik töredék hátoldalán a szegecsekkel megfogott edényfal részlete is megvan. Az előlapon a szegecsek között három-három, egyenlő távolságban elhelyezett, trébelt dísz van, melyeket poncok vesznek körül. A lemez szélein körbefutó, beütött ék alakú, bevéselt farkasfogas díszek között farkasfogas oldalú, poncokkal kísért, csúcsukra állított négyszögek vannak. A négyszögekben a mély pontcot vésett körszalag határolja, amelyeket poncok vesznek körül. Egy-egy ponc díszíti a felületet az alsó és felső mezőkben, a négyszögek között. Ugyanezek a díszek láthatók a másik három töredéken is, melyek közül kettő összeillő. Méretek: 9 x 4,7 cm, 4,8 x 4,3 cm, 4,4 x 2,9 cm, 4,3 x 2,7 cm, 2,5 x 2,1 cm. (16. kép 1–2, 17. kép 1–2.)

16. *Bronz edényfül* töredéke. Szélei magasítottak, közepén borda húzódik, egyik végén kiszélesedő, lehajló. H: 1,9 cm, Sz: 0,9 cm. (16. kép 4.)

17. *Bronzcsésze* töredéke. A vékony, függőleges perem alatt az edény kiszélesedik, a fenéig ívelten szűkül. Fenéklemeze megvan. H: 7,5 cm, Sz: 6,4 cm. (17. kép 3.)

18. *Bronzcsésze* peremtöredékei és aljtöredéke (5 db). Az edény a vékony, függőleges perem alatt kiszélesedik, a fenéig ívelten szűkül. Fenéklemeze letört. Méretek: 8,3 x 4,7 cm, 8,6 x 5 cm, 5,1 x 3,2 cm, 3 x 1 cm. A fenéklemez átmérője: 2,7 cm. (18. kép.)

19. *Bronzcsésze* peremtöredékei (2 db). A perem alatt az edény kiszélesedik, a fenék felé ívelten szűkül. Az egyik töredék peremét kis lyuk töri át. Méretek: 3,5 x 2,7 cm, 2,3 x 1,9 cm. (19. kép 1-2.)

20. *Bronzcsésze* peremtöredéke. Az oldal a perem alatt kiszélesedik. H: 2 cm, Sz: 1,1 cm. (19. kép 3.)

21. *Bronzcsésze* peremtöredéke. Az oldal a perem alatt kissé kiszélesedik. A peremen vélhetően fülhöz tartozó, két kis bronzszegeccsel megfogott bronzlemez töredék van. H: 4,1 cm, Sz: 0,9 cm. (19. kép 5.)

22. *Bronzcsésze* peremtöredéke. Az oldal a vékony perem alatt kiszélesedik. H: 5,4 cm, Sz: 2,1 cm. (19. kép 6.)

23. *Bronz edényoldalak*, trébelt pontsorokkal díszítve (7 db). A legnagyobb töredéken a hiányzó fenéklemez körül egy sorban, kissé távolabb két sorban vannak a trébelések. Az egyik kisebb töredéket szegecs töri át. Méretek: 10,8 x 6,2 cm, 5,9 x 3,2 cm, 4,4 x 2,7 cm, 2,4 x 1,5 cm, 2,5 x 1 cm, 1,5 x 1,4 cm, 2,5 x 1,9 cm. (20. kép.)

24. Nagyméretű, a vállvonaltól függőleges, párhuzamos bordákkal tagolt *bronz-edény* erősen deformált perem és oldaltöredékei (31 db). Két nagyobb töredéken a perem enyhén kihajló, megvastagított és lekerekített, a bordák között keskeny, mély árkok húzódnak. A kisebb töredékek az edényoldalhoz tartoztak. A peremtöredékek méretei: 19,3 x 8 cm, 16 x 3 cm. A kisebb töredékek hossza és szélessége 4 cm és 1 cm között váltakozik. (22. kép.)

25. A vállvonaltól függőleges, párhuzamos, vastag bordákkal tagolt *bronz-edény* oldaltöredékei (10 db). Hosszuk 4,1 cm és 2,1 cm, szélességük 5,5 cm és 1,2 cm között váltakozik. (23. kép.)

26. Enyhén kihajló, megvastagított, lekerekített peremű *bronz-edény* töredékei (2 db). Az egyik két darabból összeragasztott. Méretek: 10,3 x 3,7 cm, 8,6 x 3 cm. (25. kép 1-2.)

27. Enyhén kihajló, megvastagított, lekerekített peremű *bronz-edény* töredékei (5 db). Méretek: 11,8 x 3 cm, 11,5 x 3 cm, 9 x 3 cm, 7 x 1,9 cm, 1,9 x 1,9 cm. (24. kép, 25. kép 3-4.)

28. A fenék felé ívelten szűkülő *bronz-edény* peremtöredékei (4 db). Méretek: 5,5 x 1,5 cm, 4,3 x 1,9 cm, 2,3 x 1,4 cm, 1,6 x 1,6 cm. (19. kép 7-10.)

29. Enyhén kihajló, kissé megvastagított peremű *bronz-edény* peremtöredéke. H: 3,6 cm, Sz: 1,7 cm. (26. kép 1.)

30. *Bronz-edény* kissé megvastagított, függőleges peremtöredéke. H: 4,9 cm, Sz: 2 cm. (26. kép 2.)

31. *Bronzedény* függőleges peremtöredéke. H: 2,3 cm, Sz: 0,8 cm. (26. kép 3.)
32. Vélhetően edény pereméhez tartozó, egyik szélén rézsútosan levágott *bronzlemez* töredéke. H: 5,4 cm, Sz: 1,8 cm. (26. kép 5.)
33. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 3,1 cm, Sz: 2,5 cm. (27. kép 1.)
34. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 1,9 cm, Sz: 1,3 cm. (27. kép 2.)
35. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 1,7 cm, Sz: 1,5 cm. (27. kép 3.)
36. Vastagabb falú *bronzedény* oldaltöredéke. H: 4,5 cm, Sz: 1,7 cm. (27. kép 4.)
37. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 2,5 cm, Sz: 1,3 cm. (27. kép 5.)
38. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 4 cm, Sz: 3,1 cm. (27. kép 6.)
39. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 1,7 cm, Sz: 1,1 cm. (27. kép 7.)
40. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 3 cm, Sz: 2,6 cm. (27. kép 8.)
41. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 2,5 cm, Sz: 1,7 cm. (27. kép 9.)
42. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 3 cm, Sz: 1,5 cm. (27. kép 10.)
43. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 2 cm, Sz: 1,8 cm. (27. kép 11.)
44. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 2,9 cm, Sz: 2,1 cm. (27. kép 12.)
45. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 2,4 cm, Sz: 1,8 cm. (27. kép 13.)
46. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 2 cm, Sz: 1,4 cm. (28. kép 1.)
47. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 14,3 cm, Sz: 5,5 cm. (28. kép 2.)
48. Szegeccsel áttört *bronz oldaltöredék*. H: 3,9 cm, Sz: 2,9 cm. (28. kép 3.)
49. Vastagabb falú *bronzedény* oldaltöredéke. H: 4,7 cm, Sz: 1,9 cm. (28. kép 4.)
50. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 2,7 cm, Sz: 2,1 cm. (28. kép 5.)
51. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 2,5 cm, Sz: 2 cm. (28. kép 6.)
52. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 1,5 cm, Sz: 1 cm. (28. kép 7.)
53. *Bronzedény* aljtöredéke. Átm.: 3,9 cm. (29. kép 1.)
54. *Bronzedény* nagy átmérőjű aljának töredéke. H: 5,7 cm, Sz: 4,3 cm. (29. kép 2.)
55. *Bronzedény* nagy átmérőjű aljának töredéke. H: 6 cm, Sz: 3,3 cm. (29. kép 3.)
56. *Bronzedény* nagy átmérőjű aljának töredéke. H: 5,3 cm, Sz: 4,2 cm. (29. kép 4.)
57. *Bronzedény* nagy átmérőjű aljának töredéke. H: 4,9 cm, Sz: 1,8 cm. (29. kép 5.)
58. *Bronzedény* kis átmérőjű aljának töredéke. H: 3,2 cm, Sz: 2,6 cm. (30. kép 1.)
59. *Bronzedény* aljának töredéke. H: 3,2 cm, Sz: 2,1 cm. (30. kép 2.)
60. *Bronzedény* aljának töredéke. H: 2,4 cm, Sz: 1,2 cm. (30. kép 3.)
61. *Bronzedény* aljának töredéke. H: 1,7 cm, Sz: 1,3 cm. (30. kép 4.)
62. *Bronzedény* aljának töredéke. H: 1 cm, Sz: 0,9 cm. (30. kép 5.)
63. Trébelt körsorral díszített *bronzlemez* töredékek (6 db). A trébelt sorral párhuzamosan vékony borda húzódik. Méretek: 4 x 4 cm, 4,2 x 1,9 cm, 3,2 x 1,9 cm, 3 x 1,9 cm, 2,7 x 1,6 cm, 2,3 x 2 cm. (30. kép 6–11.)
64. Ovális átmetszetű *bronz karperec* töredéke. Díszítetlen. H: 2,9 cm, Sz: 0,5 cm. (31. kép 1.)
65. Kör átmetszetű *bronzhuzal* töredéke. H: 5,3 cm, Átm.: 0,1 cm. (31. kép 2.)
66. Félhold alakú, ismeretlen rendeltetésű, ferdén levágott, éles peremű *bronztárgy*. H: 8,1 cm, Sz: 2,2 cm. (31. kép 3.)

67. Ismeretlen rendeltetésű, kör alakú, behajlott szélű *bronztárgy*. H: 1,5 cm, Sz: 0,9 cm. (31. kép 4.)

A listán 10., 20–22., 32., 47., 49–52. számú tárgyakat, valamint a 15. számúak egyik töredékét helyszíni szemléink során a felszínről, illetve fémkeresővel, kis mélységből gyűjtöttük. A 24. számú tétel két töredéke helyszíni szemléink, 9 töredéke az ásatás során, a 25. számú tétel két legnagyobb töredéke szintén az ásatáson került elő.

Az 1995. június 17–26. közötti ásatáson a további leleteket találtuk:

68. *Bronz szíjelosztó*. Mint a 10. számú tárgy. Teljes. Átm.: 6,4 cm. (10. kép.)

69. *Bronz szíjelosztó* peremtöredéke. H: 3,5 cm, Sz: 2,1 cm. (15. kép 3.)

70. *Bronz szíjelosztó* peremtöredéke. H: 2,1 cm, Sz: 1,1 cm. (15. kép 4.)

71. *Bronz szíjelosztó* keresztszárának töredéke. H: 1,9 cm, Sz: 1,1 cm. (15. kép 5.)

72. *Bronzszegecs*. Egy T alakban kiszélesedő *edényfül* töredéke. A magas szegecs két bronzlemez töredéket fog össze, mellette trébelt kör van. H: 1,7 cm, Sz: 1,2 cm. (16. kép 3.)

73. *Bronzcsésze* peremtöredéke. A vékony perem alatt az oldal kiszélesedik. H: 3,1 cm, Sz: 2,4 cm. (19. kép 4.)

74. *Bronzedény* peremtöredéke. H: 1,2 cm, Sz: 0,7 cm. (26. kép 4.)

75. *Bronzedény* peremtöredéke. Falát négy szegecs üti át, az egyikhez négyzet alakú alátét tartozik. H: 7,5 cm, Sz: 2,1 cm. (26. kép 6.)

76. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 2,1 cm, Sz: 1,7 cm. (28. kép 8.)

77. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 1,5 cm, Sz: 1,5 cm. (28. kép 9.)

78. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 1,5 cm, Sz: 0,9 cm. (28. kép 10.)

79. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 1,8 cm, Sz: 1,5 cm. (28. kép 11.)

80. *Bronzedény* oldaltöredéke. H: 2,2 cm, Sz: 1,9 cm. (28. kép 12.)

81. Sötétszürke színű, világosbarna foltos, bikónikus *orsógomb*. Átm.: 4,3 cm, M: 2,7 cm. (31. kép 5.)

82. Kézzel formált, belül szürkésbarna, kívül fekete, szürkésfekete foltos, cseréptörmelékkel soványított, urna alakú *agyagedény*. M: 51 cm, Fá.: 23 cm, Szá.: 32 cm. (32. kép 1.)

83. Kézzel formált, világosbarna színű, szürke foltos, cseréptörmelékkel soványított, urna alakú *agyagedény*. Peremtől a vállig hiányzik. Az edény alja erősen átégett, belül az aljon hosszúkás égett folt van. M: 21 cm, Fá.: 27 cm. (32. kép 2.)

A tárgyakat a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum őrzi. Leltári számuk: 95.1.1–62. és 95.25.1–43.

Értékelés

A lelet bronz lószerszámai az ún. *trák–kimmer*, újabban keletkárpatinak nevezett fémművességi körhöz kapcsolhatók.²

² Kemenczei 1994b. 591.

A sarkadi darabhoz hasonló háromcsöves *zablaoldaltag* típus leggyakrabban a Kárpát-medence kora vaskor eleji leletegyütteseiben fordul elő.³ (2. kép.) Kossack az Ia formacsoportba és a késő urnamezős fázisba sorolta ezeket a leleteket.⁴ Müller-Karpe a késő urnamezős kor második felére, a Ha B3-ra keltezte a háromcsöves oldaltagokat.⁵ A típus kialakítása a sztyeppevidéken a novocserkasszki periódus idején történhetett, formai előképe a cimbalkai típusú *zablaoldaltag* lehetett.⁶ Jesszen közép-európai fejlődés eredményének tartja a háromcsöves szerkezet megjelenését.⁷ Kelet-Kárpát-medencei műhelyek által kialakított formára utal a tárgyak elterjedése is.⁸ A Kárpát-medencén túl a Közép-Dnyeszter-vidéken,⁹ Csehország,¹⁰ Ausztria,¹¹ Szerbia,¹² Olténia¹³ és Észak-Itália¹⁴ területén fordulnak elő háromcsöves, Kossack Ia típusú oldaltagok. Az Észak-Kaukázusban és a Dnyeper-vidéken is megjelentek ennek a formának a közép-európai-tól eltérő jellegű változatai, az i. e. VIII–VII. századi leletegyüttesekben.¹⁵ Ezek minden bizonnyal a cimbalkai formából kialakuló háromcsöves oldaltag típusok egy másik, a Kárpát-medencétől független fejlődési ágát képviselik.

A Kossack Ia típusú oldaltagok használatát a Kárpát-medencében a kutatás a Ha B3-ra teszi.¹⁶ A rudovci és Balta verdei leletek tanúsága szerint,¹⁷ valamint a předměřicei Gündlingen típusú kard alapján¹⁸ a Kárpát-medencével szomszédos és attól távolabbi területeken használatuk a Ha B3 – Ha C átmeneti periódus idején is tartott.

³ Gallus–Horváth 1939. II. t. 1–2, V. t. 1–2, VI. t. 1–2, VIII. t. 5, IX. t. 11–12, X. t. 12–13, XVIII. t. 8, 10, XX. t. 1–10, XXVI. t. 1–2, XLI. t. 7–8, XLV. t. 6, LI. t. 3.: Füzesabony-Öregdomb 3. sír, szórvány a füzesabony-öregdombi temetőből, Sopron vidéke, Batina/Kiskőszeg (szórvány), Dinnyés, Szanda, Biharugra 1., Dunakömlőd, Blatnica és ismeretlen lelőhelyű magyarországi darabok; Kemenczei 1988a. 67, 3. ábra 1–2, 69, 4. ábra 1–2.: Fügöd; Stanczik 1978. 99, 6. kép 1, 101, 7. ábra 1.: szórvány a füzesabony-öregdombi temetőből; Hampel 1886. 61. t. 1.: ismeretlen lelőhelyű magyarországi darab a zürichi múzeumban; Nevizánsky 1985. 200, 43. ábra 3–4, 603, I. t.: Senica/Szenice, Santovka/Szántó; Petrescu–Dîmbovița 1977. 354, 362. t.: Vetiș/Vetés; Darnay 1903. 35, 9. ábra: Dalj/Dálya; Vinski–Gasparini 1973. 119. t. 14–15, 16–17.: Dalj/Dálya; Frey 1905. 190, A. 4.: Batina/Kiskőszeg, depolet; Katalog 1964. VI. t. 2a: Batina/Kiskőszeg, szórvány; Vinski 1955. 38. 26–27. kép: Šaregrad; Foltiny 1961. 68. t. 4, 66. t. 4–5.: Bács-Bodrog megye I. lelet, Bács-Bodrog megye II. lelet; Vasić 1990. 169, 2. t. 3.: Hrtkovci.

⁴ Kossack 1953. 131, 134–136.

⁵ Müller–Karpe 1959. 128, 165.

⁶ Terenozskin 1976. 153., Chochorowski 1993. 67, 3. ábra., Kemenczei 1994b. 594.

⁷ Jesszen 1955. 57, 66, 68.

⁸ Kossack 1953. 133, 5. térkép., Chochorowski 1993. 58, 3. térkép. A Kossack Ia formacsoportba tartozó oldaltagtípust a lengyel kutató Dunakömlőd, Kemenczei Tibor Goligrád típusnak nevezi. (Chochorowski 1993. 57, 2. ábra 8–15., Kemenczei 1994b. 593.)

⁹ Żurowski 1948. 37. t. 1–5.: Goligrad, Medina, Posadki.

¹⁰ Richly 1894. LI. t. 2.: Žabori., Werner 1961. 385, 1. ábra 5.: Předměřice.

¹¹ Gallus–Horváth 1939. LXXI. t. 7.: Stillfried depo., Kaus 1984. 9. t. o.: Stillfried 6. sír.

¹² Garašanin 1954. 57, 25. t. 1–2, 5–6: Rudovci, Barajevo., Kossack 1980. 4. t. 3.: Janjevo.

¹³ Berciu–Comșa 1956. 325, 56. ábra 1.: Balta Verde.

¹⁴ Hase 1969. 11. t.: Bologna San Francesco.

¹⁵ Terenozskin 1971. 74, 2. ábra 2, 6, 8.: Zsobotin 524. sír, Tenetink, Alekszejevka.

¹⁶ Kemenczei 1988a. 68.

¹⁷ A rudovci és a Balta verdei 2. halom lószerszámainak formai rokonságára Vasić mutatott rá. Tipológiailag a Balta verdei leleteket későbbieknek tartja. (Vasić 1977. 12.)

¹⁸ A Gündlingen típusú kardokat az újabb szakirodalom a VIII. század végére keltezi. (Pare 1991. 14., Kemenczei 1994b. 597.)

A Dunától keletre, Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megye területén ennek az oldaltag típusnak több darabját is ismerjük (Füzesabony, Szanda, Prüg, Fügöd). A Dél-Alföldön eddig csak a mai Békés megye területén található Biharugráról közöltek háromcsöves zabloldaltagokat, Csongrád megyéből azonban – sem a Szeged és Csongrád környéki temetőkből (Szeged-Algyó,¹⁹ Szeged-Óthalom,²⁰ Tápé-Lebő,²¹ Hódmezővásárhely-Solt Palé,²² Csongrád-Vendelhalom,²³ Csongrád-Felgyő,²⁴ Csongrád-Saroktanya²⁵), sem egyéb lelőhelyről – nem ismertett ilyen keletkárpati típusú fémtárgyat a szakirodalom. A szegedi Móra Ferenc Múzeum azonban őrzött egy 1908-ban, Maroslele belterületéről előkerült háromcsöves bronz zabloldaltagot, amelyet ma már nem lehet fellelni a múzeum régészeti gyűjteményében.²⁶ (32. kép 3.)

A sarkadi zabloldaltag formájának legpontosabb analógiái a Batina/kiskőszegi depóból, az egyik Batina/kiskőszegi szórványleletből és Dinnyésről ismertek.²⁷ Ezekon a darabokon is a meghajlított végen kalapdísz, az egyenes végen gombdísz van. A kalapdísz áttörtségére az adaševci és Runden bergi kamüsevachai típusú oldaltagokon kívül – amelyeknek mintázata a sarkadi darabhoz képest teljesen eltérő – csak gyepőlőkapocs korongokon találunk példát.²⁸ Ilyen lószerszám került elő Dunakömlődről, Szandáról, Vetis/Vetésről, Fügödről és egy ismeretlen magyarországi lelőhelyről.²⁹ A Spalnaca/ispánlakai töredéken az áttöréseket az itt tárgyalt darabhoz hasonlóan a perem közeléből induló és oda visszatérő bevéssett dísz veszi körbe; ezen a töredéken egy ötödik, középen elhelyezett, kerek, vésett dísz is van.³⁰ Az említett Batina/kiskőszegi szórványlelet

¹⁹ Kürti 1976. 59.

²⁰ Reizner 1904. 76–88., Gallus–Horváth 1939. 104, XLVIII. t. 6–8., Csallány 1942. 151–154.

²¹ Kemenczei 1989. 62, 69, 8. ábra 12–15.

²² Párducz 1938. 110.

²³ Csallány–Párducz 1944–45. 89, 95.

²⁴ Párducz 1946. 134.

²⁵ Szénászký 1972. 6.

²⁶ A MFM Régiségtári Naplója II. kötetének (1907–1909) 71. lapján Tömörkény István 1908. augusztus 8-i dátummal, Lelei leletek címmel írja: „A csanádmegyei Lele községben ... Soós Sándor a háza udvarán gödörásás közben újabb leletekre bukkant ... Soós a gödröt egy méter mélységben ásta meg, talált benne egy délnek fekvő csontvázat, melynek koponyája azonban hiányzott”. A sír mellékleteiként a 72. oldalon a-d pontokban négy kis szarmata csuprot, az e pontban email díszítésű szarmata korongfibulát ír le. A g pontban egy sematikus rajz kíséretében a következőt írja Tömörkény: „13 és 1/2 cmtr. hosszú félzabla, bronzból. Hasonlít a Hampel: A bronzkor emlékei Magyarországon LXI tábla 1. száma alatt lerajzolthoz, amely a zürichi múzeum egy magyarországi példánya. Pálcája egyenes, egyik végén hajlik, a pálcán három, harántosan álló csővel”. A tárgy a leírás melletti bejegyzés szerint talán azonos az 1954-ben Makón kiállított darabbal. Sem az 1962. sem az 1987. évi revízió alkalmával nem találták helyén a leletet, ami ma sincs ott. A makói kiállítás anyagát, valamint az ismeretlen és bizonytalan lelőhelyű tárgyakat átnézve sem találtam az oldaltagot, így bizonyosan csupán annyit lehet tudni, hogy a MFM birtokában volt egy Maroslelelről származó Kossack Ia típusú zablapálca, amely minden bizonnyal szórványlelet volt.

²⁷ Katalog 1964. VI. t. 2a.

²⁸ Vinski 1955. 28, I. t. 1., Kluge 1986. 415, 2. kép.

²⁹ Gallus–Horváth 1939. XX. t. 11, X. t. 19., Petrescu–Dimbovița 1977. 354, 362. t., Kemenczei 1988a. 67, 3. ábra 3, 71, 5. ábra 4., Gallus–Horváth 1939. XLI. t. 8.

³⁰ Gallus–Horváth 1939. XLV. t. 8.

kalapdíszen a sarkadival megegyezően kialakított, négy vésett kör található, amelyek azonban nem törik át a felületet.³¹

Az átlós, vésett keresztű szíjlelet a stillfriedi 6. sír és a raktárlelet kereszt alakú gombjain is megtalálhatóak, de Kossack Ib típusú, a közép-európai Hallstatt kultúra fémművessége által készített, jellegzetes bronzablákról ismertek legnagyobb számban.³² Hasonló mintázat látható a somlóvásárhelyi zablán, a somlyóhegyi töredékeken, valamint platenicei és kaptoli oldaltagokon.³³ Három közöletlen darabot a veszprémi múzeum is őriz.³⁴ *Ez a típus váltja fel a közép-európai Hallstatt kultúrában a Késő urnamezős kultúra által az Alföldről átvett, bronz, háromcsöves oldaltag típust. Az i. e. VII. század folyamán az Alföldön is új, korai szkíta típusú zablák jelennek meg.*

A sarkadi lelet szíjleletnek egy része jó analógiákkal rendelkezik Közép- és Kelet-Európa kora vaskori régészeti anyagában, másik része azonban teljesen ismeretlen a szakirodalomban. Kereszt alakban áttört szíjlelet és gyeplőkapocs gombok az Észak-Kaukázusból, az erdőssztyeppe területéről és a Volga-Káma-vidéki Ananinói kultúrából, a novocserkasszki periódus idejéből ismertek.³⁵ Az i. e. IX–VIII. századi, Iránból előkerült leletek alapján azonban nem lehet kizárni előázsiai eredetüket sem.³⁶ Hasonlóan megformált szíjlelet a Kárpát-medencében Santovka/Szántóról és Dalj/Dályáról kerültek elő.³⁷

Ilok/Újlakról, Bács-Bodrog megyéből, az olténiai Balta Verdéről és a vaszari V. lomból ismertek a kereszt szárai között gomba alakú nyílással áttört, vésett koncentrikus körökkel és poncsorokkal díszített szíjlelet. A stradonitzi darab azonos szerkezetű, de díszítetlen.³⁸ A sarkadi szíjlelet szerkezete és díszítése a fentiekhez teljesen hasonló. (3. kép 1–3.) A gomba alakban áttört szíjlelet fejlődését a vaszari darabok mutatják.³⁹ Az áttörések szélesebbé válásával, a kereszt szárainak elvékonyodásával alakulnak ki a keresztcső közepén kicsúcsosodással megformált szíjlelet. Az ehhez a típushoz sorolható tárgyak többsége a Kárpát-medencében biztosan az i. e. VII. századra keltezhető.⁴⁰ Hasonló leleteket a közép-európai és délkelet-alpi Hallstatt kul-

³¹ Szintén áttört, vésett díszű kalapdíz van a frögi K jelű halom, kamüsevachai típusú oldaltagján, Basarabi jellegű kerámiával. Terzan a VIII. század második felére, Tomedi a HB legvégére keltezi az oldaltagot. (Terzan 1990. 74, 192, 50. t. 4–5., Tomedi 1994. 376, 371, 3. ábra 3.)

³² Gallus-Horváth 1939. LXXII. t. 9–14., Kaus 1984. 44. t. d.

³³ Gallus-Horváth 1939. LI. t. 1, LII. t. 9, 16., Pić 1907. XXX. t. 4, 4a., Vejvoda-Mirnik 1971. V. t. 4.

³⁴ Leltári számuk: 55.307.25–27. Kemencei Tibor szóbeli közlése.

³⁵ Terenoskin 1976. 179, 94. ábra 1–2, 3, 4–5, 7.: Zolnij kurgán, Butenki, Kobáni temető., Jesszen 1954. 122, 11. kép, 123, 12. kép: Jesszentuk, Pjatigorsk-Lermontov., Kovpanenko-Gupalo 1984. 46, 6. kép 6–11.: Kvitki., Beresztinyev 1985. 99, 1. kép 13.: Sevcsenkova., Dubovskaja 1989. 65, 2. kép 7.: Preobrazennoe., Terenoskin 1976. 94. ábra 10, 11.: Ananino, Ahmilovo., Kemencei 1994b. 610, 9. ábra 7, 9.: Fars, Chatazukaj, Uascitu I.

³⁶ Kaus 1988–89. 255.

³⁷ Nevizánsky 1985. 603, I. t. 4–5., Vinski-Gasparini 1973. 119. t. 8.

³⁸ Majnarić-Pandžić 1966–68. 38, III. t. 1–2., Foltiny 1961. 66. t. 2., Berciu-Comşa 1956. 325, 55. kép 1–2, 56. kép 2–3., Horváth 1969. 124, 22. kép 6–7., Pić 1903. XXII. t. 11.

³⁹ Horváth 1969. 124, 22. kép 1–7.

⁴⁰ Gallus-Horváth 1939. XXXIV. t. 11, XLV. t. 9, LVI. t. 5.: Batina/Kiskőszeg, Székesfehérvár környéke, Somlyóhegy., Vinski-Gasparini 1973. 119. t. 12.: Dalj/Dályá.

túrához tartozó⁴¹, valamint észak-balkáni lelőhelyekről is ismerünk.⁴² Többségük itt is az i. e. VII. századra datálható leletgyűtesekben fordul elő, de a ferigilei lelet alapján még az i. e. VI. század elején is használták ezt a lószerszámtípust.

A rudovci leletben Kossack Ia típusú zablaldaltagok a kísérelétei a *másik típusba* sorolható szíjelosztóknak. Ezekhez a darabokhoz hasonló, de áttörtlen, vésett díszű tárgy az Ilok/újlaki leletből is ismert.⁴³ Ilyen szerkezetű szíjelosztók a sarkadi leletben díszítetlen (4–5. kép) és kettős koncentrikus bordákkal díszített változatban (6–8. kép) vannak jelen. Keresztszáraik – az említett kaukázusi, Dnyeper-vidéki leletek egy részéhez hasonlóan – V alakban kiszélesednek, a száron keresztirányban rendszerint borda található.⁴⁴ Két sarkadi szíjelosztón a borda hiányzik. (9–10. kép.) Ezek jó analógiáit a somlónvásárhelyi I. halomsír Ha C-re keltezhető díszítetlen darabjai jelentik.⁴⁵ A sarkadi szíjelosztókra máshonnan nem ismert módon *függesztőfület* is forrasztottak.⁴⁶

Az *analógiák nélküli*, összetett szerkezetű, áttört dísszel mintázott *szíjelosztók* közül kettőnek középponti része gomba alakban áttört, így ezek a tárgyak a gomba alakban áttört típus variánsainak tekinthetők. A töredékes, hajlott darab korongját utólag forrasztották egy kisebb, valószínűleg tönkrement, egyszerű, gomba alakban áttört korongra. (12–13. kép.) A darab árkolt díszű szíjbújtató gyűrűje is párhuzam nélküli; feltehető, hogy a tárgy javítása során forrasztották a hátoldalra. A szíjelosztó magas gombja hasonló a sofronievói sírból és a brezjei 1. halomból előkerült övdíszekéhez.⁴⁷ Szintén a sofronievói harcos sírja, valamint a Balta verdei 2. halom 2. sírja lószerszámdíszjeinek ovális, pálcattaggal két illetve három részre osztott elosztószerkezetei az analógiái a másik összetett szerkezetű, áttört szíjelosztó szerkezeti megoldásának.⁴⁸ (11. kép.)

A sarkadi lelet utóbbi két tárgyának megformálása kétségtelenül hasonlít a nagyenyedi szíjelosztó korongjának kialakításához.⁴⁹ Hasonló, a széleken kör alakú, koncentrikus kör díszű kiugrásokkal tagolt korongok legnagyobb számban észak-balkáni leletekből ismertek,⁵⁰ de eljutottak a délkelet-alpi Hallstatt kultúrába⁵¹ és Görögországba

⁴¹ Böhm 1941. 49. t. 6–7.: Horakovo., *Dvorak* 1938. 9. ábra a: Welhotta., *Kromer* 1959. 166. t. 10.: Hallstatt., *Gabrovec* 1981. 3. t. 25–29.: Smarjeta.

⁴² Benac–Čović 1957. VI. t. 10–11, XII. t. 7, XXIX. t. 15.: Ilijak, Podlaze, Odzak., Čović 1966–67. V. t. 3.: Petkovo brdo., Marić 1964. VI. t. 13.: Donja Dolina., Kilian 1975. 62, 4. ábra 11.: Pilatovici., Berciu–Comşa 1956. 324, 53. ábra 7.: Balta Verde., Vulpe 1967. 21. t. d–g.: Ferigile.

⁴³ Vasić 1977. 5. t. 7., Majnarić–Pandžić 1966–68. 38, III. t. 3.

⁴⁴ A díszített darabok koncentrikus körös mintája a már említett jesszentuki és kvitki darabokon is megtalálható. Ehhez a típushoz sorolva megemlíthető egy egyedi, gyűrűs fülfű szíjelosztó Zomborról. (*Foltiny* 1961. 68. t. 5.)

⁴⁵ Horváth 1969. 111, 4. kép 6, 9.

⁴⁶ Egyszerű karikákat ráforrasztott függesztőfüllet a szerémségi Duna vidékről és a Közép-Balkánról több lelőhelyről is ismer a szakirodalom. (*Kilian* 1975. 91. t. 1.)

⁴⁷ *Nikolov* 1965. 169. 8. kép a–g., Benac–Čović 1957. XXIII. t. 2.

⁴⁸ *Nikolov* 1965. 169. 7. kép a–b., Berciu–Comşa 1956. 324, 53. kép 7.

⁴⁹ *Herepey* 1897. 65, 5. kép. – Teržan a nagyenyedi lószerszámokat a VII. század második fele és a VI. század eleje közé keltezi. (*Teržan* 1990. 83.)

⁵⁰ Benac–Čović 1957. VI. t. 7, XVI. t. 5, XX. t. 5.: Ilijak, XXIX. t. 10.: Citluci, XXXV. t. 12–13.: Brankovici.

⁵¹ *Gabrovec* 1981. 3. t. 30–33.: Vače.

is.⁵² Ennek a tárgytypusnak a keltezése a nevezett területek esetében sem történhet a Ha C-nél korábbra.

Szintén *egyedi* darab az áttört, gombján füllel ellátott szíjelosztó. (14. kép, 15. kép 1.) A forma legközelebbi analógiájaként a bogács-tomorvári szíjelosztókat lehet megemlíteni,⁵³ melyeknek madárfejes csüngői északnyugat-balkáni kapcsolatra utalnak.⁵⁴ Valószínű, hogy a sarkadi tárgyon is csüngőrészek voltak. A magas gomb itt is a már említett sofronievói és brezjei darabokéhoz hasonló. A szíjelosztó vonalcsoportjainak megformálására jó analógiát találunk a Dalj/dályai lelet egyik kereszt alakban áttört korongján.⁵⁵

A szíjelosztók formáinak kialakítása ugyan kaukázusi-sztyepei minták alapján történhetett, de a *tárgytypus kelet-Kárpát-medencei önálló fejlődését* a keleten párhuzam nélküli darabok igazolják. *Kialaktásukra az i. e. VIII. században került sor az Alföld területén, a környező területek – részben módosítva formájukat – innen vették át azokat és használták az egész i. e. VII. században, sőt néhol az i. e. VI. század elején is.*

A sarkadi lelet *bronzedényeinek* töredékessége és deformáltsága igen nehéz feladattá teszi alakjuk, típusaik pontos meghatározását.

A T alakban kiszélesedő, díszített edényfűl a Stillfried-Hostomice típusú csészék jellemző eleme. (16. kép 1–2, 17. kép 1–2.) Egy kisebb töredék valószínűleg szintén ennek a típusnak egy másik edényhez tartozó fűltöredéke lehet. (16. kép 3.) Szandán keletkárpáti típusú lószerszámzattal – áttört korongos végű zabla szájrésszel és Kosack Ia típusú háromcsöves zablaldaltaggal – kerültek elő ennek az edényformának töredékei.⁵⁶ Ugyancsak háromcsöves oldaltagot is tartalmazott a badacsonytomaj-bazaltbányai lelet.⁵⁷

Ezeket a csészéket a lószerszámok alapján elsősorban a Ha B3-ra, az i. e. VIII. századra datálhatjuk, összhangban Müller-Karpe keltezésével.⁵⁸ A celldömölk-sághegyi 1. lelet edénye azonban – a később előkerült 2. lelet tárgyai alapján – korábbra, az i. e. IX. századra keltezhető.⁵⁹ A Késő urnamezős kultúra fémművessége tehát ennek a csészétypusnak a gyártását a Ha B2-ben kezdi el, és folytatja azt a keletkárpáti típusú lószerszámzat dunántúli megjelenésének idején, a Ha B3-ban is. Az edénytypust Közép- és Észak-Itáliától Észak-Európaig, Franciaországtól a Dnyeszter-vidékig használták,⁶⁰ főképpen a Ha B3 periódusban.⁶¹

⁵² Kilian 1975. 3. t. 3, 5.: Olympia. – A szerző ebben a munkájában megjelöli a hasonló leletek elterjedését a Balkánon. (Kilian 1975. 82. t. 3.)

⁵³ Hampel 1876. 41, 29–31. kép.

⁵⁴ Kemenczei 1988b. 102.

⁵⁵ Vinski-Gasparini 1973. 119. t. 11.

⁵⁶ Gallus-Horváth 1939. XI. t. 2, 4.

⁵⁷ Darnay-Dornyai 1958. XX. t.

⁵⁸ Müller-Karpe 1959. 128.

⁵⁹ Müller-Karpe 1959. 127., Mozsolics 1973–74. 84, 4. kép.

⁶⁰ Az edénytypus elterjedését Strohschneider vizsgálta. (Strohschneider 1974. 10. t.)

⁶¹ A Stillfried-Hostomice típusú csészék használata átnyúlhatott a Ha C1-be is. (Strohschneider 1974. 66., Prüssing 1991. 30.)

A sarkadi töredékekhez hasonlóan a T alakú, kiszélesedő részen, a szegecsek között trébeléssel díszített bronz edényfülek jelentős számban ismertek i. e. VIII. és részben i. e. VII. századra keltezhető leletegyüttesekből, Stillfried-Hostomice típusú csészékről.⁶² A fülek poncokkal, koncentrikus körökkel, bevéselt vonalkötegekkel való díszítése általános ennél a típusnál; a sarkadi fül mintázata azonban *eltérő* az eddig ismert darabokétól. Legjobb analógiája a hallstatti temető 9. sírjának bronz övlemezén látható.⁶³ A sírt a kétélű, tok mellett alul kivágott nyílhegy alapján a VII. századra keltezhetjük.⁶⁴ Hasonló övlemezeket az észak-kaukázusi Tli temetőjéből is ismerünk.⁶⁵ Mind a hallstatti, mind a kaukázusi darabokon a trébelt kördísz sorokat vékony bordák határolják. A sarkadi töredékek között is előfordulnak hasonló mintázatú lemezek (30. kép 6–11), de mivel a Kárpát-medencei kora vaskori leletanyagban a fentiekhez hasonló darabok nem kerültek elő, ezért a sarkadi töredékek övlemezhez tartozása is kétséges.

A fenti edényfűl darabokon kívül egyetlen töredékről sem állítható bizonyosan, hogy Stillfried-Hostomice típusú csésze részlete lehetett. A jellemző, díszített vagy díszítetlen, egyenes vagy szögben kihajló perem, valamint a trébelt és poncolt sossal díszített oldal hiányzik a leletből. A csészeperemek is eltérő típusú edényfajtára mutatnak.

A *bordadíszes töredékek* minden bizonnyal két edényhez tartoztak. (22–23. kép, 21. kép 2.) A Kárpát-medencéből Šomartin/Mártonhegyről előkerült, függőlegesen bordázott bronztálakhoz hasonló edények Kisázsától a Balkánig az i. e. IX–VII. századból ismertek.⁶⁶ Az angyalföldi 4. aranytál bordái kerek bütykökből indulnak.⁶⁷ A michalkowói kincsből és Szófia-Kazicseváról is előkerültek bordákkal tagolt oldalú aranyedények.⁶⁸ Előzásiai minták alapján görög és itáliai műhelyek készítették ezeket a darabokat, szintén az i. e. IX–VII. században.⁶⁹ A sarkadi edények eltérnek a felsorolt daraboktól. Legjobb analógiáikat a kelet-boszniai glasinaci területről, a citluci I. halom 5. sírjából, az ilijaki II. halom 1. sírjából és Pilatoviciből ismerjük.⁷⁰ Ez az edénytípus görög vagy itáliai eredetű lehet a Balkán ezen részén.⁷¹ Az ilijaki halomban omphalosos phialével került elő ilyen edény. Az újabb kutatás rámutatott arra, hogy a phialék már

⁶² Müller-Karpe 1959. 28. t. 1, 31. t. 1–8.: Tarquinia, 35. t. 1.: Vetulonia, 35. t. 5.: Barum, 66. t. A 1.: Bologna San Vitale 777. sír, 98. t. 1.: Este 236. sír., Strohschneider 1974. 11. t. 5.: Saint-Martin-sur-le Pré., Kytlicova 1959. 21. t.: Lzovice., Merhart 1952. 12. t. 6.: Ruda.

⁶³ Kromer 1959. 2. t. 5. – Az egyik Sopron-burgstalli edénytöredék díszítése szintén hasonló. (Patek 1993. 52, 38. t. 1.)

⁶⁴ A korai szkíta típusú nyílhegyek a sztyeppéről a VII. században juthattak a Kárpát-medence keleti részébe, a Hallstatti kultúra innen vehette át azokat. (Kemenczei 1994a. 94.) A kaukázusi és sztyepei eredetű tárgyaknak a mai Ausztria területén való megjelenésével kapcsolatban az Alföld szerepére, a hallstatti és stillfriedi leletek alapján, Gazdapusztai Gyula is rámutatott. (Gazdapusztai 1967. 331.)

⁶⁵ Techov 1980. 23, 2. kép 14, 30, 10. kép 10, 35, 14. kép 16.

⁶⁶ Howes-Smith 1986. 29, 33, 2. ábra 1C–I.

⁶⁷ Tompa 1928. II. t. 4.

⁶⁸ Hadaczek 1904. I. t. 13., Stančeva 1974. 222, 4. kép.

⁶⁹ Vasić 1983. 186–187., Howes-Smith 1986. 25, 62.

⁷⁰ Benac-Čović 1957. XXX. t. 5, XXVIII. t. 2, 2a., Vasić 1983. 186, 187, 1. kép.

⁷¹ Vasić 1983. 187., Benac-Čović 1957. 96.

az i. e. VIII. század második felében megjelentek a Balkánon.⁷² A sofronievíi sír edényével előforduló leletek is ezt támasztják alá.⁷³ Így a sarkadi bordadíszes edényeket is keltezhetjük az i. e. VIII. század második felére, azzal a megjegyzéssel, hogy a típus használata az i. e. VII. században is folytatódott.

A kihajló, megvastagított peremű sarkadi töredékek minden bizonnyal nagyobb, a váll alatt erősen gömbösödő edények részei voltak. (24–25. kép, 26. kép 1.) A Kárpát-medencében ez a típus is teljesen idegen. Hasonló profilú edények Előázsiából és a Kobán-vidékről az i. e. IX–VI. századból ismertek.⁷⁴ A töredékekből azonban nem lehet bizonyosan megállapítani az edények formáinak rokonságát vagy eltérő jellegét.

Bizonytalan a kisméretű, talán gömbszelet alakú csészék értékelése is. (17. kép 3, 18. kép, 19. kép 1–6., 21. kép 1.) Formájuk bizonyosan nem egyezik meg a kora vaskori Kárpát-medence gömbszelet alakú csészéivel.⁷⁵ Leginkább talán az észak-kaukázusi Tliből előkerült, i. e. VIII–VII. századi csészetípusokhoz hasonlíthatóak.⁷⁶ A leletben előforduló poncsorokkal díszített töredékek is talán ilyen csészéhez tartoztak. (20. kép.)

Az ásátás során felszínre került nagyméretű agyagedények a helyi, tiszántúli késő bronzkori kerámiaművesség formavilágát tükrözik. (32. kép 1–2.) Szintén keletkárpati típusú fémtárgyakkal együtt kerültek elő a Gávai kultúra urna alakú edényei Füzesabony-Kettőshalom 29. sírjában: tölcséres bronzlemezekkel, bronzgombokkal és faragott csontlemezzel,⁷⁷ Füzesabony-Öregdomb 3. sírjában: háromcsöves, bronz zablapál-cákkal, ék alakú és gömbszelet alakú szíjelosztókkal.⁷⁸ A prügii lelet tárolóedénye is gávai jellegű kerámia.⁷⁹

Terenozskin a keletkárpati típusú lószerszámzat használatát a kaukázusi-sztyepei övezetben az i. e. IX. század közepétől a VII. század közepéig terjedő időszakra keltezte, és készítőiként a kimmer törzsszövetségbe tartozó népet jelölte meg.⁸⁰ A lószerszámzat alapján a pontusi-kaukázusi és Kárpát-medencei leletek kapcsolatba hozhatók.⁸¹ Az új, valószínűleg már az i. e. IX. században az Északkeleti-Kárpátokon keresztül az Alföldre bevándorló etnikum megjelenését nemcsak a késő bronzkoritól eltérő tárgyi kultúra felbukkanása, hanem az ún. Füzesabony–Mezőcsát típusú, pontusi–kau-

⁷² Teržan 1987. 17.

⁷³ Nikolov 1965. 168, 5. kép.

⁷⁴ Howes–Smith 1986. 19, 1. kép, 43, 3. kép, 50, 4. kép., Techov 1980. 29, 9. ábra 2–3., Meljukova 1989. 411, 105. t. A II. 11, B I. 2, B II. 5.

⁷⁵ Hampel 1896. 219. t.: Fižešu Gherlii/Ördöngös–Füzes., Petrescu–Dîmbovița 1977. 346. t. 11–13.: Șomartin/Mártonhegy; 352. t. 6–8.: Sîngeorgiu de Pădure/Erdőszentgyörgy.

⁷⁶ Hasonló leletek ismertek például Kiszlovodszk környékéről, a kobáni és kaskatai temetőből, valamint a csabaruhszki leletek között. Ez a csészeforma a Kaukázus középső részén még a néprajzi anyagban is megvan, fa változatban. (Techov 1977. 76, 77, 64. ábra.)

⁷⁷ Patek 1990. 8. t. 1–4, 14–16, 29. t. 6.

⁷⁸ Kemenczei 1989. 61, 4. ábra 1.

⁷⁹ Kemenczei 1981. 29, 1. kép.

⁸⁰ Terenozskin 1976. 186, 207–208.

⁸¹ A közép-európai és kaukázusi kora vaskor eleji lószerszámok kapcsolatát legutóbb C. Metzner-Nebelsick vizsgálta. (Metzner–Nebelsick 1994. 383–447.) A magyarországi leletek keleti, sztyepei kapcsolataival Kemenczei T. foglalkozott. (Kemenczei 1994b. 591–618.)

kázusi, csontvázas temetkezési rítusú temetők⁸² és a csontvázak keleti, sztyeppe-régiót tükröző antropológiai arculata is bizonyítják,⁸³ cáfolva a csak kereskedelmi kapcsolatok feltételezését a pontusi–kaukázusi régió és az Alföld között. A keletkárpati típusú tárgyak már az i. e. IX. század második felében jelen vannak az Alföldön.⁸⁴ Az azokat előállító Mezőcsáti kultúra fémművessége a VIII. század folyamán bontakoztatja ki nagy hatású fémművességét, elszakadva a keleti fejlődési tendenciáktól. Termékeik ebben a században jelennek meg Észak-Itáliában⁸⁵ (Bologna, Este) és a stillfriedi leletek alapján Alsó-Ausztriában is.⁸⁶

A sarkadi lelet lószerszámzata sem keleti eredetű, *egy fejlett alföldi műhely termékeinek tulajdoníthatjuk őket*; formáik kialakulása helyi fejlődés eredménye volt. Az analógiák alapján a sarkadi lószerszámokat előállító műhely szoros kapcsolatot tartott fenn a Késő urnamezős kultúra délkelet-dunántúli, Kiskőszeg-csoportjával és a Dalj-Bosut csoport szerémségi és szlavóniai területével.⁸⁷ A keletkárpati típusú fémtárgyak megjelenése ezeken a területeken nem a Mezőcsáti kultúra megtelepedését bizonyítják, mint azt néhány kutató gondolta,⁸⁸ hiszen az ottani leletanyag a Késő urnamezős és a Bosut kultúra jelenlétének folyamatosságára utal.⁸⁹ A sarkadi síjelosztók alapján feltételezhető, hogy dél-alföldi műhely vagy műhelyek az i. e. VIII. század második felében alakították ki azokat a lószerszám típusokat, amelyek a legnagyobb számban a Szerémségből és Szlavóniából ismertek, s a Mezőcsáti kultúra területén eddig előkerültek-től részben eltérő formavilágúak. Talán nem zárható ki az sem, hogy alföldi minták alapján létrejöttek keletkárpati típusú lószerszámzatot utánzó műhelyek a Késő urnamezős kultúra déli területén is.

A Mezőcsáti kultúra intenzív kapcsolatokat épített ki a Késő urnamezős kultúra dunántúli csoportjával a Ha B3 periódusban. Ezt tanúsítja a keletkárpati típusú lószerszámok és fegyverek megjelenése az i. e. VIII. században a Dunától nyugatra is. A Hallstatt kultúra lószerszámzatának kialakításában jelentős szerepet játszhattak a keletkárpati típusok mintái. A sarkadi zablalagtag keresztdíszéhez hasonló minta felbukkanása a Hallstatt kultúra oldaltagjain – tekintve, hogy a Késő urnamezős kultúrában nem találjuk a zablákon a motívum előzményeit – vélhetően szintén erre utal.

Az alföldi, sarkadi leletek a keletkárpati típusú lószerszámzat legkésőbbi formáit mutatják, közvetlenül a dunántúli Hallstatt kultúra kialakulását megelőző időszakét, s bizonyítják a két terület közötti szoros kapcsolatot az i. e. VIII. század utolsó évtizedében is.

⁸² Patek 1982. 28–29., Patek 1990. 61–118.

⁸³ Éry 1990. 123.

⁸⁴ Kemenczei 1981. 37.

⁸⁵ Hase 1969. 39.

⁸⁶ Kaus 1988–89. 257.

⁸⁷ A Basarabi kultúra kelet-jugoszláviai és észak-balkáni, Bosut csoportját N. Tasić írta le és korszakolta. (Tasić 1971. 28–54., Tasić 1976. 153–162.) Tasićhoz hasonlóan S. Gabrovec is az i. e. IX. századra jelölte meg a csoport kezdetét. (Gabrovec 1981. 49.) Bouzek a keletkárpati típusú bronzok megjelenésének idejére teszi a csoport Duna menti expanzióját. (Bouzek 1983. 197.)

⁸⁸ Tasić 1971. 28., Kosoric 1972. 22., Gabrovec 1981. 166., Kaus 1988–89. 257. 43. jegyzet.

⁸⁹ Kemenczei 1988b. 108.

A gomba alakban áttört szíjelosztókat a késő urnamezős kor második felére illetve a kora hallstatt korra datálhatjuk. A Balta verdei leletben i. e. VIII. századra keltezett háromcsöves zablaldaltaggal, valamint glasinaci típusú karddal került elő hasonló darab. Ennek a fegyvertípusnak a megjelenését az i. e. VIII. század második felére teszi a kutatás Délnyugat-Románia területén,⁹⁰ így a temetkezés és a szíjelosztó korát az i. e. VIII. század második felére lehet meghatározni. A gomba alakban áttört szíjelosztókat a sarkadi lelet alapján valószínűleg *alföldi műhely gyárthatta a Ha B3 második felében*; használatuk az Alfölddel szomszédos területeken, a vaszari V. halom leletei alapján átnyúlhatott a Ha C periódus első felébe is.

A gomba alakban áttört és a V alakban kiszélesedő szárú, díszített vagy díszítetlen, kereszt alakban áttört szíjelosztók típusonkénti azonos mérete és kidolgozása mindenképpen egy műhely termékeire utalnak. Arra azonban, hogy ezt a műhelyet Sarkad körzetében sejtethetnénk, jelenleg semmilyen bizonyítékkal nem rendelkezünk.

A keletkárpati típusú lószerszámok eljutottak a Közép-Balkánig is (Barajevo, Janjevo, Rudovci). A Balkán és a magyar Alföld között a kora vaskorban fennálló szoros kereskedelmi kapcsolatokat bizonyíthatják a sarkadi *bordadíszes edények* is. Ez az edénytípus legközelebb az Északnyugat-Balkánon bukkan fel. Kemenczei Tibor az Alföldön előkerült kora vaskori leletek északnyugat-balkáni kapcsolatait vizsgálva rámutat, hogy a Mezőcsáti kultúra területén az i. e. VIII. században északnyugat- és közép-balkáni típusú fémtárgyak is feltűnnek.⁹¹ Az utóbbiakat részben az Alföldtől délre fekvő területekre betelepedett illír népeiséggel hozhatjuk kapcsolatba,⁹² de a sarkadi lelet és a közép-balkáni analógiák alapján nem zárható ki a közvetlen kereskedelmi érintkezés az Alföld és a Balkán középső területei között. Valószínű, hogy az edények nem közvetlenül Görögországból vagy Itáliából, hanem a trák-illír kereskedelem közvetítésével, a kelet-boszniai glasinaci területről vagy éppen a Vardar–Morava–Duna–Tisza útvonalon jutottak az Alföldre.⁹³ A közép-balkáni kereskedelemmel való idekerülést kétségesse teszi azonban az, hogy azon a területen görög edénylelet a kora vaskor elejéről nem került még elő; a glasinaci régióban viszont görög eredetű, bronz edények és fegyverek jelentős számban fordulnak elő.⁹⁴ Ez alapján feltehető egyrészt, hogy a bordadíszes tálak is inkább az előázsi minták alapján dolgozó görög műhelyekből kerültek az Észak-Balkánra s nem Itáliából; másrészt gondolhatunk arra, hogy az északnyugat-balkáni kereskedelemmel jutottak a sarkadi edények az Alföldre. Mindemellett nyitva kell hagynunk azonban azt a lehetőséget is, hogy a tárgyak esetleg a közép-balkáni kereskedelemmel vagy az Alföldtől délre megtelepedett közép-balkáni népeiséggel függhetnek össze.

A sarkadi lelet *nagyméretű edényekre utaló, kihajló peremeivel* kapcsolatban nem zárható ki azok kaukázusi eredeztetése sem. A bolgár partvidéken előkerült leletek

⁹⁰ Vulpe 1990. 78.

⁹¹ Kemenczei 1988b. 109.

⁹² Vinski–Gasparini 1973. 208–210., Trajković 1977. 22.

⁹³ A macedón és görög területek kapcsolatával és Macedónia közvetítő szerepével a Kaukázus, Közép-Európa és Görögország között J. Bouzek foglalkozott. (Bouzek 1974. 278–341.)

⁹⁴ Vasić 1983. 192.

alapján a kutatás felvetette annak lehetőségét, hogy az Északkelet-Balkán közvetlen kapcsolatban állt a kaukázusi régióval az i. e. VIII. században.⁹⁵ A két régió közötti kapcsolatot egy új sztyeppei csoport megjelenésével is összefüggésbe hozták Északkelet-Bulgáriában (Belogradec, Endže).⁹⁶ Ennek a csoportnak az Alföldön még nem kerültek elő leletei, de az Al-Duna mentén kiépülő kapcsolat,⁹⁷ és így közvetve kaukázusi tárgyak alföldi felbukkanása sem kizárható. A keleti tárgyak a Basarabi-Bosut kultúra közvetítésével is bekerülhettek az Al-Duna mentén a Mezőcsáti kultúra területére,⁹⁸ figyelembe véve, hogy az Alföld déli részén megtaláljuk a Basarabi-Bosut kultúra termékeit, ami a keletkárpati típusú fémleletek olténiai előfordulása mellett bizonyítja a két szomszédos régió kapcsolatát.⁹⁹

1983-ban a lelőhelytől körülbelül 1800 m-re, a Bikajárási-kút dűlőben az i. e. VIII. századra datált bronzszobrocska került elő, amit az előázsiai-kaukázusi stíluskörrel hozhatunk kapcsolatba.¹⁰⁰ Az egymás közelében előkerült két lelet közötti összefüggést kérdésessé teszi az, hogy amíg a szobor egyértelműen keleti minták alapján készültek tekinthető, addig a mostani lelet egyetlen tárgyára sem mondható el biztosan ugyanez. A probléma megoldását jelentheti az, ha feltételezzük, hogy vagy generációról generációra öröklődött a minta illetve maga a tárgy, vagy a feltételezett Al-Duna menti kereskedelmi úton jutott el a szobor a régióba az i. e. VIII. század második felében.

A két lelet geográfiai és kronológiai közelsége felveti még egy kérdést. Mivel a szobor mélyen fekvő területről, kísérőleletek nélkül került elő, feltehetőleg áldozati céllal jutott a területre, talán az egykori mocsárba vetették. A Sarkad 99. számú lelőhelyen temetkezésre utaló nyomokat sem helyszíni szemléinken, sem ásatásunkon nem találtunk, ami a tárgyak kérdésszerű elrejtésére is mutathat. Felmerülhet az a lehetőség, hogy a leletet esetleg szakrális céllal ásták el. Ezt támasztja alá az is, hogy az agyagedényeket minden bizonnyal egészben, feltehetőleg étel- és italáldozattal helyezték a földbe. Erre utalhat, hogy az egyik edény aljának külső felülete másodlagosan átégett és találtunk égett foltot a belső felületen is; a másik edényben, melynek alsó harmadát még gödrében tudtuk megfigyelni, nem találtunk értékelhető jelenséget. Az is bizonyos, hogy ha a bronzleleteket agyagedényekbe is helyezték – ez azonban semmivel sem támasztható alá –, akkor sem az ásatáson felszínre került edényekbe tették azokat.

A bronzok eloszlása a megásott területen – a legtöbb töredéket éppen a gödröt is tartalmazó szelvényben illetve annak közeléből gyűjtöttük a humuszból –, valamint az agyagedényekkel való egykorúságuk azt mutatja, hogy egyrészt a bronzokat tartalmazó objektum vagy objektumok a gödörhöz közel voltak elhelyezve – csupán magasabban, mint a megtalált agyagedény, és így könnyebben kifordíthatta az eke –, másrészt a leletek egy leletgyűtöshöz tartozhattak. A földbe kerülés kikövetkeztethető körülmé-

⁹⁵ Bouzek 1983. 201–202.

⁹⁶ Kemenczei 1988a. 80.

⁹⁷ Kemenczei 1981. 38.

⁹⁸ A Basarabi kultúra keleti kapcsolatát A. Vulpe tárgyalta. (Vulpe 1965. 112.)

⁹⁹ Szabó 1987–88. 86–99.

¹⁰⁰ Kemenczei 1990. 34.

nyeit figyelembe véve, okait vizsgálva meggyőződhetünk arról, hogy nem valamiféle veszély hatására rejthették el a sarkadi leleteket, mint azt általában a raktárleletekkel kapcsolatban állítja a szakirodalom jelentős része. Különösen akkor válik erősen kérdésessé ez a magyarázat, ha megemlítjük, hogy sem a régészet adatai, sem egyéb források nem támasztják alá azt, hogy az i. e. VIII. század folyamán jelentős támadás érte volna az Alföldet. Kézenfekvőbb talán átgondolni a Kossack által is felvetett lehetőséget, azaz, hogy ezeket a tárgyakat talán a temetési áldozat részeként a halottól távolabb helyezték el.¹⁰¹ Erre azonban sem lelőhelyünkön, sem más Kárpát-medencei leletek esetében nincs bizonyítékunk. Ez talán magyarázható azzal is, hogy a raktárleletek előke-
rülési körülményei gyakorta tisztázatlanok vagy nagyobb területre is kiterjedő ásatásokat lelőhelyükön nem folytattak. Természetesen a temetési áldozat lehetősége mellett a tárgyak egyéb kultikus célú földbe kerülése is elképzelhető.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a sarkadi lelet több szempontból is rendkívüli fontosságú információkat nyújt az Alföld kora vaskor eleji történetéről és kapcsolatairól. Békés megye területén ennek a korszaknak különösen szegényes az emléktárhelye, hiszen az egyetlen hitelesen feltárt dobozi temetkezésen¹⁰² és a gyomai halomsír rablósátás során felszínre került tárgyain kívül¹⁰³ csak a biharugrai – vélhetően – két depoleletet¹⁰⁴ és csekély számú szórványleletet¹⁰⁵ ismerünk a területről.

A lószerszámok egy nagy hatású műhely (vagy műhelyek) feltételezését engedik meg a délföldi régióban, amely az i. e. VIII. század második felében működött, szoros kapcsolatot épített ki a Késő urnamezős kultúra déli területével és a Dalj-Bosut csoporttal, de termékei eljutottak Olténiába és a Közép-Balkánra is. A dunántúli Hallstatt kultúra – talán még Késő urnamezős örökségként – az Alföldről vehette át a síjelosztók használatát, majd módosítva formáit, maga is gyártani kezdte a tárgytypust. A sarkadi lelet zablája is a Hallstatt kultúra zabláinak keletkárpati minta alapján való megformálását támasztja alá.

A bronzedények (kb. 12–15 edény töredékei) a Stillfried-Hostomice típusú csésze fültöredékén kívül, a Kárpát-medence és szomszédos területeinek kora vaskor eleji leletanyagában teljesen ismeretlenek, importként kerülhettek a területre. Eredetüket valószínűleg déli vagy keleti irányban kell keresnünk.

A sarkadi leletek közvetlenül a korai szkíta típusú lószerszámok megjelenése előtti, a Ha B3 periódus végére keltezhetőek, kitöltve így a Dél-Alföldön a keletkárpati és

¹⁰¹ Kossack 1954. 132.

¹⁰² *Gazdapusztai* 1964–65. 59–64.

¹⁰³ Márton 1905. 234–240. A lelet keleti kapcsolatait *Gazdapusztai*, Gy. elemezte. (*Gazdapusztai* 1967. 315–317.)

¹⁰⁴ Gallus-Horváth 1939. XII–XIX. t.

¹⁰⁵ Gyula-Remetepusztáról két egybeöntött bronzzabla (*Gallus-Horváth* 1939. LXVI. t. a–b.), Körösladányról egy urna alakú edény (*Kemenczei* 1989. 60; 70. 9. ábra 1.), Békésről egy bronzlánc (*Kemenczei* 1988. 93. 95. 2. ábra 6.), Sarkadról a már említett bronz szobor (*Kemenczei* 1990. 30. 4. ábra), Békéscsábáról egy aranylemez (*Kemenczei* 1987. 142. 1. ábra, 143. 2. ábra.) ismert.

korai szkíta típusú lószerszámzat között eddig meglévő kronológiai vákuumot, összekapcsolva a Mezőcsáti és korai szkíta kultúrákat.¹⁰⁶

IRODALOM

Benac–Čović 1957.

A. Benac–B. Čović: Glasinac II., zeljezno doba. Sarajevo, 1957.

Berciu–Comşa 1956.

D. Berciu–M. Comşa: Săpăturile archeologice de la Balta Verde și Gogoşlu (1949 și 1950). MCA II (1956) 251–489.

Beresztnyev 1985.

Sz. I. Beresztnyev: O pogrebenijah predskifszkogo perioda v levoberezsnoj leszosztepi Ukrainy. In.: Problemy archeologii Podneprovja 2 (1985) 98–107.

Bouzek 1974.

J. Bouzek: Macedonian Bronzes. Their Origin and Relation to other Cultural Groups of the Early Iron Age. PA 65 (1974) 278–341.

Bouzek 1983.

J. Bouzek: Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem. SbNM 37 (1983) 177–231.

Böhm 1941.

J. Böhm: Kronika objeveného veku. Praze, 1941.

Chochorowski 1993.

J. Chochorowski: Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy srodkowej. Krakow, 1993.

Čović 1966-67.

B. Čović: Praistorijska nekropola Petkovo brdo u Radosavskoj. – Die prähistorische Nekropole Petkove brdo in Radosavska bei Banja Luka. GZM 21–22 (1966–67) 161–167.

Csallány 1942.

Csallány D.: A Szeged-öthalmi preszkíta fjrészlet. – Le fragment d'arc préscythique de Szeged-Öthalom. Arch. Ért. 1942. 151–154.

¹⁰⁶ Köszönetemet fejezem ki Bessenyei Istvánnak értékes információiért és önzetlen segítségéért, Szatmári Imrénének az anyag közlésének átengedéséért és munkám támogatásáért, valamint barátainak és hallgatótársaimnak, akik sokféle formában segítettek dolgozatom elkészítésében. Külön köszönettel tartozom Kemenczei Tibornak nélkülözhetetlen adataiért és lektori munkájáért. Az illusztrációkat Borbórné Márta (1. kép) és Priszta-vak Tibor (2–32. kép) készítette. A kéziratot 1995. októberében zártam le. A kézirat lezárása után egy bronz állatalakot mintázó kispasztikát talált Bessenyei István az ásatási terület nyugati szélétől alig 2 méternyire, a felszínen. (Munkácsy Mihály Múzeum topográfiai gyűjteménye.)

Csallány-Párducz 1944–45.

Csallány D.–Párducz M.: Szkítakori leletek a szentesi múzeumban. –
Funde aus der Skythenzeit im Museum zu Szentes. Arch. Ért. 1944–45. 81–117.

Darnay 1903.

Darnay K.: A dályai urnatemető. Arch. Ért. 23 (1903) 30–37.

Darnay-Dornyai 1958.

Darnay-Dornyai B.: Koravaskori leletek Badacsonyi bazaltbányájából. –
Trouvailles du premier âge du fer mises au jour dans la carrière de basalte
de Badacsony. Arch. Ért. 85 (1958) 50–52.

Dubovskaja 1989.

O. P. Dubovskaja: K interpretaciji kompleksov tipa novocserkasszkogo klada. –
On the interpretation of the complexes of Novočerchassk hoard types.
SA 1989–1. 63–69.

Dvorak 1938.

F. Dvorak: Wagengräbern der älteren Eisenzeit Böhmens. AUC I. Praha, 1938.

Éry 1990.

Éry K.: Embertani vizsgálatok Heves megye Kr. e. VIII. századi népességén. Agria
XXV–XXVI (1989–1990) 119–158.

Foltiny 1961.

S. Foltiny: Über die Fundstelle und Bedeutung der angeblich aus Kiskőszeg
stammenden hallstattzeitlichen Bronze der Römisch–Germanischen Zentralmuseums
in Mainz. JRGZM 8 (1961) 175–189.

Frey 1905.

Frey I.: A kiskőszegi bronzlelet. Arch. Ért. 25 (1905) 189–191.

Gabrovec 1981.

S. Gabrovec: Die Verbindungen zwischen den Südostalpen und dem jugoslawischen
Donaugebiet in der älteren Eisenzeit. Referate des symposiums in Novi Sad.
MatSADJ 19 (1981) 155–178.

Gallus-Horváth 1939.

S. Gallus–T. Horváth: Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. –
A legrégebb lovasnép Magyarországon. Diss. Pann. II. 9. 1939.

Garašanin 1954.

D. Garašanin: Katalog metala. Narodni Muzej, Praistorija I. Beograd, 1954.

Gazdapusztai 1964–65.

Gy. Gazdapusztai: Das präskythische Grab von Doboz. –
A dobozi preszkíta sír. MFMÉ 1964–65/1. 59–64.

Gazdapusztai 1967.

Gy. Gazdapusztai: Caucasian Relations of the Danubian Basin in the Early Iron Age.
Acta. Arch. Hung. 19 (1967) 307–334.

- Hadaczek* 1904.
K. Hadaczek: Złote skarby Michałkowskie. Kraków, 1904.
- Hampel* 1876.
J. Hampel: Catalogue de l'exposition préhistorique. Budapest, 1876.
- Hampel* 1886.
Hampel J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban I. Budapest, 1886.
- Hampel* 1896.
Hampel J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban III. Budapest, 1896.
- Hase* 1969.
F. v. Hase: Die Trensens der Früheisenzeit in Italien. PBF XVI-1. München, 1969.
- Herepey* 1897.
Herepey K.: A nagyenyedi múzeum némely régiségeiről. Arch. Ér. 17 (1897) 63-68.
- Horváth* 1969.
Horváth A.: A vaszari és somlóvásárhelyi hallstatt kori halomsírok. Hülgräber aus der Hallstattzeit nachst Somlóvásárhely und Vaszar. VMMK 8 (1969) 109-134.
- Howes Smith* 1986.
P. H. G. Howes Smith: A Study of 9th-7th century Metal Bowles from Western Asia. IrAnt 21 (1986) 1-88.
- Jesszen* 1954.
A. A. Jesszen: Nekatorýje pamjatyiki VIII-VII vv. do n. e. na Szevernom Kavkaze. In.: Voproszi szkifo-szarmatszkoi archeologii. Moszkva, 1954. 112-131.
- Jesszen* 1955.
A. A. Jesszen: A Szovjetunió európai részén, délen előkerült VIII-VII. századi emlékek kérdéséhez. SZR 10 (1955) 44-99.
- Katalog* 1964.
Katalog archeoloska zbirka Dr. Imre Frey-a. Gradski Muzej, Sombor, 1964.
- Kaus* 1984.
M. Kaus: Das Gräberfeld der jüngeren Urnenfelderzeit von Stillfried an der March. Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-77. FiST 6. 1984.
- Kaus* 1988-89.
M. Kaus: Kimmerischer Pferdeschmuck im Karpatenbecken - das Stillfrieder Depot aus neuer Sicht. MAG 118/119 (1988-89) 247-257.
- Kemenczei* 1981.
Kemenczei T.: A prűgyi koravaskori kincslet. Der früheisenzeitliche Hortfund von Prűgy. Comm. Arch. Hung. 1 (1981) 29-41.
- Kemenczei* 1987.
Kemenczei T.: A békéscsabai aranylemez. Das Goldblech von Békéscsaba. Acta Arch. XXXVIII (1987) 141-154.

- Kemenczei 1988a.**
T. Kemenczei: Der Pferdegeschirrfund von Fügöd. Acta. Arch. Hung. 40 (1988) 65–81.
- Kemenczei 1988b.**
T. Kemenczei: Zu den Beziehungen zwischen dem ungarischen Donau–Theisraum und dem NW-Balkan in der Früheisenzeit. – A magyar Duna–Tisza vidék és az ÉNy-Balkán kapcsolatai a korai vaskorban. Fol. Arch. XXXIX (1988) 93–113.
- Kemenczei 1989.**
Kemenczei T.: Koravaskori sírleletek az Alföldről az Óskori Gyűjteményben. – Grabfunde der Früheisenzeit in der Prähistorische Sammlung. Fol. Arch. XL (1989) 55–74.
- Kemenczei 1990.**
Kemenczei T.: A sarkadi bronz szobrocska. – Die anthropomorphe Bronzestatuetten von Sarkad. Fol. Arch. XLI (1990) 29–40.
- Kemenczei 1994a.**
T. Kemenczei: Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp. – Korai szkíta típusú nyílhegyek Kelet-Magyarországon. Fol. Arch. XLIII (1994) 79–97.
- Kemenczei 1994b.**
T. Kemenczei: Hungarian Early Iron Age Metal Finds and their Relation to the Steppes. In.: The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies. (Ed.: B. Genito) Istituto Universitario Orientale, Series Minor XLIV. Napoli, 1994, 591–618.
- Kilian 1975.**
K. Kilian: Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria. PZ 50 (1975) 9–140.
- Kluge 1986.**
J. Kluge: Ein thrako–kimmerischer Trensenebel von Runden Berg bei Urach, Kreis Rentlingen. AKorr 16 (1986) 413–417.
- Kosorić 1972.**
M. Kosorić: Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Hortfunde im mittleren Teil der serbischen Donaugegend. AI 13 (1972) 3–26.
- Kossack 1953.**
G. Kossack: Pferdegeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns. JRGZM 1 (1953) 111–178.
- Kossack 1980.**
G. Kossack: Kimmrische Bronzen. Situla 20–21 (1980) 109–143.
- Kovpanenko–Gupalo 1984.**
G. T. Kovpanenko–O. G. Gupalo: Pogrebenije vojna u s. Kvitki v Porosze. In.: Vooruzsennije szkifov i szarmatov. Kijev, 1984. 39–58.

Kromer 1959.

K. Kromer: Das Gräberfeld von Hallstatt. Firenze, 1959.

Kürti 1976.

Kürti B.: Algyő–258. sz. kútkörzet. Rég. Füz. 29 (1976) 6.

Kytlicova 1959.

O. Kytlicova: Příspevek o otázce bronzových tepaných nadov z mladší a pozdní doby bronzové. – Ein Beitrag zum Problem der getriebenen Bronzegefäße der jüngeren und späten Bronzezeit. PA 50 (1959) 120–157.

Majnarić–Pandžić 1966-68.

N. Majnarić–Pandžić: „Tracko-kimerijska” ostava iz Iloka. – Ein thrako-kimmerischer Hortfund aus Ilok, Syrmien. RVM 15–17 (1966–68) 31–42.

Marić 1964.

Z. Marić: Donja Dolina. GZM XIX (1964) 5–128.

Márton 1905.

Márton L.: Skytha aranyelet gyomai halomsírból. Arch. Ért. 25 (1905) 234–240.

Metzner–Nebelsick 1994.

C. Metzner–Nebelsick: Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa. In.: Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus. Universität Regensburg, 1994. 383–447.

Meljukova 1989.

A. I. Meljukova: Sztjepi evropejszkoj csaszti SZSZSZR v szkifo–szarmatszkoje vremja. Moszkva, 1989.

Merhart 1952.

G. v. Merhart: Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. Festschrift des Römisch–Germanischen Zentralmuseums II (Mainz, 1952) 1–71.

Mozsolics 1973–74.

A. Mozsolics: Die Bronzefunde von Ságberg von Celldömök. Savaria 7–8 (1973–74) 81–112.

MRT IV/4.

Magyarország Régészeti Topográfiája. Békés megye régészeti topográfiája IV/4. A régi gyulai és sarkadi járás. (Szerk.: Szatmári Imre) Előkészületben.

Müller–Karpe 1959.

H. Müller–Karpe: Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Berlin, 1959.

Nevizánsky 1985.

G. Nevizánsky: Bronzovy depot tzv. tracko–kimmeriského horizontu zo Santovky. – Bronze hoard of the so-called Thraco–Cimmerian horizon from Santovka. AR 38 (1985) 601–606.

Nikolov 1965.

B. Nikolov: Trakijski pamjetnici vv Vratsansko. – Thrakische Denkmäler im Bezirk Vraca. IAI 28 (1965) 163–202.

Párducz 1938.

Párducz M.: Rómaikori lelőhely Hódmezővásárhelyen a Solt Palén. – Römmerzeitlicher Fundort in Solt Palé bei Hódmezővásárhely. Dolg. XIV (1938) 90–123.

Párducz 1946.

Párducz M.: Csongrádi leletek. – Funde in Csongrád. ATIÉ 1 (1946) 131–138.

Pare 1991.

C. Pare: Swords, Wagon Graves and the Beginning of the Early Iron Age in Central Europe. Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar der Philipps Universität, 37. Marburg, 1991.

Patek 1982.

E. Patek: Recent Excavations at the Hallstatt and La Téne Hill-fort of Sopron-Várhegy (Burgstall) and the Predecessors of the Hallstatt Culture in Hungary. In.: Studies in the Iron Age of Hungary. BAR-IS 144 (1982) 1–56.

Patek 1990.

Patek E.: A Szabó János által feltárt „preszkíta” síranyag. A Füzesabony–Mezőcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében. Atria XXV–XXVI (1989–1990) 61–118.

Patek 1993.

E. Patek: Westungarn in der Hallstattzeit. Acta Humaniora 7. Weinheim, 1993.

Petrescu–Dîmbovița 1977.

M. Petrescu–Dîmbovița: Depozitele de bronzuri din România. București, 1977.

Petrescu–Dîmbovița 1978.

M. Petrescu–Dîmbovița: Die Sichel in Rumänien. PBF XVIII–1. München, 1978.

Piç 1903.

J. L. Piç: Cechy na úsvite dejiu, Svazek 2. Praga, 1903.

Piç 1907.

J. L. Piç: Die Urnengräber Böhmens. Leipzig, 1907.

Prüssing 1991.

G. Prüssing: Die Bronzegefäße in Österreich. PBF II–5. Stuttgart, 1991.

Reizner 1904.

Reizner J.: Lebői, őthalmi és óbébai ásatások. Arch. Ért. 24 (1904) 76–88.

Richly 1894.

H. Richly: Bronzezeit in Böhmen. Wien, 1894.

Stančeva 1974.

M. Stančeva: Une coupe en or de Sofia. Thracia 3 (1974) 221–240.

Stanczik 1978.

I. Stanczik: Vorbericht über die Ausgrabung bronzezeitlichen Tellsiedlung von Füzesabony-Öregdomb. Fol. Arch. XXIX (1978) 93–101.

Strohschneider 1974.

M. Strohschneider: Die Bronzetasche aus Stillfried. FiSt 1 (1974) 61–68.

Szabó 1987–88.

Szabó G.: Koravaskori bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámia leletek Hódmezővásárhely-Gorzsa-Cukormajor lelőhelyről. – Früheisenzeitliche, eingeritzte, eingestempelte Keramikfunde aus Hódmezővásárhely-Gorzsa-Cukormajor. Arch. Ért. 114–115 (1987–88) 86–99.

Szénászký 1972.

Szénászký J.: Csongrád-Saroktanya. Rég. Füz. 25 (1972) 6.

Tasić 1971.

N. Tasić: The Bosut group of the Basarabi complex and the thraco-cimmerian finds in Yugoslav regions along the Danube and the Central Balkans. Balcanica 2 (1971) 28–54.

Tasić 1976.

N. Tasić: Stratografska zapazanjana Gomolavi i problem periodizacije starijeg gvozdenog doba u Sremu i Slavoniji. GCBI XIII (1976) 153–162.

Techov 1977.

B. V. Techov: Centralnij Kavkaz v XVI–X. vv. do n. z. Moskva, 1977.

Techov 1980.

B. V. Techov: Szkifi i Centralnij Kavkaz v VII–VI. vv. do n. z. Moskva, 1980.

Terenzskin 1971.

A. I. Terenzskin: Data mingeosaurkih udil. SA 1971–4. 71–84.

Terenzskin 1976.

A. I. Terenzskin: Kimmerijcy. Kijev, 1976.

Teržan 1987.

B. Teržan: The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans. AI 24 (1987) 7–27.

Teržan 1990.

B. Teržan: Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem. – The Early Iron Age in Slovenian Styria. Ljubljana, 1990.

Tomedi 1994.

G. Tomedi: Der Übergang von der Bronzezeit zur Eisenzeit am Beispiel von Frög, Tumulus K. In.: Archäologische untersuchungen zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus. Universität Regensburg 1994. 365–382.

Tompa 1928.

Tompa F.: Az angyalföldi kincslelet. – Der Goldfund von Angyalföld. Arch. Ért. 42 (1928) 54–62, 306–311.

Trajković 1977.

C. Trajković: The Hallstatt cemetery near Doroslovo. AI 18 (1977) 29–36.

Vasić 1977.

R. Vasić: The Chronology of the Early Iron Age in Serbia. BAR-IS 31. Oxford, 1977.

Vasić 1983.

R. Vasić: Greek bronze vessels found in Yugoslavia. Žant 33-2 (1983) 185-194.

Vasić 1990.

R. Vasić: Neobjavljeni praistorijski predmeti iz Srbije i Vojvodine a Beču i Budimpešti. – Unpublished prehistoric objects from Serbia and Vojvodina in Vienna and Budapest. GSAD 6 (1990) 169–175.

Vejvoda–Mirnik 1971.

V. Vejvoda–I. Mirnik: Istrazivanja prehistorijskih tumula u Kaptolu kraj slavonske pozege. – Excavations of prehistoric barrows at Karpol. VAMZ 5 (1971) 183–210.

Vinski 1955.

Z. Vinski: „Tračko–kimmerijszki” nalaz Adaševci u Srijemu. – Der „thrako–kimmerische” Fund von Adaševci in Syrmien. RVM 4 (1955) 27–42.

Vinski–Gasparini 1973.

K. Vinski–Gasparini: Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj. Zadar, 1973.

Vulpe 1965.

A. Vulpe: Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien. Dacia 9 (1965) 105–132.

Vulpe 1967.

A. Vulpe: Necropola hallstattiana de le Ferigile. București, 1967.

Vulpe 1990.

A. Vulpe: Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser in Rumänien. PBF VI–9. München, 1990.

Werner 1961.

J. Werner: Bronzenes Pferdekopfszepter der Hallstattzeit aus Předměřice bei Hradec Kralové. PA 52 (1961) 384–389.

Żurowski 1948.

K. Żurowski: Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelazna z dorzecza górnego Dniestru. – Objets de bronze du récent du bronze et du premier âge du fer du bassin du haut Dniester. PA 8 (1948) 155–215.

RÖVIDÍTÉSEK

- Acta. Arch. Hung. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
- AI = Archaeologia Iugoslavica, Beograd
- ATIÉ = Alföldi Tudományos Gyűjtemény.
Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve, Szeged
- AKorr = Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
- AR = Archeologické Rozhledy, Praha
- Arch. Ért. = Archeologiai Értesítő, Budapest
- AUC = Acta Universitas Carolinae, Praha
- BAR-IS = British Archaeological Reports – International Series (Supplementary), Oxford
- Comm. Arch. Hung. = Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
- Diss. Pann. = Dissertationes Pannonicae, Budapest
- Dolg. = Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségstudományi Intézetéből, Szeged
- FiST = Forschungen in Stillfried, Wien
- Fol. Arch. = Folia Archaeologica, Budapest
- GCBI = Godisnjak Centraza Balkanolska Ispitivanja Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- GSAD = Glasnik Srpskog Arheoloskog Društva, Beograd
- GZM = Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Sarajevo
- IAI = Izvestija na Archeologiceski Institut, Sofija
- IrAnt = Iranica Antiqua, Leiden
- JRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
- MAG = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
- MatSADJ = Materijali Saveza Arheoloskih Društava Jugoslavije, Beograd
- MCA = Materiale și Cercetari Archeologice, București
- MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
- MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája, Budapest
- PA = Památky Archeologické, Praha
- PBF = Prähistorische Bronzefunde, München
- PZ = Praehistorische Zeitschrift, Berlin
- Rég. Füz. = Régészeti Füzetek, Budapest
- RVM = Rad Vojvodanskih Muzeja, Novi Sad
- SA = Sovetskaja Arheologija, Moskva
- SbNM = Sborník Národního Muzea v Praze. Ser. A, Praha

Situla	= Situla. Dissertationes Musei Nationalis Labacensis, Ljubljana
SZR	= Szovjet Régészet, Budapest
Thracia	= Thracia–Trakija. Godisnik na Trakoloski Institut, Sofija
VAMZ	= Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu, Zagreb
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
ŽAnt	= Živa Antika, Skopje

Früheisenzeitliche Funde in der Gemarkung von Sarkad

- Attila Gyucha -

Resümee

Im Oktober 1994 erhielt das Mihály-Munkácsy-Museum in Békéscsaba ein bronzenes Pferdegeschirr und Gefäßbruchstücke als Geschenk. Die in der Umgebung von Sarkad, nahe der Erdei-tanya am Fundort Nr. 99 der archäologischen Topographie der Siedlung (*Abb. 1*) auf einem genau lokalisierbaren Gebiet von 20 x 20 m entdeckten Gegenstände gehören zum Fundmaterial aus der frühen Eisenzeit. Im Juni 1995 wurde an der Fundstelle eine Sondierungsgrabung vorgenommen, bei der sich herausstellte, daß die Erosion und die Bodenbearbeitung den Fundort praktisch zerstört hatten; weitere Bronzegegenstände fanden sich nur in der gepflügten Schicht.

Als bewertbare archäologische Erscheinung ist nur das untere Drittel einer Grube zu nennen, in der der Boden eines früheisenzeitlichen urnenförmigen Tongefäßes gefunden wurde, welches sicher als Ganzes in die Grube gesetzt worden war; aufgrund der im Humus gefundenen Bruchstücke konnte das Gefäß ergänzt und rekonstruiert werden. Ein anderes früheisenzeitliches Tongefäß, das sich vom Boden bis zur Schulter ergänzen ließ, wurde drei Meter vom ersteren entfernt gefunden; sein Objekt zu erkennen, war nicht mehr möglich. Auf Beerdigung oder Siedlung hindeutende Spuren wurden nicht entdeckt.

Aufgrund der Geländebegehungen der Grabungsergebnisse und der Gleichzeitigkeit der Gegenstände werden die Bronzen zu einem geschlossenen Fund gehört haben und gleichzeitig vergraben worden sein, vielleicht im Rahmen einer sakralen Zeremonie. Unzweifelbare Beweise für diese Feststellungen gibt es jedoch nicht.

Der unter den ostkarpatischen Pferdegeschirren in die Formgruppe Typ Ia nach Kossack gehörende Trensenknebel ist für den östlichen Karpatenraum in der Periode Ha B3 charakteristisch (*Abb. 2*). Die besten Analogien für seine Form sind aus Dinnyés und Batina/Kiskőszeg bekannt, seine Durchzüge mit „X“-Verzierung tauchen an den Trensenknebeln vom Typ Ib nach Kossack in der Periode Ha C auf. Die Formen der Riemenverteiler des Fundes waren in der Großen Tiefebene bisher unbekannt. Typen mit in vier Pilzformen durchbrochener Mitte (*Abb. 3, 1–3*) fanden sich in geschlossenen Funden der Gruppe Dalj-Bosut (Ilok/Újlak, Kom. Bács-Bodrog), der Gruppe Kiskőszeg (Batina/Kiskőszeg) der späten Urnengräberkultur und der Basarabi-Kultur (Balta Verde) bzw. in auf Ha B3 bzw. Ha C datierbaren Funden aus der transdanubischen

Region der Hallstatt-Kultur (Vaszar). Die Riemenverteiler mit in Kreuzform durchbrochener Mitte (*Abb. 4–10*) haben gute Parallelen ebenfalls in Ilok/Újlak und im mittelbalkanischen Rudovci. Modifizierte Formen von ihnen kommen unter den auf Ha C datierbaren Funden vom Somlyóhegy vor. Elemente der über genaue Analogien nicht verfügbaren Riemenverteiler (*Abb. 11–14, Abb. 15,1*) finden sich an den nord- und ostbalkanischen und den Gegenständen aus dem Gebiet zwischen Donau, Drau und Save.

Die Bestimmung der Formen und Typen der 12–15 Bronzegefäße wurde durch die Deformiertheit der Bruchstücke außerordentlich erschwert. Sicher ist jedenfalls, daß außer den Henkelfragmenten des Gefäßes vom Typ Stillfried-Hostomice (*Abb. 16,1–3, Abb. 17,1–2*) sind alle Stücke im Fundmaterial vom Anfang der Früheisenzeit im Karpatenraum unbekannt. Den rippenverzierten Gefäßen (*Abb. 21,2, Abb. 22–23*) ähnliche Bronzeschüsseln kennen wir vom Gebiet Glasinac aus der 2. Hälfte des 8. Jahrhunderts v. Chr. und dem 7. Jahrhundert v. Chr. Aufgrund der dort gefundenen vielen griechischen Gegenstände läßt sich vermuten, daß es sich um einen Gefäßtyp griechischer Herkunft in diesem Teil des Balkans handelt. Das Gefäß mochte auf dem Handelsweg aus ostbosnischem Gebiet hierher gelangt sein, eventuell kann ein Zusammenhang mit dem Einzug illyrischer Volksgruppen ins Gebiet der Dalj-Bosut-Gruppe bestehen. Auch die Herkunft der übrigen Gefäße (*Abb. 17,3–Abb. 20, Abb. 24–30*) ist wohl in südlicher oder östlicher Richtung zu suchen.

Bei der Ausgrabung gefundenen urnenförmigen Tongefäße stehen mit den ähnlichen Gefäßen der spätkbronzezeitlichen Gáva-Kultur in Verwandtschaft (*Abb. 32,1–2*).

Etwa 2 km vom Fundort Nr. 99 von Sarkad entfernt wurde 1983 eine kleine Menschenstatuette aus Bronze nach Mustern aus Vorderasien oder dem Kaukasus gefunden, die die Forschung ins 8. Jahrhundert v. Chr. datierte. Zwar wurde am Fundort Nr. 99 kein Gegenstand östlicher Herkunft gefunden, aber mittels der Hypothese vom Handel an der Unteren Donau – die Gegenstände aus der Steppe oder vom Kaukasus konnten durch Vermittlung der nordostbalkanischen Gruppe Belogradec-Endže oder der Basarabi-Bosut-Kultur in die Große Ungarische Tiefebene gelangt sein – läßt sich eine Verbindung der beiden Sarkader Funde annehmen.

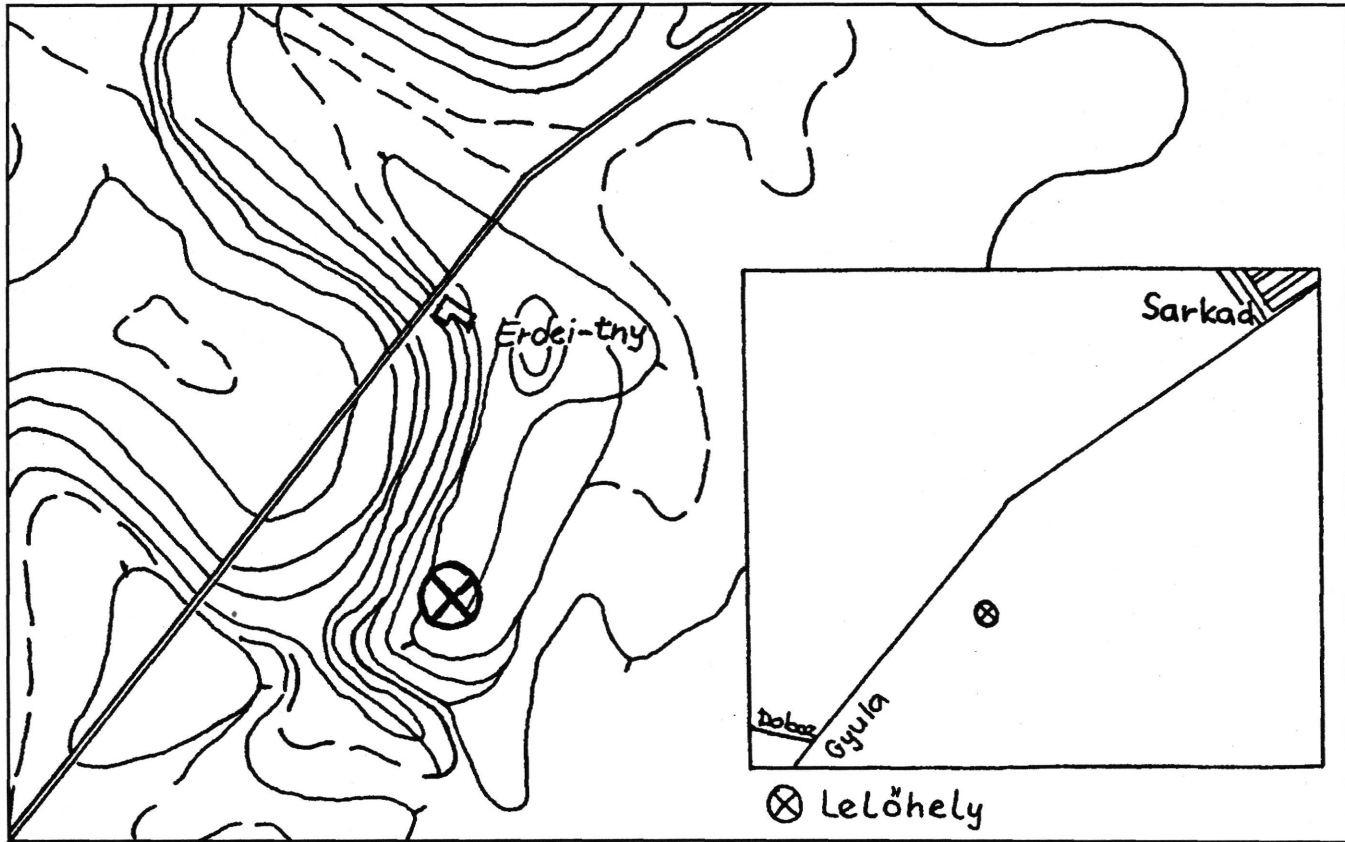
Vorstellbar ist, daß ein Teil der früheisenzeitlichen Depotfunde als sakrale Opfer in die Erde gelangten und nicht unbedingt bei der Flucht versteckt wurden, wie dies die Fachliteratur bei ähnlichen geschlossenen Funden annimmt, doch läßt sich dies nicht mit mittelbaren oder direkten Beweisen untermauern.

Zusammenfassend ist zu sagen, daß der an das Ende des 8. Jahrhunderts v. Chr. datierbare Fund von Sarkad die Hypothese einer oder mehrerer in der Region der südlichen Tiefebene tätigen Werkstätten in den letzten Jahrzehnten der Periode Ha B3 ermöglicht, die intensive Kontakte auch zu den Banater, nordbalkanischen und vielleicht mittelbalkanischen Regionen unterhielten. Die Funde bestätigen auch den Einfluß des der Entstehung der Hallstatt-Kultur unmittelbar vorausgehenden Metallhandwerks in der Tiefebene auf die Metallindustrie der späten Urnenfelder- und dann der Hallstattzeit. Der Fund verbindet die Mezőcsáter und die frühskythische Kultur in der südlichen Tiefebene, indem er das bisherige chronologische Vakuum zwischen beiden Perioden beseitigt.

Nach Abschluß des Manuskripts wurde in der Nähe des Grabungsgebietes eine kleine bronzene Tierfigur an der Erdoberfläche gefunden.

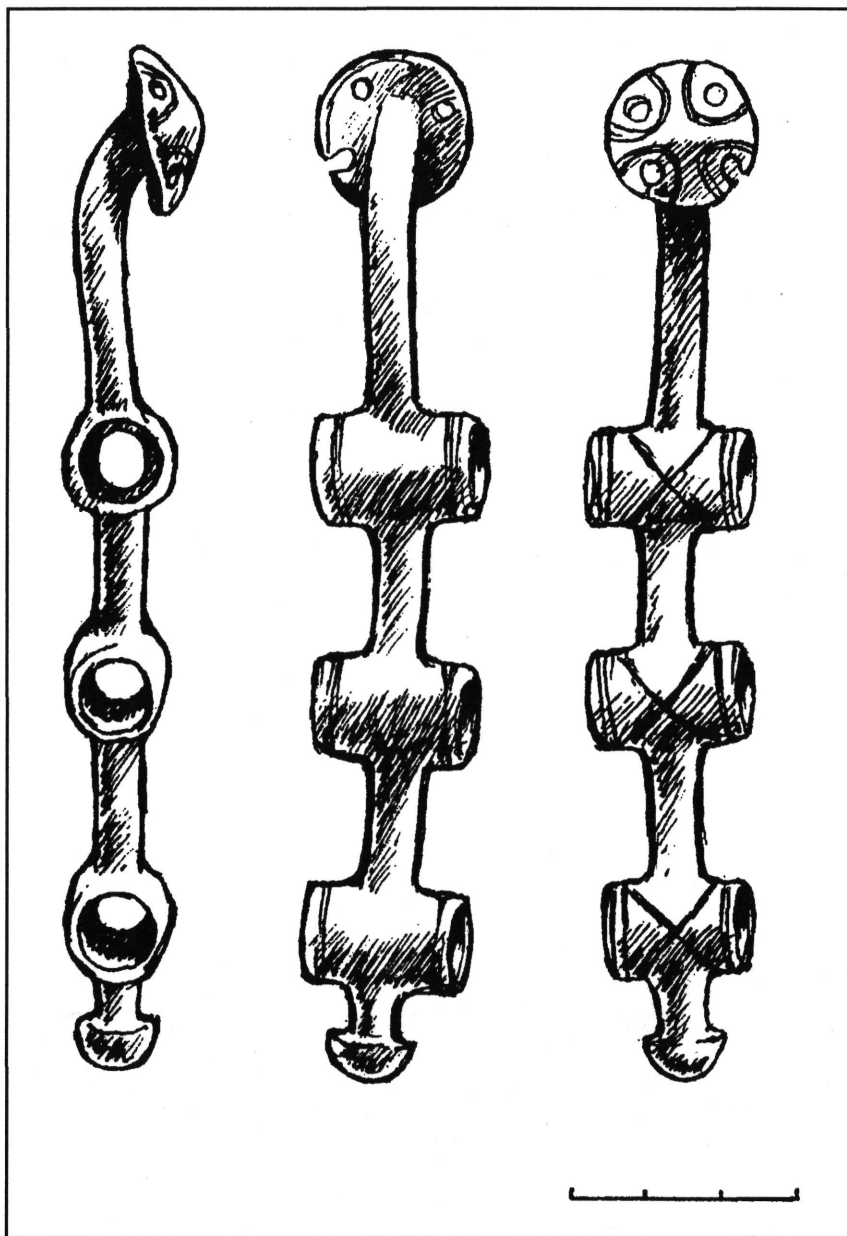
(Übersetzt von F. Albrecht)

Gyucha Attila
Munkácsy Mihály Múzeum
Békéscsaba,
Széchenyi u. 9.
5600

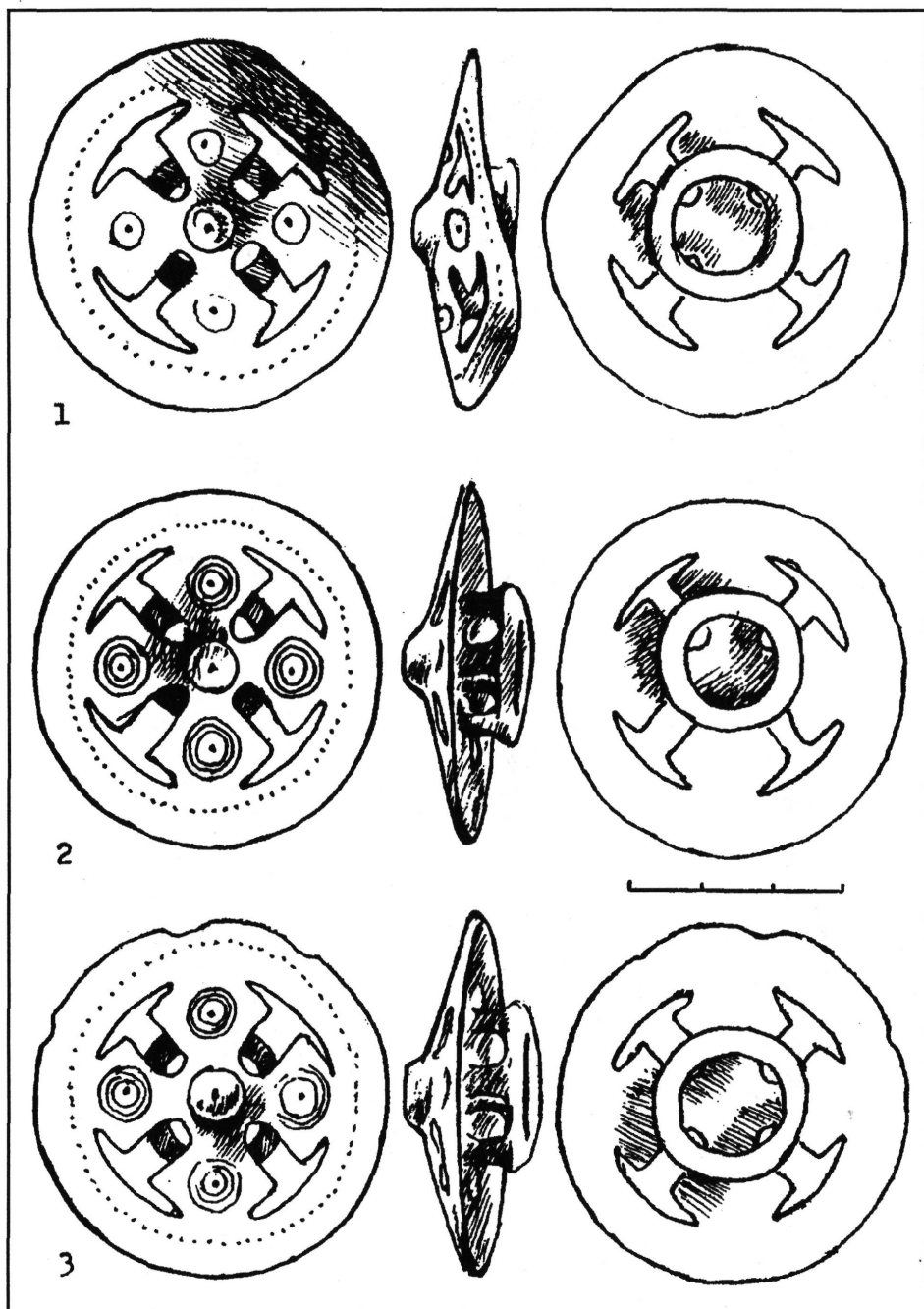

1. kép

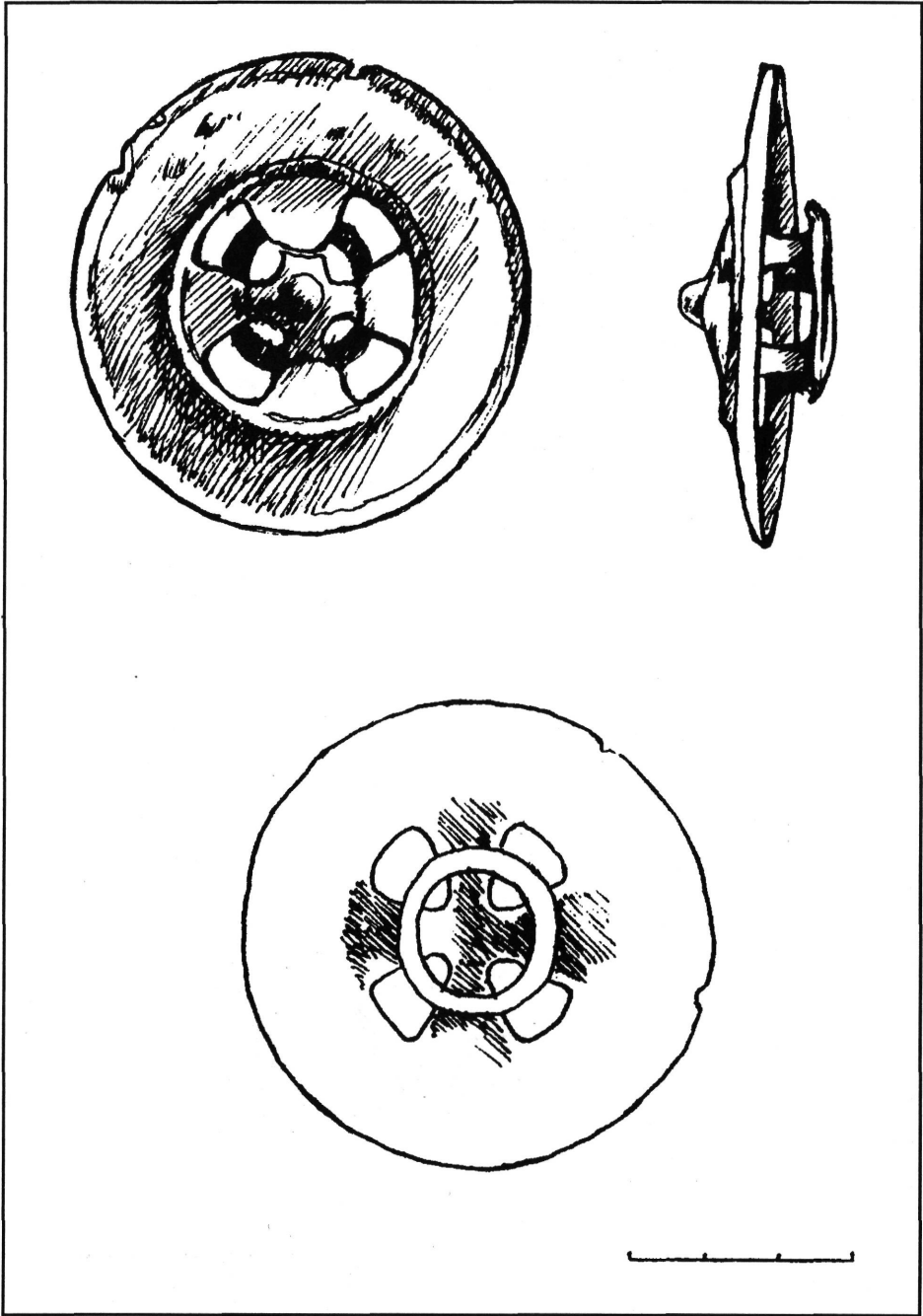
A lelőhely elhelyezkedése a település határában

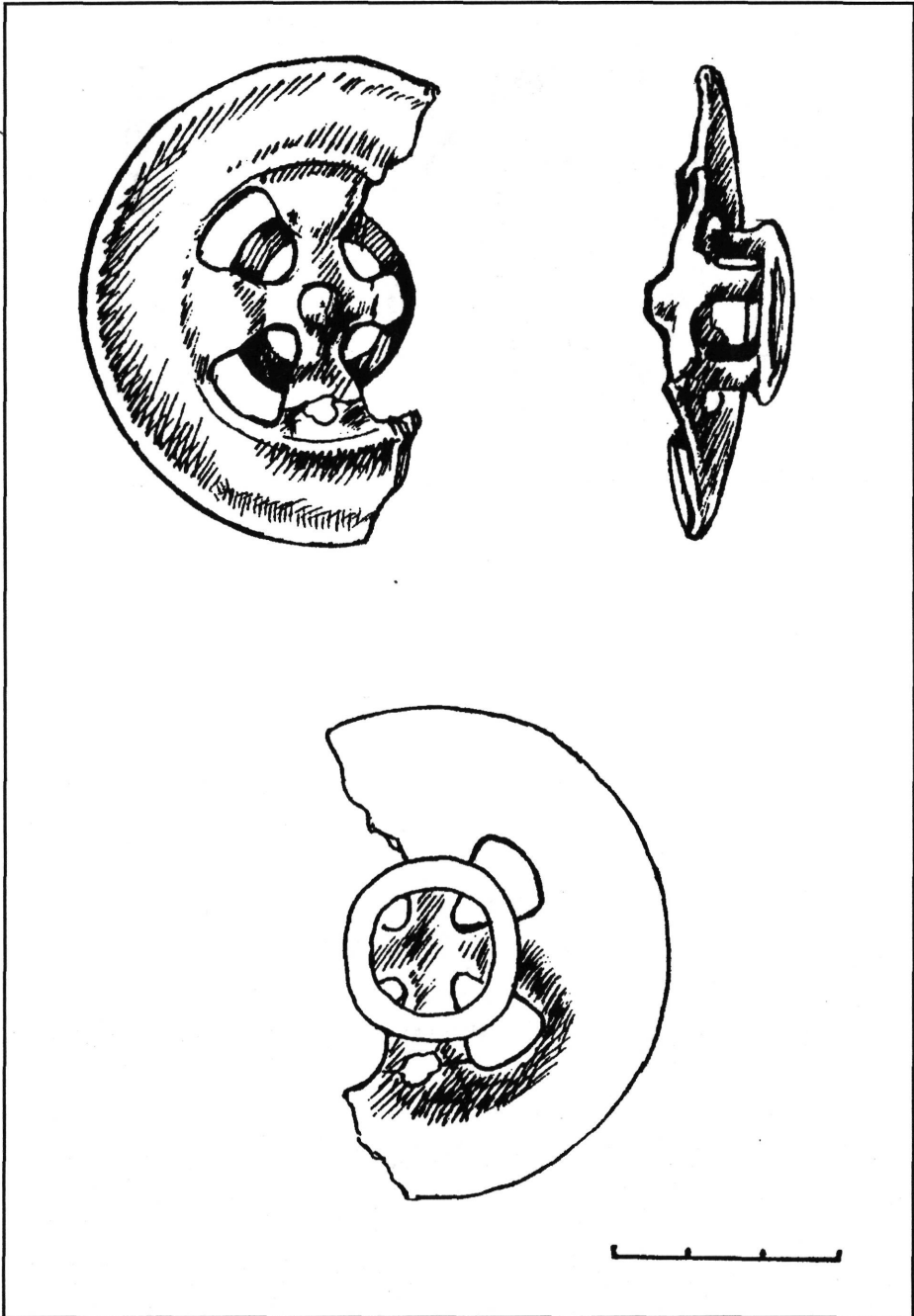
2. kép
Zblaoldaltag

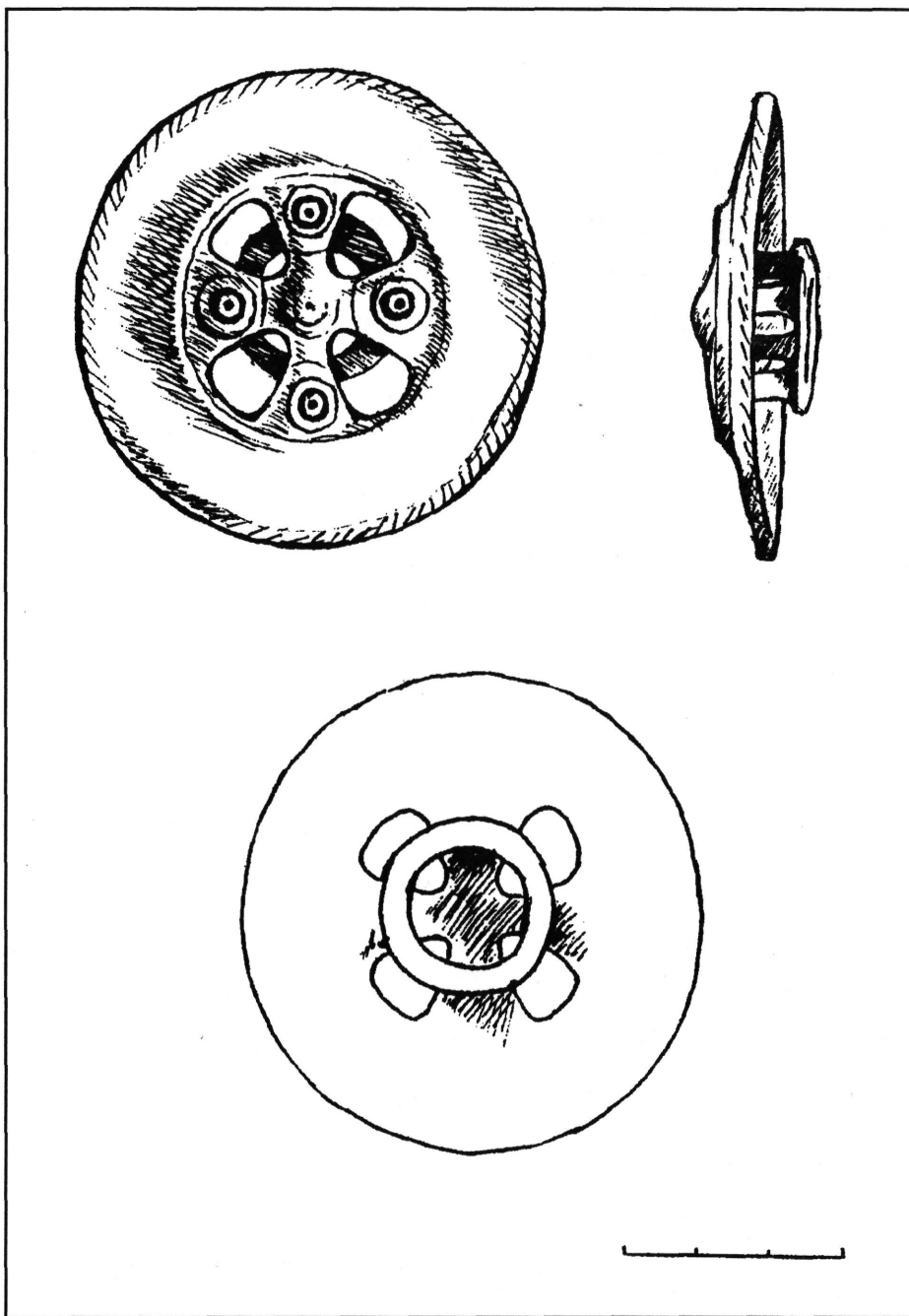
3. kép
Szíjlesztők

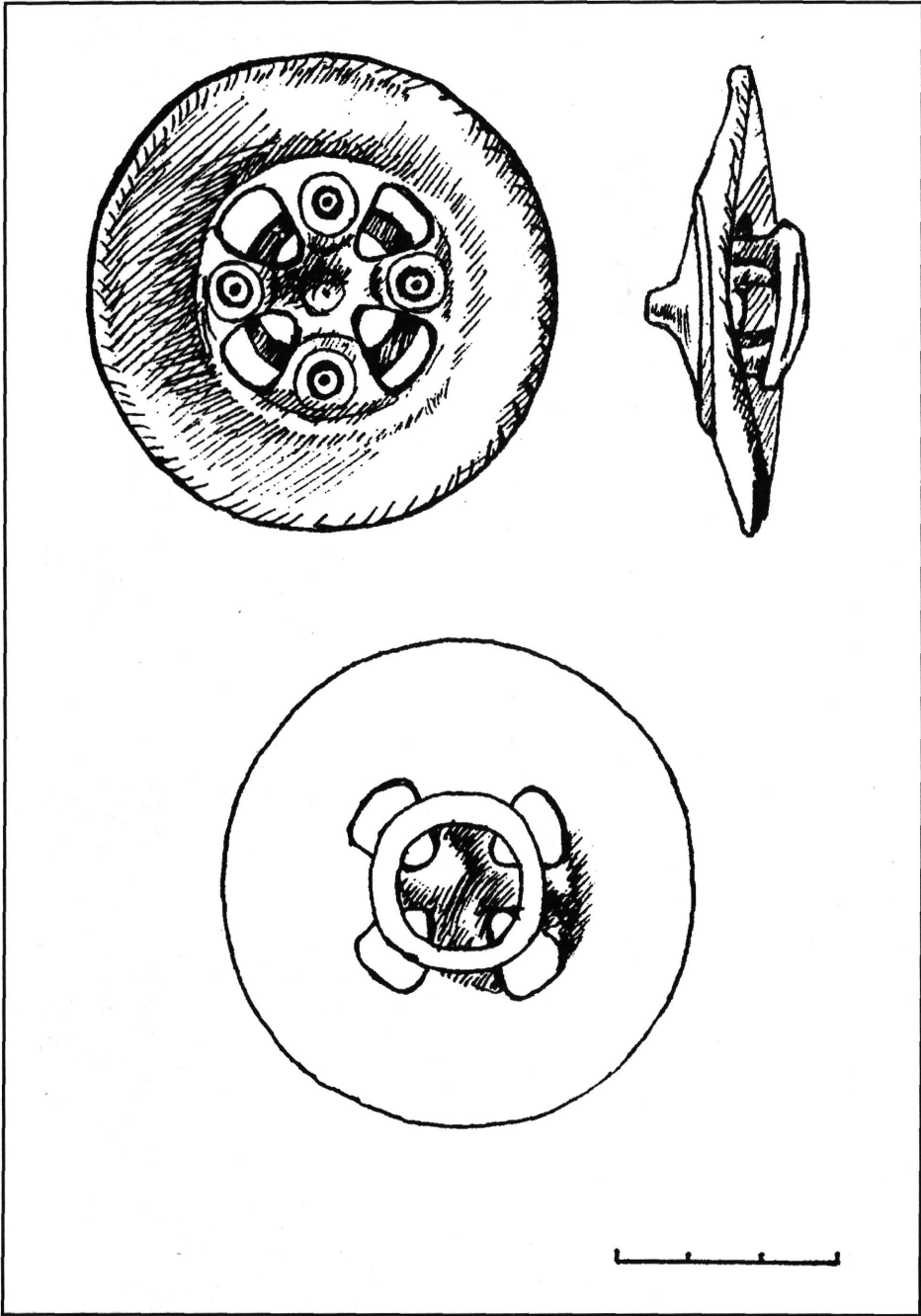
4. kép
Szíjlesztő

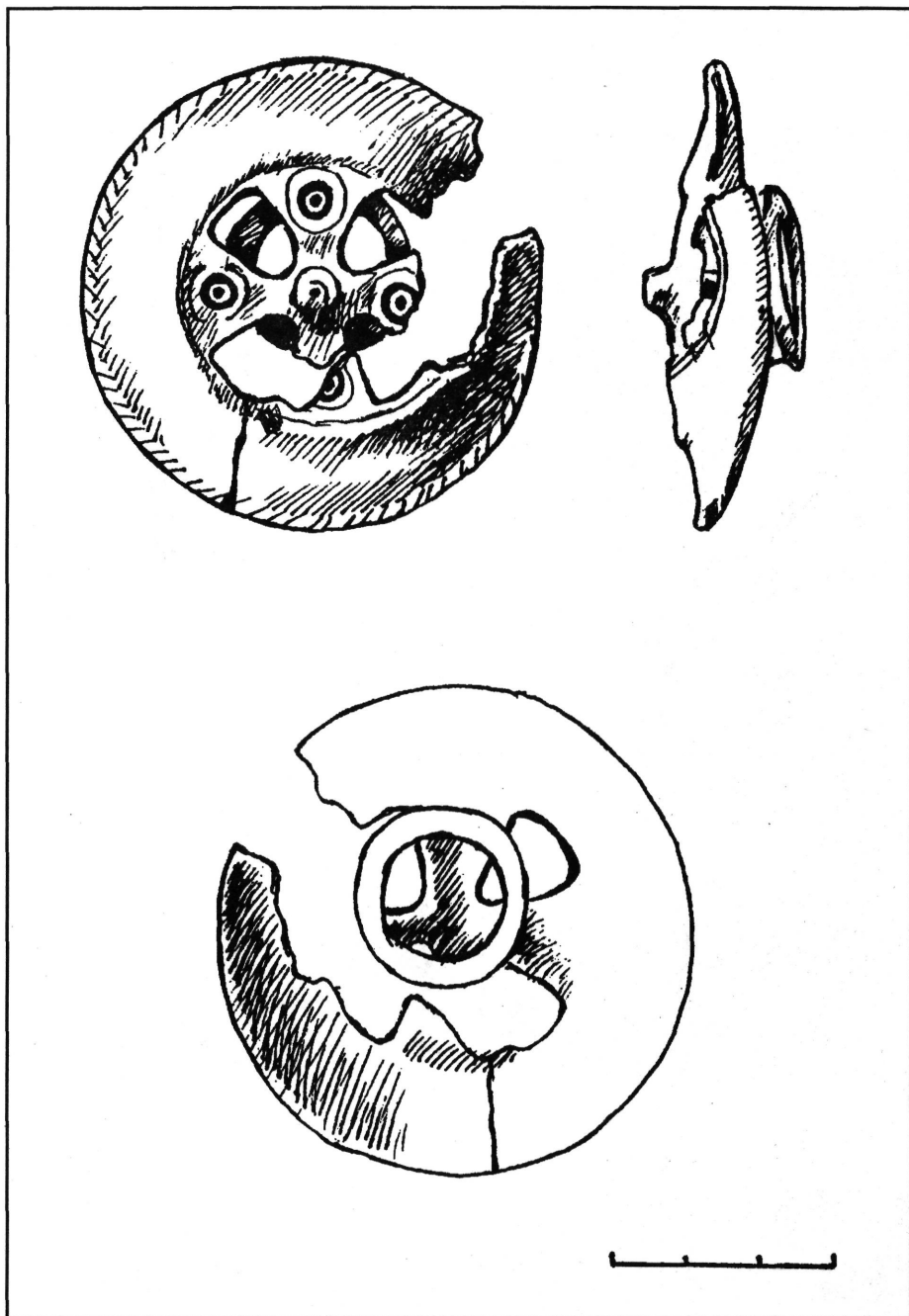
5. kép
Szíjlesztő

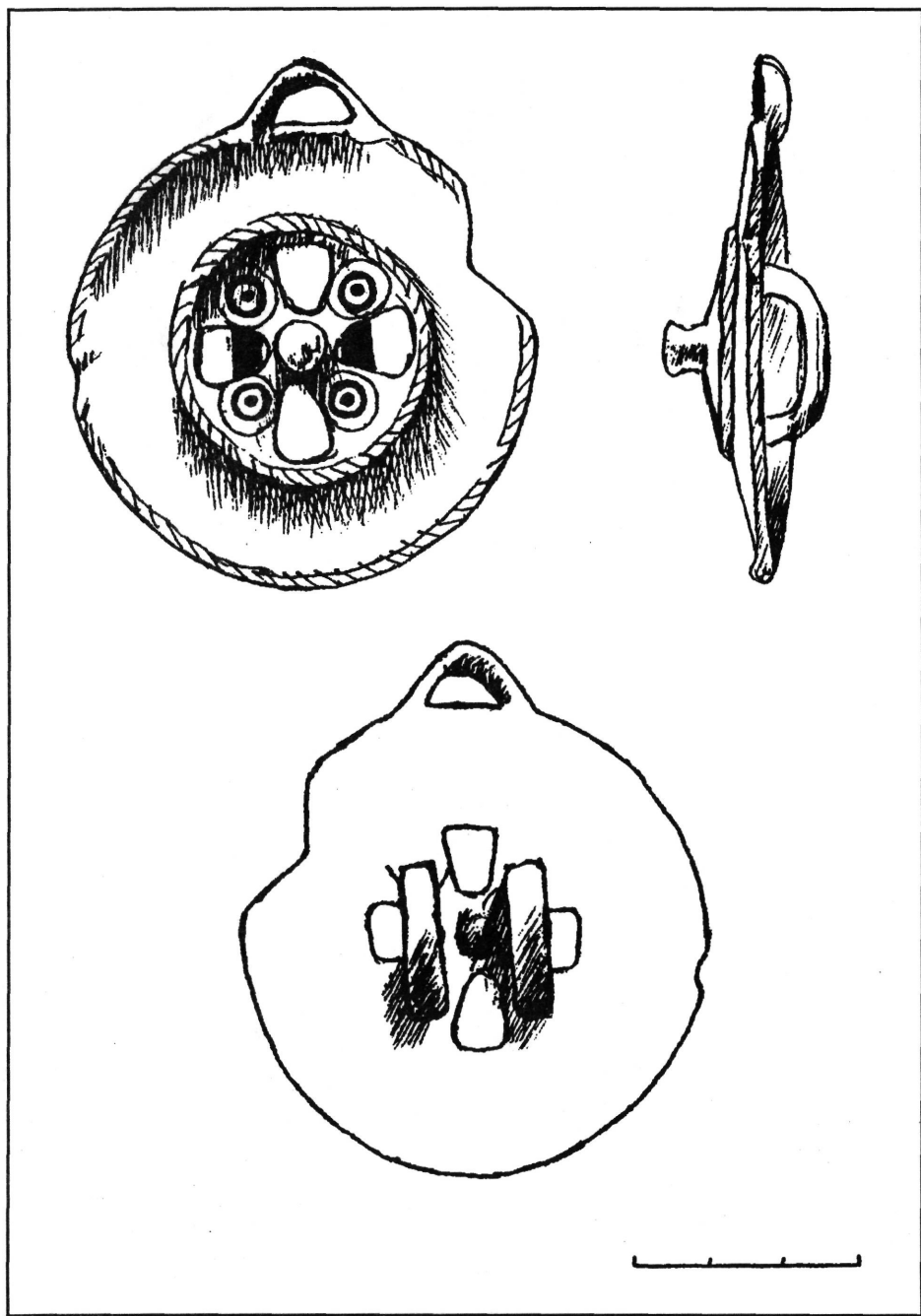
6. kép
Szíjlesztő

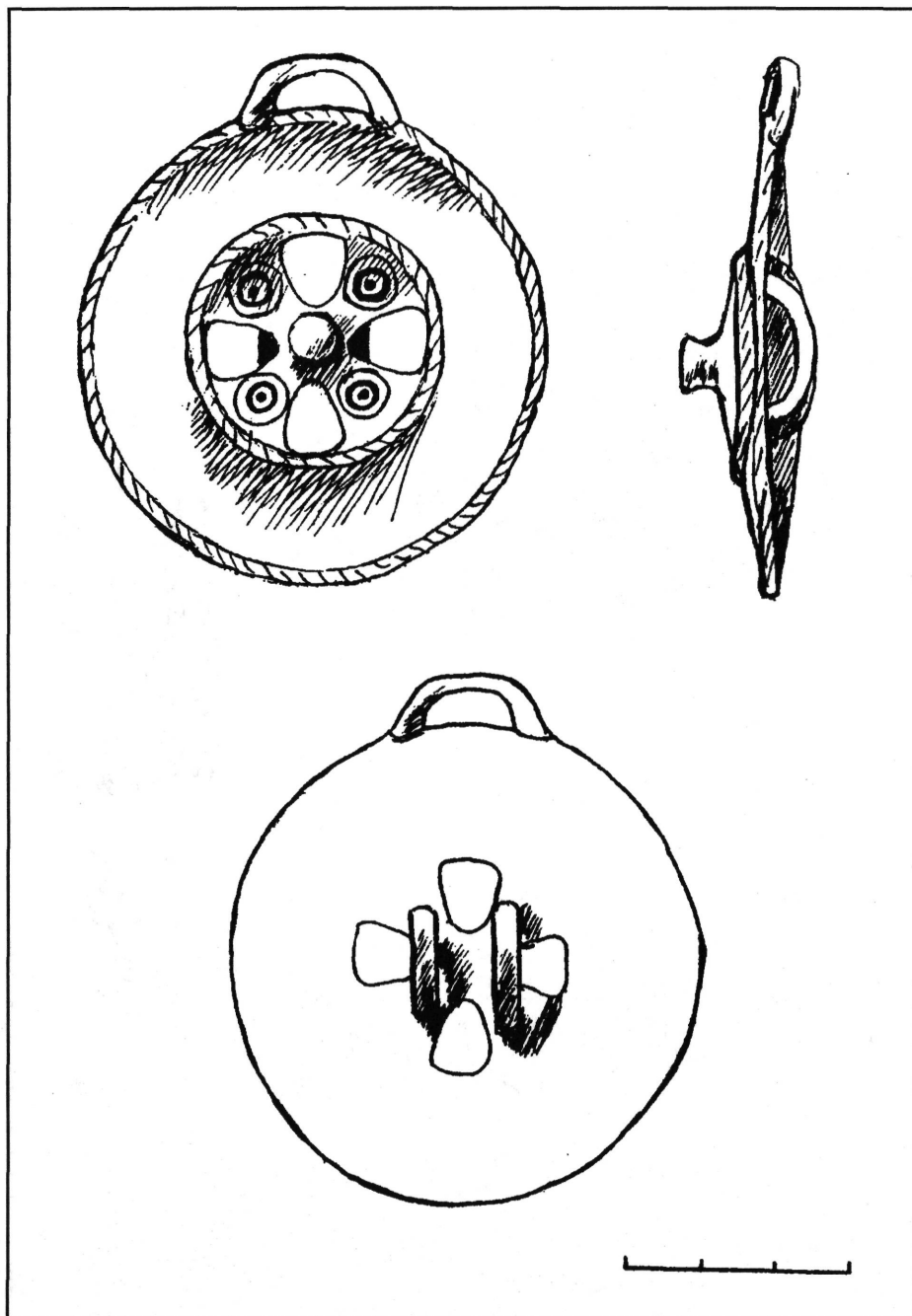
7. kép
Szíjelosztó

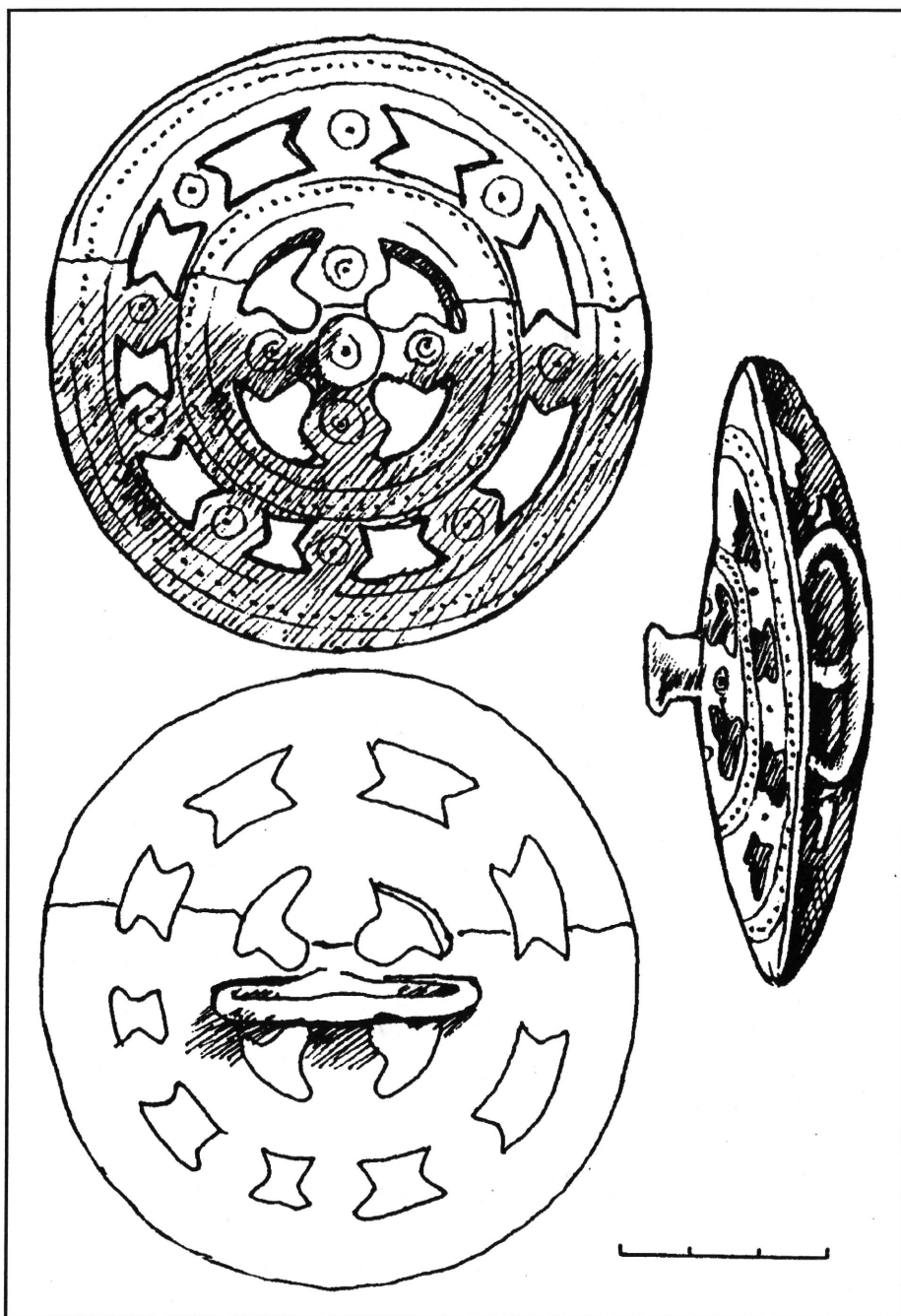
8. kép
Szíjelőztő

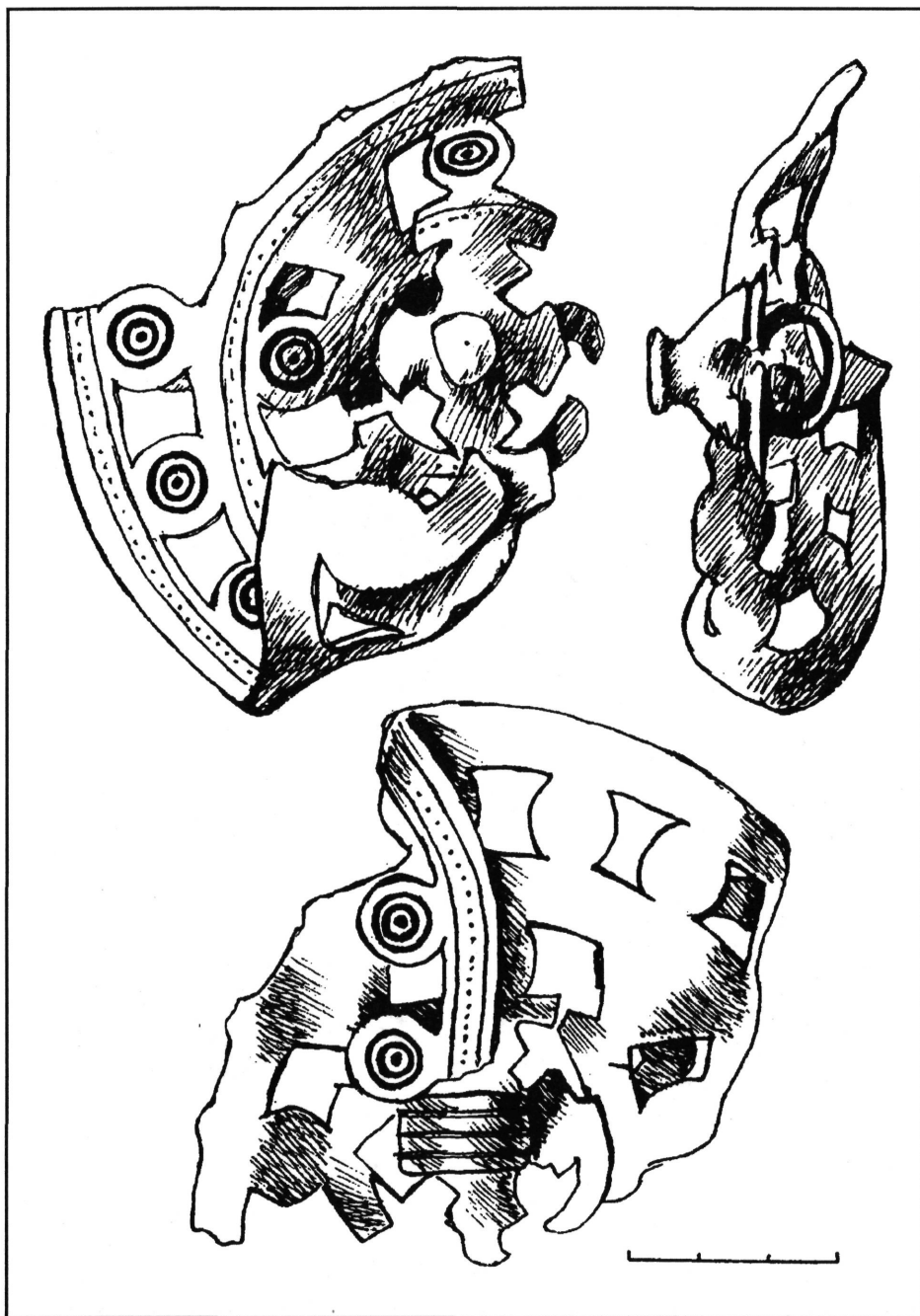
9. kép
Szíjelosztó

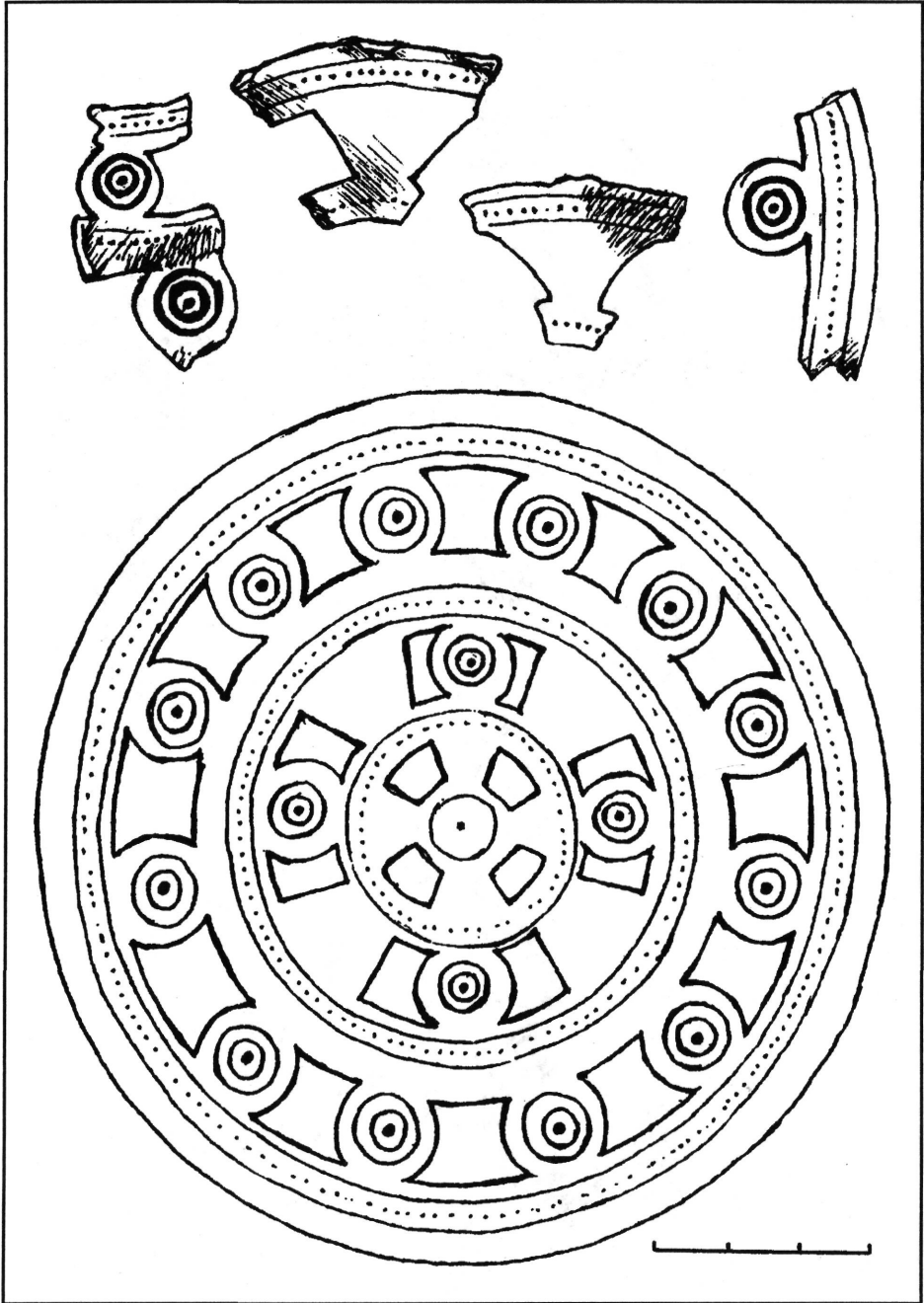
10. kép
Szíjlesztő

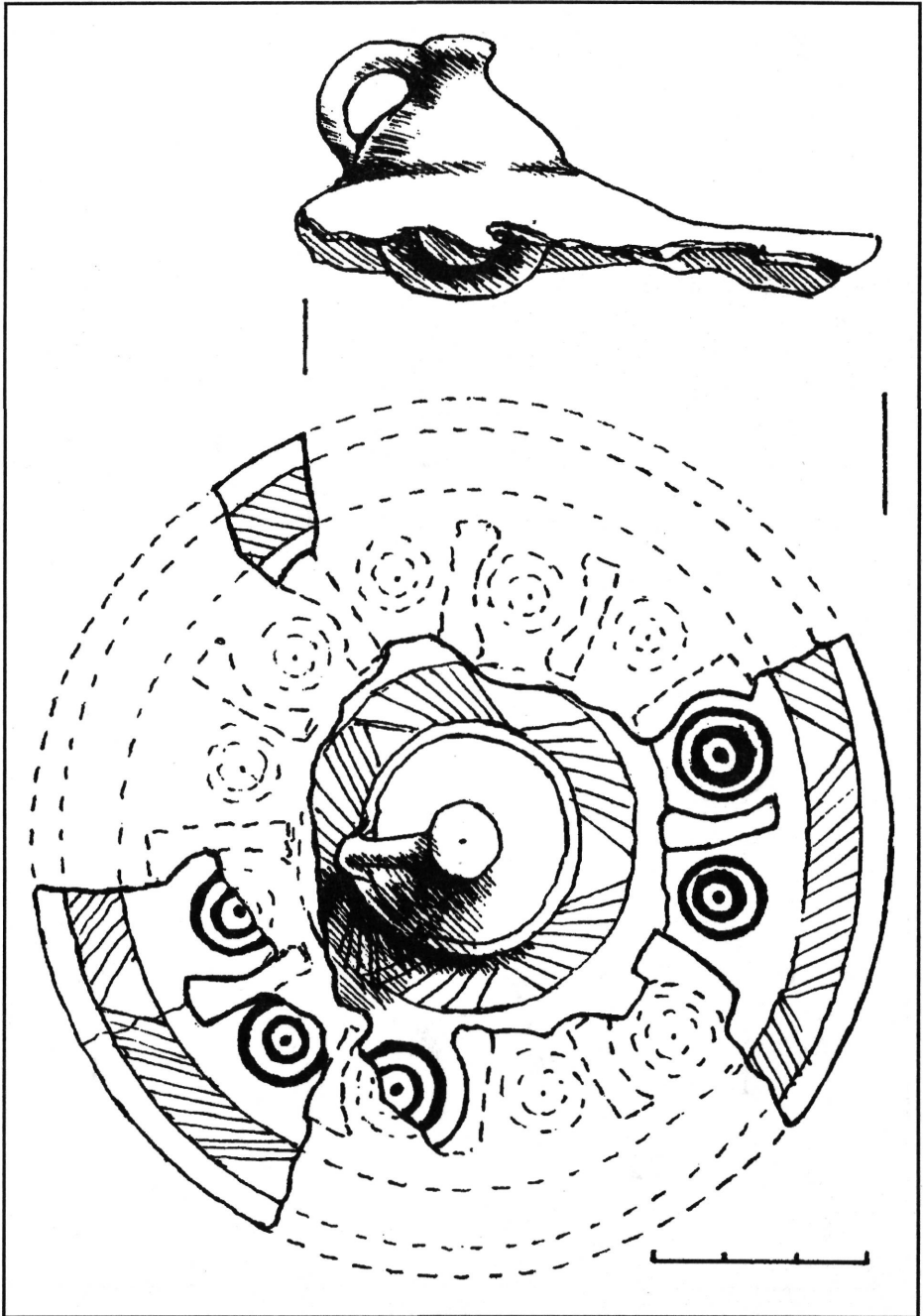
11. kép
Szíjlesztő

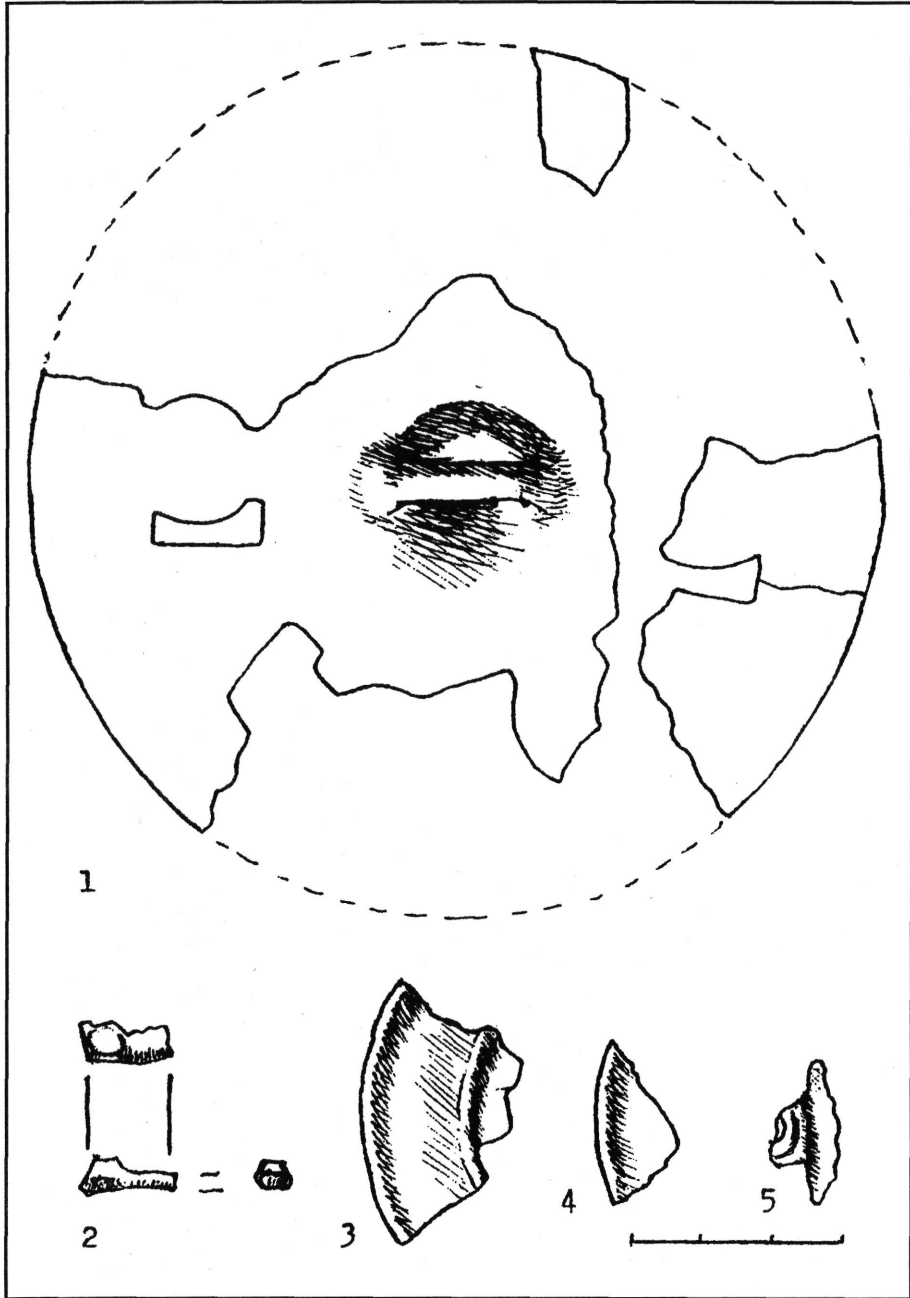
12. kép
Szíjlesztő

13. kép
Szíjlesztő

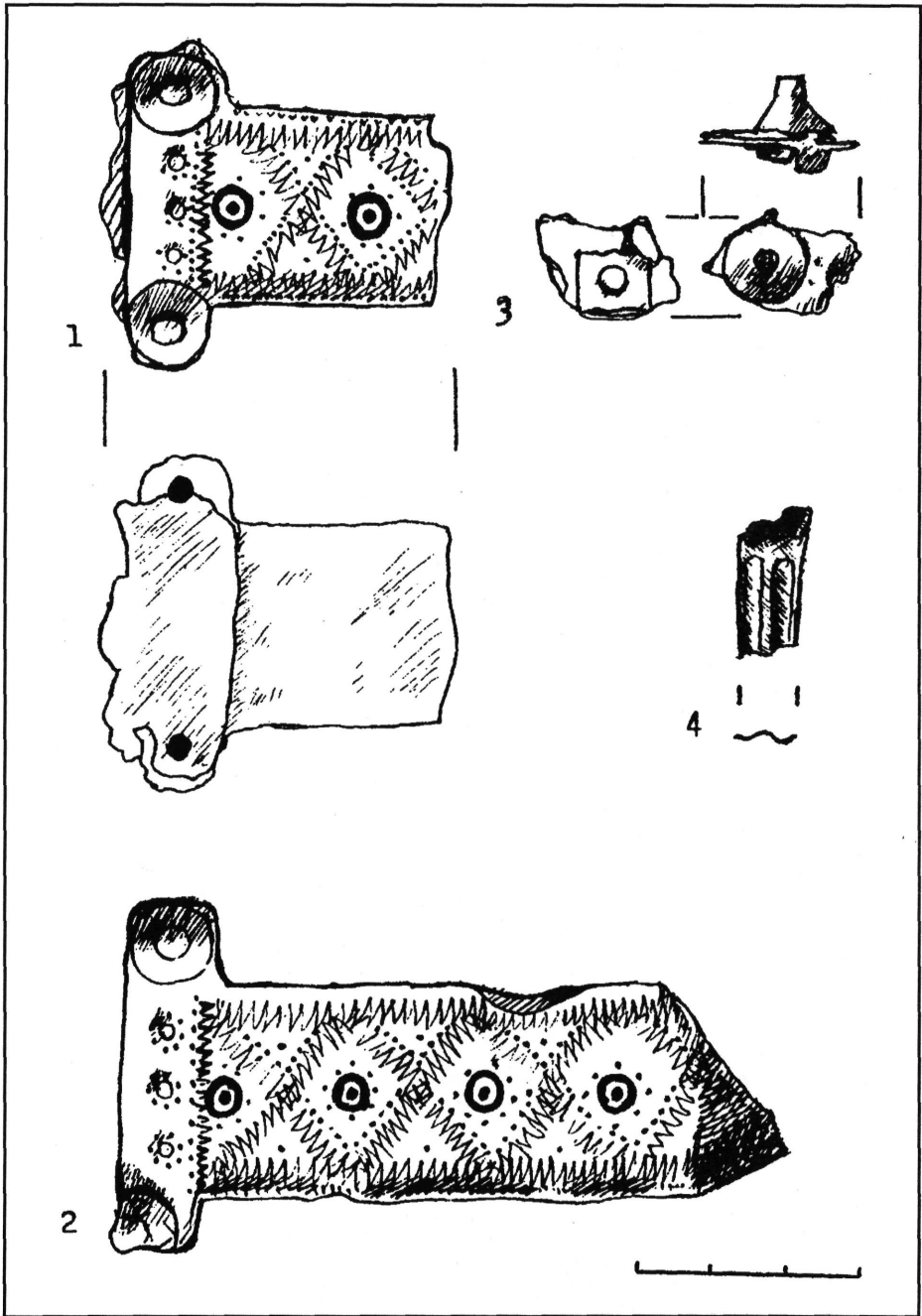

14. kép
Szíjelőztő

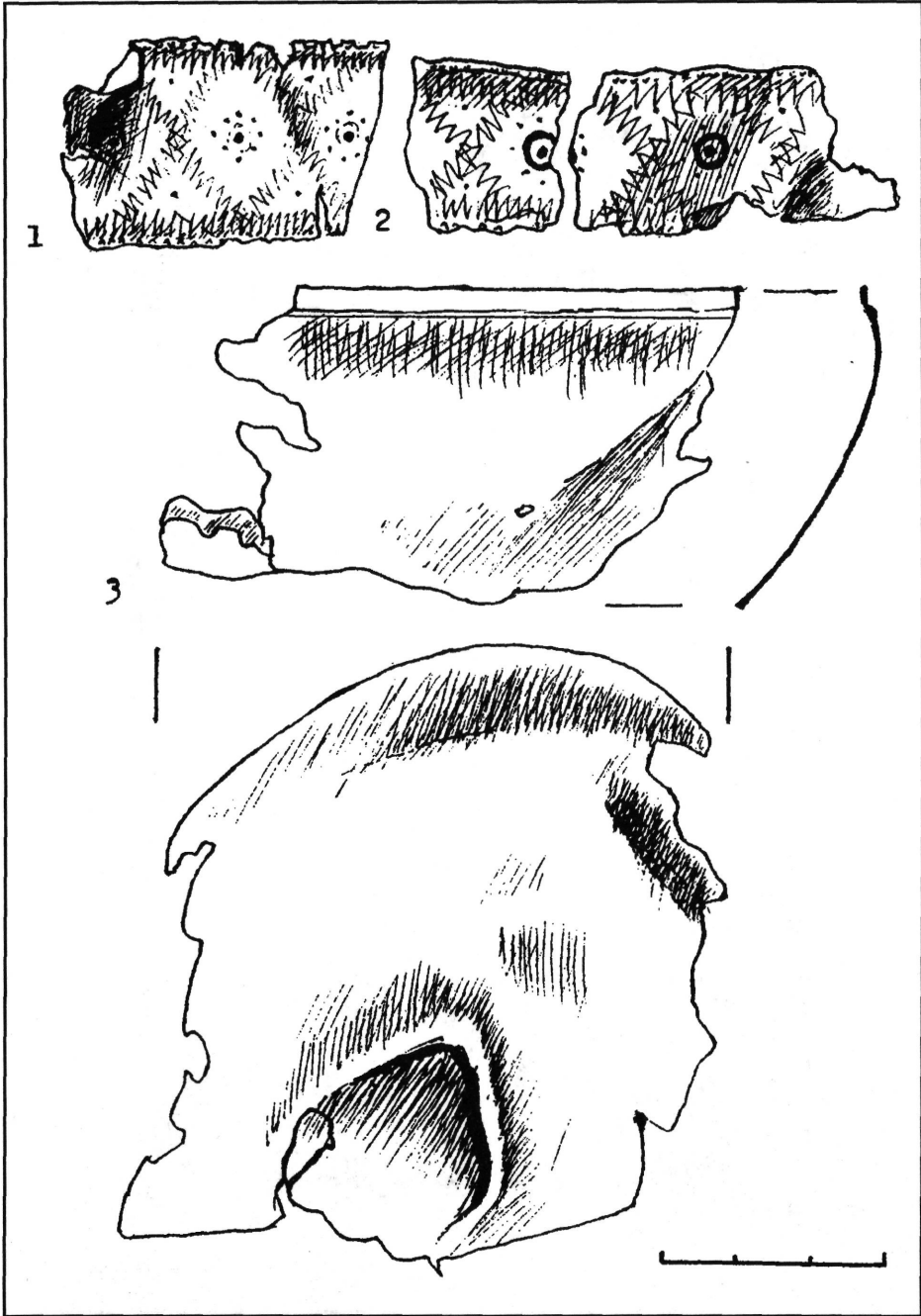
15. kép

1: szíjelosztó hátoldala; 2: szíjelosztó gyűrűs elosztó szerkezetének töredéke;
3-4: szíjelosztók peremei; 5: szíjelosztó keresztoszárának töredéke

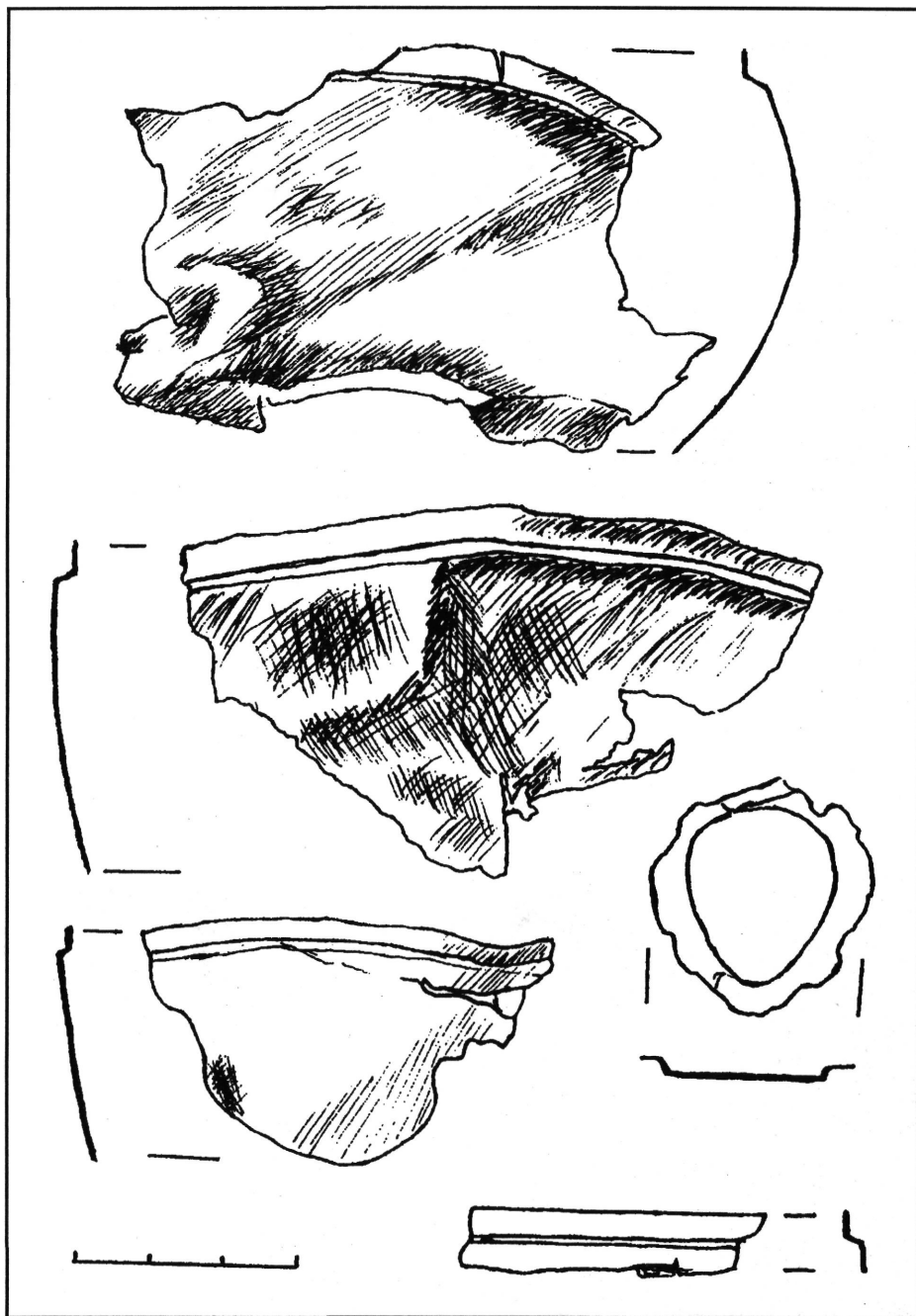
16. kép

Bronz edényfülek töredékei

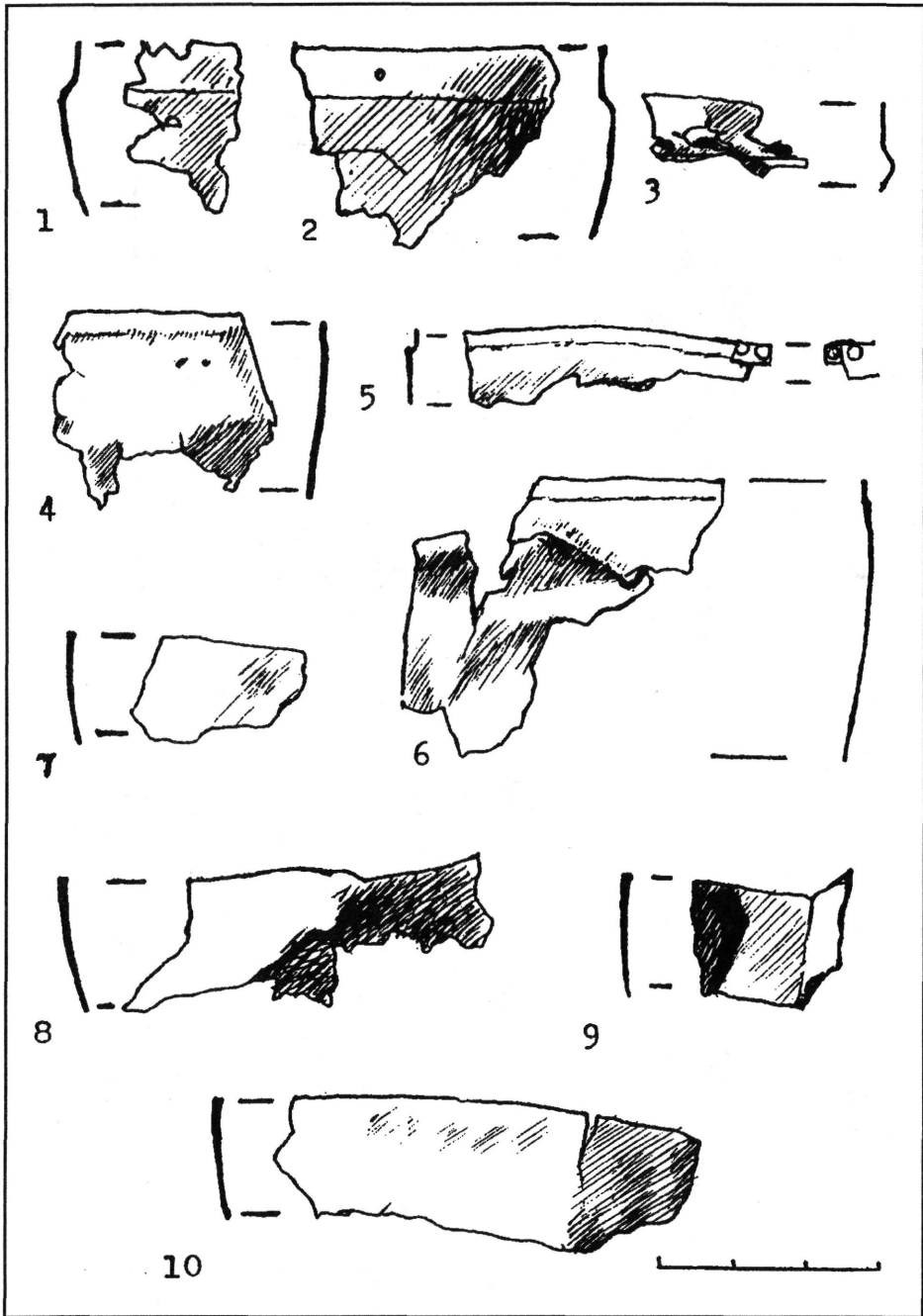
17. kép

1–2: bronz edényfűl töredékei; 3: bronzcsésze töredéke

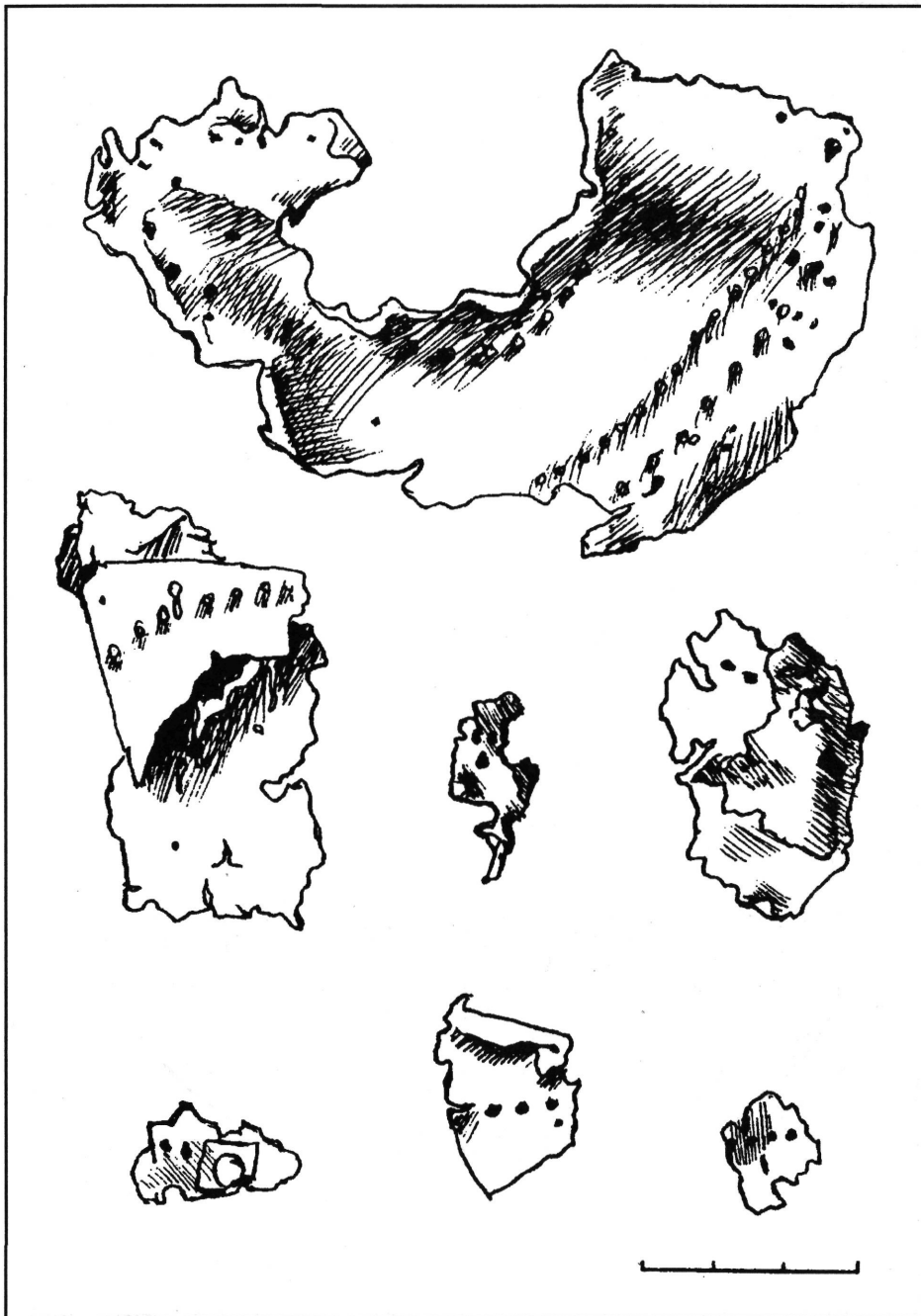
18. kép

Bronzcsésze töredékei

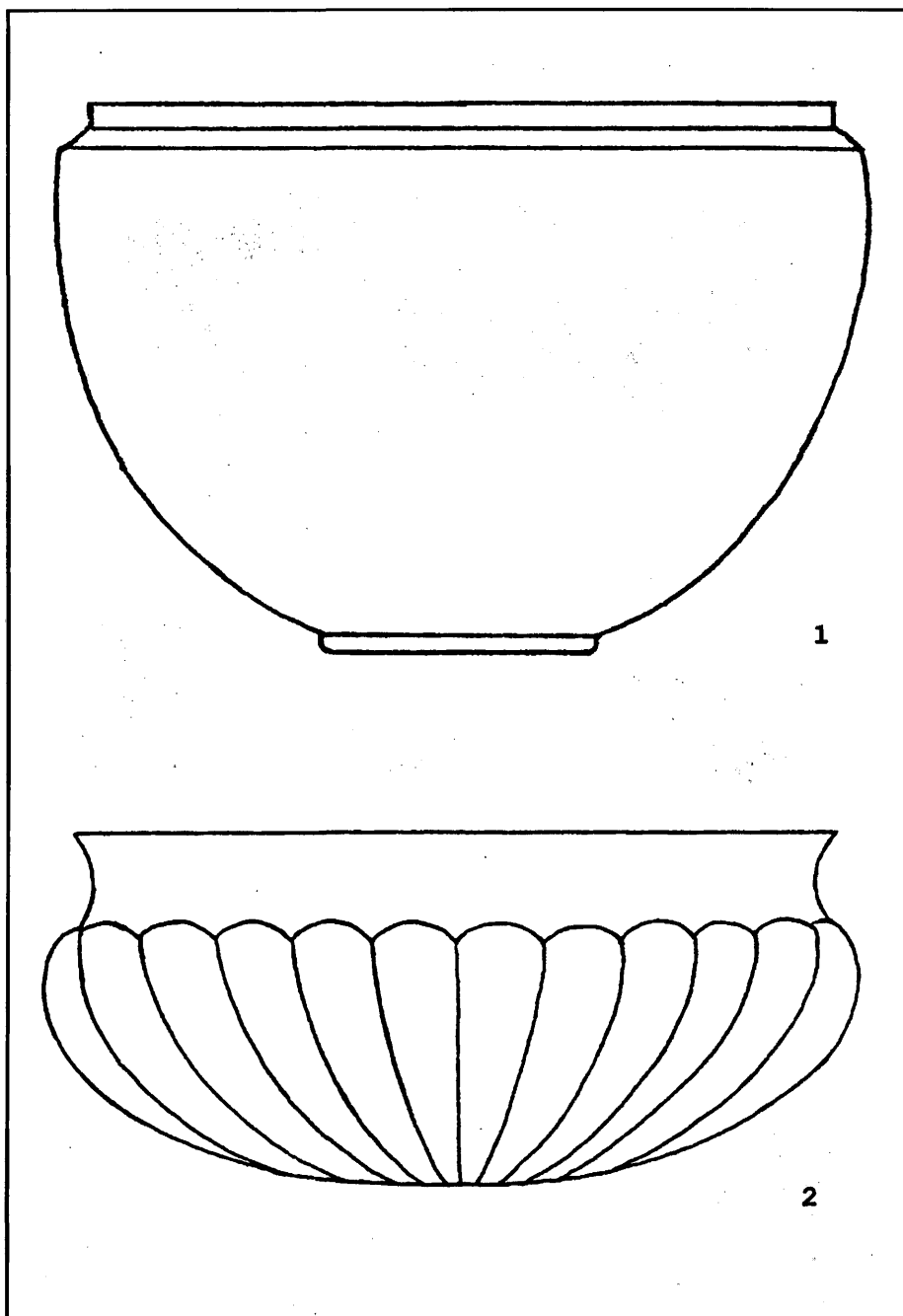
19. kép

Bronzedények peremei

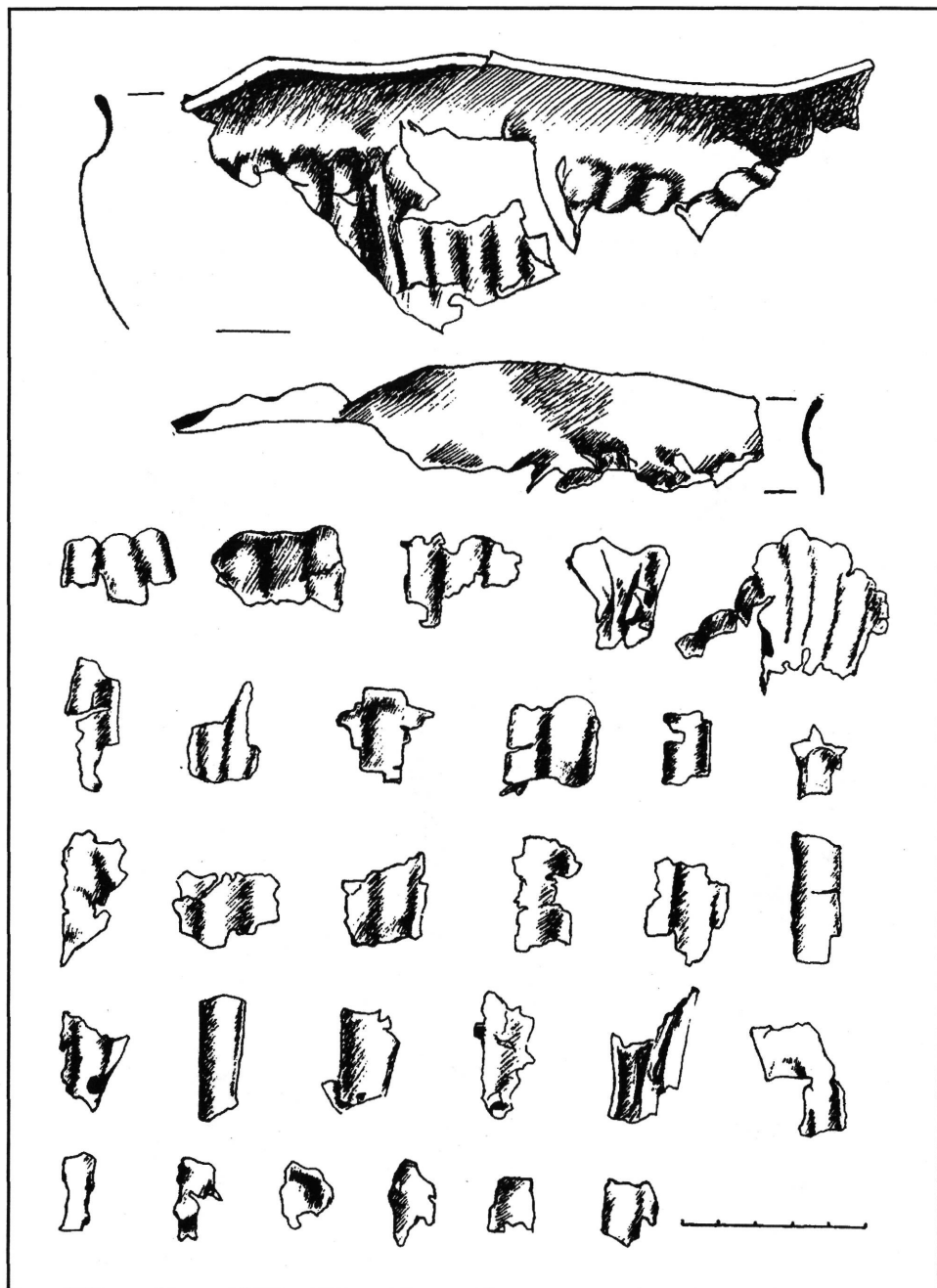
20. kép

Bronzcsésze töredékei

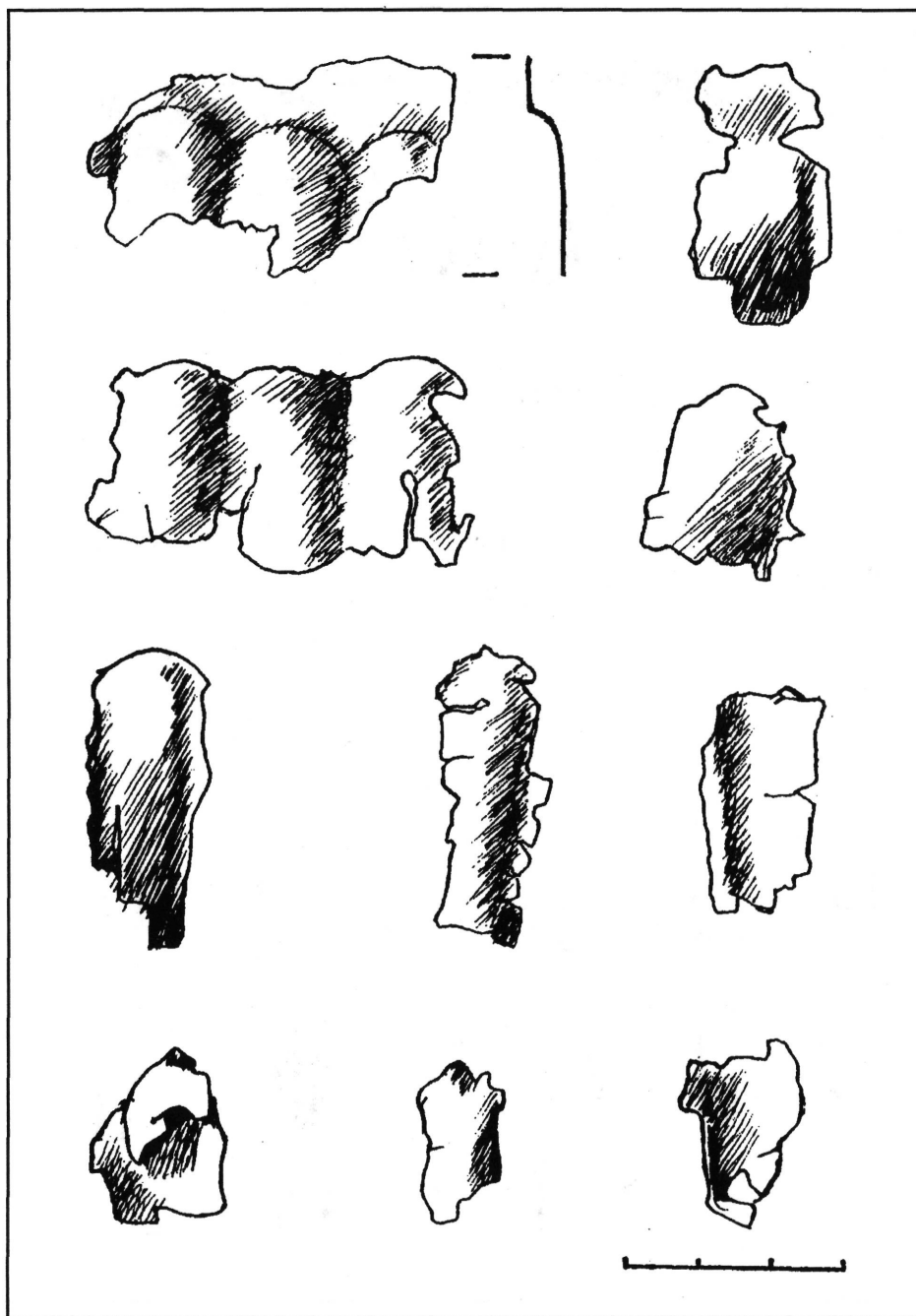
21. kép

1: a bronzcsészék rekonstrukciós rajza; 2: a bordadíszes bronztálak rekonstrukciós rajza

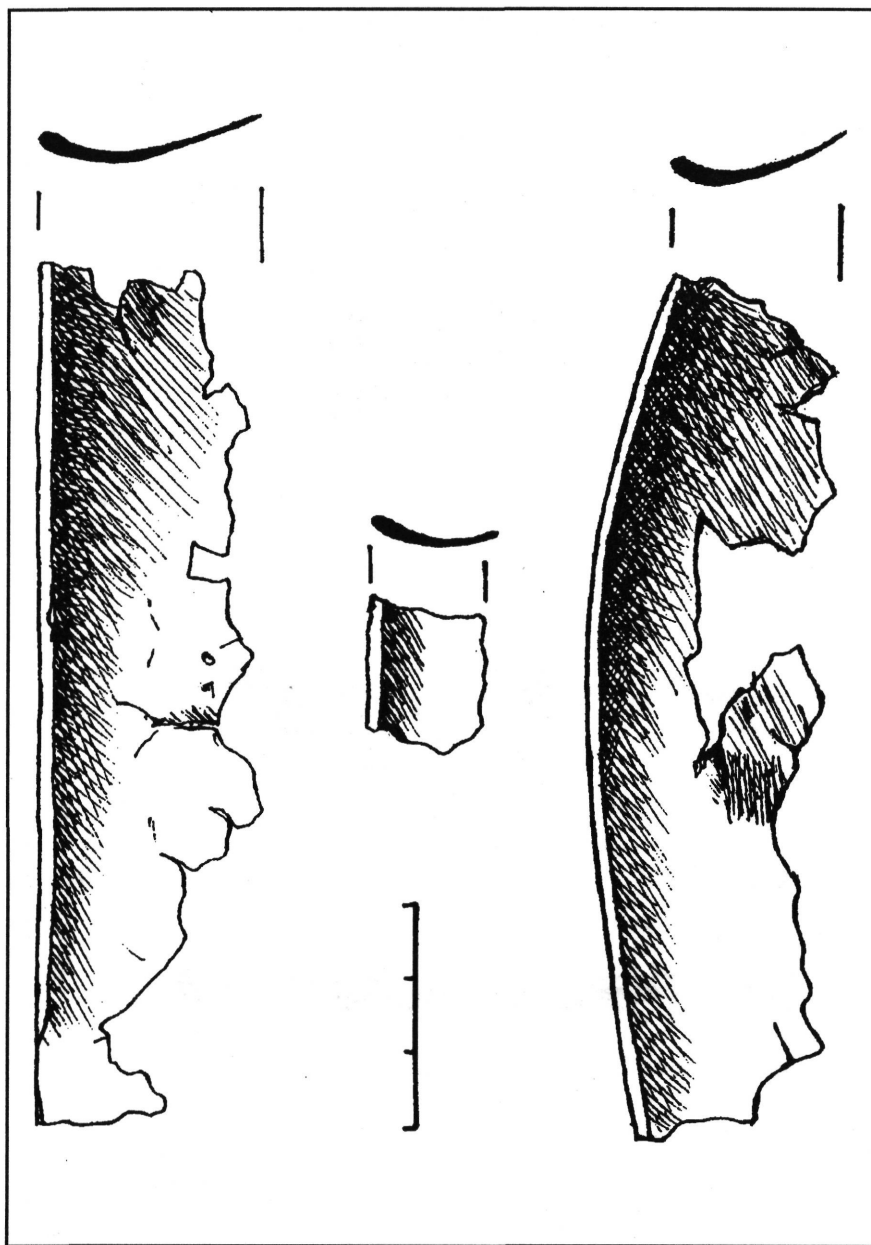
22. kép

Bordadíszes bronztál töredékei

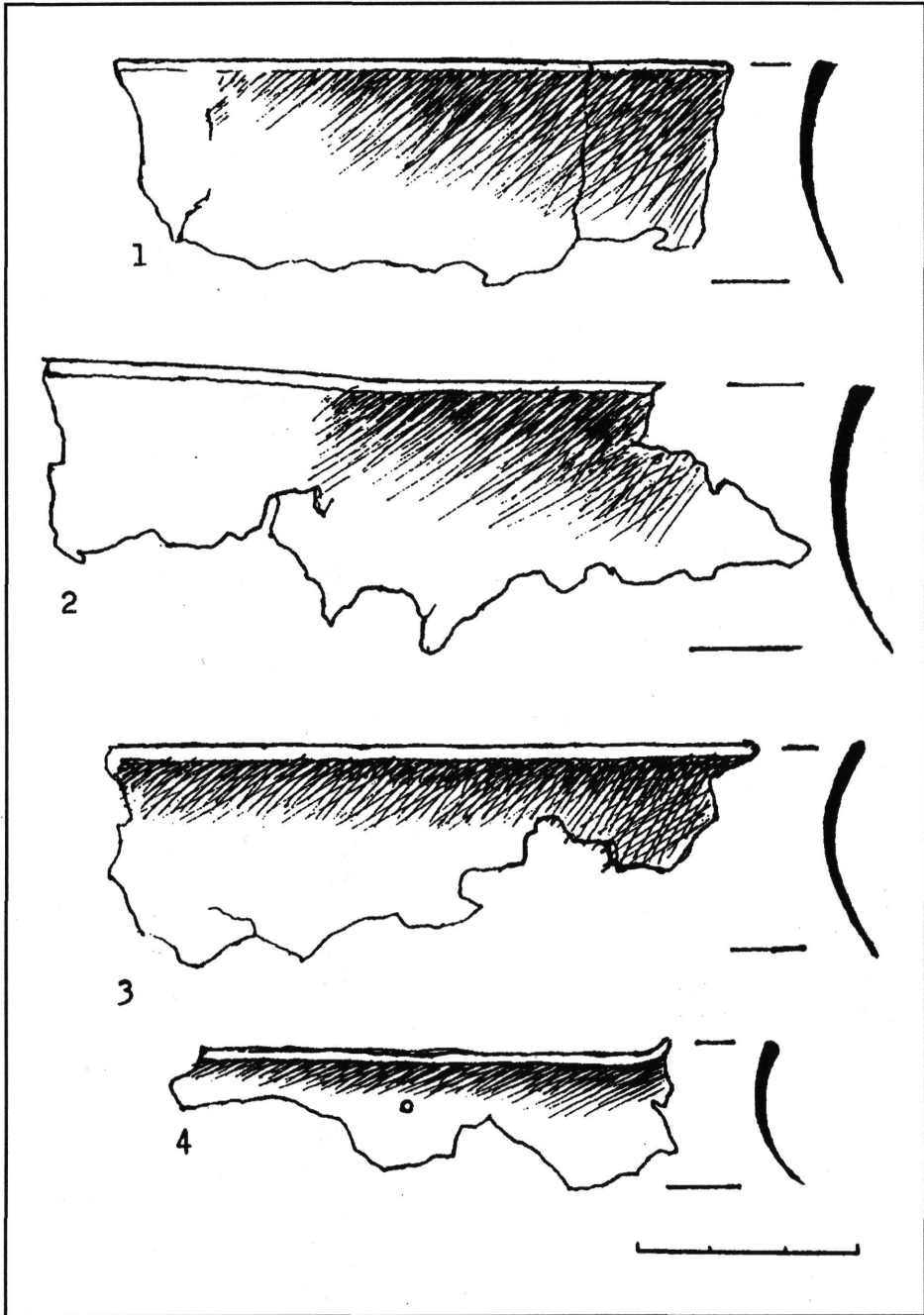
23. kép

Bordácses bronztál töredékei

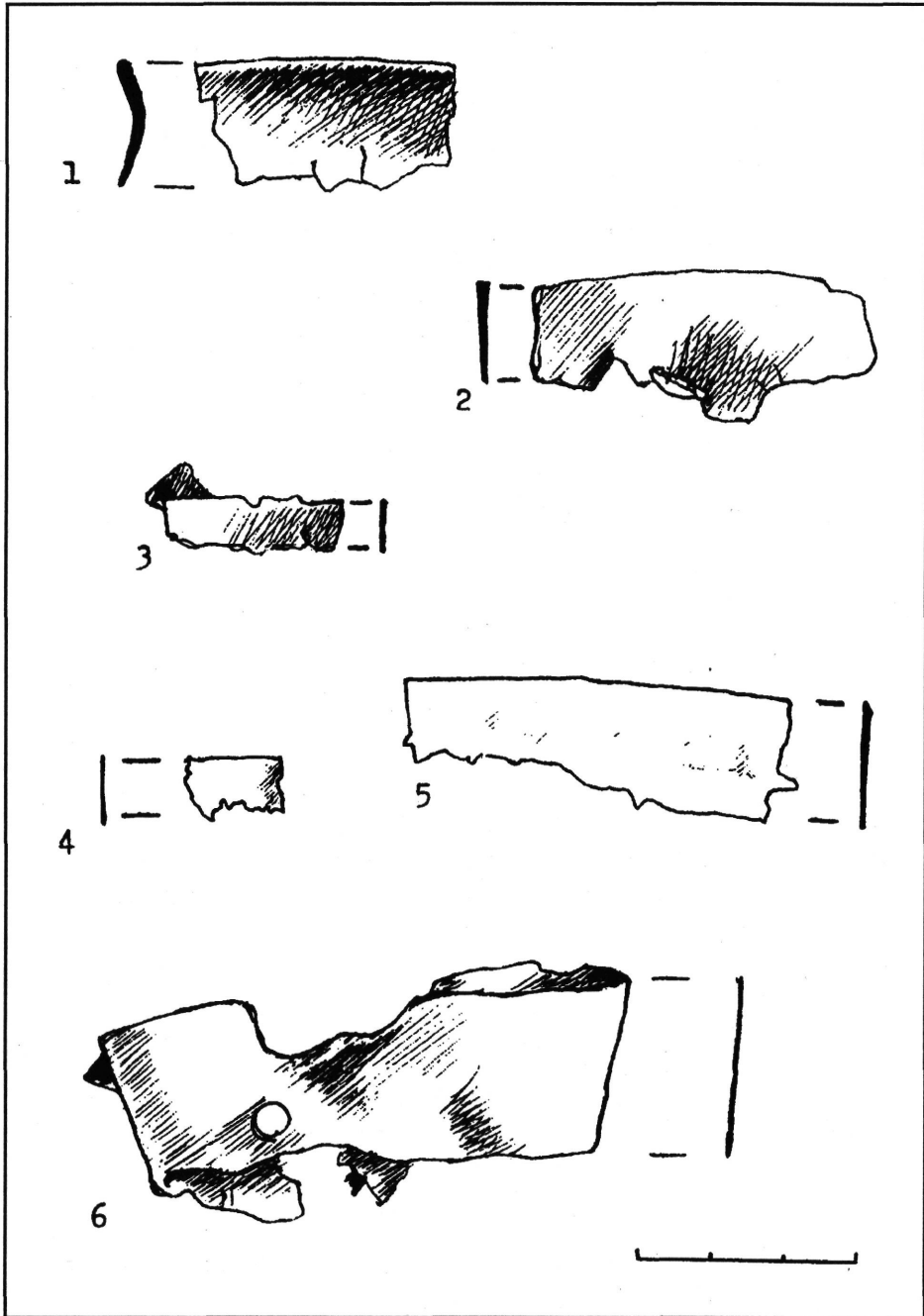
24. kép

Bronzedények peremfördékei

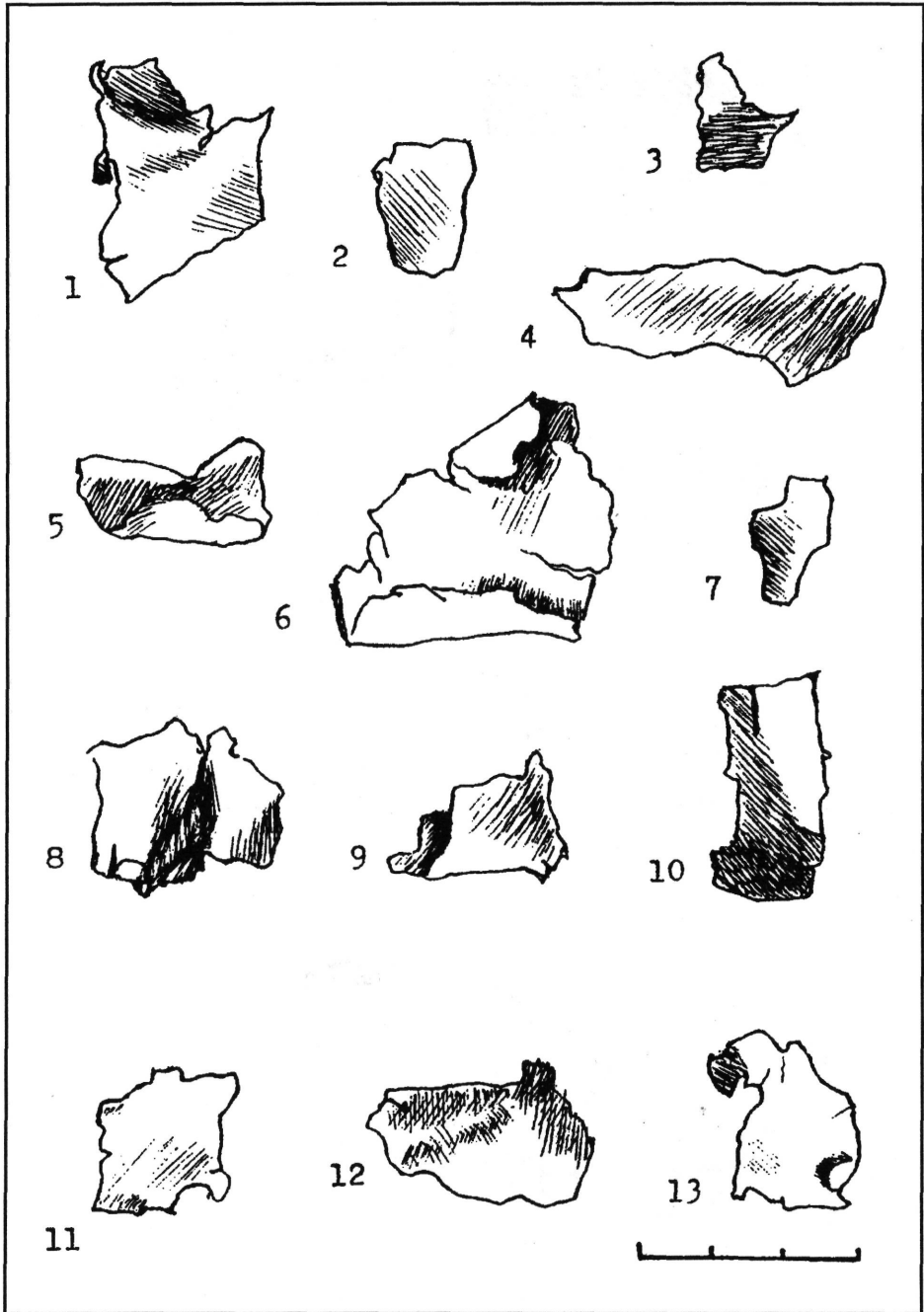
25. kép

Bronzedény peremtöredékei

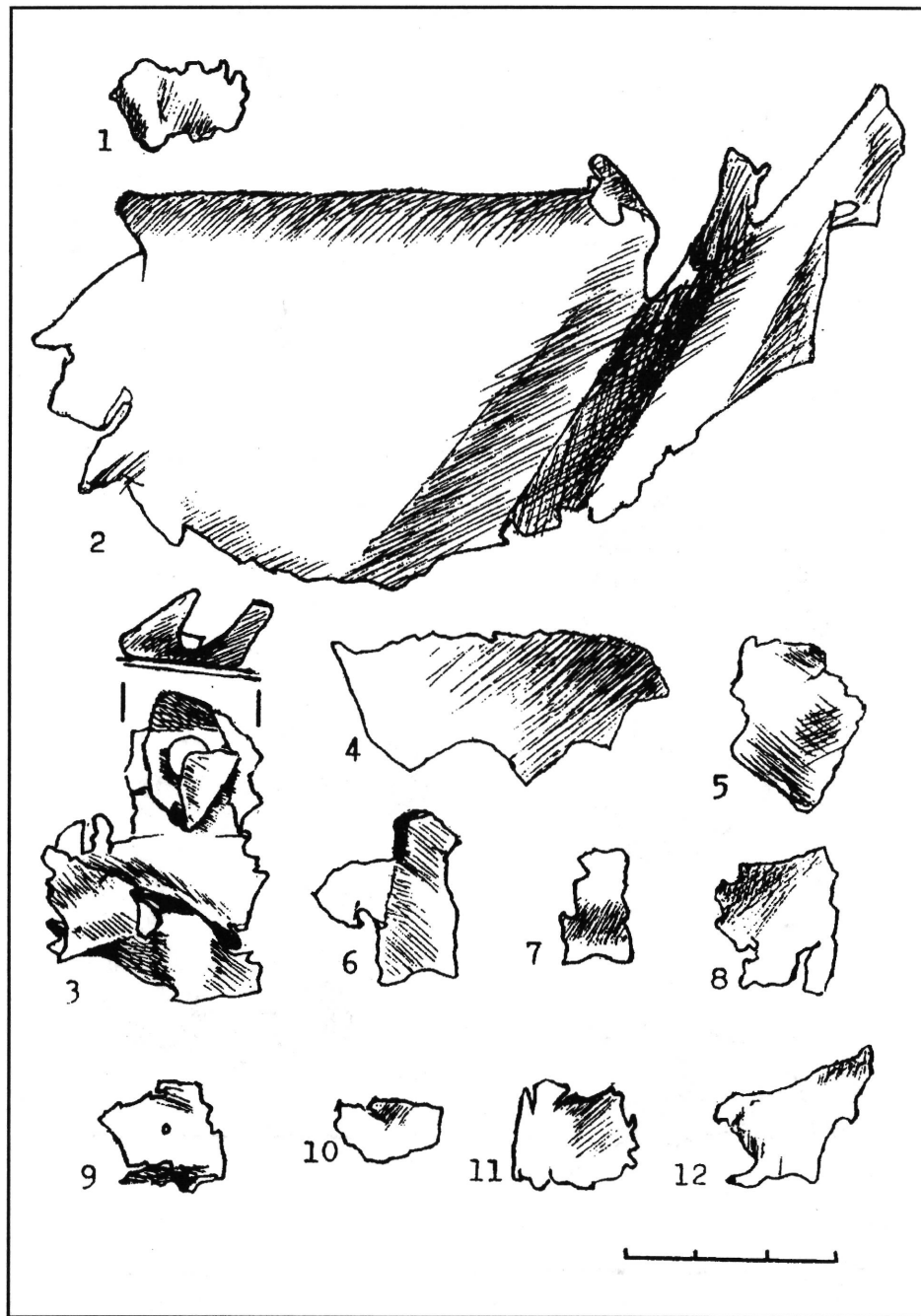
26. kép

Bronzedények peremtöredékei

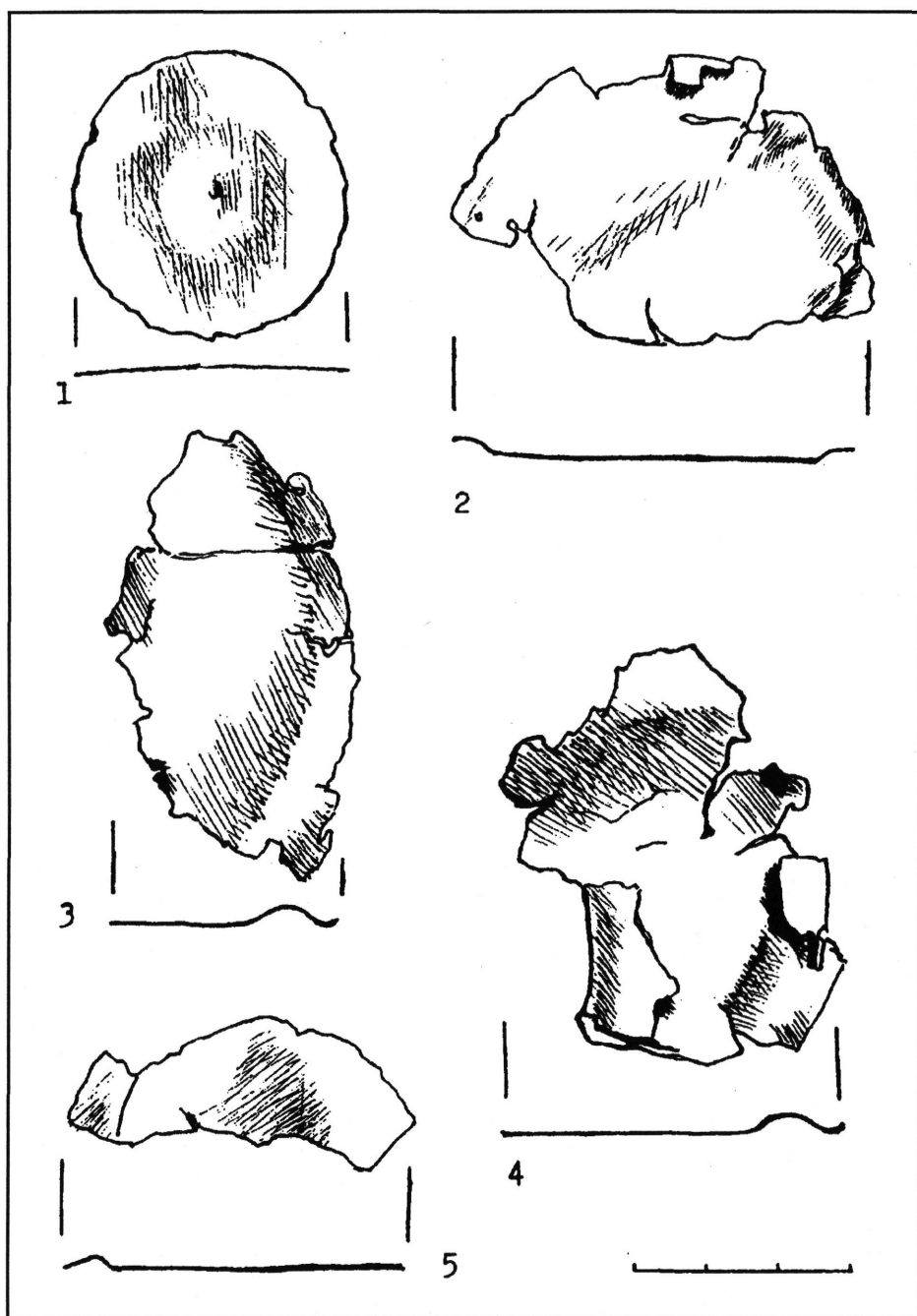
27. kép

Bronzedények oldaltörédei

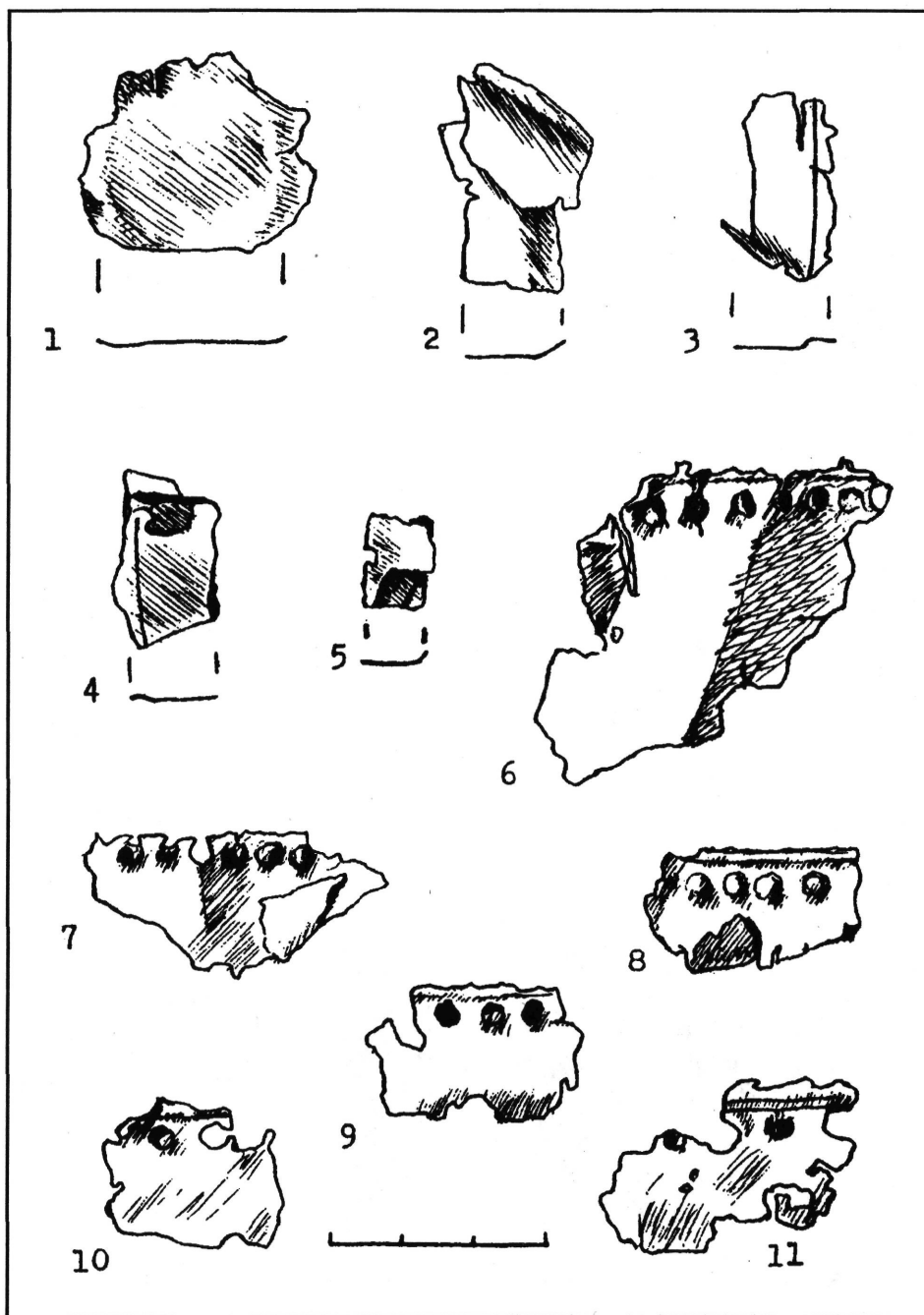
28. kép

Bronzedények oldaltöredékei

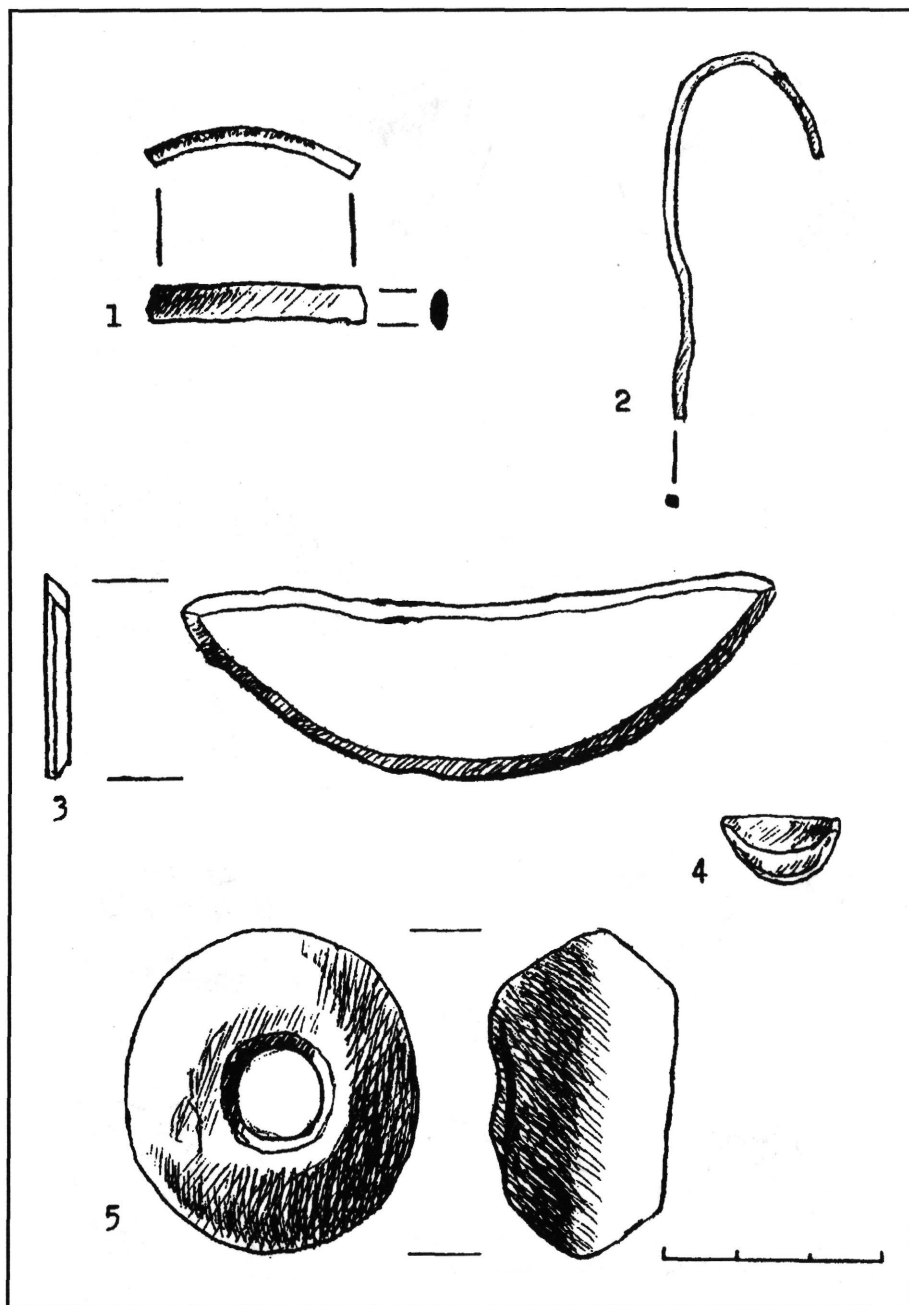
29. kép

Bronzedények aljtörédékei

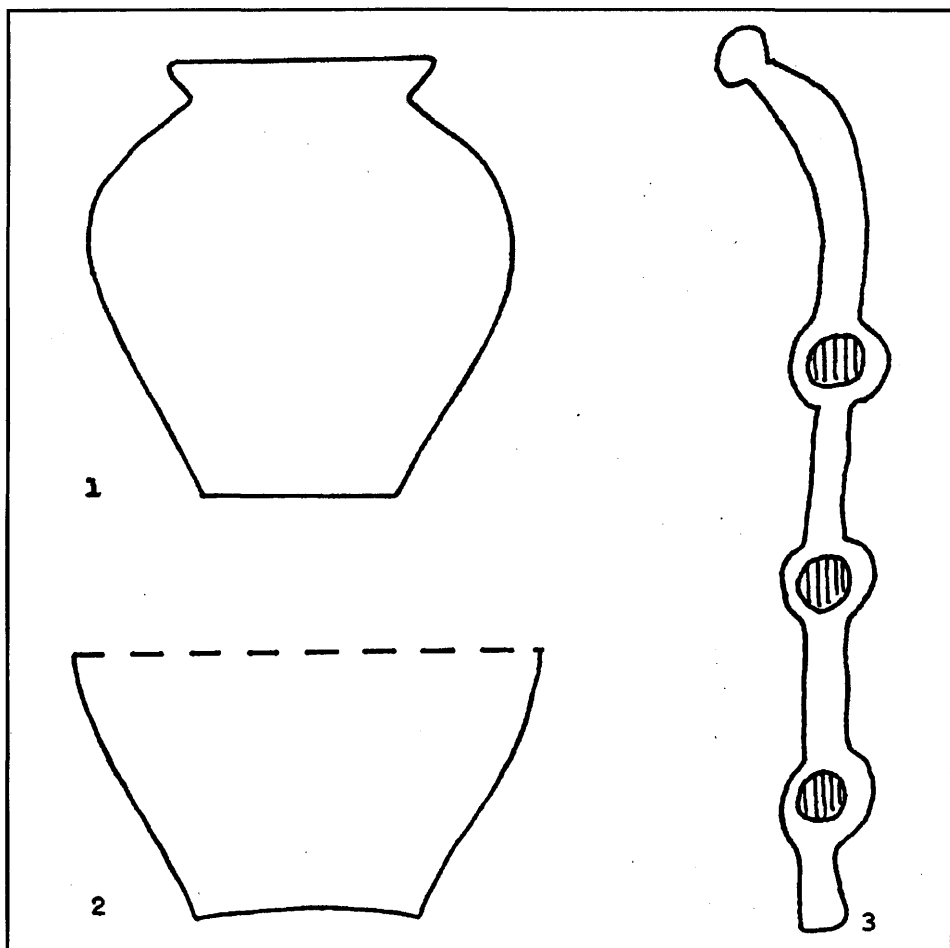
30. kép

1-5: bronzedények aljtöredékei; 6-11: bronzlemez töredékek

31. kép

1: bronzkarperec töredéke; 2: bronzhuzal töredéke; 3–4: ismeretlen rendeltetésű bronztárgyak;
5: orsógomb

32. kép

- 1: az 1. gödör agyagedényének rekonstrukciós rajza;
2: a humusból előkerült, kiegészített agyagedény;
3: Maroslele belterülete. Bronz zablaldaltag rajza Tömörkény István vázлата alapján
(Nem méretarányos)

Néhány Békés megyei avar kori és X–XI. századi lelet

– Medgyesi Pál –

Az évről-évre folyó ásatások nyomán állandóan gyarapodó múzeumi gyűjteményekben számos kisebb temetőrészlet anyaga található. Ezek anyaga kevés egy önálló publikációhoz, és sokszor hosszú ideig nem közlik őket. Ugyanez a helyzet a régebben múzeumba került szórványos leletekkel is. Az alábbiakban néhány ilyen, újonnan előkerült Békés megyei leletről, valamint néhány olyan, már régebben a Munkácsy Mihály Múzeum gyűjteményében lévő tárgyról lesz szó, melyek még közöletlenek voltak. Leleteink avar koriak, illetve X–XI. századi magyar emlékek.

A Szarvas-horváthpusztai avar temetőrészlet

1984. július 3-án Szarvas határában, a Horváthpusztán sírokra bukkantak. A lelőhely a szarvasi határ keleti részén van. (1. kép 1.) Itt a Haltenyésztési Kutató Intézet (HAKI) 14. számú teletető medencéjének alján kerültek elő a sírok, a medence mélyítése során. A lelőhelyen már 1961. márciusában emberi csontok, kardok, bronzcsatok, fémkarikák kerültek elő. Ezek elvesztek.¹ 1984. július 4-én az Örménykúton folyó ásatás résztvevői segítségével 16 sírt tudtunk feltárni, illetve feltérképezni.² (1. kép 2.) A sárga agyagos talajban jól látszottak a sírok, egy részüket azonban a földmunkák során tönkretették. A sírok között több fülkesír volt. Ezeket sajnos nem tudtuk feltárni, mert a feltörő talajvíz teljesen elöntötte őket. A sírok mélységét nem lehetett megállapítani a legyalult felszín miatt.³

A sírok leírása

1. sír: Nő.⁴ Bolygatott. T: ÉNy 38°. A sír hossza 170 cm, szélessége a fejnél 65 cm, a lábnál 38 cm. A váz hossza a bokáig 137 cm. (2. kép 1.)

2. sír: Férfi. Bolygatott. T: ÉNy 36°. A sír hossza 225 cm, szélessége a fejnél 72 cm, a lábnál 68 cm. A vázból csak a jobb alkar és a két alsó lábszár maradt a helyén. A csontok jelentős részét a helyszínen dolgozó munkások kiszedték a sírból. (2. kép 2.)
Melléklet: 1. Trapéz alakú vascsat töredéke a sír kidobott földjében. Sz: 2,7 cm. (4. kép 1.) 2. Aranyozott bronz varkocsszorító a sír kidobott földjében. Hatszög átmetszetű rúd, granulált díszítéssel. H: 4,8 cm, Sz: 1,2 cm, V: 0,4 cm. (4. kép 2.)

¹ MNM Rég. Ad. 80/1961.

² A leletmentésen részt vett Bálint Csanád, Bruno Genito, Garam Éva, Jankovich Dénes, Kovács László.

³ MMM Rég. Ad. 1915/1986., MMM ltsz.: 86.19.1–86.25.3.

⁴ A nemek meghatározásánál saját ásatási tapasztalataimra támaszkodtam. A sírleírásokban használt rövidítések: T = tájolás, H = hosszúság, Sz = szélesség, V = vastagság.

3. sír. Gyermekek. Bolygatott. T: ÉNy 37'. A sír hossza 127 cm, szélessége 58 cm. A sírban mindössze néhány csont maradt meg. (2. kép 4.) *Melléklet:* 1. Áttetsző üveggyöngy a koponya helyén. (4. kép 3.) 2. Vascsat töredéke a sír középső részén. (4. kép 6.)

4. sír. Gyermekek. Bolygatott. T: ÉNy 36'. A sír hossza 160 cm, szélessége 75 cm. (2. kép 3.)

5. sír. Férfi. Bolygatott. T: ÉNy 37'. A sír hossza 220 cm, szélessége a fejnél 85 cm, a lábnál 91 cm. A koponya hiányzott. A váz hossza a koponya nélkül 142 cm. (3. kép 1.) *Melléklet:* 1. Vascsat a jobb csukló mellett, azon kívül. Töredékes. (4. kép 5.) 2. Vaskés a medence bal oldalán, a hiányzó kézfej helyén. Egyélű, töredékes. H: 12 cm, Sz: 1,5 cm. (4. kép 14.) 3. Bronzlemez a medence jobb oldala alatt. Egy szegecs tartozik hozzá. (4. kép 7.) 4. Apró vasdarab a legalsó csigolya alatt. H: 2,3 cm, Sz: 1,5 cm. (4. kép 4.)

6. sír. Fiú. Bolygatott. T: ÉNy 38'. A fej hiányzik. A sír hossza 180 cm, szélessége 80 cm. A váz hossza a fej nélkül 125 cm. (3. kép 2.) *Melléklet:* 1. Trapéz alakú vascsat a medence középső részén. H: 3,8 cm, Sz: 3,9 cm. (4. kép 8.)

7. sír. Fülkesír. T: ÉNy-DK. Csak a fülke maradt meg. A talajvíz miatt nem lehetett feltárni.

8. sír. Fülkesír. T: ÉNy-DK. Szétdobált embercsontok voltak benne. A feltörő víz elöntötte.

9. sír. Fülkesír. T: ÉNy-DK. A többenél is mélyebben fekvő sírt szintén elöntötte a víz.

10. sír. Fülkesír. T: ÉNy-DK. A víz miatt nem lehetett feltárni.

11. sír. Fülkesír. T: ÉNy-DK. A víz miatt csak egy részét tudtuk megvizsgálni. *Melléklet:* 1. Ezüst fülbevaló. Nyitott karikáján alul három kis gömb van. (4. kép 9.)

12. sír. Fülkesír. T: ÉNy-DK. A talajvíz elöntötte. *Melléklet:* 1. Vaskés darabjai a szétdobált csontok között. H: 12 cm, Sz: 1,8 cm. (4. kép 13.)

13. sír. Gyermekek bolygatott sírja. T: ÉNy 36'. A sír hossza 145 cm, szélessége 88 cm. A csontvázból csak néhány koponyadarab maradt meg. (3. kép 3.)

14. sír. Bolygatott. T: ÉNy 38'. A talajvíz miatt nem lehetett feltárni.

15. sír. Nő bolygatott sírja. T: ÉNy 32'. A sír hossza 220 cm, szélessége 85 cm. A sírt feltárás közben elöntötte a talajvíz. (3. kép 4.) *Melléklet:* 1. Egy fekete és két áttetsző dinnyemag alakú üveggyöngy a nyakon. (4. kép 10.) 2. Vascsat a medence közepén. Töredékes. (4. kép 12.) 3. Szürke, kettős csonka kúp alakú orsógomb a váz jobb oldalán, a térd mellett, azon kívül. (4. kép 11.)

16. sír. T: ÉNy-DK. A talajvíz miatt nem lehetett feltárni.

Temetkezési szokások, a leletek értékelése

A feltárt temetőrész valamennyi sírja ÉNy-DK-i irányítású. A sírok többé-kevésbé sorokat alkotnak. Egy sorban lehetett az 1., 2., 3., 4. sír. Talán egy másik sorhoz tartozott az 5., 6., 16. sír. A 7., 9., 10., 11., 12. is egy sorban van, s a 13–15. sír is sort alkot.

A megfigyelések szerint a 7–12. sír fülkesír volt. Ezek a feltárt temetőrész középső részén egy csoportban helyezkedtek el. Két oldalról egyszerű sírok fogják közre

őket. A fülkesírok talán a közösség rangosabb, vagy valamilyen okból elkülönülő tagjainak sírjai. Sajnos éppen ezeket a sírokat nem tudtuk feltárni.

A sírok téglalap alakúak, egyenes oldalúak voltak. Kivétel az 1. sz. sír volt (2. kép I.) és természetesen a fülkesírok. Tájolásuk ÉNy 32–38° között váltakozott. A fülkesírok pontos tájolasát nem tudtuk megállapítani.

A vázak háton feküdtek. A kezek helyzete csak az 5., 6., és a 15. sírokban volt megfigyelhető. Ezekben az esetekben a kar a test mellett nyújtva volt. Talán így feküdt az 1. sír halottja is, itt azonban a jobb kéz helyzete nem egyértelmű.

Az 5. sírből előkerült apró bronz lemeztöredéket kis szegecs erősítette fel rendeltési helyére. Töredékes állapota miatt nem lehet megállapítani, hogy veret-e, vagy csak a verethez tartozó, a szíjhoz való felerősítést segítő lemezről van-e szó. Az utóbbi látszik valószínűbbnek.

A rúd alakú, két végén és közepén granulációval díszített varkocsszorító típus az egész avar szállásterületen ismert. (4. kép 2.) Rangosabb temetők jellegzetes ékszerei, s a férfiak hajfonatát díszítették. Két ilyen van az igari harmadik leletben is. A szarvasihoz varkocsszorítóhoz hasonlóan ezek is aranyozott bronzból készültek.⁵ Aranyozott a Szentes-Jaksoron előkerült két példány is.⁶ Ezenkívül többek között Nemesvölgyön a 78. sírből,⁷ Abonyban a 11. sírből,⁸ Kiskőrös-Pohibuj-Mackó dűlő 23. sírjából,⁹ és a 34. sírből,¹⁰ Győrben a 652., 778., 860. sírből,¹¹ Üllőn a 168. sírből,¹² Kecel-Határdűlőn a 33. sírből¹³, valamint Iváncsáról¹⁴ és a Szentes-Nagyhegyen előkerült 15. sírből¹⁵ ismerünk hasonlókat. A varkocsszorítók mind a közép, mind a késő avar korban használatban voltak.

Az alul 3–5 golyócskával díszített fülbevaló a közép avar korban már ismert, s használatban maradt az avar kor végéig. (4. kép 9.) Pontosabb kronológiai meghatározást nem tesz lehetővé.¹⁶

Vascsat került elő a 2., 3., 5., 6. és 25. sírből. A 2. és az 5. sírban férfi feküdt, a 6. sír egy fiúé volt, míg a 15. sír női vázat rejtett. Ezek a vascsatok egyszerű öveken lehettek. A 3. sír csatjának alakját nem lehetett megállapítani. (4. kép 6.) A trapéz alakú (4. kép 1, 8.) és a benyomott oldalú vascsatokat (4. kép 5.) a késő avar korra szokás keltezni.¹⁷

⁵ Fettich 1929. IX. tábla 24–25.

⁶ Csallány 1933–34. 229. LXVIII. tábla 4.

⁷ Hampel 1905. III. Taf. 108. 11–12.

⁸ Csallány 1933–34. 231.

⁹ Garam-Kovrig-Szabó-Török 1975. 287. Fig. 2.

¹⁰ Garam-Kovrig-Szabó-Török 1975. 288. Fig. 3.

¹¹ Tomka Péter: A Győr, Téglavető-dűlői avar temető belső csoportjai. Arrabona 13 (1971) 87.

¹² Horváth Tibor: Az üllői és kiskőrösi avar temető. Arch. Hung. XI (1935) 22.

¹³ Cs. Sós Ágnes: A keceli avar kori temető. Rég. Füz. II/3 (1958) 8.

¹⁴ Bóna 1970. 250–251.

¹⁵ Csallány Dezső: Az avarok varkocs-fésűje. A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai II/4 (1943) 3. 1. tábla 1–2.

¹⁶ Kovrig 1963. 143., Bóna 1970. 259., Čilinská 1975. 76.

¹⁷ Bóna 1957. 164., Somogyi-Kiss 1984. 173.

Vaskés volt az 5. sírban a jobb kéz mellett és a 23. sírban. A töredékek alapján ezek egyelű, egyenes hátú kések voltak. Fanyélre vagy fatokra utaló nyomokat nem találtunk.

A 3. sírból egy áttetsző üveggyöngy került elő (4. kép 3.), a 15. sírból pedig néhány fekete és áttetsző dinnyemag alakú gyöngy (4. kép 10.). A dinnyemag alakú gyöngyök már a közép avar korban megjelentek, s a késő avar korban ez lett a legelterjedtebb típus.¹⁸ A világos színű, illetve a világos és sötét gyöngyökből álló gyöngysorok inkább koraiak, a fekete és sötétkékek példányok pedig későbbiek, de párhuzamosan is divatban voltak.¹⁹

A 15. sírban előkerült *orsógomb* kettős csonka kúp alakú. (4. kép 11.) Az orsógomb nem ritka az avar kori női sírokban. Sokszor tarsolyban kerül a sírba, itt azonban külön teheték a halott mellé.

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy a feltárt sírok egy temető részét képezik. A sírok többsége elpusztult. Egy részüket a földmunkák során semmisítették meg. A temetkezés korát a VII. század utolsó harmada és a VIII. század vége közötti időszakra tehetjük.

Avar temető Gádoros, November 7. Tsz. II. Üzemegység lelőhelyen

Szabó J. József 1978. április 1-én és 2-án két avar kori sírt tárt fel ezen a lelőhelyen. A lelőhely a község belterületétől délre fekszik, a vasúttól kb. 500 m-re, az Oroszázi út keleti oldalán. (5. kép 1.) Itt egy nagykiterjedésű, alacsony hátság mellett, a korábbi Baka-tanya helyén volt a November 7. Tsz. szárítója és központja. A hátságot délről és keletről mélyedés határolja, mely vízfolyás lehetett egykor. A szárítótól kb. 30 m-re északra tűzvédelmi víztárolóhoz gödröt ástak 1978-ban, s ekkor kerültek felszínre a sírok.²⁰ (5. kép 2.)

A sírok leírása

1. *sír.* Nő. Bolygatott. T: ÉNy 42'. Csak a medencétől a láb felé eső rész maradt meg, a többi a gödör ásásakor tönkretették. A lábfej sokkal mélyebben feküdt, mint a medence, így Szabó J. József feltételezte, hogy esetleg fülkesírról van szó. A sír mélység 225 cm, a váz mérhető hossza 100 cm volt. (6. kép 1.) *Melléklet:* 1. Vascsat a medence mellett, középen. Négyzet alakú, töredékes. H: 4,2 cm, Sz: 3,7 cm, V: 0,4 cm. (6. kép 3.) 2. Vékony állatbordák a lábfej környékén. 3. Nagyobb állatcsont a sírgödör északi szélé mellett. 4. Kettős csonka kúp testű orsógomb, eredeti helyéről kimozdítva.²¹

2. *sír.* Férfi. Bolygatott. T: ÉNy 43'. A koponyát és a jobb vállat a víztároló ásásakor tönkretették. Sírgödöre csak részben rajzolódott ki, mert a váz a szubhumusz és az

¹⁸ Kovrig 1963. 143., Čilinská 1975. 76.

¹⁹ Éva Garam: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Fontes Arch. Hung. 1979. 67–68., Somogyi–Kiss 1984. 85.

²⁰ MMM Rég. Ad. 1672/1980., MMM ltsz.: 85.2.1–6.

²¹ Nem találtam a múzeum gyűjteményében.

altalaj határán feküdt. (6. kép 2.) Deréktájon bőrmaradványokra utaló elszíneződés volt. Melléklet: 1. Két darab préselt lemezes bronz övveret a deréktájon. Szélei visszahajlók. H: 2,3 cm, Sz: 2,3 cm, illetve H: 2,1 cm, Sz: 2 cm. (6. kép 6–7.) 2. Nagyszíjvég a bal alkar mellett. Préselt, lemezes. Szélei visszahajlók. Végével a koponya irányában feküdt. H: 5,6 cm, Sz: 2,9 cm. (6. kép 11.) 3. Nagyobb állatcsont a jobb térd mellett. 4. Vaskés az állatcsont és a jobb láb között. H: 16,5 cm, Sz: 1,7 cm, V: 0,4 cm. (7. kép 1.) 5. Bronz kissíjvég a bal láb melletti elszíneződésben. Szélei visszahajlók. Végével a koponya irányában feküdt. H: 3,1 cm, Sz: 1,8 cm (6. kép 10.) 6. Két lemezes, négyszögletes veret töredékei a medencecsont alatt. H: 2,2 cm, Sz: 2,1 cm, illetve H: 2,2 cm, Sz: 2,1 cm. (6. kép 8–9.) 7. Két négyszögletes vascsat a bal medencecsont alatt. H: 3,9 cm, Sz: 3,6 cm, V: 0,4 cm, illetve H: 2,7 cm, Sz: 2,7 cm, V: 0,5 cm. (6. kép 4–5.) 8. Bronzkarika töredéke a koponya mellett. Csonka kúpos, spirálisan tekeredő. (7. kép 2.)

Temetkezési szokások, a leletek értékelése

A feltárt két sír alapján nehéz képet alkotni a temetkezési szokásokról. A 2. sír lekerékített sarkú, téglalap alakú volt, a halott kezeit a test mellett nyújtva helyezték el. Az 1. sírről Szabó J. József feltételezte, hogy fülkesír volt. A metszet alapján valóban erre lehet következtetni. Mindkét sír tájolása ÉNy–DK volt, s valószínűleg a temetőnek ugyanazon sorában helyezkedtek el.

Az *övveretekkel* megegyező díszítésű darabok kerültek elő Bécs-Unter St. Veit lelőhelyen.²² Itt azonban a négyzetes veretek díszítése a gerendási nagyszíjvég díszítésével azonos, vagyis a díszítősorok nem vízszintesen, hanem ferdén futnak. Ezenkívül az igari harmadik leletben levő aranyveretes öv lemezein látható – a szalagfonatok közeit kitöltő bemélyített négyzetes – díszítés áll közel a gerendási leletekhez.²³

A négyszögletes *vascsatok* az öveket fogták össze. A 2. sír két csatja arra utal, hogy a veretes öv mellett egyszerű övet is viseltek ebben a korban. (6. kép 4–5.) A kettős csonka kúpos *orsógomb* nem ritka az avar kori sírokban. A női sírok gyakori lelete. Jellegzetes a bekarcolt hullámvonal díszítése is. A 2. sírban talált kés egyélű, egyenes hátú. Érdekes, hogy a nyéltövis vastagabb a pengénél. (7. kép 1.) A szintén a 2. sírban, a koponya mellett talált csonka kúpos, spirális karika rendeltetése nem ismert. Talán a haj díszítésére szolgált. (7. kép 2.)

A temetőnek csak két sírját ismerjük. Valószínű azonban, hogy számos sír lehet még a lelőhelyen. A két sírt a leletek alapján a közép avar korra keltezhetjük.

Egy ismeretlen lelőhelyű (valószínűleg kardoskúti) avar kori leletegyüttes

1986 tavaszán Istvánovits Eszter, a nyíregyházi Jósa András Múzeum régésze egy leletegyüttest juttatott el a Munkácsy Mihály Múzeumba. A leltározatlan tárgyak a

²² Daim 1979. Taf. 4: 2–3.

²³ Fettich 1929. 70. IX. tábla 1–11.

nyíregyházi múzeum raktárában, egy dobozban voltak. A leletek mellett a hozzájuk tartozó postai csomag borítását is megtalálta. A csomagot dr. Csallány Dezsőnek címezték, Nyíregyházára. A feladó ifj. Olasz Ernő, Kardoskút, Tanya 370. A borítékról az is kiderül, hogy Kardoskúton adták fel. Sajnos a pontos dátum nem állapítható meg. Egyedül a leletek védelméül a csomagba tett újság adhat némi támpontot, mely 1963. november 30-án jelent meg.

1988. június 25-én felkerestem a Kardoskúton élő Olasz Ernőt, ő azonban nem emlékezett már a leletekre. Azt valószínűnek tartja, hogy valahonnan Kardoskút területéről kerültek elő, s így jutott hozzá az anyag, biztosan azonban nem tudott mondani. A leletek tehát valószínűleg Kardoskút területéről származnak, a közelebbi lelőhely azonban ismeretlen.²⁴

A leletek leírása

1. *Fülbevaló.* Hengerpalástos, lengőcsüngős, sugaras típus. Aranyozott bronz. Karikája hatszög átmetszetű. Csüngőjével átellenben belül gyöngyutánc van. Külső oldalán eredetileg 7 db üvegyöngy volt. Csüngője és egy gyöngyutánc hiányzik. Átm.: 3,3 cm, V: 0,3 cm. (8. kép 2.)

2. *Karperecek.* Két vastag, kerek átmetszetű huzalból hajlított, kiszélesedő végű bronz karperec. Átm.: 7,1 cm, illetve 7,3 cm. V: 0,3 cm, illetve 0,4 cm. (7. kép 6–7.)

3. *Boglárok.* Erősen töredékes, korongos, bronz boglárpár. Hatszirmú virágot mintáznak, rekeszeikben üvegberakások voltak. Közülük csak a két középső rekeszben lévő maradt meg. (7. kép 3–4.)

4. *Gyöngysor.* 1 db kék színű, levágott sarkú, hasáb alakú üvegyöngy, 7 db fekete, 2 db áttetsző, dinnyemag alakú üvegyöngy, 1 db hengeres, fehér kalciumgyöngy, valamint 23 db sötét színű kölesgyöngy tartozik ide. (7. kép 5.)

5. *Övveretek.* Két öntött bronz kisszíjveret. Áttörtek, indával díszítettek. A felerősítést 2–2 szegecs szolgálta. H: 1,4 cm, Sz: 1,2 cm, V: 0,2 cm. (8. kép 3–4.)

6. *Bronzcsat.* Négyszög alakú, töredékes. Vaspeckének csak a vége maradt meg, a csat testéhez rozsdásodva. (8. kép 1.)

A leletek értékelése

A hengerpalástos, lengőcsüngős fülbevalókat Kovrig Ilona először a VIII. században gyártott helyi árunak tekintette, majd később a VII. század vége és a VIII. század első negyede közti időszakra keltezte őket.²⁵ Szabó János Győző is a VII. század vége és a VIII. század közepe közé tette használatukat.²⁶ Kiss Gábor megállapítása szerint a VII. század hetvenes éveiben jelent meg és a VIII. század folyamán is használatban volt.²⁷ A fent ismertetett fülbevaló a hengerpalástos, lengőcsüngős fülbevalók sugaras típusába tartozik. A hengerpalástos, lengőcsüngős fülbevalókat legutóbb Pásztor Adri-

²⁴ MMM ltsz.: 87.11.1–10.

²⁵ Kovrig 1963. 162., Garam–Kovrig–Szabó–Török 1975. 230.

²⁶ Garam–Kovrig–Szabó–Török 1975. 267.

²⁷ Somogyi–Kiss 1984. 115.

en gyűjtötte össze, s nála V. a–b típusként szerepel a sugaras változat. Megállapítása szerint a közép-avar kor jellegzetes ékszere. A fejedelmi és a köznépi közép-avar anyagban is megvan.²⁸

A vastag huzalból hajlított, kiszélesedő végű karperecek Z. Čilinská szerint a VII–VIII. századra keltezhetők.²⁹ A cikói temetőben jellegzetes késő avar leletekkel kerültek elő, használatuk tehát ekkor is folytatódott.³⁰ A korongos boglások a bal vállon fogták össze a nők ruháját.³¹ Töredékes darabjaink egy párt alkothattak. Sajnos csak a középső rekesz üvegbetéje maradt meg. A dinnyemag alakú gyöngyök a közép-avar korban jelentek meg, s az avar kor végéig divatban voltak.³² Az apró kölesgyöngyöket a VII. század közepétől használták. A két öntött bronz övveret késő avar kori. Az öv mellékszíjait díszítették, felerősítésük 2–2 szegeccsel történt. A bronzcsat a férfi és a női sírból is származhat.

A leletek arra utalnak, hogy egy női és egy férfi sír anyagával van dolgunk. Az ékszerek a női sírból származnak, a két övveret pedig a férfi sírból való. A csat bármelyik sírhoz tartozhatott. A női sír leletei a közép-avar korba is tartozhatnak, a két övveret késő avar kori.

Néhány avar kori, szórványként előkerült lelet

A Munkácsy Mihály Múzeum számos olyan avar kori tárgyat őriz, melyeknek származási helye és előkerülésük körülményei ismeretlenek. Feltételezhető azonban, hogy valamennyi Békés megye területéhez köthető.

1. *Edény.* Törtcseréppel soványított, korongolatlan, jól kiégetett, szürkésbarna, kihajló peremű fazék. Felső harmadában öblösödő. Pereme bevagdosásokkal díszített. M: 15,7 cm, Fá.: 7,5 cm.³³ (9. kép 5.)

2. *Edény.* Korongolatlan, szürke színű, törtcseréppel soványított, enyhén kihajló peremű bögre. Teste enyhén öblösödik, pereme kiegészített. M: 7,6 cm, Szá.: 8,5 cm, Fá.: 5,6 cm.³⁴ (9. kép 2.)

3. *Edény.* Törtcseréppel soványított, korongolatlan, kihajló peremű, felső harmadában öblösödő, jól kiégetett, szürke színű, barna foltos bögre. M: 10,8 cm, Szá.: 8,2 cm, Fá.: 6,4 cm.³⁵ (9. kép 1.)

4. *Edény.* Törtcseréppel soványított, korongolatlan, kihajló peremű, öblös testű, jól kiégetett, szürke fazék. Aszimmetrikus. Vállán körbefutó, bekarcolt vonalköteg, az alatt vízszintes vonalköteg díszíti. M: 13,1 cm, Szá.: 10,5 cm, Fá.: 7,4 cm.³⁶ (9. kép 6.)

²⁸ Pásztor Adrienn: Adatok a közép avarkori ékszerek kérdéséhez. Arch. Ért. 113 (1986) 113–134.

²⁹ Čilinská 1975. 85–86.

³⁰ Somogyi-Kiss 1984. 85.

³¹ Bóna 1957. 169.

³² Bóna 1957. 164., Somogyi-Kiss 1984. 173.

³³ MMM ltsz.: 52.1786.1.

³⁴ MMM ltsz.: 52.1681.1.

³⁵ MMM ltsz.: 52.870.1.

³⁶ MMM ltsz.: 52.865.1.

5. *Edény*. Durva homokkal soványított, kézikorongon készült, kihajló peremű, jól kiégetett, szürkésbarna fazék. Vállán két bekarcolt vízszintes hullámvonalköteg, az alatt pedig két bekarcolt vonalköteg fut körbe. M: 9,6 cm, Szá.: 11 cm, Fá.: 7,4 cm.³⁷ (9. kép 3.)

6. *Edény*. Kavicssal soványított, kézikorongon készült, kihajló peremű, jól kiégetett, sötét szürke fazék. Peremének széle lekerekített. Az edény vállán és oldalán három durván bekarcolt hullámvonalköteg fut körbe. M: 9,7 cm, Szá.: 8,4 cm, Fá.: 5,5 cm.³⁸ (9. kép 4.)

7. *Íjmerevítő csontok*. A: Íjvégcsont. Egyik végén a húr vájata, másik vége ívelt, irdalt. Az ívelt rész belső oldalának széle majdnem középmagasságig szintén irdalt. H: 28 cm, Sz: 1,8 cm, V: 0,3 cm.³⁹ (10. kép 1.) B: Az előbbi lemez párja. Méreteik azonosak. irdalt vége letört.⁴⁰ (10. kép 5.) C: Íjmarkolat borítólemeze. Két vége elkeskenyedik, irdalt. Itt a lemez vastagabb. Hosszabbik széle teljes hosszában lesarkított, és irdalt. Egyik széle sérült. H: 24,3 cm, Sz: 3,2 cm, V: 0,2 cm.⁴¹ (10. kép 4.) D: Az előbbi lemez párja. A hosszabbik széle ennek is teljes hosszában irdalt. H: 27,5 cm, Sz: 3,2 cm, V: 0,2 cm.⁴² (10. kép 2.) E: Íjmarkolat keskenyebbik oldalát borító lemez. Két vége ennek is irdalt. H: 13,5 cm, Sz: 2,5 cm, V: 0,3 cm.⁴³ (10. kép 3.) F: Az íj másik végének borító lemeze. A párja hiányzik. A lemeznek csak a fele maradt meg. A húr vájata szögletes. H: 13,6 cm, Sz: 2,5 cm, V: 0,2 cm.⁴⁴ (10. kép 6.)

8. *Kengyel*. Vasból kovácsolt kengyel töredéke. Szára rombusz átmetszetű, füle kis nyakkal csatlakozik a szárhoz. Sz: 11 cm, szárának V: 0,7 cm.⁴⁵ (8. kép 5.)

A leletek értékelése

Az edények közül az egyik jellegzetes korai avar típusú. (9. kép 5.) Az ilyen tölcésesen kihajló nyakú edényeket Csallány Dezső a kora avar kori fémedényekkel hozta összefüggésbe.⁴⁶

Két másik edény a VIII. századi típust képviseli. (9. kép 1, 6.) Ezeket Párducz Mihály korai szarmatának határozta meg, s a Békéscsaba, Fényesi-szőlők lelőhelyen előkerült leletekként ismertette.⁴⁷ A leltárkönyvi bejegyzés szerint azonban ezek lelőhelye ismeretlen, s az egész Békéscsaba, Fényesi-szőlők néven ismert anyagból egyetlen darab került elő biztosan erről a helyről.

³⁷ MMM ltsz.: 75.32.1.

³⁸ MMM ltsz.: 75.33.1.

³⁹ MMM ltsz.: 52.1785.1.4.

⁴⁰ MMM ltsz.: 52.1785.1.5.

⁴¹ MMM ltsz.: 52.1785.1.1.

⁴² MMM ltsz.: 52.1785.1.3.

⁴³ MMM ltsz.: 52.1785.1.2.

⁴⁴ MMM ltsz.: 52.1785.1.6.

⁴⁵ MMM ltsz.: 54.2714.1.

⁴⁶ Csallány Dezső: Kora-avarkori edények Magyarországon Dolg. XVI (1940) 118.

⁴⁷ Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon I. Arch. Hung. XXV (1941) 8. kép 1, 5.

Az említett edények egyik korongolatlan darabja anyaga alapján sorolható csak az avar korba. A rendkívül primitív kidolgozású edény aszimmetrikus.⁴⁸ (9. kép 2.) Két másik edény késő avar koriaknak tartható, bár az ilyen típusú edényeket az Árpád-korban is használták. (9. kép 3–4.)

Egyértelműen avar koriak az említett íjmerevítő lemezek. (10. kép 1–6.) Általában 11 db, rendszerint szarvasagancsból, esetleg állati bordából faragott csontlemez alkot egy garnitúrát.⁴⁹ Ez azonban nem törvényszerű, s kevesebb is lehet a számuk.⁵⁰ Valószínűleg az itt bemutatott 6 db lemezen kívül még több lemez tartozhatott a teljes garnitúrába. Erre utal az íj végeit borító ívelt lemezek homorú oldalának irdalása. (10. kép 1, 5.) Ezen a részen ívelt, ék alakú, vékony lemezek borították az íjkar két keskenyebb oldalát. Két lemez az íj markolatának két oldalát borította (10. kép 2, 4), a markolat harmadik oldalát pedig egy harmadik lemez fedte (10. kép 3). Ragasztás mellett az irdalt részekben kötözést is alkalmaztak. A keskenyebbik lemez (10. kép 3.) a két szélesebbnek (10. kép 2, 4.) a rövidebb oldalához csatlakozott, s az íjász felőli oldalon borította a markolatot. Így került elő pl. a Fehértó „A” temető 26. sírjából,⁵¹ s az iváncsai lovassírból is.⁵² Az íjcsontok illeszkedése alapján így volt ez a Békéscsabán őrzött darabok esetében is. A keskenyebb lemez szépen illeszkedik a két szélesebb lemez rövidebbik oldalához. Érdekes viszont, hogy a két szélesebb markolatlemez hosszabbik oldala annak teljes hosszában lesarkított, és irdalt. Ehhez a keskenyebb lemez nem illeszkedik. Ez a jelenség számos avar kori íjcsonton megfigyelhető.⁵³ Véleményem szerint az íjmarkolat kívül eső, keskenyebb oldalán is volt valamilyen borítás, mely gyorsan romló anyagból készült, s elpusztult. Talán szarulemez borította ezt a részt. Hasonló jelenség volt megfigyelhető a Hódmezővásárhely-Nagyszigeten előkerült honfoglalás kori íjon is, ahol a markolatlemezek külső szélét szintén irdalták.⁵⁴ Kérdés, hogy az íjmarkolat külső, jól látszó szélére miért nem csontborítás került. Valószínűleg valamilyen technikai probléma miatt kellett a csontlemezt itt szaruval(?) helyettesíteni.

Az avar íjknál a felső íjkaron állandóan rögzítve volt az ideg, de az alsó karok végeibe csak használat előtt akasztották be. Ebből adódik, hogy a felső lemezek vájata szögletesebb.⁵⁵ Íjunk esetében tehát az egyik lemez a felső íjkarhoz tartozott (10. kép 6), a két másik pedig az alsó kart borította (10. kép 1, 5). Az ismertetett csontlemezek egy keskeny karú íjról származnak. Ez a típus inkább a kora avar korra jellemző,⁵⁶ bár előfordul az avar kor későbbi időszakában is.⁵⁷

⁴⁸ A korongolatlan népvándorlás kori edények korát nem mindig lehet egyértelműen meghatározni; különösen a nagyon durva kidolgozású edények esetében van ez így.

⁴⁹ Cs. Sebestyén 1930. 192.

⁵⁰ Szabó János Győző: Az Egri Múzeum avar kori emlékanyaga I. EMÉ III (1965) 32.

⁵¹ Cs. Sebestyén 1930. 186.

⁵² Bóna 1970. 243.

⁵³ Bálint Csanád hívta fel erre a figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.

⁵⁴ B. Nagy Katalin–Révész László: Egyedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. Com. Arch. Hung. 1986. 124, 2. kép.

⁵⁵ Csallány 1939. 29.

⁵⁶ Csallány 1939. 30.

⁵⁷ Szabó János Győző: Az Egri Múzeum avar kori emlékanyaga III. EMÉ VI (1968) 52.

A hosszúfűlű kengyel egyértelműen korai avar típus. (8. kép 5.) Sérült állapota ellenére felismerhető jellegzetes fülkiképzése, melynek vájata a szíj számára szolgált. Talpa eredetileg ívelt volt. Ez a kengyeltípus az avarság legkorábbi leletei közé tartozik, s Dél-Szibériában, valamint Észak-Mongóliában vannak párhuzamai. Egyes példányaik valószínűleg még az ősi avar szállásterületen készültek.⁵⁸

Honfoglalás kori karperec a sarkadi Peckesi-dombról

A lelőhely Sarkad határában, a községtől északra, attól kb. 4 km-re fekszik (11. kép 1.) Itt, a Peckesi-domb DNy-i részén 1973 őszén orvadászok csapdát ástak, s azt gazdal fedték. Diákként gyakran jártam ki a lelőhelyre, s a csapda tetejét eltávolítva, annak falában csontot fedeztem fel. Ezt közelebről megvizsgálva kiderült, hogy emberi karcsontról van szó, rajta egy bronzlemezből készült karpereccel.⁵⁹ (11. kép 2.) Ez utóbbi a múzeum gyűjteményébe került. Végei kiszélesednek. Átm.: 6,3 x 5,6 cm. Sz: 0,7 cm, V: 0,2 cm.⁶⁰ (13. kép 4.) Sajnos a sír tájolása, mérete, pontos helye nem ismert, az azonban biztos, hogy kb. 1 m mély lehetett. A lelőhely egyébként egy gyulavarsándi kultúrába tartozó telep, de ennek területén már korábban is találtak honfoglalás kori leleteket.⁶¹

A kikerekedő végű lemezkarpercec Szőke Béla megállapítása szerint a rozettás lószerszámmal eltemetett nők jellegzetes ékszere a honfoglaló magyaroknál. Anyaguk rosszezüst, bronz, néha aranyozva. Általában díszítetlenek.⁶² A kora Árpád-korban beponcolt koncentrikus körök vagy egyszerű pontkörök díszítik őket.⁶³ A Peckesi-dombon korábban előkerült honfoglalás kori leletek szintén női sírból származnak. Mesterházy Károly a leletek alapján két sírt feltételez, melyek egy hencidai típusú temető részei lehetnek. Véleménye szerint Sarkad környékén egy előkelő honfoglaló nemzetség telepedett meg, s ennek sírjai kerültek elő a Peckesi-dombon.⁶⁴ A korábban előkerült rozettás lószerszámveretek valóban egy előkelő honfoglaló nő sírjából származnak, az azonban nem dönthető el, milyen viszony volt a lószerszámveretes és a karpereces női sír között.⁶⁵

X–XI. századi sírok a sarkadkeresztúri Csapháti-legelőn

A lelőhely a községtől K-re, kb. 1 km-re fekszik. (12. kép 1–2.) 1985 augusztusában az itt lévő csatorna falából az eső sírokat mosott ki, a Barna-tanyától kb. 100 m-re,

⁵⁸ Kovrig Ilona: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. Arch. Ért. 82 (1955) 33.

⁵⁹ MMM Rég. Ad. 2024/1988.

⁶⁰ MMM Itsz.: 87.1.1.

⁶¹ Fettes Nándor: Adatok a honfoglaláskor arhaeológiájához. Arch. Ért. 45 (1931) 73–75., Fehér–Éry–Kralovánszky 1962. No. 869., Mesterházy 1970. 22–23.

⁶² Szőke 1962. 71–72.

⁶³ Szőke 1962. 95., Szabó 1980. 66.

⁶⁴ Mesterházy 1970. 22.

⁶⁵ Szőke 1962. 12–15. – A kézirat leadása (1988) óta a lelőhelyen ásatást végeztem, de további sírokat nem találtam.

a község irányában. A csatorna ezen a területen egy lapos, alig kiemelkedő dombot szel át. Sajnos a felszínre került sírokat a közelben legeltető tehenész teljesen szétműta, s a csontok is elvesztek. Csak egy sír helye volt megfigyelhető, de a sír tájolását, méretét nem lehetett megállapítani. Szerencsére Nagy Mihály megmentett néhány leletet, s ezeket eljuttatta a Munkácsy Mihály Múzeumba.⁶⁶ A leletek minden valószínűség szerint egy női sírból származnak. 1. Bronz nyakperec. Három szálból sodrott. Eredetileg hurkos-kampós záródású volt. Átm.: 13,3 cm, V: 0,4 cm.⁶⁷ (13. kép 1.) 2. Bronz karperec töredéke. Kettétört, s csak az egyik fele van meg. Kerek átmetszetű huzalból készült, végei elvékonyodnak. Átm.: 6,8 cm, V: 0,3 cm.⁶⁸ (13. kép 3.)

A hurkos-kampós záródású, sodrott nyakpercek megjelenését Szőke Béla egy időre tette az egyszerű S-végű hajkarikák feltűnésével. Nagyrészt XI. századi anyaggal kerül elő, s a XII. századon túl nem lehet követni meglétét.⁶⁹ A XI. századra keltezi használatukat J. Giesler is.⁷⁰ Szabó János Győző szerint a vastagabb huzalú sodrott nyakpercek leginkább István uralmának második felére és Péter, Sámuel, illetve I. András korára tehető sírokból kerülnek elő.⁷¹

A hegyesedő végű karperec a honfoglalás kori nők jellegzetes ékszere volt. Általában bronzból, néha ezüsből készültek, s talán a ruha ujjának összefogását szolgálták.⁷² E tárgytypust a kora Árpád-korban is használták, de viselete lassan visszaszorult. Korát a X–XI. századra tehetjük.⁷³ Szabó János Győző 930–1000 közé datálta ezt a típust.⁷⁴ Ezek alapján a leleteket a X. század végére és a XI. századra keltezhetjük, s valószínűleg egy köznépi temetőből származnak.⁷⁵

Néhány X–XI. századi, ismeretlen lelőhelyű lelet

A következőkben ismertetett néhány lelet a Munkácsy Mihály Múzeum gyűjteményében található, és szintén X–XI. századi. A tárgyak lelőhelye, előkerülésük körülményei ismeretlenek. Feltételezhető, hogy Békés megye területéről valók. 1. Ezüst női ruhadísz. Csüngős kaftándísz alsó tagja. H: 3 cm, Sz: 2 cm.⁷⁶ (13. kép 2.) 2. Rombusz ala-

⁶⁶ MMM Rég. Ad. 1873/1986. Medgyesi Pál helyszíni szemléje.

⁶⁷ MMM ltsz.: 86.15.2.

⁶⁸ MMM ltsz.: 86.15.1.

⁶⁹ Szőke 1962. 93., Az S-végű hajkarikákhoz I. Szőke Béla–Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes Arch. Hung. 1987. 54–59.

⁷⁰ J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Prähistorische Zeitschrift 58. 1 (1981) 117, Taf. 53.

⁷¹ Szabó 1980. 52.

⁷² Szőke 1962. 66–67. A típus ismert a szarmata korban is.

⁷³ Szőke 1962. 95.

⁷⁴ Szabó 1980. 65–66, 7. ábra.

⁷⁵ A kézirat 1988. évi leadása óta a temetőt teljesen feltártuk, s összesen 132 sír került elő. Ezek X–XI. századiak. L. Medgyesi Pál: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. Előzetes jelentés. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI/2 (1993) 487–511.

⁷⁶ MMM ltsz.: 52.1700.1. – A kézirat leadása óta (1988) sikerült a tárgy pontos lelőhelyét azonosítanom: Gyulavarsánd-Laposhalom. L. Medgyesi Pál: Avar kori sírlelet (?) és 10–11. századi köznépi temető részletei Gyulavarsánd-Laposhalomról. Altum Castrum IV (1995) 99, V. t. 2.

kú vas nyílcsúcs töredéke. Hegye hiányzik. H: 3,5 cm.⁷⁷ (8. kép 8.) 3. Rombusz alakú vas nyílcsúcs. Töredékes. H: 3,5 cm.⁷⁸ (8. kép 9.) 4. Rombusz alakú vas nyílcsúcs. Tüskéje hiányzik. H: 3 cm, Sz: 1,3 cm.⁷⁹ (8. kép 7.) 5. Rombusz alakú vas nyílcsúcs. Töredékes. H: 5,6 cm, Sz: 1,6 cm.⁸⁰ (8. kép 6.)

Az ezüst ruhadísz kéttágú kaftándísz alsó része. A kéttágú csüngők a süveg vagy a pártá peremén, ingnyakon, kaftánszegélyen, derékövön lehettek.⁸¹ Az ilyen, nagyobb méretű darabok kaftándíszek voltak.⁸² Az itt említett darabhoz hasonló ismert Koppányszántóról,⁸³ Nagytőke-Jámborhalomról,⁸⁴ Bánkút-Rózsamajorból,⁸⁵ Szeged-Bojárhalomról.⁸⁶ A honfoglaló magyarság vezető- és középrétegének Szőke Béla által meghatározott második csoportjára jellemző viseletük.⁸⁷ Bálint Csanád megállapítása szerint fő elterjedési területük a Közép-Tisza vidék, Dél-Magyarország. Ritkák a több darabból álló készletek, s néha az értékes mellékleteket tartalmazó sírokban is kevés van belőlük.⁸⁸

A négy nyílhegyet vasból kovácsolták. A X-XI. században legjellegzetesebb a rombusz forma, bár számos más változat is van. Tüskével illeszkedtek a vesszőbe.⁸⁹ Az itt közölt nyílhegyeket egyszerre leltározták be, így elképzelhető, hogy egy helyről, esetleg egy sírból kerültek elő. László Gyula feltételezte, hogy a sírba tett nyilak száma egyben rangjelző is,⁹⁰ a leletek tanúsága szerint azonban ez nem minden esetben egyértelmű.⁹¹

⁷⁷ MMM ltsz.: 52.1703.1.

⁷⁸ MMM ltsz.: 52.1704.1.

⁷⁹ MMM ltsz.: 52.1705.1.

⁸⁰ MMM ltsz.: 52.1706.1.

⁸¹ László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 15–16. kép.

⁸² Szőke 1962. 75.

⁸³ Pauler–Szilágyi: A magyar honfoglalás kútfeje. Budapest, 1900. 723–724., Hampel 1905. II. 605–607., Fehér–Éry–Kralovánszky 1962. No. 587.

⁸⁴ Csallány Gábor: Régi magyar emlékek a szentesi múzeumban. Arch. Ért. 1905. 33–35., Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907. 209–211, 88. kép. A lelőhely mindkét műben Tőke-Libahalom néven szerepel. Emellett Szentes-Jámborhalom és Kunszentmárton-Szentesi út néven is ismert. (Bálint 1932. 260.) Bálint Csanád Szentes-Tőke néven említi. (Bálint 1991. No. 291.)

⁸⁵ Bálint 1932. 260, LII. tábla 9–10, 14.

⁸⁶ Hampel 1905. I. 2337.

⁸⁷ Szőke 1962. 73–74.

⁸⁸ Bálint 1991. 117–118. A kaftándíszekre lásd még Ž. Demo: Bejlobrdski priviesti u Jugoslaviji. Podvarski Sbornik. 1983. 271–301.

⁸⁹ Cs. Sebestyén Károly: A magyarok fíja és nyila. Dolg. VIII (1932) 195–205.

⁹⁰ László Gyula: Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Arch. Hung. 34 (1955) 56.

⁹¹ Bakay Kornél: Honfoglaláskori temetők az Ipoly mentén. Studia Comitatus 6 (1978) 173.

IRODALOM

Bálint 1932.

Bálint Alajos: Honfoglaláskori sírok Ószentivánon és Bánkúton. – Gräber aus der Landnahme-Zeit zu Ószentiván und Bánkút. *Dolg.* VIII (1932) 256–265.

Bálint 1991.

Bálint, Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest, 1991.

Bóna 1957.

Bóna István: Az ürbőpusztai avar temető. – La cimitière avar de Ürbőpuszta. *Arch. Ért.* 84 (1957) 155–174.

Bóna 1970.

Bóna István: Avar lovassír Iváncsáról. – Grave of an avar horseman at Iváncsa. *Arch. Ért.* 97 (1970) 243–263.

Čilinská 1975.

Z. Čilinská: Frauenschmuck aus dem 7–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slovenská Archeologia* 23 (1975) 63–96.

Cs. Sebestyén 1930.

Cs. Sebestyén Károly: Rejtélyes csontok népvándorlás kori sírokban. – Rätselhafte Beinplatten in Gräbern der Völkerwanderungszeit. *Dolg.* VI (1930) 178–204.

Csallány 1933–34.

Csallány Gábor: Avar kori és IX–XII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. – Avarische und aus dem X–XIII. Jahrhunderten stammende ungarische Funde im Museum zu Szentes. *Dolg.* IX–X (1933–34) 221–250.

Csallány 1939.

Csallány Dezső: Kora avar sírleletek. A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai II/1. Szeged, 1939.

Daim 1979.

Falko Daim: Awarische Altfunde aus Wien und Niederösterreich. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. CIX (1979) 55–80.

Fehér–Éry–Kralovánszky 1962.

Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán: A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok II. Budapest, 1962.

Fettich 1929.

Fettich Nándor: Adatok az ősgermán állatornamentika II. stílusának eredetkérdéséhez. *Arch. Ért.* 42 (1929) 68–125.

Garam-Kovrig-Szabó-Török 1975.

Éva Garam–Ilona Kovrig–János Győző Szabó–Gyula Török:
Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period
(567–829) in Hungary. Budapest, 1975.

Hampel 1905.

Hampel, Joseph: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III.
Braunschweig, 1905.

Kovrig 1963.

Kovrig, Ilona: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán.
Arch. Hung. 40. Budapest, 1963.

Mesterházy 1970.

Mesterházy Károly: Sarkad a tatárjárásig. In.: Tanulmányok Sarkad múltjából.
(Szerk.: Komoróczy György) Sarkad, 1970. 17–27.

Somogyi-Kiss 1984.

Somogyi Péter-Kiss Gábor: Tolna megyei avar temetők.
Dissertationes Pannoniae III/2. 1980.

Szabó 1980.

Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. –
Arpadenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud.
IV. EMÉ XVI–XVII (1980) 45–125.

Szőke 1962.

Szőke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.
Régészeti Tanulmányok I. Budapest, 1962.

RÖVIDÍTÉSEK

Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
Arch. Hung.	= Archaeologia Hungarica, Budapest
Átm.:	= átmérő
Com. Arch. Hung.	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
Dolg.	= Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
EMÉ	= Egri Múzeum Évkönyve, Eger
Fá.	= fenékmérő
Fontes Arch. Hung.	= Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
ltsz.	= leltári szám
M	= magasság
MMM	= Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba
MNM	= Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Rég. Ad.	= Régészeti Adattár
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek, Budapest
Szá.	= szájátmérő

**Funde aus der Avarenzeit und aus dem X–XI. Jahrhundert
im Komitat Békés**

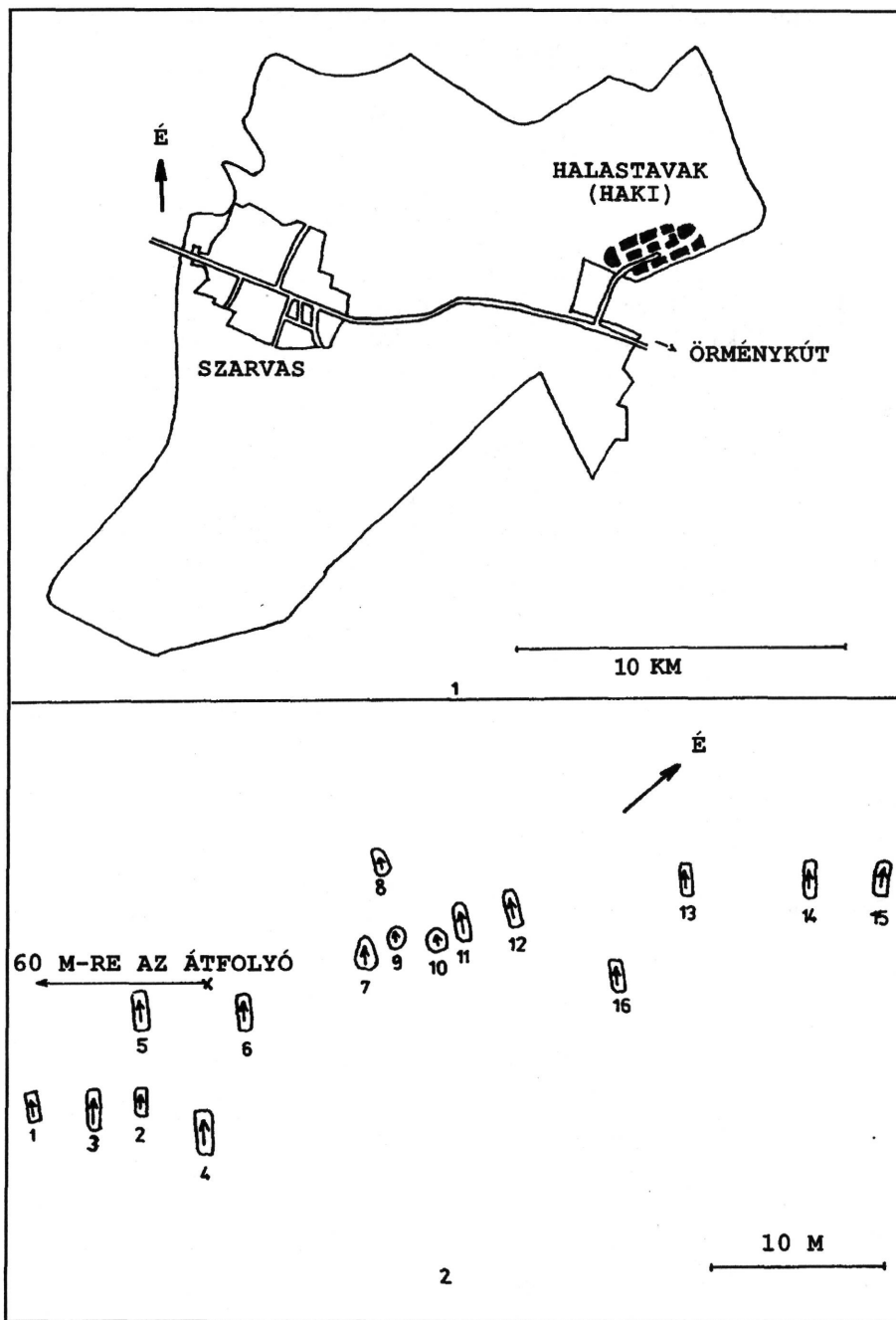
– Pál Medgyesi –

Resümee

In den von Jahr zu Jahr zunehmenden Sammlungen in den Museen befindet sich das Material zahlreicher Bruchstücke von Bestattungsstätten. Das Material ist für eine selbständig Publikation allein nicht ausreichend, so wird hierüber oftmals lange Zeit nichts geschrieben. Das Gleiche gilt für die bereits früher als Streufunde in die Museen gelangten Materialien. Der Artikel stellt einige dieser Funde aus dem Komitat Békés vor. In der Arbeit finden wir neben drei Friedhofsbruchstücken aus der Avarenzeit (Szarvas, Gádoros, Kardoskút) und zwei aus dem X–XI. Jahrhundert (Sarkad, Sarkadkeresztúr) auch einige Streufunde aus ungefähr der gleichen Periode. Unter den Funden aus der Avarenzeit sind die von Gábodros ins das Ende des VII. Jahrhundert zu datieren, während für die anderen eher das VIII. Jahrhundert charakteristisch ist. In die frühe Avarenzeit ist auch ein Gefäß von einem unbekanntem Fundort zu rechnen. Der Armreif von Sarkad stammt aus dem X. Jh., die Funde von Sarkadkeresztúr weisen auf das XI. Jh. hin.

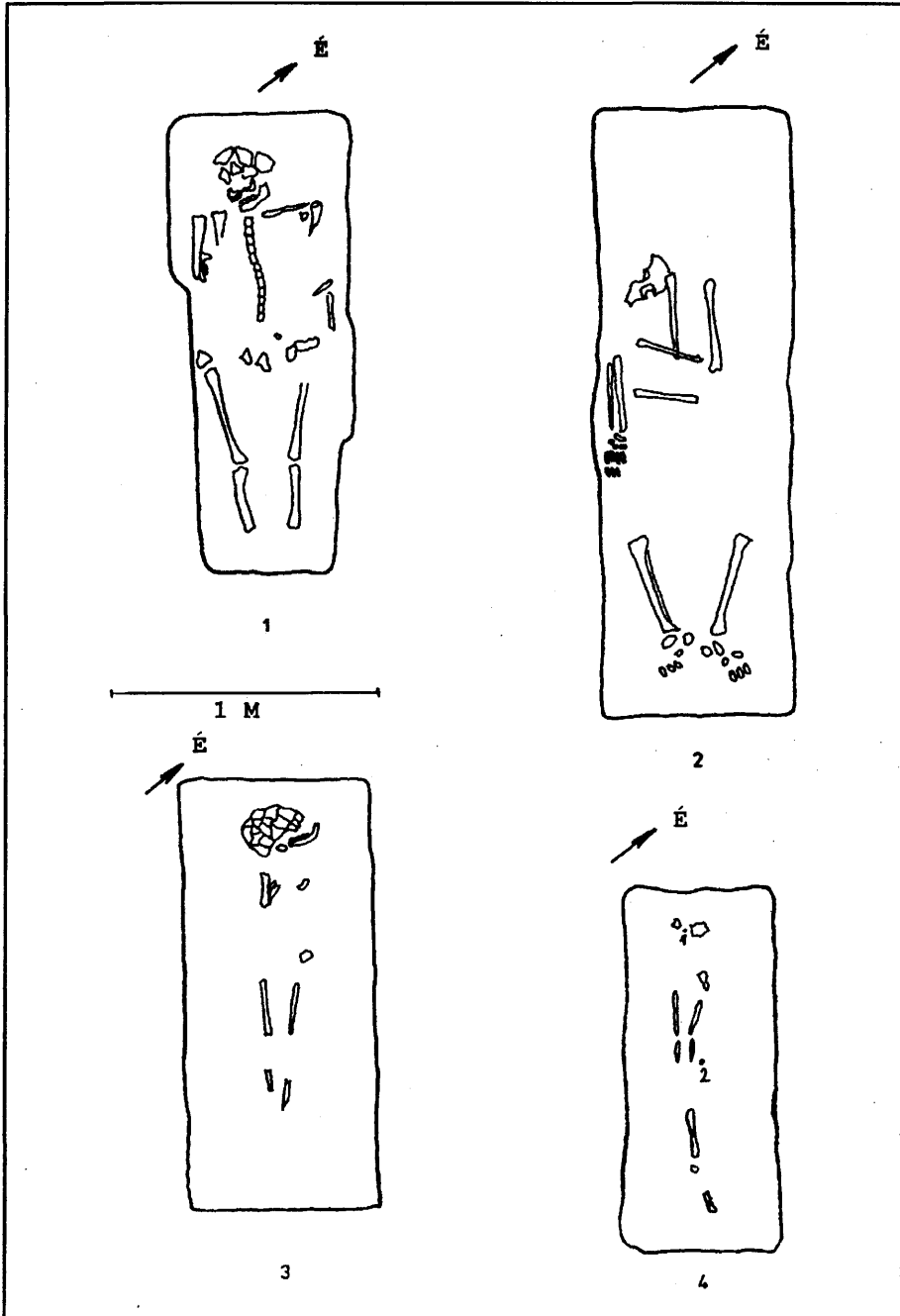
(Übersetzt von G. Dominka)

Medgyesi Pál
Munkácsy Mihály Múzeum
Békéscsaba,
Széchenyi u. 9.
5600

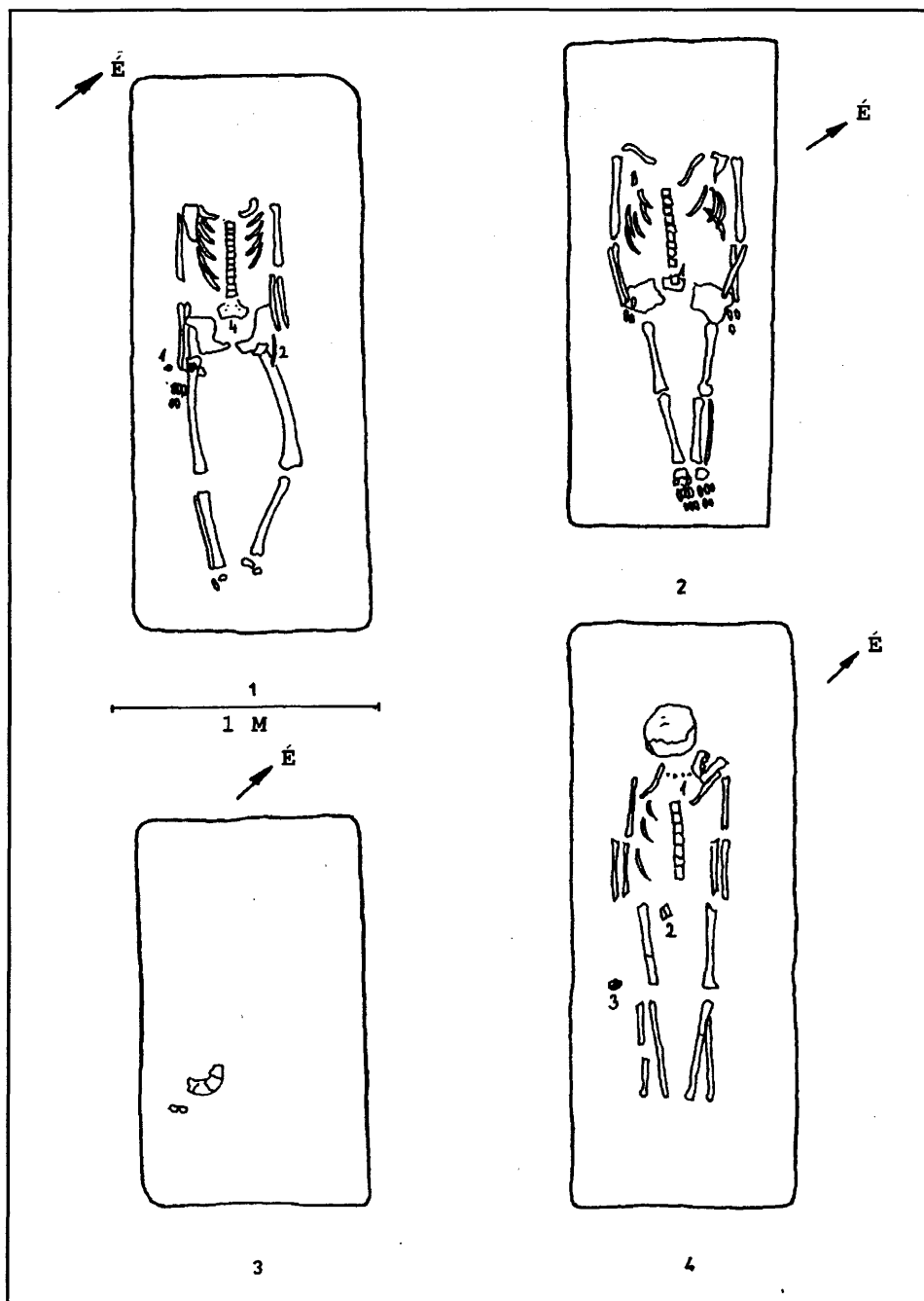
1. kép

Szarvas-Horváthpuszta. 1: a lelőhely fekvése; 2: a temető térképe

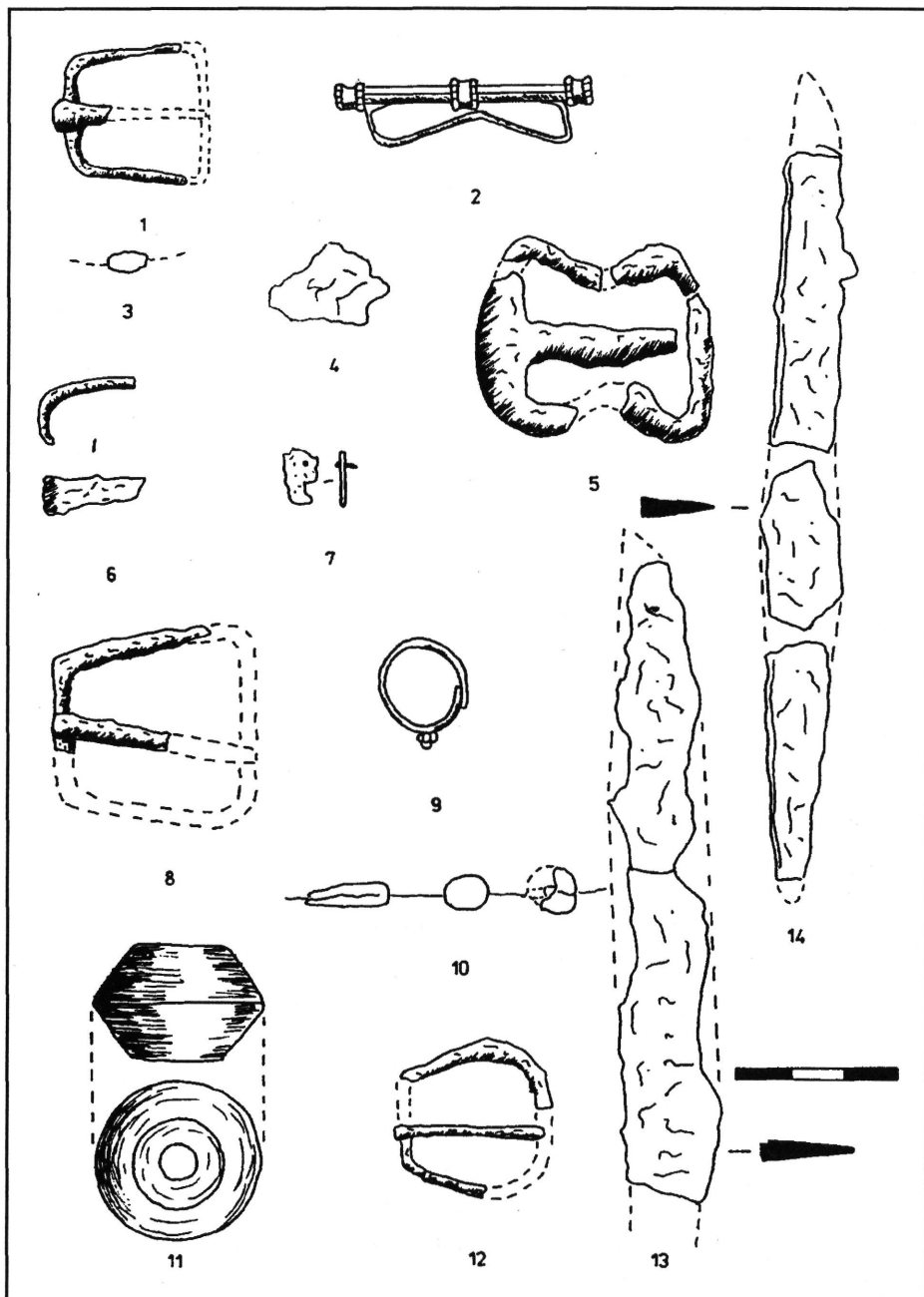
2. kép

Szarvas-Horváthpuszta. 1: 1. sír; 2: 2. sír; 3: 4. sír; 4: 3. sír

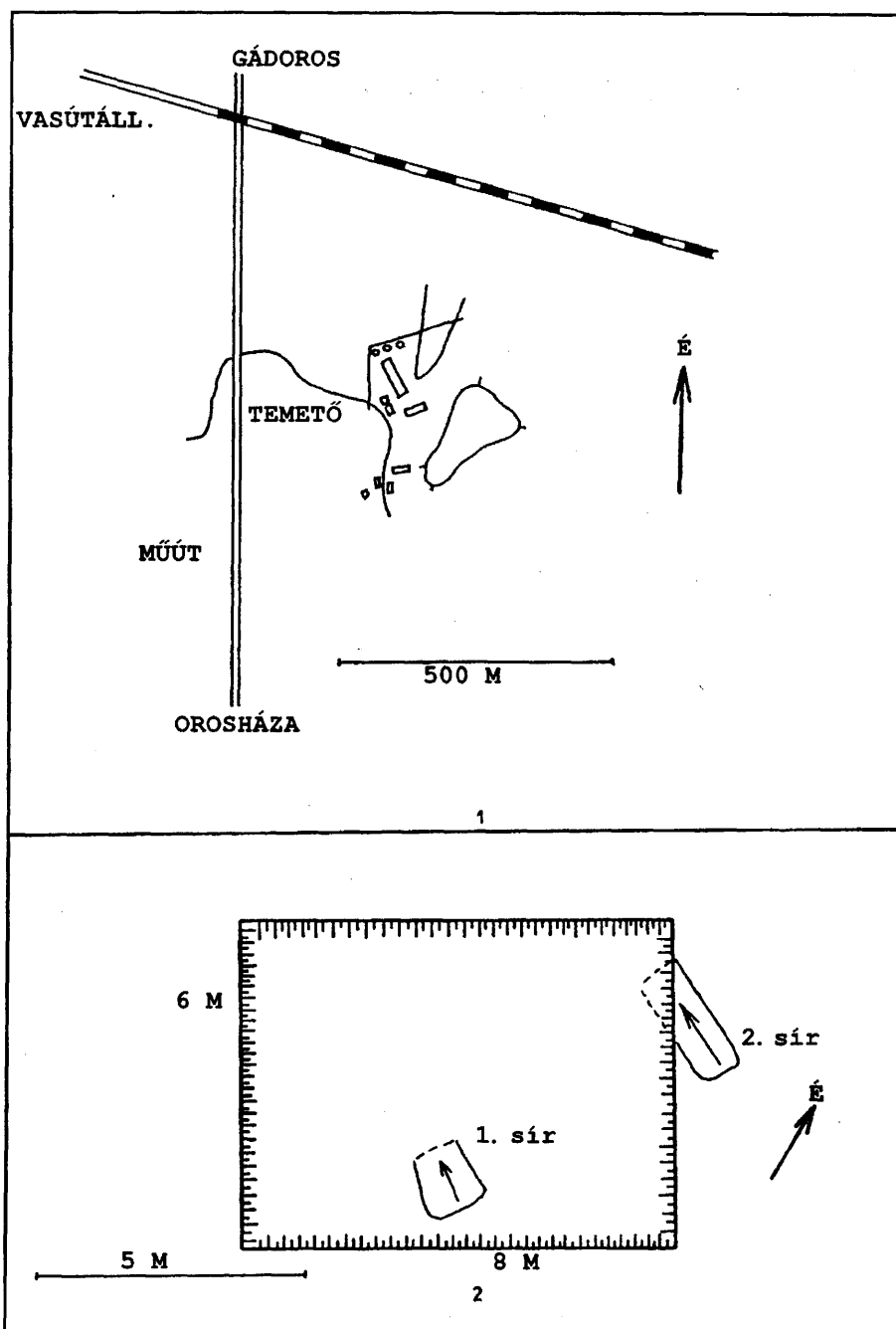
3. kép

Szarvas-Horváthpuszta. 1: 5. sír; 2: 6. sír; 3: 13. sír; 4: 15. sír

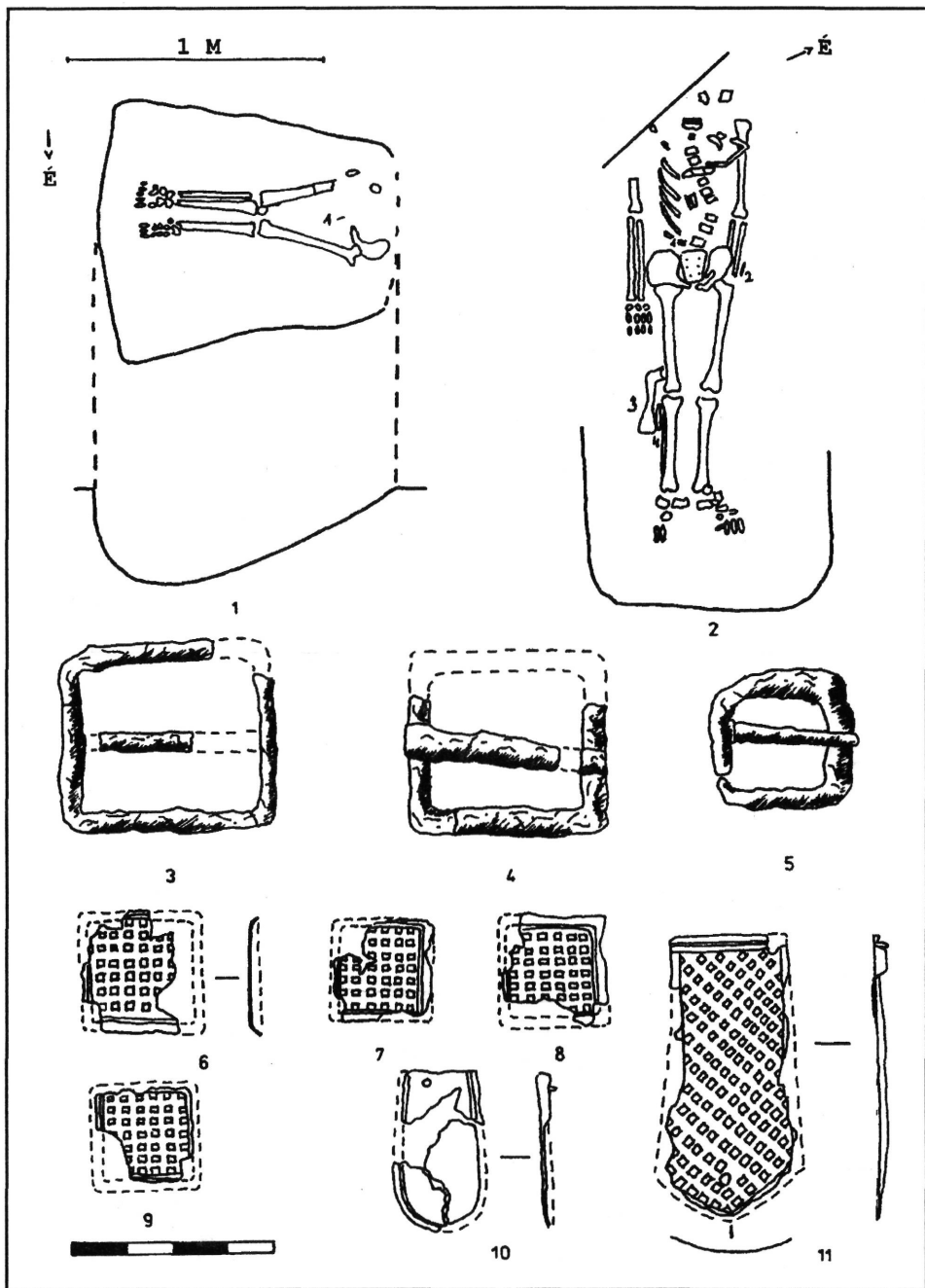
4. kép

Szarvas-Horváthpuszta. 1-2: 2. sír; 3, 6: 3. sír; 4-5, 7, 14: 5. sír; 8: 6. sír; 9: 11. sír; 10-12: 15. sír; 13: 12. sír

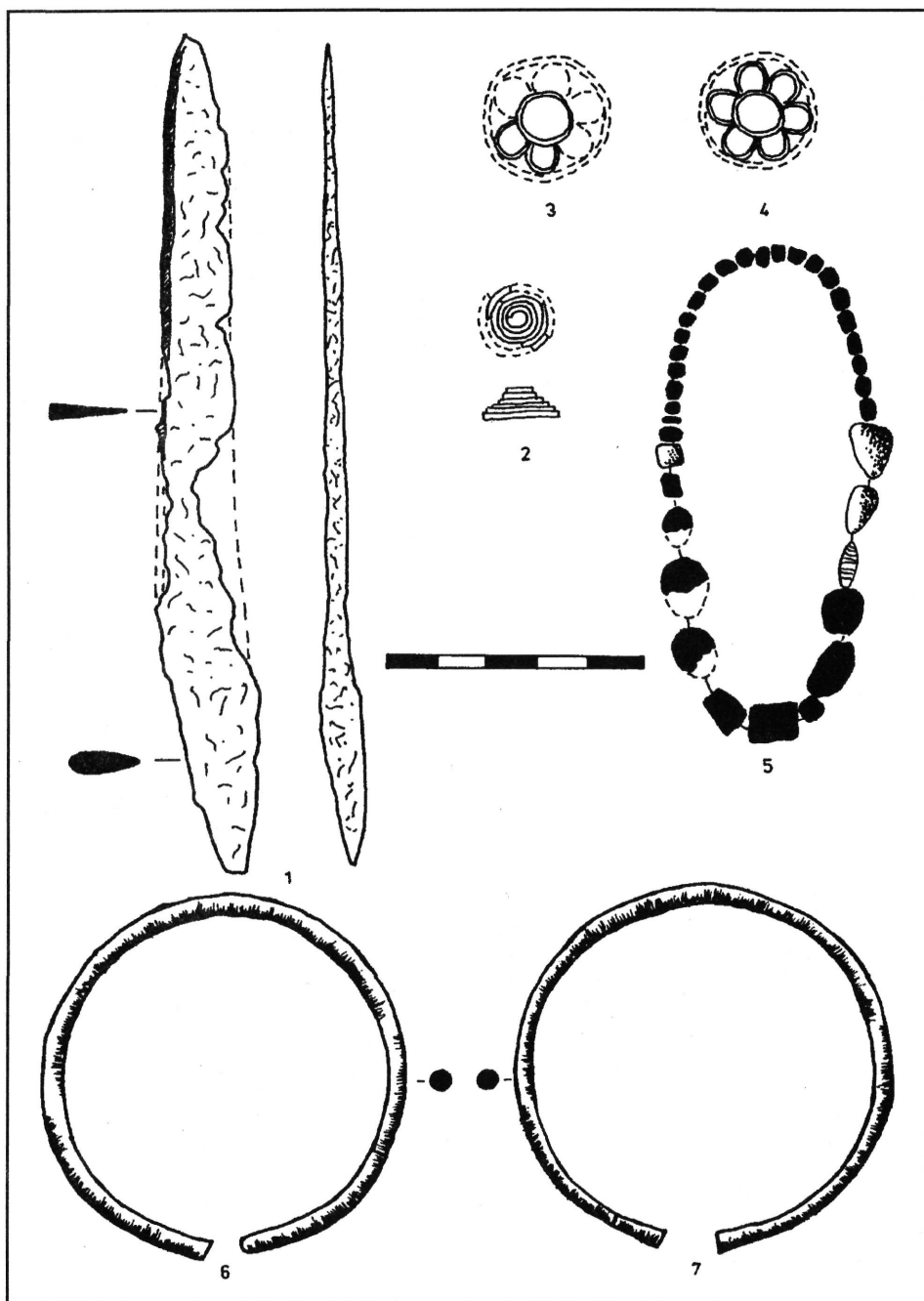
5. kép

Gádoros, November 7. Tsz. 1: a lelőhely fekvése; 2: a sírok helyzete

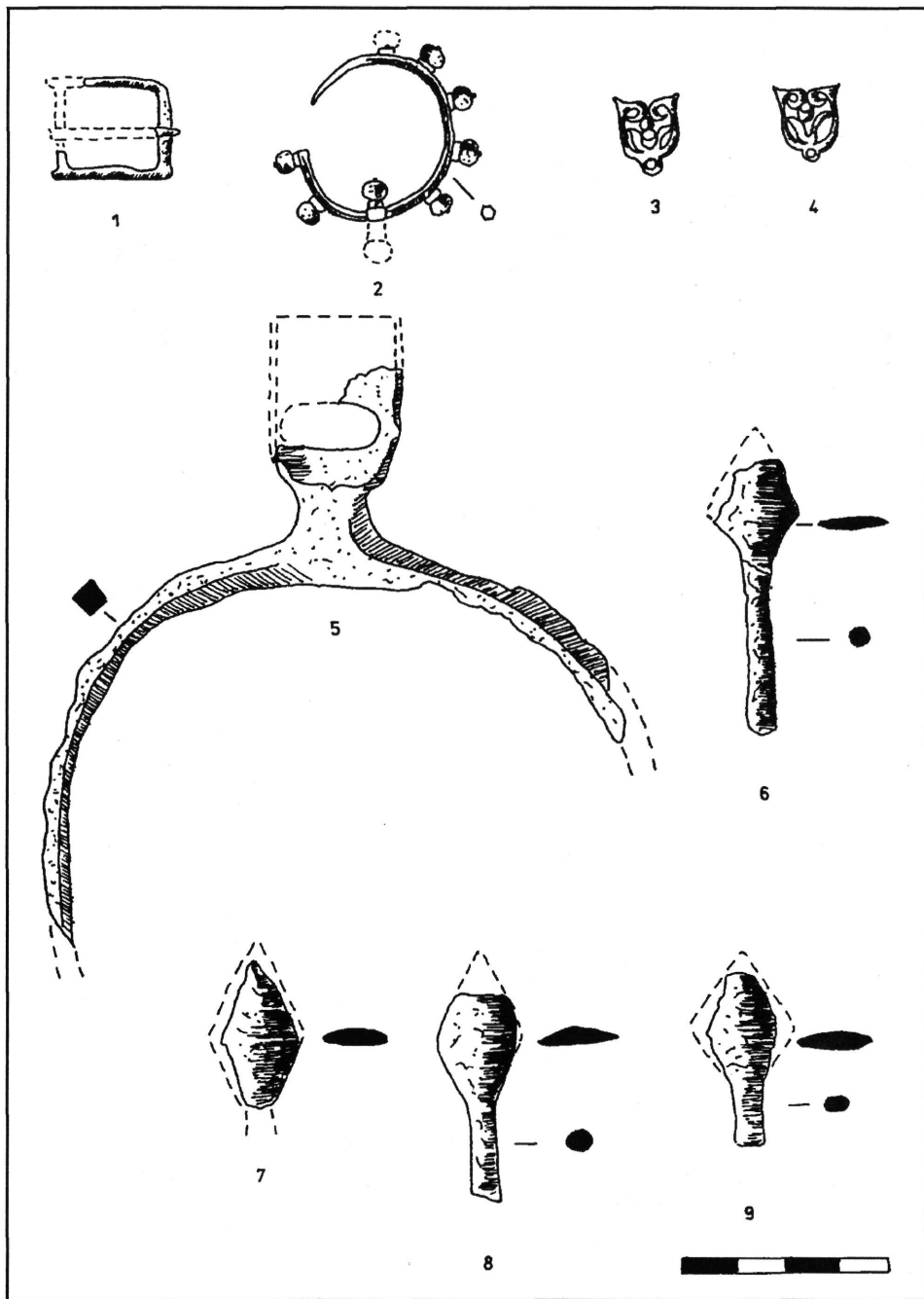
6. kép

Gádoros, November 7. Tsz. 1: 1. sír; 2: 2. sír; 3: 1. sír; 4-11: 2. sír

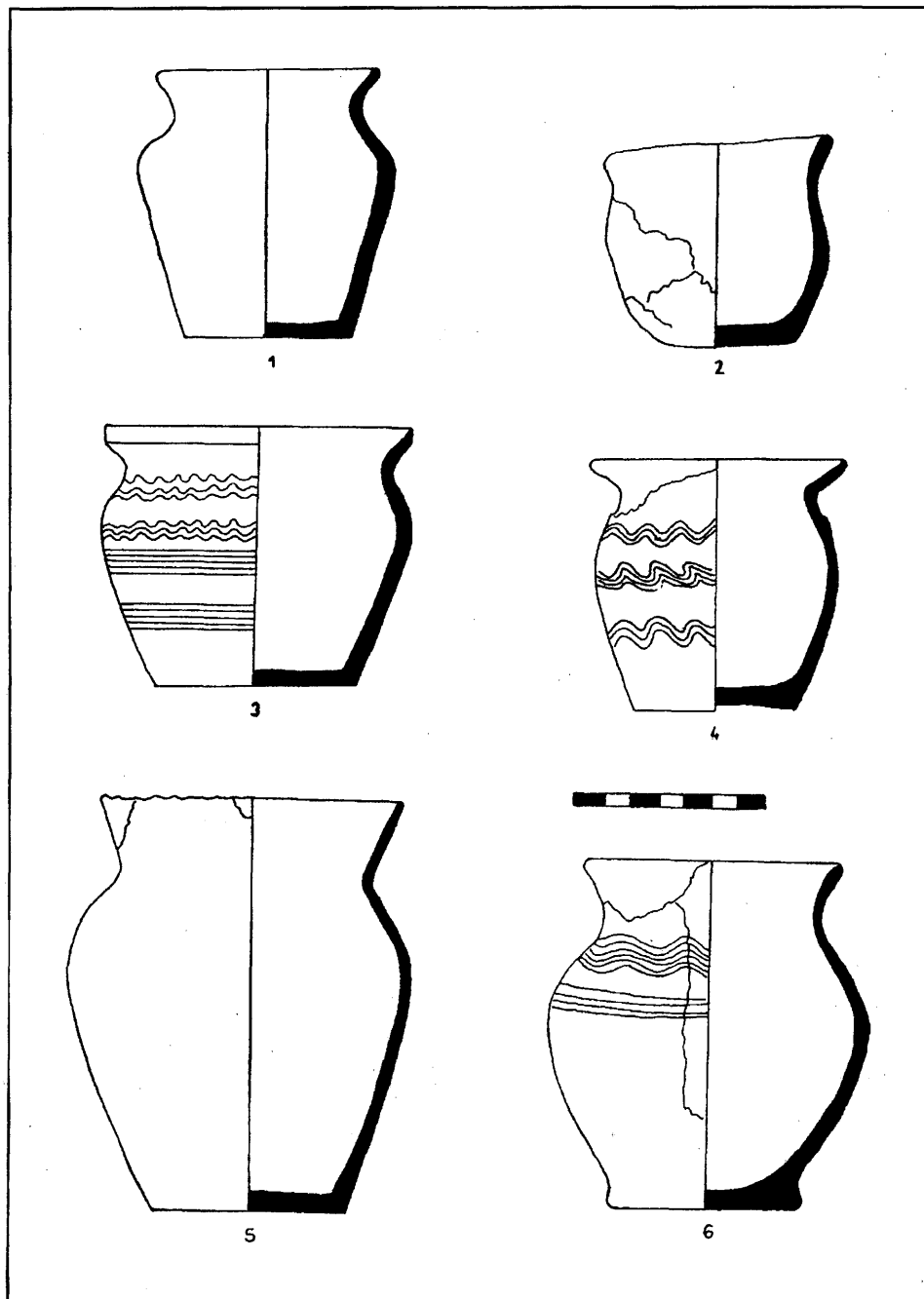
7. kép

1–2: Gádosros, November 7. Tsz, 2. sír; 3–7: ismeretlen lelőhely

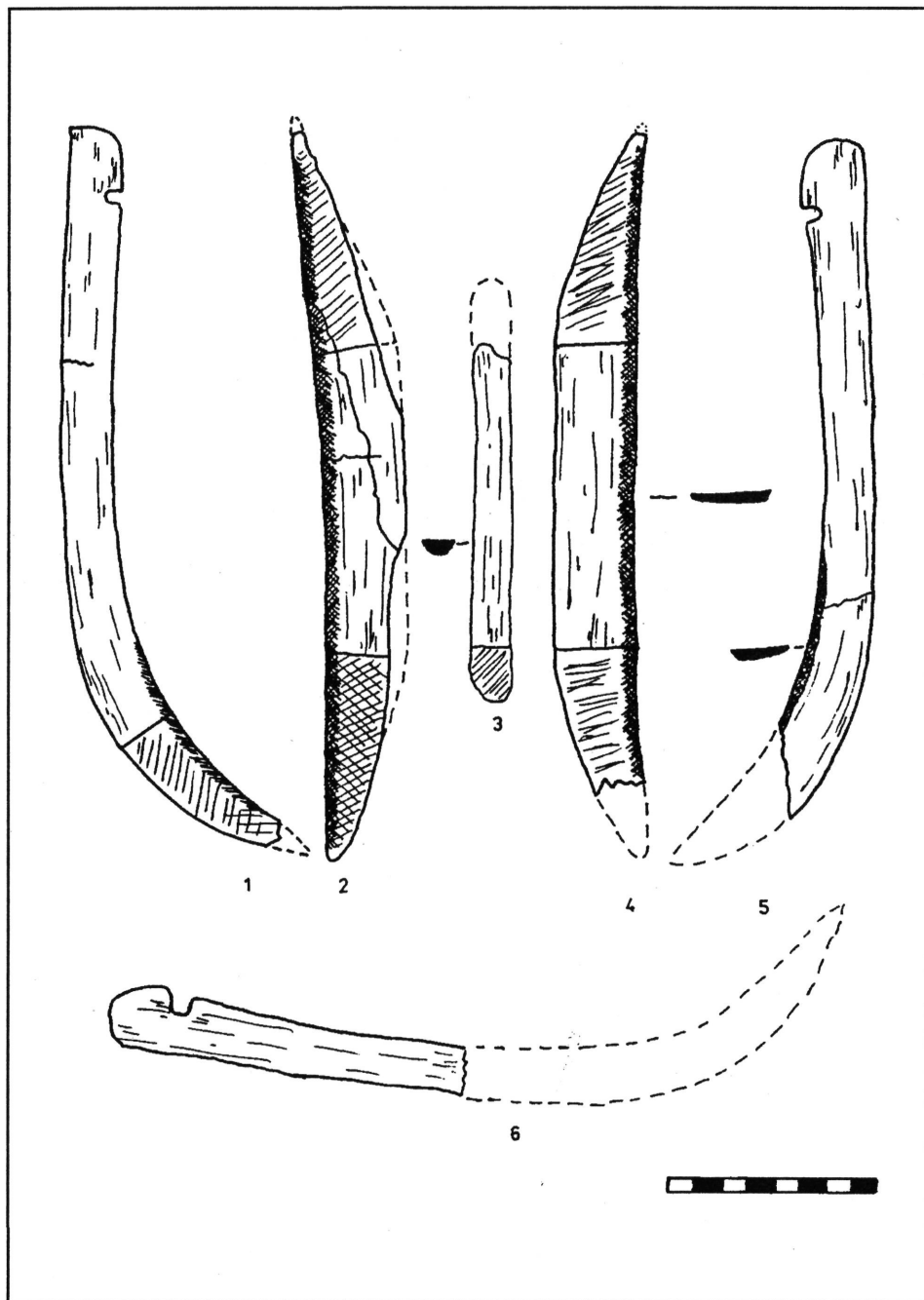
8. kép

1-9: ismeretlen lelőhely

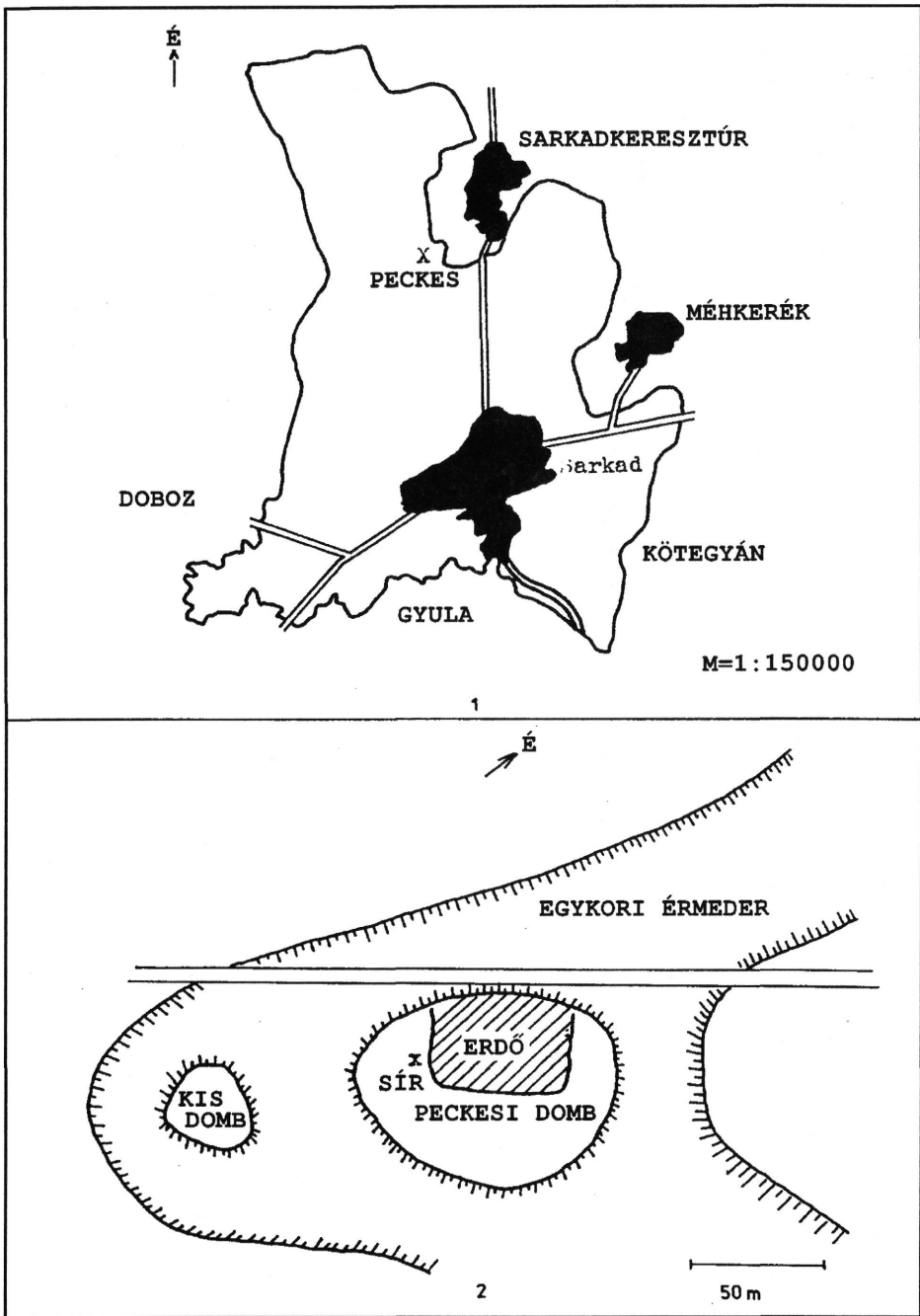
9. kép

1-6: ismeretlen lelőhely

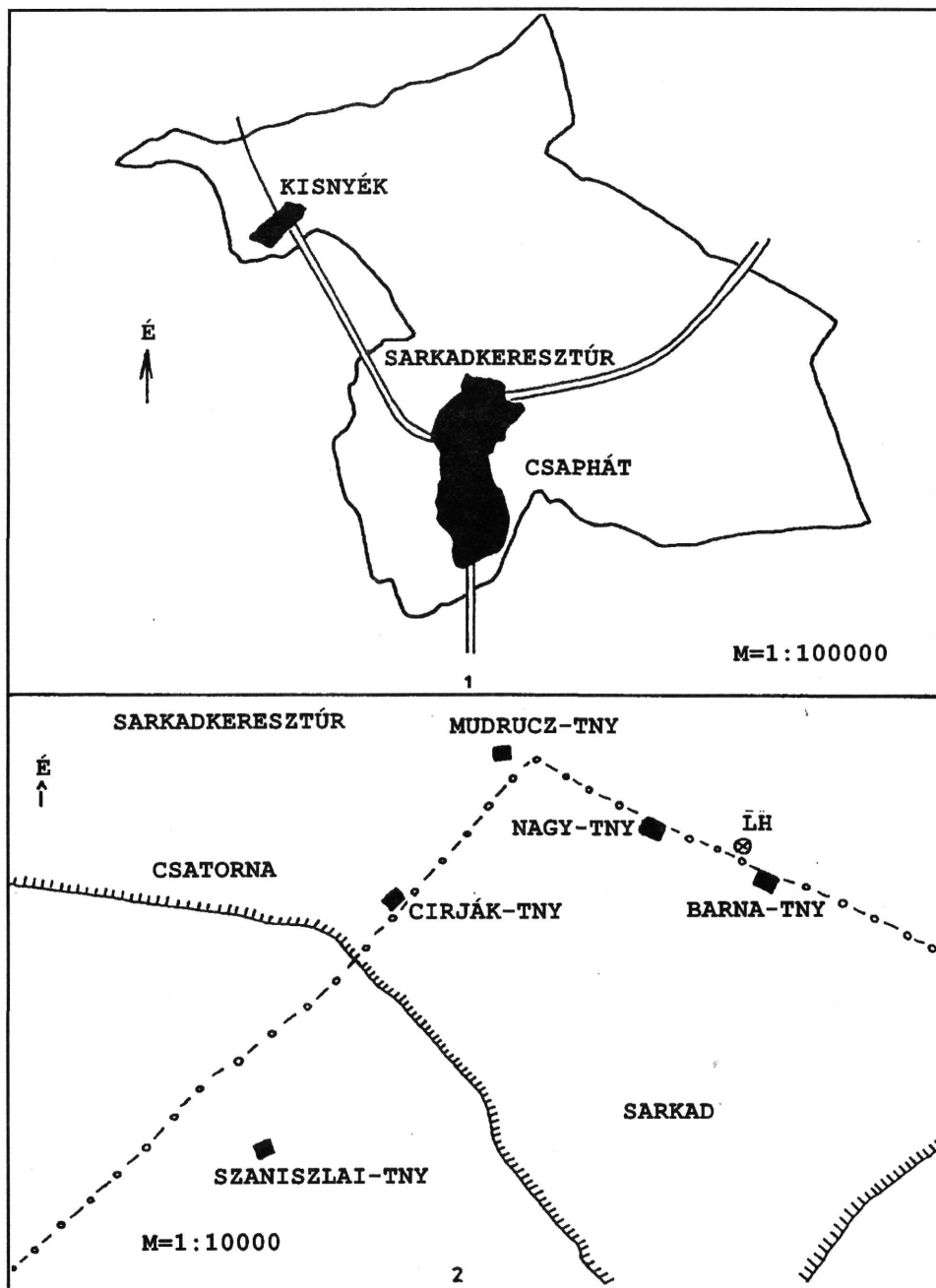
10. kép

1-6: ismeretlen lelőhely

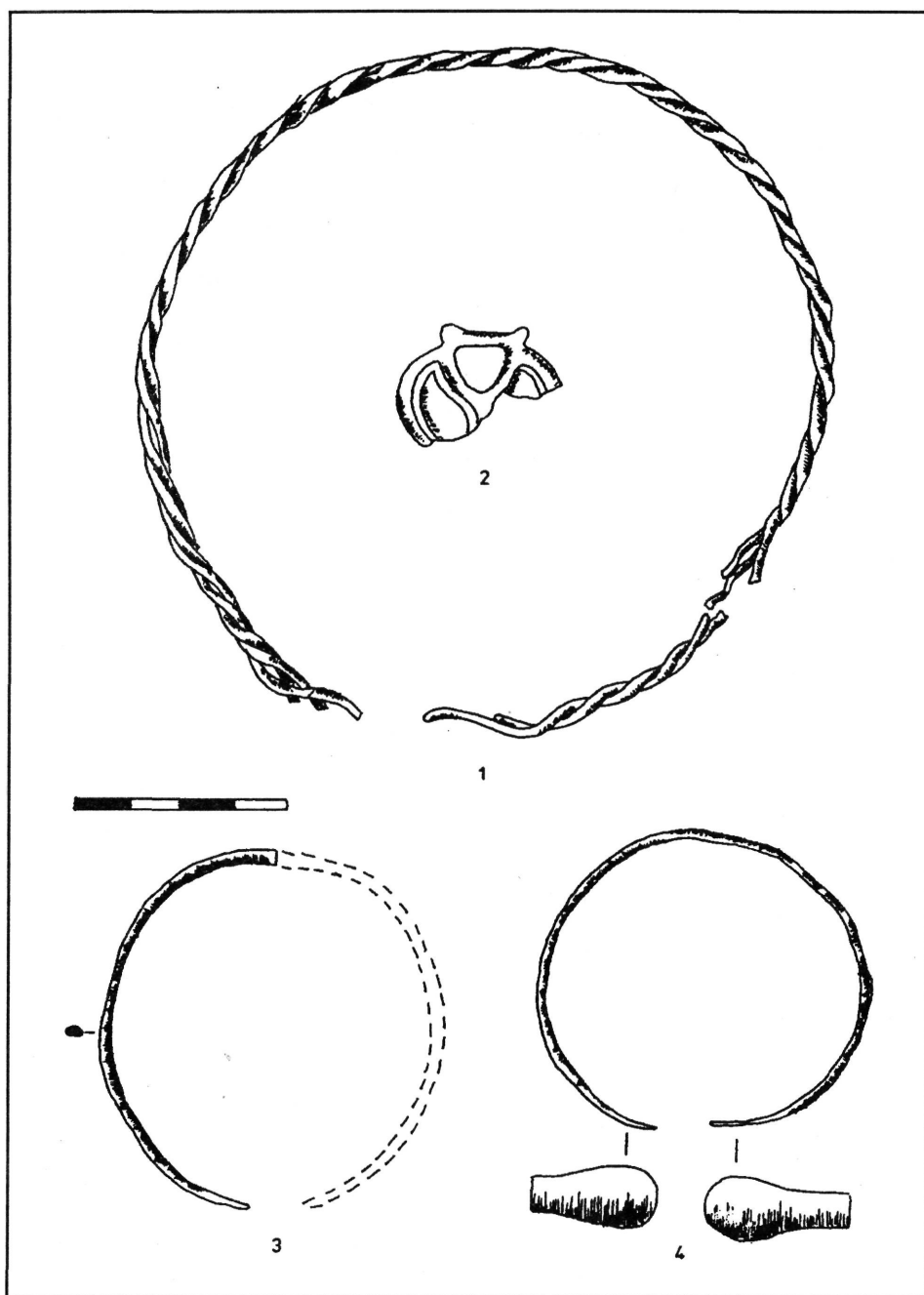
11. kép

Sarkad-Peckes. 1: a lelőhely fekvése; 2: a lelőhely helyszínrajza

12. kép

Sarkadkeresztúr, Csapháti-legelő. 1: a lelőhely fekvése; 2: a lelőhely helyszínrajza

13. kép

1, 3: Sarkadkeresztúr, Csapháti-legelő; 2: ismeretlen lelőhely; 4: Sarkad-Peckes

X–XI. századi temetkezések Békés megye északi területén

(Lelőhelykataszter)

– Juhász Irén –

A régészeti topográfiai munkák során a megye északi részén, a volt szarvasi és szeghalmi járások területén – az irodalmi és múzeumi dokumentumok alapján – több honfoglalás kori és X–XI. századi temető pontos helyét lehetett meghatározni. Szondázó ásatások alkalmával a szarvasi járás területén még újabbakat találtunk.¹ E temetők és temetkezések pogány rítusa bizonyított. Az ide sorolható lelőhelyek viszonylagos nagy száma azt bizonyítja, hogy e terület a honfoglalás korában is igen népes volt. A régi szeghalmi járás területén pl. eddig 8, a régi szarvasi járás területén pedig 22, e korba sorolható temetőt ismerünk. Közülük azonban egy sincs teljesen feltárva, sőt legtöbbjük jelentős része teljesen elpusztult. Sajnos nem sikerült megtalálnunk a legszebb Szarvas környéki lelet, egy karperec pontos lelőhelyét.

A szarvasi térség

Békésszentandrás

1. sz. lelőhely, Mogyorós-halom. A határ északnyugati szélén, az Öcsödre vezető országút északi oldalán egy kb. 60 m alapátmérőjű, kb. 3 m relatív magasságú halom áll. Csallány Gábor 1898-ban a halom délkeleti oldalán 9 sírt tárt fel. Ezek közül az 1. számú honfoglalás kori volt, melyben 93 cm hosszú egyenes, kétélű kard, két kengyel, zabla, nyílhegy, huzalgyűrű, vaskés, valamint a ló koponyája és lábcsontjai voltak az eltemetett férfi mellett.²

31. sz. lelőhely, Szőlők mellye. A községtől délre, a Fúrugyi-lapost körbevevő régi Körös-medertől északra van a lelőhely, ahol 1961-ben egy alacsony domb keleti oldalán 4 sírt találtak földmunka során. A sírokból előkerült tárgyak X–XI. századi temetőre utalnak.³

62. sz. lelőhely, Pálinkás-ér. A falutól délkeletre, a Fúrugyi-lapostól nyugatra, a régi Pálinkás-ér keleti partján van a lelőhely. Az itt lévő halomból, feldúlt sírokból származik négy bronz, nyitott végű, kerek átmetszetű karika, egy S-végű hajkarika, egy ezüst lemezkarperec, egy üreges fülesgomb, két kéttagú csüngőből származó, szív alakú veret, továbbá 11 bronzból készült, rombusz alakú ingnyakveret. (*1. kép 1–9, 11.*) Krecsmarik Endre is feltárt itt 5 sírt, s az egyikben fülkarikát talált.⁴ (*1. kép 10.*)

¹ Az alábbi lelőhelykataszter a Békés megye északi részét feldolgozó két régészeti topográfiai kötetben említett (MRT 6. kötet: a régi szeghalmi járás és az MRT 8. kötet: a régi szarvasi járás), valamint az e munkák megjelenése óta végzett leletmentések során megismert X–XI. századi temetkezések adatait összesíti.

² MRT 8. 58–62., KJM ltsz.: 55.2.1.

³ MRT 8. 79., TSM ltsz.: 73. 133.3., 73.134.1–2.

⁴ MRT 8. 88–89., TSM ltsz.: 53.31.18–37.

Azonosítatlan lelőhely. Békésszentandrás környékén 1912-ben egy kubikos három darab ovális, díszítésekkel ellátott aranylemezt talált, melyeknek az idők folyamán nyomuk veszett. Krecsмарik E. honfoglalás kori süvegdísznek vélte a leleteket.⁵

Csabacsúd

2. sz. lelőhely, Szabadság u. 4. Ezen a portán 1956-ban gödörásás közben embercsontokat találtak. A helyszíni szemlét végző Kovalovszki Júlia megállapította, hogy a sír nagy részét feldúlták. A lábfejek felett lókoponya volt a lábcsontokkal. A kidobott földben négy, rombusz alakú, aranyozott ezüst veretet, gömbcsüngős bronz fülbevaló töredékét, egy papírvékonyaságú ezüstlemez töredékeit, valamint kengyel és zabla darabjait gyűjtötte össze. Az alkarcsontokon látható zöld oxidnyomokból karperecre is lehetett következtetni.⁶

Endrőd

39. sz. lelőhely, Szujókereszt. Az öregsőlőki lakott területtől délnyugatra van a lelőhely, ahol 1975–1978 között összesen 180 sír került elő. Ezek közül 149 egy X–XI. századi köznépi temetőhöz tartozott. Az 1., 13., 60., 123. és 128. sírokban részleges lovastemetkezés volt. A 60. sírban kerek, ezüstdől készített kantárvereteket is találtak, az 1. sírban pedig csontpálcás vaszabla és faragott csontlemez volt. A jellemzőbb darabok: sodrott nyakperecek, kéttágú bronzcsüngők, bronz fülesgombok, bronz csörgő, S-végű ezüst és bronz hajkarikák, sima huzalkarikák, különböző formájú gyöngyök.⁷

Gyoma

122. sz. lelőhely, Kádár-tanya. A határ délkeleti részén, az egykori Szepes-ér északi partján 1972-ben vízvezeték fektetésekor sírokat találtak. Egy gazdag női sírban honfoglalás kori leletek voltak: egy pödrott végű, díszítetlen pántkarperec, 4 ép és 5 töredékes aranyozott ezüst kaftándísz, valamint egy préselt, ezüst, virág alakú nagyobb veret töredéke. A lelőhelyen 1973-ban feltárt sírok közül három a kora Árpád-korra keltezhető.⁸

124. sz. lelőhely, Őzed-halom. A halmon 1925-ben Krecsмарik Endre ásátást végzett, s 9 sírt tárt fel. A leletanyagban két bronzgyűrű és egy halántékkarika volt.⁹

Azonosítatlan lelőhely. 1893-ban Pokorny László a MNM-nak többek között egy Gyomárról származó, honfoglalás kori, bronzhuzalból sodrott, hurkos, kampós végű karperecet is eladott.¹⁰

⁵ MRT 8. 97.

⁶ MRT 8. 103., MMM ltsz.: 58.169.1–15.

⁷ MRT 8. 143–146., MMM ltsz.: 78.4.1–37., 78.17.1–48., 78.24.1–14., 78.34.1–28., 78.34.30–32., 78.70.1–78.84.7., 78.85.1–2., 78.89.1., 78.108.1., 78.116.4., 78.159.1–20.

⁸ MRT 8. 222.

⁹ MRT 8. 255–256.

¹⁰ MRT 8. 280., MNM ltsz.: 1893.75.1319.

Örménykút

3. sz. lelőhely, *Décsi-halom*. A községtől északnyugatra van a halom, amelyen 1993-ban Szatmári Imre a középkori Décese falu templomát tárta fel. A templom körüli temető területén két honfoglalás kori sír is előkerült.¹¹

13. sz. lelőhely, *Maczonkai-domb*. A lelőhelyen 1911-ben 29 Ny–K-i tájolású sírt találtak. 1989-ben ugyanitt Juhász Irén végzett leletmentést, és további 85 sírt tárt fel, melyek a X–XI. századra keltezhetőek.¹²

Szarvas

8. sz. lelőhely, *Szappanos*. Krecsmarik Endre többször végzett ásást a területen, s egy X–XI. századi köznépi temető néhány sírját tárta fel. Az I. számú sírból előkerült kerek átmetszetű, bronz S-végű hajkarika a MNM-ba került, de 1952 után elveszett.¹³

23. sz. lelőhely, *Egyházföld*. A várostól keletre, a régi Körös-holtág déli partján fekszik a lelőhely, melynek területén több ásás is volt. Az addig bolygatatlan részen 1988 nyarán öt, egyenként 50 x 7 méteres gabonasilót készítettek. Az ekkor végzett leletmentés során – több más korszakba sorolható temetkezés között – honfoglalás kori sírok is előkerültek. A 20. sz. sír biztosan, a 19. és 21. sz. sír pedig a tájolásuk alapján feltételesen keltezhető a honfoglalás korába.¹⁴

19. sír.¹⁵ T: ÉNy 44°. A 20. sír jobb oldala mellett került elő, erősen bolygatott állapotban. Medencétől felfelé a csontok hiányoztak.

20. sír: T: ÉNy 42°, M: 110 cm, csvh: 175 cm. Férfi. Háton fekvő, nyújtott, mindkét alkar csontjai a medencébe helyezve, a koponya a bal oldalára fordítva. A váz bal oldalánál, a lábszárcsontok mellett lókoponya, orrával a férfi koponyája felé. A ló orrcsontjára zablát helyeztek. A lólábscsontok a férfi bal lábscsontjain és azok mellett voltak. *Melléklet*: 1. vaskés a bal könyékcsonat alatt, 2. kova és csikózabla a jobb alkarcsontok mellett, 3. ovális vascsat a jobb lábszárcsontok külső oldalán.

21. sír: T: DK 10°. Felnőtt. Háton fekvő, nyújtott, bolygatott. Csak a koponya, a felkarcsontok és néhány csigolya maradt meg.

A lelőhelyen lévő X–XI. századi temetőt a mezőberényi út és a mellette lévő szarvóüzem építésekor pusztíthatták el.

30. sz. lelőhely, *Filyó-halom*. A várostól északkeletre, az Ószőlők közepén van a lelőhely, ahol 1909-ben Krecsmarik Endre két alkalommal is végzett ásást, és négy sírt tárt fel. A sírokban bronz karperecek, gyűrűk, gyöngyök kerültek elő, valamint zabla, s feltehetően két szablyához tartozó keresztvas is. 1954-ben ugyanitt Palov József másik három, melléklet nélküli sírt tárt fel. A leletek alapján kétségtelen, hogy itt egy X–XI. századi, köznépi jellegű temető található.¹⁶

¹¹ MRT 8. 336–337., Szatmári 1994. 70., Szatmári 1996. 162–186., MMM ltsz.: 94.2.38–47., 95.23.136.

¹² MRT 8. 344., TSM ltsz.: 95.1.1–95.27.1. – A feldolgozást Liska András végezte el. Lásd e kötetben.

¹³ MRT 8. 380–383., MNM ltsz.: 1952.28.1.

¹⁴ MRT 8. 392., TSM: leltározatlan.

¹⁵ A sírleírásoknál használt rövidítések: T = tájolás, M = mélység, csvh = a csontváz hossza.

¹⁶ MRT 8. 410–411., TSM ltsz.: 53.3.1, 53.4.1, 53.5.1.

31. sz. lelőhely, *Tomasovszki-tanya*. A várostól északra, a régi vályogvető gödrök környékén van a lelőhely. Krecsmarik Endre két ízben végzett itt ásatást. Az általa feltárt néhány sírban ezüst, fonott gyűrű, halántékkarika, kés volt. 1972-ben Juhász Irén végzett ugyanitt leletmentést.

1. sír: T: Ny–K. *Melléklet*: vastag huzalú, bronz S-végű hajkarika a koponya bal oldalánál.

2. sír: T: Ny–K. Nő. *Melléklet*: 1. két nagyméretű, bordás díszű S-végű hajkarika, 2. egy szélesebb és egy keskenyebb, vékony bronzhuzalból készített, szintén S-végű hajkarika, 3. apró zöld, fehér, sárga és fekete színű gyöngyök. Az egyik fekete gyöngyön sárga fonatdísz látható.

3. sír: T: Ny–K. Csak a koponya volt épségben. *Melléklet*: két ezüst, bordás díszű, S-végű hajkarika.

A feltárt sírok alapján itt egy kora Árpád-kori temető lehetett.¹⁷

41. sz. lelőhely, *Lómer-halom*. A várostól északkeletre, szintén az Ószőlők területén van a lelőhely, ahol Krecsmarik E. ásatása alkalmával több színes gyöngy (2. kép 1.), egy bronzkarika (2. kép 4.), két nyitott végű, sodrott bronz karperec, két másik sodrott bronz karperec, két tömör és két üreges bronz fülesgomb, valamint sima ezüstkarika és vékony ezüst ruhaveret került elő.¹⁸

42. sz. lelőhely, *Velki-halom*. A lelőhelyet Krecsmarik Endre fedezte fel 1910-ben, s hét sírt tárt fel. A 3. sírban a jobb karon fonott, a balon sima nyitott karperecet talált. (2. kép 5–6.) A 7. sírban a két lábfej között vaszabla töredékei, a térdek között trapéz alakú kengyel, a bal vállnál pedig nyílhegyek, tegezvasalások és egy vaskarika feküdt. (2. kép 2–3, 3. kép 1–2.)

1960-ban a halomtól keletre részleges lovastemetkezésre bukkantak. A helyszíni szemlét Palov József végezte el, s a sírt egy másikkal együtt feltárta. Az egymástól 120 cm távolságra lévő két sír Ny–K-i tájolású volt és bolygatott. Keveredés miatt nem lehet pontosan meghatározni, hogy a két sír közül melyikhez köthető hat pityke (4. kép 2, 4.), egy ezüstlemezről préselt, mélyebb részein aranyozott, kerek rozetta (4. kép 1.), két öntött bronz fülesgomb (4. kép 5.) és egy ezüsből préselt, aranyozott, rombusz alakú ingnyakszegélydísz (5. kép 3.). Még ugyanebben az évben Dienes István is hitelesítő ásatást végzett a két sír környékén, és újabb 8 sírt tárt fel. Szétválogatta az említett két sír lelteinek egy részét is.

1. sír *leletei*: 5 db aranylemezről préselt, rombusz alakú ingnyakszegélydísz (4. kép 3.), 12 db ezüsből öntött, félgömbös lábbeliveret (4. kép 6.), 9 db ezüsből öntött, kerek, aranyozással díszített pityke (4. kép 9.), 6 db kisebb pityke (4. kép 7.), egy nyeregkápát díszítő ezüstlemezke (4. kép 8.), valamint a csikószabla töredékei, kengyelpár és hevedercsat.

2. sír *leletei*: 3 db korong alakú, ezüsből öntött, aranyozással díszített pityke (5. kép 2.), 5 db ezüsből öntött, szintén aranyozással díszített kétagú csüngő (5. kép 1.).

3. sír: Bolygatott, M: 90 cm. *Melléklet*: 2 db, bronzhuzalból készült, kerek átmetzetű hajkarika. (5. kép 4.)

¹⁷ MRT 8. 411., TSM: leltározatlan.

¹⁸ MRT 8. 417.

4. sír. Bolygatott, gyermek. M: 30 cm.

5. sír. Bolygatott, karok a medencébe hajlítva. M: 50 cm. *Melléklet:* 1. aranyozott közepű, kerek pityke (5. kép 5.), 2. öt nyílcsúcs a váll magasságában, 3. az íj három lapból álló csontburkolata a bal térd külső oldalán.

6. sír. Bolygatott. M: 75 cm. Az állkapocs alatt bordázott S-végű hajkarika. (5. kép 6.)

7. sír. Gyermekek. M: 60 cm. Jobb kar a medencébe hajlítva.

8. sír. Bolygatott. M: 50 cm.

9. sír. Bolygatott. M: 60 cm.

10. sír. M: 60 cm, karok a medencére hajlítva.

Dienes István a temetőt a X–XI. századra keltezte.¹⁹

87. sz. *lelőhely, Podani-tanya.* A határ délkeleti részén van a lelőhely, ahol Palov József 1955-ben egy sírt bontott ki, melyben S-végű hajkarika került elő. Ugyanitt 1956-ban Kovalovszki Júlia végzett leletmentést, és hét további sírt tárt fel. A sírokat néhány S-végű hajkarika és I. László király denára keltezi a XI. századra.²⁰

117. sz. *lelőhely, Tessedik S. u. 54–59.* A lelőhely környékéről már 1915-ben jelentették egy sír előkerülését. 1957-ben Gazdapusztai Gyula végzett itt először ásást, s 9 sírt tárt fel. 1988-ban Juhász Irén két újabb sírt mentett meg.

1. sír. T: K–Ny. M: 90 cm. A sírban lócsontok is voltak. *Mellékletek:* 1. a szablya részeit képező vastörredékek a csontváz mellett, 2. vas kengyelpár töredékei.

2. sír. M: 78 cm. Férfi. A váz bal lábsontjai mellett és felett került elő a ló koponyája és négy lábsontja. *Melléklet:* 1. A bal vállnál tegez maradványát találták, melyet „in situ” kiemeltek. Leírását Dienes István jelentése alapján adjuk, aki azt 1966-ban bontotta ki. Eszerint a tegez vaspántokkal merevített, lefele szélesedő volt, s kb. 80 cm hosszú lehetett. Fedele csontból készült és szája körül is keskeny csontlemezek merevítették. E lemezek egy része pontkörös díszítésű. A tegezen Gazdapusztai Gy. 3 nyílhegyet figyelt meg, de Dienes I. az összes töredék alapján 7 nyílhegyet határozott meg. A kibontás során a tegezből előkerült egy rosszezüstből préselt, aranyozott rozetta töredéke is. 2. A lókoponya szájrésze mellett jobbról, szarvasagancsból fűrészelt, csiszolt, 5,4 cm hosszú zablapcepek volt. 3–4. Ugyanezen a helyen került elő az egyik kengyel és töredékekben a csikózabla is. 5. A másik kengyel a lókoponya bal oldalán fektült. 6. A jobb lábszárcsontok felett találták meg a hevedercsatot.

3. sír. Gyermekek. M: 43 cm. Bolygatott, a jobb kar a medencébe hajlítva. *Melléklet:* 1. négy barna színű pasztagyöngy és egy bronzlemezkéből hajtogatott gyöngy az áll alatt, 2. háromszög alakú vastörredék a bal vállon, 3. rosszezüstből készült, kiszélesedő végű, ívelten lezárt pántkarperec töredéke a hason.

4. sír. Gyermekek. M: 64 cm. Bolygatott. *Melléklet:* egy-egy gyöngyszem a nyaknál és a csigolyák között.

5. sír. Nő. M: 80 cm. Mindkét kar a medencében, bal láb térdben behajlítva. *Melléklet:* 1. A nyakban gyöngysor, amelyben váltakozva fordultak elő *Cyprea* csigák, szemes és csavarvonalas üvegpasztá gyöngyök, továbbá bronzból öntött fülesgombok. A

¹⁹ MRT 8. 418–419., TSM ltsz.: 66.1.1–7, 66.2.1–2, 66.3.1–4, 66.4, 66.5.1, 66.5.3–4, 66.6.

²⁰ MRT 8. 435–436., TSM ltsz.: 60.19.12.

gyöngysor közepén, elől, egy bronzból öntött, palmettadíszes kis csüngő volt. 2. A jobb alkarcsontokon kerek átmetszetű, elkeskenyedő végű, nyitott bronz karperec. 3. A bal alkarcsontokon ugyanilyen, de elkalapált és visszahajlított végű bronzkarperec. 4. A jobb boka mellett néhány állatcsont.

6. *sír*: Férfi. M: 56 cm. Bolygatott. A csontváz bal lábcsonnya fölött lókoponyát találtak. *Melléklet*: 1. A medencében 2 db kerek, bronzból öntött, domború közepű pityke. 2. A jobb kéz tájékán egy rombusz alakú nyílcsúcs, hegyével a láb felé. 3. Tegezvasalás. 4. A lókoponya mellett csikózabla. 5. Ugyanitt két kengyel.

7. *sír*: Férfi. M: 82 cm. *Melléklet*: rosszezüstből préselt rozetta töredéke.

8. *sír*: Férfi. M: 87 cm. Bal alkarcsontok a medencében. *Melléklet*: 1. A medence körül teljes övkészlet 56 darabja került elő. Az ásató megfigyelése szerint a veretek két sorban helyezkedtek el. Dienes István ennek magyarázatát abban látja, hogy az öv lelógó végét még egyszer a derék köré tekerték. A veretek bronzból öntöttek, palmettacsokorral díszítettek. (6. kép.) 2. A lábszárcsontok között csikózabla töredékei voltak. 3. A csontokhoz támaszkodva kengyelpár darabjai kerültek elő.

9. *sír*: Nő. M: 93 cm. *Melléklet*: 1. rosszezüst huzalból készült karika a koponya alatt, 2. három darab, ezüsből öntött, aranyozott pityke a bal mellen.

10. *sír*: T: DNY 49'. Nő. M: 65 cm. Háton fekvő, nyújtott, karok a test mellett, a koponya a jobb oldalára fordult. *Melléklet*: a bal kulcscsont és a bal medencelapát mellett Cyprea csigák.

11. *sír*: T: DNY 51'. Gyermek. M: 50 cm. Háton fekvő, nyújtott.²¹

200. sz. *lelőhely*, Rózsás, Molnár-földek. 1908-ban Szarvastól ÉK-re, Rózsáson sírokra bukkantak. A hírre Krecsmarik Endre egynapos kutatást végzett, melynek során több sírt talált. *Melléklet*: 1. hurkosvégű, három bronzhuzalból sodrott karperec, 2. két vékony, rosszezüstből préselt, hatszirmú ruhadísz, 3. kauri csiga, 4. betétes gyöngy.²²

Azonosítatlan lelőhely. A szakirodalom 1960 óta ismeri a szarvasi állatalakos, díszes honfoglalás kori karperecet. Ez az eddig napvilágra került Békés megyei honfoglalás kori leletek legrangosabb darabja. Ezért különösen sajnálatos, hogy pontos lelőhelyét és előkerülésének körülményeit kitartó próbálkozások ellenére sem sikerült megállapítanunk. A pántkarperec négy darabra törött, 150 mm hosszú, 17–21 mm széles, aranyozott ezüstlemezből készült. Korongokba foglalt, egymásnak háttal illetve szemben álló griffek sora díszíti. Először a szarvasi Vajda Péter Gimnázium régiségtárában őrizték, majd 1952-ben átadták a TSM-nak. Valószínűleg az 1930-as vagy az 1940-es években került elő. A tárgy jelentőségét először Kovalovszki Júlia ismerte fel, s részletes leírással közölte is. Megállapította, hogy a karperec a tarsolylemezek köréből került ki, azaz a honfoglalás kori előkelőink viseletéhez tartozhatott.²³ (7. kép) Szarvason és környékén tíz korabeli temetőt illetve temetőrészletet ismerünk. Ezek bármelyikéből származhat a karperec, de számításba jöhet más, ismeretlen lelőhely is.

Azonosítatlan lelőhely. A MNM 1893 és 1904 között több alkalommal vásárolt régészeti leleteket Pokorny László régiségkereskedőtől. Az egyik ilyen – Szarvas kör-

²¹ MRT 8. 447–448., TSM ltsz.: 78.1.3–78.9.2.

²² MRT 8. 470.

²³ Kovalovszki 1960. 173–180., MRT 8. 472., TSM ltsz.: 53.36.1.

nyékéről származó – honfoglalás kori lelet egy bronzból öntött, félgömbös csüngő egyik fele, körbefutó vonal alatt bekarcolt mintával. A minta felett erősen lekopott karcolások látszanak, amelyek akár írásjelek is lehetnek.²⁴

A szeghalmi térség

Dévaványa

6. sz. lelőhely, *Sártó, Timár Frigyes halma*. A község határ ÉNy-i részén, a Gabonás-ér mellett egy halom állott, amelyet 1933-ban kezdtek széthordani. 1936-ban Galus Sándor végzett itt leletmentést, s egy félig feldúlt sírt talált. Ebben a bal combcsont külső oldalán két lólábcsont, a térd mellett pedig lókoponya került elő, félig ráfektetve a másik két lólábcsontra. *Melléklet*: 1. kengyelpár a koponya alatti lólábcsontokon, 2. csikózabla a koponya mellett. 1936–37 telén tovább folyt a domb széthordása. Ekkor Bereczki Imre a lelőhelyen rengeteg szétszórt csontot figyelt meg. A X. századra utalnak a többször említett lovassírok. Bereczki Imre 1970-ben egy körte alakú kengyelt és egy csikózabla töredéket megmutatott.²⁵

63. sz. lelőhely, *Sima-sziget, Tálagyi-átjáró*. A lelőhely a falutól keletre, a Tálagyer partján fekszik, ahol 1966-ban Bereczki Imre nyolc Ny-K-i tájolású, nyújtott csontvázat bontott ki. A *mellékletek* között két kiszélesedő végű, kerek átmetszetű, rovátkolással díszített karperec, kalcedonyöngy és néhány S-végű hajkarika maradványa volt.²⁶

92. sz. lelőhely, *Fudéri-dűlő*. A falu határának ÉK-i részében, széles érmeder mellett van a lelőhely. Ennek területén 1962-ben és 1963-ban bányagödröket ástak, s ezekből több embercsont és egy trapéz alakú vaskengyel töredéke került elő.²⁷

199. sz. lelőhely, *Mátyás-gát, Dögtér*. 1896-ban a község belterületének DNy-i szélén, a téglavető területén két lovassírt találtak. A lókoponyák és a lólábcsontok a csontvázak lábánál feküdtek. A sírokban pitykék, kengyelek és fegyverek voltak. Ez esetben is valószínűleg honfoglalás kori temetőre kell gondolnunk.²⁸

Ecsegfalva

13. sz. lelőhely, *Bokros-halom*. A község Ny-i határában, a Hortobágy-Berettyó-csatorna védőgátjába építve áll a 35–40 m alapátmérőjű halom. A harmincas években végzett földmunkák alkalmával a halom lábánál honfoglalás kori sírra, abban pedig tarsolylemezeire bukkantak. A szimmetrikusan elrendezett palmettacsokorral díszített lemez közepén és sarkainál egykor kőberakás volt. A lemez széleit virág alakú szegecsek sze-

²⁴ MRT 8. 475–477., MNM ltsz.: 1893.75.1302.

²⁵ MRT 6. 37–38.

²⁶ MRT 6. 49–50.

²⁷ MRT 6. 54–55., MMM ltsz.: 72.61.10.

²⁸ MRT 6. 70.

gélyezik. A sír hitelesítésére 1960-ban Szabó János Győző végzett a lelőhelyen ásatást, amely 9 sírt eredményezett. A mellékletek között fonott ezüstgyűrű és levél alakú, vas nyílhegy érdemel említést.²⁹

Szeghalom

50. sz. lelőhely, Kovács-halom. A településtől délre, a Sebes-Körös mellett emelkedik a Kovács-halom. Ez a lelőhely a századforduló óta ismert. 1904-ben Mácz Ákos, 1912-ben pedig Szeghalmi Gyula dolgozott a lelőhelyen, és honfoglalás kori temetőt találtak. Bakay Kornél 1969. évi ásatásán nem került elő honfoglalás kori lelet.³⁰

82. sz. lelőhely, Dondorog, Czebe-tanya. A településtől délre 1,1 m magas, 25 m alapátmérőjű halom emelkedik, amelyet Ecsedy István tárt fel 1971–1973 között. Az ásatás során előkerült néhány olyan sír is, amelyek valószínűleg a X–XI. századból származnak. A 4. sz. női sírban bronzgyűrű volt, foglalatában kék színű üvegpaszta gyönggyel. A 7. sz. férfi sírban a koponya bal oldala mellett madárfej formájú, csontból faragott botvég került elő, a bal lábcsonat alatt pedig faragott csövescsontot találtak, a belsejében fa és vasszög maradványaival. A botfej és a csövescsont helyzete alapján valószínű, hogy ezek egy 1,2 m hosszú bot tartozékai voltak. A férfi koponyája alatt és mellett egy bronzkarika és egy vaskarika is előkerült, a csontváz lábánál pedig lókoponya feküdt csikóablával és kengyel maradványaival.³¹

231. sz. lelőhely, Fok-köz. A község déli részén lévő szőlőben 1926-ban találtak sírokat. Szeghalmi Gyula szerint az egyik csontváz lábánál lókoponyára, lábszárcsontokra és egy kutya maradványaira bukkantak.³²

Szeghalom-Korhány. 1977-ben egy kisméretű halom elhordásakor legalább két honfoglalás kori sírt pusztítottak el. Az ezt követő leletmentés során további két sír került elő. A lelőhely a Korhány-halom (Szeghalom 72. sz. lelőhely) környékén lehetett.³³

IRODALOM

Kovalovszki 1960.

Kovalovszki Júlia: A szarvasi honfoglaláskori ezüst karperec. – Das Silberarmband von Szarvas aus der Zeit der Landnahme. Fol. Arch. XII (1960) 173–182.

MRT 6.

Ecsedy István–Kovács László–Maráz Borbála–Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A szeghalmi járás. (Szerk.: Torma István) Budapest, 1982.

²⁹ MRT 6. 78. A tarsolylemez a türkevei múzeumban található. Rajza megjelent az Emlékkönyv a Türkevei múzeum fennállásának 10. évfordulójára c. kötet (Türkevei, 1961) címlapján.

³⁰ MRT 6. 149–150.

³¹ MRT 6. 155–156.

³² MRT 6. 177.

³³ Rég. Füz. 31 (1978) 77., MRT 6. 153.

MRT 8.

Jankovich B. Dénes–Makkay János–Szőke Béla Miklós: Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás. (Szerk.: Makkay János) Budapest, 1989.

Szatmári 1994.

Szatmári Imre: Ásatások a Décsi-halmon. Szarvasi Krónika 8 (1994) 66–71.

Szatmári 1996.

Szatmári Imre: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. – Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Décse. In.: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. (Szerk.: Wolf Mária és Révész László) Miskolc, 1996. 162–186.

RÖVIDÍTÉSEK

Fol. Arch.	= Folia Archaeologica, Budapest
KJM	= Koszta József Múzeum, Szentes
ltsz.	= leltári szám
MMM	= Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba
MNM	= Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek, Budapest
TSM	= Tessedik Sámuel Múzeum, Szarvas

**Bestattungen des X–XI. Jahrhunderts im nördlichen Teil
des Komitats Békés**

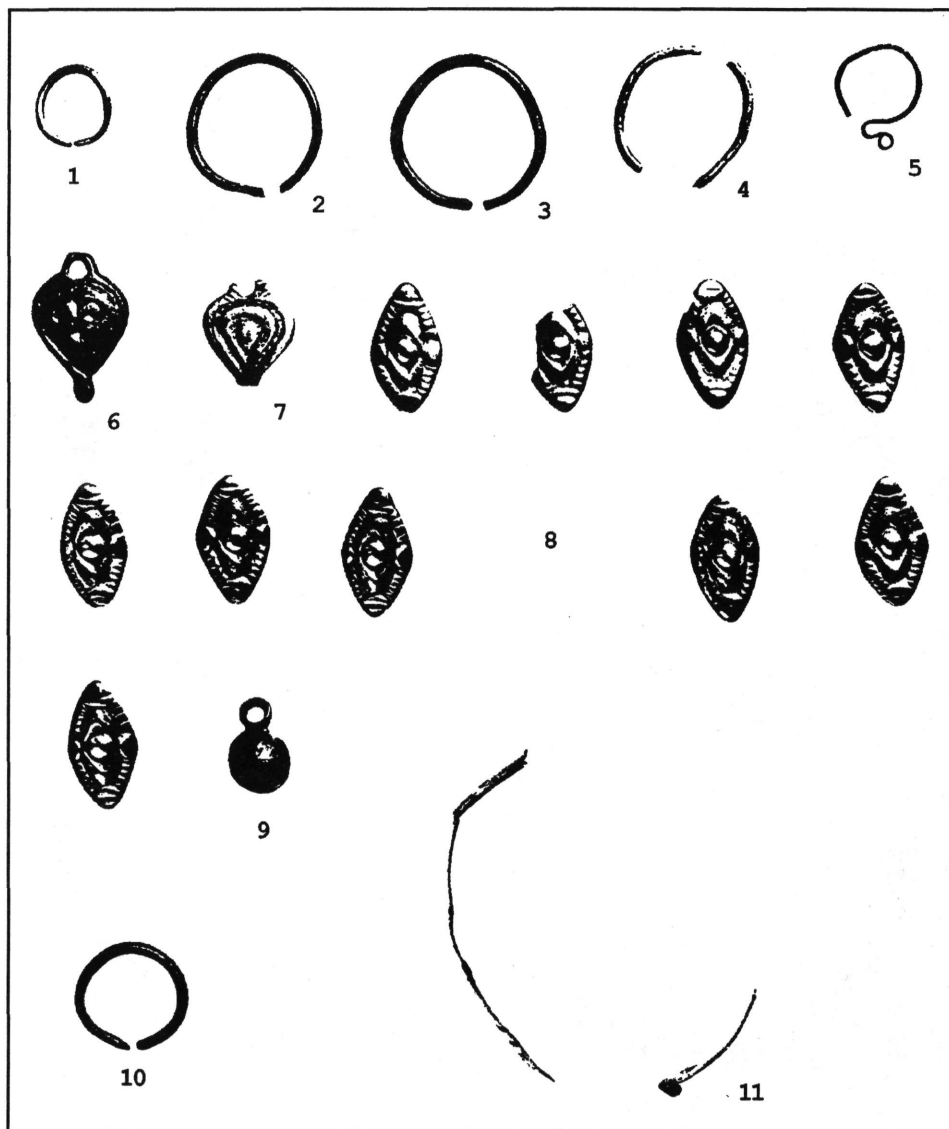
– Irén Juhász –

Resümee

Im Laufe der archäologischen topographischen Arbeiten im nördlichen Teil des Komitats Békés gelang es, eine Reihe von Stellen der Friedhöfe des X–XI. Jahrhunderts zu bestimmen. Aufgrund der umfassenden, sich auf sämtliche archäologischen Perioden erstreckenden Gesichtspunkte der topographischen Bände finden sich die Darstellungen dieser Friedhöfe getrennt voneinander, was auch ihre Analyse erschwert. Nach Erscheinen der Bände haben weitere Ausgrabungen und Informationssammlungen stattgefunden. Dies ließ die erneute zusammenhängende Darstellung der bisher entdeckten 30 Friedhofteile in dem betreffenden Gebiet als begründet erscheinen.

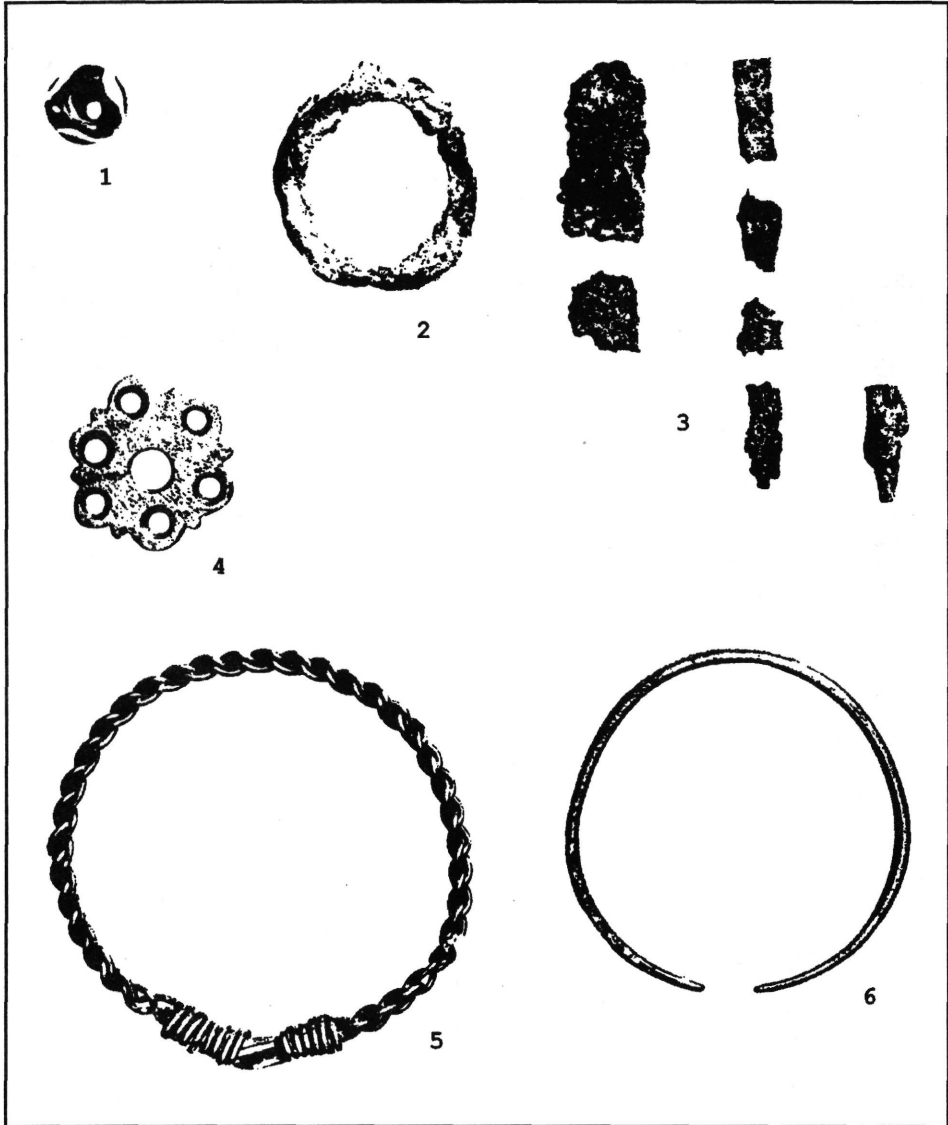
(Übersetzt von F. Albrecht)

Juhász Irén
Tessedik Sámuel Múzeum
Szarvas,
Vajda P. u. 1.
5540

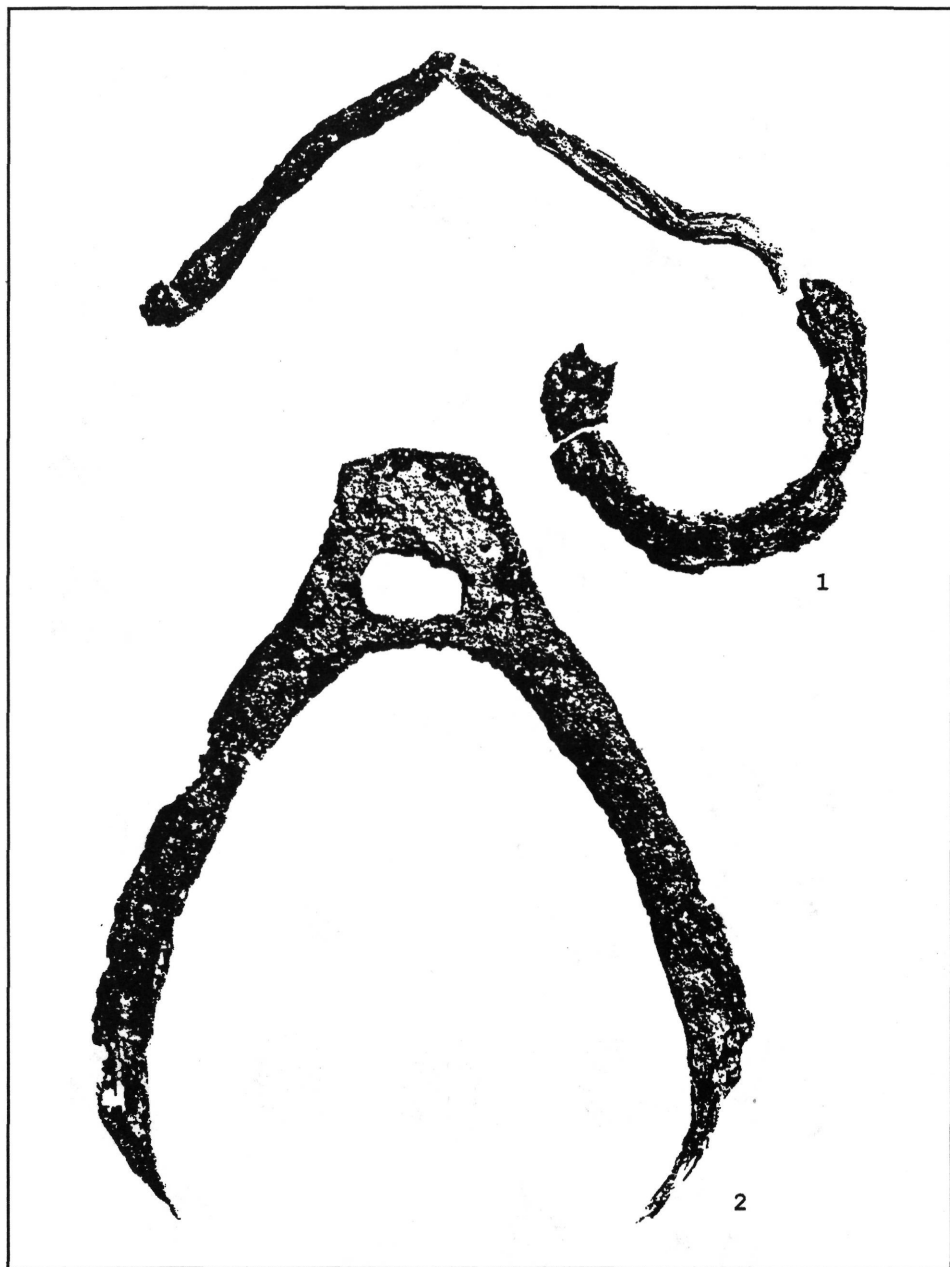
1. kép

1-11: Békésszentandrás 62. sz. lelőhely

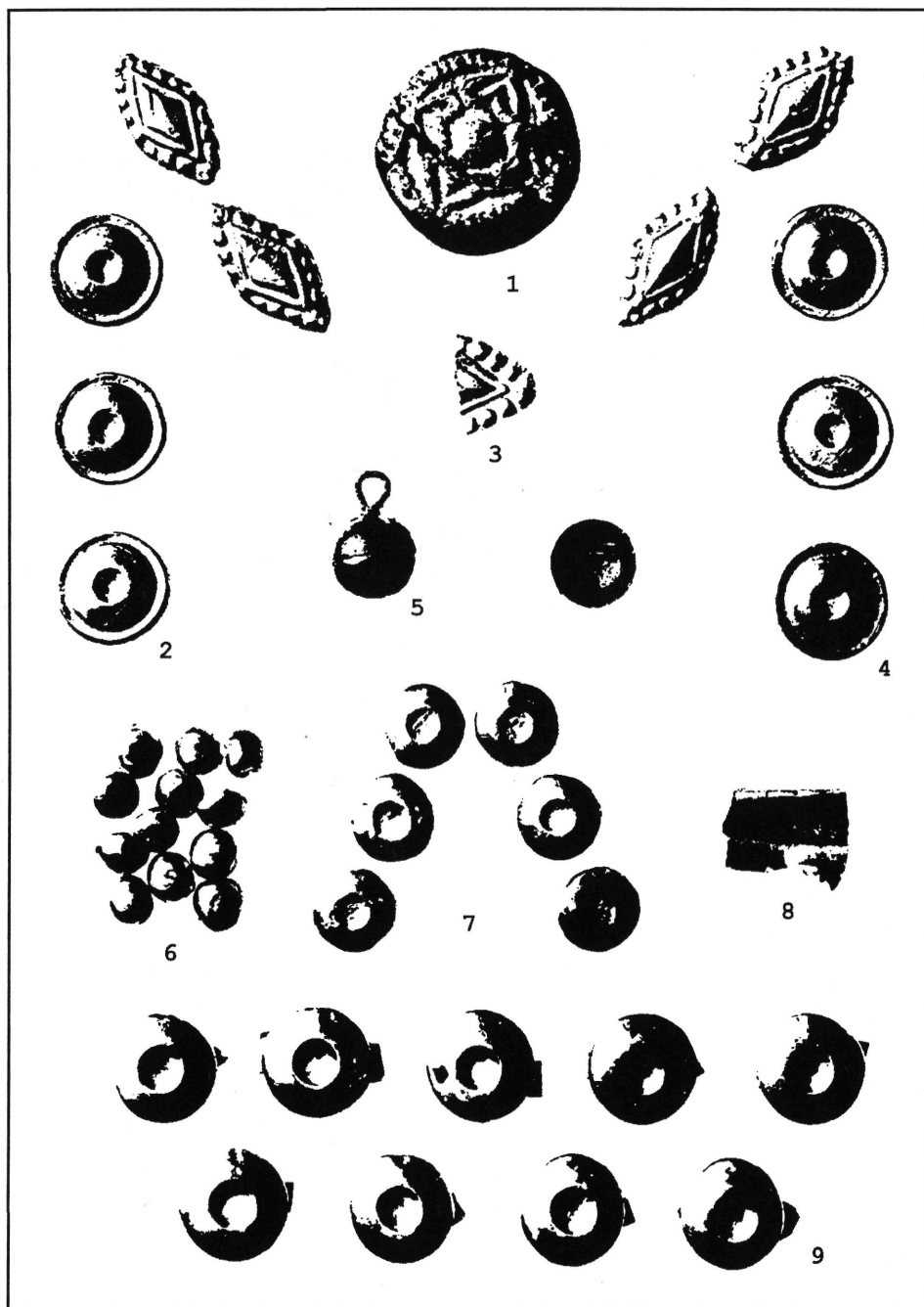
2. kép

1, 4: Szarvas 41. sz. lelőhely; 2-3, 5-6: Szarvas 42. sz. lelőhely

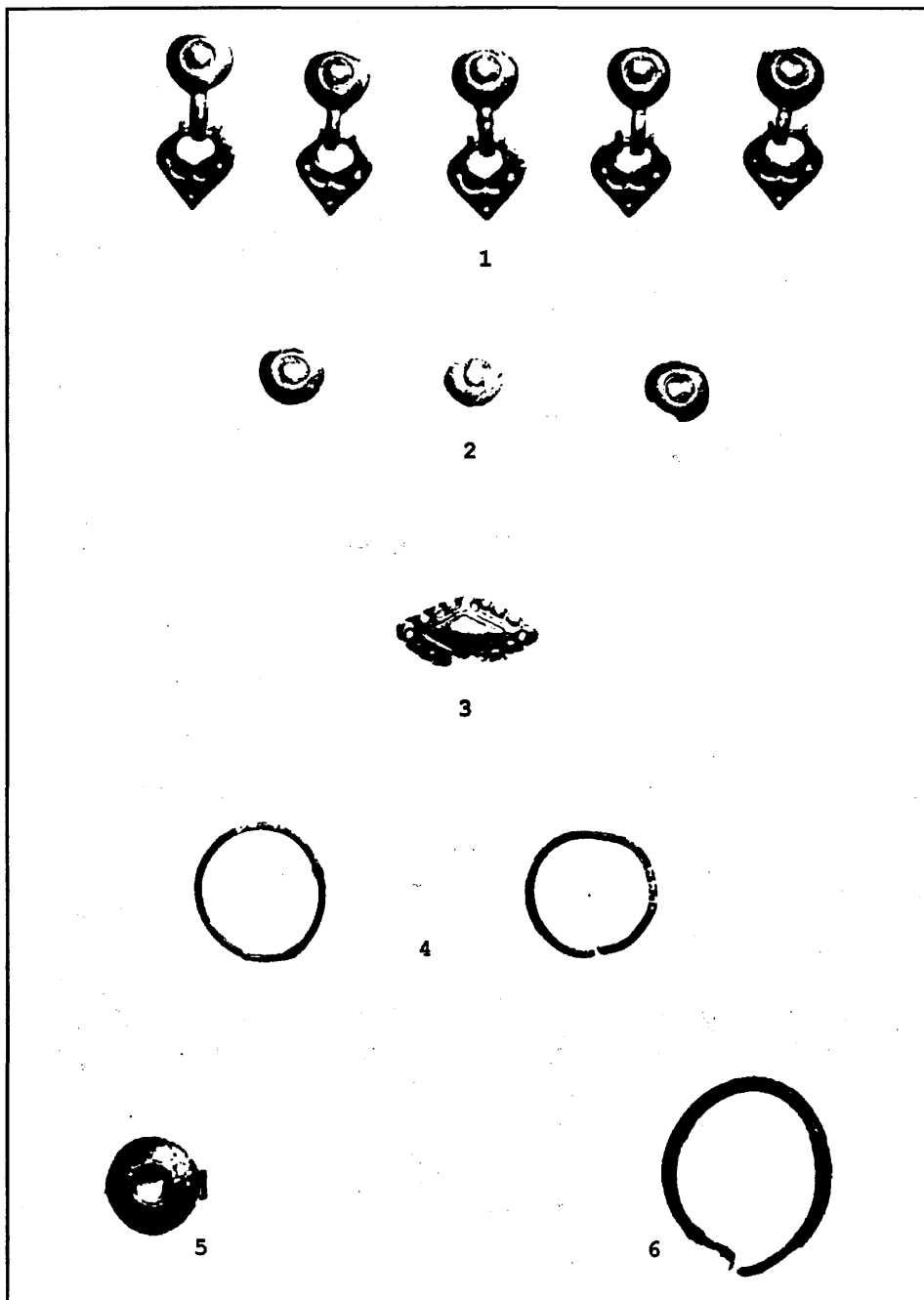
3. kép

1-2: Szarvas 42. sz. lelőhely

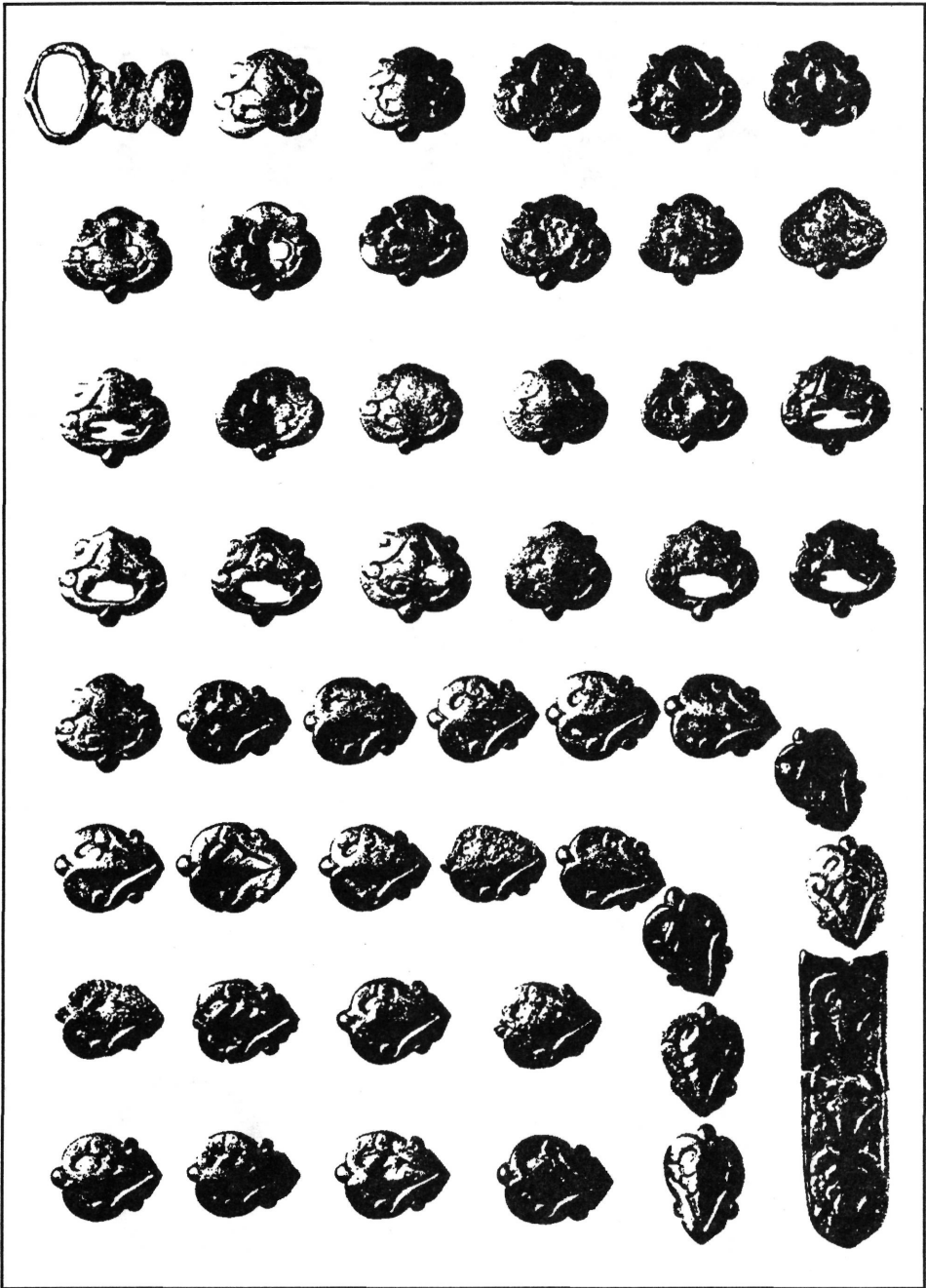
4. kép

1-9: Szarvas 42. sz. lelőhely

5. kép

1-6: Szarvas 42. sz. lelőhely

6. kép

Szarvas 117. sz. lelőhely, 8. sír

7. kép

A szarvasi karperec részletei

X–XI. századi temető Örménykúton

– Liska András –

Az örménykúti határ északkeleti részén (Békés megye), egy délkelet–északnyugati irányú, széles földhát közepén, egy kb. 2 m magas, észak-déli irányban elnyújtott, halmoszerű kiemelkedés látható, amely egy nagy kiterjedésű, belső, vízállásos lapály keleti partját alkotja. (1. kép.) A kiemelkedésen, amely Maczonkai-domb néven ismert, a topográfiai terepbejárások során az Árpád-kori leleteken kívül a szakálhái csoport, és a tiszapolgári kultúra jellegzetes edénytöredékei kerültek elő.¹ (2. kép.) A lelőhelyről az első adatok 1911-ből valók, amikor Zahorecz Pál a földjén lévő, 30 m átmérőjű, 3 m magas halom északi felét felásatta, és 29 nyugat–keleti tájolású sírt talált. Mellékleteket nem említettek a tudósításban. A helyszínre kiszálló Krecsmarik Endre augusztus 7-én két kutatóárokot ásott a halom déli és keleti oldalán, ám az edénytöredékekkel kevert talajban csak két, többé-kevésbé bolygatatlan, melléklet nélküli csontvázat tárt fel.²

1989-ben, május elején, a Szarvasi Állami Tangazdaság a területen egy esőztető öntözőberendezés telepítését tervezte, amelynek során egy megközelítőleg észak-déli irányú tápcsatorna kiásását kezdte meg. A tápcsatorna egy előző szakaszát a korábbi években már elkészítették, ám a múzeumot sem akkor, sem 1989-ben nem értesítették a tevékenységükről. A földmunkák előrehaladtával több, a topográfiai terepbejárások során azonosított lelőhely került veszélybe. A lelőhelyen, a tervezett tápcsatorna nyomvonalán, 1989. május 8. és június 9. között nyílt lehetőség a leletmentésre. Az ásatást Juhász Irén vezette az MTA Régészeti Intézetének anyagi fedezetével, a mikrorégiós kutatások keretében, Benkő Elek, Bruno Genito, Makkay János és Takács Miklós segítségével.³

A domb keleti lejtőjét érintő ásatás során 87 sírt sikerült megmenteni, amelyek közül 85 bizonyult X–XI. századnak.⁴ (3. kép.) A csatorna nyomvonalának gyalulásakor valószínűleg több sír teljesen elpusztult, mivel a terület erőteljes eróziója miatt a sírok néhol igen csekély mélységben helyezkedtek el a mai felszínhez viszonyítva. A feltárás során sikerült megtalálni az 1911. évi ásatás nyomait, így azzal bizonyíthatóan azonos temetőről van szó. Az alábbiakban az 1989-ben feltárt temetőrészlet anyagának leírása és értékelése olvasható.⁵

¹ Jankovich–Makkay–Szőke 1989. 344.

² Szarvas és Vidéke 1911. jún. 18. 4, 1911. aug. 6. 5, aug. 13. 2, Krecsmarik 1911. 378.

³ Juhász 1991. 12. – Ezúton is köszönöm Juhász Irénnek, hogy a temető anyagát feldolgozásra és publikálásra átadta, s köszönöm a dolgozat megírásához nyújtott segítségét is.

⁴ A feltárás során előkerült X–XI. századi leletek a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeumban vannak a 95.1.1–95.27.1. leltári számon.

⁵ Mivel a temetőnek csak egy részletéről rendelkezünk információkkal, a temető egészének keltezésére, jellegére vonatkozóan csupán feltevéseink lehetnek.

A temető sírjainak leírása⁶

1. sír: T: ÉNy 45,5'. M: 80 cm. Nő, csvh: 152 cm. Újkori bolygatással feldúlt csontváz. *Melléklet:* a csontok között egy ezüst, sima, S-végű hajkarika volt. (4. kép 1.)

2. sír: T: ÉNy 47,5'. M: 70 cm. Sz: 56 cm. H: 175 cm. Férfi, az ásatást megelőzően a sírt teljesen feldúlták.

3. sír: T: DNY 51,5'. M: 70 cm. Sz: 60 cm. H: 185 cm. Nő, csvh: 158 cm. A földmunkák során a földgyalu megrongálta a sírt, amelyben egy nagyon hiányos csontváz feküdt. *Melléklet:* a bal csecsnyúlványon bronz patina nyomát lehetett megfigyelni, de bronztárgy nem volt a sírban.

4. sír: T: ÉNy 47'. M: 50 cm. Sz: 70 cm. H: 205 cm. Férfi. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. Koponyáját az ásatást megelőzően összetörték.

5. sír: T: ÉNy 46'. M: 60 cm. Férfi, csvh: 170 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, jobb alkarját a medencére hajlították. A föld gyalulásakor a lábcsonthoz semmisítették. (10. kép 1.) *Melléklet:* 1. vastörredék a jobb boka fölött, 2. két darab vállas kengyel széttöredezett darabjai a sír közelében (8. kép 1–5.), 3. nagyméretű hevedercsat töredékei, igen szélesre kalapált vaspálcából készítve, szintén a sír közelében. (9. kép 7–8.) Az utóbbiak eredeti helyzetükből kimozdítva.

6. sír: T: ÉNy 45'. M: 70 cm. Sz: 45 cm. H: 130 cm. Gyermekek, csvh: 100 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A lábcsonthoz kissé jobbra fordulva, a bal láb térdben felhúzva. A sírban koporsó nyomait lehetett megfigyelni.

7. sír: T: ÉNy 45'. M: 80 cm. Sz: 45 cm. Gyermekek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, mindkét alkarja a medencére hajlítva.

8. sír: T: ÉNy 46'. M: 60 cm. Felnőtt, csvh: 156 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, rossz megtartású csontváz. A bal alkar a medencére hajlítva, a jobb láb kissé kifelé felhúzva. A mellkasi rész bal oldalát megbolygatták. A sírban koporsóra utaló nyomokat lehetett megfigyelni.

9. sír: T: ÉNy 45'. M: 70 cm. Sz: 50 cm. H: 180 cm. Nő, csvh: 144 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a jobb oldalára fordult. A bal kar kinyújtva a váz mellett, a jobb alkar a medencére hajlítva. A bal szögödör irányában, a homlokcsont szélein, 3 x 3 cm-es, hegesedett szélű trepanáció nyomai látszottak. A sírban koporsóra utaló famaradványok voltak. *Melléklet:* 1–2. egy-egy ezüst, sima, S-végű hajkarika a koponya alatt, és a jobb alkar mellett, a medencelapát fölött (4. kép 2, 4.), 3. sodrott ezüstgyűrű a jobb kéz egyik ujjcsontján (4. kép 3.).

10. sír: T: DNY 48,5'. M: 60 cm. Sz: 50 cm. H: 180 cm. Férfi, csvh: 158 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a jobb oldalára fordult. A karcsontok a váz mellett, nyújtva.

⁶ A sírleírásoknál használt rövidítések: T = tájolás, M = sírmélység, Sz = a sírgödör szélessége, H = a sírgödör hossza, csvh = a csontváz sírban mérhető hossza. Az egyes sírok mélységére, szélességére, hosszára vonatkozó adatok felvételére nem minden esetben volt lehetőség a feltárás során. Ezért az ásatási dokumentációban, és a sírleírásoknál is, több esetben hiányosan szerepelnek ezek az információk. A feltárás során a sírok mélységét a legyalult, és nem az eredeti felszíntől mérték. A temető csontvázanyagának antropológiai vizsgálata nem történt meg, a nemek meghatározása az ásató Juhász Iréntől származik. Megfigyeléseit a feltárás során rögzítette.

11. sír. T: ÉNy 43'. M: 60 cm. Nő, csvh: 142 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. Mindkét alkar a medencére hajlítva. A mellkason bolygatás nyoma látszott, a nyakcsigolyák hiányoztak. *Melléklet:* 1. bronz, sima, S-végű hajkarika a koponya jobb oldala mellett (4. kép 5.), 2. egy másik, bronz, sima, S-végű hajkarika a bal felkar felső harmadánál, a felkar fölött 10 cm-rel, csigolyákkal és bordákkal együtt (4. kép 7.), 3. fehér színű gyöngy a jobb combcsontfej mellett (4. kép 6.).

12. sír. Óskori temetkezés.

13. sír. T: ÉNy 47'. M: 60 cm. Gyermekek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, csontjai rossz megtartásúak, szétporladtak. Bolygatott sír.

14. sír. T: DNy 54,5'. M: 50 cm. Idős férfi, csvh: 155 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, koponyája a jobb oldalára fordult. Karcsontjai a váz mellett, kinyújtva.

15. sír. T: – M: 30 cm. Gyermekek (csecsemők). Jórészt csak a koponyacsontok maradtak meg, a váz többi része szétporladt.

16. sír. T: ÉNy 45'. M: 70 cm. Gyermekek, csvh: 83 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, koponyája a bal oldalára fordult. Bal alkarja a medencére hajlítva, a jobb kar nyújtva. A csontvázon bolygatás nyomai voltak megfigyelhetők.

17. sír. T: ÉNy 46'. M: 85 cm. Sz: 62 cm. H: 200 cm. Férfi, csvh: 156 cm. A téglalap alakú sírgödörben háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz volt, koponyája a jobb oldalára fordult. A bal alkarcsontok közül az egyik a medencelapáton, a másik a medencében helyezkedett el. Bolygatott sír, a nyakcsigolyái hiányoztak. (10. kép 2.) A csigolyákon igen erős kitarajosodás látszott, elsősorban a keresztcsont fölötti részen (arthrosis, egyfajta ízületi gyulladás jelei).

18. sír. T: DNy 49'. M: 60 cm. Nő, csvh: 134 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a jobb alkar a medencére hajlítva.

19. sír. T: DNy 56'. M: 55 cm. Sz: 50 cm. Nő, csvh: 154 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödörben háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz volt. Koponyája a jobb oldalára fordult, a bal alkar a medencére hajlítva helyezkedett el. (10. kép 3.) *Melléklet:* 1. ezüst, bordás, S-végű hajkarika a bal oldali csecsnyúlványon (4. kép 8.), 2. Salamon király denára az állkapocs bal oldali szöge alatt⁷ (4. kép 15.), 3. ezüst, bordás, S-végű hajkarika a jobb oldali felkarcsont alsó vége mellett, a belső oldalon (4. kép 9.).

20. sír. Óskori temetkezés.

21. sír. T: ÉNy 46'. Sz: 70 cm. H: 182 cm. Felnőtt, csvh: 165 cm. A négyszög alakú, lekerekített sarkú, láb felé keskenyedő sírgödörben háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz helyezkedett el. Koponyája a jobb oldalára fordult, mindkét karját a medencére hajlították. Az ujjcsontok összekulcsolva feküdtek. A mellkasi részen bolygatás nyomai látszottak. (10. kép 4.)

22. sír. T: NY 48'. Gyermekek. Jobb oldalára fektetett, zsugorított helyzetű csontváz. A törzs nyújtva, a medencétől lefelé jobb oldalra fordítva. A lábcsontok térdben felhúzva feküdtek. A bal alkar a medencére hajlítva. (10. kép 5.)

⁷ Réthy 1899. No. 19.

23. sír: T: ÉNy 47'. Gyermek, csvh: 80 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a jobb alkar a medencére hajlítva. *Melléklet:* négy világos színű és egy sötét színű üvegyöngy a nyakcsigolyák alatt. (4. kép 10–14.)

24. sír: T: DNy 50'. M: 95 cm. Férfi. Hasra fektetett, jobb oldalára zsugorított csontváz. Karjai könyökben, lábai pedig térdben behajlítva. (10. kép 6.)

25. sír: T: DNy 51'. M: 80 cm. Nő. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, mindkét kart könyökben behajlítva, egymást keresztezve a medencére helyezték. A lábak térdben behajlítva, kissé felhúzva feküdtek. (10. kép 7.)

26. sír: T: ÉNy 47'. Nő, csvh: 145 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, mindkét kar a váz mellett, nyújtva. (10. kép 8.) *Melléklet:* 1. ezüst, sima, S-végű hajkarika a jobb oldali csecsnylvány mellett (4. kép 21.), 2. négyszögletes átmetszetű, nyitott, elkeskenyedő végű bronzkarperec a jobb alkar középrészén. A karperec külső oldala ferde, párhuzamos rovátkolással díszített. (4. kép 20.)

27. sír: T: DNy 53'. Gyermek, csvh: 92 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz.

28. sír: T: DNy 51'. Gyermek, csvh: 67 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a jobb alkar a medencére hajlítva. *Melléklet:* 1. ezüst, sima, S-végű hajkarika a koponya alatt (5. kép 5.), 2. I. László király denára a szájban⁸ (5. kép 2.), 3. a nyakcsigolyák környékén 58 db világosbarna színű, és 6 db fekete alapon sárga folyatással díszített üvegyöngy (5. kép 1.), 4. ezüst, sima, S-végű hajkarika a bal bordaív alsó részén (5. kép 3.), 5. sima, nyitott ezüstkarika a bal combcsont felső harmada mellett, a belső oldalon (5. kép 4.).

29. sír: T: DNy 51'. Gyermek, csvh: 60 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya kissé balra fordult. A karok a váz mellett nyújtva.

30. sír: T: DNy 52'. Gyermek, csvh: 62 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya arccal lefelé fordult.

31. sír: T: – M: 25 cm. Gyermek (csecsemő). Csak a koponyája maradt meg, a földgalyu a vázat megsemmisítette.

32. sír: T: Ny 48'. Nő, csvh: 170 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a bal oldalára fordult. Mindkét alkart a medencére hajlították. (11. kép 1.) *Melléklet:* I. László király denára az állkapocs jobb oldalán, azon kívül, a bölcsességfog magasságában.⁹ (4. kép 16.)

33. sír: T: DNy 52'. Nő, csvh: 136 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a bal oldalára fordult. A jobb alkar derékszögben behajlítva. (11. kép 2.) Bolygatott sír.

34. sír: T: ÉNy 47'. M: 35 cm. Gyermek, csvh: 78 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a karok a váz mellett, kinyújtva. *Melléklet:* bronz, sima, S-végű hajkarika a kismedence bal oldalán. (4. kép 17.)

35. sír: T: DNy 50'. M: 35 cm. Gyermek, csvh: 60 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a karok a váz mellett, kinyújtva.

⁸ Réthy 1899. No. 36.

⁹ Réthy 1899. No. 36.

36. sír. T: DNy 50'. M: 45 cm. Sz: 50 cm. H: 180 cm. Nő, csvh: 150 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya kissé jobbra fordult. A karok a váz mellett, nyújtva.

37. sír. T: DNy 49'. M: 50 cm. Gyermekek, csvh: 95 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, mindkét karja a medencére hajlítva. *Melléklet:* I. László király denára a bal térd magasságában, a térd belső oldalán.¹⁰ (4. kép 19.)

38. sír. T: NY 48'. M: 40 cm. Gyermekek, csvh: 75 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a karok a váz mellett, nyújtva.

39. sír. T: DNy 56'. M: 70 cm. Nő, csvh: 146 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a jobb oldalára fordult. A karok a váz mellett, nyújtva. *Melléklet:* ezüst, sima, S-végű hajkarika a koponyatető táján, a jobb oldalon. (4. kép 18.)

40. sír. T: DNy 54,5'. Férfi, csvh: 154 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a karok a váz mellett, nyújtva. A sírban a vázcsontokat a földgyalu megbolygatta. *Melléklet:* I. László király denára a jobb bokacsont mellett.¹¹ (5. kép 6.)

41. sír. T: ÉNy 47'. M: 80 cm. Nő, csvh: 140 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a jobb kar könyökben kissé felhúzva feküdt. (11. kép 3.) *Melléklet:* 1. bronz, sima, S-végű hajkarika a koponya jobb oldala mellett, a szemgödör vonalában (5. kép 7.), 2. bronz, sima, S-végű hajkarika a koponya bal oldalán, a koponyától 10 cm távolságra (5. kép 8.), 3. sima bronzkarika a mellkas jobb oldalán, az első bordán (5. kép 9.)

42. sír. T: ÉK 17' – fordított tájolású sír. Felölt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A medencétől fölfelé valószínűleg a 43. sír ásásakor bolygatták meg. (11. kép 4.)

43. sír. T: ÉNy 44'. Gyermekek, csvh: 78 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya kissé balra fordult. (11. kép 5.)

44. sír. T: ÉNy 43'. M: 90 cm. Sz: 60 cm. H: 183 cm. Férfi, csvh: 160 cm. A négy-szög alakú, lekerekített sarkú, láb felé keskenyedő sírgödörben háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz helyezkedett el. Mindkét alkart a medencére hajlították, az ujjcsontok a szeméremcsonton összekulcsolva feküdtek. A csigolyákon betegség nyomait lehetett megfigyelni. A bal lábcsontok bolygatottak voltak. (11. kép 6.)

45. sír. T: ÉNy 41'. M: 75 cm. Nő, csvh: 145 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a karok a váz mellett, nyújtva.

46. sír. T: – M: 25 cm. Gyermekek. Újszülött csontjainak maradványai, csak a vékony koponyacsont töredékeit sikerült megtalálni.

47. sír. T: DNy 49'. M: 120 cm. Sz: 50 cm. H: 200 cm. Férfi, csvh: 160 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú, mindkét végén elkeskenyedő sírgödörben háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz helyezkedett el. A koponya a jobb oldalára fordult, a jobb alkart a medencére hajlították. Bolygatott sír, a bal kulcsont és az első borda a koponyatető és a sírgödör széle között helyezkedett el. (11. kép 8.)

48. sír. A 40. sír medencevonalától délre, egy csomóban voltak a csontok, amelyeket valószínűleg a mezőgazdasági művelés során szántottak ki.

¹⁰ Réthy 1899. No. 26.

¹¹ Réthy 1899. No. 26.

49. sír: T: DNy 54'. Férfi, csvh: 154 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a bal oldalára fordult. Mindkét alkar a medencére hajlítva helyezkedett el. *Melléklet:* apró, préselt díszítésű ezüstlemez töredék a koponya alatt. (5. kép 10.)

50. sír: Gyermek csontjai a 49. sírtől délre, egy csomóban.

51. sír: T: ÉNy 43'. M: 60 cm. Felnőtt, csvh: 155 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya kissé a bal oldalára fordult. Mindkét kar a váz mellett, nyújtva. (11. kép 7.)

52. sír: T: ÉNy 45'. M: 95 cm. Sz: 56 cm. H: 182 cm. Nő, csvh: 157 cm. A négyszög alakú, lekerekített sarkú, láb felé keskenyedő sírgödörben háton fekvő, nyújtott csontváz helyezkedett el. A koponya a jobb oldalára fordult, mindkét kar a váz mellett, nyújtva. (11. kép 9.) *Melléklet:* 1–2. egy-egy sima, nyitott bronzkarika a jobb oldali csecsnyúlvány alatt és a bal oldali csecsnyúlvány mellett (5. kép 12–13.), 3. az előzőeknél vastagabb, nyitott bronzkarika a bal kéz középső ujján (5. kép 11.).

53. sír: T: DNy 53'. M: 45 cm. Férfi, csvh: 155 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a bal oldalára fordult. A karok a váz mellett, nyújtva. A kulcscsontok és az első csigolyák táján bolygatás nyomai látszottak.

54. sír: T: ÉNy 47'. M: 60 cm. Nő, csvh: 146 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a bal oldalára fordult. A karok a váz mellett, nyújtva. A lábak térdben kifelé hajlítva feküdtek.

55. sír: T: DNy 51'. M: 65 cm. Sz: 41 cm. H: 184 cm. Felnőtt, csvh: 165 cm. A téglalap alakú, lekerekített sarkú, igen keskeny sírgödörben háton fekvő, nyújtott csontváz helyezkedett el. A bal alkar majdnem derékszögben behajlítva feküdt a medencén. (11. kép 10.)

56. sír: T: ÉNy 46'. M: 25 cm. Bolygatott sír, a szántás mélységében csak a lábszár csontjai maradtak eredeti helyükön.

57. sír: T: – M: 25 cm. Gyermek. Bolygatott sír, a földgalyu teljesen összezúzta a csontokat.

58. sír: T: DNy 50,5'. M: 90 cm. Sz: 60 cm. H: 170 cm. Férfi, csvh: 145 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya kissé balra fordult. A karok a váz mellett, nyújtva.

59. sír: T: ÉNy 46,5'. M: 90 cm. Sz: 60 cm. H: 180 cm. Férfi, csvh: 151 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a bal oldalára fordult. A jobb alkar derékszögben behajlítva, a bal a medencére helyezve feküdt. *Melléklet:* vaskés a két combcsont között. (5. kép 14.)

60. sír: T: ÉNy 45'. M: 50 cm. Sz: 45 cm. H: 170 cm. Nő, csvh: 130 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a bal oldalára fordult. Mindkét kézfejet a medencére, egymásra helyezték úgy, hogy a jobb volt felül. *Melléklet:* 1. öt különböző üveggyöngy a bal lapockacsonton és az alatt (6. kép 3–7.), 2–3. vascsipesz és egyélű vaskés a bal medencelapát felső széle mellett, a bal alkar alatt (6. kép 1–2.).

61. sír: T: ÉNy 39'. M: 50 cm. Sz: 30 cm. H: 100 cm. Gyermek. A csontváz és a koponya kissé a bal oldalára fordult. A jobb alkart a medencére hajlították, a bal pedig nyújtva feküdt. A bal láb kissé behajlítva, a jobb láb pedig nyújtva, a bal bokára téve helyezkedett el.

62. sír: T: D 0'. M: 60 cm. Gyermek (csecsemő) háton fekvő csontváza. A 66. sír csontvázának jobb válla mellett feküdt.

63. sír: T: DNy 49'. M: 75 cm. Sz: 55 cm. H: 190 cm. Férfi, csvh: 148 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a jobb oldalára fordult. Mindkét kar a medencére hajlítva feküdt.

64. sír: T: ÉNy 40'. M: 80 cm. Sz: 55 cm. Férfi, csvh: 167 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a jobb oldalára fordult. A jobb alkar nyújtva, a bal derékszögben behajlítva. A csigolyákon erős arthrosis (ízületi gyulladás) jelei voltak láthatók. *Melléklet:* fehér színű pasztagyöngy a bal kulcscsont belső végénél. (5. kép 15.)

65. sír: T: ÉNy 37,5'. M: 80 cm. Sz: 55 cm. Nő, csvh: 155 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, mindkét alkar a medencére hajlítva. A keresztcsont feletti ötödik csigolyától fölfelé bolygatott.

66. sír: T: DNy 59'. M: 80 cm. Sz: 45 cm. H: 180 cm. Nő, csvh: 150 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a bal alkar a medencére hajlítva, a jobb nyújtva. A csontváz jobb válla mellett feküdt a 62. sír csecsemőjének csontváza.

67. sír: T: ÉNy 43'. M: 70 cm. Gyermekek, csvh: 73 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a bal oldalára fordult. A mellkasi részen bolygatás nyomai látszóttak.

68. sír: Újszülött csontváza, a földgaly teljesen összezúzta.

69. sír: T: ÉNy 46'. M: 50 cm. Gyermekek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz. A medencétől lefelé a földgaly teljesen elpusztította.

70. sír: T: ÉNy 45'. M: 60 cm. Sz: 50 cm. H: 180 cm. Nő, csvh: 144 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a jobb oldalára fordult. A karok a váz mellett, nyújtva.

71. sír: T: – M: 90 cm. Nő. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a jobb oldalára fordult, kissé ráhajolva a jobb felkar felső részére. A bal karcsontok nyújtva, a jobb kar könyökben kissé kifelé fordítva. A jobb láb térdben kissé behajlítva helyezkedett el. *Melléklet:* sima, kerek átmetszetű, nyitott bronzkarika a koponya jobb oldala alatt. (5. kép 16.)

72. sír: T: ÉNy 42,5'. M: 90 cm. Férfi, csvh: 150 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya kissé hátrabukva. A jobb kar nyújtva, a bal a medencére hajlítva. A csigolyákon arthrosis nyomai voltak megfigyelhetők.

73. sír: T: – Gyermekek csontváza, amelyet a bal oldala mellett lévő, későbbi gödör kiásásakor bolygattak meg.

74. sír: T: Ny 48'. M: 55 cm. Sz: 40 cm. H: 140 cm. Gyermekek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya kissé a jobb felkar felső végére fordult. Mindkét alkart a medencére hajlították. A lábszárcsontokat a földgaly megsemmisítette. *Melléklet:* 1. a nyakon hurkos-kampós végződésű, három vékony bronzhuzalból sodrott nyakpereg, amelyre egy kis bronzpántot húztak (7. kép 1.), 2–3. öt pasztagyöngy és egy bronzlemezből készített, apró pántgyűrű a nyakcsigolyák alatt (7. kép 2–5.), 4. sima, egymásra hajló végű, bronz pántgyűrű a jobb kéz gyűrűsujján (7. kép 7.), 5. kétsoros irdalással díszített bronz pántgyűrű a jobb kéz középső ujján (7. kép 8.).

75. sír: T: D 0'. M: 85 cm. Felnőtt, csvh: 150 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a bal oldalára fordult. A karok a váz mellett, nyújtva. Bolygatott sír, a nyakcsigolyák hiányoztak.

76. sír: T: DNy 51,5'. M: 85 cm. Gyermekek. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya kifordulva, a bal medencelapát vonalában feküdt. Mindkét láb elmozdult az eredeti helyzetéből. Bolygatás nyomai voltak megfigyelhetők a sírban.

77. sír: T: ÉNy 44,5'. M: 70 cm. Nő. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a jobb oldalára fordult. A karok a váz mellett, nyújtva. A csontvázat egy későbbi gödör ásásakor a medencétől lefelé megsemmisítették.

78. sír: T: ÉNy 47'. M: 120 cm. Sz: 55 cm. Férfi, csvh: 171 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a jobb oldalára fordult. Mindkét alkar a medencére hajlítva feküdt.

79. sír: T: ÉNy 46'. M: 85 cm. Sz: 45 cm. Nő, csvh: 164 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, mindkét kar a váz mellett, nyújtva. *Melléklet:* ezüst, bordás, S-végű hajkarika a koponya bal oldalán. (5. kép 17.)

80. sír: T: DNy 49'. M: 70 cm. Fialat, csvh: 124 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, mindkét alkar a medencére hajlítva. *Melléklet:* kis vastárgy a jobb combcsont felső végének belső oldalán. (6. kép 8.)

81. sír: T: DNy 50'. M: 100 cm. Gyermekek, csvh: 87 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a karok a váz mellett, nyújtva. A sírt egy őskori gödör átvágásával ásták meg.

82. sír: T: ÉNy 39'. M: 65 cm. Gyermekek, csvh: 75 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz.

83. sír: T: ÉNy 45,5'. M: 120 cm. Sz: 55 cm. Terhes nő, csvh: 158 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, mindkét alkar a medencére hajlítva. *Melléklet:* 1–2. egy-egy ezüst, sima, S-végű hajkarika a koponya mindkét oldalán (6. kép 12, 14.), 3. szegecselt vaslemez töredéke a mellkas bal oldalán, a felső bordákon (6. kép 9.), 4. a jobb kéz gyűrűsujján ezüst, bordás, S-végű hajkarika, amelynek S-végét kiegyenesítették (6. kép 11.), 5. a bal kéz gyűrűsujján ezüst, valószínűleg szintén bordás, S-végű hajkarika, de ennek S-vége letörött (6. kép 13.).

84. sír: T: Ny 48'. M: 110 cm. Felnőtt, csvh: 148 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a koponya a bal oldalára fordult. Mindkét kar a medencére hajlítva feküdt. A sír bolygatott volt, a csontváz csigolyáinak egy része hiányzott. *Melléklet:* vaskés a keresztcsont felső részén, keresztben. (6. kép 15.)

85. sír: T: ÉNy 44,5'. M: 100 cm. Férfi, csvh: 157 cm. Háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, a karok a váz mellett, nyújtva.

86. sír. Férfi. Lovas sír, korabeli bolygatással. A mélyszántás is pusztította. A csontváz eredeti helyzetét nem lehetett megállapítani, emberi és lócsontok teljesen összekeveredve feküdtek. *Melléklet:* 1. bronz, tömör fülesgomb (9. kép 5.), 2. vékony, keskeny ezüstszalag töredékei (6. kép 6.), 3. kis vastüske négy töredéke (6. kép 1–4.).

87. sír. Teljesen kiszántott sír. *Melléklet:* nyitott bronzkarika a megtalált karcsonton. (6. kép 10.)

A temető jellemzői

A temető csontvázananyagának *embertani feldolgozása* még nem történt meg, az elhunytak nemének meghatározása az ásató Juhász Iréntől származik. Megfigyeléseit a

feltárás során rögzítette. A temető sírjaiban nyugvó halottak nemek szerinti megoszlása a következők szerint alakult: a X–XI. századnak meghatározott 85 sír közül 19 férfi (25,4%), 24 nő (32%) és 32 gyermeksír (42,6%) volt.¹² A gyermeksírok száma eredetileg valamivel több lehetett, mivel a feltárást megelőző földmunkák során a felszíntől csekély mélységre elhelyezkedő gyermeksírok egy része valószínűleg teljesen megsemmisült. Kevés információval rendelkezünk a temető népességének betegségeiről. A feltárás során négy sír csontvázán lehetett egyfajta ízületi gyulladás, az arthrosis nyomait megfigyelni (17., 44., 64., 72. sír). Ez az ún. „adaptációs betegség” az újonnan letelepedett életmódot folytatóknál gyakran előfordul.¹³ A megfigyelt négy sír mindegyikében férfi feküdt. A 9. sírban fekvő nő koponyáján, a bal szemgödör irányában, a homlokcsont szélén, egy 3 x 3 cm-es, hegesedett trepanáció nyomai látszóttak.

A temetőrészlet az említett domb (kurgán?) *keleti lejtőjén helyezkedik el*. Az Alföldön több esetben megfigyelhető volt, hogy a X–XI. századi temetőket szívesen telepítették honfoglalás előtti sír-, vagy telephalmok területére, mivel a síkságon kevés volt a megfelelő természetes kiemelkedés. Örménykút közelében is több ilyen temető ismert (Szarvas-Ószőlő, Szarvas-Hármashalom).¹⁴ A feltárt terület szélén lévő sírok tanúbizonysága szerint a temető keletre, a domb lába felé, és nyugatra, a dombtető területén is folytatódik. Teljes kiterjedése északi és déli irányban sem volt megállapítható a feltárás során. A temető területén a sírok két csoportban helyezkedtek el. Az északi és déli részen csoportosuló sírok közötti területi hiátust csak a teljesen feltárt temető sírjainak elhelyezkedését ismerve lehetne értékelni.¹⁵

A temető elhelyezkedése szempontjából fontos kérdés, hogy a temetőt használó népesség lakóhelye hol található. A területen a topográfiai terepbejárások során több Árpád-kori lelőhelyet sikerült felfedezni. A 13. számú lelőhely közvetlen közelében, tehát ugyanazon a széles földhátan, a tárgyalt temetőrészlet helyén kívül további 10 lelőhely bizonyult Árpád-korinak (14–19., 21–23., 25. lelőhely). Az említett lelőhelyek közül bármelyik, akár több is lehetett a temetőhöz tartozó település maradványa.

A feltárt sírok néhány kivétellel nyugat-keleti *tájolásúak* voltak. A pontos iránytól jórészt eltértek, északi vagy déli irányban. A temető feltárt részére eső sírok egyfajta legyezőalakot képeztek.¹⁶ (3. kép.) A sírok a félkörös legyezőalakot követve, laza sorokban helyezkedtek el. Pontos nyugat-keleti irányítású sír kevés volt a temetőben, csupán négy temetkezés sorolható ide (24., 35., 36., 81. sír). A nyugat-keleti iránytól dél felé eltérő tájolású sírokból 17-et, míg az észak felé eltérőkből 50-et lehetett összeszámolni a temetőben. Ez utóbbi, tehát az északi irányú eltéréssel megásott sírok közül négy bizonyult északnyugat–délkeleti tájolásúnak (61., 64–65., 82. sír). A jelzett sírok a temetőrészlet területének délkeleti részén voltak, közel egymáshoz, bár nem ugyanazon sorban helyezkedtek el. A pontos nyugat-keleti iránytól való eltérés alapján ki-

¹² A feltüntetett százalékos arányok arra a 75 sírra vonatkoznak, ahol a nemek szerinti meghatározás lehetséges volt. Tíz sír csontvázának nemét nem sikerült a helyszínen meghatározni.

¹³ *Lőrinczy* 1985. 155.

¹⁴ *Tettamanti* 1975. 88.

¹⁵ A hasonló temetők területén sok esetben megfigyelhető sírmentes helyeken ún. „szent ligeteket”, áldozóhelyeket feltételezett Szőke Béla. (*Szőke* 1956. 119–130.)

¹⁶ A pusztaszentlászlói temető képe is hasonló, legyező alakú. (*Szőke–Vándor* 1987. 47.)

számolható az eltemetés évszakhoz köthető időpontja. Tettamanti Sarolta szerint az északnyugat–délkeleti irány felé való eltérés, tehát az őszi-téli időszakban történt eltemetés gyakoribb, mint a délnyugat–északkelet felé való eltérés, vagyis a tavaszi-nyári időszakban történt eltemetés.¹⁷ Ez az arány a tárgyalt örménykúti temető esetében is hasonlóan alakult. Megjegyzendő azonban, hogy a sírok tájolásbeli eltérése esetleg a domborzati viszonyokkal is összefüggésbe hozható, hiszen a sírok elhelyezkedése követi a Maczonkai-domb keleti lejtőjének irányát, felvéve a fent említett, ún. legyezőalakot.

A temetőben két dél–északi irányú sírt tártak fel. A 62. sír gyermekcsontváza a 66. sírban fekvő nő csontvázának vállánál feküdt. Tőle nyugatra helyezkedett el a 75. sír felnőtt csontváza, hasonlóképpen tájolva. Az Alföldön előfordulnak a korabeli temetőkben dél–északi és észak–déli tájolású sírok. Az örménykúti temető közelében, két szarvasi temetőben (Szarvas-Ószőlőben és Szarvas-Rózsáson) is feltártak hasonló tájolású sírokat, bár számuk igen csekély volt.¹⁸

A temetőben előkerült egy fordított tájolású sír is. A 42. sír melléklet nélküli, felnőtt halottjának csontvázát valószínűleg a 43. vagy a 45. sír ásásakor bolygatták meg. Annak ellenére azonban, hogy ez az egyetlen, a későbbi sírok ásása során megbolygattott sír a temetőben, minden bizonnyal a temetőhöz tartozik, annál nem korábbi. A fordított tájolás hitvilágbeli szerepét a megkülönböztetés járulékos elemeként értelmezhetjük.¹⁹ Ezért feltételezhető, hogy rituális okok miatt helyezték el a 42. sír halottját fordítva, a szabályosan eltemetett halottak fektetésétől eltérően.

A feltárás során csupán néhány sírnak a formájáról sikerült pontos adatokat gyűjteni. Az ásatási dokumentáció alapján két típusba sorolhatók a sírgödörök alakjának változatai. Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödörbe temették a 17., a 19. és az 55. sír halottjait. (10. kép 2–3, 11. kép 10.) A sírgödör alakja láb felé keskenyedő, lekerekített sarkú volt a 21., 44., 47. és az 52. sír esetében. (10. kép 4, 11. kép 6, 8–9.) Ezek a sírok a temetőrészlet délnyugati részén, egymás közelében helyezkedtek el. A 21. és a 44. sírban felnőtt csontváza feküdt, medencére helyezett, összekulcsolt kezekkel. A 44. sírban bizonyosan férfi volt. A 47. és az 52. sírban szintén felnőtteket helyeztek el, a 47. sírban férfi, az 52. sírban pedig nő nyugodott.

A feltárt temetőrészlet sírjai közül 65 sír mélységéről rendelkezünk adatokkal.²⁰ A legjellemzőbb a 60 és 80 cm közötti mélység volt (46,1%). Kevésbé gyakori a 40 és 59 cm közötti (16,9%), és a 81 és 90 cm közötti (13,8%) érték. Csupán nyolc csontváz feküdt 91 cm-nél mélyebben (12,3%), és hét sír halottját temették 39 cm-nél sekélyebbre (10,7%).

Az ásatási dokumentáció két sír esetében tesz említést *koporsóra utaló nyomokról*. A 6. sírban gyermek csontváza feküdt, s nem messze tőle, északkeleti irányban helyezkedett el a 8. sír. Mindkettő melléklet nélküli volt, de az utóbbiból felnőtt csontváza került napvilágra. Mindkét temetkezésnél valószínűleg szegetlen, fából készült sírládát

¹⁷ Tettamanti 1975. 91.

¹⁸ Tettamanti 1975. 93.

¹⁹ Szabó 1976. 66.

²⁰ A feltárás során a sírok mélységét nem az eredeti, hanem a legalulult felszíntől mérték.

használtak, amelyek ezen a területen, tehát a Tiszától keletre voltak gyakoribbak.²¹ A temetőrészlet további sírjainál is feltételezhető a koporsó, ám az e tekintetben kedvezőtlen talajviszonyok miatt nem sikerült megfigyelni azokat.

A feltárt csontvázak többsége *háton fekvő, nyújtott helyzetű* volt. Karjaik nyújtva, néha kissé behajlítva, a medencére téve feküdtek. A karoknak ez utóbbi típusú elhelyezése, valamint a kezeknek a medencén való összekulcsolása (21., 44., 60. sír) elterjedt szokás volt, s nem jelent ún. „rituális kéztartást”.²² (10. kép 4, 11. kép 6.) A medencére hajlított karok helyzete ugyanis nem sorolható a keresztény rítus félreismerhetetlen jegyei közé.²³ Négy esetben fordult elő, hogy a karok derékszögben behajlítva helyezkedtek el a medencén. A 33. és az 59. sírban a jobb alkar, az 55. és a 64. sírban pedig a bal volt ebben a helyzetben.²⁴ (11. kép 2, 10.)

A vázak fektetésének rendellenességei általában a temetkezési szokások hitvilági hátterének értelmezésével nyernek magyarázatot. A zsugorított temetkezések, a hason fekvő halottak, és a keresztezett végtagokkal eltemetett halottak esetei együtt tárgyalandók, mivel mindhárom típus a halott visszajárása elleni védekezés elemeként értékelhető.²⁵

A Szabó János Győző által megállapított rendellenes fektetési típusok közül²⁶ az I. 3. számúnak felel meg a 22. és a 61. sír gyermekcsontvázainak helyzete. (10. kép 5.) Mindkét esetben a törzs nyújtva helyezkedett el, a lábak pedig a medencétől lefelé oldalra fordítva, felhúzza feküdtek. A 61. sír csontvázának bal lába behajlítva, a jobb nyújtva, a bal bokára téve helyezkedett el. Ezen típusú fektetésekkel kapcsolatban jegyzi meg Szabó János Győző, hogy a kicsire magásott sírgödörben a halottat valószínűleg a hullamerevség állapotában, igen gondatlanul helyezték el, így keletkezhetett a zsugorított, vagy „kuporított” helyzet.²⁷ A rendellenesen eltemetett gyermekek esetében jogosan gondolhatunk a néphitben a „váltott gyermek” gondolatköréhez kapcsolódó hiedelmekre.²⁸

A 24. sír férfi halottját hasra fektetve helyezték sírba oly módon, hogy karjait könyökben behajlították, lábait kissé felhúzták.²⁹ (10. kép 6.) A melléklet nélküli csontváz a temetőrészlet északnyugati részén került napvilágra. A hasra fektetés lényege az arcnak a föld felé fordításában rejlik. A Gonosz nézése az élők felé ilyen módon lehetetlen, a lélek nem tud visszatérni a szájon, vagy a szemeken keresztül a testbe, így a meghalt nem fog visszatalálni a falujába, nem zaklatja az élőket.³⁰

²¹ Tettamanti 1975. 94.

²² Szabó 1976. 35.

²³ Szabó 1976. 83.

²⁴ A Szegvár-Szőlőkaján feltárt X. századi temető sírjainál volt megfigyelhető az ún. „enyhébb rituális kéztartás”, amikor az egyik kar derékszögben behajlítva az ágyéksígyolyákra helyezve, a másik pedig a test mellett nyújtva volt, vagy a medencére hajlították. (Szabó 1976. 99., Lőrinczy 1985. 156.) Ez utóbbi típus felel meg az örménykúti temető négy sírjában megfigyelt kéztartásnak.

²⁵ Tettamanti 1975. 101.

²⁶ Szabó 1976. 36.

²⁷ Szabó 1976. 67.

²⁸ Szabó 1976. 72.

²⁹ Megfelel a Szabó János Győző által megállapított III. 4. típusnak. (Szabó 1976. 36.)

³⁰ Szabó 1976. 66.

A hasra fektetett halott közvetlen közelében tárták fel a 25. sírban nyugvó nő csontvázát. Karjai deréktájon kereszttezve feküdtek, lábait térdben behajlítva, kissé felhúzták. Ebben az esetben is a visszajáró halottól való félelem miatt helyezték el kereszttezve a halott végtagjait.

A temetőrészlet feltárása során több sír esetében is észlelni lehetett – az ásató megállapítása szerint korabeli – *bolygatások nyomait*. A 11., 17., 75. és a 84. sír csontvázainak nyakcsigolyái hiányoztak, a 21., 47., 53., 65. és a 67. sírban pedig a mellkason lehetett bolygatásra utaló rendellenességeket megfigyelni. (10. kép 2, 4, 11. kép 8.)

A néphitben még a közelmúltban is fellelhető volt, hogy a vasnak, az éles vastárgyaknak varázserőt tulajdonítottak, s bajelhárító, rontást elűző céllal kerültek az elhunytak mellé. A sírokban talált munkaeszközöket, *vastárgyakat kultikus céllal* helyezték a halott közelébe azzal a szándékkal, hogy a meghalt a másvilági léte során a tárgyak „bajelhárító erejét” hasznosíthassa, a Gonosz ne költözhesse be az elhunyt testébe.³¹ A tárgyalt temetőrészlet sírjai közül az 59., 60., 80. és a 84. sírban volt a halott mellett vaskés. A 60. sírban az említett kés mellett egy vascsipesz töredékei is előkerültek a sírból. (6. kép 1–2.) A 83. sírban egy terhes nő nyugodott. A mellkasi rész bal oldalára egy szegecselt vaslemez töredékét helyezték. (6. kép 9.) A vascsipesz esetének kivételével szinte bizonyos, hogy a többi vastárgyat a fent említett babonás meggyónások miatt temették el a halottakkal.

A XI. század második évtizedétől fordulnak elő *pénzek a sírokban*. A túlvilágra átszállító révérsznek szánt ún. „Charon-péNZ” elsődleges előfordulási helye a szájban, valamint a koponyán és környékén volt.³² Az Örménykút 13. számú lelőhelyen feltárt temetőben a 19. sírban az állkapocs bal szöge alatt, a 28. sírban a halott szájában, a 32. sírban az állkapocs jobb oldalán, a 37. sírban a bal térd magasságában, a 40. sírban pedig a jobb bokacsont mellett került elő pénz. (10. kép 3, 11. kép 1.) Az említett öt pénzleleles sír a temetőrészlet délkeleti részén, egymástól kis távolságra helyezkedett el. A temetőnek ezen a területén feltárt többi sír leletei, valamint a pénzeknek a kelezése alapján ez a temető legkésőbbi sírokat tartalmazó szeglete.

A leletanyag

A temető 24 sírjában voltak mellékletek (28,3%). A temetkezési szokások tekintetében már tárgyalt vastárgyakon és pénzekon kívül, szinte csak ékszereket helyeztek a halottak mellé.

A korszakban általános *S-végű hajkarikáknak* több típusa is előfordult a temetőben. A kisméretű, ezüst, sima, *S-végű hajkarikák* átmérője 15–19 mm között volt. Az 1. és a 39. sírban csak egy (4. kép 1, 18.), míg a 9. és 28. sírban két ilyen karikát találtak (4. kép 2, 4, 5. kép 3, 5.). A 83. sírból az előző típusnak két nagyobb, 22 és 24 mm-es változata került elő. (6. kép 11, 14.) A bronzból készült, sima, *S-végű hajkarikákból* nagyobb példányokat sikerült feltárni, mint a kisebb méretű, ezüstről készült karikákból.

³¹ Solymossy 1933. 97., László 1944. 88.

³² Tettamanti 1975. 103.

A 11. sírban két 18 mm-es (4. kép 5, 7.), a 34. sírban egy 29 mm-es (4. kép 17.), a 41. sírban pedig egy 20 és egy 24 mm-es darab volt (5. kép 7, 9.). A sima, S-végű hajkarikák 960/970 körül váltották fel a sima hajkarikákat a Kárpát-medencei temetők leletanyagában. Ez a váltás az Alföldön később zajlott le, az S-végű hajkarikák használata az adott régióban csak a XI. század közepétől vált tömegessé.³³ Ilyen módon a vastagabb huzalú, nagyobb méretű darabok megjelenése is a XI. század közepére tehető, a bordázott, S-végű hajkarikákkal együtt.³⁴ Ez utóbbi típusnak két példánya a 19. sír csontváza mellett volt. (4. kép 8, 9.) A 79. sírban egy nagyméretű, 26 mm-es hajkarika volt (5. kép 17.), a 83. sírban fekvő nő ujjaira pedig gyűrű gyanánt húztak két letört végű, bordázott karikát (6. kép 11, 13.). Mindössze három sírból került elő hajkarika más, kronológiailag értékelhető lelettel együtt. A 9. sírban a két kisméretű, ezüst, sima, S-végű hajkarika mellett egy sodrott ezüstgyűrű volt. (4. kép 2–4.) A 28. sír hasonló típusú karikái mellett egy I. László kori érem (5. kép 2–5.), a 19. sír ezüst, bordás, S-végű hajkarikái mellett pedig egy Salamon király korából való denár került napvilágra (4. kép 8, 9, 15.).

Hajkarika gyanánt használhatták az 52. és a 71. sírból előkerült, kerek átmetszetű, *sima bronzkarikákat*. (5. kép 12–13, 16.) Mindkét sírban a koponya mellett helyezkedtek el az ékszerek. Az 52. sírban a koponya mindkét oldalán, a 71. sírban csak a koponya jobb oldalán volt egy ilyen tárgy. Pontos keltezésük nehézkes, ebben talán az nyújthat segítséget, hogy az 52. sírban a hajkarikákon kívül egy harmadik, a hajkarikáknál vastagabb, hasonló bronzkarika volt *gyűrűként* a halott bal kezének középső ujján. (5. kép 11.) Az ilyen gyűrűk megjelenése Szőke Béla szerint a XI. század elejére tehető, s használatuk a század végéig bizonyos.³⁵ Ez alapján talán a sima karikák is erre a kronológiai szakaszra keltezhetők, megkülönböztetve őket a X. században használt sima karikáktól, amelyeknek a használatát az S-végű hajkarikák váltották fel a fent már jelzett időpontban. Ezek a X. századra helyezhetők, sima, nyitott hajkarikák sokkal vékonyabb huzalból készültek, mint a tárgyalt példányok.

A *nyakperek* a Bijelo Brdo-i kultúra jellegzetes darabjai. A nyakperekkel kapcsolatos állásfoglalásokat átfogóan Szabó János Győző összegezte.³⁶ Véleménye szerint a vékonyabb huzalú példányok korábbiak, mint a vastagabb szálból készültek. Megjelenési idejük azonos a sima, S-végű hajkarikák feltűnésével. A 4,5 mm fölötti átmérőjű darabok tovább voltak részei a leletanyagnak a Kárpát-medencében, mint a vékonyabbak. A sarudi temetőben előfordult nyakperek többségét gyermekek viselték.³⁷ Örménykúton, a temető 74. sírjában nyugvó kislányt temették nyakperccel a nyakában. A három vékony huzalból sodrott ékszerre egy kis bronzgyűrűt húztak, hogy még díszesebb legyen. (7. kép 1.) Ezt a díszítési módot Szőke Béla is említi.³⁸ A sírból előkerült a nyakperecen kívül két bronz, nyitott pántgyűrű, valamint négy nagyobb, folyatott díszítésű és egy kisebb, sima, nyomottgömb formájú pasztagyöngy is. (7. kép 2–8.)

³³ Mesterházy 1965. 104.

³⁴ A korai darabok átmérője nem éri el a 20 mm-t. (Szőke 1962. 86.)

³⁵ Szőke 1962. 97.

³⁶ Szabó 1980. 52.

³⁷ Szabó 1980. 54.

³⁸ Szőke 1962. 92.

A tárgyalt korszak temetőiből előkerült *gyöngyök* tipológiája és kronológiai elhelyezése meglehetősen kidolgozatlan. Az örménykúti sírokban az üvegpasztából készült gyöngyöknek több típusa is megtalálható volt. Apró, 3–4 mm átmérőjű, világosbarna színű gyöngyök voltak a 28. sírban, I. László denárjával keletkezve. (5. kép 1.) Nyomottgömb formájú, az előzőeknél nagyobb átmérőjű, sötét és világos színű gyöngyök a 23. (4. kép 10–14.), és a 60. sírból (6. kép 6–7.), ezekkel megegyező nagyságú és formájú, de folytatásos díszű darabok pedig szintén a 60. sírből kerültek elő (6. kép 3–5.). A folytatásos eljárással, tehát az alapszíntől eltérő színű üvegpasztacsíkok ráfolyatásával készült példányok nagyobb méretű változatai a már említett, 74. sírban fekvő kislánynal voltak eltemetve. (7. kép 2–6.) A sírokból összesen 2 db, az előzőekhez hasonlóan üvegpasztából készült, fehér színű, hordó alakú, 6 mm átmérőjű gyöngy ismert. Ez a típus a 11. sírban két bronz, sima, S-végű hajkarikával együtt (4. kép 6.), a 64. sírban pedig magányosan fordult elő (5. kép 15.). A felsorolt gyöngyök keletkezésükre igen kétséges, a tárgyalt típusok nagyrészt a X. század végétől egészen a XII. század elejéig helyezhetők el kronológiailag, ami a pontosabb datálást nem segíti elő.

A feltárt sírokból két *karperecnek* tűnő tárgy került elő. A 86. sírban egy férfi volt eltemetve a lovával együtt. A feldúlt sírból, amelyben az emberi és lócsontok teljesen összekeveredve feküdtek, egy bronz fülesgomb, nyílhegyek tuskái, és egy nagyon vékony, ezüstlemezről készült, 7 mm szélességű pántkarperec töredékei kerültek napvilágra. (9. kép 1–6.) A sír mindenképpen a temető betelepítésének korai szakaszára keltezhető, vagyis a sír – a teljes leletegyüttest vizsgálva – bizonyosan X. századi, legfeljebb a XI. század elejéről származhat. A vékony ezüstlemezről kivágott „karpereccel” kapcsolatban írta Szőke Béla, hogy a köznépi temetőkből is feltűnő, kikerekedő végű, valamint a pödrött végű, szintén ezüstlemezről készült példányok nem tévesztendőek össze a honfoglalás kori sírokban a csuklón, vagy a bokán előforduló, vékony ezüstlemezről kivágott, keskeny szalagokkal, amelyeknek pontos rendeltetése ismeretlen.³⁹ Mivel jelen esetben csupán apró, összeilleszthetetlen töredékekről van szó – amelyek valóban egy igen vékony lemezről kivágott, keskeny szalagot alkottak valaha –, inkább az utóbbi, talán a halotti öltözéket ékesítő, keskeny ezüstszalagokra gondolhatunk, semmiképp sem figyelmen kívül hagyva a sír bolygatott voltát. Ez utóbbi feltevésünket alátámasztja az is, hogy az említett ezüstlemez karperecek kizárólag női sírokból, míg a keskeny ezüstszalagok férfisírokból ismertek.⁴⁰

A 26. sírban fekvő nő jobb alkarjára egy kissé elkeskenyedő végű, négyszögletes átmetszetű bronzkarperecet húztak, melynek külső oldalát ferde rovátkolással díszítették. (4. kép 20.) A csontváz koponyájának jobb oldalán egy ezüst, sima, S-végű hajkarika feküdt. Ez a típus, az előzővel ellentétben jól ismert a XI. századi köznépi temetők anyagában. Megjelenésük ideje azonos volt az S-végű hajkarikákéval. A XI. század folyamán a korábban egyenletes keresztmetszetű karperecek helyett a közepén megvastagodó példányok váltak gyakoribbá, használatuk a XII. század elejéig tartott.⁴¹ A tárgyalt

³⁹ Szőke 1962. 71.

⁴⁰ Szőke 1962. 71.

⁴¹ Szabó 1980. 66.

típusú karperecek külső oldalának rovátkolással történt díszítése nem túl gyakori, de ismert.⁴²

A sírok feltárása során 5 gyűrű került napvilágra. A 9. sírban fekvő nő jobb kezének egyik ujjcsontján egy sodrott, nyitott ezüstgyűrű volt. (4. kép 3.) A gyűrű három huzalból sodrott, végei elkalapáltak. A sírból a gyűrűn kívül még két ezüst, sima, S-végű hajkarika is előkerült. (4. kép 2–4.) A sodrott gyűrűk az S-végű hajkarikák megjelenése után nem sokkal, a X. és XI. század fordulóján tűntek fel a Kárpát-medencei leletanyagban, és a XI. század végéig fordultak elő. A tárgyalat gyűrűtípust Szőke Béla nem sorolja a gyakori leletek közé, szemben a fonással előállított ezüstgyűrűkkel.⁴³

A már többször említett 74. sírban fekvő kislány jobb kezének gyűrűsujján egy sima, egymásra hajló végű, bronz pántgyűrű (7. kép 7.), középső ujján pedig egy kétsoros, függőleges irdalással díszített, az előzőhöz hasonló formájú, bronz pántgyűrű volt (7. kép 8.). Mindkét pántgyűrűt közepén kissé megvastagodó keresztmetszetű lemezről hajlították. A pántgyűrűk között a korszakban a díszítetlen példányok gyakoribbak voltak, mint a díszítettek.⁴⁴ A sima, közepén megvastagodó keresztmetszetű gyűrűket a sodrott ezüstgyűrűkkel és a sima, S-végű hajkarikákkal Jochen Giesler azonos kronológiai síkon helyezte el.⁴⁵ Szőke Béla szerint a XI. század első felében még viselték az ilyen típusú pántgyűrűket.⁴⁶ Szőke Béla Miklós és Vándor László valószínűsíti, hogy hasonló példányok egészen a XI. század második feléig használatban voltak a pusztaszentlászlói temetőben.⁴⁷

A 28. sírban fekvő gyermek csontvázának bal bordaíve alatt feküdt egy igen vékony ezüsthuzalból készült, kisméretű, kerek átmetszetű karika, amely gyűrű gyanánt is szolgálhatott. (5. kép 4.) A sírt egy I. László denár keltezte. Az 52. sírban a csontváz bal kezének középső ujján egy sima, kerek átmetszetű, nyitott bronzkarika volt (5. kép 11.), a koponya mindkét oldalán pedig egy-egy, az előzőhöz hasonló, sima bronzkarika feküdt (5. kép 12–13.). A három karika közül az, amelyik gyűrűként szolgált, a másik kettőnél jóval vastagabb volt, ám mindhárom karika átmérője nagyjából megegyezett. A különböző átmetszetű, sima, nyitott karikagyűrűk keltezése nem könnyű. Szőke Béla a XI. század elejére helyezte megjelenésük időpontját, s véleménye szerint használatuk a század végéig kimutatható.⁴⁸

A leletanyag értékelésének segítségével felállítva a feltárt sírok relatív kronológiai sorrendjét, kiderül, hogy a temető legkorábbi temetkezései az 5. és a 86. sír. Mindkét sírban férfi feküdt, mellékleteik teljesen eltérőek voltak a temető többi sírjában nyugvókétól. Az 5. sírban két, feltehetően vállas típusú kengyel széttöredezett darabjai (8. kép 1–5.) és egy nagyméretű hevedercsat töredékei (9. kép 7–8.) voltak a halott lába-

⁴² A nagyváradai temetőből említ egy hasonló darabot Szőke Béla. (Szőke 1962. 95.) Medgyesi Pál Sarkadkeresztúrról közölt egy Salamon pénzzel keltezett példányt, amely az örménykútihoz hasonlóan a sírban fekvő nő csontvázának jobb alkarján volt. (Medgyesi 1993. 489.)

⁴³ Szőke 1962. 97.

⁴⁴ Szőke 1962. 96.

⁴⁵ Giesler 1981. Taf. 53.

⁴⁶ Szőke 1962. 97.

⁴⁷ Szőke–Vándor 1987. 68.

⁴⁸ Szőke 1962. 97.

inak közelében, eredeti helyzetükből kimozdítva. A kengyelek szárainak átmetszete ovális vagy kerek, a hevedercsatot viszont laposra kalapált, téglalap keresztmetszetű vaspálcából készítették. Ez a típusú kengyel a X. századi magyar leletanyag jellegzetes darabjaként értékelhető.

A 86. sírban egy férfi feküdt a lovával együtt, ám csontjaik teljesen összekeveredve hevertek, a sír bolygatott volt. A csontok közül előkerült négy darab apró vastüske, amelyek valószínűleg *nyílhegyek* töredékei lehetnek, bár mindegyiknek csak a vesszőhöz csatlakozó tuskéje maradt meg. (9. kép 1–4.) Lovas sírból való előkerülésüket figyelembe véve, ezeket a darabokat az előző vastárgyakhoz hasonlóan a X. századra, legfeljebb a XI. század elejére keltezhetjük.

A korábban tárgyalt karperecek kapcsán már említettük azt a vékony, keskeny *ezüstszalagot*, ami szintén a 86. sírban volt, és kronológiailag a temető korábbi szakaszára, a X. századra, esetleg a XI. század kezdetére keltezhető. A sírnak és a leletegyüttesnek a temető korábbi periódusára való datálását támasztja alá az a kisméretű, tömör, *bronz fülesgomb*, ami hasonlóképpen ebből a temetkezésből került elő. (9. kép 5.) Szőke Béla szerint a XI. század kezdetére a leletanyagból teljesen eltűntek a bronz fülesgombok.⁴⁹

A kultikus célból a sírba helyezett vastárgyak említésénél már számba vettük a temetkezésekből előkerült *vaskéseket*. Ezek a tárgyak sajnos mind igen rossz megtartásúak voltak, tipologizálásuk ezért nem igazán lehetséges. A temető négy sírjában volt a halott mellett vaskés: az 59., 60., 80. és a 84. sírban. (5. kép 14, 6. kép 2, 8, 15.) A késeknek általában csupán a pengérsze maradt meg. Mindegyik darab kb. 8–10 cm-es pengéjű késnek a töredéke. A késes temetkezések közül csak a 60. sírből került elő a késen kívül más, kronológiailag értékelhető lelet is.

A 60. sírban fekvő nő bal kezének közelében helyezték el a már említett vaskést és egy *vascsipeszt*. (6. kép 1–2.) A bal lapockacsonton három folytatott díszítésű és két sima, nyomottgömb formájú pasztagyöngy feküdt. A gyöngyök a XI. század második felére kelteznek a sírt. A kisméretű vascsipesz nem gyakori lelete a korszak temetőinek.

Összesen öt sírban találtak *pénzt* a feltárás során. A 19. sírban Salamon király (1063–1074) denára volt. (4. kép 15.) I. László király (1077–1095) pénzei kerültek elő a 28. és a 32. sírből, valamint a 37. és a 40. sírből – minden temetkezésből egy-egy példány. (4. kép 16, 19, 5. kép 2, 6.) A temető leletei közül a pénzek a legpontosabban keltező leletek.⁵⁰ Mivel a két király uralkodási ideje együtt is csak néhány évtizedet ölel fel, a pénzek megszakítás nélküli, kb. 25–30 éven belüli földbe kerülésével számolhatunk. Ez azért is feltételezhető, mivel az éremleletes sírok egymástól nem nagy távolságra kerültek napvilágra.

A 49. sírből, a csontváz koponyája alól előkerült apró, vékony *ezüstlemez* töredékének eredeti funkcióját nem lehetett megállapítani a tárgy egészen apró mérete miatt. (5. kép 10.) A töredéken valamiféle préselt díszítés nyomai figyelhetők meg.

⁴⁹ Szőke 1962. 99.

⁵⁰ I. László uralkodásának idején még forgalomban lehettek Salamon király denárjai is, elkerülve a kötelező pénzbeváltást. Ilyen módon a két király uralkodási ideje közötti hiátust a temetkezések sorrendjének tekintetében még rövidebbnek vehetjük, hiszen nem biztos, hogy a Salamon pénzzel keltezett sírt még Salamon király uralkodásának idején megásták. (Szőke–Vándor 1987. 78–79.)

A temető keletzése⁵¹

Az előkerült leletanyag értékelése során megvizsgáltuk az egyes *lelettípusoknak* a keletzési lehetőségeit. A temető használati idejéről az említett tárgyak egyenkénti értékelését összesítve tehetünk megállapításokat. A leletektől függetlenül, de szintén a temetőhasználat idejére vonatkozóan szolgálhat információval a korábbi síroknak a későbbiek ásásakor történt esetleges bolygatása. Ilyen jelenség a temetőben egy kivételtől eltekintve nem volt megfigyelhető, ami arra utal, hogy a sírok megásásakor ismerték a korábbi temetkezések pontos helyét, a felszínen látható sírjelek voltak. Tehát a temetőt nem használták olyan hosszú ideig, hogy a korábbi temetkezések helye feledésbe merült volna a későbbi sírokat megásók számára.

A leletanyag *kronológiai besorolásáról* készített táblázat az egyes lelettípusok áttekintésénél már idézett szakirodalmi hivatkozások alapján állt össze, s az ott megállapított keletzési határokat ábrázolja. (12. kép.) A temető használati idejét akkor kapjuk meg, ha a sírokból előkerült tárgyak használati terminusainak az azonos szakaszait keressük meg.

A táblázatban felsorolt 16 tárgytypus két csoportra osztható a fent említett szempontok szerint. Az *első csoportban* azok a leletek szerepelnek, amelyek a korai időszakra, tehát a X. századra vagy a XI. század elejére keltezhetők. Ezeknek a tárgyaknak (vas-kengyel, ezüstszalag, bronz fülesgomb, nyílhegyek) a használati ideje a XI. század elején lezárul.⁵² Megjegyzendő azonban, hogy a honfoglalás korának meghatározott mellékletekkel ellátott sírok a Dél-Alföldön, illetve az Alföldnek a Tisza és a Körösök által határolt területén több esetben akár a XI. század első harmadáig is keltezhetők, vagyis ezek a tárgyak nem jelentenek kizárólag X. századi eltemetést.⁵³ Történetileg is alátámasztható a pogány rítusra utaló mellékletekkel eltemetettek temetési idejének későbbre keletzése az adott területen. A Tiszántúlnak ez a régiója ugyanis Ajtony uralma alatt volt egészen 1028-ig, így a krisztianizáció is csak később, az 1030-as és 1040-es években indulhatott meg. Valójában azonban itt csak a Vata-féle lázadás leverése után vált általánossá a kereszténység.⁵⁴ A pogány szokások továbbélése tehát a XI. század elejéig feltételezhető, így az 5. és a 86. sír keletzése a fentiek figyelembe vételével akár a XI. század első harmadáig is elképzelhető.

A *második csoport* leletei a XI. század második harmadától voltak használatban. A Kárpát-medencei leletanyagban való előfordulásuk a X. század végén, illetve a XI. század folyamán indul, és nagyobb részt a XII. század elejére le is zárul (S-végű hajkariakák, sodrott nyakperec, pántgyűrűk, négyszögletes átmetszetű karperec, Salamon illetve I. László király pénzei, stb.). Az első csoport keletzéséhez hasonlóan, itt is figyelembe kell vennünk egyes leletek előfordulási sajátosságait az adott régióban. Az S-végű

⁵¹ A temető részleges feltártsági foka miatt a teljes temetőre érvényes kronológiai és betelepítési megállapításaink nem lehetnek. Megfigyeléseink csak az említett csatornaszakasz területén feltárt temetőrészletre vonatkoznak. Elemzésünk is csak a kiásott sírok alapján készült, a temető esetleges későbbi, teljes feltárása mindenképp módosíthatja megállapításainkat.

⁵² A 86. sír korai keletzését jelzik a sírban talált lócsontok is.

⁵³ Vályi 1994. 391.

⁵⁴ Vályi 1994. 392.

hajkarikák az Alföldön később, csak a XI. század második harmadában, illetve tömegesen csak a század közepén jelentek meg.⁵⁵ Ezen második csoport tárgytypusainak használati terminusai között a közös szakaszt megkeresve, tehát amikor azonos időben létezett az összes előforduló darab, egy viszonylag rövid, alig 30–40 éves időszakot kapunk. Az eltemetések zöme ekkor történhetett.

A temető használati ideje ezek alapján két időszakra bontható: az első szakasz a X. századra, talán a század végére, vagy a XI. század elejére esik, a második szakasz pedig a XI. század második felére, utolsó harmadára, a kb. 1065/70-től 1095/1100-ig terjedő időszakra tehető. A korai leleteket tartalmazó sírok a feltárt terület északnyugati részén, egymástól nem nagy távolságra helyezkedtek el. Ide gyakorlatilag csupán két sír sorolható, az 5. és a 86. számú temetkezések. Mindkettő a Maczonkai-domb legmagasabb pontja közelében helyezkedett el, a feltárt terület nyugati határán. A többi sírt a domb keleti lejtőjén, az alacsonyabban fekvő részeken ásták meg.

A korai sírok és a többi, ezektől keleti irányban talált, későbbi sírok között nemcsak *kronológiai*, hanem *területi elkülönülés* is megfigyelhető. A dombtetőn lévő, feltáratlan terület rejtheti a többi korai sírt, míg – a temető pillanatnyilag megfigyelhető struktúráját tekintve – a domb lába felé eső területeken inkább a későbbi sírok lehetnek még földben. A temetkezések pontosabb időrendi besorolása révén – vagyis az egyes sírok leletegyütteseinek keltezése során – körvonalazódni kezdett a temető betelepítésének egy lehetséges relatív kronológiai sorrendje. Ezek szerint a korai sírok az említett északnyugati részen voltak, a többi temetkezéstől többé-kevésbé elkülönülve (5. és 86. sír). A következő periódus sírjait a temetőrészlet délkeleti részén ásták meg (1., 9., 11., 59. sír és környéke), az ezektől valamivel későbbi sírok pedig tőlük nyugatra helyezkedtek el (26., 79., 83. sír és környéke). A temetőrészlet legkésőbbre keltezhető temetkezései a feltárt terület északkeleti részén kerültek napvilágra (19., 28., 32., 34., 37., 40. sír és környéke). Ezek a megállapítások természetesen nem jelentenek folyamatos, egymás után történő betelepítést, hiszen arra is gondolhatunk, hogy a temető területén egymással párhuzamos időben több ponton indultak meg a temetkezések. Az első sírok körül következtek azután valószínűleg a későbbi temetkezések, amelyek az idő előrehaladtával lassan lefedték a köztes területeket.

A fenti periódusoknak semmiképp sincsenek éles határaik, az összemosódás viszont nehezen követhető a mellékletes sírok viszonylag alacsony száma miatt. A vázolt kronológiai csoportok inkább a temető egészének időbeli változásait jelzik, ilyen módon a temető betelepítésének csak a főbb tendenciái rekonstruálhatók. A legkorábbi sírok X. század végi, XI. század eleji keltezése és a későbbi sírok zömének a XI. század második felére, illetve utolsó harmadára való meghatározása közötti kronológiai hiátus az eltemetések folyamatosságának megszakadására utal. A két szakasz közötti átmenetet, ami akár 50–60 éves időtartam is lehet, csak néhány, ebben a kérdéses időszakban is használatban lévő tárgytypus köthet össze (vékony huzalból készült, sima, S-végű hajkarika, sodrott nyakperec, apró pasztyagöngyök). Ezeknek a tárgyaknak az erre a századra való keltezése azonban – még ha egy-egy sírban biztosan későbbi tárgyak nél-

⁵⁵ Mesterházy 1965. 104.

kül fordultak is elő – semmiképp sem lenne megalapozott. Valójában inkább egy olyan, kb. 40–50 éves hiátussal számolhatunk, ami a temető folyamatos használatát a XI. század első felében megszakította.

Történeti háttér

I. László törvényei Kálmán uralkodása alatt nyertek megerősítést a templomépítéssel, valamint a templom körüli temetkezéssel kapcsolatban. Ekkortól vált általánossá a „pogány” temetők felhagyása és a falusi templomok körüli temetők megnyitása. Az Örménykút 13. számú lelőhelyen feltárt temetőrészlet legkésőbbi sírjait még a XII. század kezdete előtt megásták, s a temető használata I. László uralkodását követően lezárult. A hasonló időszakra keltezhető, ugyanilyen típusú temetők használata általában 1100 körül szűnt meg.⁵⁶ A fent említett törvények érvényesítése tehát párhuzamba hozható a korábbi temetők felhagyásának idejével, Kálmán uralkodásától kezdődően a templom körüli temetőket használták.

A tárgyalt temetőrészlettől kb. 400 méterre északra, az Örménykút 14. számú topográfiai lelőhelyen, a középkori forrásokból Bercsényegyháza néven ismert település helyét sikerült azonosítani a terepbejárások során. A területről a 13. számú lelőhelyhez hasonlóan már 1911-ben előkerültek temetkezések, akkor összesen 22 sírt tárt fel Krecsмарik Endre. A koporsós sírok egyikéből II. Béla kori (1131–1141) érem került napvilágra. A területen Árpád-kori templom nyomaira is bukkantak az említett topográfiai terepbejárások során, s az épület környezetében szintén az Árpád-korra keltezhető településnyomokat lehetett megfigyelni.⁵⁷ Szatmári Imre 1992-ben ásatást vezetett a területen.⁵⁸ A feltárás során az Árpád-korban épült, és még az Árpád-korban el is pusztult, kisméretű templom két periódusát sikerült megfigyelnie. A templom körül néhány melléklet nélküli, koporsós temetkezés is napvilágra került.⁵⁹ Az 1100. év táján, az említett törvények érvényesítésének értelmében lezajlott temetőváltás ebben az esetben jól követhető. Megalapozottnak látszik tehát az a feltételezés, hogy a XI. századtól folyamatosan itt élő népesség, az említett rendelkezések értelmében, az 1100. év körül felhagyta korábbi, „pogány” temetőjét, és az újonnan épült templom köré, a megszentelt földbe kezdte halottait temetni.⁶⁰

IRODALOM

Giesler 1981.

Jochen Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo Kultur. Prähistorische Zeitschrift 56 (1981) 3–167.

⁵⁶ Tettamanti 1975. 89., Szőke 1956. 126.

⁵⁷ Jankovich–Makkay–Szőke 1989. 344.

⁵⁸ Szatmári 1994. 74.

⁵⁹ Köszönettel tartozom Szatmári Imrének a feltárásról nyújtott információkért, valamint azért, hogy a közöletlen ásatás dokumentációját megtekinthettem.

⁶⁰ A kéziratot 1995. májusában zártam le. A 4–11. kép rajzait Borbíró Márta készítette.

Jankovich–Makkay–Szőke 1989.

Jankovich B. Dénes–Makkay János–Szőke Béla Miklós: Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás. (Szerk.: Makkay János) Budapest, 1989.

Juhász 1991.

Juhász Irén: Örménykút 13. lelőhely. Rég. Füz. 43 (1991) 12.

Krecsmarik 1911.

Krecsmarik Endre: Szarvasi középkori és őskori leletekről. Arch. Ért. 45 (1911) 378–382.

László 1944.

László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.

Lőrinczy 1985.

Lőrinczy Gábor: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője. – Das Gräberfeld von Szegvár-Szőlőkalja aus den 10. Jh. Com. Arch. Hung 1985. 141–162.

Medgyesi 1993.

Medgyesi Pál: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. – Ein Gräberfeld aus dem 10–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. HOMÉ XXX–XXXI/2 (1993) 487–511.

Mesterházy 1965.

Mesterházy Károly: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Karpatenbecken. DMÉ 47 (1965) 95–113.

Réthy 1899.

Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae I. Árpádházi királyok kora. Budapest, 1899.

Solymossy 1933.

Solymossy Sándor: A vas babonás ereje. – Die abergläubische Kraft des Eisens. Ethn. XLIV (1933) 97–117.

Szabó 1976.

Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában III. – Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Árpádenzeit bei Sarud. EMÉ XIV (1976) 17–89.

Szabó 1980.

Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud. EMÉ XVI–XVII (1980) 45–136.

Szatmári 1994.

Szatmári Imre: Örménykút 14. lelőhely. Rég. Füz. 46 (1994) 74.

Szőke 1956.

Szőke, Béla: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. *Studia Slavica* II (1956) 119–155.

Szőke 1962.

Szőke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *Régészeti Tanulmányok* I. Budapest, 1962.

Szőke–Vándor 1987.

Szőke Béla Miklós–Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Budapest, 1987.

Tettamanti 1975.

Tettamanti Sarolta: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken. Stud. Com.* 3 (1975) 79–123.

Vályi 1994.

Vályi Katalin: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973 (Megjegyzések a terület korai történetéhez). – *Landnahmezeitliche Gräber in Szer 1973 (Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes)*. In.: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* (Szerk.: Lőrinczy Gábor) Szeged, 1994. 387–403.

RÖVIDÍTÉSEK

Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
Com. Arch. Hung.	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
DMÉ	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
EMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
Ethn.	= Ethnographia, Budapest
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek, Budapest
Stud. Com.	= Studia Comitatus, Szentendre

Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút

– András Liska –

Resümee

Im nordöstlichen Teil der Gemarkung von Örménykút, im Komitat Békés, befindet sich eine etwa 2 m hohe, hügelartige Erhebung (*Abb. 1*). Auf dieser unter dem Namen Maczonkai-Hügel bekannten Höhe wurden 1911 mehrere Skelette ohne Beigaben gefunden. Bei topographischen Geländebegehungen des Gebietes gelang es, neolithische, kupferzeitliche sowie arpadenzeitliche Siedlungsspuren zu beobachten (*Abb. 2*).

An der Fundstelle führte Irén Juhász zwischen dem 8. Mai und dem 9. Juni 1989 eine Fundrettungsgrabung durch. Im Laufe der Grabungen kamen insgesamt 87 Gräber zum Vorschein, von denen sich 85 als Gräber aus dem 10–11. Jahrhundert erwiesen (*Abb. 3, Abb. 10–11*).

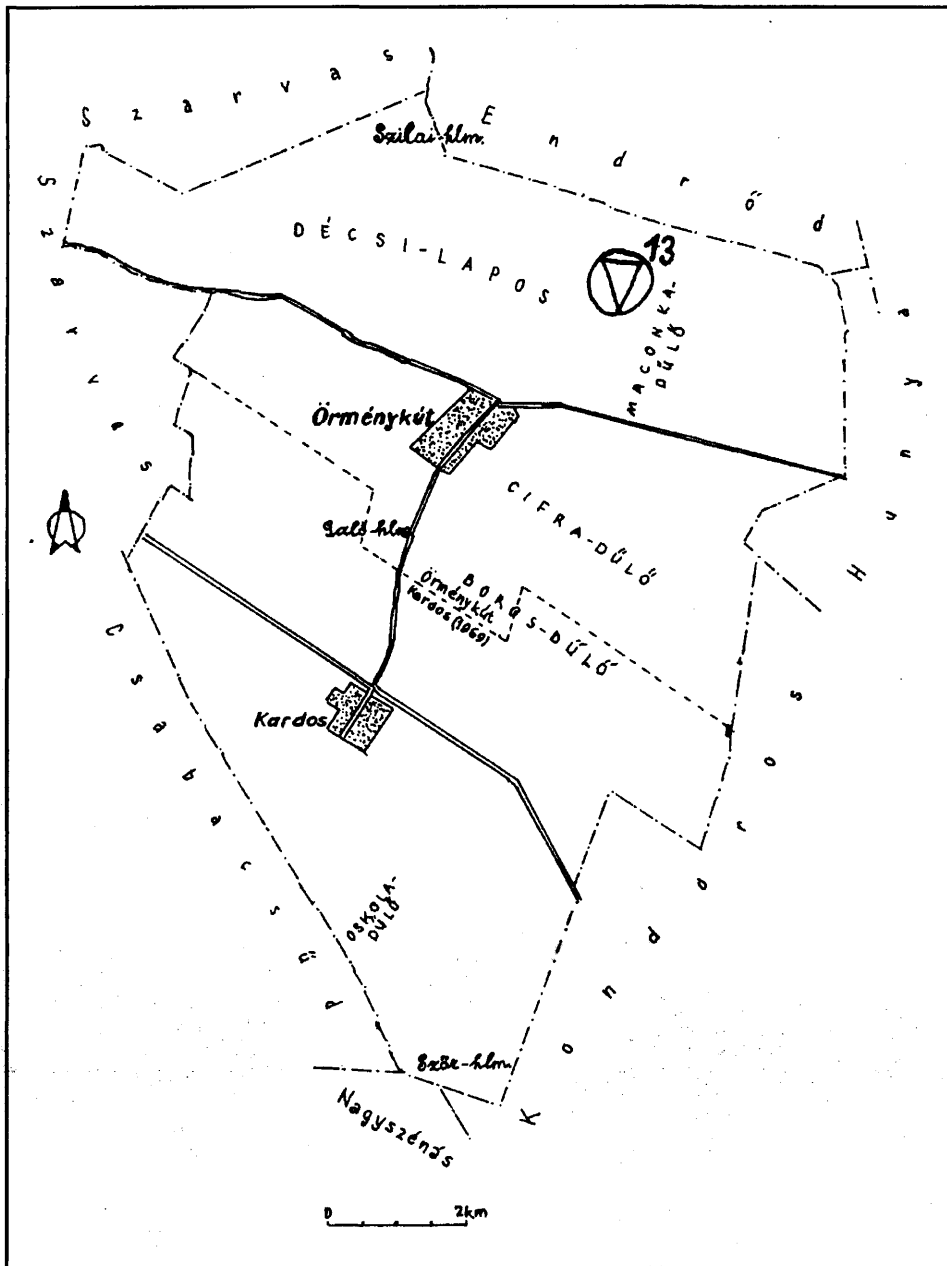
Aufgrund des Fundmaterial ist die Friedhofsbenutzung in zwei Perioden aufzuteilen. Der frühere Abschnitt wird nur durch zwei Gräber repräsentiert, in denen eiserne Steigbügel, Pfeilspitzen und Fragmente eines dünnen Silberbandes sowie ein bronzener Knopf mit Öse gefunden wurden. Der erste Abschnitt der Benutzungszeit des Friedhofes läßt sich ans Ende des 10. Jahrhunderts datieren, der zu Beginn des 11. Jahrhunderts abbricht. Die zweite Periode, aus der der größte Teil der Gräber und des Fundmaterials stammen, wird von 1065/70 bis 1095/1100 gedauert haben. Die Benutzung des Friedhofes ging nach der Herrschaft König Ladislaus' I. zuende (*Abb. 4–9, Abb 12*).

400 m nördlich dieses Friedhofteils wurden 1911 Sargbestattungen gefunden. Ein Grab wurde durch eine Münze aus der Zeit König Bélás II. (1131–1141) datiert. An der Fundstelle hat 1992 Imre Szatmári die Reste einer kleinen arpadenzeitlichen Kirche freigelegt. Um die Kirche wurden ebenfalls einige Sargbestattungen ohne Beigaben gefunden.

Aufgrund der Gesetze König Ladislaus' I., aber allgemein erst unter der Herrschaft König Kolomans I. wurde die Benutzung der „heidnischen“ Friedhöfe beendet und mit der der Friedhöfe um die Kirchen begonnen. Aufgrund dessen scheint die Annahme begründet, daß die hier wohnende Bevölkerung um 1100 den früheren, „heidnischen“ Friedhof aufließ, und ihre Toten um die neuerbaute Kirche, in geweihter Erde zu beerdigen begann.

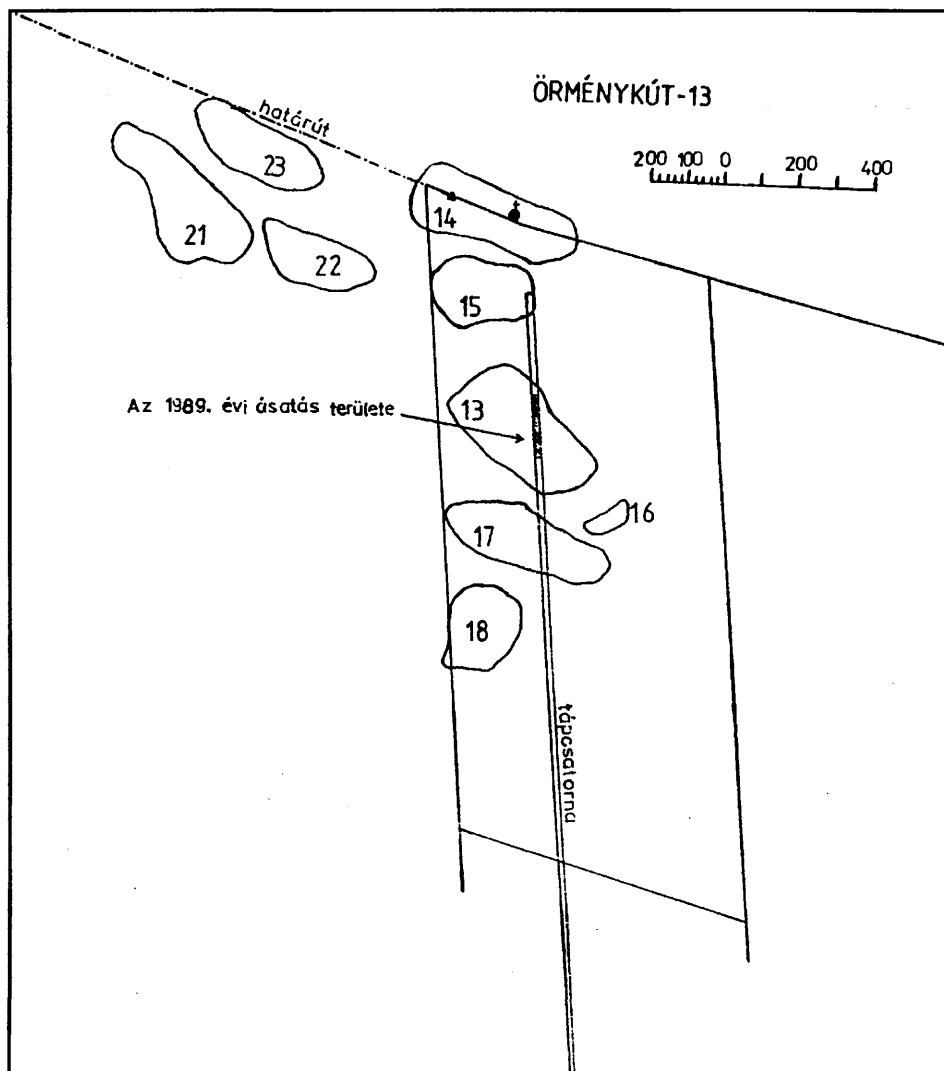
(Übersetzt von F. Albrecht)

Liska András
Erkel Ferenc Múzeum
Gyula,
Kossuth u. 17.
5700

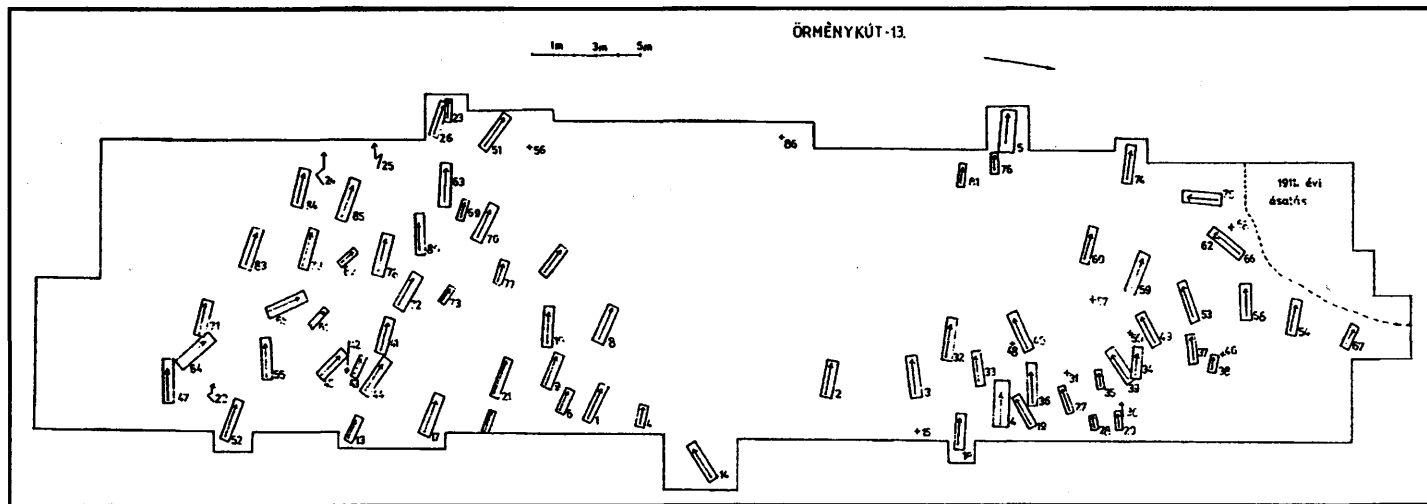
1. kép

Örménykút község határa

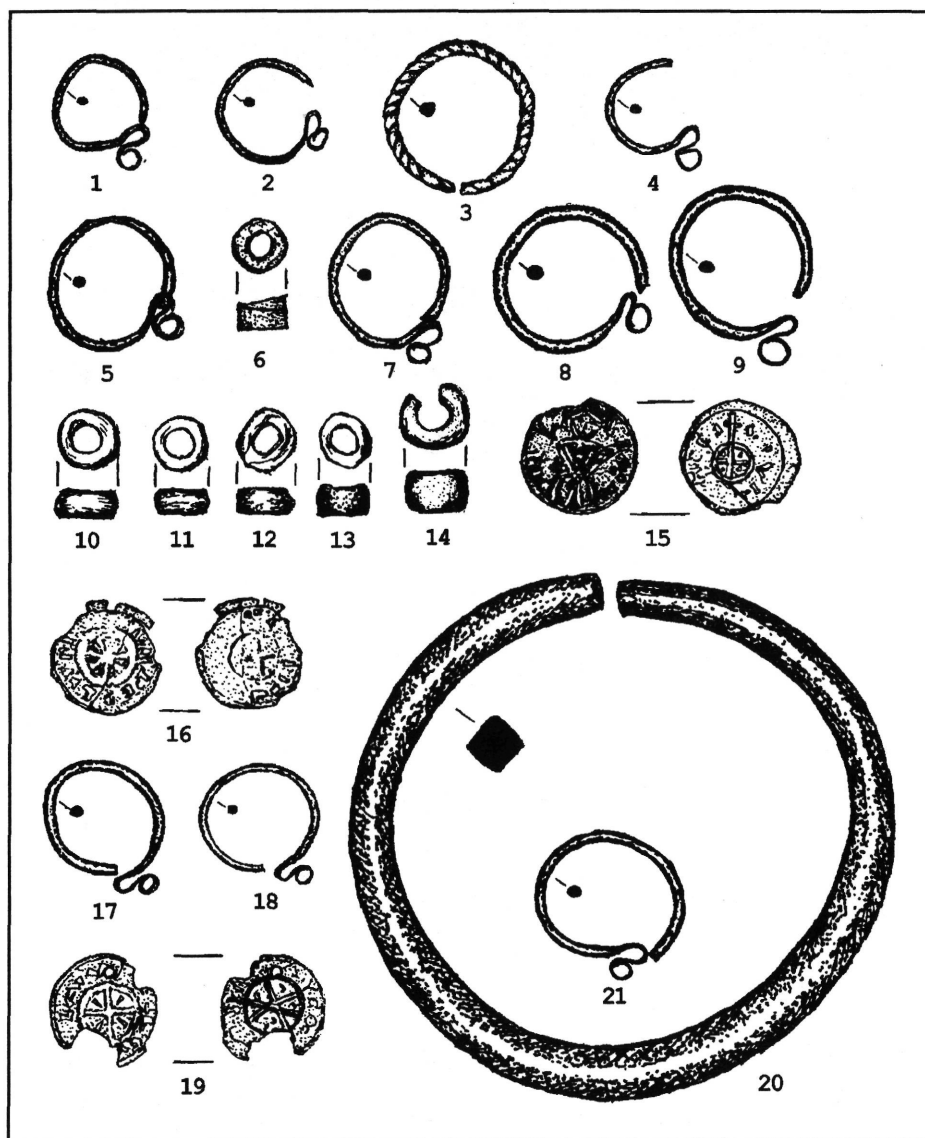
2. kép

Régészeti lelőhelyek az Örménykút 13. számú lelőhely környékén

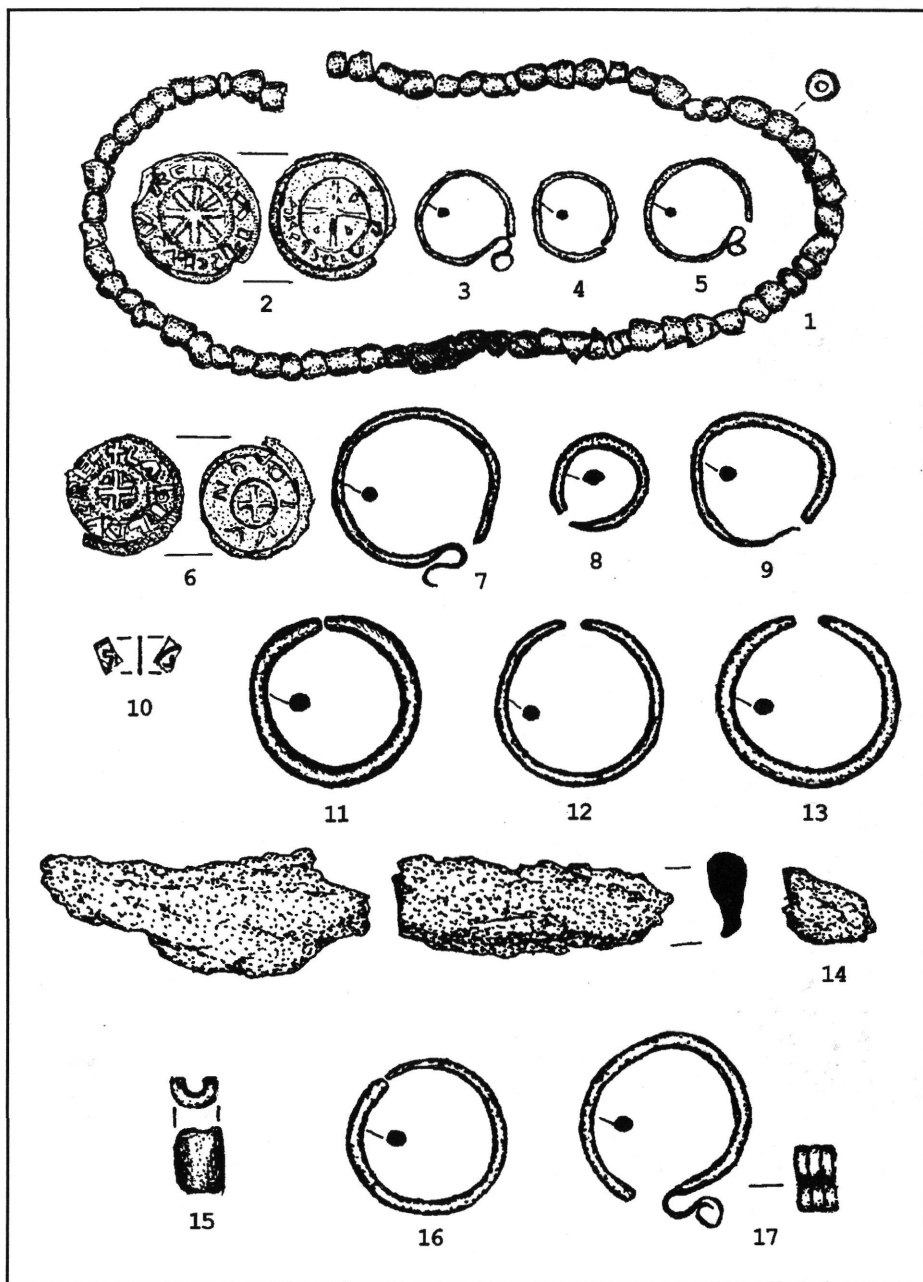
3. kép

Az Örménykút 13. számú lelőhelyen feltárt X-XI. századi temető térképe

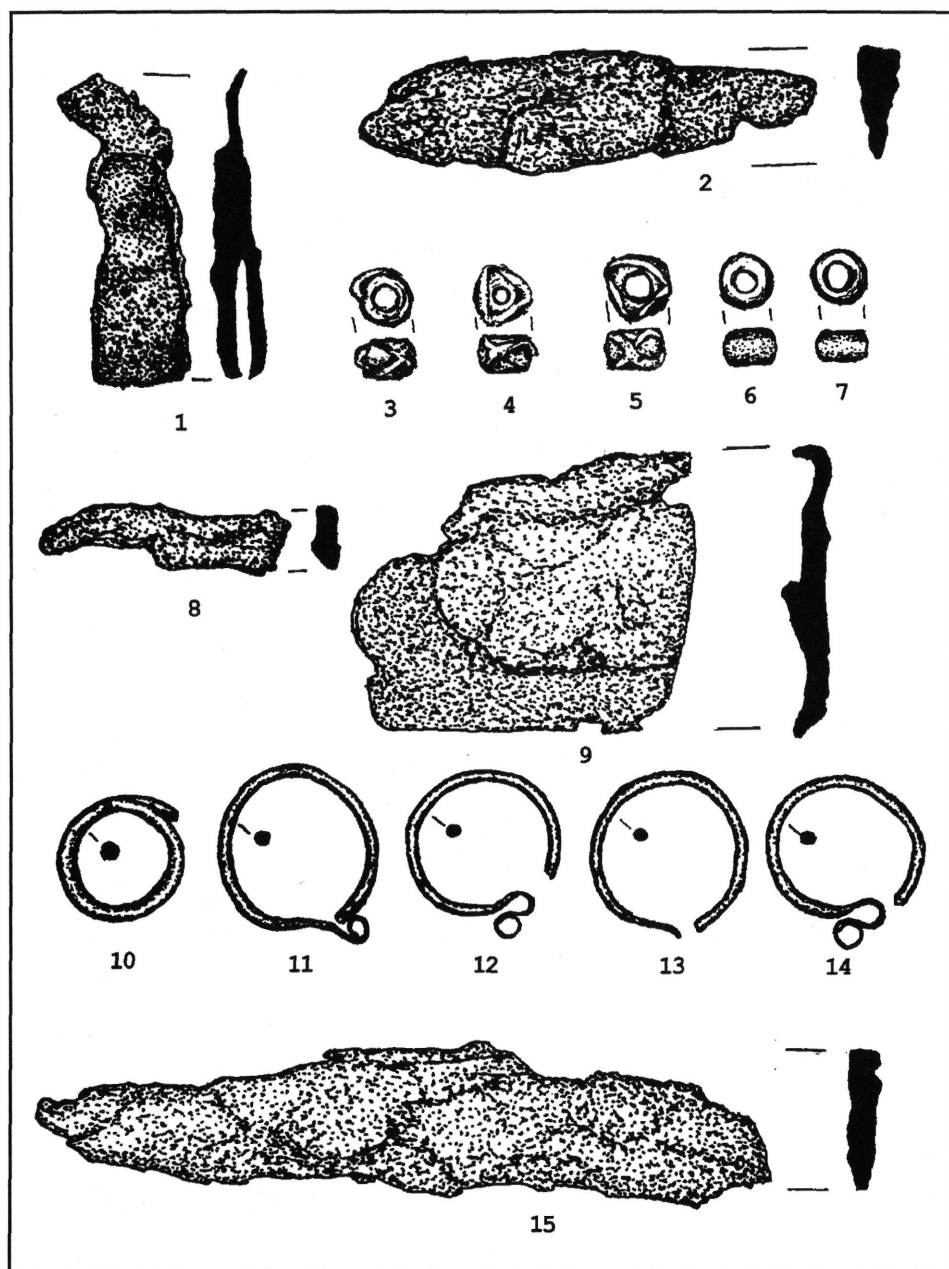
4. kép

1: 1. sír; 2-4: 9. sír; 5-7: 11. sír; 8-9, 15: 19. sír; 10-14: 23. sír; 16: 32. sír; 17: 34. sír;
18: 39. sír; 19: 37. sír; 20-21: 26. sír leletei

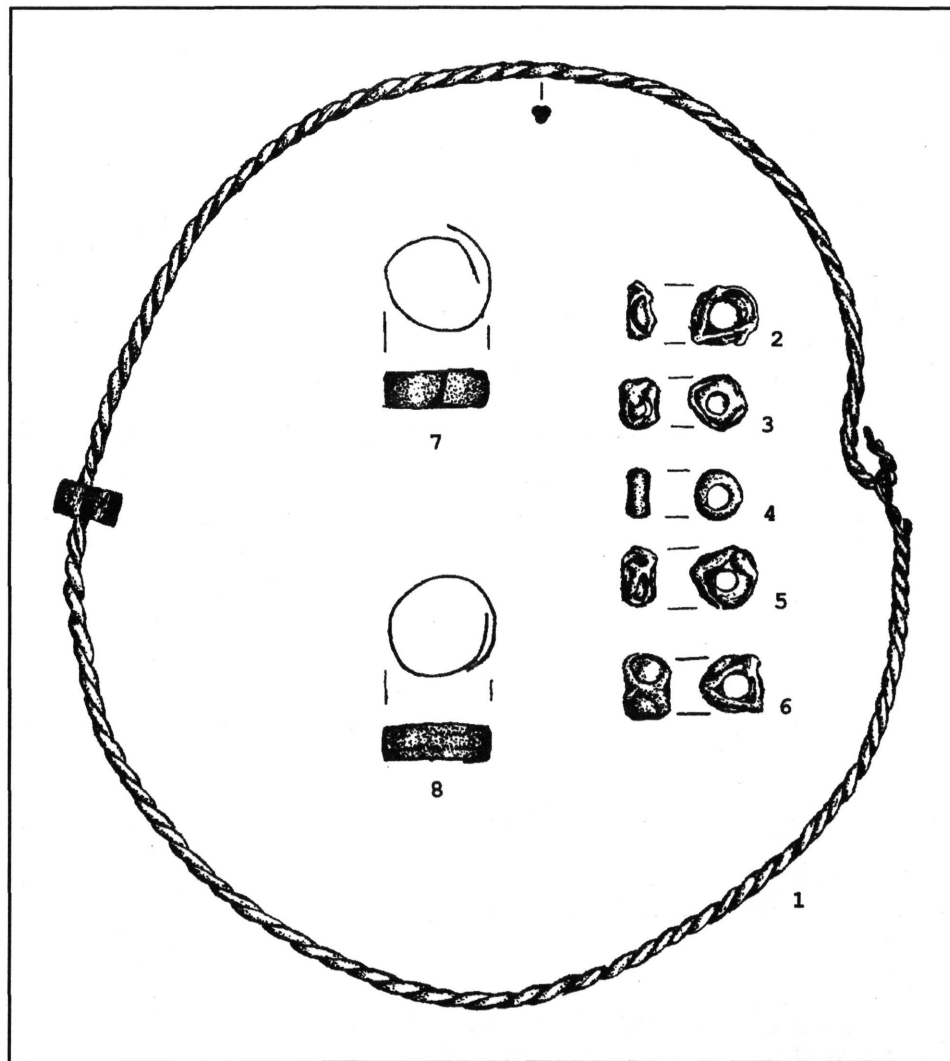
5. kép

1-5: 28. sír; 6: 40. sír; 7-9: 41. sír; 10: 49. sír; 11-13: 52. sír; 14: 59. sír; 15: 64. sír;
16: 71. sír; 17: 79. sír leletei

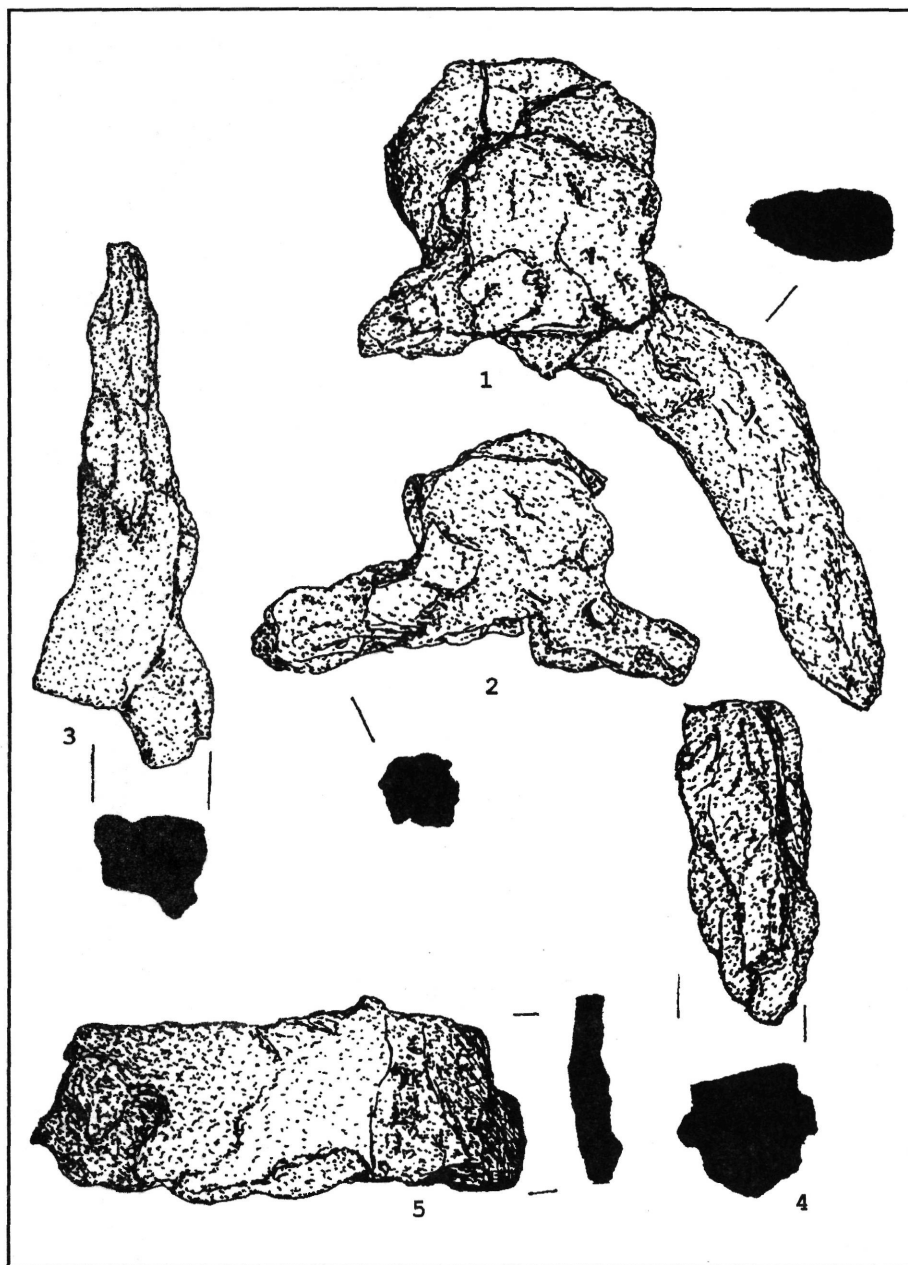
6. kép

1-7: 60. sír; 8: 80. sír; 10: 87. sír; 9, 11-14: 83. sír; 15: 84. sír leletei

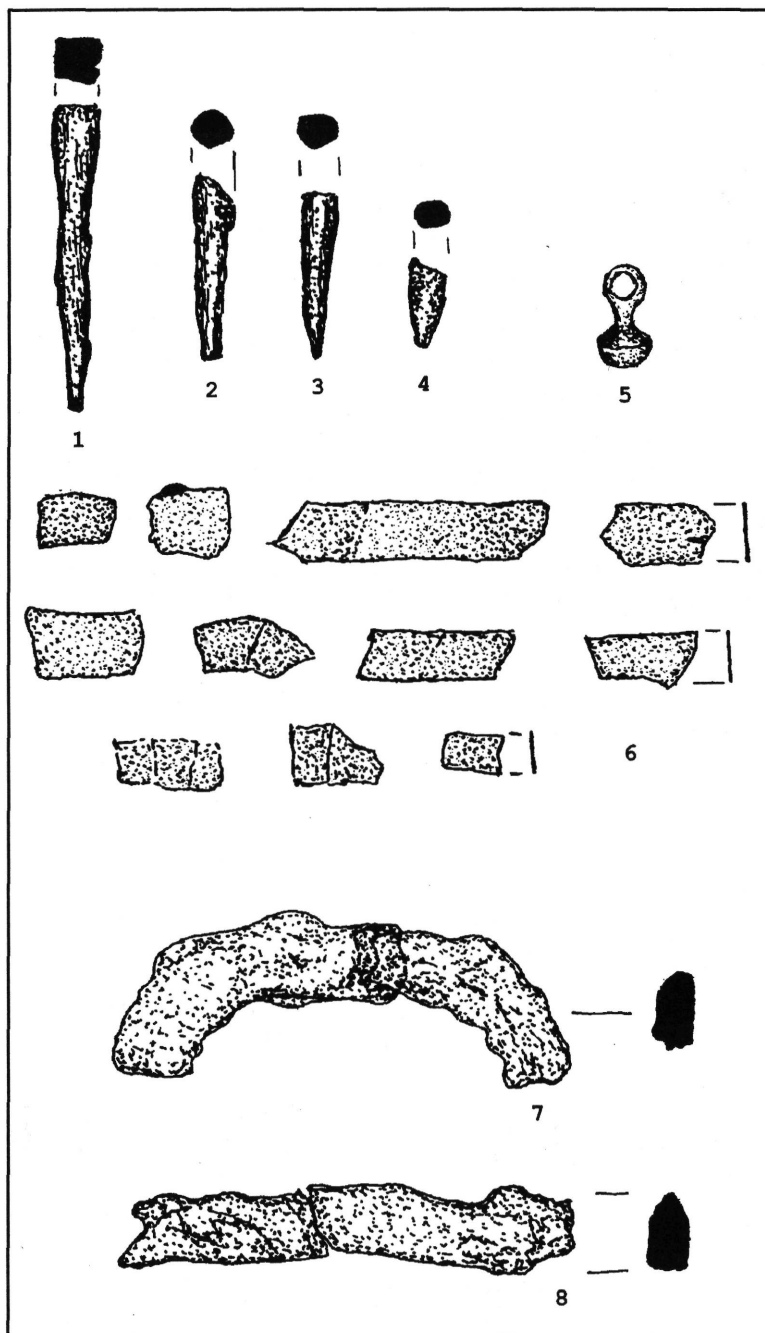
7. kép

1-8: 74. sír leletei

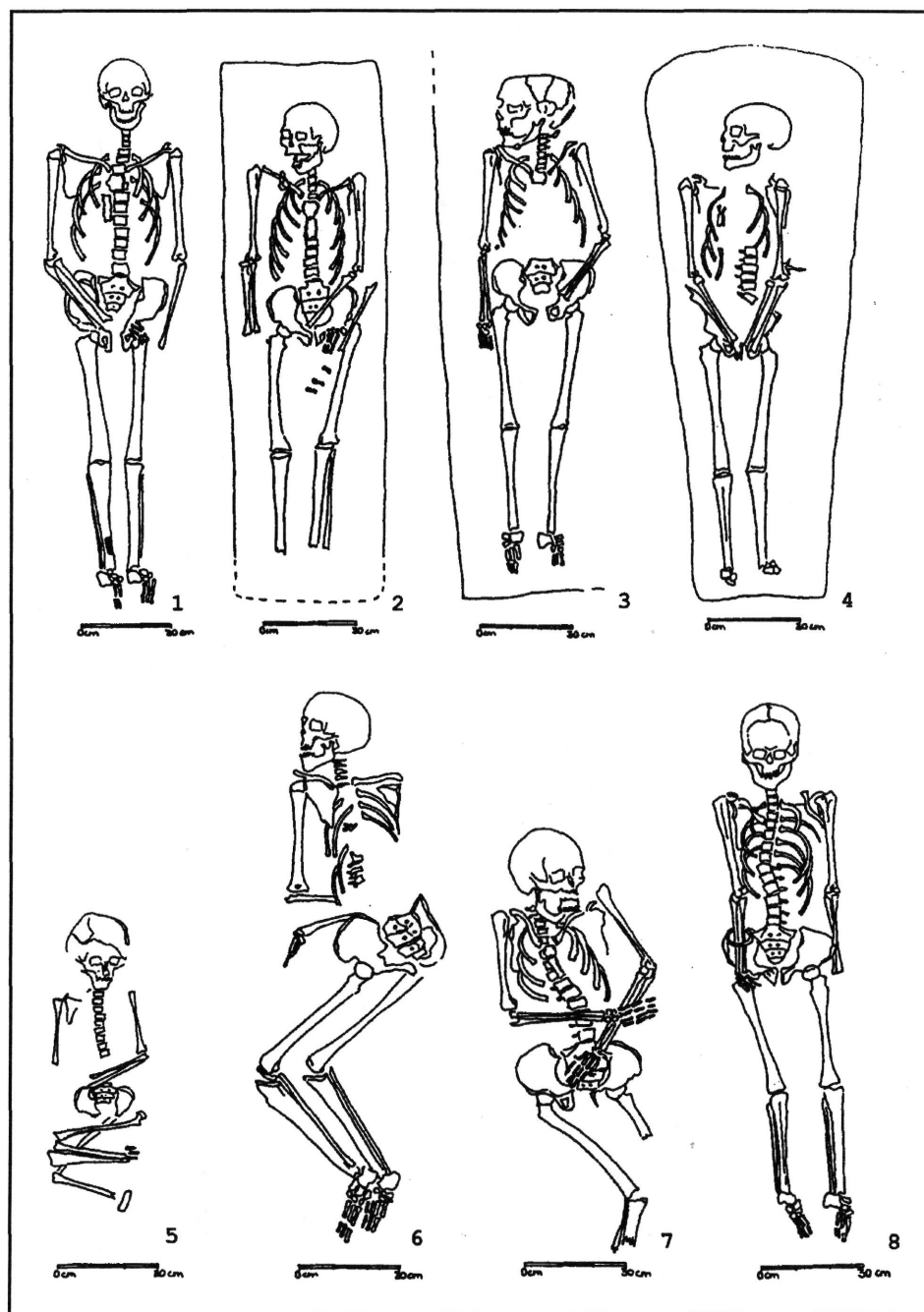
8. kép

1-5: 5. sír leletei

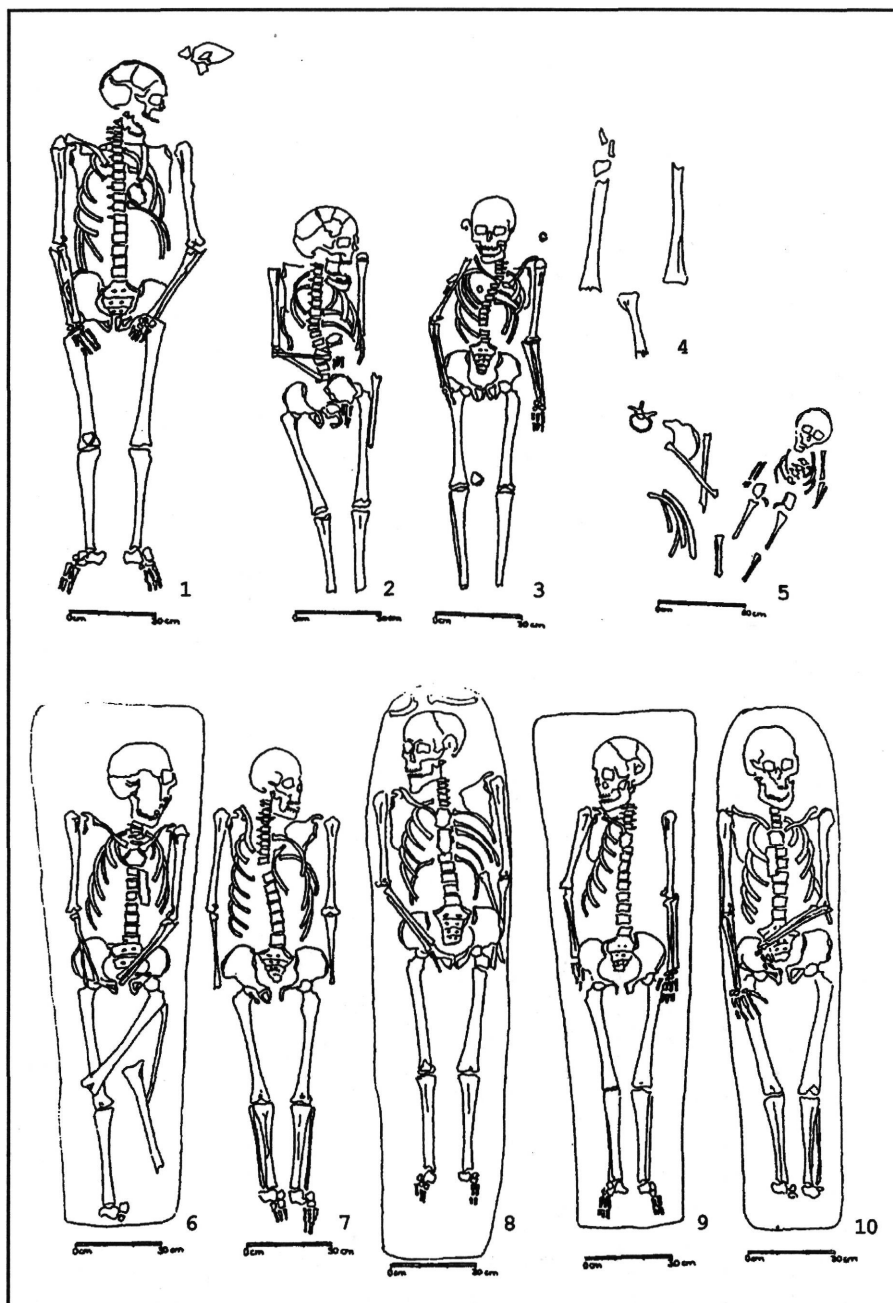
9. kép

1-6: 86. sír; 7-8: 5. sír leletei

10. kép

1: 5. sír; 2: 17. sír; 3: 19. sír; 4: 21. sír; 5: 22. sír; 6: 24. sír; 7: 25. sír; 8: 26. sír rajza

11. kép

1: 32. sír; 2: 33. sír; 3: 41. sír; 4: 42. sír; 5: 43. sír; 6: 44. sír; 7: 51. sír; 8: 47. sír; 9: 52. sír;
10: 55. sír rajza

	950	960	970	980	990	1000	1010	1020	1030	1040	1050	1060	1070	1080	1090	1100	1110	1120	1130	
vaskengyel																				
vas nyílhegy																				
ezüstlemez szalag																				
bronz fülesgomb																				
apró pasztagyöngy																				
sodrott nyakperec																				
kicsi, sima, S-végű hajkarika																				
nyitott, sima bronzkarika négyzetes átmetsetű bronz karperec																				
sima, nyitott pántgyűrű																				
sodrott ezüstgyűrű																				
hordó alakú pasztagyöngy																				
nagyobb, sima, S-végű hajkarika																				
bordás S-végű hajkarika																				
Salamon denár																				
I. László denár																				

12. kép

Az Örménykút 13. számú lelőhelyen feltárt temető leleteinek kronológiai besorolása

Középkori templom feltárása Telekgerendás határában

– Szatmári Imre –

Az utóbbi években örvendetesen megnövekedett Békés megyében a középkori településekhez tartozó egyházi épületek és a körülöttük elhelyezkedő temetők területén végzett régészeti ásatások száma. Ezek nagyobb részt a középkor folyamán elpusztult *falusi plébánia templomok* kutatására irányultak, teljes feltárásról azonban sajnos egyik ásatás esetében sem beszélhetünk. A részleges feltárásból eredő hátrányokkal azonos súlyú az a probléma is, hogy e témakörben az elvégzett ásatások csaknem teljességre törekvő feldolgozására az utolsó példa éppen negyed századdal ezelőtt látott napvilágot, azóta pedig egy sem.¹

Az összegyűjtött ismeretanyag viszont a hiányosságok ellenére is igen jelentős, melynek feldolgozása mindenképpen segítene a Dél-Alföld középkori egyházépítészeti kérdéseinek megválaszolásában. Az alábbiakban az egyik ilyen – a teljességtől ugyan távolálló, de lényegi összefüggéseket eredményező – szondázó jellegű templomfeltárás ismertetésére kerül sor.

Előzmények és a feltárás menete

Telekgerendás határának É-i részéről, a Kocziszki-major közeléből az első leletek 1963-ban kerültek múzeumba.² Ez év október 18-án ugyanis Dudás László gyulai lakos, egy csomag edény- és csonttöredéket vitt be a gyulai múzeumba. Elmondásából kiderült, hogy a leletek a Kocziszki-tanya melletti földdarabról származnak, s kb. 50 cm mélységből kerültek felszínre. A lelőhelyen az igen sok edény- és téglatöredéken kívül falmaradványok is találhatóak.³ Október 22-én Tábori György az akkori Országos Történelmi Múzeum Adattárának továbbította a bejelentést, kiegészítve azzal, hogy a „területen nagy számú hamuval telt gödör is látható, valamint a mélyszántás egy dombvo-

¹ Méri 1964. 4–9. – 1964 óta Békés megyében az alábbi helyeken folyt falusi plébánia templomok feltárása: Battonya-Hármashatárhalom, Csabacsüd-Nagyráta-Dögös, Doboz-Faluhely, Dombegyház-Balku-domb, Dombegyház-Vizesmonostor, Endrőd-Décsi-Páskum, Méhkerék-Sápi-legelő, továbbá (1985–1988 közt) Békéscsaba 78. lelőhely, Csökmő-Peterd, Gyula-Fövényes, Gyula-Szentbenedek, Gyula-Szeregyháza, Murony 25. és az itt tárgyalt Telekgerendás 8. lelőhely. A fentiek közül csak a Dobozon és a Dombegyház-Vizesmonostoron előkerült templomról jelent meg ez ideig egy-egy rövid összefoglalás. (Kovalovszki 1986. 109–113., *Juhász* 1974. 183–186.)

² A közelben lévő egykori tanyasi iskola tanítója, Uhrin György (72 éves) szóbeli közlése szerint a lelőhelyen először ő szántott traktorral az 1940-es éves végén. Ekkor is rengeteg embercsont és lapos téglát kerített elő, melyről 1948–49-ben értesítette a békéscsabai múzeumot. (A múzeum iratanyaga sajnos csak 1950-től van meg.) Emlékezete szerint akkor kosárszámba hordták el a koponyákat a majorba.

³ Dankó Imre levele Tábori Györgynek, 1963. október 21. (EFM irattára 246/1963. itsz. és MMM irattára 443/1963. itsz. irat.)

nulat tetején egy középkori, valószínűleg templom alapfalait bolygatta meg”, s kérte az Adattárat, hogy küldjenek ki régészt.⁴

Október 28-án Kovalovszki Júlia kereste fel a lelőhelyet. Helyszíni szemléljén tett megfigyeléseit az alábbiakban foglalta össze: „...az aratás után végzett mélyszántás alkalmával tégláépület maradványait, embercsontokat, tűzhelyeket stb. vetett felszínre az eke. ... A templom maradványai a Belenta-táblában vannak a Kocziszki-major közvetlen közelében. A kiszántott téglá- és habarcsdarabok és az embercsontok enyhén kiemelkedő magaslaton vannak. A széles, lapos téglák töredékei világosan mutatják a falvonulatok irányát. Főleg a K–Ny-i irányú falak helye látszik jól, egymástól mintegy 6–7 m távolságra. A templom helye körül igen sok embercsontot is kiszántott az eke. A csontokkal borított területen egy ezüstpénzt (Mátyás pénze) is találtam. A falu nyomai a templom körüli, kissé hullámos terepen – ahol nagyobb vizenyős mélyedés is húzódik – kb. 1 km-es körzetben mutatkoztak. Helyenként házsorok helye is világosan meglátszik. ... Árpád-kori településnyomok – főleg cserépbogrács töredékek – is szép számban kerültek elő a XV–XVI. századi leletek mellett...”⁵

A lelőhely a régészeti kutatás főbb irányvonalaihoz csak több mint két évtizeddel ezután került be ismét, s ez két dolognak köszönhető. Az egyik, hogy a Békés megye régészeti topográfiája harmadik kötetének előmunkálatai során az 1984 őszén végzett terepjárás eredményeként az 1963-ban megismert lelőhely bekerült a topográfiai lelőhelyek sorába. Ekkor a hozzá tartozó egykor elpusztult középkori falu teljes kiterjedését, fekvését és területi tagolódását is rögzíteni lehetett.⁶

A másik ok, ami a lelőhelyre a figyelmet ráirányította az, hogy – éppen a módszeres régészeti terepbejárásnak köszönhetően – lehetőségessé vált e faluhelynek is a középkori diplomákban emlegetett falvak egyikével való azonosítása. Eszerint a Telekgerendás 8–9, 11. számú topográfiai lelőhely azonos a középkorban elpusztult *Kétsopron* falu helyével.⁷ A mai – 1952-ben alakult – hasonló nevű település tehát nem a középkori elődje helyén található, hanem attól jó néhány kilométerrel északabbra.⁸

Az egykori Kétsopron fekvéséről a *terepjárás megfigyelések* megállapították, hogy azt napjainkban Telekgerendás határának északi szélén, a már említett Kocziszki-major illetve az ugyanilyen nevű tanyasi iskola épületei mellett, a Lukovszki- és a Bóka-dű-

⁴ MMM itsz. 443–1/1963. – Tábori György tehát még október 22-én felkereste a lelőhelyet. Később a múzeumban 74.261.1–20. leltári számokkal „Régi anyag. A mellette talált cédula szövege: Telekgerendás, Soproni rész, Kocziszki major, Belenta tábla, Telekgerendástól É. kb. 2 km-re. 1963. VIII. 1. Tábori György” megjegyzés mellett beletárolták Árpád-kori és késő középkori cserepeket. Nem tudjuk azonban, hogy ezek a gyulai múzeumból esetleg Békéscsabára továbbított Dudás-féle cserepek, vagy a Tábori Gy. által később gyűjtött töredékek-e. Ezek, s az alább említett leltári számok a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum régészeti gyűjteményére vonatkoznak.

⁵ MNM Rég. Ad. XIV. 363/1963., MMM Rég. Ad. 292/1965., MMM irattára 249/1965. – Ezúton is köszönöm Kovalovszki Júliának, hogy jelentését felhasználhattam. Az említett pénzről tisztítás után kiderült, hogy az nem Mátyás, hanem II. Lajos denára. (*Réthy* 1907. No. 308 A., *Huszár* 1979. No. 846, verdejegy: L–K, 1520-as évek, az évszám utolsó számjegye hiányzik, ltsz.: 88.1.1.)

⁶ Jankovich D.–Medgyesi P.–Szatmári I. terepjárása, 1984. október 30.

⁷ *Jankovich* 1991. 193.

⁸ Magyarország helységnevtára. Budapest, 1962. 829.

lők szántóföldjein kell keresni. A terület bővebb környékének szintvonalas térképeiből ma már nehéz lenne pontos leírását adni a falu középkori környezetének, ezek alapján azonban valószínűnek látszik, hogy az egykori településhez köthető Telekgerendás 8–9, 11. számú régészeti lelőhely egy hajdani – ma már erősen feltöltődött – ÉNy–DK-i irányú folyónak ezen a részen két fő ágra szakadó medrére támaszkodik. Az egykori fattyúmedrek, időszakos vízfolyások ezen belül tovább szabdalták a falu területét, s fokozták az ugyanahhoz a településhez tartozó egyes lelőhelyek, falurészek különállóságát. E különállóság itt természetesen nem politikai, gazdasági, kulturális stb. értelmezésre vonatkozik, hanem pusztán „területi elhatárolás” jelentése van. Ennek alapja a felszínen gyűjthető Árpád-kori és késő középkori leletanyag által meghatározott egyes lelőhelyek között megfigyelhető leletmentes sávok megléte. Ezek esetünkben éppen határozott mélyedéseknek – valószínűleg régi vízfolyás medreinek – felelnek meg. (1. kép, 20. kép 1.)

Az egyes lelőhelyek közös jellemzője, hogy míg egyik hosszanti oldaluk vízfolyás medreire támaszkodik, a parttól távolabb eső szélei fokozatosan simulnak bele a hátsó tájakra. A leletanyag előkerülése szempontjából a legintenzívebb a 8. számú lelőhely, ahol a falu temploma is állt. A templom helyére a szántás tetején megfigyelhető középkori téglatörmelék, habarcsrögök és apró embercsontdarabkák utaltak. Ezen árulkodó jelek azonban kb. 50 x 50 méteres területen voltak arányosan szétszórva, s ez a körülmény a templom jelentős mértékű pusztulására, szétszántott voltára engedett következtetni.⁹

A templomhelyen 1986. október 28. és november 19. között végzett feltárás¹⁰ két átfogó célkitűzésnek kívánt eleget tenni: szorosabb értelemben a régészeti topográfia munkálataihoz kötődött, vagyis a terepjárás felszínen rögzített megfigyeléseinek helyességét ásatás során szerzett „felszín alatti” adatokkal igyekezett próbára tenni illetve bővíteni; szélesebb perspektívában pedig az ásatás kitűnő alkalomnak számított arra, hogy a megye eddig megismert középkori falusi plébánia egyházai közül egy olyat hozzon napvilágra, amely a középkorban sűrűn települt térségtől messzebb eső, a Körös-völgyiekétől eltérő településszerkezetre utaló faluhelyhez tartozik, s emellett ez a település a középkori oklevelekből ismert falvak egyikével is azonosítható.¹¹

Az ásatást mindössze kéthetes időtartamra tervezhettük, s ez meghatározta a munka menetét és a feltárás mértékét egyaránt. Fő feladatunk természetesen csak a templom felkutatása és alaprajzi megoldásának felmérése lehetett, vagyis a templom körüli terep kiterjedésével nem foglalkozhattunk, sőt a lehetőségekhez képest érdekünk volt a munka menetét erősen lelassító tömeges sírok vélt helyeit is kikerülni. Ezenkívül a bolygatatlan sárga altalajt sem volt módunkban mindenütt megkeresni, csupán a templom legproblematisabb pontjain. (2. kép.)

⁹ A fenti megfigyelésekhez lásd a Jankovich D. által összeállított terepjárási jegyzőkönyvet (MMM).

¹⁰ Az ásatási dokumentáció: MNM Rég. Ad. XIII. 152/1987., MTA RI Ad. 4/87., MMM Rég. Ad. 1996/1987; negatív (MMM): 30740–30845., dia (MMM): 22088–22159. – Az ásatás helyét a vízszintes körsíkon leolvasott értékek alapján Boldog Ferenc volt szíves országos hálózatba bemérni. (1. kép: A, B, HP.) Munkánkat végig figyelemmel kísérte Jankovich Dénes. Tanácsait ezúton is köszönöm.

¹¹ A településszerkezet módoszataihoz: Csipes 1976. 17–18., Jankovich 1991. 156–157, 167–168.

Az 1. számú kutatóárokkal nem sikerült azonnal a templom alapjait megtalálni, ebben csupán a templom körüli temető néhány sírja valószínűleg a temető kiterjedésének déli szélé került elő. A 2. számú árkunkkal bukkantunk rá a templom I. periódusának délnyugati sarkára és északi hajófalára, a 3. számú árokkal pedig a két periódus falainak csatlakozására és a támpillérek részletére. (4. kép, 20. kép 2.) A 4. számú kutatóárokkal a szentély helyét igyekeztünk megtalálni, de a kései sírokkal ezt csaknem teljesen elpusztították. (6–7. kép.)

Ezután az 1. és 2. szelvénnel a II. periódus északi hajófalát, diadalívének északi alapozását és szentélye alapozásának felét, a 3. és 4. szelvénnel pedig az északi támpillér alapozását, a templom északnyugati sarkát és a három osszáriumot tártuk fel. Így a templom északi fele ismertté vált, de ki tudtuk bontani az 5. és 6. szelvénnel még a II. periódus déli felét is. (5. kép, 21. kép 1–3.) Szerencsére az 5. szelvény északi szélén a későbbi sírgödrök és egyéb bolygatások által szabadon hagyott területen megmaradt az I. periódus szentélyalapozásából is egy kicsiny részlet. (24. kép 1.) Ennek segítségével rekonstruálni lehetett a legkorábbi templom hosszát és szentélyének formáját is. (3. kép.)

A feltárt területen összesen 57 sírt találtunk. Ezek legfőképpen a templombelsőben kerültek elő.

A templom

A kiásott alapfalak és kiszerveztett részletek alapján tehát az elpusztult falu templomáról kiderült, hogy két építési periódussal rendelkezett, ezért építéstörténetét és jellemző jegyeit ezeknek megfelelően érdemes áttekintenünk. (3. kép.)

I. periódus

Az első templom döngölt agyag alapozású, egyhajós, félköríves szentélyű volt, s a korabeli falusi plébánia templomokhoz teljesen hasonló külsejű lehetett. Megmaradt alapozását a lefelé kissé szűkülő, lekerekített sarkú alapárokba vékony rétegekben döngölt sárgásan szemcsés fekete földből készítették. (4. kép, 24. kép 1, 26. kép 1.)

Az alapozás tetejét 2–4 cm vastag sárga agyagréteggel borították, s erre kezdték a téglafalat felhúzni úgy, hogy a legalsó téglasor alá, tehát az agyagréteg tetejére vékony habarcsréteget terítettek. Négy darab téglát a hajó és a szentély É-i csatlakozásánál eredeti helyén maradt meg. Ebből az is jól látszott, hogy míg a döngölt alapozás átlagosan 105 cm széles volt, addig a téglák alapján a fal itt a döngölt alapozás szélétől 15 cm-rel beljebb húzódott, tehát a felmenő fal 90 cm széles lehetett.¹² E megfigyelésekből s a többi szórványként előkerült téglából ítélve az épület falait kizárólag téglából rakták, terméskövet nem használtak.

¹² Az Alföldön az elhagyott templomoknak általában nem maradtak meg a felmenő falaik, így szerencsésnek mondható e vidéken, ha valamilyen jelenségből következtetni lehet az egykori falak vastagságára. Az ásatások nyomán készített alaprajzokon mérhető alapfal-szélességek értékelésénél sem mellékes ugyanis, hogy a többnyire lefelé szűkülő alapozási árkot milyen mélységben lehetett megfigyelni.

A templom szentélyének jobbára csak az északi (kevésbé a déli) oldalon elhelyezkedő indítása illetve ívének külső, délkeleti szélének egy kis részlete maradt meg. Többi részét a később beleásott, nagyrészt az alapozás aljánál is mélyebbre hatoló sírgödörökkel szétrombolták. Mindebből azonban bizonyítható, hogy az I. periódus szentélye félköríves volt, s helyét biztonságosan ki lehet szerkeszteni. A templom méretei tehát a következők: hossza 10,7 m, szélessége 5,9 m, a templomhajó belvilága 5,5 x 3,85 m, a szentély belső mérete 3,45 x 3,25 m, az alapfalak vastagsága 100–110 cm, a jelenlegi felszíntől mért alapozási mélysége 130–150 cm. A templom hossz tengelye nem pontosan K–Ny-i tájolású, hanem ÉK 18°–DNy 50°, vagyis szentélye a keleti iránytól 2°-sal tér el észak felé. Az épülethez tartozó járószintet nem találtunk, egykori bejáratának helyére utaló adattal sem rendelkezünk.

II. periódus

Idők folyamán a falu kinőhette legelső templomát, s az épület befogadóképességének növelése vált szükségessé. Ennek érdekében a régi templomot nem bontották le teljesen, hogy a helyén egy nagyobb, új templomot emeljenek, hanem a korábbi épület egyes falainak felhasználásával a templom kibővítése mellett döntöttek. Ezt azonban sajtáságos módon valósították meg, mivel a templombővítésnek egy ritkábban alkalmazott – a Dél-Alföldön megismert középkori templomok között eddig egyedi – módját választották.

A templomot ugyanis nem nyugati irányban bővítették, mint ahogy azt például a Gyula melletti – szintén még a középkorban elpusztult – Györke, illetve Szentbenedek faluban¹³ vagy a középkori mezőkovácsházi templom esetében¹⁴ tették, hanem a szentélyt lebontva kelet felé toldották meg a régi hajófalakat egy csaknem egészen új templomnak is beillő épületrésszel. Az I. periódushoz hasonlóan ez is félköríves szentéllyel zárult, egyhajós volt, s a szentélyt a hajótól diadalív választotta el. (21. kép 2–3.) A régi és az új falak csatlakozásánál a szentbenedekihez és a mezőkovácsházihoz hasonlóan itt is egy-egy oldaltámpillért emeltek. Az A–B metszeten jól látszik, hogy a kb. 1,5 x 1 méteres alapterületű támpillérek dögölt alapozásának a földje teljesen megegyező színű és összetételű a II. periódus hajófalának alapozásával, tehát azzal egyszerre készült, de az is megfigyelhető a metszeten, hogy a támpillérek alapozási gödrét 20–25 cm-rel sekélyebbre ásták ki. (4. kép, 26. kép 1.)

Az így létrehozott alaprajzi megoldás jellemzője az aránytalanság, mert ellentétben a nyugati bővítésekkel, ahol a hívek tekintetét is terelve a szentély felé lépcsőzetesen szűkül a belső tér, itt az épület éppen közepén szélesedik ki, s maga a szentély is szélesebb a templom nyugati végénél. Ezenkívül az alaprajzot vizsgálva szembeötlő a korabeli építők szakértelmének hiánya, hiszen az új alapozási árkok kijelölése sem sikerült elég jól. Ez a bővítés aszimmetriájáról, a falvonulatok szabálytalanságáról leolvasható. (2. kép.) De nemcsak ez bizonyítja az építkezés felületességét s a hozzáértés hiányát, hanem az is, hogy az elsőnél lényegesen nagyobb II. periódushoz tartozó falrész-

¹³ Szatmári 1987. (vonatkozó részek)

¹⁴ Bálint 1939. 146–148, XXI. tábla 2.

szeknek korántsem készítettek olyan masszív, alaposan összedolgozott alapozást. Mélysége is mindössze 65–85 cm volt, s homogén szürkésbarna összetételű. (26. kép 2.)

A célnak azonban így is megfeleltetett, hiszen az épület befogadóképessége több mint kétszeresére növekedett. A templom teljes hossza ekkor 17,7 m, szélessége (támpillérek nélkül) 7,6 m lett. Az új alapfalak szélessége a hajónál 90–100 cm, a szentélynél pedig 80–90 cm között váltakozott. A szentély belmérete 4,75 x 4 m volt. A II. periódus hossz tengelye az alaprajz szabálytalansága miatt nem esik egybe az I. perióduséval, hanem középen kissé megtörik, így az új szentély a keleti iránytól már csak 1°-sal tér el észak felé (ÉK 17°–DNy 49°).

Döngölt alapozásának teteje megegyezett az I. perióduséval, de e korszak járószintjét sem találtuk meg, s az ekkor használt bejárat helyét sem lehetett megállapítani. Itt is sok helyen megmaradt viszont az a sok homok felhasználásával készült 5–10 mm vastag habarcsréteg, amelybe a felmenő fal alsó téglasorát rakták.

A felmenő falak építőanyagául szolgáló téglákat idők folyamán csaknem teljesen kibányászták, és elhordták, de a bővítmény délnyugati sarkában, az 5. szelvényünkben előkerült az egykori templomfalnak egy kis szakasza is. Ezen a helyen, közvetlenül a templomhajó déli falának belső oldalán – még amikor a felmenő téglafalból is látszott valami – több kincskereső gödört ástak. Közülük a legnagyobb biztosan nyitva maradt annak idején, ezért az időjárás viszontagságai következtében a döngölt földből készült alapozás a rajta lévő hat sor téglával megcsúszott, s összefüggő darabban a gödörbe omlott. (25. kép 1–2.)

A téglákat itt is habarcsba rakták, de a falban sok darabtéglát figyeltünk meg. Az ásás során szórványként előkerült téglák között több élszedett is akadt,¹⁵ sőt az 1987 tavaszán végzett terepjárás során Kvasz Mihály tanyájából a lelőhelyről származó faragott kövek kerültek a múzeumba.¹⁶ (15–18. kép.)

A temető

A feltárt sírok leírása¹⁷

1. sír: T: DNy 51°. M: 105 cm. Combközéptől az árok Ny-i fala alatt. Sírgödre látszott. 1. árok.

2. sír: T: DNy 50°. M: 118 cm. Lábszárjai fölött a 3. sír gödrével elvágták. 1. árok.

3. sír: T: DNy 50°. M: 120 cm. Combtól fölfelé az 1. árok Ny-i fala alatt. *Melléklet:* a bal lábszár külső oldalán koporsószeg. Sírföldje laza.

4. sír: T: DNy 50°. M: 100 cm. Koponyája és bokája az árok falai alatt. Jobb keze a bal mellen, a bal pedig a hason keresztben. Jobb oldala mellett és bontás közben a váz

¹⁵ A leggyakoribb téglaméretek: 30x14x6 cm, 29x15x5 cm, 28,5x16x4,5 cm, 27,5x15,5x5 cm, 27x15x4,5 cm.

¹⁶ Cs. Szabó I.–Gábor G.–Jankovich D.–Medgyesi P. terepjárása, 1987 tavasza.

¹⁷ Embertani vizsgálatokra még nem került sor. A sírleírásoknál használt rövidítések: T = tájolás, M = a mai felosztástól mért mélység. A zárójelbe tett adatok bizonytalanságot tükröznek.

felett 5–8 cm-rel, illetve közvetlenül a koponyán koporsó nyomait figyeltük meg. *Melléklet:* a nyakban ruhaszegély-fonat. Az 5. sír gödre fölött. 1. árok. (9. kép, 14. kép 1.)

5. sír: T: DNy 50'. M: 150 cm. Mellől lefelé az 1. árok fala alatt. A bal felkarcsont külső oldalán, a sírgödör falához tapadva koporsó famaradványa maradt meg. (9. kép.)

6. sír: T: DNy 51,5'. M: 110 cm. Csak a lábcsontok estek az 1. árokba. A jobb combcsont külső oldalán koporsó nyoma maradt meg. (9. kép.)

7. sír: T: DNy 49'. M: 115 cm. Karjai a bal felkarcsont kivételével hiányoznak. Láb-szárjai az 1. árok fala alá nyúlnak. Jobb oldalán koporsó nyomai látszottak. (9. kép.)

8. sír: T: Dny 51'. M: 105 cm. Deréktól lefelé az 1. árok fala alatt. *Melléklet:* a koponyán párta maradványai. (8–9. kép, 14. kép 2.)

9. sír: T: (DNy 50'). M: 115 cm. Csak a koponyája esett az 1. árokba. *Melléklet:* homlokán 3 cm széles szalagpárta bronzkorróziójának lenyomata látszott. (9. kép.)

10. sír: T: ÉNy 47,5'. M: 100 cm. Bolygatott, hiányos váz, jobb kéz a hason. Sírgödört megtaláltuk. Ennek északi falánál koporsó maradványait figyeltük meg. 2. árok.

11. sír: T: DNy 49'. M: 135 cm. A koponya szétporladt, kezek a hason, a lábszárak a 3. árok fala alatt.

12. sír: T: Ny 48'. M: 145 cm. Bolygatott, jobb kéz a hason. Bolygatásának nem találtuk magyarázatát. A 30. sír alatt, s a 35. sír fölött. Sírfoltja alapján a 14. sírnál is későbbi. *Melléklet:* nyakán a második és harmadik csigolya között bronz párizsikapocspár. 3–4. árok. (10. kép, 14. kép 3.)

13. sír: T: Ny 48'. M: 125 cm. Medencétől fölfelé a 3. árok fala alatt. *Melléklet:* a bal combcsont külső oldalán, annál 2 cm-rel mélyebben edénytöredék. Sírgödre érzékelhető volt. Későbbi a 26. sírnál. (10. kép.)

14. sír: T: ÉNy 47,5'. M: 165 cm. Fejét feltámasztották, koporsójának nyomait megtaláltuk. *Melléklet:* 1. vaskapocs, 2. edénytöredék – mindkettő a jobb váll és a koponya között, a karcsonttal azonos szintben. Későbbi a 44. sírnál, de korábbi a 12. sírnál. Sírgödörének alján a 35. sír foltja is látszott. 3–4. árok. (10. kép, 14. kép 5, 23. kép 2.)

15. sír: T: DNy 51,5'. M: 160 cm. Térdtől fölfelé a 3. árok fala alatt. Sírgödört egy üres beásás vágta. (10. kép.)

16. sír: T: DNy 49,5'. M: 145 cm. Jobb alkarcsonjtja elporladt. Sírgödörében és az 1. szelvény falában jól látszott a koporsó nyoma. Beleásták a 17. sírba. (6. kép.)

17. sír: T: DNy 49,5'. M: 140 cm. A 16. sír gödrével megbolygatták. Csontjainak egy részét a 16. sír gödrének széleire, a koporsó mellé tették. Későbbi a 31. és a 46. sírnál. 1. szelvény. (6. kép.)

18. sír: T: DNy 51'. M: 145 cm. Mellől lefelé egy gödörrel elvagták. Korábbi a 40. sírnál. 1. szelvény. (6. kép.)

19. sír: T: ÉNy 40'. M: 75 cm. Felső részét a templom II. periódusának alapozása, lábait pedig a 21. sír, illetve egy későbbi beásás gödre pusztította el. 1. szelvény. (6. kép, 22. kép 1.)

20. sír: T: DNy 49'. M: 95 cm. Jobb kar a test mellett, a bal alkar a hason. Hiányzó csontjait a templom II. periódusa diadalívének alapozásakor dobták ki. Koporsójának nyoma a jobb felkarcsont mellett és a szegycsont fölött 5–7 cm-rel 15 cm széles sávban megmaradt. Sírgödre vágta a 21. sírt. 1. szelvény. (6. kép, 11. kép, 22. kép 2–3.)

21. sír: T: (Ny 48'). M: 85 cm. Erősen bolygatott. Csak koponyája és néhány bordája maradt eredeti helyén. 1. szelvény. (6. kép, 22. kép 1.)

22. sír: T: DNy 50'. M: 145 cm. Jobb kéz a medencén. Sírgödörnek jobb széle bizonytalan. *Melléklet:* az egyik nyakcsigolya bal oldalán vas párizsikapocspár. Későbbi a 46. sírnál. 1. szelvény. (6. kép, 14. kép 4.)

23. sír: T: DNy 49'. M: 85 cm. Medencétől lefelé egy gödör vágta. A templom II. periódusának szentélyalapozása alá nyúlik. 2. szelvény. (9. kép.)

24. sír: T: DNy 49'. M: 125 cm. Karok a test mellett. Helyenként a koporsó nyoma megmaradt. Nagyrészt a II/1. számú osszárium alatt, de sírgödörnek lábfelőli végét a II/2. számú osszárium elvághatta. Sírgödört nem érzékeltük. Ezért a 25. sírhoz való időrendi viszonya bizonytalan. Helyzete alapján feltételeesen a templom I. periódusához köthető. 2. árok – 4. szelvény. (9. kép.)

25. sír: T: DNy 49,5'. M: 160 cm. Jobb kéz a mellkason, a bal a hason keresztben. Koporsójának formáját nagyrészt rekonstruálni lehetett. Teteje a szegycsont fölött 4,5 cm-rel, az alja a lábcsontok alatt 10 cm-rel került elő. A koporsó alja 50 cm, teteje 42 cm széles, magassága pedig 25 cm volt. A II/2. számú osszárium alján feküdt. Helyzete alapján feltételeesen köthető az I. periódus időszakához. 4. szelvény. (9. kép.)

26. sír: T: ÉNy 47,5'. M: 140 cm. Részben bolygatott, kezek a hason. Közvetlenül a 28. és 33. sír fölött. 3. árok. (6. kép, 10. kép.)

27. sír: T: ÉNy 47,5'. M: 124 cm. Feje feltámasztva, kezek a hason. Bolygatott. *Melléklet:* a jobb oldali medencelapát helyén vaspánt. 4. árok. (10. kép.)

28. sír: T: DNy 49'. M: 150 cm. Bolygatott. Jobb kéz a hason. Korábbi a 26. és a 33. sírnál. A 34. sírhoz való időrendi viszonyát a 28. sír alatt jelentkező kibontatlan sírgödör betöltése miatt nem lehetett megállapítani. Elvileg tartozhat az I. periódus időszakához. Ebben az esetben csakis: sírfolt – 28. sír – 34. sír – 33. sír – 26. sír sorrend jöhet szóba, mivel biztosnak látszik, hogy a 34. sír gödre részben vágta az I. periódus szentélyének alapozását. Elképzelhető viszont még: sírfolt – 34. sír – 28. sír – 33. sír – 26. sír sorrend vagy 34. sír – sírfolt – 28. sír – 33. sír – 26. sír sorrend is. Az utóbbi két eset bármelyikét alapul véve a 28. sír csakis a II. periódus idejéből származhat a 34. sír helyzete miatt. 3. árok. (6. kép, 10. kép.)

29. sír: T: DNy 50'. M: 125 cm. Kezek a hason keresztben, a jobb lábszár a helyéből kimozdulva. *Melléklet:* 1. a jobb térd külső oldalán levél alakú bronzlemez, 2. az előző párja a bal térd mellett. A 41. sír fölött. 4. árok. (6. kép, 11. kép, 14. kép 6–7, 23. kép 2.)

30. sír: T: Ny 48'. M: 140 cm. Bolygatott, medencétől lefelé hiányzik. A 27. sír alatt, a 12. sír fölött. 4. árok. (10. kép.)

31. sír: T: DNy 50'. M: 109 cm. Koponyája hiányzik, jobb oldalát a 16. és a 17. sír gödrével kitermelték. Bal lába térdben behajlítva. A II. periódus alapozása alatt feküdt 19 cm-rel. 1. szelvény. (6. kép, 23. kép 1.)

32. sír: T: DNy 52'. M: 125 cm. Csak térdtől lefelé maradt meg. *Melléklet:* a jobb lábszár közepének belső oldalán, a csonttal azonos szinten vaskapocs. Korábbi a 33. sírnál. 4. árok. (6. kép, 23. kép 2.)

33. sír: T: DNy 48,5'. M: 165 cm. Kezek a medence jobb oldalán. *Melléklet:* 1. edénytöredék a jobb oldali medencelapáton, a bal kéz ujjai mellett, 2. vaspánt a jobb boka külső oldalán, a sírgödör alja fölött 5 cm-rel. Szemgödreiben faszéndarabkák. Későbbi a 28., 32. és a 34. sírnál, de korábbi a 26. és a 35. sírnál. 4. árok – 1. szelvény közti tanúfal alatt. (6. kép.)

34. sír: T: DNy 50'. M: 157 cm. A koponya és a váz bal oldala a lábszárcsont kivételével hiányzik. Az 52. sír gödrével bolygatták meg. (6. kép.)

35. sír: T: DNy 48,5'. M: 174 cm. Kezek a hason. Jobb oldalát a 44. sír gödrével nagyrészt kitermelték. *Melléklet:* 1. vasszeg a jobb medencelapát helyén, 2. Mátyás király ezüstérme¹⁸ a gerincoszlop közepének bal oldalán, a szegycsont lábfelőli vége mellett. Jobb szemüregében faszéandarabka. Koporsójának nyoma helyenként észlelhető volt. 4. árok. (6. kép, 14. kép 8.)

36. sír: T: DNy 49'. M: 139 cm. Bal kéz a hason, koponyája a 37. sír csontjain. Sírgödrt a 40. sír gödre vágta. 4. árok – 1. szelvény közti tanúfal alatt. (6. kép.)

37. sír: T: Ny 48'. M: 150 cm. Koponyája bolygatott. Sírfoltja nem látszott. Helyzete alapján a 32. sírnál is korábbi, de későbbi a 43. sírnál. 4. árok – 1. szelvény közti tanúfal alatt. (6. kép.)

38. sír: T: DNy 50'. M: 120 cm. Csak a bal lábcsonatok maradtak meg. A 43. sír fölött. 4. árok. (6. kép, 23. kép 2.)

39. sír: T: DNy 51'. M: 135 cm. Felső részét egy gödör vágta. Sírgödrenek lábfelőli végénél megmaradt az I. periódus szentélyének alapozása. Későbbi a 49. és az 54. sírnál. Az 57. sírhoz való időrendi viszonya kérdéses. 5. szelvény. (7. kép.)

40. sír: T: DNy 50'. M: 262 cm. Kezek a hason keresztben. Koporsóját összefüggően meg lehetett figyelni. Ennek oldalmagassága a fejnél 34 cm, a lábnál 25 cm. Jobb oldalon ferdén lefelé szűkül, alja 3-5 cm-rel van a vázhoz közelebb; a bal oldalon a föld kissé benyomta. A 4. árok és az 1. szelvény területén kibontott sírok közül – legalábbis vertikálisan – bizonyítható, hogy ez a második legkésőbbi temetkezés. Ennél csupán a 22. sír későbbi. Sírgödre a nagy mélység miatt patkás. (6. kép, 24. kép 2.)

41. sír: T: DNy 50'. M: 140 cm. Kezek a hason. Bal könyöke közvetlenül a 42. sír jobb könyöke alatt, azzal egyszerre temethették el. A 29. sír alatt, az 50. sír fölött. 4. árok. (6. kép, 23. kép 3.)

42. sír: T: DNy 50'. M: 140 cm. Kezek a hason. Közös sírgödörben az előzővel. Sírgödrt a 43. sír vágta. Az 51. sír fölött. 4. árok. (6. kép, 23. kép 3.)

43. sír: T: DNy 50'. M: 166 cm. Bal felkarcsontja hiányzott. *Melléklet:* fonott, sodrott, lila szövetmaradvány lenyomata a koponya alatt. Sírfoltja jól látszott, melynek délnyugati sarkát a 44. sír vágta. A 45. sírhoz való időrendi viszonya kérdéses. 4. árok – 1. szelvény közti tanúfal alatt. (6. kép, 11. kép, 23. kép 3.)

44. sír: T: DNy 51'. M: 225 cm. Kezek a hason keresztben. Sírgödrenek betöltéséből 195 cm mélyen valószínűleg a megbolygatott sírokból kiszedett és visszadobált embercsontok kerültek elő. Sírgödrével átvágták a 32., 35., 43., 45., 50. és az 51. sírt. Későbbi vizont nála a 12., 14., 27. és a 30. sír. 4. árok. (6. kép, 11. kép.)

45. sír: T: DNy 50'. M: 155 cm. Csupán térdtől lefelé maradt meg. Vágta a 33., 35., 44. sír, fölötté volt a 32. sír. A 37. és a 43. sírhoz való viszonya kérdéses, mivel sírfoltja nem volt érzékelhető. 4. árok. (6. kép.)

¹⁸ Réthy 1907. No. 232., Huszár 1979. No. 722. – 1489–1490, Mzz.: ?–P.

46. sír. T: DNy 50'. M: 161 cm. Bal kéz a hason keresztben, a jobb kéz ujjai a bal kar könyökének belső oldalán. Bal karja és koponyája hiányzik, ennek magyarázatát nem találtuk. Sírfoltja jól érzékelhető volt. A 47. sír fölött 9 cm-rel. Korábbi vizont a 17. és a 22. sírnál. 1. szelvény. (11. kép.)

47. sír. T: DNy 50'. M: a fejnél 170 cm, a lábnál 206 cm. Kezek a hason keresztben. Sírfoltja azonos az 52. síréval. Helyenként megfigyeltük a koporsó nyomát. *Melléklet:* 1. bronz párizsikapocspár a jobb kéz ujjai alatt, a gerincoszlop bal oldalán, 2. bronz párizsikapocspár a gerincoszlop jobb oldalán, a két csukló között illetve azok alatt, 3. ezüstszálás textil lilán elszíneződött nyoma a gerincoszlop középső részén és annak két oldalán. Közvetlenül az 52. sír fölött. 1. szelvény. (11. kép, 14. kép 9–10.)

48. sír. T: DNy 49'. M: 200 cm. Bal kéz a hason. Koponyája és bokája a 3. árok falai alatt.

49. sír. T: DNy 50'. M: 165 cm. Kezek a hason keresztben. Sírfoltja jól látszott. Az 54. sír fölött, a 39. sír alatt. 5. szelvény. (11. kép, 24. kép 3.)

50. sír. T: DNy 49,5'. M: 156 cm. Erősen bolygatott, csak kis része „in situ”. Az 55. sír fölött, a 41. sír alatt. Az 51. sírhoz való időrendi viszonya kérdéses. 4. árok. (6. kép.)

51. sír. T: DNy 50'. M: 156 cm. Erősen bolygatott, csak kis része „in situ”. Az 55. sír fölött. 4. árok. (6. kép.)

52. sír. T: DNy 50'. M: a fejnél 190 cm, a lábnál 215 cm. Bal kéz a jobb kézen a medencében. Jobb combcsontja bolygatott. Helyenként a koporsó nyoma megmaradt. *Melléklet:* bronz párizsikapocspár horgas fele a jobb könyök és a sírgödör fala közt szórványként előkerült csigolyához tapadva. 1. szelvény. (11. kép, 14. kép 11.)

53. sír. T: DNy 49,5'. M: 175 cm. Bal kezével a jobb mellre fektetett kisgyermek (56. sír) derekát fogja át. Koponyája és bal oldala az 5. szelvény fala alatt. A 11. sírhoz való időrendi viszonya kérdéses. (7. kép.)

54. sír. T: DNy 49'. M: 195 cm. Karok nyújtva a medencelapátokon. Koponyája hiányzik, ennek okát nem tudjuk. Sírgödre jól látszott. 5. szelvény. (7. kép.)

55. sír. T: DNy 50'. M: 180 cm. Jobb kar a test mellett, a bal kéz a hason keresztben. 4. árok. (6. kép, 11. kép.)

56. sír. T: DNy 49'. M: 170 cm. Az 53. sír csontvázának jobb mellén fekvő kisgyermek. 5. szelvény. (7. kép.)

57. sír. T: DNy 51'. M: 140 cm. Jobb kéz a medencében. Hiányzó részeit a későbbi beásások során dobták ki. Teljes egészében a II. periódus déli hajófalának megsülylyedt és bedőlt falszakasza alatt feküdt. 5. szelvény. (7. kép.)

A feltárt sírok értékelése

Az ásatás alaprajzán is jól látszik, hogy a sírok meglehetősen zsúfoltan, több rétegben helyezkedtek el. A temető huzamos ideig történő használatára emellett az I. periódus északi hajófala külső oldalán kialakított három osszárium is utal. (2. kép.) Közülük az I. számú ovális, teknős aljú, 100 cm mélységű, a II/1. számú pedig keskeny, lekerekített aljú, 95 cm mélységű volt, s mindkettő betöltése a csontok között téglaszemcsés fekete földből állt. A II/2. számú osszárium szinte a II/1. számú folytatása, de ez itt mélyebb volt, s kissé kiszélesedett. Az alját 158 cm mélyen értük el. (21. kép 1.) Betöltése hamus közegben lévő apró égett csontdarabkákból s ép embercsontokból tevődött

össze, de előkerült innen három élszedett tégladarab és két késő középkori edénytöredék is.¹⁹ (13. kép 5, 16. kép 1–2.)

A II/2. számú osszarium északi fala abból a téglaszemcsés, kemény, fekete talajból állt, amely jól látszott a C–D metszeten is a templom két periódusának alapozásai között. Ez a talaj volt a *korai periódus körüli sírföld*, s ebbe ásták a II. periódus alapjait is. A *későbbi periódus idejéből származó sírok földje* – az ismételt keveredések miatt – sárgásbarna színű, szemcsés, és jóval lazább szerkezetű. Ez a talaj látszott például a 4. szelvény déli felében.

Mindebből nyilvánvaló tehát, hogy az ásatás során kibontott 57 sír kevés a kétséget kizáró, átfogó jellegű értékeléshez. E helyett egyelőre csupán néhány összesítő adatra s részmegfigyelés eredményére támaszkodhatunk.

Az 57 sír közül 44 a templombelsőben került elő, így a *sírok többségének egymáshoz való relatív időrendjét* módunkban állt rögzíteni. (12. kép.) Összesen 32 sír esetében sikerült a sírgödör alakját is megfigyelni. Ezek többségükben téglalap alakúak, lekerekített sarkúak voltak. A *sírok mélysége* 75 cm (19. sír) és 262 cm (40. sír) között, a *tájolás* – a 19. sírt (ÉNy 40°) figyelmen kívül hagyva – Ny 48° és DNy 52° közt váltakozott, de az 57 sír közül 36-nak a tájolása pontosan megegyezett a templom I. vagy a II. periódusa tengelyének irányával (DNy 49°–DNy 50°). *Koporsóra* utaló maradványokat 14 sírban találtunk, további négyben pedig csak koporsószegeket, vaskapcsokat vagy vaspántokat. A 25. és a 40. sír koporsójának formáját részleteiben is meg tudtuk figyelni.

A halottakat háton fekvé, általában nyújtott lábakkal temették el, a kéztartások azonban nem voltak ennyire egyöntetűek. Az 52. sír bontásakor a régmúlt idők egyik hétköznapi epizódjával találkoztunk, ugyanis a közös sírgödörbe másodjára temetett 47. számú sír halottjának temetése előtt a sírásó rábukkant az 52. sír jó ideje ott nyugvó csontvázára, kimozdította – bizonyára véletlenül – annak jobb combcsontját, majd gondosan vissza is helyezte azt, csakhogy éppen fordítva: a combnyak került a térd fölé. (11. kép.) A jószándékon azonban ez a tévedés mit sem változtat.

Sírmelléklet összesen 16 sírből került elő: koporsószegek (3., 35. sír), koporsóvasalások (14., 27., 32., 33. sír), edénytöredékek (13., 14., 33. sír), textil- és pártamaradványok (4., 43., 47. sír, illetve 8., 9. sír) ruhakapcsok (bronzból: 12., 47., 52. sír, vasból: 22. sír), ruhadíszek (29. sír) és egy Hunyadi Mátyás korából való halotti obulus (35. sír).

A szórványként előkerült leletek közül hármat érdemes külön megemlíteni: az 53. sír csontváza fölött 40 cm-rel talált ezüstpénzt, melyet Báthori Gábor veretett 1612-ben²⁰ (19. kép 1 a–b.), egy harang palástjának a töredékét a déli támpillér belső oldalán lévő rablógödör betöltéséből és egy másik, kissé ívelt, egy helyen kopott, kerek át-

¹⁹ Két-két osszarium volt a Mezőkovácsházán (Bálint 1939. XXI. tábla 2.) és a Békéscsaba 78. számú lelőhelyen (Szatmári I. ásatása 1985–1986.) feltárt templom mellett. A telekgerendási II/2. számú osszariumban lévő hamura és égett embercsontdarabokra magyarázatot nem találtunk.

²⁰ Vs.: (OSSVS) REGNI•TRANS... – középen a Báthoriak három-sárkányfogas címerpajzsa kiterjesztett szárnyú sas testén. Mzz.: N–B. – Rs.: GAB•BATHO; D: G•PRIN•; TRAN. – fölötte korona, jobb és bal oldalán 16–12 (1612) évszám. (Ltsz.: 86.12.24.)

metszetű bronzdarabot, amelyik talán annak a harangnak az egyik függesztőfüle lehetett, amiből az előző töredék is származik²¹ (19. kép 2–3). E feltételezés alapjául szolgál például a Komárom megyei Dág határában talált, még inkább pedig a Szegedhez közel eső Keresetpusztán épségben előkerült harang koronája.²²

Az időrend kérdése

A fent elmondottakból, kétségtelen, még nem derült ki sem az, hogy a templom egyes építési periódusait milyen időhatárok közé tehetjük, sem pedig az, hogy a feltárt sírok közül melyek tartoznak a templom első, s melyek a második időszakához. Határozott, s főként teljes értékű választ sajnos nem adhatunk e kérdésekre. A probléma megoldásához ugyanis csak közvetett adatok állnak rendelkezésünkre.

A legkorábbi templom mérete, alapozástechnikája, alaprajzi megoldása tökéletesen megegyezik a Dél-Alföldön előkerült, kimondottan Árpád-kori falusi plébánia egyházakéval. Párhuzamaként említhető a Kardoskút-Hatablakon feltárt templom legkésőbb 1200 körül épült II. periódusa,²³ a csabacsúdi templom XI–XII. századra keltezett I. periódusa²⁴ vagy az Endrőd 6. sz. lelőhelyen előkerült, a XIII. század elején már elpusztult templom is,²⁵ de talán a legtöbb azonosságot a Csökmő-Peterden napvilágra került, ugyancsak Árpád-kori templommal mutatja.²⁶ A telekkerendési templomhely környékén gyűjthető Árpád-kori edénytöredékek szintén a falu Árpád-kori eredetét bizonyítják. (13. kép 1–3.)

Bár félköríves szentélyű falusi plébánia templom előkerült a megyében még Makó-Mezőkopáncson,²⁷ Kaszaperen,²⁸ Mezőkovácsházán²⁹ és a középkori Megyer falu területén, azaz a Békéscsaba 78. sz. lelőhelyen,³⁰ ezek már inkább a telekkerendési II. periódushoz hasonlóak, főként nagyságuk, vagy éppenséggel a gótika jegyeit mutató támpillérek megléte miatt. Építési ideje pontosan ennek sem állapítható meg. Csupán az bizonyos, hogy a 34. sír gödre vágta az I. periódus szentélyének alapozását, annál tehát ez a sír későbbi. A 34. sírba ezt követően a 33. sírt, a 33. sírba pedig még később a 35. sírt ásták bele. (6. kép.) A 35. sír egyik melléklete viszont Mátyás király 1489–1490-ből származó pénze volt, tehát ez a sír már a bővített templom idejéből származik, vagyis a II. periódus építési ideje a XV. század közepénél későbbi időre aligha tehető.

²¹ Ltsz.: 86.12.20., 86.12.11.

²² Patay 1977. 6. és 1–2. kép., Reizner 1891. 166–167, 173.

²³ Méri 1964. 6, 8. és 2. kép.

²⁴ Rég. Füz. 26 (1973) 80. – Juhász Irén ásatása és szóbeli közlése, amit ezúton is köszönök.

²⁵ Rég. Füz. 29 (1976) 65., Jankovich 1978. 52–53. Ezúton is köszönöm, hogy munkáját felhasználhattam.

²⁶ Szatmári Imre ásatása: 1986, 1988. Peterd falu az oklevelek tanúsága szerint – s ezt az eddigi ásatási eredmények is igazolják – szintén korán elpusztulhatott, hiszen 1330 körül már elhagyott település volt. (Györffy 1987. 512, 515.)

²⁷ Bálint 1936. 226, 3. kép.

²⁸ Bálint 1938. 165, 19–20. kép.

²⁹ Bálint 1939. 146–148, XXI. tábla 2.

³⁰ Szatmári I. ásatása 1985–1986.

Érdeemes ezenkívül figyelembe venni azt a tényt is – bár határozott időtartamot ez nem jelöl –, hogy a Mátyás érmével keltezett 35. sírral már több, bizonyíthatóan a II. periódus idejéből származó sírt bolygattak meg (32., 33., 45. sír), s a 35. sírnál későbbi sírok is szép számmal kerültek elő (12., 14., 27., 30., 44. sír). (6. kép, 12. kép.)

Ráadásul a templombővítés itteni formájával nemhogy megegyező, de hozzá közelálló példát sem igen lehet találni Magyarország középkori falusi templomai között. Magára az olyan keleti bővítésre is csak elvétve akad párhuzam, amelynél a korábbi templomnak csak a szentélyét bontották le, s hajófalait továbbra is megőrizték. Ezeknél sem a templom befogadóképességének növelése, hanem csupán a szentély megnagyobbítása vagy újabb stílusú átépítése volt a cél (Csabacsúd,³¹ Nagyharsány,³² Zalaszentmihályfa, Németlövő, Óriszentpéter³³).

Sajnos az egyes építési periódusok keltezéséhez az itt említettekén kívül, a többi feltárt sír sem nyújtott megfelelő információt. Felfigyeltünk ugyan arra, hogy kétféle sírbetöltés található a templom környezetében, s ez időrendi különbségeket is takar, de a bizonyíthatóan I. periódus időszakához köthető sírok (19., 20., 21., 23., 31. sír) mind melléklet nélküliek voltak. A 31. sír csontjai fölött 6 cm-rel, a II. periódus alapozásában szürke színű, szemcsés felületű, vékony falú fazék oldaltörredékét találtuk, de ennek korát is csak a XIV–XVI. századra lehet keltezni.³⁴ A 16 mellékletes sír mindegyike biztosan késő középkori, s a II. periódus időszakához köthető. Az előkerült mellékletek a XIV–XVI. századi megjelölésnél pontosabb keltezésre alkalmatlanok.

Érdeemes azonban kitérni itt a már említett harangdarabban kapcsolatban egy, az utóbbi évek Békés megyei templomfeltárásai során mindannyiszor igazolást nyert, délföldi templomépítészeti sajátosságnak nevezhető jelenségre, hogy tudniillik az eddig e vidéken előkerült középkori falusi templomok egyikének sem építettek tornyot. Annál érdekesebb, hogy kicsiny, *harangtörödékeknek is beillő bronzdarabokra* viszont már nemegyszer bukkantunk e templomok feltárása közben (Gyula-Szeregyháza, Telekgerendás 8. számú lelőhely, Csökmő-Peterd³⁵), de arra is van példa, hogy terepjárás során találtak ilyet (Gerla 24. számú topográfiai lelőhely).³⁶ Ebből két kérdés adódik. Az egyik az, hogy ezek valóban harangdarabok-e, és ha igen, akkor milyen idők; a másik pedig az, hogy ha a templomoknak nem volt harangtornyuk, akkor e harangokat hol helyezték el.

Az első kérdés első felére a telekgerendási töredék alapján is igennel válaszolhatunk. Problémásabb a kérdés második fele. Kiindulópontul Patay Pál gyűjtése szolgálhat. Ebből úgy tűnik, hogy a korai harangok kisebb átmérőjűek, s könnyebbek voltak, illetve koronájukon az oldalt elhelyezkedő függesztőfülek kerek átmetszetűnek készültek. A középkor későbbi szakaszában a nagyméretű harangok váltak jellemzőkké, és

³¹ Rég. Füz. 26 (1973) 80.

³² *Dercsényi* 1984. 28–31.

³³ *Valter* 1985. 86, 107, 203.

³⁴ *Ltsz.*: 86.12.45.

³⁵ *Szatmári I. ásatásai*: 1986, 1986, 1988.

³⁶ *Cs. Szabó I. felszíni gyűjtése*, 1984. – Jankovich Dénes hívta fel lektori véleményében figyelmemet arra, hogy az Endrőd 108. lelőhelyen is került elő terepjárás során harangtörödédek. (*Ltsz.*: 76.204.12.)

ezeken a függesztőfülek – ha éppen nem hiányoznak – mindig szögletes átmetszetűek, sarkosan megtörnek, s más elrendezésűek.³⁷ A telekgerendási párhuzamaként említett dági harang alsó átmérője 36 cm, s a XII–XIII. századra keltezhető, a keresetpusztai alsó átmérője pedig 30 cm, s kora a XIII–XIV. századra tehető.³⁸

A már említett Békés megyei harangtöredékek ívét kiegészítve a következő adatokat kaphatjuk: *Gerla 24. lelőhely* = 36,6 cm (lehet alsó átmérő), vastagsága = 0,2–0,6 cm;³⁹ *Telekgerendás 8. lelőhely* = a borda alatt 38 cm, fölötte pedig 25,6 cm (a palást töredékéből kiegészített átmérő), vastagsága = 0,8–2,7 cm⁴⁰ (*19. kép 3*); *Gyula-Szerenyháza* = 31,2 cm (a palást töredékéből kiegészített átmérő), vastagsága = 0,4 cm;⁴¹ *Csökmő-Peterd* = 32,4 cm (a palást töredékéből kiegészített átmérő), vastagsága = 0,5 cm.⁴²

Mindebből egyértelmű, hogy a töredékek mérete a korai harangokra jellemző kicsi értékekhez közelít, még akkor is, ha nem egységesen az alsó átmérőt lehetett alapul venni. Ha ez az összefüggés helytálló, csak erősítő adatként említhető meg ismét, hogy Peterd valószínűleg már az Árpád-korban elnéptelenedett,⁴³ sőt az sem lehet véletlen, hogy Füzesgyarmat mai határában két *Harang* nevű kisnemesi falu is létezett (Kis- és Nagyharang). Az egyiket az oklevelek 1326-ban, a másikat 1360-ban említik először,⁴⁴ de a régészeti topográfia bizonyította, hogy a két testvérfalu már az Árpád-korban kialakult.⁴⁵ Kiss Lajos szerint e helynév a magyar *harang* köznévből keletkezett, s „eredetileg bizonyára arra utalt, hogy a településnek harangja, haranglába volt”.⁴⁶ Nagyharang papját 1552-ben említik.⁴⁷

A kiterő elején feltett második kérdésre, hogy tudniillik harangtorony híján a harangoknak hol volt a helye, a választ a mind történeti, mind néprajzi adatokból ismert, a templom szomszédságában fából felépített harangtoronyok, még inkább az egyszerű haranglábak léte megadhatja. Tekintve azonban a kora középkori falusi harangok kis méretét és 40 kg-ot meg nem haladó súlyát,⁴⁸ még az sem elképzelhetetlen, hogy például a döröskei templomhoz hasonlóan⁴⁹ a harang elhelyezése céljából huszártorony is tarthatott ez időben a torony nélküli falusi templomainkhoz. Az ilyen tetőgerincre ültetett kicsiny tornyocskák természetesen nem befolyásolják az épület statikáját, így az alaprajznak sem kell tükröznie feltétlenül amúgy sem bizonyított létüket.

³⁷ Patay 1977. 9, 50–55., Patay 1978. 237, 239.

³⁸ Patay 1977. 6, 50.

³⁹ MMM, topográfiai gyűjtemény.

⁴⁰ Ltsz.: 86.12.20.

⁴¹ EFM ltsz.: 86.32.40.

⁴² MMM ltsz.: 89.1.43–44.

⁴³ Györffy 1987. 512, 515.

⁴⁴ Haan 1870/b. 308., Csánki 1890. 651., Karácsonyi 1896. II. 187–190, 232–233., Györffy 1987. 508.

⁴⁵ Ecsedy–Kovács–Maráz–Torma 1982. 84–85, 5/11, 5/16. számú lelőhely.

⁴⁶ Kiss 1980. 339.

⁴⁷ Karácsonyi 1896. II. 233.

⁴⁸ A zselicszentpáli is csak 37 kg, a keresetpusztai pedig mindössze 16 kg. (Patay 1977. 50., Patay 1978. 237., Reizner 1891. 167.)

⁴⁹ Valter 1985. 31, 112.

A fenti hipotetikus megjegyzések alapján természetesen még nehéz lenne bármit is biztonsággal megállapítani a dél-alföldi falusi plébánia templomok haranghasználatáról, különösen pedig az Árpád-kor időszakát illetően. Mégis az utóbbi, s az elkövetkező évek leletei remélhetőleg ilyen irányú, szélesebb kutatást is szükségessé tesznek majd.

E kis kitérő után visszatérve a telekgerendási templom és temető időrendi problémáihoz, kiegészítésül, s egyben befejezésül ajánlatos segítségül hívni, és végigtekinteni az idevonatkozó középkori írott forrásokból kiolvasható történeti adatokat is.

Történeti háttér

A régészeti terepjárások alapján e templom- és faluhellyel azonosított középkori Kétsopron első említése csak a XV. századból (1458) bukkan föl.⁵⁰ Neve személynévi eredetű.⁵¹ A XV–XVI. században különféle névalakban ugyan többször emlegetik (pl. 1458: *Keth Sopron*, 1467: *Sopron*, 1469 és 1519: *Kethsopron*, 1557: *Mezőkén Söbrön*, 1560: *Keth Sopron*, 1567 és 1579: *Mezőkétsopronya*⁵²), történetéről mégis keveset tudunk.

Nevének számnévi előtagja valószínűleg a falu két nagyobb, egymástól mélyebb fekvésű – egykor minden bizonnyal vízjárta – terület által elválasztott települési egységére vonatkozott (Telekgerendás 8., illetve 9., 11. lelőhely). Könnyen meglehet, hogy középkori leletanyag a Kocziszki-major mai területe alatt is található, itt azonban terepjárást végezni a beépítettség miatt nem lehetett. Ez esetben viszont a Telekgerendás 9. és 11. számú lelőhely összefügg egymással, s mint ilyen, a falu egyik nagy, fent említett területi egységét jelenti.⁵³ (*I. kép.*)

A falu 1458-ban végleg a gerlai uradalom tartozéka lett,⁵⁴ s ettől kezdve nemegyszer volt a két nagy Békés megyei birtokos család (a gerlai Ábránffyak és a gyulai Maróthyak) viszálykodásának szenvedő alanya. 1467 tavaszán például a gyulai hetivásárra igyekvő két idevaló jobbágyot fosztottak ki Maróthy Mátyus tisztjei,⁵⁵ majd még ez év végén a kondorosiak hajtottak el 12 juhot Kétsopronból.⁵⁶ Ezek az atrocitások azon-

⁵⁰ Csánki 1890. 654., Haan 1870/b. 78. – A Kétsopronnál felsorolt három legkorábbi adatról (1410, 1453, 1455) legutóbb Jankovich Dénes segítségével bebizonyosodott, hogy azok az Arad megyei Kétsopronra vonatkoznak. (Jankovich 1983. 111, 62. jegyzet.)

⁵¹ Kiss 1980. 332, 579–580.

⁵² Haan 1870/b. 78, 81, 136., Csánki 1890. 654., Velics–Kammerer 1890. 194, 196–198, 202–204, 207–208., Karácsonyi 1896. II. 224., Veress 1938. 18–21, 323., Kristó 1967. 41, 88., Kristó 1981. 52, 62–65, 125, 132., Káldy–Nagy 1982. 205–206.

⁵³ A történeti feldolgozások az elnevezés spontán értelmezése következtében mindig két azonos nevű, eleinte különálló, de egymás mellett létező helységet tételeznek fel. (Karácsonyi 1986. II. 224., Maday 1960. 248., Kiss 1980. 332.) A régészeti topográfia viszont a Telekgerendás 8–9, 11. számú lelőhelyen kívül a környékben nem mutatott ki másik középkori települést.

⁵⁴ Haan 1870/b. 78., Kristó 1967. 41., Kristó 1981. 52.

⁵⁵ Haan 1870/b. 81., Karácsonyi 1896. II. 224.

⁵⁶ Karácsonyi 1896. I. 202., Kristó 1981. 62.

ban eltörpülnek az 1468-ban, Szent András nap táján a falu ellen végrehajtott valóságos hadjárat mellett. Ekkor ugyanis egy éjjel a Gyuláról 40, Békésről 31, Décséről 13, Szénásról 11, Fábíánsebestyénből és Kondorosról 10–10, Veresegyházáról 9, Berényből 4 jobbágyból toborzott (összesen tehát majd másfél száz fős) sereggel Maróthy Mátyus tisztjei megrohanták Kétsopront, s egész éjjel fosztogattak. A házakat feltörték, kirabolták, elhajtottak 3000 juhot, 400 aprójószágot és 100 méneslovat, s több jobbágyot meggyötörték.⁵⁷ 1488-ban viszont három kétsoproni jobbágy is részt vett a Földvár elleni hasonló támadásban.⁵⁸

A XVI. századi adójegyzékek szerint 1552-ben 6, 1553-ban 8, 1556-ban 13, 1560-ban 11,5, 1563-ban és 1564-ben 14 kapu után adóztak.⁵⁹ Az 1557–1558. évi török defter a már az aradi szandzsákba illetve a békési náhijébe sorolt faluban 20 régi és 3 új házat említ.⁶⁰ 1563-ban Karácsonyi János számításai szerint Kétsopronban 56 család lakott, vagyis az összlakosság kb. 280 fő lehetett.⁶¹ Csipes Antal, s az ő nyomdokain Kristó Gyula is, ezzel szemben az 1563–1564. évi portaösszeírás értékelésénél portánként nem 4, hanem csak 1,5 családot tételez fel.⁶² Az egyes családok létszámának megállapítására mindegyikük által elfogadott 5 főt alkalmazva szorzóként tehát az utóbbi változat szerint Kétsopron lélekszáma ekkor mindössze 105 főre becsülhető.

A XVI. század második fele lélekszámának meghatározását célzó számítások eltérő eredményeinél több tanulsággal szolgált a különböző időben felsorolt családnevek összehasonlítása. Az 1560-as évek elején a jellemzőbb nevek Kétsopronban a Bak, Dzsó, Polgár, Tiszai, Turcsin és Zsifros voltak. Érdekes módon még egy 1580. évi osztózkodással kapcsolatban is ugyanezek a családnevek fordulnak elő, s ez pedig azt bizonyítja, hogy a lakosság összetétele a török uralom ellenére sem változott.⁶³ Az 1567. és 1579. évi szandzsákösszeírás kimutatása, amely szerint a Kétsopronból befolyt, általánosságban kifejezett jövedelem a két időpont között 175%-os növekedést jelez, ugyancsak tanúskodhat arról, hogy ez a falu is gyorsan alkalmazkodott a hódoltságához, s a török uralom elején a lakosság száma nem csökkent, hanem emelkedett.⁶⁴

Az e településsel foglalkozó történetíróknak a falu elnéptelenedésének időpontját illetően az a véleménye, hogy az legvalószínűbben a XVI. század végén, a 15 éves háborúban következett be, de ennél későbbi időpont sem elképzelhetetlen.⁶⁵

A falu egykori templomára mindössze két adat utal. Az egyik az 1552. évi összeírás, amely szerint a falu papja a tridenti zsinatra utazó követek költségeinek fedezése

⁵⁷ Karácsonyi 1986. I. 203, II. 224., Veress 1938. 18–21., Kristó 1981. 62–65. – a résztvevők névsorával.

⁵⁸ Karácsonyi 1986. II. 224–225., Kristó 1981. 86.

⁵⁹ Karácsonyi 1896. II. 225.

⁶⁰ Velics–Kammerer 1890. II. 204., Karácsonyi 1896. II. 225., Kristó 1981. 132.

⁶¹ Karácsonyi 1896. II. 225.

⁶² Csipes 1976. 19., Kristó 1981. 124.

⁶³ Karácsonyi 1896. II. 225.

⁶⁴ Maday 1960. 248., Káldy–Nagy 1982. 205–206., Dávid 1991. 239–240, 260, 288–293. – A fentiekben kívül több, ugyancsak Kétsopronra vonatkozó tizedjegyzékben (1559, 1563) és portaösszeírásban fennmaradt adatot közöl még Csipes Antal is. (Csipes 1976. 80, 82, 85.)

⁶⁵ Haan 1870/a. 271., Maday 1960. 248., Dávid 1991. 241.

miatt rá kivetett 3 forint adót nem tudta megfizetni.⁶⁶ A másik már a település pusztulása utáni időből származik: 1733-ban a kiküldött vármegyei bizottság még látta a hajdani falu templomának az alapjait, s a hagyomány ez idő tájt még úgy tartotta, hogy a templom építőanyagát a törökök Gyulára és Szarvasra hordták el.⁶⁷ Másfél évszázaddal később a falmaradványokból már semmi sem látszott.⁶⁸

IRODALOM

Bálint 1936.

Bálint Alajos: A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. – Die Grabfunde des mittelalterlichen Gräberfeldes von Makó-Mezőkopáncs. Dolg. XII (1936) 222–241.

Bálint 1938.

Bálint Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. – Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter. Dolg. XIV (1938) 139–190.

Bálint 1939.

Bálint Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei. – Ausgrabungen in Mezőkovácsháza. Dolg. XV (1939) 146–164.

Csánki 1890.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890.

Csipes 1976.

Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba, 1976.

Dávid 1991.

Dávid Géza: A török kor. In.: Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. (Szerk.: Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula) Békéscsaba, 1991. 207–312.

Dercsényi 1984.

Dercsényi Dezső: Baranya középkori templomai. Budapest, 1984.

Ecsedy–Kovács–Maráz–Torma 1982.

Ecsedy István–Kovács László–Maráz Borbála–Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A szeghalmi járás. (Szerk.: Torma István) Budapest, 1982.

⁶⁶ *Karácsonyi* 1896. II. 225.

⁶⁷ *Haan* 1870/b. 282., *Kristó* 1967. 127., *Kristó* 1981. 194.

⁶⁸ *Haan* 1870/a. 271. A kéziratot – kisebb, időszerű javításoktól eltekintve – 1988 augusztusában zártam le. Végleges formájának kialakításánál Kovalovszki Júlia és Jankovich Dénes észrevételeire is támaszkodhatam. Segítségüket ezúttal is köszönöm.

Györffy 1987.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A–Cs. Budapest, 1987.

Haan 1870/a.

Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870.

Haan 1870/b.

Lud. Aug. Haan: Diplomatarium Békessiense. Pestini, 1870.

Huszár 1979.

Huszár, Lajos: Münzkatalog Ungarn. Budapest, 1979.

Jankovich 1978.

Jankovich–Bésán Dénes: Békés megye kialakulása a történeti és régészeti adatok alapján. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest, 1978. Kézirat.

Jankovich 1983.

Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. (Bevezette, jegyzetekkel ellátta és közzéteszi Jankovich B. Dénes.) Békéscsaba, 1983.

Jankovich 1991.

Jankovich B. Dénes: A magyar honfoglalástól a török kiűzéséig. In.: Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. (Szerk.: Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula) Békéscsaba, 1991. 147–206.

Juhász 1974.

Juhász, Irén: Freilegung der Arpadenzeitlichen Kirche in Dombegyház-Vizesmonostor. MFMÉ 1971–2. Szeged, 1974. 183–186.

Káldy–Nagy 1982.

Káldy–Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.

Karácsonyi 1896.

Karácsonyi János: Békés vármegye története I–III. Gyula, 1896.

Kiss 1980.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1980.

Kovalovszki 1986.

Kovalovszki Júlia: Árpád-kori települések Doboz határában. – A settlement of the Arpadian-Age in territory of Doboz. – Arpadenzeitliche Siedlungen in der Umgebung von Doboz. Az Arany János Múzeum Közleményei IV. Nagykőrös, 1986. 105–116.

Kristó 1967.

Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. (A honfoglalástól 1715-ig.) Békéscsaba, 1967.

Kristó 1981.

Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Békéscsaba, 1981.

Maday 1960.

Maday Pál: Békés megye története. Békéscsaba, 1960.

Méri 1964.

Méri István: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Otcset o raszkopkah u szela Kardoskút. – Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút. Rég. Füz. Ser. II. 12. Budapest, 1964.

Patay 1977.

Patay Pál: Régi harangok. Budapest, 1977.

Patay 1978.

Patay Pál: Harangok Somogy földjében. – Glocken in der Erde von Somogy. SMK III (1978) 235–242.

Reizner 1891.

Reizner János: Szeged-vidéki puszta-templomok és a kereseti harang. Arch. Ért. XI (1891) 166–167.

Réthy 1907.

Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae II. Vegyesházi királyok kora. Budapest, 1907.

Szatmári 1987.

Szatmári Imre: Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában. Kézirat, 1987. Sajtó alatt.

Valter 1985.

Valter, Ilona: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt, 1985.

Vélics–Kammerer 1890.

Vélics Antal–Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek II. Budapest, 1890.

Veress 1938.

Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Budapest, 1938.

RÖVIDÍTÉSEK

Ad.	= adattár
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
Dolg.	= Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
EFM	= Erkel Ferenc Múzeum, Gyula
itsz.	= iktató szám
ltsz.	= leltári szám
MFMÉ	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MMM	= Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba
MNM	= Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
MTA RI	= A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest
Rég. Ad.	= Régészeti Adattár
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek, Budapest
SMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár

Die Freilegung des mittelalterlichen Kirchengebäudes in der Gemarkung Telekgerendás

- Imre Szatmári -

Resümee

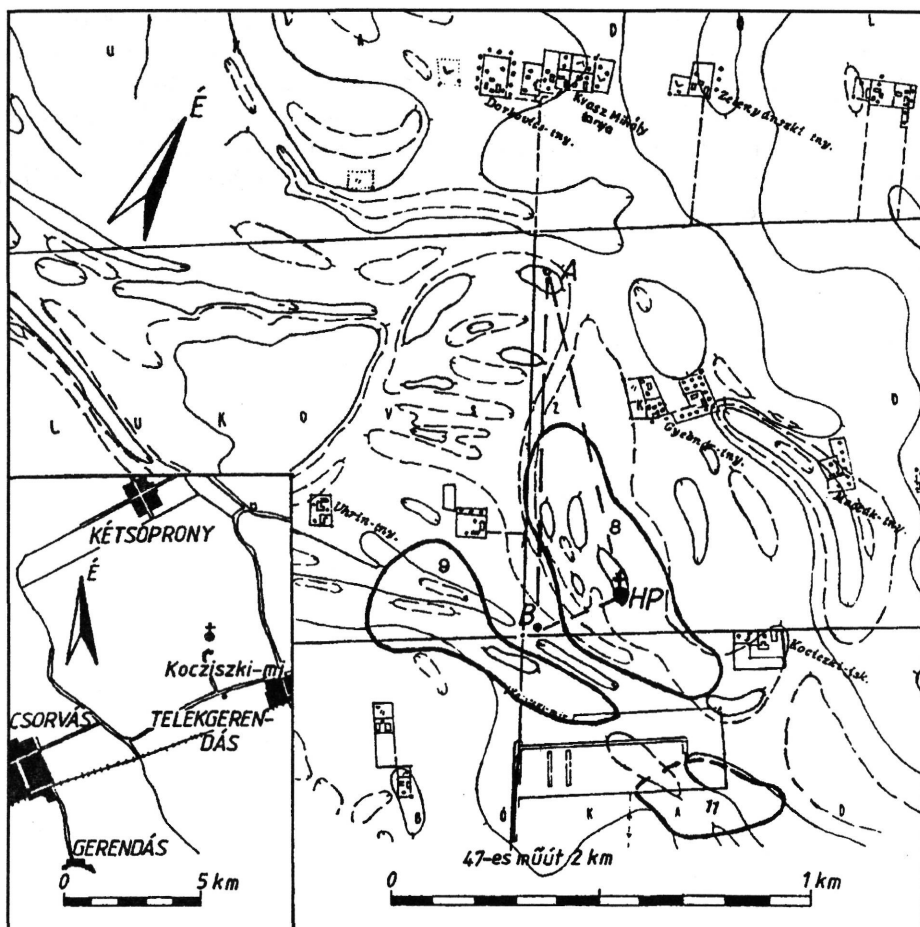
In der Gemarkung von Telekgerendás im Komitat Békés wurde 1986 die Kirche eines mittelalterlichen Dorfes freigelegt, die von der Arpadenzeit bis zum Spätmittelalter bestand. Das Dorf kann mit der in mittelalterlichen Urkunden unter dem Namen Két-sopron erwähnten Siedlung identifiziert werden. Sein Ort samt Umgebung wurde vor der Ausgrabung bei archäologischen Flurbegrehungen kartiert. Auf diese Weise wurde auch die Stelle der Kirche des Dorfes entdeckt (*Abb. 1, 13*). Die Sondierungsgrabung konnte nur auf die unmittelbare Umgebung der Kirche ausgedehnt werden (*Abb. 2, 20-21*).

Das Gebäude hatte zwei Bauperioden. Die erste Kirche wurde noch im Laufe der Arpadenzeit errichtet, mit halbrundem Chor und der Fundamentierung festgestampfter Erdschichten. Später riß man den Chor der Kirche ab und erbaute an seiner Stelle an der Ostseite einen fast einer ganzen Kirche entsprechenden Gebäudeteil. Der Anschluß der neuen an die alten Mauern wurde durch Stützpfeiler verstärkt. Die Fundamentierung und Chorform der zweiten Gebäudeperiode wurden nach dem Muster der ersten Kirche ausgeführt. Die Wände wurden in beiden Fällen aus Ziegelsteinn errichtet, doch wurden auch Feldsteine gefunden (*Abb. 3-5, 15-18, 25-26*).

In dem Friedhof neben den Mauern wurden 57 Gräber freigelegt, von denen 47 innerhalb der zweiten Kirche lagen (*Abb. 6-7, 9-11, 22-24*). Bei den meisten der freigelegten Gräber ließ sich auch die relative Chronologie bestimmen (*Abb. 12*). Aus den Gräbern gelangten die geblüchlichen gegenstände hervor (*Abb. 8, 14*). Besondere Erwähnung verdienen eine Münze Gabriel Báthoris von 1612 und zwei Glockenbruchstücke (*Abb. 19*). Letztere dienen mit Angaben über die Verwendung von Glocken in Dorfkirchen im Mittelalter.

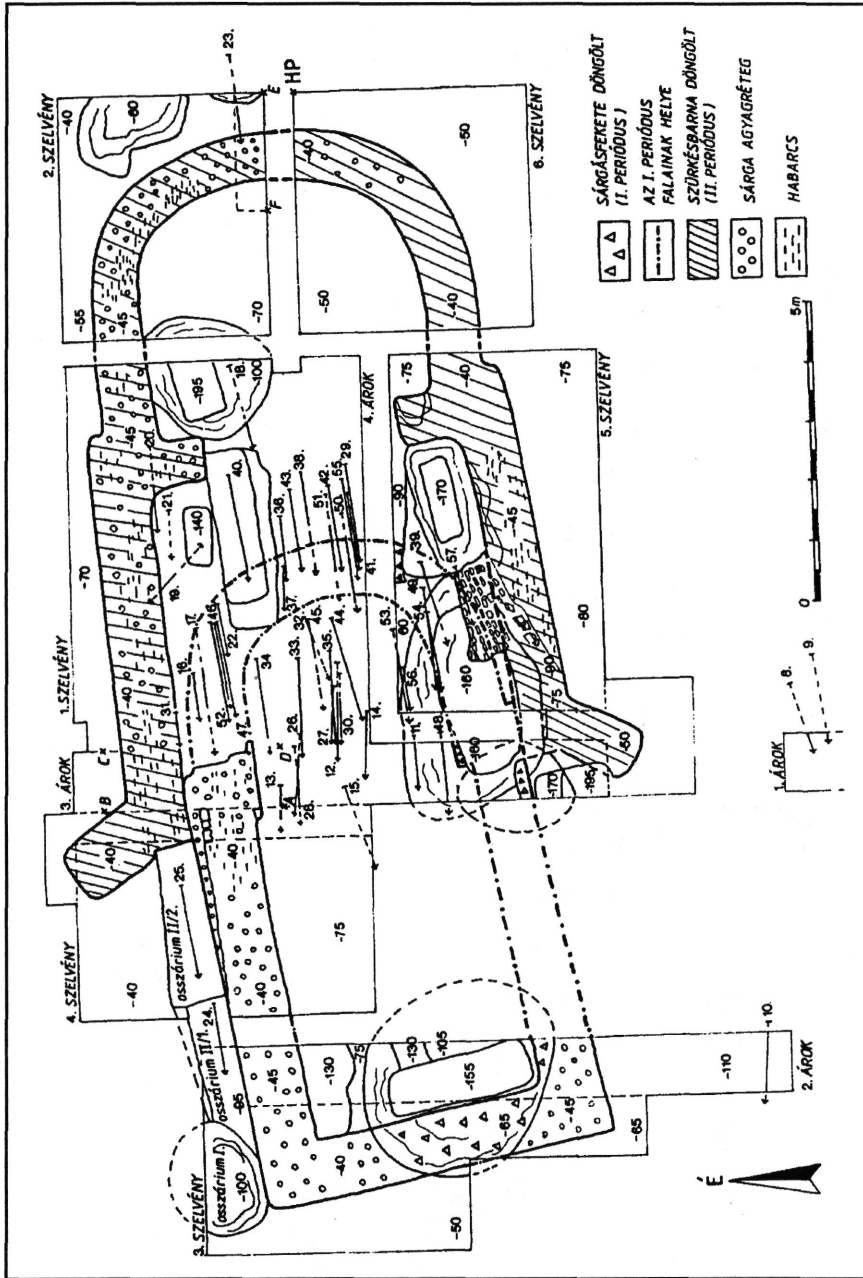
(Übersetzt von F. Albrecht)

Szatmári Imre
Munkácsy Mihály Múzeum
Békéscsaba,
Széchenyi u. 9.
5600

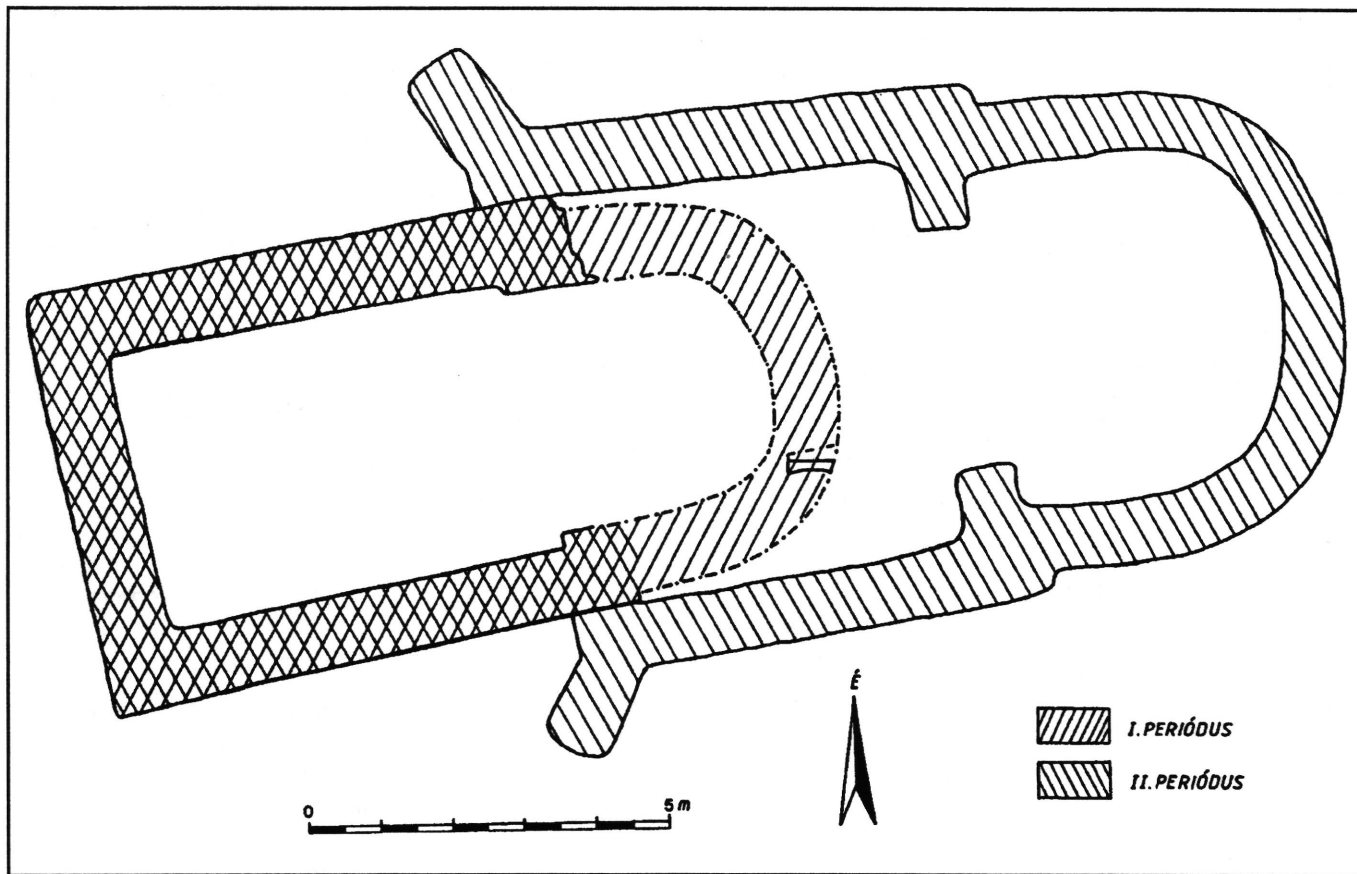

1. kép

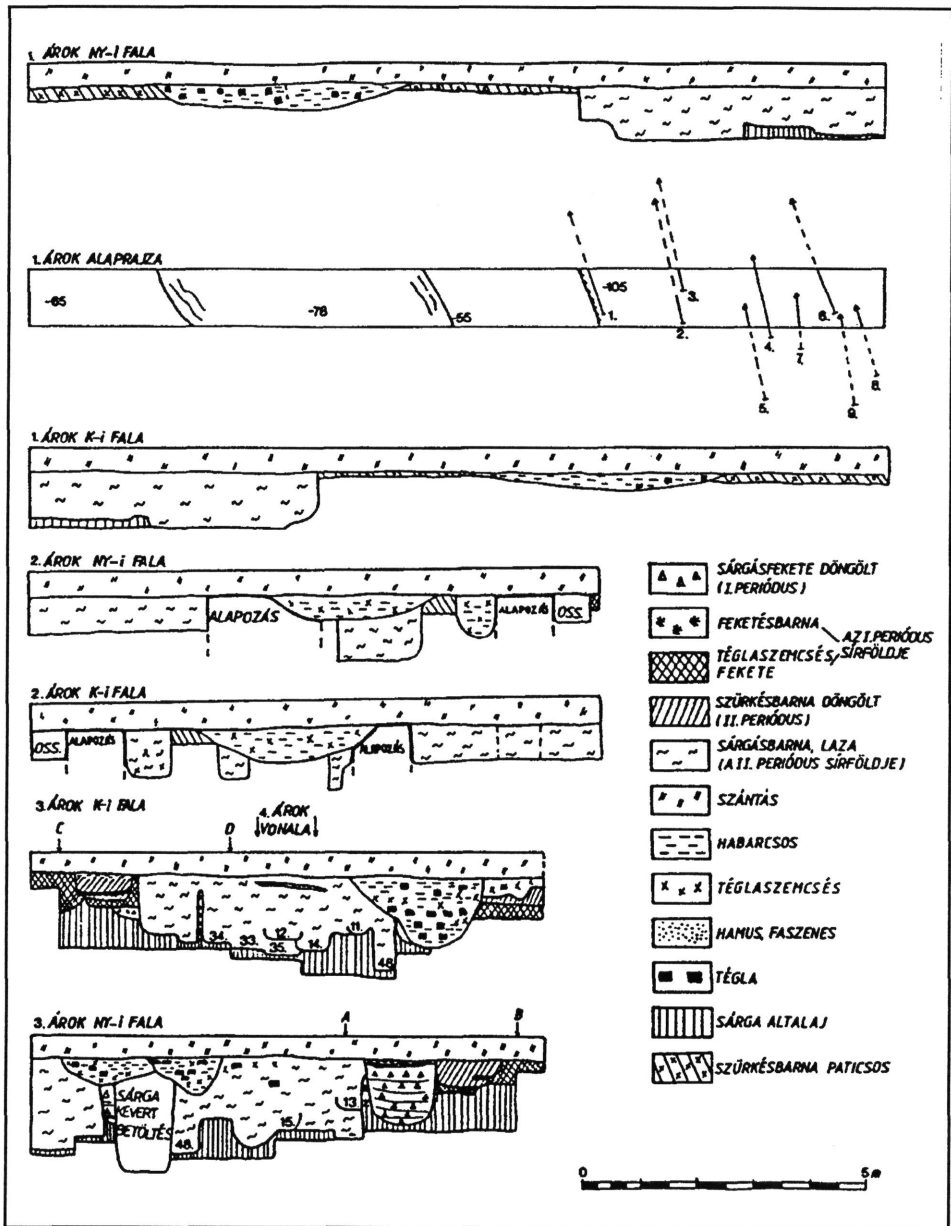
A középkori falu helyszínrajza, templomának helyével, 1986.

2. kép
Ásatiási alaprajz, 1986.

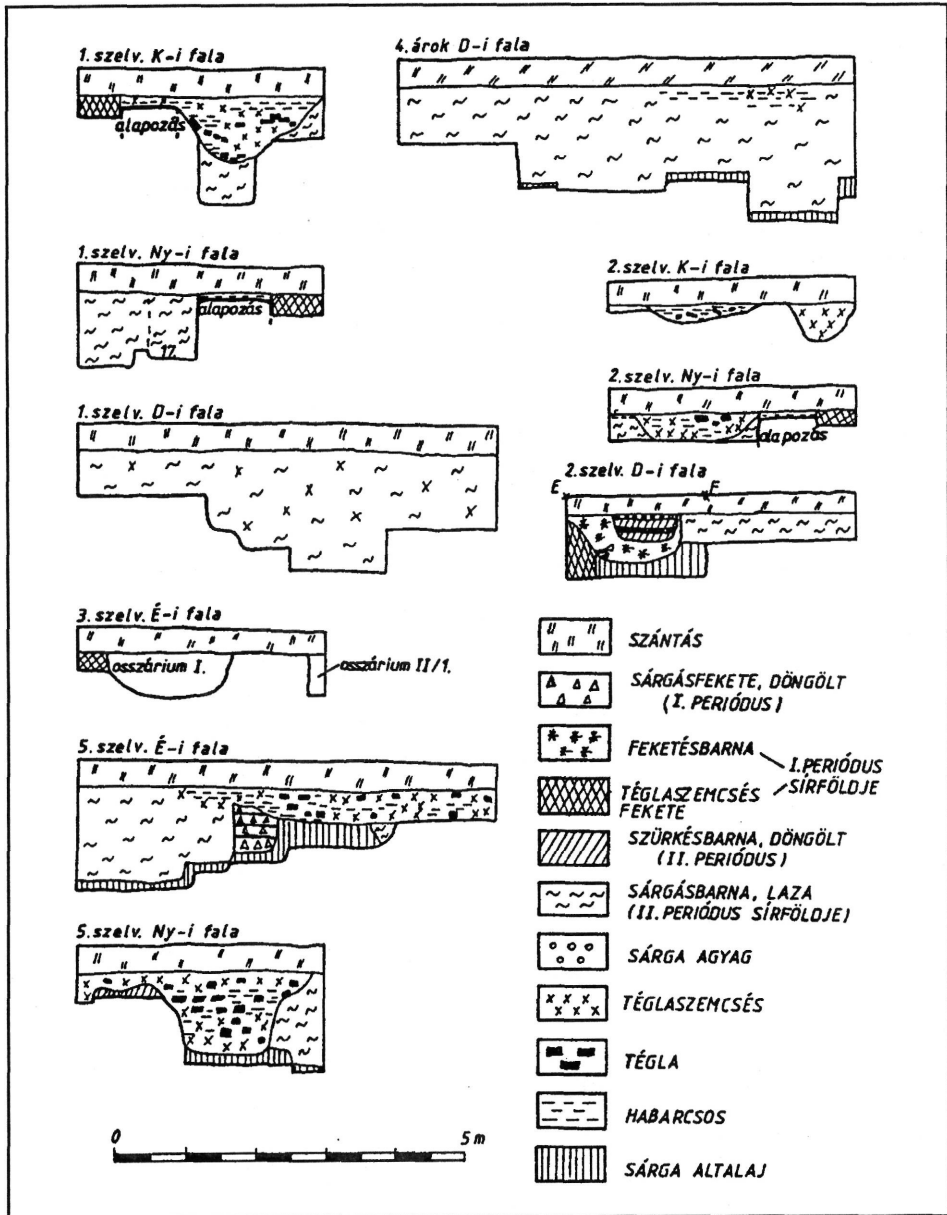

3. kép
A templom I. és II. periódusa

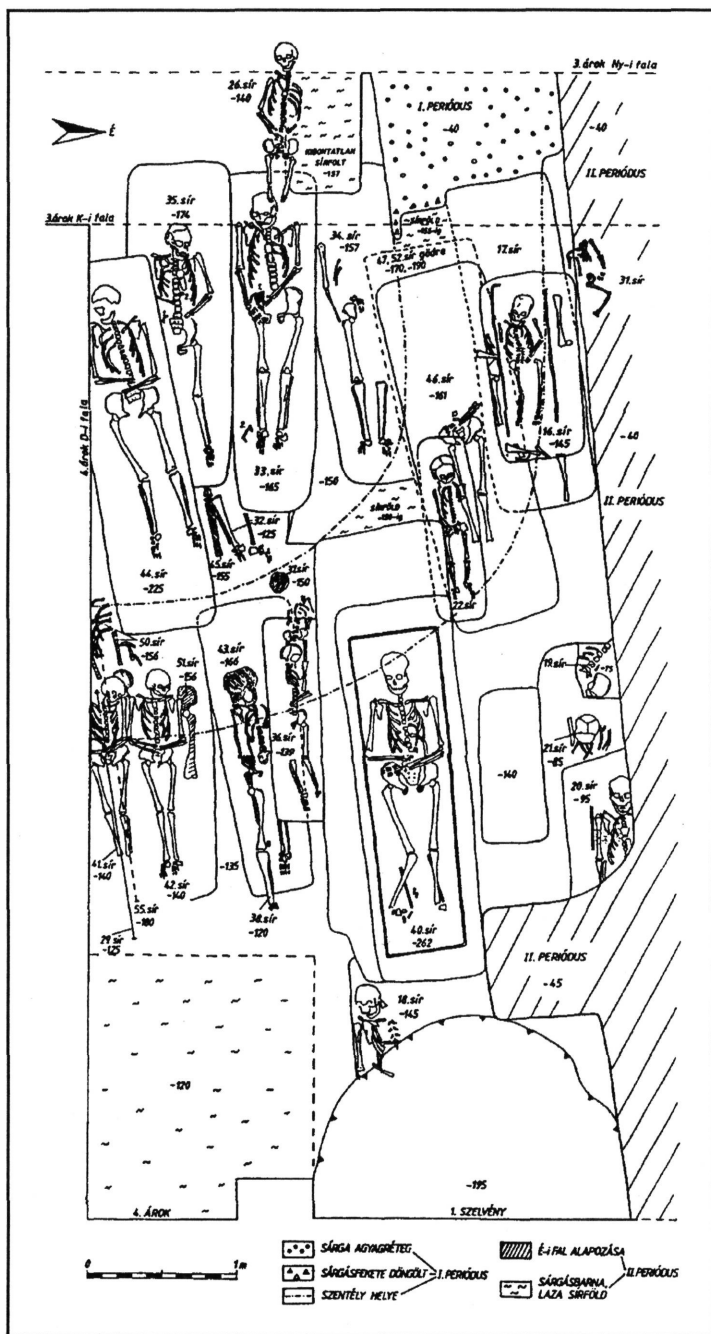

4. kép

Az 1. árok alaprajza és az 1., 2., 3. árok metszetrajzai

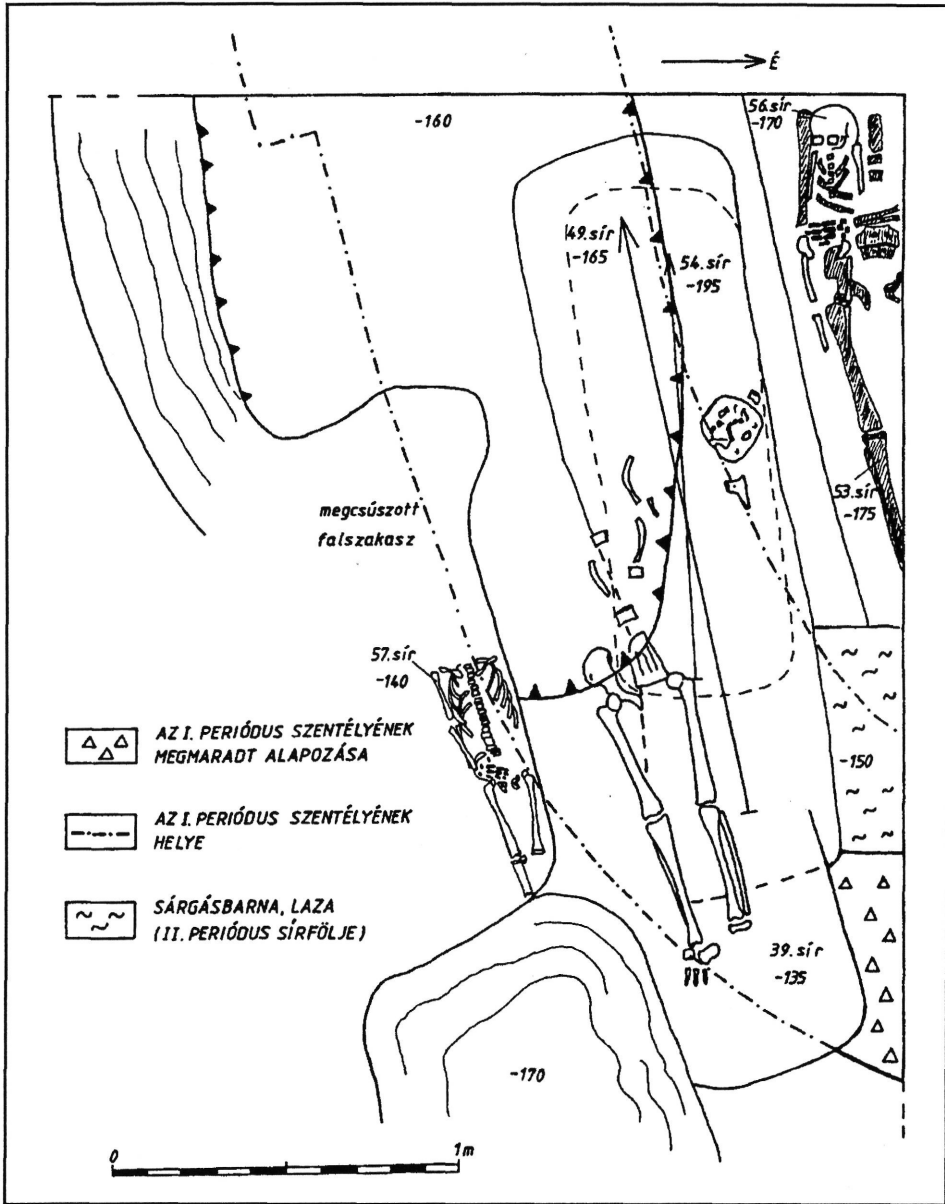

5. kép
A 4. árok és az 1., 2., 3., 5. szelvény metszetrajzi

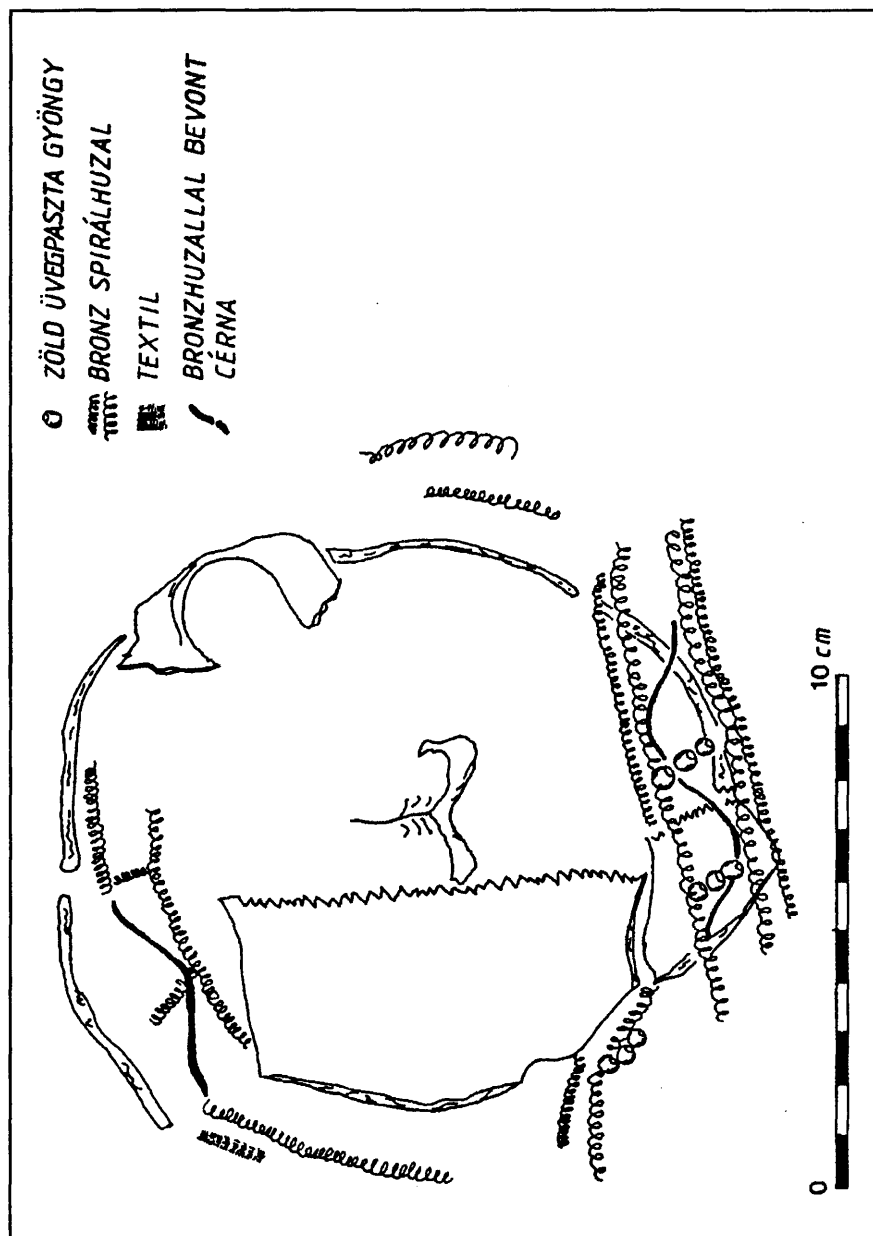
6. kép

Sírok az 1. szelvény és a 4. árok területén

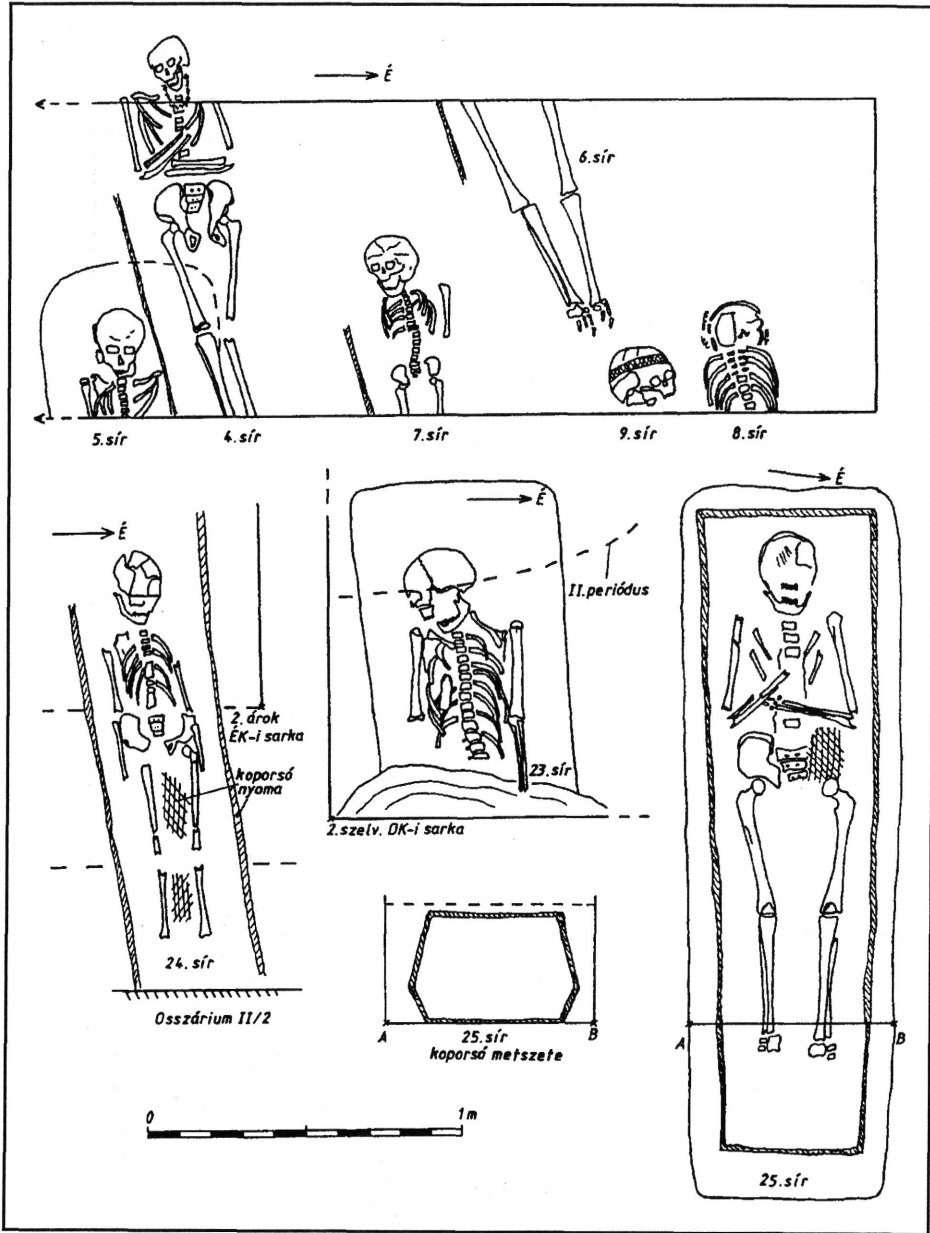
7. kép

Az 5. szelvény északnyugati sarka

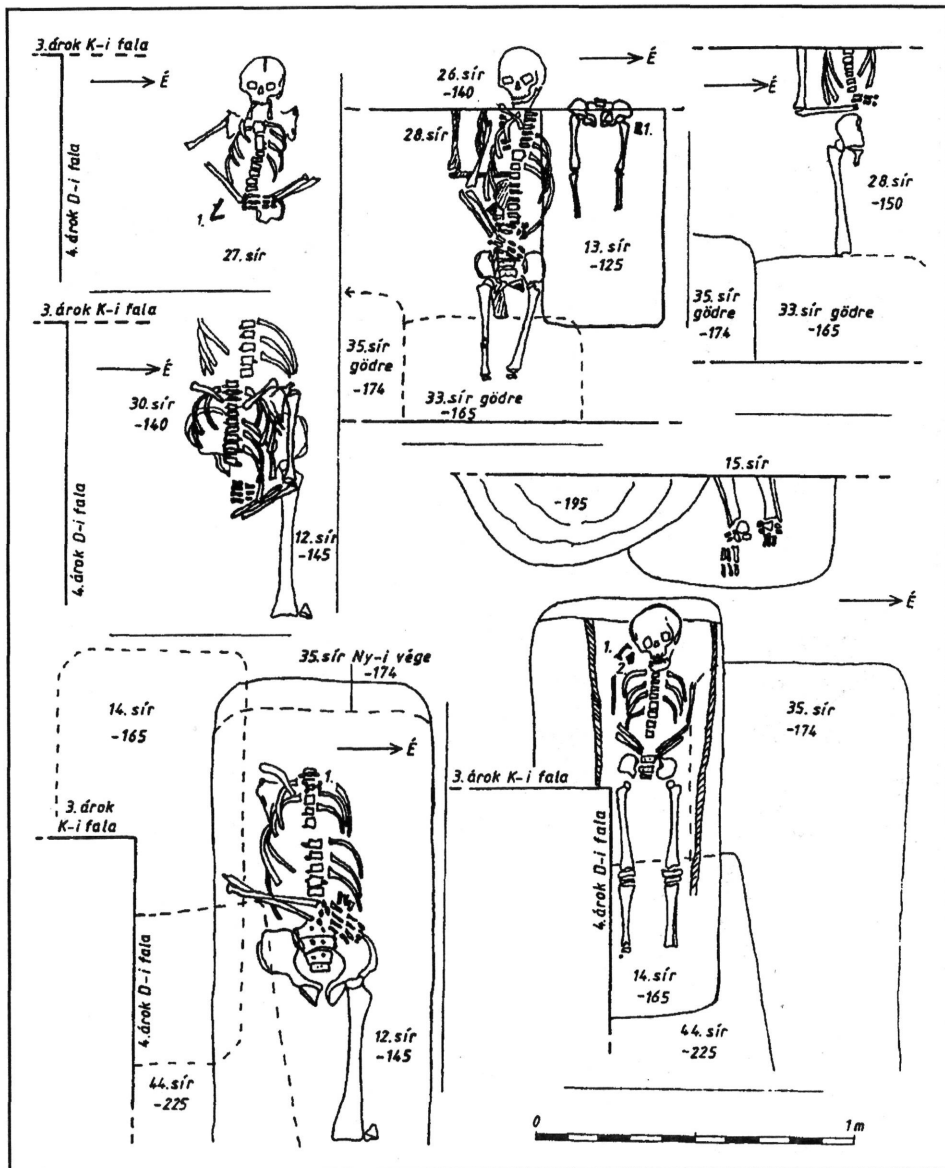
8. kép

A 8. sír koponyája és pártamaradványai

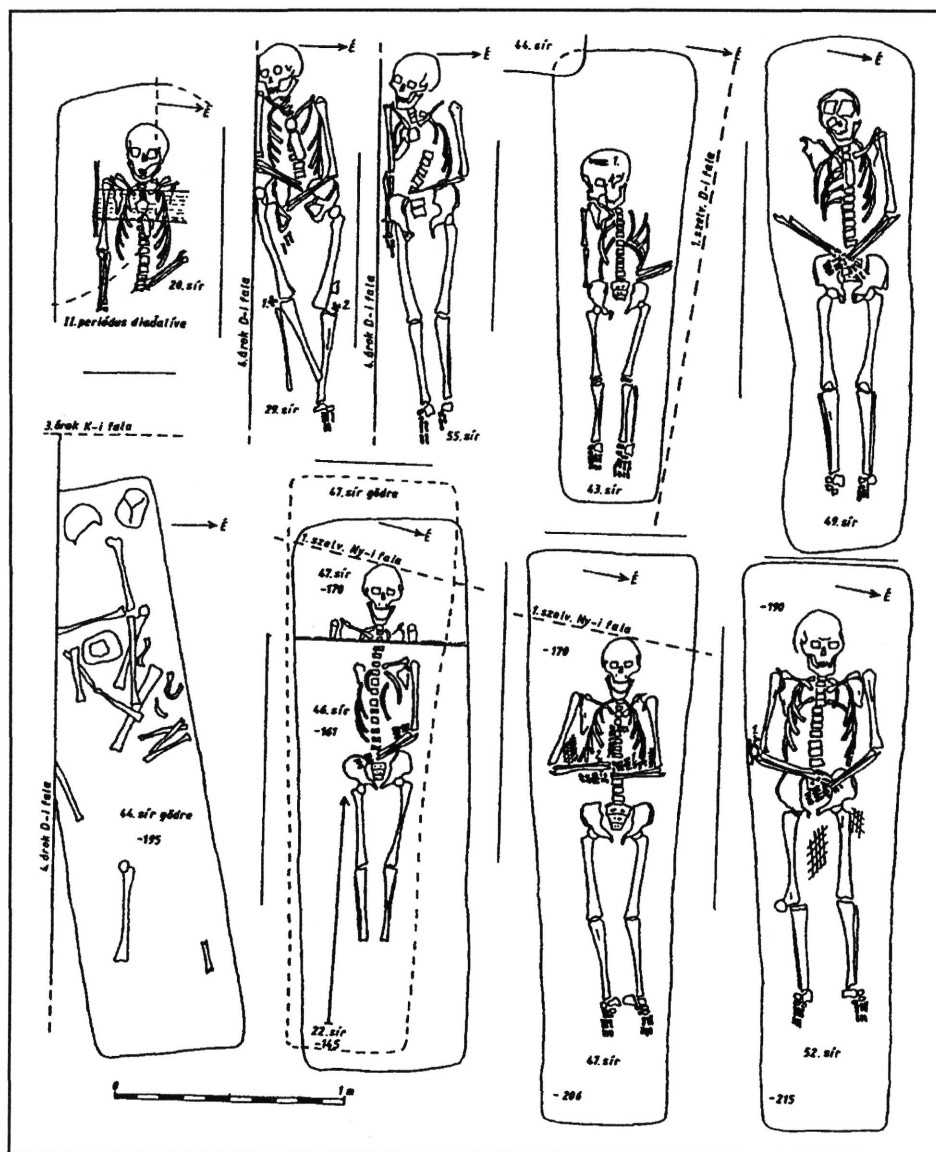
9. kép

A 4–9, 23–25. sír rajza és a 25. sír koporsójának keresztmetszete

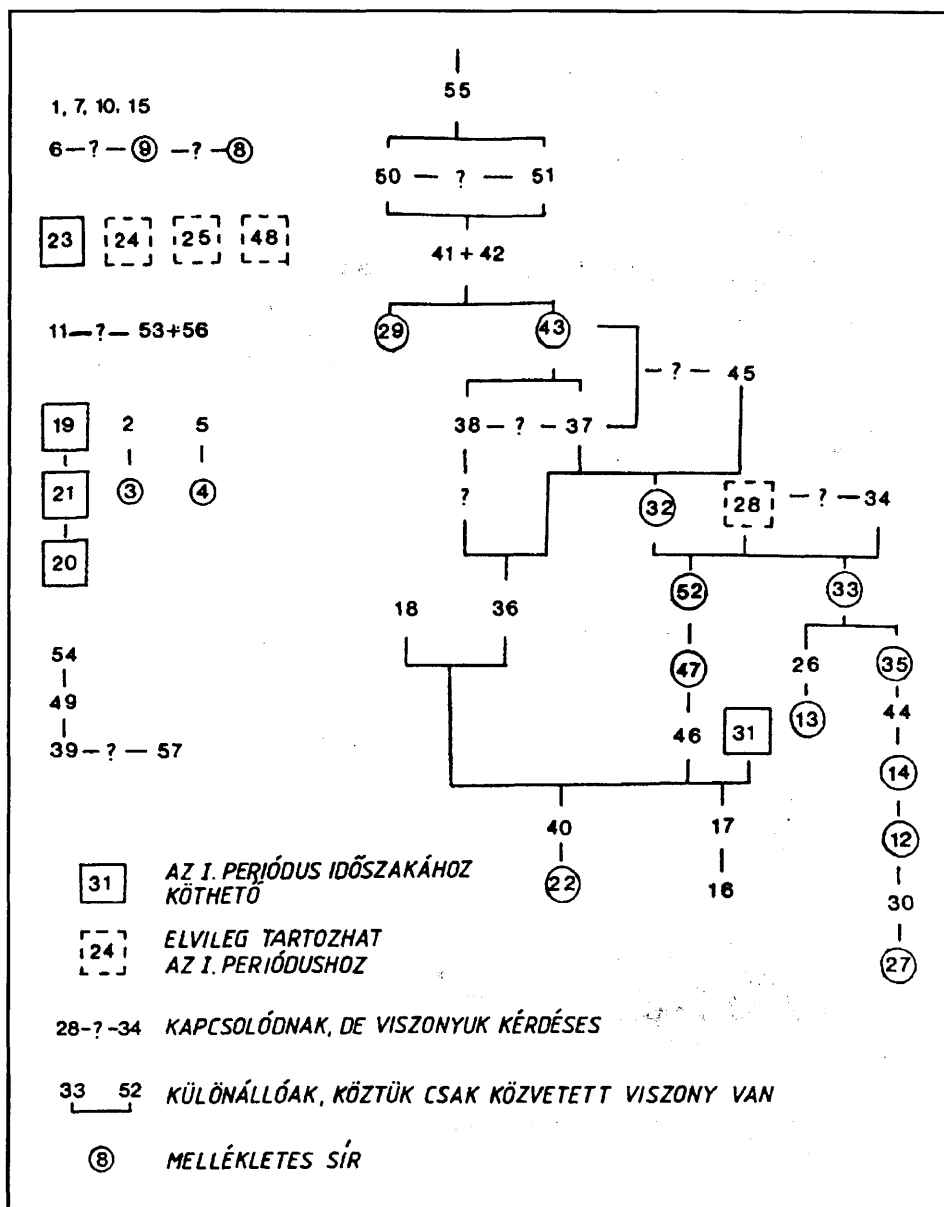
10. kép

A 12–15, 26–28, 30. sír rajza

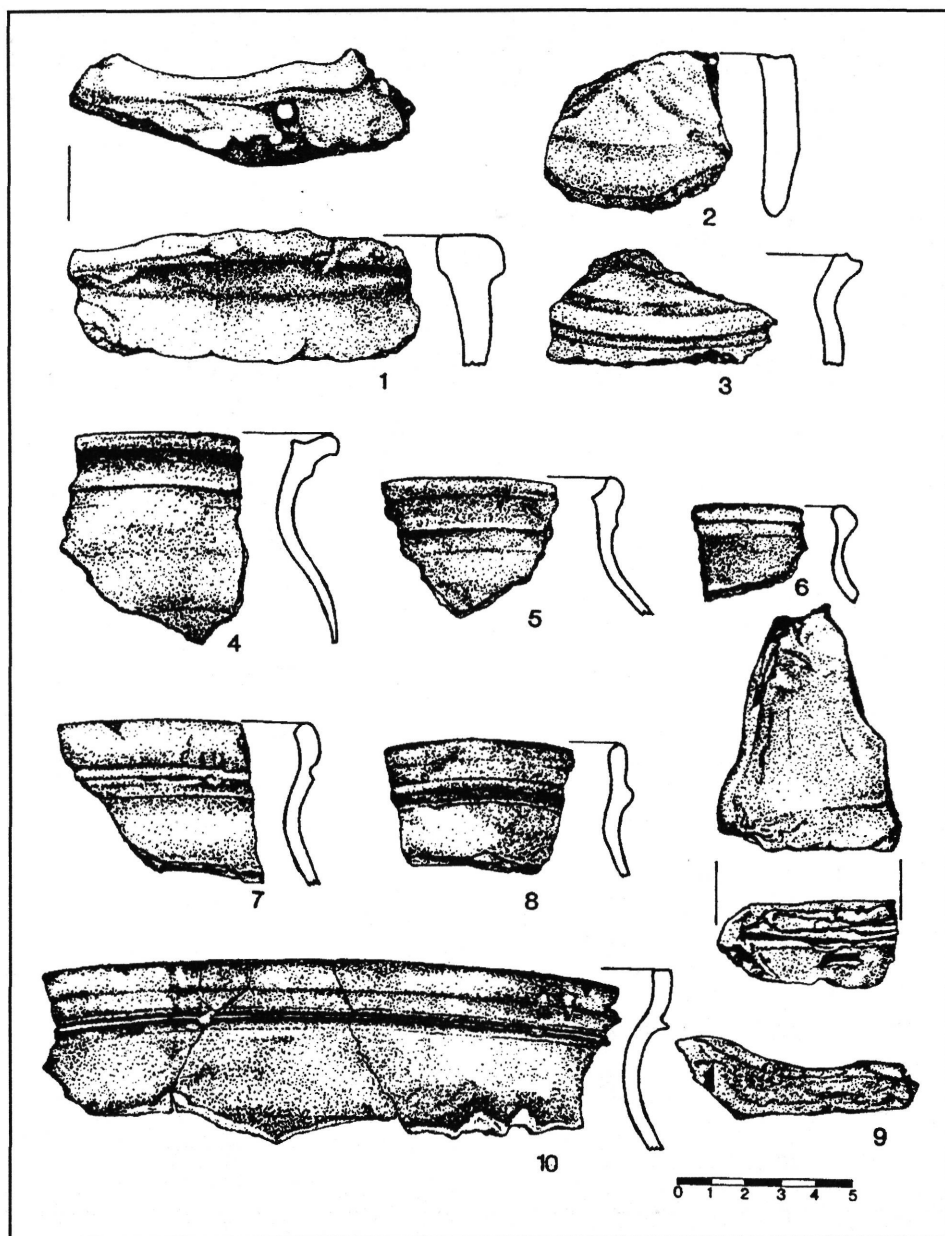
11. kép

A 20, 29, 43–44, 46–47, 49, 52, 55. sír rajza

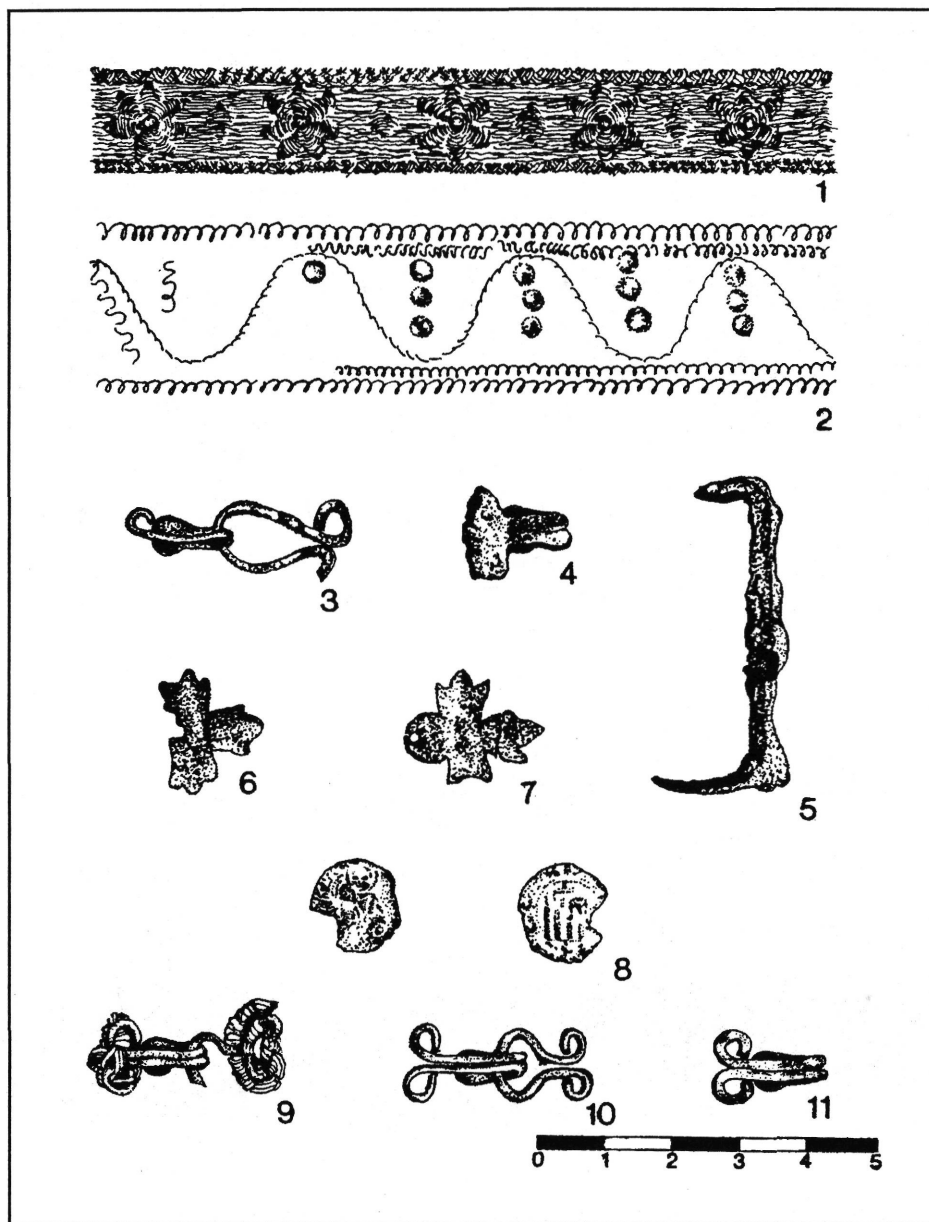
12. kép

A feltárt sírok relatív időrendi viszonya

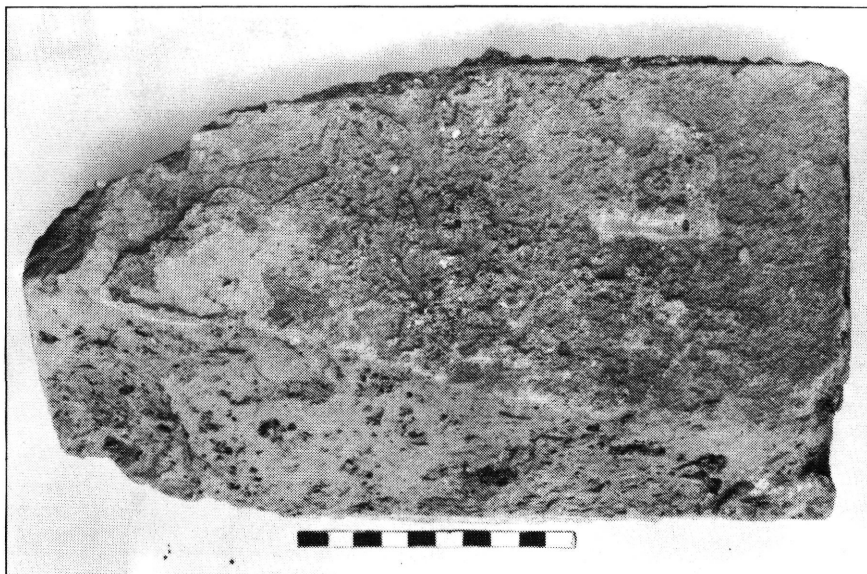
13. kép

Kerámia leletek. 1–2: topográfiai gyűjtés; 3–10: az ásás során szórványként előkerült leletek
(ltsz.: 86.12.14., 86.12.16., 86.12.12., 86.12.21., 86.12.25., 86.12.22., 86.12.8., 86.12.38.)

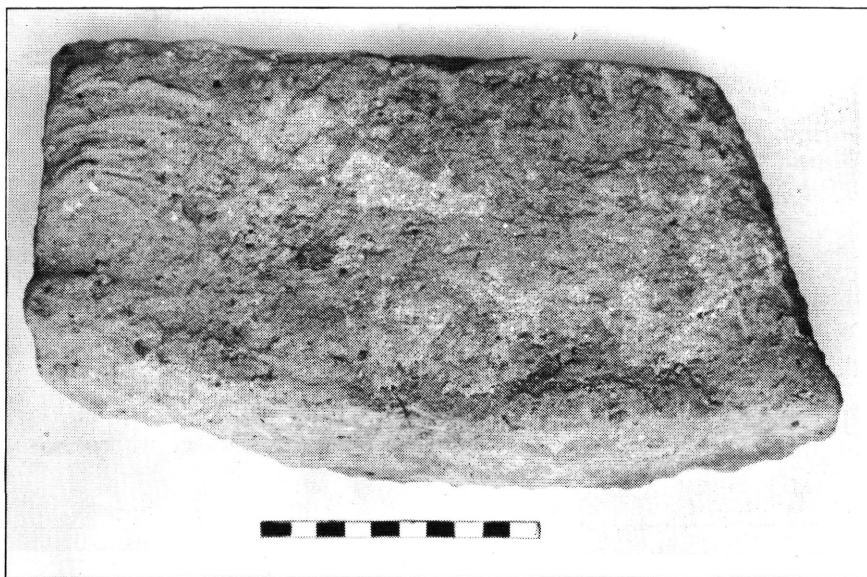

14. kép

Sírleletek. 1: 4. sír (86.12.28.); 2: 8. sír (86.12.29.); 3: 12. sír (86.12.30.); 4: 22. sír (86.12.36.);
5: 14. sír (86.12.34.); 6-7: 29. sír (86.12.43-44.); 8: 35. sír (86.12.50.);
9-10: 47. sír (86.12.52-53.); 11: 52. sír (86.12.54.)

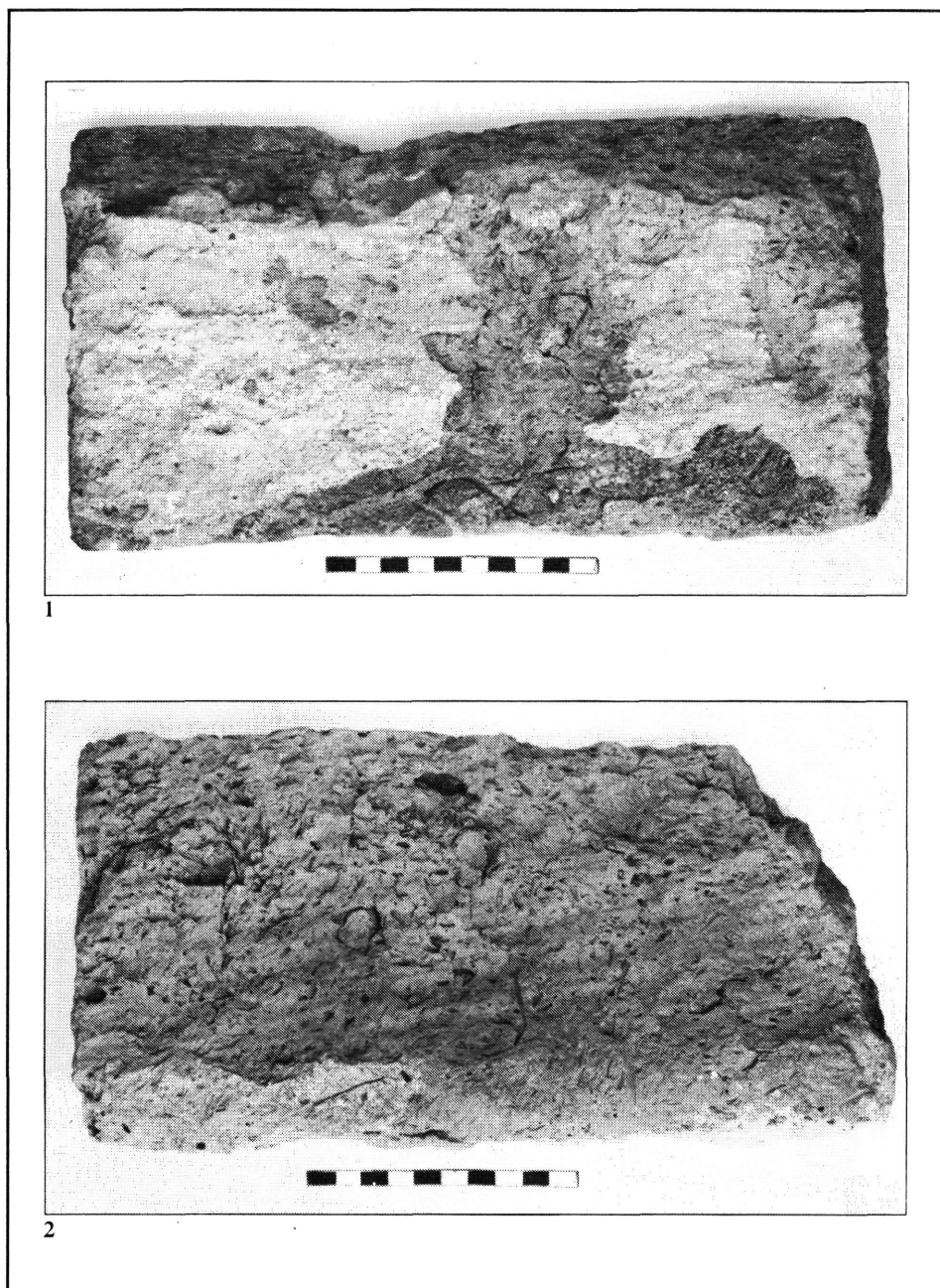
1

2

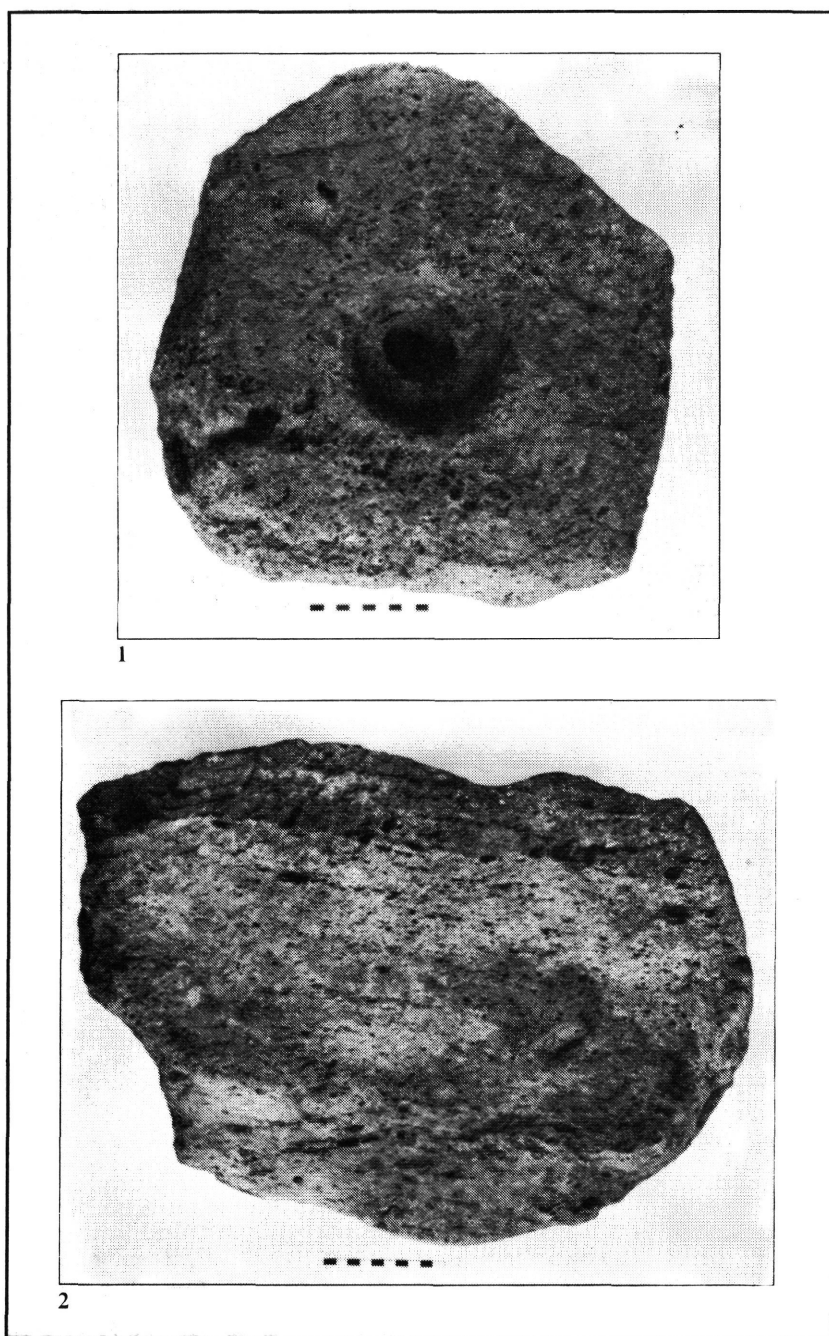
15. kép

1–2: élszedett téglák a templomhelyről (ltsz.: 86.12.55., 86.12.60.)

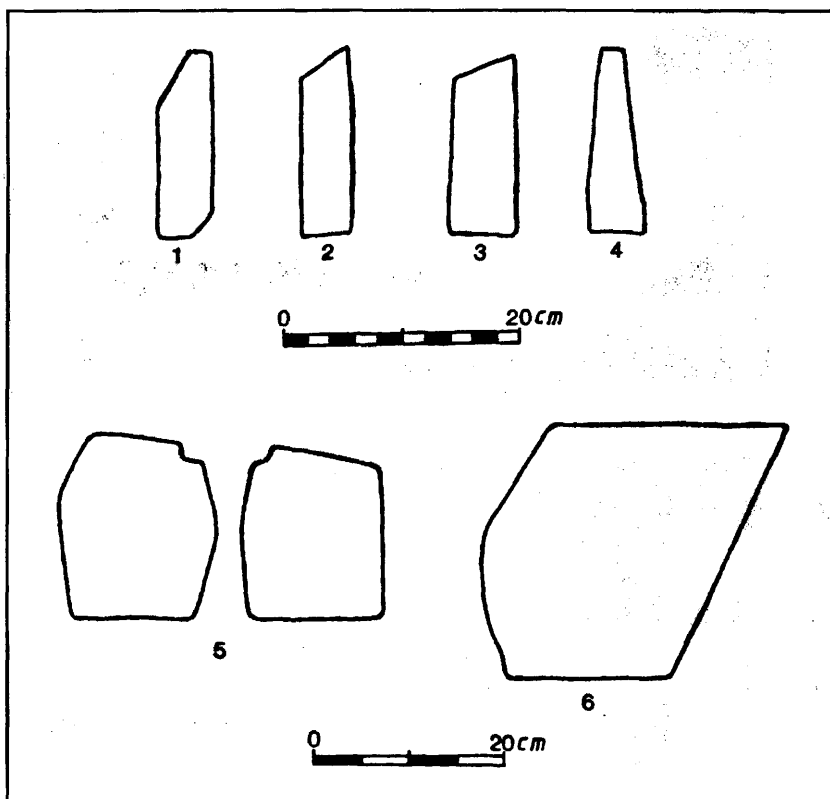
16. kép

1–2: élszedett téglák a templomhelyről (ltsz.: 86.12.62-63.)

17. kép

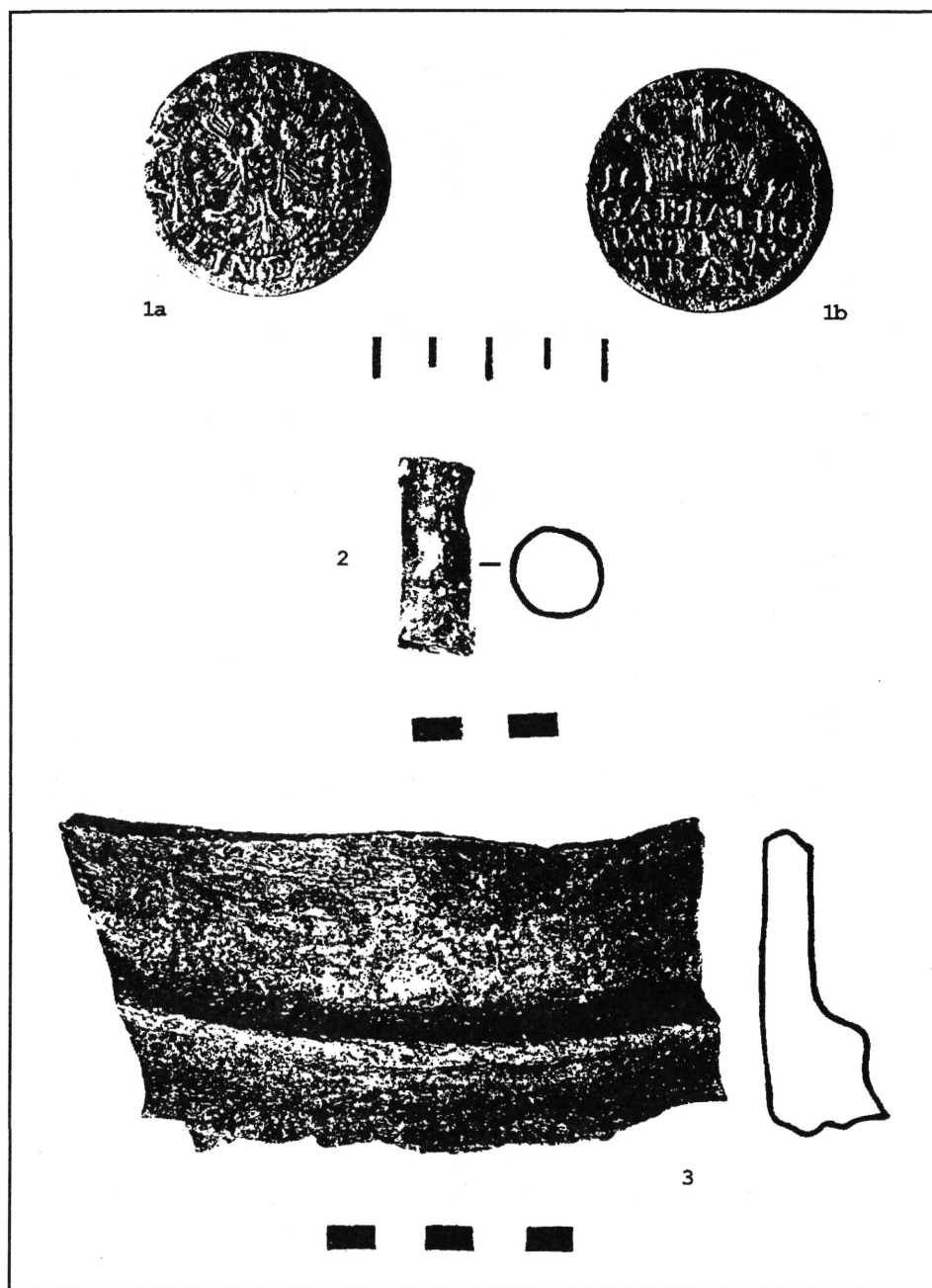
1-2: faragott kövek a faluhelyről, topográfiai gyűjtés

18. kép

A 15–17. kép tégláinak és köveinek keresztmetszetei.

1: 86.12.55.; 2: 86.12.60.; 3: 86.12.62.; 4: 86.12.63.; 5–6: felszíni gyűjtés

19. kép

1 a–b: Báthori Gábor szórványként előkerült 1612. évi érméje;
2–3: szórványként előkerült harangtöredékek

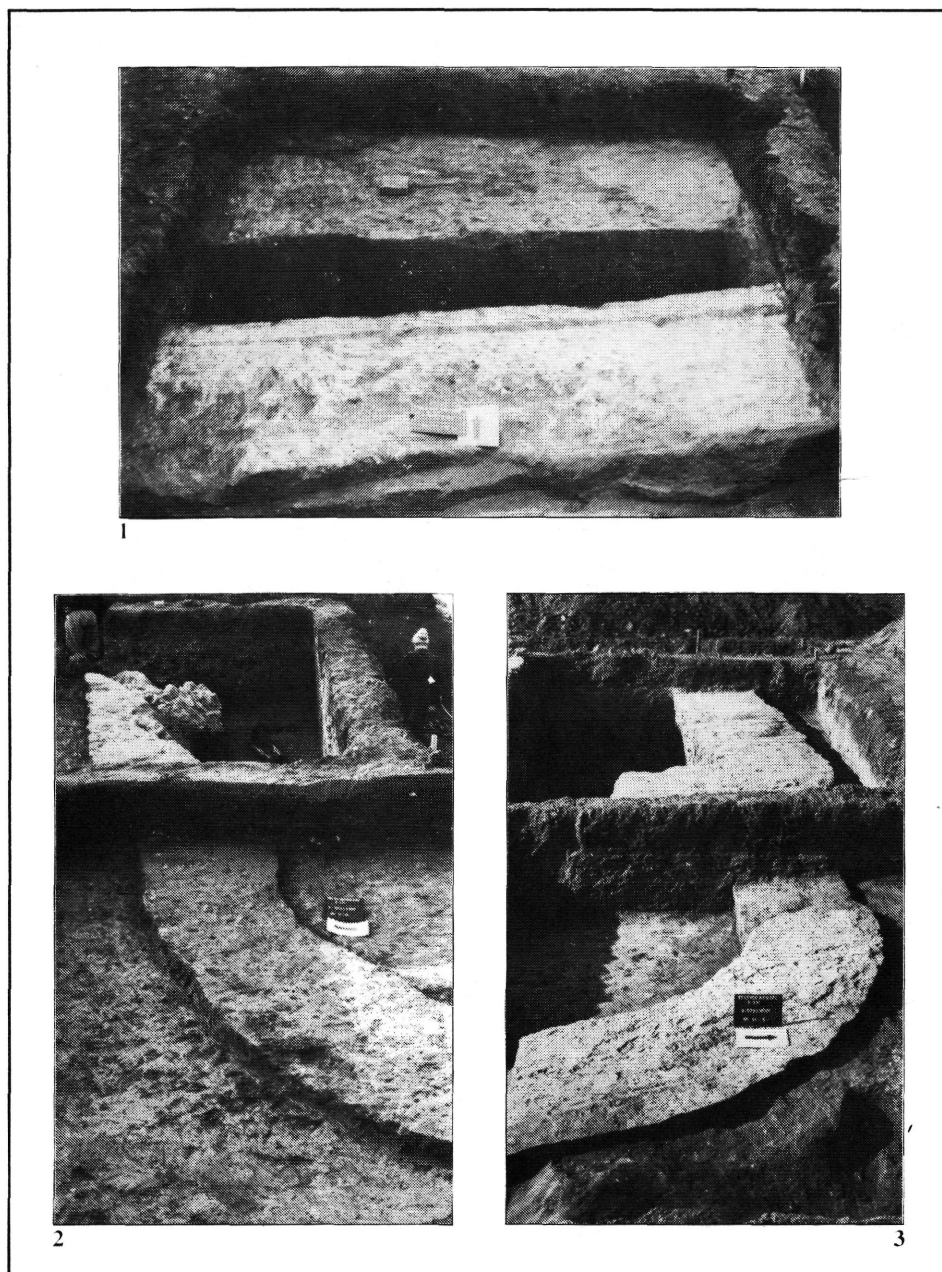
1

2

20. kép

1: a templom helye északról, háttérben a Kocziszki-major;
2: a 3. szelvény, a templom nyugati zárófala

21. kép

1: a 4. szelvény, az I. periódus északi hajófala, a II. periódus északi támpillére és a II/2. számú osszáríum; 2: az 5–6. szelvény, a II. periódus déli falai; 3: az 1–2. szelvény, a II. periódus északi falai

1

2

3

22. kép

1: a 19–21. sír viszonya a II. periódus alapozásához;
2: a 20. sír bontás közben, a koporsó nyomaival; 3: a 20. sír kibontva

1

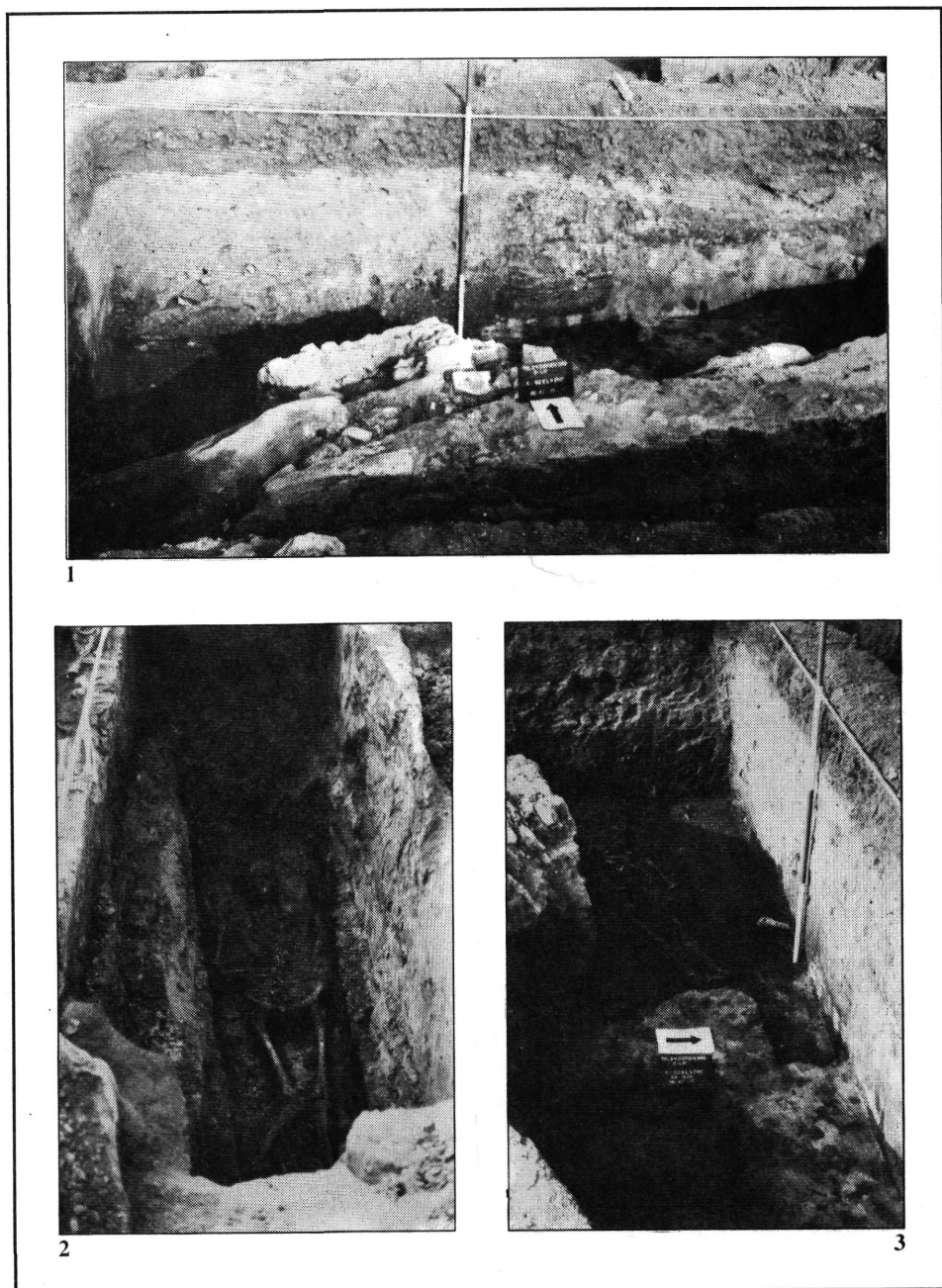
2

3

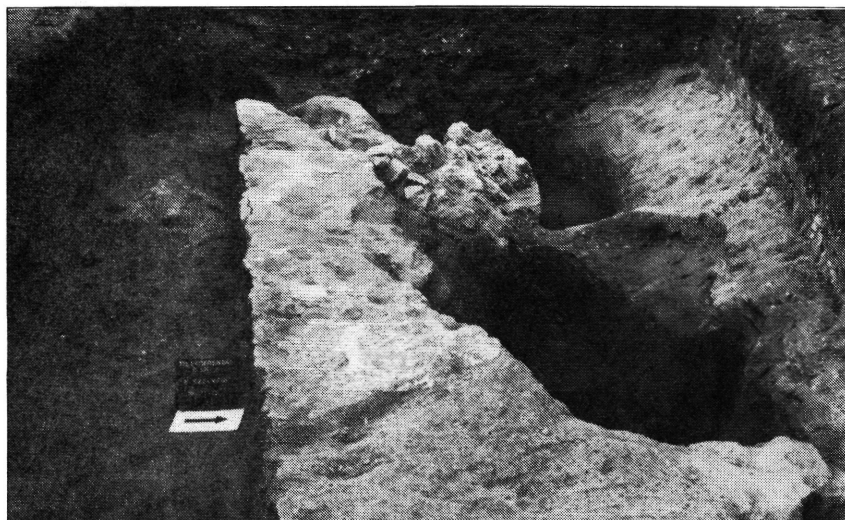
23. kép

1: a 31. sír; 2: a 14., 29., 32–38. sír; 3: a 41–43. sír

24. kép

1: az I. periódus megmaradt szentélyalapozásának metszete az 5. szelvény északi falában;
2: a 40. sír; 3: a 49. sír

1

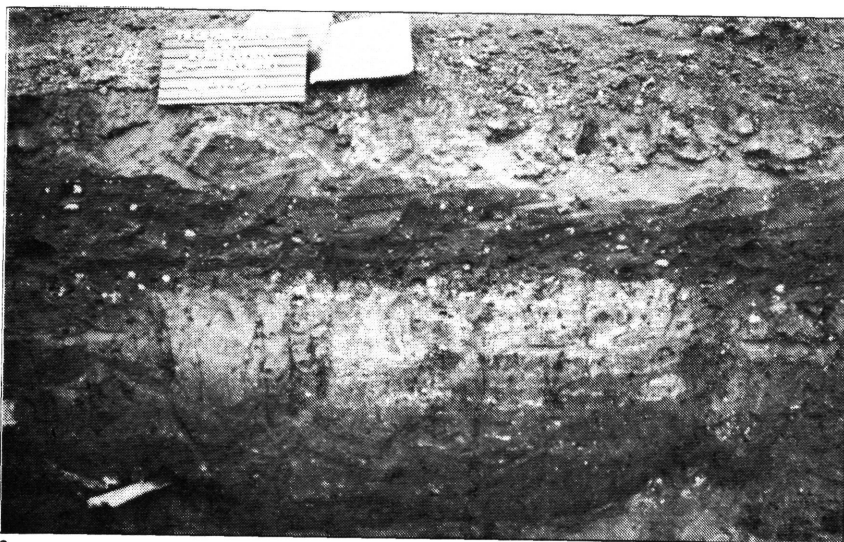
2

25. kép

1–2: a II. periódus déli hajófalának megmaradt részlete keletről és délről

1

2

26. kép

1: az I. és a II. periódus alapozásának illeszkedése (A–B metszet);
2: a II. periódus szentélyének alapozása (E–F metszet)

Egy középkori pártaöv rekonstrukciója

– Gábor Gabriella –

1986 augusztusában Szatmári Imre hitelesítő ásatást végzett Gyula határában, a középkori Györke falu területén. A templom körüli temető 16. számú sírjában került elő a dolgozat témáját adó pártaöv.¹

A sír leírása: Tájolás DNy 50°, a mai felszíntől mért mélysége 80 cm. A váz hátonekvő, nyújtott, a jobb karja a test mellett, a bal karja hiányzik. A lábfejek a 3. számú kutatóárok keleti fala alá nyúlnak. A sír bontásakor a koporsó nyomát jól meg lehetett figyelni. A sötétbarnán elszíneződött famaradványok megadták a koporsó több méretét. A koponyán 2 cm széles zöld elszíneződést találtunk. Ez nagyon vékony bronzlemez-zel, bronzhuzallal díszített szalagpártára utalt. A váz derekán eredeti helyzetben pártaöv maradványa került elő.² (1. kép 1.)

A tárgy leírása, állapota

A bőr alapú, textilborítású öv díszítőelemei a következők.

A. típus: 1 db trapéz alakú kerettel ellátott lemezes csat.

B. típus: 1 db fekvő téglalap alakú készségfüggesztő lemez.

C. típus: 7 db álló téglalap alakú préselt veret.

D. típus: 1 db préselt, levélmintát utánzó lemez.

Mindegyik elem ónozott bronzlemezből készült.

Az öv laza, löszös összetételű földből került elő. E talajkörnyezetnek köszönhető, hogy az öv bőrből készült része nem bomlott el, hanem töredékei viszonylag jó állapotban maradtak meg. Mindegyik bőrdarab kemény volt, törésfelületük pedig porlékony. Az övön lévő textilborítás és a bronzlemezek azonban már nagyobb mértékben károsodtak. A mállékony, gyenge megtartású textil csak nyomokban maradt meg. A lemezveretek törtek, hiányosak, erősen korrodálódtak, a csontváz alatt előkerült darabok fémanyaga pedig nagymértékben átalakult kloriddá. Ezek a változások a földbe kerülést követő fokozott bakteriális lebontó tevékenység hatására keletkezett bomlástermékeknek, és az így meginduló roncsoló kémiai és fizikai folyamatoknak az eredményei.

¹ Szatmári Imre jelentése: Rég. Füzet. 40 (1987) 98–99., Horváth–Szatmári 1989. 383–385.

² EFM ltsz.: 86.34.40. – A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára alapján a párta szavunk megjelenése a XIII. századra tehető. Jelentése: szalag, szegély, foglalát, valamit körülvevő, valamit övező. Ebből alakulhatott ki később a pártaöv elnevezés, amely alatt keskenyebb vagy szélesebb, szalagszerű övet értünk. Anyaga, díszítése változatos volt. Készülhetett textiltől, fémszálalacsnából szövésessel, vagy bőrből, illetve bőr és textil összedolgozásával. Ez utóbbit általában fémből készült préselt veretekkel vagy véséssel, poncolással megmunkált lemezekkel díszítették.

A restaurálás menete

Az „in situ” kiemelés után a tárgyakat Timol (7:3 arányú) alkoholos, vizes oldatával átitatott papírvattából és gézből készült pólyába tekertük, majd alufóliába és végül polietilén fóliába csomagoltuk. Ez a tárolási mód a restaurálás megkezdéséig megfelelően őrizte a tárgy környezetét, megóvta az övet a kiszáradástól és a penészedéstől.

A restaurálást a tárgy kibontásával kezdtem, majd a további kezelés miatt szétválasztottam az eltérő anyagú alkotóelemeket: a textilt, a bőrt és a fémeket. A megmaradt textiltöredékeken nem végeztem sem mechanikai tisztítást, sem más vegyszeres kezelést, mert gyenge megtartásuk miatt csak így őrizhettem meg azokat egy későbbi anyagvizsgálat számára.

A bőr konzerválásának első lépése zsíralkohol-szulfátos áztatás volt: 2%-os oldatba helyeztem a bőrdarabokat, az oldatot pedig naponta cseréltem. Az első napon sötét színűvé váló oldat a harmadik napon már világosabb volt, de még mindig nem teljesen tiszta. Az áztató folyadékban lévő darabokon erőteljes duzzadást nem tapasztaltam, a törésfelületek síkos tapintása azonban arra utalt, hogy megkezdődött a bőrök lassú elenyvesedési folyamata, azaz a kollagén peptid kötéseinek hidrolízise. A tisztítást befejezve a bőrt itatóspapírok között szikkasztottam annyi ideig, hogy hajlékonyságát megtartsa. Következő lépésként a bőr súlyának arányában 2% vajsav és 1% ammoniumlaktát keverékével kezeltem a töredékeket, hogy azok vízben való oldódását megszüntessem. A feleslegben maradt vajsavat tercier butilalkohollal közömbösítettem. A még nedves bőr víztartalmát úgy stabilizáltam, hogy mindkét oldalát 50%-os glicerinnel vékonyan átkentem. Miután ez beszívódott, 20–30 percig 25–30 Celsius-fok hőmérsékletű (1 l víz, 170 gr pataolaj, 200 gr törökvörös olaj, 150 gr lanolin, 50 gr 1550-polietilén-glikol összetételű) likker emulzióban puhítottam a bőrdarabokat. A kezelés után hajlékonnyá vált töredékeket enyhén lepréselve, szobahőmérsékleten, szűrőpapírok között tartottam a teljes megszáradásig.

A bronzlemezek tisztítását nátriumhexa-metafoszfátos áztatással kezdtem, így a veretekre erősen tapadó, de a kezelőszer hatására fellazult szennyeződést, valamint az ásványi ráakódást ecseteléssel könnyen eltávolíthattam. A desztilláltvízes lemosást követően a szennyeződés alól feltárult felületen ónozás nyomai voltak megfigyelhetők. Az ónozott részeket Paraloid B.72 10%-os oldatával vontam be. Az ónozott felületek levédése után a fémdíszeket a többi korróziós terméktől EDTE (etiléndiamintetraecetsav-dinátriumsó) 5%-os, 9 PH tartományú oldatában való áztatással tisztítottam meg. Így eltűnt a lemezek díszítőmotívumait helyenként még elfedő korrózió réteg is, amelyet a rézoxid és a rézklorid vegyületei alkottak. A desztilláltvízes közömbösítést Benzotriazol 5%-os alkoholos oldatában történt konzerválás követte. A lemezek száradása után üvegszálal radírral políroztam föl a felületeket, amelyek az ónozott részekben fémszürke, a többi helyen pedig barnás árnyalatúak lettek. A fémeket végül 5%-os Paraloid oldattal vontam be.

A töredékek összeállítását az illeszkedő törésfelületek ragasztásával kezdtem. A ragasztáshoz Uhu-Alleskleber-t használtam. A töredékek további ragasztása, illetve összeállítása szükségessé tette a lemezek megerősítését. Ehhez Uverapid (két komponensű, epoxigyanta alapú) műanyagot használtam. A C. típusú veretek megerősítését úgy oldottam meg, hogy az egyetlen épen előkerült veretről szilikongumi negatívot készí-

tettem, és ebbe öntöttem ki e műanyagból – színezőanyag felhasználása nélkül – az átetsző pozitív mintát. Az így teljes motívumot adó felületen könnyen helyükre illeszthettem a már összeragasztott darabokat és az össze nem állítható motívumtöredékeket. A csat és a *B. típusú*, illetve a *D. típusú* lemez összeállítása kevesebb nehézséget okozott. Az első két darab a meglévő töredékekből teljesen összeállt, a *D. típusú* veret azonban csak kétharmad részben maradt meg. Ez utóbbinak a kiegészítésére a teljes minta ismerete nélkül nem vállalkoztam. A ragasztást követően a lemezeket hátoldalukon vékony Uverapid réteggel erősítettem meg.

A rekonstrukció

Az övet készítésekor háromféle anyagból állították össze, alapját 3 cm széles, 2 mm vastag *bőrpánt* alkotta. E bőrpánt barkarétege kívül, a húsoldala pedig a test felőli oldalon helyezkedett el. A bőr típusát a roncsolódott, elmosódott barkarajz miatt nem lehetett megállapítani.

A bőrpántot *textil* fedték be, amelynek maradványai a veretek alatt, valamint a csattest felső lemezére tapadva maradtak csak meg. Textilnyomokat nem lehetett megfigyelni sem a bőr élén, sem a hátoldalon, a szegecsek alátéteit alkotó bronzlapocskák alatt. Ez a megfigyelés azt támasztja alá, hogy az övnek csupán a külső oldalát borították be szövettel, s a lemezeket közvetlenül erre helyezték rá. Az anyagot varrással erősítették fel a bőrre. Ezt a bőr tisztításakor láthatóvá vált tűnyomok bizonyítják. Az öltéslyukak elhelyezkedéséből az öltés technikájára utaló rendszert nem lehetett megfigyelni.

Az övre varrott textil vászonkötésű. Az öv hosszában húzódó láncfonalat kettesével, a vetülékfonalat pedig egy szállal szőtték be. Mindkét fonal az alapszál S-sodratú cérnázásával készült. A felvetőszáלבól centiméterenként 18-at, a vetülékből 8-at lehetett megszámolni a rendelkezésre álló töredéken. Az egyik *C. típusú* veret alatt egy közel 2 cm²-es darab szövet maradt meg, amelynek szélei felé a szálak sűrűbben helyezkednek el. Valószínű, hogy a szalagot az öv szélességében szőtték.

Az övet *bronzcsat* fogta össze. A trapéz alakú csatkeret, valamint az elkeskenyedő végű túske legömbölyített élű, téglalap átmetszetű huzalból készült. A csatkeret lemezes csattesttel kapcsolódott a szíjhoz úgy, hogy a két lemez közé befogott bőrt varrással rögzítették. Ehhez az alsó és a felső lemez négy sarkán, valamint a csatkeret felőli szélén középen, a túske magasságában, egy-egy lyukat ütöttek, majd ezeken a cérnát háromszor, illetve négyszer áthurkolva fogták össze a bőrt a lemezekkel. A csatlemez külső oldalán a csattüskével egyező irányban álló, hat darab minuszkulás i betűhöz hasonló díszítés látható. Ezek alatt és fölött félkör alakú mattirozott minták sorakoznak. A csatkarikát és a csatlemezt egyaránt ónozással tették még díszesebbé. (2. kép 1.)

Az ónozott bronz *készésgfüggesztőt* (*B. típus*) a lemez négy sarkában elhelyezett szegeccsel fogták az övhöz. Hossza: 4,4 cm, szélessége: 2,5 cm. A készésgfüggesztő eredetileg három alkotóelemből állt. A mozgatható függesztőelem kör, vagy téglalap átmetszetű huzalból készülhetett, szögletes U-alakúra formálták, két végét pedig vízszintesen kihajtották. Ezt az elemet két, 0,5 cm széles bronzlemezből kivágott rögzítőpánt tartotta. E pántokat úgy alakították ki, hogy középen hurkot alkottak, és ezekbe a hur-

kokba illeszkedett bele a függesztő kihajlított két szára. A rögzítőpántok elhelyezéséhez két, 0,5 cm hosszú és 0,2 cm széles rést vágtak az alaplemezen, s ezeken bújtták át a meghajlított pántokat. Rögzítésüket úgy oldották meg, hogy a pántok két végét az alaplap hátoldalán visszahajtották. A györkei öv készségfüggesztőjén a rögzítőpántoknak csupán a töredéke maradt meg, a mozgatható függesztő pedig hiányzott. Az alaplap felületét – a csathoz hasonlóan – hat tagból álló minusculás *i*-betűsorn utánzó díszítés tölti ki. A lemez két hosszanti szélén ugyancsak félkör alakú, mattirozott mintasor húzódik, amelyet cizellált pontsorokból alakítottak ki. (2. kép 2.)

A *C. típusú*, téglalap alakú, ónozott bronzból préselt veretek hossza 2,8 cm, szélességük pedig 2,6 cm. Mintájuk megegyező: az egyes darabokat középen függőleges, domború borda osztja ketté. E borda két hosszanti oldalán pontsor húzódik. A veretek sarkaiban a pontsorok felől induló háromágú levélminta látható. A levelek közötti teret szintén pontokból álló négy-, illetve ötszirmú virágot formázó díszítés tölti ki. (2. kép 3.) A lemezek felerősítését egy-egy, a bordákon alul és fölül átütött szegecs biztosította. A szegecsvek végeit a bőr hátoldalán bronzlemezről kivágott alátétre kalapálták el. A veretek párban helyezkedtek el, közöttük a távolság 1,8–2 cm volt. Ekkora távolságra volt egymástól a hetedik ugyanilyen, páratlanul maradt veret és a készségfüggesztő lemez is.

Az övhöz tartozik még a *D. típusú*, hiányosan megmaradt gótikus növénydíszű veret. Hossza: 5,1 cm, szélessége: 2,6 cm. Ez is préseléssel készült, és felületét ónnal vonták be. Erősen töredékes állapota ellenére is kivehető a díszítése. A lemezt harmadrésznél domború, függőleges borda osztja ketté, amelynek két oldalán pontsor halad. Az így felosztott lemez kisebbik felülete trapéz alakú mezőt alkot, amelynek szélein szintén pontsor fut körbe. A lemez nagyobbik felületét középen, közös ágból induló és öt-felé ágazó növényi minta díszíti. A lemezen két, felvarráshoz használt öltéslyuk maradt meg. (2. kép 4.)

Az öv méretének rekonstruálását az ásatáson készített 1:1 méretarányú rajz alapján kezdtem el. (1. kép 1.) A csontvázat keresztező övszakasz legnagyobb hosszúsága a sírban mérve 22 cm volt, így az élő test körméretére is gondolva, a becsatolt öv derékbőrsége 50 cm lehetett. A csontváz alatt a gerincoszloptól jobbra és balra két-két *C. típusú* verettel díszített bőrrészlet került elő. A váz csípőjénél két ugyanilyen, jobb oldalán pedig csak egy ilyen veret és a készségfüggesztő lemez helyezkedett el. A has felőli részen a gerincoszlop jobb oldalán feküdt a csat, csatkerettel a csigolyák felé nézve. A túska a csattestre hajlott, valószínű tehát, hogy az öv nem volt becsatolva. A gerincoszlop bal oldalán, a csattal szemben volt a *D. típusú*, növénydíszű veret újabb bőrszakasszal. E töredéknek a csigolya felőli végén megmaradt az első kapcsolási lyuk kis részlete.

Az öv összeállítását a veretek visszahelyezésével kezdtem. A szegecsket mind a veretekre, mind a bőrben megmaradt helyükre Uhu-Alleskleberrel ragasztottam vissza. Ezután az övrészleteket a bőrnél világosabb barna színű filcre varrtam fel, a sírban megfigyelt helyzetüknek megfelelően. Az öltésekhez a meglévő tűnyomokat használtam fel. A csat felerősítésekor a csatlemezek közé fogott bőrt és a filcanyagot a lemezen meglévő öt öltéshelyen, négyszeres száláthúzással fogtam össze. A kapcsolási lyukakat hordozó szíjvég hosszát tetszőlegesen választottam meg. (1. kép 2.)

Bőrré dolgozott, préselt veretekkel díszített pártaöveket több ásatás anyagából ismerünk. A györkei övet azonban még *textillel* is befedték. Ilyen összeállítású övet találtak például a makó-mezőkopáncsi temetőben,³ a benei temető XLVI. sírjában,⁴ a kaszaperi temetőben,⁵ a mezőkovácsházi temető 113. sírjában,⁶ Csengelén a 33. sírban⁷ és a gyula-törökzugi ásatáson.⁸ A györkei *pártaövdíszek* párhuzamai is több leletegyüttesben megtalálhatók. Trapéz alakú csatkeretes, minusculás i-betűsorrrel díszített, lemezes csattestű *csatok* kapcsolták össze a makó-mezőkopáncsi,⁹ a kaszaperi,¹⁰ a tiszaujfalui,¹¹ a hidegkuti,¹² az aranyegyházi,¹³ a salgótarjáni,¹⁴ a csengelei,¹⁵ valamint a gyula-törökzugi¹⁶ öveket. E csatok jellegzetes darabjai voltak a XIV–XV. századi viseletnek ugyanúgy, mint a szintén minusculás *i* betűkkel díszített *késztségfüggesztő lemezek*. Ilyenek kerültek elő a makó-mezőkopáncsi,¹⁷ az aranyegyházi,¹⁸ tiszaujfalui,¹⁹ salgótarjáni²⁰ és a csengelei²¹ ásatásokon. A *C. típusú* veretekkel megegyezőt nem találtunk. Hasonló mintájú veretek kerültek elő az orgondaszentmiklósi,²² a mohács-cselepataki,²³ valamint a csengelei temető 31. sírjának leletei között.²⁴ A gótikus, *növénydíszes lemez* egyik megfelelőjét Szabó Kálmán írta le.²⁵ Egy másik veret töredékes állapotban a csengelei ásatás 33. sírjában maradt meg.²⁶ A csengelei öv rekonstrukciója szerint ez a típusú veret a díszítőelemek sorában a csat után következett. A györkei öv esetében a növénydíszes veret övkapcsolóként való alkalmazását el kell vetnünk, mivel az övet csattal látták el. Ebben az esetben a tárgyának gyakorlati feladata nem volt, csak díszí-

³ Bálint 1936. 227.

⁴ Szabó 1938. 66.

⁵ Bálint 1938. 148.

⁶ Bálint 1939. 155.

⁷ Horváth 1978. 112.

⁸ Jankovich Dénes ásatása: 1977–1978. Közöletlen. Köszönöm az ásatónak, hogy a leletanyagot megnézhettem. (Jankovich 1982. 415–426.)

⁹ Bálint 1936. LXXIII. tábla 1, 6.

¹⁰ Bálint 1938. XV. tábla 2.

¹¹ Szabó 1938. 69, 351. kép.

¹² Bálint 1936. 227.

¹³ Szabó 1938. 68, 349. kép.

¹⁴ Oberschall 1942. 5, IV. tábla 4. kép.

¹⁵ Horváth 1978. 108, V. tábla 3.

¹⁶ Jankovich Dénes ásatása: 1977–1978. Közöletlen. A gyula-törökzugi ásatáson szórvány leletként találtak egy bőr alapon, préselt veretekkel díszített pártaövet. A csat kerete nem került elő, így annak formáját nem ismerjük. A csattest felső lemezét középen vízszintes borda osztja kétfelé. A felső mezőt két csigavonal, az alsó mezőt gótikus felirat díszíti. Lásd még a 8. jegyzetet.

¹⁷ Bálint 1936. LXXIII. tábla 3, 7.

¹⁸ Szabó 1938. 69, 351. kép.

¹⁹ Szabó 1938. 68, 349. kép.

²⁰ Oberschall 1942. IV. tábla 4. kép.

²¹ Horváth 1978. 108, V. tábla 2.

²² Oberschall 1942. 7, VIII. tábla 1. kép.

²³ Fehér 1955. XLII. tábla 1.

²⁴ Horváth 1978. 105, IV. tábla 1–7.

²⁵ Szabó 1938. 70, 365. kép.

²⁶ Horváth 1978. 110, 16. ábra 2.

tés lehetett a célja. Ezt az is alátámasztja, hogy az övön kiemelt helyen, a bekapcsolt övcsat mellett helyezkedett el, s mintájával méginkább kiemelte az öv díszességét.

IRODALOM

Bálint 1936.

Bálint Alajos: A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei.
Die Grabfunde des mittelalterlichen Gräberfeldes von Makó-Mezőkopáncs.
Dolg. XII (1936) 222–241.

Bálint 1938.

Bálint Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető.
Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter.
Dolg. XIV (1938) 139–190.

Bálint 1939.

Bálint Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei.
Ausgrabungen in Mezőkovácsháza. Dolg. XV (1939) 146–164.

Fehér 1955.

Ifj. Fehér Géza: Az 1949. évi Mohács–Csele-pataki mentőásatás.
Die Rettungsgrabung von Mohács–Csele-patak im Jahre 1949.
Arch. Ért. 82 (1955) 212–228.

Horváth–Szatmári 1989.

Horváth Ernő–Szatmári Imre: Középkori temetők és szerves maradványaik
Gyula határában. BÉ 1989/3. 378–393.

Horváth 1978.

Horváth Ferenc: Csengele középkori temploma. – Die mittelalterliche Kirche
in Csengele. MFMÉ 1976/77-1. Szeged, 1978. 91–126.

Jankovich 1982.

Jankovich B. Dénes: A gyula-törökzugi templom feltárása. BÉ 1982/4. 415–426.

Oberschall 1942.

Oberschall Magda: A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori
sírleletek. – Die mittelalterlichen Grabfunde von Salgótarján, Orgondaszentmiklós
und Pakony. Művelődéstörténeti Füzetek 1. Budapest, 1942.

Szabó 1938.

Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.
Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene. Bibliotheca Humanitatis
Historica III. Budapest, 1938.

RÖVIDÍTÉSEK

BÉ = Békési Élet, Békéscsaba

Dolg.	= Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségstudományi Intézetéből, Szeged
EFM	= Erkel Ferenc Múzeum, Gyula
ltsz.	= leltári szám
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek, Budapest

Die Rekonstruktion eines mittelalterlichen Jungferngürtels

- Gabriella Gábor -

Resümee

1986 hat Imre Szatmári eine Kontrollansgrabung an der Stelle des beim heutigen Gyula identifizierten mittelalterlichen Dorfes Györke durchgeführt. Im um die Kirche gelegenen Friedhof befand sich im Grab 16 ein Kind, bei dem an seiner Hüfte die Reste eines Jungferngürtels gefunden wurden (*Abb. 1,1*).

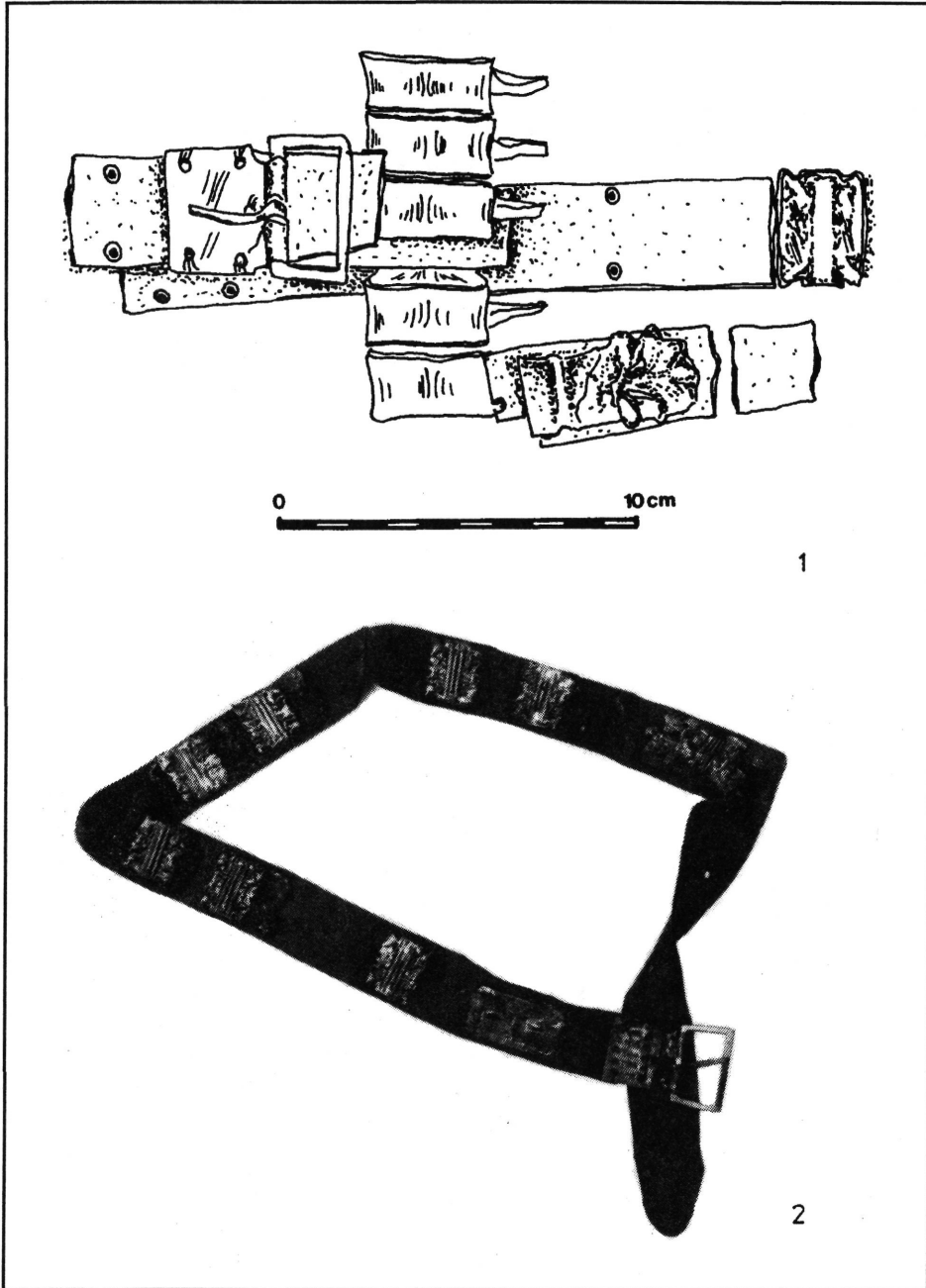
Die Rekonstruktion des in der lößhaltigen Erde gefundenen Gürtels wurde nach der Restaurierung und Konservierung des Gegenstandes vorgenommen. Sie wurde durch das „in situ“-Aufsammeln, die dabei gemachten Beobachtungen und das Kennenlernen des Herstellungsvorganges ermöglicht (*Abb. 1,2*).

Ursprünglich hatte man den Gürtel aus drei verschiedenen Materialien zusammengesetzt. Die Grundlage bildete ein breiter Ledergürtel, auf dem ein Stoff in Leinenbindung befestigt wurde. Dies belegen die auf dem Leder sichtbaren Stichspuren. Der Gürtel war durch aus verzinntem Bronzeblech gepreßte Beschläge verziert. Die rechteckigen Beschläge wurden mit Nieten auf dem Gürtel befestigt, auf die gleiche Weise auch ein Beschlag, verziert mit einem gotischen i-Buchstaben ähnelnden Muster. Die trapezförmige, ebenfalls mit gotischen i-Buchstaben verzierte Schnalle und die pflanzenverzierte Schnallenplatte wurden auf dem Gürtel aufgenäht (*Abb. 2,1-4*).

Der Jungferngürtel wird im Mittelalter ein Zubehör der Alltagstracht gewesen sein. Dem von Györke ähnliche Gürtel kennen wir in der Region der südlichen Tiefebene z. B. noch aus den in Makó-Mezőkopáncs, Kaszaper, Mezőkovácsháza und Csengele freigelegten Friedhöfen.

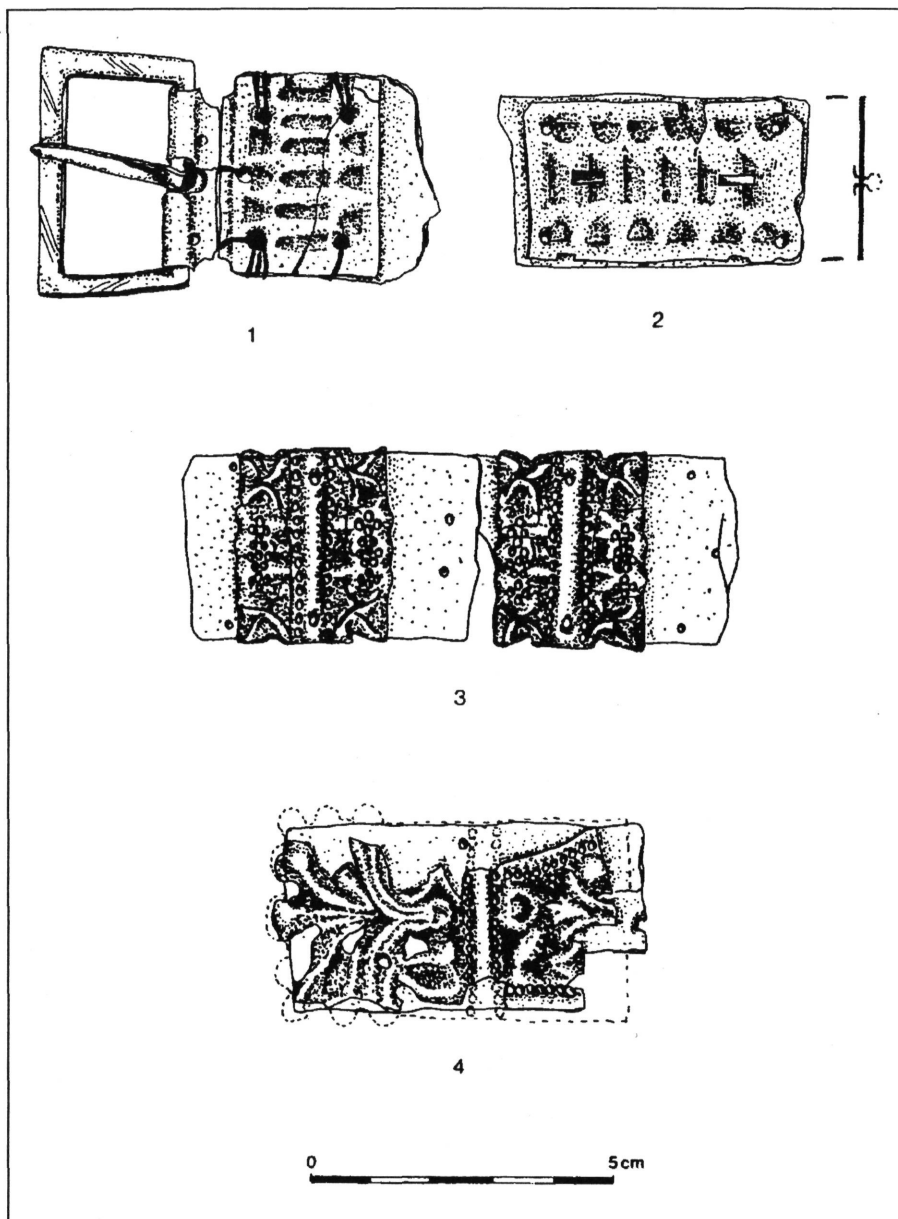
(Übersetzt von F. Albrecht)

Gábor Gabriella
Munkácsy Mihály Múzeum
Békéscsaba,
Széchenyi u. 9.
5600

1. kép

1: a sírban elhelyezkedő öv rajza; 2: a rekonstruált öv

2. kép

Az övdíszek típusai.

- 1: a lemezes csattest és a trapéz alakú csatkeret (A. típus);
- 2: a készségfüggesztő lemez és a rögzítőpánt részlete (B. típus);
- 3: a párban elhelyezett díszveretek és egymáshoz való viszonyuk (C. típus);
- 4: a növénydíszes lemez (D. típus)

Adatok Füzesgyarmat népi táplálkozásához

– L. Sinkó Rozália –

Adatközlésben elsősorban az 1987–1988-ban végzett terepmunka recens adatai alapján jellemzem Füzesgyarmat népi táplálkozásának jegyeit, a főbb ételkészítési eljárásokat, sajátos eszközhasználati módokat, alapanyagokat, valamint az ezeket – közel három emberöltő időmetszetében – átható változásokat.

Füzesgyarmat Békés megye északi részén, a Nagysárrét és Kis-Sárrét találkozásánál fekszik, az 1941-ig Gyarmathoz tartozó Bucsa a Nagykunsággal határos. A község történetének legfontosabb múlt századi kútfeje, *Gacsári István* 1838-beli krónikája alapján: „lakosai vallásokra nézve általában reformátusok, vagy helvétiai vallástételt követők, találtnak kevés számmal római katolikusok és görög keleti óhitűek is. Származásukra vagy famíliájukra nézve csak kevesen vannak nemesek, mindössze mintegy 4 vagy 5 familia, kiknek tulajdon hadnagyjuk van. Állapotjukra vagy életek módjára nézve többnyire földművelők, kik szántás-vetés, marha- és juhtartás, szőlőművelés és nádévágás által keresik élelmüket. Mesteremberek is, úgy mint csizmadiák, tímárok és szűcsök...”¹

<i>Évszám</i>	<i>Népesség</i>
1563	82 család
1715	25 család
1730	118 család
1773	1 310 fő
1827	3 986 fő
1850	4 986 fő
1890	7 829 fő ²
1900	8 900 fő
1920	9 784 fő
1930	11 353 fő

Református: 8114 fő, róm. kat. 2486 fő, unitárius: 166 fő, evangélikus: 162 fő, zsidó: 217 fő³

Palugyai Imre 1855-ös leírása szerint a falu határa 34 582 hold, ebből szántó csupán 7082 hold, a többi kaszáló, legelő, nádas.⁴

A paraszti életformában a mindennapi élelem biztosítása, a nyersanyagok megszerzésére és feldolgozására irányuló gazdálkodás közvetlenül meghatározza a táplálkozást.

¹ *Gacsári István*: Füzesgyarmati krónika, Bibliotheca Bekesiensis 10. Szerk: Dr. Papp János, Békéscsaba, 1974. 67. l.

² *Karácsony János*: Békés vármegye története II., Gyula, 1896. 117. l.

³ *Szeghalmy Gyula*: Szeghalom járás története, In: Békés megye, szerk.: Márkus György, Budapest, 1936., 382–383. l.

⁴ *ifj. Palugyai Imre*: Békés–Csanád, Csongrád és Honth megyék leírása, Pest, 1855. 271. l.

si kultúra alakulását. A parasztszaládok önellátó tulajdonsága ebben a viszonylatban, a gazdálkodás-táplálkozás összefüggésében a legkézenfekvőbb. A gazdálkodás jellegétől, az adott közösség gazdasági, kulturális helyzetétől elválaszthatatlan az ételfajták változossága, milyensége.⁵

Már az 1930-as években alapvető, összefoglaló igényű tanulmányok láttak napvilágot nagyobb tájegységünk, a Tiszántúl, valamint a kis-sárréti településekkel szoros kölcsönhatásban lévő Bihar megye népi táplálkozásáról a korszak két meghatározó jelentőségű néprajztudósának, *Ecsedi Istvánnak*⁶ és *Szűcs Sándornak* a tollából.⁷ Az 1960-as évektől mind nagyobb számban megjelent Békés és Hajdú-Bihar megyei történeti, néprajzi monográfiák örvendetes módon a települések hagyományos táplálkozásának bemutatására is szenteltek egy-egy fejezetet.⁸ Sajnos szűkebb tájunk, a Kis-Sárrét, illetve Körösközi sárrét községeinek népi táplálkozásáról csupán elszórt adatok állnak rendelkezésünkre. A zsadányi parasztság életének lelkiismeretes dokumentálója, *K. Nagy Lajos* részletesen beszámol falubelije egykori étrendjéről, számbavéve az évszakonként változó heti étrendet, jellegzetes sütő-főző technikákat.⁹ *Bálint Endre* 1986-os néprajzi pályamunkájában régi füzesgyarmati recepteket, pásztorételeket ismertet,¹⁰ *Sári István* szülőfalujáról szóló visszaemlékezésében pedig a tésztagyúrás társas munkáját, és a dísznótor eseményeit rögzíti.¹¹

1986-ban jelent meg jelentős kutatástörténeti összefoglalóval *T. Bereczki Ibolya* doktori disszertációja Szolnok megye népi táplálkozásáról, melyben a szerző a táji tagolódás figyelembevételével körvonalazza a táplálkozásban megnyilvánuló etnikus hatásokat, fontos támpontokat kínálva a további táplálkozás-vizsgálatokhoz.¹²

⁵ *Bódi Erzsébet*: A termelt javak feldolgozása és fogyasztása Bárándon. In: Báránd története és néprajza. Szerk.: Balassa Iván, Báránd, 1985. 333. l.

⁶ *Ecsedi István*: A debreceni és tiszántúli ember táplálkozása. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1934., Debrecen, 1935.

⁷ *Szűcs Sándor*: Néprajzi vonatkozások Bihar-vármegyében. In: Bihar vármegye. Szerk.: Nadányi Zoltán, Budapest, 1938. 216–228.

⁸ *Morvay Judit*: Táplálkozás. In: Orosháza néprajza. Szerk.: Nagy Gyula, Orosháza, 1965. 400–427. l.

Banner József: Táplálkozási hagyományok a németeknél.

Hathy Tibor: A mezőberényi magyarok táplálkozási hagyományai.

Tábori György: A mezőberényi szlovákok táplálkozási hagyományai. In: Mezőberény története. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, 1973. 345–377. l.

Barna Gábor: Fejezetek Berettyóújfalu anyagi kultúrájából. In: Berettyóújfalu története. Szerk.: Varga Gyula. Berettyóújfalu, 1981. 433–482. l.

Pusztainé Madar Ilona: A békésiek táplálkozása. In: Békés város néprajza. Szerk.: Dankó Imre. Békés, 1983. 463–489. l.

⁹ *K. Nagy Lajos*: Népi táplálkozás Zsadányban. SMA (Sárréti Múzeum Adattára) 30–1986. 75 l.

K. Nagy Lajos: Az első kenyérsütő Zsadányban. SMA. 40–1986., 10 l.

K. Nagy Lajos: A zsadányi kenyér, SMA 57–86., 34. l.

¹⁰ *Bálint Endre*: Sárréti receptek, pásztorételek, SMA 124. 1986.

¹¹ *Sári István*: Füzesgyarmat 1886-tól 1977-ig. SMA 32–89., 207. l.

¹² *T. Bereczki Ibolya*: Népi táplálkozás Szolnok megyében, Debrecen, 1986.

Gyűjtögetés

A kis-sárréti településeken alapvető életforma-meghatározó tényező volt az elmúlt századok során a vizek, mocsarak világa. Az 1854-ben megkezdett és Szeghalom határában 1863-ra lezárult folyamszabályozási munkálatok, lecsapolások folytán, a kiszáradt rét helyén mindinkább a szántóföldi termelés honosodott meg, újabb növényi kultúrák jelentek meg, állatfajta-váltás történt. Természetesen ezek tükrében tekintve Füzesgyarmat táplálkozási hagyományait, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az őstáj évszázadokig számottevő haszonvételeit: a gyűjtögetést, pákászatot, halászatot, noha e hajdan nélkülözhetetlen élelemszerző tevékenységeket legidősebb adatközlőim is inkább hírből, hallomásból, olvasmányaikból, mintsem saját tapasztalatukból ismerték. Átfogó, széleskörű tájékoztatást nyújt e témakörből Nagy László Füzesgyarmat gyűjtögető, zsákmányoló életmódját taglaló tanulmánya.¹³

Mára megfakult a vadon termő növények ismerete, lassan homályba merül a vizek járásához, halak tulajdonságaihoz évszázadok tapasztalataival idomított, kialakított halász-, vadász eszközök, szerszámok használata. Az 1940-es évek táján a vadnövényeket elsősorban gyógyászati célra, csemegének szedegették, táplálék-kiegészítő szerepük visszaszorult. Történeti forrásokból és Szűcs Sándor munkáiból tudjuk, hogy az 1863-as aszályos, ínséges esztendőben a sárrétiak ételpótléskül a *böngyöléhez* és a *sulyom* lisztjéhez folyamodtak.¹⁴ A sulyom név hallatán több adatközlőm zsírban sült tészára és nem növényfélére gondolt.

Tavasszal esőáztatta földeken, főként a *sasi csürhejáráson* és csordajáráson kötöbe, *vászónakóba* gyűjtötték az ízletes szegfű-, és őzlábgombát, a ritkábban előforduló csiperkét; elsősorban családi szükségletre, elvéve árusították. A gombát mindig frissen készítették el, rendszerint hagymás zsíron *megdinsztolták* és tojást ütöttek rá, vagy paprikásnak főzték. Télire nem tartósították. A határban egykor gyakori, mára kipusztult vadgyümölcsöket ma is helynév őrzi: „A hagymási vadkörtefánál volt a bejáró...” A vadalmát, vadkörtét nemesített társaik közé keverték ízesítőnek, pótlásul, például *árpa-érő* és *kormos körte* befőttségbe vagy pálinkafőzékbe. A ledarált vadalma levéből ecetet erjesztettek, a szomszédos Szeghalmon kökényből bort, vadkörtéből pálinkát csináltak. Legáltalánosabb a vadgyümölcsök szárítása, aszalása. A kemence *torkán* szikkasztott vadkörtét hasfájós, hascsikarásos betegnek adták, hogy *kipurgálódjon*, kitisztuljon. Meghűlésre mézzel édesített *szikfű*, bodza, hárs és csipkebogyó teát ittak. Az édesgyökér nem csupán kedvelt gyerekcsemege, fontos köhögéscsillapító; a kökény és vadgesztenye hasfogóként ismert. A som, *gelegonya*, kökény fő lelőhelye a Blankenstein-kastély környéke volt. A *sóslórum*, vadsóska ínséges időkben főzelék-alapanyagul szolgált, általánosabb volt azonban az állatgyógyításban való felhasználása. A szántóföldeken bőven termő csicsókát nyersen ropogtatták. A csipkebogyóból lekvárt is főztek.

¹³ Nagy László: Gyűjtögetés, halászat, vadászat Füzesgyarmaton. Gyula, 1988. kézirat.

¹⁴ Szűcs Sándor i.m. 218. l.

Halászat, pákászat, vadfogás

A vizek hagyományos haszonvételeiről, a halászat, a csík-, és teknősbékafogás jelentőségéről múlt századi történeti munkák, leírások: *Birtalan Szilágyi János*,¹⁵ *Osváth Pál*,¹⁶ *Fényes Elek*,¹⁷ *Palugyai Imre*,¹⁸ *K. Nagy Sándor*¹⁹ és még fontosabb XVIII–XIX. századból származó levéltári források, beszolgáltatási jegyzékek, peres iratok állnak rendelkezésünkre; alapos áttekintésük, rendszerezésük, a halászat korabeli gazdasági életben elfoglalt helyét, súlyát tisztázhatná. A község jeles krónikása, *Gacsári István* lelkész az 1830-as évekbeli állapotot rögzítette: „A Vizeket árendába bírják a Halászok ... télen pedig a nagy Sárrétbenn nagyobb kisebb szerencsével csikásznak, ez fogdosás is többnyire Váradra kerül. Bucsánn a Berettyóban rákot is néha keveset fognak, tavasszal és nyár elején pedig Teknős Békák számosan foghatók... A halaknak nemei leginkább: Potyka, Csuka, Hartsa, igen kevés Czompó vagy Czigány hal, Kárász és Keszeg...”²⁰

Néhány halászati dokumentum tanulságát Szilágyi Miklós összegezte.²¹ A gyarmatiak megújított bérleti szerződések szabályozta feltételek mellett kapták meg az uradalomtól a vizek és rétek hasznát, s a halászati jogért cserében 250 db teknősbékát és három akó csíkot kellett a community-nak beszállítani az urasághoz. „A füzesgyarmati halászat aligha lehetett azonos a paraszti önellátást szolgáló, kiegészítő tevékenységgel, hogy a szerszámok ily magas értéke és a bérleti díjak ellenére rentábilis legyen a halászat, a halszomoly kereskedelmi tételként kellett szerepelnie mind a community, mind a halászati gazdálkodásban. A kereskedelem rendszerességét az biztosította, hogy folyamatosan, esetenként írásban rögzített szerződés szerint nagyváradi kereskedőknek adták el a zsákmányt, hogy milyen mennyiségű halat szállítottak Nagyváradra, pontosan nem tudjuk, azt azonban vállalták a szerződésben, hogy minden héten legalább egy szekérrel beszállítsanak, s ez igen komoly mennyiséget sejtet.”

A falu egykori halászdinasztiáinak leszármazottai napjainkban is családjuk foglalkozásáról áruklodó megkülönböztető neveket viselnek, mutat rá *Borbíró Lajos* füzesgyarmati ragadványnevű gyűjteményében, például: *Potyka, halász Hajdú* stb.²² A halászok a környék vizeinek legjobb ismerői, az ősi mesterség kései letéteményesei, napjainkig elkészítik az egyszerűbb halfogó eszközöket.

¹⁵ *Birtalan Szilágyi János*: A Biharvármegyei Sárrét leírása 1827. Közli: Györffy István, Aquila, 1920. 60–69. l.

¹⁶ *Osváth Pál*: Bihar vármegye sárréti járás leírása, Nagyvárad, 1875.

¹⁷ *Fényes Elek*: Magyarország leírása II., Pest, 1847. és *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára ..., Pest, 1854.

¹⁸ *Palugyai Imre*: Békés–Csanád, Csongrád és Hont megyék leírása, Pest, 1855.

¹⁹ *K. Nagy Sándor*: Bihari utirajzok, Nagyvárad, 1884. és *K. Nagy Sándor*: Bihar vármegye földrajza Nagyvárad város leírásával és a Magyar Királyság rövid áttekinésével, Nagyvárad, 1886.

²⁰ *Gacsári István*: Füzesgyarmat krónikája, Bibliotheca Bekesiensis 10. Szerk.: Dr. Papp János, Békéscsaba, 1974. 68. l.

²¹ *Szilágyi Miklós*: Jégalatti halászat a Sárréten 1811-ben. In: Bajomi krónika. Szerk.: Dankó Imre, Biharnagybajom, 1973. 123–131.

²² *Borbíró Lajos*: Ragadványnevek Füzesgyarmaton, 1984. kézirat.

Az 1910-es évek végén, mikor a Kálló kiöntött, a községrészi vízjárta réteken *tapogatóval, borogatóval*, puszta kézzel gyűjtötték össze a gyékény tövében megbúvó halakat, csíkokat. A hallal majd azonos volt hajdan a táplálkozásban a csík, állapítja meg Szűcs Sándor munkásságának áttekintése nyomán *Dankó Éva*²³. Bálint Endre szemléletesen eleveníti fel a csík megszerzésének, zsákmánylásának menetét: „A Kéktón, ahol tajtékzott a sár, csöszögtek a csíkok, alj nélküli tyúkültető kast, lyukas kosarat borítottak a helyére, a vízre, kézzel, lapáttal merték ki alóla a csíkokat”²⁴. Jó fogás esetén tucatszámú síkos testű állatot önthettek vajlingba. „A csík magától pucolózott meg, lemászta egymásról a pikkelt, megsózták őket...”²⁵. Tisztításkor, bontáskor a levágott fejjel együtt kihúzták a belsőrészeket. Az idősebbek közül többen fogyasztottak még csíkot, kedvelték a *csíkpaprikást*, és a jellegzetes sárréti ételnek tartott *csíkkáposztát*, amit kemencében főztek legfinomabbra, *vászonfazékba* rétegezték az aprókáposztát és a sózott, vékony csíkszeleteket. Szeghalmon készítettek zsírban süített, *bundázott csíkot* is. A csíkok bőségét jelzi a *Csíker* helynév a szeghalmi-gyarmati határban.

„Halász, vadász éhenkórász” – mondják a vadejtés, halfogás bizonytalan sikeréről. Még századunk első felében a helybeli kovácsmestertől rendelt *törökkel*, vagy a maguk eszkábálta csapdákkal, főleg *hurkokkal* ejtettek nyulat, fácánt, olykor foglyot a határt járó pásztorok, földművesek. A fácán *vékonyából* levest főztek, a *parás*, omlós *mellyit* fokhagymásan megsütötték, a *vastagjából*, combjából, akárcsak a nyúl *hátlujából*, paprikást csináltak. A fészekből összeszedett, lenyúzott *kölyökvarnyút* paprikásnak főzték, ritkábban kirántották, a *varnyúlevest*, a *gerle leveséhez* hasonlóan becsben tartották, legyengült szervezetű betegeknek, időseknek adták erősítőként.

A Sárrét a folyószabályozások előtt Európa egyik legnagyobb madárleszállója volt. Szűcs Sándor több ízben ismertette a vadmadártojás hasznosítását. A tojásgyűjtést idézi az általa lejegyzett népköltés:

„Ha tavasszal kimegyek a sásra,
Találok ott vadruca tojásra,
Tarisznyámat teleszedem véle,
Az éhemet elütöm belőle.”²⁶

Az 1940-es évekig összegyűjtötték a vadkacsa, *rucatojást*. „A friss tojás a víz színén maradt, emlékszem olyan tavaszra, mikor két zsák lisztet is feldolgoztak vadkacsa-tojással. Szárzástésztának gyúrták.”²⁷

Füzesgyarmaton a heti étrendben nem szerepel halétel, nem általános a halfogyasztás. Legismertebb halkészítési mód a halpaprikás, a halászlé, a sült és a rántott hal. Találkoztam olyan pásztorral, kinek családjában nem fogyasztottak soha halat, megvetették, büdösnek, cigányok ételének vélték.

²³ *Dankó Éva*: Szűcs Sándor élete és munkássága, Debrecen, 1984. 94. l.

²⁴ *Bálint Endre*: i. m. 7. l.

²⁵ *Gál Péter* (Szeghalom, Dobó u. 16.) szíves közlése.

²⁶ *Szűcs Sándor*: Régi magyar vízivilág, Budapest, 1942. 74. l.

²⁷ *Sári István* i. m. 42. l.

T. Berezki Ibolya a tiszazugi falvak táplálkozási rendjében kísérte nyomon a halfogyasztás mértékét. A halételek átalakulására, táplálkozásban betöltött jelentőségük csökkenésére vonatkozó észrevételei lényegében a Kis-Sárrétre szintén érvényesek: a hal nagymérvű fogyasztása – már a középkortól jelentősen – nem csak a főúri konyhán mutatható ki. Elsősorban a korabeli szakácskönyvek és étrend-leírások alapján bizonyos, hogy egyes halfajták fontos népelelmezési cikkek voltak a középkor folyamán. A múlt század végén a lecsapolások előrehaladása a halászat rendkívüli mértékű visszaszorulását eredményezte. Ma már igen csekély a szerepe a halételeknek, a kevésbé meghatározott heti étrendnek sem részei, a halevés alkalmivá vált...²⁸

Hasonló következtetésre jutott Varga Gyula a mocsári életmód visszaszorulását és a táplálkozás összefüggéseit jellemezve: „A halféleségek pusztulása ugyanis nem csak azt eredményezte, hogy ezzel szegényedett a sárrétiak étrendje, hanem azt is, hogy megváltozott a fogyasztott ételek aránya: itt is előtérbe kerültek a disznóhússal, zsírral kapcsolatos ételféleségek és tésztás ételek. Nagyobb szerepe lett a tejnek is a táplálkozásban.”²⁹

Tejfeldolgozás

Az 1730-as összeírás szerint Füzesgyarmaton átlagosan 3,5 db tehén jutott egy parasztszaládra, az 1793/94-dik esztendő adóösszeírása alapján már 6,3 darab szarvasmarha, messze meghaladva az országos és Békés megyei arányt. Több évtizedes visszaesés után az 1870-es, 1880-as években az istállózó tartással a szarvasmarhák száma újra felülmúlta a megyei mutatószámokat.³⁰

Századunk első felében a legtöbb parasztháznál tartottak tehenet, sokrétű volt a tejfelhasználás, széleskörű a tejértékesítés. A tehénfejés és tejjel történő foglalatosság döntően asszonyok feladata, rendszeres tevékenysége. Fejés előtt vizes ruhával letörölték a tőgyet, három-, vagy négy lábú *fejőszéken*, sámlin ülve jobb oldalról fejtek, a marok és ujjak erőteljes húzó, nyomó mozdulatával régebben fadonga *rocskába*, sajtárba, utóbb *bóti bádofejőbe*, az utolsó cseppeket is gondosan kihúzkodták a csecsekből, „az utója a java”, ha a zsírosa benne maradt, legközelebb nem adta le a tehen.

A tejesedényeket, csuprokat, köcsögöket, szilkéket többnyire helybeli piacokon, vásárokon szerezték be, főként a közeli – túri mesterektől tanult – szeghalmi és ladányi fazekasoktól, de eljutottak Gyarmatra a karcagi, vásárhelyi, bihari edények is. Erdélyi korsósok ekhós szekereikkel utcáról utcára járva kínálták portékáikat: a tűzálló vászonfazekakat, révi korsókat, kantákat terményért, búzáért cserébe. A fában gazdag Bihar árusai piacoztak, házaltak háncsból, dongákból összeállított bodonjaikkal, fából készült háztartási, gazdasági eszközeikkel.

²⁸ T. Berezki Ibolya: A hal szerepe a tiszazugi falvak életében., In: Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, Szerk: Módy György–Balassa Iván–Ujváry Zoltán. Debrecen, 1982. 341. l.

²⁹ Varga Gyula: Megjegyzések a Sárrét anyagi kultúrájának vizsgálatához, In: Bajomi krónika, Szerk.: Dankó Imre, Biharnagybajom, 1973. 97. l.

³⁰ Szabó Ferenc: Korreferátum Varga Gyula: A sárréti gazdálkodás c. előadásához. In: Püspökladányi Híradó különszám. Szerk.: Dankó Imre, Püspökladány, 1974., 71. l.

A tej további felhasználásától függött, milyen köcsögöt választott, ítelt tejtárolásra alkalmasnak a gazdaasszony. Többen a belül mázast dicsérték, mert abban nem savanyodott meg hamar a tej, mások a mázatlan edény mellett döntöttek, mert az „gyorsabban feladta a tejfölt”. A frissen fejt tejet vékonyszövésű házivásznon, később, az 1940-es évektől *bóti túllruhán* szűrték köcsögbe. A lefödött edényeket hűvös helyen, kamrában, a tehetősebbek pincében tárolták, bár a magas vízszint miatt ritkaságszámba ment a pince községünkben.

Az ellés utáni első tejet, a *föccstejet*, *feccsstejet* kiszopatták a kisborjúval, az ezt követő harmadik, negyedik fejtésű *gyengefijas tejet felhevítették guluszínának*. Ebből a túrószerű, édes sárgaszínű csemegéből rokonoknak, közeli szomszédoknak is kedveskedtek kostonólval. Ha már nem ment össze, „nem ugrott össze erősen” a *gyengafijas tej*, vékony, *gyengefijas pitét* sütöttek belőle.

A parasztemberek, férfiak főételként tejet, tejterméket, reggelire sem fogyasztottak, inkább az étkezések kiegészítőjének tekintették. Egyik indoklás szerint azért nem tartották igazi ételnek, mert nem bírták volna az erős mezei, fizikai munkát. Iparos, polgári családoknál viszont gyakori, kedvelt reggeli fogás volt a tejeskávé, kakaó, tejbekása, rizs. Általános nyári hűsítő az aludttej, kenyérral ették, nyári mezőgazdasági munkákra is kivitték. Az aludttej tetejéről fakanállal lemert *öregjét*, *színit* szélesebb szájú szilkébe szedték. Idősebb asszonyok nem szívesen ettek bóti tejfölt, „olyan híg, hogy elrepül a levesről”, mondták megvetően. A megmaradt savós aludttejet négy-ötliteres fazékban felhevítették, ügyeltek a lassú melegedésre, nehogy *megkérgesedjen* a túró, *sajtruhába* kötözték, eresz alatt kicsöpögtették a savótól, a tehéntúrót elsősorban főtt és sült tészták ízesítésére, töltelékként használták.

A fadongákból összeállított, kádárok készítette körtárcsás vagy az egy törzsből, rendszerint *nyárfaderékből* kivájt nyeles vajköpülőt a több tehenet tartó gazdák háztartásában alkalmazták. A családi szükségletet általában az ősi, kezdetlegesebb vajnyeréssel fedezték: a vászonnal, hólyagpapírral fedett, ferdén tartott, megdűtött szilkében vagy négy-ötliteres üvegben az író kicsapódásáig rázogatták a tejfölt. Ez a gyakorlat egészen napjainkig nyomon követhető. Néhány módosabb gazda gyári, hajtókkal ellátott, forgólapátos üvegeköpülőt vásárolt. A friss vaját vízre helyezték, kitisztították a megmaradt savótól, szennytől, majd kézzel 20–25 dkg-os adagokká alakították, a vajcsomók tetejét kézzel egyengették, késfokkal lesimították, az ügyesebbek hullámvonallal díszítették, *cifrázták*. Az íróból *írós-vajas pogácsát* sütöttek, utóját moslékba keverték. A Békés megye több településén és a Füzesgyarmathoz közeli Karcagon gyakori fa vajformázók itt nem terjedtek el, s nem ismerték a tejesvidékekre jellemző le-sütéssel, sózással történő vajtartósítást sem.

A gazdasszony hozzáértését, tisztaságát, tejtermékei kiválóságát dicsérte, ha nem kellett piacoznia, hanem állandó vásárlók, „kuncsaftok” vették meg a háztól a tejkészítményeket, illetve hordták el a tejet. A tejtermékek íze, tartóssága nagymértékben a tejesedények tisztántartásától függött. A hetente *fahamuval* lúgozott fa-, bádog- és cserépedényeket ágasokon, ritkábban külön e célra faragott, udvaron felállított *köcsögtartó karókon* szárították, szellőztették, s közvetlenül felhasználásuk előtt kútvízzel öblítették, „szaga ne maradjon”.

Reggeli, esti meleg tejesétel a *tejbegombóda*: forrásban lévő tejhez frissen gyúrt tésztát reszeltek, sóval, cukorral ízesítették. Állapotos és szoptató asszonynak a tejho-

zónak tartott ciberefélék mellett sok tejet, aludttejet, tejjel dúsított köménymagos levest ajánlottak. A gyermekek és az öregek táplálkozásában szerepelt elsősorban a tej, és tejtermék. A heti étrendben kb. 1950 körül rendszeres kásaételeket, például a tengeridarából főzött *karimáskását*, tejjel öntötték.

A tejfeldolgozáshoz, mint minden hagyományos gazdasági és asszonyi tevékenységhez, gazdag hiedelemkör kapcsolódott. Ha a háztól tejet kértek, nem moshatta el a kölcsönvevő a tejesevényt, nála ne ragadjon a tehén haszna. Napnyugta után nem szívesen adtak ki semmit a házból, ha mégis elkerülhetetlen volt a tej küszöbön átvitele sötétedéskor, bal kézzel – észrevétlenül – három csipet sót hintett a gazdaasszony a tejbe. Ismerték, betartották az országszerte általános tilalmat: nem szabad késsel tejbe nyúlni, mert véres lesz a tej, a kenyeret is kézzel aprították a tejbe, nehogy felrepedezzen a tehén tőgye. A hagyományosan dologtíltó pénteki napokon kerülték a tejfeldolgozást, vajköpülést.

Pásztorételek

A szarvasmarhatartás mellett jelentős jövedelemforrást nyújtott a sárréti települések juhászata. A tartásért kapott juhtej nagy részét a pásztor családja segítségével dolgozta fel, elsősorban gomolyának, sajtnak, túrónak. A hagyományos *házi gyomorító* előállításakor lekaparták a bárány, vagy disznógyomor belső, bolyhos részét, a megtisztított pacalt apróra vágták, az utóbbi évtizedekben már ledarálták, sóval, ecettel, esetleg köménymaggal ízesítették, összegyúrták, lefödött edényben hónapokig eltarthatták. Szerepét fokozatosan átvette a *bóti ótó*. A fellangyosított tejet összekapta, összehúzta az ótó, néhány óra múlva feljött a savó, a *nyers gomolyát* rácson vagy sajtruhában lecsöpögtették, eresz alatt érlelték. A további feldolgozás során *bodonba* reszelték, átnyomkodták vagy sajtprésbe szorították. Századunk első felében a juhsajtot felfüstölték. A pásztorok a sajtkészítés csínját-bínját családon belül őrizték, s az állatorvosláshoz és egyéb speciális foglalkozási fogásokhoz hasonlóan, nem szívesen osztották meg kívülállókkal. Jellegetes juhásztételnek tartották az erősen fűszerezett, kenyérbéllel kevert, juhbélbe töltött birkavelőt, a *juhászhurkát* és a tavaszi birkanyírás után jerkebárányok farkából készült *bárányfark pörköltet*. Természetesen a bográcsban, szabad tűzön főtt birkapörköltnek is a pásztorok voltak igazi tudósai.

Kenyérsütés

A jó kenyérhez legalább három dolog szükséges a gazdaasszony ügyességén, hozzáértésén kívül: jó őrlésű, jó minőségű liszt, alkalmas kovász és megfelelő hőmérsékletű kemence. A szövécs-fonás, sütés-főzés, kenyérsütés tudnivalóinak elsajátítását a nagylányság, eladósorba kerülés ismérvének tekintették. „Akinek a kenyere mosolyog, férjhez mehet” – mondták. A tíz-tizenkétéves lányok édesanyjuknak segítkezve tanulták meg a kenyérsütés fortélyait. Később, fiatalasszonyként, mikor „maguk karjára kerültek”, az új család, szűkebb közösség, főként anyósuk ellenőrizte, minősítette munkájukat. A lisztőrletés, ahogy a kenyérsütés minden fázisa, a háziasszony feladata volt,

ő gondoskodott kellő kenyérnek valóról. Általában három-négyhetente őrlettek, a finomabb, nulláslisztet kalácsfélék, sütemények készítéséhez szánták, a kenyérhez *léhás korpát, szélkorpát*, sőt *dercét* is használtak. Legáltalánosabb erjesztőanyag községünkben a *komlóskorpa*, ritkábban a *borhab*. Ekkor az ősszel kiforrt bor élesztőjét, habját gyúrták össze *nagykorpával*. Mindössze két-három alkalomra tárolhatták. Kb. az 1930-as, 1940-es évektől néhányan bolti élesztőt, *kóficot* is kevertek a kovászbba. A komlót rendszerint kertvégekben termelték, de az árokpartokon vadon nőtt komlót is összegyűjtötték. Egy *összemaréknyi* komlót árpával felfőztek, egy *szakajtókosár* korpára szűrték, majd *kovászteknőben* eldolgozták, tetejére lisztet hintettek, s mikor összeérett, vesszőből font, köralapú szárító-, aszalókosárra terített kendervászon *sütőabrosszra* szórták, diónyi darabokra szaggatták, s az így nyert *morzsókát* vászonzacskóba, *szütyőbe* tették és a kamrában szögge akasztották. Általában hetente egyszer, hétfőn vagy szombaton sütöttek kenyeret, de mikor „kifordult a kenyér a héjából”, azaz elfogyott – az ünnepnapok és a balszerencésnek tartott, dologtiltó péntek kivételével – bármikor süthettek kenyeret. A család vagyoni helyzetétől és létszámától függött a kenyér mennyisége, milyensége. Alapvető, lényegi eltérés nem volt a fogyasztásban. Gacsári István már említett krónikájában feljegyezte, hogy az 1816-dik zord esztendőben a szűk termés miatt árpaliszttal sütöttek kenyeret. Ekkor Füzesgyarmat mezőváros kilenc liszt- és két kásamalmot tartott fenn.³¹ A második világháborúban és azt követő inséges időkben ismét előtérbe kerültek a lisztpótlékok, például árpa- és tengeriliszttel, tökkel, krumplival egészítették ki a kenyérnek valót, az utóbbiakat dúsítónak, kenyérpuhítónak is mondták. Egy öt-hét tagú, kisebb család számára hetente három, körülbelül ötkilós kenyeret és egy kis cipót *szakítottak*. Az előkészületeket, a dagasztást késő délután és éjjel, a sütést hajnalban végezték. A kenyérsütés eszközeit: a *kovászkanalat*, *sütő- és kovászteknőt*, *kovászfát*, *fátyolszítát* letisztogatták, három *szakajtókosár* és egy *kiskosár* lisztet – télen kemencepadkán, torkán, nyáron a napon – meglangyosították. A komlóskorpából egy *összemarékkal* *enyhős* vízzel *vászonfazékba* áztattak. Ha figyelmetlen volt a gazdaasszony, és túlhevítette, leforrázta a korpát vagy elvétette az arányokat, nem jött fel a kenyere, keletlen, sűrű, savanyú, *szalonnás* lett. Amint a korpa *megnyílt*, felhasadozott, *megérett* a kovász, két vízzel kimosták, és a teknő sarkában kovászkánállal hólyagosra verték, amíg nem *pusszogott*, szuszogott. Ekkor alányomták a kovászkanalat, liszttel hintették, tetejére tolták a *kovászfát*, háziszőttes *sütőabrosszal* fődtek, télen bekeccsel, párnákkal takarták, „meg ne fázzon”, össze ne essen a kovász.

A paraszti munka egy-egy mozzanata akkor lett teljes, ha a hagyomány által előírt kultikus cselekedeteket is elvégezték a termés bősége, munka sikeres kimenetele és az ártó hatalmak elhárítása érdekében.³² A háromszor hólyagosra vert kovászra tenyerük élével keresztet rajzoltak, tetejét két újjal felhúzták, miközben nagyot cuppantottak, hogy úgy nőjön, magasodjon a kenyér. Majd hozzáláttak a dagasztás másfél-kétórás megfeszítő munkájához. Minden szakajtó liszthez, azaz kenyérhez fél marék sót számítottak, enyhős vízzel eldolgozták, mire pukkadoztak a hólyagok, *kikönnyüdütt*, levált a kezükről a tészta, kiszakíthatták. Tapasztaltabb asszonyok tanítása alapján: „Addig kell

³¹ Gacsári István i. m. 83. l.

³² Gunda Béla: Munka és kultusz a magyar parasztságnál, Budapest, 1944. 4. l.

a kenyeret dagasztani, míg fokhagymaszagú lesz a térded kalácsa, amíg nem csepeg a gerendáról a víz”. Ha a tészta hajtását alul hagyták, *fejesre* szakítottak. Aki késsel vágott hasítékot, teknőben *cipózta ki, kerekre* szakította a kenyeret. A tészta *félkelésében* kezdte a gazda a kemencét fűteni, kiadósabb tüzelővel, tengeri *ízikkal*, rőzsével. A sütőlámpára borított kenyérré a katolikusok keresztet vetettek, reformátusok azt mondták: „Isten segítségével hasadj, domborodj, kelj fel!” Mikor jól *befült* a kemence, szikrát vetett alján a *színvonó*, bevetették a kenyeret. A piros, frissen sültet szakasztókendővel le-törülgették, vízzel fröcskölték, hogy fénylő, puha maradjon. A magas, szépen hasadt, foszlós, fehér kenyérral büszkélkedtek, a szalonnás, lapos kenyér készítőjét megrótták, gúnyosan megjegyzték: „Ez akkor is szalonnát tesz az ura elé, mikor nincs.” Maradék kenyértésztából nyújtották a lepényszerű *kanvarnyút*. Rétegezéskor zsírral kenték, nyáron *dinsztolt* kapros tökkel, télen *aprókáposztával, köleskásával*, túróval töltötték. A teknő oldaláról lekapt *vakarékból bodagot*, ritkábban peracet sütöttek. Szintén felhasználatlan kenyértésztából hengergették a *dugót, gubatélesztának* szárították, összetörték, mákkal, túróval, cukrosan ették vagy hagymás zsírban megforgatták és tojást ütöttek rá. Kenyérsütés után rendszeresen sütöttek tejfölös vagy *rucaszíros lángost*.

A kenyeret a kamrában ládákon, polcokon, illetve ezekre terített abroszon, kenderzsákon tárolták, csak a megkezdett, megszelt kenyeret tartották lakásban, hagyományosan az ablak előtti *saroklóca*, sarokpad szegletében, a „szent sarokban” lévő gyékény-, vagy vesszőfonatos, köralapú, fedeles *kenyereskosárban*, vagy helyi asztalosok készítette ötszögű *kenyeresládában*. A kenyér kicsúcsosodó része a *cipósa*, vége a *sercli*. A kenyér *fejét* nem vágta meg, mert akkor morzsálódott, hosszában szelték, külön kenyérvágó késsel. Nem fordíthatták *hátára* a kenyeret, nehogy megfájduljon a sütő asszony háta. Kovászt nem jó szívvvel kölcsönöztek a háztól, nehogy elvigyék az erejét, régi asszonyok még azt is rossz jelnek vélték, ha idegen nézte a kovászkészítést. Amennyiben mégis elkerülhetetlen volt a kovász átadása, például közeli hozzátartozónak, bal kézzel visszavett a gazdaasszony a kovászból három csipetet, hogy a haszna nála maradjon. A babonásabbak inkább gyorsan új kovászt csináltak a kölcsönkérőnek. Aki úrnapiján kenyeret süt, kővé válik a kenyere – mondták, mások szerint villámcsapás sújtja az úrnapiján dolgozókat.

Levesek, öregételek

„A tiszántúli ember elsősorban levesevő...” érvényes szűkebb tájunkra napjainkban is Ecsedi István gyakran idézett megállapítása.³³ Fűzesgyarmaton elmaradhatatlan főétkezések első fogásaként a leves, húsos vagy sűrűre főzött, ún. öreg változatai gyakran egytál ételként szolgáltak. Ráérősebb téli reggeleken a kemencében melegítettek, főztek levest, kenyeret aprítottak bele. A heti étrendben a tésztalevesek szerepeltek első helyen, azon belül a *pergelt*, pírított tésztával készítettek. A táplálkozás rendje nagymértékben függött a rendelkezésre álló nyersanyagtól, a tartalékolástól, illetve az elvég-

³³ Ecsedi István i. m.

zendő munka energiaigényétől, ezért a nagyobb erő kifejtést igénylő nyári mezőgazdasági munkák időszakában általános a napi háromszori étkezés, míg télen egészen az 1940-es évekig fennmaradt az idősek körében a hagyományos napi kétszeri evés. Az egykor feltehetően kötöttebb heti étrendből mára mindössze a tésztás és húsos napok emléke rajzolódik ki, különül el egyértelműen. Nyáron a zöldséges, gyümölcsös, baromfiból főzött ételek, illetve *ciberefélék*, télen a krumpli, káposzta, hüvelyesek kerültek előtérbe, valamint a sertéshús. A leveseket, mártásokat és újabb keletű főzelékeket rántással sűrítették, ritkábban tojással dúsitották. A rántást tartalékolták pár hétre, előre lesütötték, megpaprikázták, szilkébe, befőttesüvegbe rakták. A habart ételeket kevésbé kedvelték, lisztízűnek mondták, s parasztkonyhákon nem lettek jelentősek.

A levestészták főbb típusai: a nyújtott, csörögemetszővel vagy késsel vágott, kavart, szaggatott, reszelt, vagy csurgatott levesbevaló. A levesbetétnek, illetve kifőzésre szánt tésztaféléknek nagy részét koránnyáron állították elő, a nagyobb mezőgazdasági munkák kezdete előtt családi összefogással, társasmunkában iparkodtak az évi szükségletet fedező tésztamennyiséget meggyúrni. Egy-egy ilyen, nagyobb szabású tésztakészítés alkalmával több zsák lisztet és több száz tojást feldolgoztak. Külön erre a célra gyűjtöttek, tartalékolták az erősen sárga színe miatt kedvelt vadruca és gyöngyöstojasokat. Az asszonyok a szabad ég alatt, előre megbeszélte munkarendben haladtak, a tapasztaltabbak, idősebbek gyúrták be a tésztát, kidolgozták az alapot, a simára, hólyagosra dagasztott cipókat vékony levelekre nyújtották. Legnagyobb arányban lebbencset csináltak. A szomszédos szeghalmiakat *lebbencshasúaknak* gúnyolták, mert mindennap lebbencset esznek – mondták. A lebbencstésztahoz több vizet öntöttek, mert ha túl tojásos volt, könnyen odakapott. Mikor megszáradt, kézzel tördelték. *Vékony és széles laskát* metélték, *zabhegyet, kiskockát, csörögemetszőt, eperlevelet, kacsatalpat* vágta, viszonylag kismennyiségű tarhonyát, *gombódát* nyomtak, dörzsöltek át a tarhonyarostákon.

Az ünnepi étkezést rendszerint húsleves nyitotta, az alkalom jelentőségétől függően csiga- vagy laskatészta betéttel tálalták. A csigacsinálás elkülönült a többi tésztaféle munkájától, általában – ahogy Alföld szerte – a lakodalom, ünnep előtti estéken aprólékos eljárással nyerték: a vékony, fapálcikára sodort, kb. 1 cm-es rombuszt a szövőszék legsűrűbb fogazású bordájából levágott *csigacsinálón* hengergették. A fáradságos, pontosságot igénylő társasmunkát táncmulatsággal, a csiga végének eltaposásával zárták. Szintén munkaigényes a frissen gyúrt tésztából készített *hurkatészta*leves. A szalagokra szelt, vékonyra nyújtott tésztát kenőtollal megszírozták, sóval, őrlött borssal meghintették, két végét ellentétes irányba összesodorták, lazán megcsomózták. A kavart tésztafélék közül leggyakoribb a *csipkedett*, reszelt tészta, a *gombóda* és *toppantott galuska*. Alapjuk a dinsztolt hagyma paprikás, fűszeres főzete. A *pergelt lebbencs* levesét kölessel, aprított kenyérrel dúsitották. A köles még az 1930-as években is szerepelt kommercializációban. Levesek, kásafélék és hurkatöltelék fő alapanyaga volt. A levesek másik nagy csoportja a savanyított, tejes, aludttejes, tejfölös fajtáké. Télen a *zsufa-*, *zsufáslevesek* a *gömböcből* kimaradt, vastagbélbe tett hurkatöltelékéből, farokból, nyelvből készültek, babérlevéllel, tormával, ecettel ízesítették. A savanyú *aprókáposzta*, *szegesborsó*, *lencse*, *kardos*, *fecskehasú*, *Juliska-*, *vaj- és fehér paszuly* leveseket lehetőség szerint füstölt hússal, kolbásszal főzték.

A *léhájától* kimosott tengeridara nagyjából *tengerikása*, aprajából *pulicka* készült. Kölesből és tengeridarából egyaránt főztek *karimáskását*. A kanállal kiszaggatott kásá-

ra tejet öntöttek, megsózták vagy cukrozták, a *zsíros kását* szalonnával, borssal gazdagították, a *pulickát* leginkább cukrosan ették. Pépes étel volt szegényebb családoknál, és gyerekételként tartják számon a zsírban pírított, vízzel felfőzött búzadarát.

Főtt húsokhoz – főleg vasárnapokon – mártásokat: pöszméte-, paradicsom- és almaszószot adtak. Az egyik iparoscsalád tagja így jellemezte a főzelékfogyasztás rétegek közötti különbségét: „Mi főzelékesek voltunk, nem úgy, mint a parasztok...”

Disznótor

Szegényebb családok évente egy hízót vágtak. Rendszerint azonban karácsony előtt egyet, február táján két sertést öltek a paraszti háztartások évi hús- és zsiradék-szükségletének kielégítésére, illetve részbeni fedezésére. Még ma is nosztalgiaiával emlegetik az idősebbek a hagyományos, lassan félévszázada letűnt sertésfajtákat: „A mangalicának a legpuhább, legfinomabb a húsa...” Utolérhetetlennek mondták a szalontai disznó tepertőjét. Füzesgyarmaton az országos átlaghoz mérten fáziskészséssel ment végbe a sertésfajtaváltás, az 1930-as évektől kerültek előtérbe, szorították ki a régi ridegtartáshoz jól alkalmazkodó sertésfélét a nagy szaporulatú és húshozamú angol húshibridek. A sárréti sertéstartásról alapvető, hiánypótló munka jelent meg Cs. Szabó István tollából,³⁴ Hajdú Mihály a szeghalmi népi disznótartást összegezte.³⁵ Vágásra legalkalmasabbnak a 180–200 kilós, *érett*, hízott kocát ítélték. A disznótoroknak 1945 előtt nem volt hagyományos, kötött napja, természetesen a vasárnap szentségét, munkatiltalmát figyelembe vették, ezt követően mindinkább szombatra tették a gondos előkészületet, összehangoltságot kívánó munkát. A fűszerek, háztartási kellékek beszerzése, a fokhagymatisztítás, paprikaőrletés, káposztasavanyítás, tésztagyúrás, valamint a segítők hívogatásának zöme a gazdaasszonyra hárult, míg a családfele a böllérmunkát szervezte, a szármok, a tűzrevaló előkészítését intézte. A vágás hajnalán friss pogácsával, pálinkával, újabban kávéval, forralt borral, teával, aprósüteménnyel fogadták az érkezőket, kiknek legtekintélyesebb tagját, a böllért – hacsak a gazda nem maga látta el e teendőket – a rokonok, a közeli ismerősök köréből választották. A hízót négyen lefogták, első lábára hurkot vetettek, a földre szorított jószágot erőteljes, gyors mozdulattal torkon döfték. A vért a háziasszony edénybe merete, s azon melegében hagymás zsíron megdinsztolta a disznótoros reggeli első fogására. A hasra terített állatot szalmával lefodták és szélirány felől alágyújtottak, a füléről és hajlatokból kétágú *perzselővillával* égettek le a szőrt. A félig perzselt disznót deszkára vagy kimustrált ólajtóra borították, sárral lekent bőrét – általában kaszából kialakított – *kaparókéssel* letisztították, tengericsutkával fehérre dörzsölték. Ezt követte a böllér érdemi tevékenysége: a bontás. Idősebbek családjában még az utóbbi évtizedekben is *orjára*, illetve *girincre* bontottak, ekkor a disznót a gerinc mentén fejtől a farkáig széthasították, kiemelték az orját, majd

³⁴ Cs. Szabó István: Sertéstartás a békési Sárréten és peremvidékén, Debrecen, 1992.

³⁵ Hajdú Mihály: Népi disznótartás Szeghalmon, In: Sárréti Írások. Szerk.: Mikyla Jenő, Szeghalom, 1965. 119–132. l.

a sonkát, a keresztcsontot távolították el. A belsőséget dézsába dobták, az asszonyok elvitték a gyomrot és beleket. A fatüzelésű kézi perzselőt – mára szinte kizárólagosan – gázzal perzselés váltotta fel. Körülbelül az 1940-es évektől terjedt rohamosan, lett egyre népszerűbbé a hivatásos hentesektől tanult, ún. *karmonádlira*, karajra bontás. A szalonna vastagságát tenyérrel mérték, ez volt a jó hízó fő jellemzője. Nagy részét *nyári zsírozónak* szánták, szózába tették, a *hasaaljiból abálóba* is került, a *vékonyát* felfüstölték. A *keresztcsontokról, lapickáról* leszedett kolbásznak valót – a húsdaráló térhódítása előtt – bárdal aprították össze. A nélkülözhetetlen són, fokhagymán és paprikán kívül nem használtak mindenütt köménymagot kolbászízítésre. Az alaposan kidolgozott, összegyúrt húst pár óráig érlelték, majd bélbe töltötték. Az újabb keletű *szalámit* erősebben, bővebben fűszereztek. A fiatalasszonyok és lányok béltisztításban jártas, gyakorlottabb társuk irányításával az udvar végén beleket pucoltak. Először a *bélkövérjét, fehérmájat* fosztották le, vitték a *szappanosba*, azután enyhős vízzel átlögybölték a beleket és késfokkal, apránként haladva sorjázták, távolították el a szennyeződést. A *cundert*, kis bélbolyhokat ecetes, sós, szódabikarbónás vízzel, a vastagabbját sós tengeriszemekkel dörzsölték tisztára, végül felfújták, ellenőrizték a több vízben átmosott belek épségét, a szakadtakat hurkatöltéshez félretették. A felfújt hólyaggal gyerekek játszottak. Füzesgyarmaton a hurka-, kolbász- és sajttöltést férfiak végezték. A jobb módúak háromféle hurkát készítettek: a *véreshurkához* áztatott kenyérbelet, majorannát, – néhol csipetnyi fahéjat is – tettek, a *májashurkába* kását, borsot, hagymát, a *tüdősbe* köles-, utóbb rizkását, borsot, a *fonyólérről* leszedett zsiradékot vagy *tokaszalonna* darabkákat kevertek. Századunk első felében a disznótor előestjén kölest *fakadoztattak*. Az 1950-es évektől fokozatosan visszaszorult a hurkafélék változatossága, többnyire egyfajta töltenek. A töltelék utóját a gyomrot körülvevő hájas hártába, *csepleszbe* nyomkodták *kisgömböcnek*, disznótor utáni hetekben tejfölös, savanyú levesnek főzték. Újabban a sajtra való, fonyólében főtt fejről leszedett húst is megdarálják. A *nagygömböcöt*, disznósajtot sajtprésben vagy téglákkal nehezített tepsik közt lenyomatták, majd felfüstölték. A ropogós héjú, belül ikrás tepertő sütésének kisközösségenként különböző módját, más-más fortélyát ismerték, pld. az egyenletes lángelosztás érdekében – a lekvárfőzéshez hasonlóan – sárral tapasztották be az üst oldalát. Volt, aki tejet loccsantott a félig kész tepertőre, mások zsírt vagy vizet. A sóban pergetett tepertőt az utóbbi évtizedekben a lesütött oldalassal, pecsenyével azonos módon zsírral leöntötték és nagyobb szilkében, befőttesüvegben tárolták.

A régi rend szerint két főétkezés volt a disznótoron, a früstököt elütötték pogácsával, kóstolgatással, délelőtt 10–11 óra körül került asztalra a hagymás vér és pecsenye, munka után a hagyományos *orjaleves*, amit olykor tyúkhúslevessel szűrtek össze, vékony *laskával* vagy csigával kínálták, majd az apróhússal főzött toroskáposzta, melyet mindinkább felvált a töltött káposzta, és sült hurka, kolbász. A vacsora végén csörögét, fánkot adtak, de ha jól haladt a gazdaasszony, *hájast* süttött. Disznótor estjén bekopogtattak a drótosnak, cigányasszonynak öltözött hívatlan vendégek, a *maskurások, szűrösök*, akik a lakodalmi alakoskodókhoz hasonlóan ismerősök, rokon, szomszéd férfiak voltak, kóstolókérő rigmust mondtak.

Sütemények

A mindennapos kemencehasználat időszakában, századunk első felében a kelt tészták, kalácsfélék uralták a süteménykínálatot. Legrangosabbjuk a lakodalmi *fonott kalács*, de Füzesgyarmaton kalácsnak nevezték a különböző, édes kelt tésztából sült, mákkal, dióval, kásával, almával, lekvárral töltött lepényeket, kifliket, táskákat. (Pl.: „Túróskalácsot csináltam”). A béles megjelölés ritkább. Régies téli édesség a tengerilisztből készített *málé*. A lisztet este kútvízzel leöntötték, éjjel pihentették a lepény tésztáját, másnap reggel kizsírított tepsiben kisütötték, „a vékonya olyan volt, mint a debreceni mézeskalács...” Pogácsaszaggatóval formázták a keményebb, ugyancsak tengeriliszt alapanyagú *görhét*, amely a málé, a cukros, főtt és pattogatott tengeri mellett gyerekek kedvelt ropogatni valója, a télesteri fonókák, fosztókák csemegéje volt. Talán a málé közös munka és ismerkedési alkalmakon történt gyakoriságából adódott a sütésével kapcsolatos hiedelem: mikor a tepsibe öntötték a tésztát, egy fiatal párra gondoltak, hogy olyan édes legyen a szerelmük, mint a frissen kisült málé. Ugyancsak este dagasztották, reggel sütötték a *vizenkullogót*. Egyszerű, gyakori lepényféle a *kavart pite*. Tojással, élesztővel gazdagított változata a *kóttpite*. Jeles alkalmakon *kürtöskalácsot* csináltak, mostanában kedves, távolból jött vendég fogadásakor sütik. A gyenge tésztát cirok-, vagy nádszálla csavarták, darabos dióba, kristálycukorba hengergették. Ritkaságszámba ment, legtöbbször kizárólag szilveszterre sütötték a különösen finom lisztminőséget, szakértelmet kívánó réteseket, melyeknek hagyományos töltelke: tök, köleskása, káposzta. A legnépszerűbb gyúrt tészta a pogácsa, sokfajta formáját: tepertős, hájas, vajjas, tejfölös, krumplis változatait ismerték. A zsírban sült tészták közül az egykor ünnepi, jeles lakodalmi sütemény a csöröge és a szalagos fánk lassan háttérbe szorultak. A csöröge liszt, tejföl tojás hozzáadásával készült (módosabbak csak a sárgáját használták csörögetészához), alaposan kidolgozott tésztáját vékony levéllel nyújtották, csörögemetszővel rombuszalakúra vágták, ilyen alpból csinálták a csillagos sulymot is, sütés után porcukrozták. Hetente, kéthetente, kiadósabb levesek után készítették az újabb keletű *talkedlit*, *tolófánkot* és palacsintát.

Étrend

Az ételfogyasztás heti, napi ritmusát, mennyiségét az évszakok váltakozása és paraszti munkák menete, illetve munkaerőigénye alakították. Községünkben a heti étrendből a keddi és pénteki tésztás, valamint a szerdai, vasárnapi húsos napok körvonalazódnak. Nyáron háromszor étkeztek, az intenzívebb mezőgazdasági munkák idején több húst fogyasztottak. Télen ünnepnapokon is csak kétszer ettek, ekkor zsírosabb, kiadósabb reggelit, például kemencében pirított aprókáposztát sült *torkossal* (disznóállával), kolbásszal, délután húslevest és paprikáshúst. Főként férfiak közös munkaalkalmain, illetve pásztorok körében maradt fenn az egy tálból, bográcsból evés századunk elején még családi körben is érvényben lévő, szigorúan zabolázott szokása (pld. először a legtekintélyesebb vagy idősebb személy szedhetett, mindenki maga felől mert). A hagyományos ülésrend szerint közepén ült a családfő, jobbján a család legöregebb tagja. Ha vendégségben voltak, balján felesége foglalt helyet. A családi asztalnál szélről ült, ha

egyáltalán leült. A kenyeret, szalonnát, kolbászt az édesapa szelte, tagolta el, a főtt húst, baromfit az anya. Az ételből nagyobb arányban részesült az önálló jövedelemmel rendelkező családtag. A gyerekek külön, az asztalszék, kisasztal körül ettek. Mikor a legény „beérett a kasza alá”, 15–16 éves kora körül, a felnőttek közé ülhetett, dohányozhatott. Az ital, illetve vízfogyasztásban tovább őrződött a közös edény, pohár használata.

Alapvetően megegyezett az eltérő vagyoni helyzetűek táplálkozása, ételkészítési technikája. Az iparos és értelmiségi réteg élen járt az ételfélék változtatásában, új elemek bevezetésében. A receptkönyvek és újtások hatása legkézenfekvőbbben a süteménykészítésekénél jelentkezett. Az anyagi különbségek a húsfogyasztás terén, annak mértékében nyilvánultak meg szembetűnően.

Beiträge zu völkischen Ernährungssitten von Füzesgyarmat

– Rozália L. Sinkó –

Resümee

Anhand einer die traditionelle Ernährungsweise der Gemeinde Füzesgyarmat behandelnden Datenreihe können wir folgern, dass bis zu den Vierziger- und Fünfzigerjahren unseres Jahrhunderts – analog zu anderen Gebieten der materiellen Kultur – sich auf dem Gebiet der Volksernährung noch viele ältere Schichten erhalten haben.

Gemäss dem Zeugnis von Dokumenten aus dem 18. Jahrhundert konnten die Dörfer der Sárrett (des Mooslandes) aus der Nutzung der Flüsse, Moraste und überschwemmten Auen beträchtliche Einnahmen verzeichnen. Die Einwohner von Füzesgyarmat kannten noch nach den zum Ende des vorigen Jahrhunderts im grossen ganzen zu einem Abschluss gelangten und die Wirtschaft der Region grundlegend beeinflussenden Flussregulierungsmassnahmen zahlreiche, aus Schmerlen und Wildfleisch zubereitete Gerichte, während zugleich der Konsum von Fischen beträchtlich abnahm und der Anteil der auf Mehl und Fleisch basierenden Speisen sowie der von Milch und Milchprodukten in den Vordergrund trat.

Der siebenbürgische Einfluss ist unbestreitbar; die bäuerlichen Haushalte bezogen einen beträchtlichen Teil ihres Bedarfes an Haushaltsgeräten aus den Komitaten Bihar und Arad, und auch einige mit der Ernährung zusammenhängende Ausdrücke deuten auf siebenbürgische Beziehungen hin, wie z. B. der Ausdruck „cseplesz” (anat. Netz).

Ältere Leute haben bis in die letzten Jahrzehnte in der kalten Jahreszeit an der Sitte der täglichen zweimaligen Mahlzeiten festgehalten. Im Kreis der Männer hat sich anlässlich von Aussenarbeiten die Sitte des gemeinsamen Essens aus einer gemeinsamen Schüssel behauptet.

Unser Aufsatz berührte lediglich die alltäglichen Mahlzeiten; weitere, auf die Festmahlzeiten bezügliche Untersuchungen würden das Bild vervollkommen. Zur Skizzierung der Eigentümlichkeiten der Ernährungskultur der Kleinen Sárrett (Kleines Moos)

ist eine Ausdehnung der Untersuchungen auf die anliegenden Dörfer des Komitats Békés notwendig.

(Übersetzt von F. Sipiczky)

L. Sinkó Rozália
Sárréti Múzeum
Szeghalom,
Tildy Zoltán u. 14.
5520

1

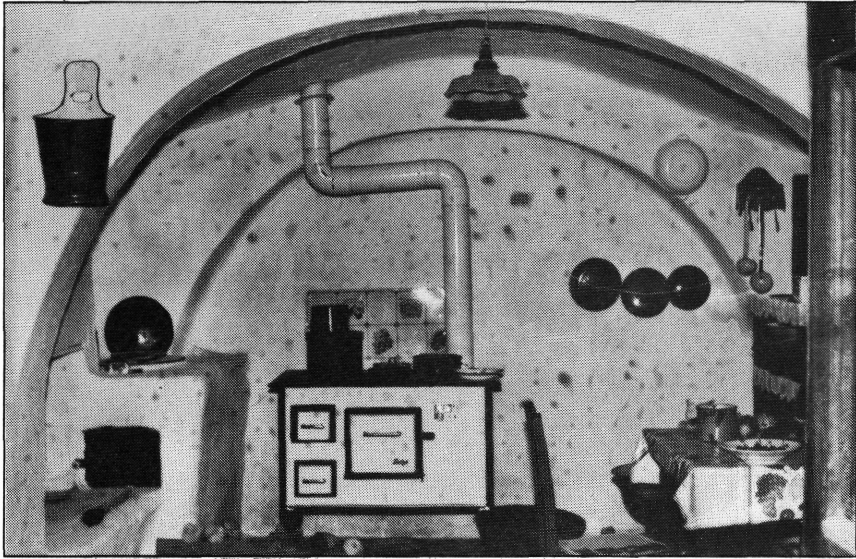
2

3

1. kép

Füzesgyarmat, 1987. 1: konyhabelső; 2: tapasztott tűzhely; 3: nyári konyha, katlan

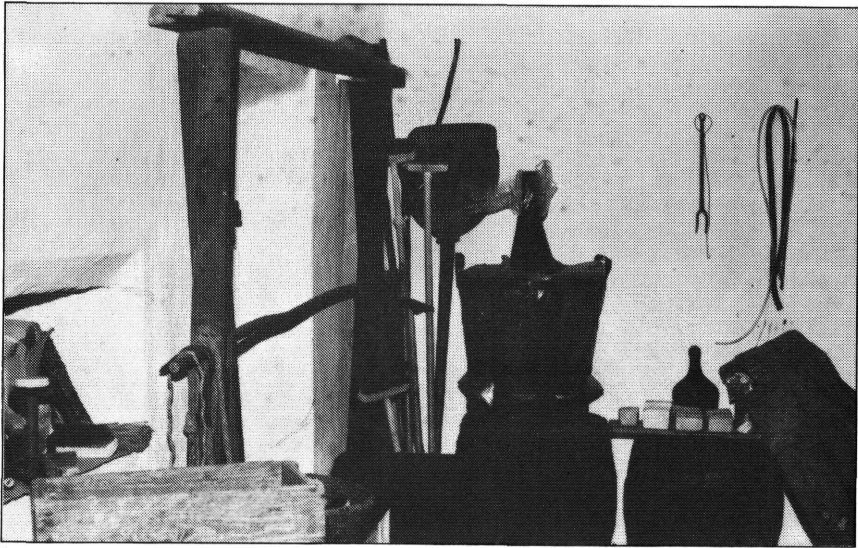
1

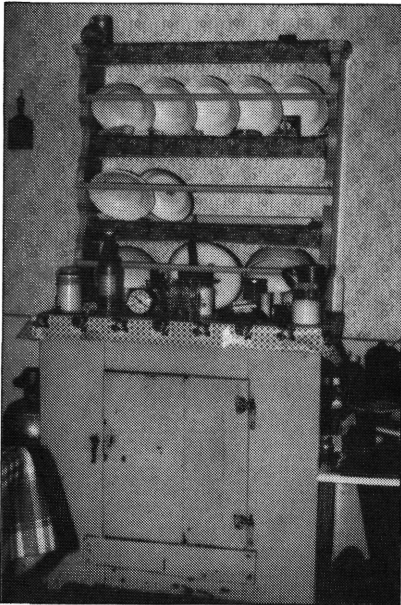
2

2. kép

Füzesgyarmat, 1987. 1: konyhabelső; 2: kenyeresláda

1

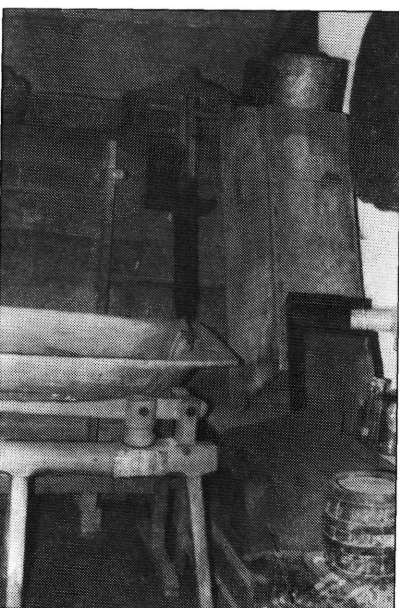
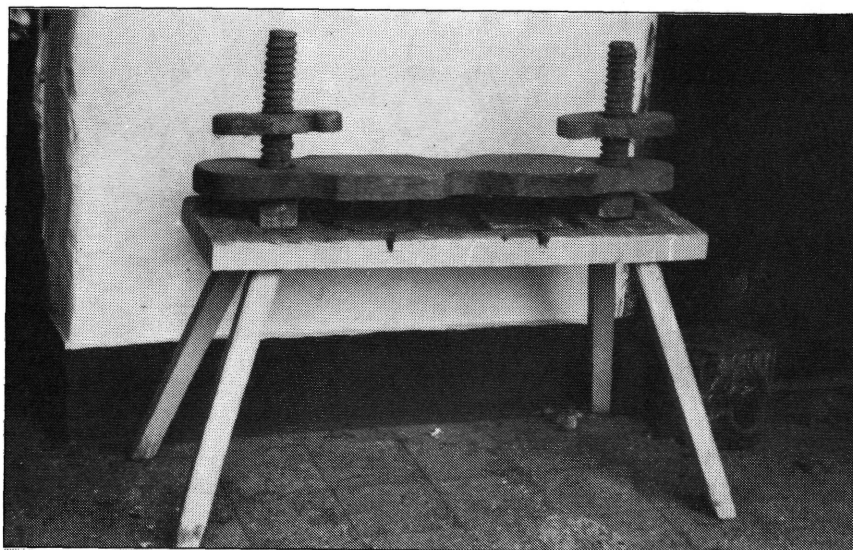
2

3

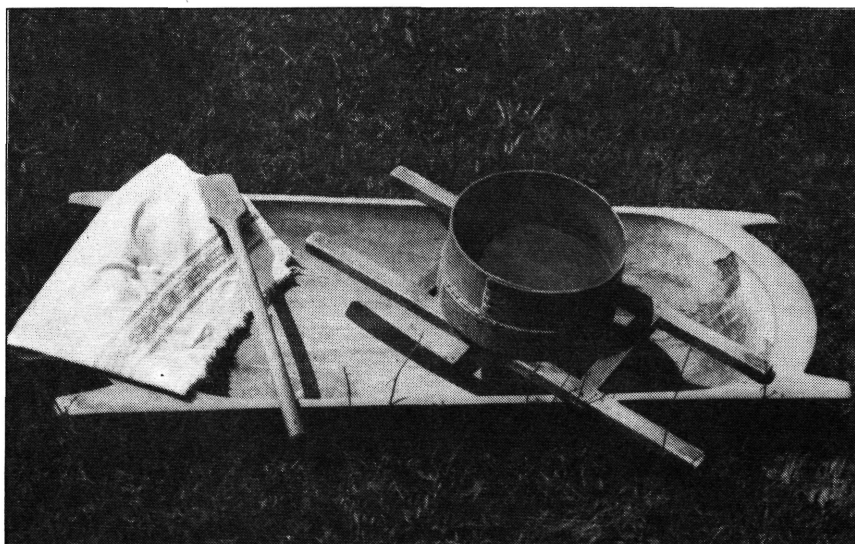
3. kép

Füzesgyarmat, 1987. 1: kamrabelső; 2: tálas, vizespad; 3: borérlelés

4. kép

Füzesgyarmat, 1987. 1: sajtprés; 2: kamrabelső; 3: kamrabelső

1

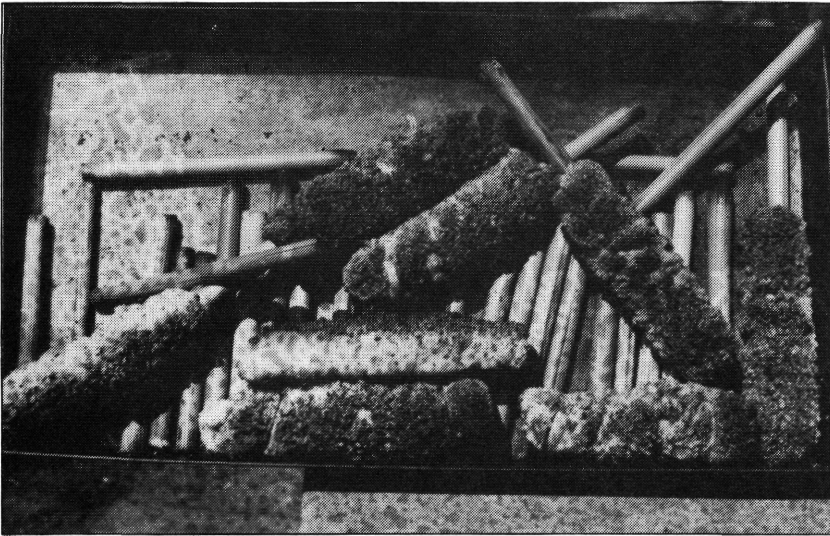
2

3

5. kép

Füzesgyarmat, 1987. 1: a kenyérfőzés eszközei; 2: laskatészta szárítása; 3: kürtőskalács

1

2

6. kép

Füzesgyarmat, 1987. 1: kürtőskalács; 2: a beirdalt hal nyársra húzása

Sárhajók a Békés megyei múzeumok gyűjteményeiben

– B. Szűcs Irén –

Megyénk múzeumaiban összesen öt darab sárhajó található, ebből kettő Békésen van, Békéscsabán, Gyulán és Szarvason pedig egy-egy. E ma már ritkaságszámba menő jármű, szállítóeszköz hajdan a paraszti életforma elterjedt, általánosan használt közlekedési és teherhordó eszközének számított vidékünkön.

Békés megye vízrajzában évszázadokig, lényegében a Körösök tervszerű szabályozásáig, jelentős változás nem történt. A lassú folyású, kanyargós folyók nagyobb víztömeget nem tudtak elszállítani, a kiöntések nyomán mocsarak, nádas tavak, rétségek keletkeztek. 1782–85-ben II. József rendeletére katonai térképlapokat készítettek, s többek közt az utak, országutak minősége iránt is tudakolódtak. E szerint Békés városát és környékét a Körösök tavasszal többnyire elöntik, a körülötte fekvő helységekre csak hajón lehet eljutni. Az útviszonyok máshol sem voltak kedvezőbbek.¹ *Karácsonyi János* a kereskedelem pangásának fő okát a „rettenetesen rossz utak”-ban látta, hiszen a 18. század első felében még nem is annyira utak, mint inkább csak útirányok léteztek a megyében. Az első rendszeres kavicsolt országutat 1852-ben Gyulán készítették, majd a 19. század utolsó két évtizedében egyre több városban, községben építettek a vasúton szállított kockakövekből utat, többnyire az állomástól a város-, illetve község-házáig.² Mindezek ellenére sokáig a hajóval történő közlekedés volt a leginkább célravezető. 1839-ben *Fényes Elek* azt írta, hogy a szarvasi határ laposabb részét a víz gyakran járja úgy, hogy némelykor Túrig (Mezőtúr) csónakon lehet menni.³ Szűcs Sándor is gyakran utal rá, hogy szekér helyett a hajó (*csónak, csolnak*) volt a sárrétiak leghasználhatóbb közlekedési eszköze, például a karcagi iparosok *csolnakon* vitték portékáikat a szeghalmi, gyarmati vásárra.⁴

Nemcsak a lakott települések közötti, hanem a helységen belüli közlekedés is gondot okozott a lakosoknak. Az árvizek, belvizek, esőzések járdák hiányában sártengerré változtatták az utcákat. A Békés Város Tanácsának üléseiről készült jegyzőkönyvek (1842–1860) tanúsága szerint „A Város előljáróságának szíven hordott gondjai közzé tartozván régolta a' sáros utczáju Városban a' gyalogjárást könnyíteni 's ez által a város lakosainak e' részben kényelmét elő mozdítani...” A város belső terén „hol legtöbb a' járás kelés” kétsoros pallót (keményfából fűrészelt deszkák) raktak, az ócskákat pedig a tizedekben egyenlő mértékben osztották szét.⁵ 1844. április 6-án elrendelték, hogy az „uttza pallók”, mely utcákra tetessenek le, „az oskolákra e' tárgyban fő figyelemmel legyenek”.⁶ A városban lakók javára szolgáló pallók sokat könnyítettek a helyzeten, de

¹ *Implom J.*, 1971. 35–36.

² *Karácsonyi J.*, 1896. I. 450–452.

³ *Idézi Implom J.*, 1971. 31.

⁴ *Szűcs S.*, 1959. 4.; é. n. 103.

⁵ *Filep A.* 1989. 119.

⁶ *Uő.*, 1989. 117.

teljes megoldást nyilván nem jelenthettek. 1870-ben a vásártéri nagy halmot széthordták az utcákra töltésnek.⁷

A pallók mellett a múlt század 90-es éveiben megjelentek a téglajárdák is, de az utak kikövezése lassan haladt.⁸

Mint az élet egyéb megnyilvánulásai, a közlekedés, a szállítás módjai, eszközei is igazodtak a táji adottságokhoz. Az alkalmazkodás, a találékonyság szép példája a *sárhajó*, melyet emlegettek még *félhajó*, *csúszó*, *vontató* néven is. *Banner János* 1912-ben *A félhajó* címen közzétett kis cikkében más megnevezést nem említ, mint ami a címben szerepel, bár a *sárhajó* terminust a múzeumi leírások, szakirodalmi említések, valamint a szóbeli közlések alapján általánosnak tekinthetjük.

A *csúszó* megnevezés⁸, melyet *Szűcs Sándor* használ, a haladás mikéntjéből fakad, a *vontató* elnevezést pedig minden bizonnyal a lóval való vontatás eredményezte. *Balassa Iván* a bodrogi községi életét megelevenítő írásában olvashatjuk: „A feneketlen dagonya legyőzésére szolgált a vontató vagy más néven sárhajó. (...) Elibe többnyire egy lovat akasztottak...”¹⁰

Mielőtt rátérnénk a megyénk közgyűjteményeiben őrzött sárhajók részletes bemutatására, ismerkedjünk meg készítésük, használatuk módjával.

Banner János szerint nem mesterember készítette, hanem az, akinek szüksége volt rá és módjában állt megfelelő átmérőjű fatörzset beszereznie.¹¹ Főként a tehetősebb gazdák és a molnárok birtokában voltak *sárhajók*. Készítésükhöz leginkább nyárfát alkalmaztak. A járművet egy törzsből faragták ki úgy, hogy kb. 1/3 részben kettéhasították, vályúszerűen kivájták, égették, ügyeltek arra, hogy nagyon ne vékonyítsák el.

A *sárhajó* elejét hegyesre, csónak alakúra formálták, hogy könnyebben szelje a sarat. Az orr részbe fa vagy vaskampót erősítettek, erre akasztották a hámfát. A fakampós megoldás egyik változatát így írja le *Banner János*: (a félhajó) „elejét kissé megegyezteték, azután orrának irányával ellenkező irányban ferde *lukat* fűrtak s abba jó erős somfa éket tettek (...). A luk körül aztán esetleg két oldalról megerősítés végett vaspánttal (kapocccsal) szegezték össze a félhajó orrát, hogy jobban védje a kiszakadás ellen.”¹² Előfordult, hogy vaspánttal a sárhajó oldalát is megerősítették, mint ahogyan az egyik békési darabnál látható, bár erre valószínűleg nem a készítővel egyidőben került sor, hanem utólag, amikor az eszköz a használatban már megkopott. A sárhajók vége, fara szögletes, a farönk vájáskor 20–25 cm-es részt hagytak itt meg, s csak aztán kezdték mélyíteni, nagyjából 10 cm körüli vastagságig. Oldalmagassága 20–30 cm, de *Banner János* az 1910-es években még 50 cm-es magasságút is látott.¹³ Hosszuk 2 méter körüli, ritkán 3 méteres. A szintén egyetlen darab rönkből kifaragott ősi típusú *bödönhajó*, *bolondcsónak*¹⁴ rokona a *sárhajó*, olyannyira, hogy nemritkán abból alakított

⁷ Somlyai G., 1894. 177.

⁸ Dankó É., 1983. 510–511.

⁹ Szűcs S., é. n. 103.

¹⁰ Balassa I., 1975. 73.

¹¹ Banner J., 1912. 39.

¹² Uő., 1912. 40.

¹³ Uő., 1912. 40.

¹⁴ Herczeg M., 1983. 249.

ták át, kettéfűrészelték, és a végét deszkával beszegték. Erre, s küllemére utal a *félhajó* elnevezés.

A sárhajót lóval vontatták, a gazda vagy a lovon ült, vagy magában a járműben foglalt helyet. A források szerint mint teherhordó eszközt leggyakrabban ivóvíz és zsákok szállítására használták. Az őrlni valót ezzel hordták a malomba, de a malomgazdának a tulajdonában is volt legalább egy-egy félhajó. Egy 1794. évi összeírás szerint tizenkét molnár volt Békésen, számuk azonban a gőzmalom felállításáig csak nőtt.¹⁵ A mindennapos tevékenységek sorában az élelem biztosítása mellett fontos helyet foglalt el a gyerekek iskolába járása is. A *sárhajóról* írók, megemlékezők kivétel nélkül megemlítik, hogy az iskolás gyermekek szállítását is ezzel oldották meg. 5–6 gyermek fért el rajta kényelmesen, akik vagy a hajó feneként ültek, vagy a zsák tetején. Az 1937-ben Békésen rendezett, a település múltját, gazdaságát, akkori híres iparosainak termékeit bemutató kiállításról szóló tudósító külön is megemlékezik a magyar szoba előtt elhelyezett félhajóról: „... az őszi és tavaszi sáros időkben az egyedüli közlekedési eszköz volt. Ez a rönk fából teknőszerűen kivájt alkalmatlanság szolgált arra, hogy (...) az iskolás gyermekeket a nyakigérő sárban a lovat elébe fogva, elszánkáztassa az iskolába. A félhajót Nagy Gy. Gábor Hosszúfoki utcai lakos bocsátotta a kiállítás rendelkezésére.”¹⁶ Banner János a félhajó használatával kapcsolatban még egy érdekes megjegyzést tesz: „Ha azonban tágabb értelemben vesszük, más célt is szolgált, de ezt már csak közvetve, gyenge fagyok idején. A puha sáron elhaladt félhajó szabályos mélyedést hagyott maga után, a mely a hirtelen beálló fagy miatt szépen megmaradt. Ezen a helyen, a honnan a lány sár ki volt szorítva, könnyen lehetett tiszta lábbal járni s ezt a nyomot használták gyalogjárónak, mivel a pallónak még híre sem volt.”¹⁷

A sárhajók használatára vonatkozóan főként 18–19. századi adatokkal rendelkezünk szórványosan Magyarország más területeiről is (pl. Tiszakarád, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Szeremle, Bács-Kiskun megye¹⁸, Bodroghöz stb.) bár a földrajzi körülmények, a táji adottságok és az eszköz egyszerű volta alapján joggal feltételezhetjük ennél korábbi alkalmazását is.

A múlt század végén, az e század elején felgyorsult út- és járdaépítések szükségtelessé tették a *sárhajókat*. A funkcióvesztés következtében feleslegessé vált darabokat többnyire feltűzelték, a jobb állapotúakat a paraszti gazdaságokban szemestermény, szálás takarmány etetésére szolgáló vályúként, jászolként használták tovább. E másodlagos szerepben – mint ahogyan a szarvasi múzeumban őrzött példány és néhány szóbeli közlés is bizonyítja – a feleslegessé és zavaróvá lett hegyes orr részt gyakran lefűrészelték.

A békési múzeum mindkét *sárhajóját*, *félhajóját* *Durkó Antal*, a múzeum alapítója gyűjtötte és leltározta (lelt. sz.: 56.929.1.; 56.930.1.). Leírásuk azonos: „nyárfából, csolnak alakú, lapos fenekű”. E szűkszavú jellemzéshez hozzátehetjük, hogy egy darab fatörzsből, vájással alakították ki, eleve sárhajónak szánták őket, hiszen nem egy

¹⁵ Banner J., 1912. 40.

¹⁶ Békési Hírlap, 1937. szeptember 5. 1–2.

¹⁷ Banner J., 1912. 40.

¹⁸ Néprajzi Lexikon, 1981. IV. 399.

hosszabb bodoncsónak kettévágása útján születtek. Az orr részt 10–12 cm mély furattal látták el, ebbe erősítették a szintén fából készült, kb. 25 cm hosszú kampót. Az 5.929.1. leltári számú félhajó méretei: hossza 187 cm, szélessége 52 cm, magassága 24 cm. A 19. század első felében készítették és használták Békésen, itt is szerezte meg Durkó Antal a múzeum számára vétel útján, 1950-ben, Nagy Zoltántól. A tárgy állapota rossznak mondható, korhadt, szuvas, a végén lévő két repedést még a múzeumba kerülése előtt vaskapcsokkal fogták össze.

Az 56.930.1. leltári számú *sárhajó* hossza 190 cm, szélessége 50 cm, magassága 32 cm, orr részébe szintén fakampót erősítettek. A tárgyat a leltárkönyvi bejegyzés szerint Békésen készítették és használták. 1940-ben ajándékozta a múzeumnak B. Szabó István.

A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum néprajzi gyűjteményében 52.2718.1. leltári szám alatt található egy, a 18. század közepéről származó *sárhajó*, a gyűjtő Tábory György. Ezt a *sárhajót* szintén egyetlen nyárfatörzsből alakították ki vájással, égetéssel, a készítő neve az előzőekhez hasonlóan ismeretlen. A *sárhajó* orrába vaskampót rögzítettek, ami egy vaskarika segítségével kanyarodáskor könnyen mozgott. Méretei a következők: hossza 216 cm, szélessége 52 cm, magassága 20 cm. Állapota erősen sérült, repedezett, szűtte.

Csolnak (hajó) a megnevezése annak az 1958-ban, Lükő Gábor által gyűjtött és nyilvántartásba vett tárgynak, ami az N 58.28.1. leltári számot viseli a gyulai Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményében. Ugyancsak nyárfatörzsből alakították ki égetéssel és vájással a múlt század közepén. Méretei: hossza 310 cm, szélessége 58 cm, magassága 30 cm. Erősen sérült állapotban van, 1951-ben a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum anyagából lett átadva. Noha *csolnakként* leltározták be, „mindenki csak *sárhajóként* emlegeti” - mondták róla.

A legkevesebbet a sarvasi Tessedik Sámuel Múzeumban őrzött darabról tudunk. Leltározatlan és annyi bizonyos, hogy orr részét lefűrészelve jászolként használták századunkban.

A *sárhajó*, amit ma már az idős emberek java része is csak hallomásból ismer, évszázadokig az alföldi települések sáros utcáin megszokott látvány volt. További levéltári, múzeumi kutatások rávilágíthatnának az említetteken kívül más célra történt alkalmazására, használatának az ismerttől eltérő módjára, esetleges európai párhuzamaira.

IRODALOM

Balassa, 1975

Balassa Iván – 1975. Lápok, falvak, emberek Bp.

Banner, 1910.

Banner János – 1910. Báli akadályok. Békési Lapok. X. 23.

Banner, 1912.

Banner János – 1912. A félhajó. Néprajzi Értesítő 39–40.

Banner, 1924.

Banner János – 1924. Adatok a békési határ XVIII. századi vízrajzához.
In: Banner János öt békési tanulmánya. Bibliotheca Bekesiensis 7.
Szerk.: Papp János, Békéscsaba, 1972. 59–67.

Barabás, 1964.

Barabás Jenő – 1964. Békés megye néprajza a XVIII. században.
A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 58–59. Szerk.: Dankó Imre, Gyula

Dankó, 1983.

Dankó Éva – 1983. A békési teherhordás, közlekedés, szállítás néprajza.
In: Békés város néprajza. Szerk.: Dankó Imre, 505–541.

Durkó, 1939.

Durkó Antal – 1939. Békés nagyközség története. Békés

Filep, 1989.

Filep Antal – 1989. Adalékok Békés város erdőgazdálkodásához.
In: Filep Antal – Égető Melinda: Történeti és néprajzi források a XVIII–XIX.
századból. Bp. 93–139. Documentatio Ethnographica 13.

Györffy, 1934.

Györffy István – 1934. Teherhordás, közlekedés, jármű. In: Magyarország Néprajza.
Bp. II. 203–205.

Herczeg, 1983.

Herczeg Mihály – 1983. A szállítás és közlekedés eszközei Hódmezővásárhelyen
a 18–20. században. In: Kiss Lajos Emlékkönyv, Hódmezővásárhely, 245–271.

Implom, 1971.

Implom József – 1971. Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1694–1848),
Békéscsaba.

Karácsonyi, 1896.

Karácsonyi János – 1896. Békés vármegye története I–II. Gyula

Kovács, 1948.

Kovács László, K. – 1948. A magyar népi közlekedés kutatása. Bp.

Magyar Néprajzi Lexikon – 1981. IV. Főszerk.: Ortutay Gyula, Bp.

Nagy sikere van a „Békési Hét”-nek. Szerzője ismeretlen. Békési Hírlap. 1937.
szept. 5. 1–2.

Somlyai, 1894.

Somlyai Gábor – 1894. Emlékirat. Békés.

Szűcs, 1959.

Szűcs Sándor – 1959. Békési históriák. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 6.

Szűcs

Szűcs Sándor – é. n. A régi Sárrét világa. Bp.

Tábori, 1967.

Tábori György – 1967. A körösi fausztatás történetéből. Békési Élet 3. sz. 41–49.

Schlammsschiffe in der Sammlung der Museen des Komitats Békés

– Irén B. Szűcs –

Resümee

Das *Schlammsschiff* rechnete in der einstmaligen bäuerlichen Lebensform als das allgemein genutzte Verkehrs- und Transportmittel.

Für die Hydrographie des Komitats Békés waren für Jahrhunderte, grundsätzlich bis zur Regulierung der Kreisch-Flüsse (Körösök) Moorlandschaften, rohrbestandene Teiche und Wiesenlandschaften charakteristisch. Der Verkehr zwischen den Siedlungen wurde häufig mit Schiffen, Booten abgewickelt, bestanden doch noch bis in die erste Hälfte des 18. Jh. eher nur Wegrichtungen als Wege.

Neben den den Fußgängerverkehr erleichternden Planken erschienen Ende des vorigen Jahrhunderts schon Ziegelsteige, aber die Auslegung, Festigung der Straßen ging recht langsam vor sich, so mußten sich die Reisenden noch oft durch Schlammteiche hindurchkämpfen auf ihrem Wege.

Ein gutes Beispiel dafür, wie man sich an die Gegebenheiten der Region anpaßte, waren eben diese *Schlammsschiffe*, die auch unter dem Namen *Halbschiff*, *Rutsche* oder *Schleppschiff* bekannt waren.

Diese wurden nicht von Handwerksmeistern gefertigt, sondern von dem, der diese gerade brauchte. Meistens wurden sie aus Pappelstämmen, die ausgehöhlt wurden, gefertigt, und durch eine wurde meistens ein Holz- oder Eisenhaken angebracht, hieran befestigte man das Pferdegeschirr, und ein, seltener zwei Pferde zogen dieses Transportgerät.

Ein einigen Fällen wurden Schlammsschiffe dadurch gewonnen, indem man *Kübelschiffe* bzw. *Kübelboote* einfach halbierte (zersägte). In unserem Jahrhundert wurden die überflüssig gewordenen Stücke einfach verbrannt, oder man benutzte sie als Tränke oder Trog, oder aber als Futterkrippe weiter.

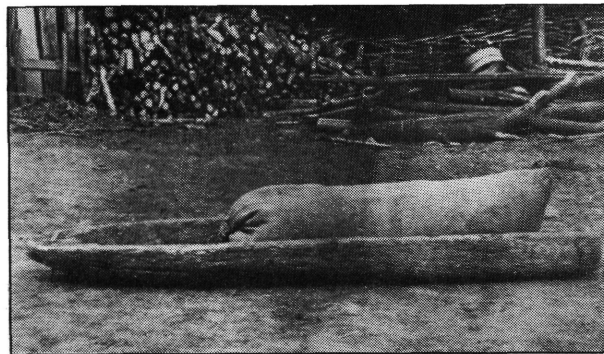
In den Museen unseres Komitats befinden sich 5 solche Schlammsschiffe, davon zwei in Békés, jeweils eins in Békéscsaba, Gyula und Szarvas.

(Übersetzt von G. Dominka)

Baligáné Szűcs Irén
Jantyik Mátyás Múzeum
Békés,
Széchenyi tér 6.
5630

1

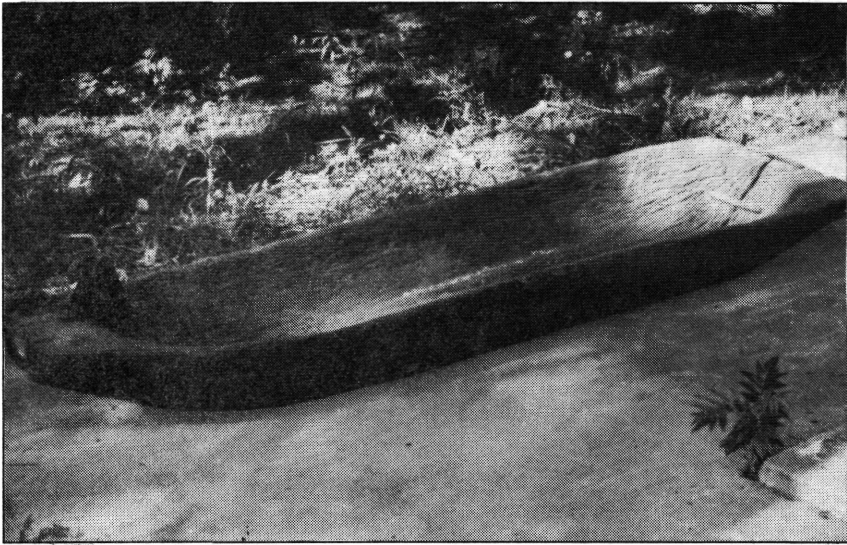
2

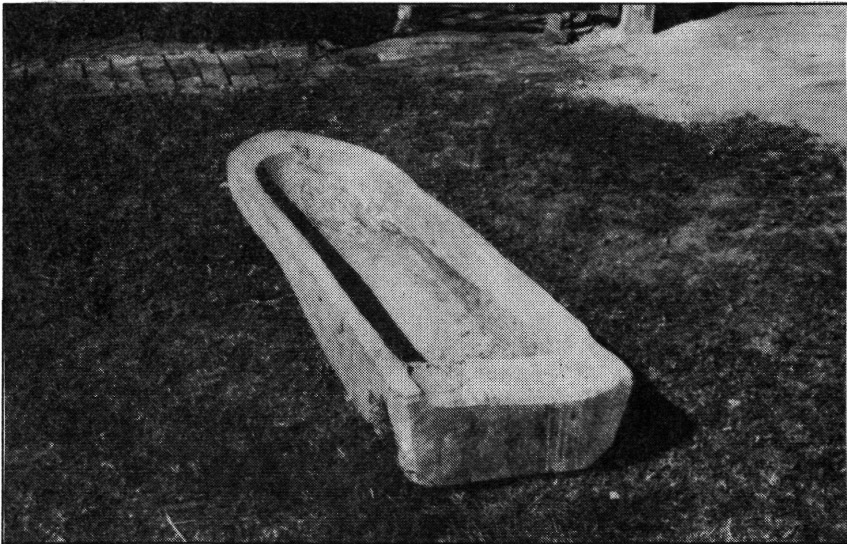
3

1. kép

- 1: Sárhajó használata Békésen, a XX. sz. elején (Banner 1912. 39. nyomán); 2: Sárhajó zsákkal Békésen, a XX. sz. elején (Banner J. gyűjtése, fotó ltsz.: Jantyk M. Múzeum 3686); 3: Sárhajó (ltsz.: Munkácsy M. Múzeum 52.2718.1.)

1

2

2. kép

1: Sárhajó (ltsz.: Jantyk M. Múzeum 56.929.1.);
2: Sárhajó (ltsz.: Jantyk M. Múzeum 56.930.1.)

Két hajdani hajdúváros törökkori mondái

– Szendrei Eszter –

A magyar történeti néphagyományban a török időkkal kapcsolatos tradíciók kiemelkedő helyet foglalnak el. E hagyománykör szerves részét képezik a hajdúkkal kapcsolatos emlékek. Dolgozatom célja azoknak a mondai hagyományoknak a bemutatása, amelyek Sarkad és Szalonta – egykori hajdúvárosok – emlékezetében fennmaradtak. A két település közötti szoros történelmi kapcsolat a máig megőrzött törökkori mondákban, olykor azok párhuzamos meglétében, hasonló vagy azonos tettet véghezvivő hősök személyében gyakran felbukkan. E szoros kapcsolat indokolttá teszi a két település törökkori mondavilágának együttes bemutatását, esetenként a különbségekre való rámutatást. *Ferenczi Imre* megállapítását bátran vonatkoztathatjuk e két település törökkori történetére is: „... az eddigi vizsgálatok megmutatták, hogy a történeti néphagyományok történelmi-, geográfiai-, szociográfiai- és folklorisztikus összefüggései leginkább táji egységben szemlélve fedhetők fel”.¹

Sarkad kialakulásának idejét *Módy György* a 19. század második felére teszi, megemlítve, hogy ekkor királyi, illetve hercegi birtok volt.² A település sorsa a tatárjárás idején a többi alföldi faluéhoz hasonlóan alakult. A község elpusztult, lakói elmenekültek. A tatárjárás után az életben maradt lakosok visszaszivárogtak, és hamarosan helyreállították a tatárok által okozott károkat.

A középkori Sarkad lakói jórészt egy-, illetve többtelkes nemesek voltak, ám mellettük mindig fellelhető volt a jobbágynépeség is. A földrajzi körülmények nem kedveztek a földművelésnek, ezért a lakosság túlnyomó része állattenyésztéssel, halászatval és pákászattal foglalkozott.

A XVI. századig Sarkad történetében nemigen említhetünk az ország életére kiható eseményt. Ez a helyzet a török előrenyomulás idején változott meg, főként Gyula 1566. évi elestét követően, hiszen településünk Várad előváraként szolgált; lényegében Erdély kapuját védte a törökökkel szemben. Sarkad törökkori életének meghatározó színtere volt a földvár, amelyet a XVI. század első felében emeltek. Jelentőségét nem tényleges ereje, hanem stratégiai fontossága adta: mintegy kapocsként szolgált Várad és Gyula között. „A közös harcok, a veszély közös érzete, a közös menekülés ötvözte össze a sarkadi hajdúság három elemét, a sarkadi jobbágyot, a menekült és a sorsára hagyott katonát” – írja *Dankó Imre*.³ Sarkad nem volt a klasszikus értelemben vett hajdútelep, azonban a várban szolgáló katonák túlnyomó részét a hajdúk adták. A vár 1571-ben bekövetkező elestét követően a lakossághoz hasonlóan a várban szolgáló hajdúk is

¹ *Ferenczi Imre*: A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. Déri Múzeum évkönyve, 1962–64. 243–257. 1.

² *Módy György*: A középkori fejlődés a XVII. század közepéig. In.: Tanulmányok Sarkad múltjából. Sarkad, é. n. 29–42. 1.

³ *Dankó Imre*: A sarkadi hajdúk. Békési Élet, 1967. 2. 19–27. 1. Ugyanő: A Körösköz-bihari hajdúság. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai, 1959. 8–9. sz. 47–49. 1.

a környező mocsárvilágban találtak menedéket. A törökök kivonulása után azonban visszatelepültek Sarkadra. Ettől kezdve válik igazán jelentőssé a sarkadi és a szalontai hajdúk kapcsolata. A sarkadi katonák több hadjáratban is részt vettek; az 1636. évi szalontai csatában már *I. Rákóczi György* oldalán találjuk őket a törökökkel szövetkező Bethlen István ellenében. A sarkadiak ettől fogva megmaradtak a Rákóczi család szolgálatában. Hűségükért, helytállásukért részesítette kiváltságban az őt szolgálókat a fejedelem 1644-ben kibocsátott adománylevelében.⁴

A Szalonta történetére utaló első írásos emlék 1214-ből származik. Az 1330-as évekig királyi birtokként szerepel, ekkor *Károly Róbert* eladományozza. A település a XIV. század végén kerül a *Toldi* család birtokába, 1556-tól az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alatt áll. 1598-ban a Várad felől visszahúzódó törökök teljesen lerombolják; csakúgy, mint a vele szomszédos Kölesért és annak várát. Az 1606-os hajdúkiváltságolás során *Bocskai* 300 vitézét a köleséri várba telepíti, azonban Kölesér a törökdúlás során olyan fokú megrázkódtatást szenvedett, hogy a hajdúk Szalontán való letelepítésüket kérik a fejedelemtől. Ettől kezdve válik hajdúfészekké Szalonta, és szerez hírnevet magának a törökellenes küzdelmekben. A híres szalontai csata évében, 1636-ban építik a hajdúk a vár központi, ún. Öreg-tornyát, amely az 1658. évben részben elpusztul; innen ered a Csonkatorony elnevezés. Az 1658-as török támadás során Szalonta török kézre kerül, amely alól 1692-ben – Váradal egy időben – szabadul.

A török kor történetére visszanyúló mondai hagyományok esetében is érvényes a történeti mondák általános sajátossága, mely szerint a monda gyakran „nemzetközi”, akárcsak a népmese: motívumai, hősei széles körben ismertek. Nem egy monda esetében „vándorlás” tapasztalható, ahol ugyanaz az esemény különböző települések múltjából előbukkan, csupán a hős helyébe kerülnek mások. A történeti mondákban általában hősökről, várak legendás védőiről, máskor menekülőkről, felégetett falvakról, bosszúállásról, csellel védekezőkről szóló történetekkel találkozunk. A történeti mondák másik sajátossága, hogy a monda eseményszövetébe gyakran kerülnek mesei szálak – esetünkben is megfigyelhető. *Ferenczi Imre* műfaj-meghatározását⁵ vizsgált területeinkre is célszerű vonatkoztatni, ugyanis több mondánkban megfigyelhető a mese műfaja felé való elmozdulás. Gondolhatunk itt a mesék bűvös hetes számának mondabeli felbukkanására, Toldi valószerűtlen méretű gyűrűjére, melyet az épülő Öregtorony alapjába helyez, vagy emberfeletti – mesebeli óriásokéval vetekedő – fizikai erejére. *Szendrey Zsigmond* említi a szalontaiak ún. nagy futását elbeszélő történet egyik epizódjaként a történetet, amelyben többször felbukkan a bűvös hetes szám: hallván a törökök közeledését, mindenki elmenekül Szalontáról, hét férfi és egy hétéves gyermek kivételével. Hét év múlik el, amikor a fiú egy napon rőzsegyűjtés közben egy nőt pillant meg az erdőben. Török kémet gyanít benne, és baltájával agyon akarja sújtani. Ekkor megjelenik a gyermek apja és ráismer hét évvel korábban elmenekült feleségére.⁶ Mesei elemekben igen gazdag a már említett Toldi-mondakör, amelynek egyes történe-

⁴ A kiváltságlevél magyar szövegét közli *Szendrey István*: Hajdú szabadságlevelek. Debrecen, 1971. Továbbá: *Dankó Imre*: i. m., 16. 2.

⁵ *Ferenczi Imre*: i. m. 243–257. 1.

⁶ *Szendrey Zsigmond*: Nagyszalontai gyűjtés. MNGY XVI. Budapest, 1924.

tei nemritkán egyeznek a Kinizsi-mondakör elemeivel: gondoljunk például a közismert történetre, melyben Kinizsi egy győztes csata után hat törökkel a szájában járja a csárdást. Ugyane motívum a Toldi személyéhez fűződő elbeszélésekben is megjelenik – a nagy erejű vitéz a mesék emberfeletti hatalommal és külsővel felruházott szereplőit idézi emlékezetünkbe.

A sarkadi történetekben is kimutathatók mesei elemek. A nevezetes sarkadi cselvető katona – *Csavarga Miska* – például koldusnak öltözve minden nehézség nélkül bejut a gyulai szultán kertjébe (érdekes, hogy nem pasa, hanem egyenesen a török szultán lakik Gyulán), és maga a szultán ered a csavaros eszű katona nyomába. Egy másik történetben ugyancsak maga a szultán mászik fel a fára a nyomorék koldus botjáért.

Jóllehet két vizsgált településünk törökkori története, lakóinak sorsa hasonlóképpen alakult, valamint Sarkad és Szalonta egyaránt hajdú kiváltsággal bíró város volt, a szalontaiak hagyományaiban napjainkig fellelhető elemei vannak a hajdú-múltnak, ezzel szemben Sarkadon a történetek elbeszélésekor alig esik szó hajdúkról, sőt hajdúmondaként számontartott elbeszélésre nem emlékeznek a helyiek. E lényeges és szembeötlő különbség magyarázata lehet az a XVII. század elejéig visszavezető szál, hogy a szalontaiakat maga Bocskai telepítette le, míg a sarkadiak eleve a várban, illetve annak környezetében éltek és katonáskodtak. A hajdú kiváltságolás a sarkadiakat tehát jogi és gazdasági téren érintette, míg az addig kóborló hajdúk életében gyökeres változást hozott a szalontai letelepítés. A másik ok, hogy a sarkadi mondák képe halványabban rajzolódik ki előttünk: míg Szalontán *Szendrey Zsigmond* az 1920-as években rendszeresen kutatott történeti hagyományok után – és publikálta is azokat – addig a szomszédos Sarkad iránt a korabeli kutatók érdeklődése nem mutatott ekkora buzgalmat. *Márki Sándor* közöl elsőként Sarkad története című munkájában elbeszélést egy sarkadi vitézről.⁷ Míg *Szendrey* a szalontai hagyományokat csoportosította, az etnográfus szemével elemezte, összehasonlította,⁸ addig a történetíró *Márkitól* nem kérhetjük számon nek elmulasztását.

A recens anyag gyűjtésénél – amellett, hogy vizsgált korszakunk szájhagyomány útján megőrzött történetei egyre halványabban, töredékesebben, más korok eseményeivel összemosódva jelennek meg – igen nehéz kiszűrni azokat az elemeket, amelyek már nem szájhagyományozással, hanem olvasmányélményként ragadtak meg az adatközlők emlékezetében. Ehhez kapcsolódóan utalok arra a jelenségre, hogy a nép emlékezetében összefonódott a tatár és a jóval későbbi török veszedelem emléke. Természetesen eme megállapítás során nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy az Európára törő török seregekben számottevő volt a krími tatárok jelenléte – ilyképpen tehát a törökök és tatárok együttes említése nem teljesen irreális. Ám annak, hogy olykor a török időkre vonatkoztatva tatárbetörésről, tatárok pusztításairól beszélnek, az is közrejátszhat, hogy a tatár- és a törökdúlás eseményeiről hasonló kép él az emberek tudatában. Jóllehet az adatközlő az alább közölt történetben tatárokat említ, kétségtelen, hogy az a török időkben játszódik. „Amikor itt voltak a tatárok, a toronyba mindig volt

⁷ *Márki Sándor*: Sarkad története. Budapest, 1877.

⁸ *Szendrey Zsigmond*: Történeti népmondáink. Ethnographia, 1926. 132-138. 1.; továbbá: Ethnographia, 1927-28. 193-198. 1.

őr. Ez az őr figyelte, merről jönnek a tatárok. Gyula felől, Várad felől... Amikor közeledtek, a nősemélyek elbújtak a szabadkéményekbe. Ezek a tatárok sokáig, 150 évig voltak itt, úgyhogy valamennyire megtanultak magyarul. Mentek végig a falun lóháton, oszt' próbálták előcsalogatni az asszonyokat. Azt kiabálták: Sári, Mári gyertek elő, elmentek a kutyafejű tatárok!"⁹

Vizsgált területünk történeti mondáit elemezve két típust kell kiemelnünk: az ún. hőskökhöz fűződő, valamint a helyi mondákat. Sajátossága a mondának, hogy olyan hőstököt szerepeltet, akik áldozatot hoznak, életüket kockáztatják a közösségért. Ezek a pozitív mondai hősök egy közösség ideáltípusát képviselik. Ilyen például a szalontai csata hőse: *Győri Jakab*, vagy az ugyancsak szalontai *Toldi Miklós*. Később, a harcok elcsendesedtével e hősök helyébe a csavaros eszű, az ellenségnek fondorlatos cseleket vető népi hősök kerülnek. E hőstípus alakja Sarkadon és Szalontán egyaránt felbukkan *Csavarga Miska*, illetve *Bakó János* személyében. A róluk szóló történeteket ismerteti *Szendrey Zsigmond*,¹⁰ de a recens anyagban is találkozunk csínyeiről híressé lett katonával.

„Volt egy Cs. Varga nevű ravasz ember itt, Sarkadon, a török időkben. Ez a Cs. Varga olyan gyerek volt, akit kicsi korában kicseréltek. Ebből aztán olyan ember lett, hogy amikor akarta, kifordította minden tagját – nyomoréknak. Obsitos katona volt a várban. Egy alkalommal ott ólalkodott Gyulán, a szultán kertjében. Úgy tett, mintha szegény, nyomorék koldus lenne, hogy a szultán megszánja. Meg is szánta, lökött neki egy krajcárt. Tudott valamennyit magyarul, azt mondta: – Eredj, vegyél magadnak egy kis kenyereket. El is ment Cs. Varga, de hamar vissza is jött. A dajka meg éppen a kertben sétált a szultán gyermekével a karján. De a gyerek nagyon rítt. Azt mondja a dada: – Hallgass, mert odaadlak ennek a vándorlegénynek! De mire kimondta, Csavarga már el is kapta tőle a gyereket. Szaladtak utána törökök, oszt amikor látta, hogy utolérik, a gyereket letette, ő meg menekült tovább. De a szultán azt mondta, hogy meg kell keresni azt az embert. El is indultak Gyuláról minden irányba. Csavarga észrevett egy lefordított csónakot, hát bebújt alá. A szultán maga is üldözte, ő is odament a csónakhoz. De akkorra már el is fáradt az üldözésben. A katonáinak azt mondta, csak menjenek tovább, ő pihen egy cseppet. Le is ült a csónakra, és ott elszenderedett. Cs. Varga meg óvatosan levette mind a két csizmájáról a sarkantyút. Avval kibújt a csónak alól és elszaladt. Mikor visszajöttek a török katonák, felébredt a szultán is. Hát látja, hogy odavan a sarkantyúja. Akkor már tudták, hogy Csavarga ott lapult a csónak alatt – utána is eredtek, de megfogni nem tudták.”¹¹

Más esetet is számontartanak, amikor a ravasz katona rászedte a törököket.

„Jöttek a törökök tízen, tizenketten Gyuláról. Csavarga Miska meg éppen gyalog ment Gyula felé. Mikor látta a törököket, gyorsan felmászott egy fára, vitt magával egy botot, ami olyan volt, mint egy mankó. A mankót fennhagyta a fán, ő meg lemászott. Kifordította kezét-lábát, elkezdett sírálni, hogy jaj, szánják meg a szegény nyomorékot, mert a rossz emberek elvették a mankóját, felhajtották a fára, nem tud így to-

⁹ *Török Lajosné, Kiss Julianna* 1918. sz. ref. sarkadi lakos adatközlése.

¹⁰ Lásd a 6. sz. jegyzetet

¹¹ Lásd a 9. sz. jegyzetet

vábbmenni. Azt mondja a szultán: – Menjetek csak, majd utolérlek benneteket, leve-szem ennek a nyomoréknak a mankóját. Amikor felmászott a fára, Csavarga gyorsan visszaigazította a tagjait, felugrott a szultán lovára, és visszakialtott: – Viseld egész-séggel a mankót! Ő meg elnyargalt Szalontára, még aznap eladta a szultán lovát.”¹²

Csavarga Miska szalontai megfelelője Bakó János hajdú volt. A két furfangos kato-na vetélkedéséről is megemlékezik a hagyomány. Először *Márki Sándor* közölte Sar-kad története című munkájában az elbeszélést,¹³ de – némi eltéréssel – a recens anyag-ban is felbukkan. A történet röviden: Csavarga Miska és Bakó János nagy vetélytársai voltak egymásnak. Mindig azon törték a fejüket, ki tudna a török elleni cselvetésben túltenni a másikon. Csavargával az előbb ismertetett lólopási történetet hozzák kapcsola-tba, amelyre Bakó azzal kontrázott, hogy ellopta a szultán gyerekeit. *Szendrey* nagy-szalontai gyűjtésében *Márki* közlésével egyezően – Bakó hajdú nevéhez fűződik a gye-rekrablás, a recens sarkadi anyagba tehát feltehetően átvétellel került. Bár a két telepü-lés között lehetett némi vita a merész tett hősének személyét illetően. *Szendrey* egyik adatközlője ugyanis azzal kezdi az elbeszélést, hogy előrebocsátja: az nem úgy van, amint a sarkadiak emlegetik, mert nem a sarkadi Csavarga, hanem a szalontai Bakó ra-bolta el a gyermeket. A *Szendrey* által gyűjtött történet a következőképpen fejeződik be: miután Bakó elmenekült a török sarkantyújával, néhány nap elteltével Szalontáról – levél kíséretében – visszaküldte azt. A hajdú arra kérte a pasát, hogy mivel ezt az egész dolgot pusztán Csavarga iránt való vetélkedésből, s nem rosszakaratból követte el, döntsön a pasa, ki a bátrabb kettejük közül. A pasa döntött is, ilyképpen: „Én, Sze-lim pasa bizonyítom, hogy Bakó János Csavarga Miskánál sokkal nagyobb lator, de azért, ha mindkettejüket kezeim közé kaphatom, Bakót csak egy óráig fogom nyúztat-ni, de úgy, hogy bele ne haljon, Csavargát azonban két egész napig, s akkor nem bá-nom, ha életben marad is.”¹⁴

A Sarkadon a XVIII. század elején felvett jegyzőkönyvek tanúvallomásai megem-lékeznek azokról az időkről is, amikor a gyulai törökség állandó viszályban állt a sar-kadiakkal. Egy 1720-ban felvett jegyzőkönyv szerint Nagy István sarkadi lakos el-mondta, hogy a sarkadiak még tehenet fejni is alig mehettek ki a mezőre a törökök ál-landó zaklatásai miatt. Egy másik tanú ugyanekkor említi, hogy aratáskor földbe vert fákra akasztották fegyvereiket, hogy bármikor meg tudják védeni magukat. *Dózsa Mi-hály* tanú szerint: ha a gyulai pasa az elfogott sarkadiak fejét a gyulai vár kapujára tű-zette, a sarkadiak is kerítették néhány gyulai törököt, hogy azok fejével díszíthessék sáncaikat. A fenti tanúvallomások már korántsem azt a – néhol szinte idilli – képet raj-zolják elének, amelyet a két ravasz hajdú történetei sugalltak.

Toldi Miklós mellett a szalontai csata hősének, Győri Jakabnak az alakja köré fonó-dott a történeti mondák java része.¹⁵ Ezek még életre-halálra menő küzdelmekről be-szélnek. A helyi – mesés erejétől megfosztott – hős alakjára is példaként szolgálhat-nak ezek a történetek. Már nem kizárólag a bátorság, a hatalmas erő, az önfeláldozás

¹² *Pataki János* 1912. sz. ref. sarkadi lakos adatközlése.

¹³ *Márki Sándor*: Sarkad története. Bp. 1877. 50–51.1.

¹⁴ *Implom József*: Gyula város története szemelvényekben. Gyula, 1961. 87–88. 1.

¹⁵ *Szendrey Zsigmond*: Szalontai mondák a Toldiakról és a Csonkatoronyról. Ethnographia, 1914. 164–168. 1.

szolgál példaként, hanem megjelenik a terveket szövő, a vesztesre álló helyzetet okos merészséggel megfordító hős alakja. A Győri Jakabról élő legismertebb történeteket lejegyezte Szendrey szalontai gyűjtőútjai során,¹⁶ de említi *Implom József* is.¹⁷ Győri, aki török rabságban megtanulta a törökök nyelvét, az éj sötétjét kihasználva háromszáz lovasával a török táborhoz ment. Embereit kívül hagyta, ő maga – mint török – bejutott a táborba. Kihallgatva a tanácskozást, megértette, hogy a törökök igen félik Rákóczi fejedelem érkezését, ezért még annak közeledte előtt meg akarják indítani a támadást. Visszatérve a táborból, kiadta, hogy a rétet hányják tele kapával, kaszával, a nők és a gyerekek pedig másszanak a fák tetejére, tepsiket, kolompokat, fedőket vive magukkal. Az ő dobszavának jelére kezdjék a kezükben lévő eszközökkel a lármázást. Ő pedig háromszáz katonájával megbújt a zsombékos réten. A törökök közeledtekor megadta a jelet a fákon ülőknek, akiknek lármájára a vízimadarak is felriadtak, s rikoltozásukkal az amúgyis rémisztő zajhoz társultak. A megzavarodott törökök azt gondolván, hogy Rákóczi hadai közelednek, fejvesztve menekültek abba az irányba, amerről nem hallatszott a láрма. Menekülés azonban csak a rét azon részén át kínálkozott, amelyet a magyarok telehánytak éles szerszámokkal. A monda szerint valamennyi török odaveszett. Azóta nevezik ezt a rétet Gyilkosrétnek.¹⁸

Néhány adatközlőm Sarkad elnevezését a törököknek tulajdonítja. „Amikor a törökök megtámadták ezt a vidéket, itt sok eső esett, nagy mocsarak voltak, hatalmas volt a sár. A törökök erre azt mondták, hogy itt káddal van a sár. Úgy mondták a káddal való sárnak, hogy sárkád. Ettől kezdve nevezik a várost Sarkadnak.”¹⁹

A természeti környezet ez esetben kedvező volta általában szerepel a törökökkel kapcsolatos történetekben. Az emberek a nagy víznek, az áthatolhatatlan, az idegen számára halált rejtő mocsaras, ingoványos határnak tulajdonítják, hogy a törökök hosszú ideig eredménytelenül próbálkoztak Sarkad bevételeivel. Néhány sarkadi határrész elnevezése tanúskodik a török időkről, a katonáskodás fontosságáról, utal a vár jelentőségére. Ilyen például a törökök által épített út, a *Török-csapás*, vagy a Vár-földje, a *Kapitány-réte*. Sajnos, a *Kincses* nevű határrész eredetmondájára ez ideig nem sikerült rálelni, pedig nem kizárt, hogy némi analógiát mutatna a szalontai kőkecske mondájával.

A szalontai hagyományokban is találkozunk a határrészek, természeti képződmények török korra visszavezethető eredetmondájával. Ilyen a Panaszi-tó neve, amely a benne pusztult hajdúk emlékét őrzi. A szalontai hajdúk és a gyulai törökök összecsapására emlékeztet a *Testhalom* – a hagyomány szerint az elpusztult törökök halomnyi holttestére utal.²⁰

Ugyancsak több történet fűződik a szalontai Csonkatorony és a sarkadi vár építéséhez, de még több azokhoz az állítólagos alagutakhoz, amelyek egyesek szerint a két szomszédos hajdúfélsziget, mások szerint a sarkadi és a gyulai várat, olykor pedig a sar-

¹⁶ Lásd a 6. sz. jegyzetet.

¹⁷ *Implom*, i. m. 78–80. l.

¹⁸ Lásd a 6. sz. jegyzetet.

¹⁹ Lásd a 9. sz. jegyzetet.

²⁰ Valamennyi történetet közli *Szendrey Zsigmond* a Nagyszalontai gyűjtésben, lásd a 6. sz. jegyzetet.

kadi határban lévő peckesi várat és a földvárat kötötték össze. Sarkadon és Szalontán egyaránt él napjainkban is a köztudatban az alagútlegenda. *Danielisz Endre* a szalontai alagútról a következőt állapítja meg: „Honnan eredhetnek az üregek, talajsüppedések, amelyekre az alagút-pártiak ma is hivatkoznak? Lehetnek egykori vermek, ókutak, épületek pincéi, kripták.”²¹ Nem kizárt, hogy a sarkadi „alagút-rejtély”-re is hasonló lehet a magyarázat.

Befejezésül az országosan elterjedt kőkecske-motívumra szeretnék utalni, mely Szalonta hagyományában is él. A monda szerint a magyar vitézek a törököktől zsákmányolt rengeteg kincset egy kőből készült kecskébe helyezték, majd a kecskét a vár alá rejtették, őrzését egy ősz öregemberre bízva. A kincset az aggastyán azóta is őrzi, megszerezni lehetetlen. Másik változat szerint a kőkecske a szalontai Csonkatorony oldalánál állott. A törökök kitakarodása után tíz évvel megjelent egy török, aki rávette az őrtálló hajdút, hogy éjjel lopja el a kecskét. Az hallgatott is szavára; a kecskét ellopva, széttörve megosztottak a kincsen. Innen ered az X, Y, Z (itt minden esetben más, de vagyonos családot említenek) gazdagsága.²²

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a török korhoz kötődő, szájhagyomány útján terjedő mondák egy része még napjainkban is él, e mondák jórészt beilleszthetők az országosan ismert mondakörökbe, és nemegyszer találkozunk vándormotívumokkal szűkebb vidékünk folklórában. Sarkad és Szalonta mondahagyományainak összehasonlításánál láttuk, hogy a szalontaiakról több történet maradt fenn, illetve a Sarkadon gyűjtöttek kevés kivételtől eltekintve Szalontán is ismertek. E megállapítás korántsem jelenti azt, hogy Sarkad folklórkincse szegényebb lett volna a hozzá hasonló helyzetű és sorsú Szalontáénál. Az ok minden valószínűség szerint a bevezetőben már említett kutatási késedelmességből, hiányosságból fakad.

Sagen aus der Türkenzeit zweier ehemaliger Haiduckenstädte

- Eszter Szendrei -

Resümee

Zielsetzung der vorliegenden Schrift ist die Darstellung der sagenhaften Überlieferungen, die sich in der Erinnerung von zwei ehemaligen Haiduckenstädten des Komitats Bihar – Sarkad und Szarvas – erhalten haben.

Obwohl sich die Geschichte der beiden untersuchten Ortschaften unter der Türkenherrschaft ähnlich gestaltete und obwohl beide mit Haiduckenprivilegien ausgestattete Städte waren, sind in den Überlieferungen von Szalonta noch bis heutzutage Andenken an die Haiduckenvergangenheit aufzufinden, während in den Sarkader Geschichten

²¹ *Danielisz Endre*: A Csonkatorony alagútjai. In: Partium, 1994. 3. sz. 3.1.

²² *Szendrey Zsigmond*: Történeti népmondáink. Ethnographia, 1926. 132–138. 1.

kaum von Haiducken die Rede ist und die Einwohner sich an als Haiduckensagen anzusprechende Erzählungen nicht erinnern. Die Erklärung dieses wesentlichen und ins Auge fallenden unterschiedes mag der bis zum Anfang des XVII. Jahrhunderts zurückführende Umstand sein, dass die Einwohner von Szalonta von Bocskai selbst ansässig gemacht wurden während die Sarkader von Anfang an in der Burg und deren Weichbild lebten: die Militärdienst vesehenden Einwohner wurden 1644 von dem Fürsten Georg Rákóczi I. mit Haiduckenprivilegien ausgestattet. Weiterhin: die Forscher widmeten den Sarkader epischen Überlieferungen geringe Aufmerksamkeit, während demgegenüber Zsigmond Szendrey in den 1920er Jahren den Sagenschatz von Szalonta einem eingehenden Studium unterwarf.

Die Nachbarschaft der beiden Städte, die durch geschichtliche Umstände diktierte Angewiesenheit aufeinander beeinflusste in nicht geringem Ausmass die Ähnlichkeit, ja oft Identität des Sujets und der Helden der erzählten Geschichten, obwohl in Sarkad ein Sarkader, in Szalonta ein Szalontaer als Held ein und desselben Ereignisses genannt wird. Über die Ähnlichkeit der Sujets hinausgehend lassen sich dieselben Märchen- und Sagenelemente in den mittelalterlichen epischen Überlieferungen der beiden Ortschaften entdecken. In Szalonta ist der Sagenkreis um Toldi an märchenhaften Elementen überaus reich. Der pfiffige Soldat der Sarkader schlägt sich oft in märchenhafter Weise aus seiner bedrängten Lage heraus. Ein beträchtlicher Teil der Sagen knüpft an eine Schlacht oder ein für die Einwohnerschaft der Ortschaft bedeutungsvolles Ereignis an. In Sarkad lässt sich die Ursprungssage vieler Naturgebilde auf diese Zeit zurückführen.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass ein Teil der an die Türkenzeit gebundenen Sagen sich heutzutage – meistens fragmentarisch – auffinden und in die landesweit bekannten Sagenkreise einfügen lässt, und auch das Auftauchen von Wandermotiven nicht selten ist. Bei der Vergleichung des Folkloreschatzes der beiden Ortschaften erweist sich Szalonta als reicher, die Überlieferungen besser bewahrend als sein Nachbar Sarkad.

(Übersetzt von F. Sipiczky)

Szendrei Eszter
Márki Sándor Múzeum
Sarkad,
Kossuth L. u. 26.
5720

Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához

– Jankovich B. Dénes –

Az országhatárral kettévágott Körösvölgy nem határozottan elkülönülő földrajzi egység. Még forrásvidékén, a magas erdélyi hegyek között sem az, a vízválasztók vonalai ott is egymásba fonódnak. A völgyek ugyan határozottak, de a síkságra kiérve már csak helyi mikrovizsgálatokkal lehet elválasztani más folyóvölgyektől. A nehéz elkülönítés miatt a Körösvölgy vizsgálata gyakorlatilag az Alföld csaknem felére kiterjeszhető lenne. Ezért tanulmányunkban csak a Körösök szorosabban vett völgyére korlátoztuk figyelmünket, az eredettől a torkolatig. A hegyvidéken értelemszerűen a vízválasztót választottuk határnak, bár a hozzáférhető csekély adatmennyiség miatt ez egyébként sem okozott volna nehézséget. Az Alföldön sokkal nehezebb a helyzet. Noha a Berettyó is a Körösök mellékfolyója, mégis kihagytuk a vizsgálatból, mivel felső völgye különálló egységnek tekinthető és egészen a Nyírségig vezetne el bennünket. Az Alföldön azonban e két folyó között nem lehet reális határvonalat húzni, ezért adataink itt esetlegesek: a Sárrét környékén több, attól felfelé kevesebb adatot vettünk fel. Délen a Fehér-Körös főágát, illetve a Pankota–Simánd–Szentmárton vonalat választottuk határnak. Békés megye területén a Maros törmelékűpójának széle nemcsak anyaggyűjtésünk határát jelentette, hanem a forrásanyag radikális csökkenését is, itt tehát nem okozott nehézséget a vonal kijelölése.

Munkánk előzményei között az első helyen említhetjük a múlt század végi vármegyei monográfiákat, közülük Bunyitay Vince és Karácsonyi János munkája mindenképpen kiemelkedik, és éppen területünkre vonatkozik.¹ A középkori vízrajz adatainak a kor színvonalán álló összegyűjtése is elkészült.² Vízügyi szempontból sok hasznos adattal és ismerettel szolgál Gallacz János 1896-ban megjelent monográfiája. Noha a szerző a legkorszerűbb igényekkel lépett fel a komplex vizsgálat tekintetében, történeti fejezetei – főleg következtetéseiben – messze elmaradnak saját kora színvonalától is. Részben Gallacz eredményein alapul, részben új adatokat hoz Korbély József tanulmánya. A vízrajzi leírást és a történeti részt tekintve azonban mindenképpen Gallacz munkája a részletesebb és alaposabb.³

A korszerű igényeket kielégítő adattárak egy része is rendelkezésre áll. A Körösök békési, bihari és csongrádi szakaszaira vonatkozó Árpád-kori forrásanyag például teljes, ugyanakkor a Fehér-Körös felső, (volt Zaránd megye) és a Hármaskörös alsó fo-

¹ *Bunyitay Vince*: A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. I–III. Nagyvárad, 1883–1884., *Karácsonyi* 1896. I–III.

² *Ortvay* 1882.

³ *Korbély* 1916. Gallacz J. például személyesen végigjárta a Körösök folyását, és így készítette leírását. Ennek tudható be, hogy sok régészeti lelőhelyről (halmok, földvárak) is beszámol, melyek ma román területre esvén, fontos forrásnak tekinthetők. (*Gallacz* 1896. 118, 129, 146, 153–155.)

lyása (Szolnok m.) még feldolgozatlan.⁴ Jakó Zsigmond összegyűjtötte ugyan Bihar megye középkori okleveleit, de megjelent munkája elsősorban a lakosság nemzetiségi összetételét vizsgálja, vízrajzi adatai csak esetlegesen.⁵ Teljességgel hiányzik a késő középkori adatok feldolgozása Szolnok megyéből.⁶ A török kori források pedig mindenütt esetlegesen, hézagosak. Jelen pillanatban Békés megye középkori viszonyait ismerjük a legjobban, hiszen Karácsonyi János és Györffy György munkáin kívül Scherer Ferenc monográfiája és Veress Endre okmánytára nemcsak Gyula és Békés megye, hanem a Körösvidék nagyobb részének XVI. századi történetét ismerteti meg mindennél alaposabban.⁷ A régészeti topográfia két évtizedes munkálatai eredményeként a forrásokból ismert középkori objektumok túlnyomó többsége pontosan lokalizálhatóvá vált, és ezen kívül is számos, az egykori vízrajzzal kapcsolatos adatot szereztünk a vidék bejárása során. Ezzel a munkával kapcsolatban folyik a megye középkori okleveleinek összegyűjtése is, melynek adatait ebben a munkában is felhasználtam.⁸ Mindezek alapján valószínűleg a Körösök Békés megyei szakaszáról tudunk a legtöbbet, és hogy ez is mégis milyen kevés, azt mindenki fogja érezni, aki végigböngészi az alábbi adatsorokat.

A Körösök a szabályozás előtt bizonyos értelemben változatlan formában maradtak fenn az évszázadok folyamán. A folyók ugyanis a síkságra érve mindenütt azonos módon viselkedtek: folyásuk lelassult, lerakott hordalékukból szigeteket építettek, melyeket kerülgetve hatalmas területeket mocsarasítottak el. Az általános természetföldrajzi táj lassú, kanyargós vízfolyásokból álló, nagy kiterjedésű mocsaras területekkel tarkított vidék volt nemcsak a középkorban, hanem a korábbi évezredekben is. Ugyanakkor a mikrokörnyezetet állandó változásban tartotta a folyóvizek lassú, de folyamatos romboló-építő munkája, továbbá az árvizek évenként megújuló rohama. Ennek megfelelően a folyók medre állandóan változott, a meanderágak egyre szaporodtak és nőttek, lefűződtek, majd a víz új utat vágott magának. A régi mederben pangó víz elmocsarasodott, és csak árvíz idején kapott friss utánpótlást. A szigeteket időnként elöntötte a víz, a lerakott iszapréteg a szárazabb években viszont termékeny talajt biztosított a földművelőknek. Az alacsonyabban fekvő szigeteken bőséges legelők és mocsári erdők adtak táplálékot a föld lakóinak. Az álló- és folyóvizek gazdag élővilága pedig kimeríthetetlen forrása volt az élelemszerzésnek. Nem csoda tehát, hogy az újkőkortól kezdve mindig is lakott terület volt a Körösvidék. Az ember környezetátalakító tevékenysége azonban csak az elmúlt ötszáz évben kezdte éreztetni hatását. Ennek fokozatos kiszélesedéséről még az alább ismertetendő, hiányos források is jó tájékoztatást nyújtanak. Kezdetben csak felhasználták, „élték” a folyóvizek nyújtotta javakat, később a hozamot mesterséges beavatkozásokkal növelték. A török kor végére érkezett el az a stádium,

⁴ A volt zarándi részek tekintetében némi adatokat nyújt Márki Sándor Arad megyei monográfiája: *Márki* 1892.

⁵ Györffy 1963., Jakó 1940.

⁶ Itt csak Csánki Dezső történelmi földrajzára támaszkodhattam, melyben azonban elvéve akad vízrajzi adat: *Csánki* 1890. Szórványos adatok gyűjthetők továbbá az MTA Régészeti Intézete Adattárában őrzött Szolnok megyére vonatkozó gyűjteményben is.

⁷ Scherer 1938., Veress 1938.

⁸ MRT IV/1–3. A Békés megyére vonatkozó középkori okleveleket Kenéz Győző fordításában a Békés megyei levéltár is összegyűjtötte az elmúlt években. Ezt a gyűjteményt Erdmann Gyula igazgató úr szíveségéből volt alkalmam tanulmányozni.

amikor a haszon tovább nem növekedett, a kár viszont igen. Több vízimalmot már nem lehetett építeni, viszont a rengeteg gáttal mesterségesen is lassított folyó soha nem látott méretű mocsarakat hozott létre. Ez tette szükségessé a folyószabályozások megkezdését, melynek jó és rossz hatásai máig is érvényesülnek.

A középkorban tehát elsődlegesen a folyó nyújtotta természeti javak felhasználása jutott szerephez, mesterséges beavatkozásokra csak fokozatosan és kis mértékben került sor. Először minden bizonytalansággal a halászat területén a rekesztés (vejszézés) formájában, melyre több Békés megyei adat is van, sőt falunév (Vesze) is megőrizte ennek emlékét. Ide sorolható a „halastavak” megjelenése is, vagyis kisebb gáttal folyóágakat, fokokat rekesztettek el, mesterséges morotvákat hozva létre. A XIII. század közepétől már vannak vízimalmok, melyek száma rohamosan gyarapodott. Ezek többségénél a folyót teljesen elgátolták, a vizet zsilipen engedve a kerékre. A duzzasztás okozta áradások ellen a XVI. században már biztosan gáttal védekeztek. Ilyen gátakról Békés és Gyula környékén tudunk, és különlegességével emelkedik ki az az 1527. évi adat, mely szerint a Gerlánál megemelt malomgátak úgy visszaduzzasztották a Köröst, hogy Várinál is elöntötte a malmot a víz. Ugyancsak az Árpád-korban jelennek meg a révek, kompok, majd a hidak is. A XVI. század elején már olyan hidakat építettek magas feljáró töltésekkel, melyek ellenálltak az árvizeknek. A víz hasznosításának magasabb rendű formái voltak a fürdők, melyek már a XVI. század első felében megjelentek a nagyobb városokban, de kétségkívül a török alatt terjedtek el szélesebb körben. Ide sorolhatjuk a kutakat is, melyeket nemcsak a folyóvizektől távol létesítettek, továbbá a városi „csorgó”-kat, amelynek például Váradon is voltak. A várak védelmére (Várad, Gyula, Jenő) ásott medrek és a beléjük terelt folyóvíz már olyan beavatkozást jelentett, melyet modern értelemben vett szabályozásnak nevezhetünk.

A folyóvizeknek nemcsak ezek a közvetlen hasznosítási formái léteztek. A vízzel szoros összefüggésben voltak a rétek, a mocsári erdők, a mocsarak és a közöttük megbúvó szárazulatok, szigetek. Utóbbiakon falvak települtek és szántóföldi művelés is folyt. A mocsarak gazdag élővilága táplálékot jelentett. Az erdők is összefüggtek a vízjárással. Erre példa a gyulavári erdők esete, melyek egy malomgát következtében kiszáradtak. Az erdők nemcsak vadászati lehetőséget, faanyagot szolgáltattak, hanem bűvőhelynek is kiválóan megfeleltek. Ennek leghíresebb példája a tatárok elől menekülő Rogerius története.⁹ Az erdei makkoltatásra vonatkozóan országos viszonylatban is egyike az első adatoknak a dobozi disznópásztorok említése 1075-ből.¹⁰ A vizenyős rétek pedig az állattenyésztés lehetőségét nyújtották. Nagyon kevés adat utal a Körösök állapotára. Noha több esetben említik a vizek kiöntéseit, a mai értelemben vett árvizekre egyetlen adatot sem találtam. Nyilván eloszlott az áradás a mocsarakban, és az ember nem települt olyan helyekre, ahol kiöntés fenyegette. Ebből is az látszik, hogy a veszedelmes árvíz az emberi beavatkozás, a folyószabályozás eredménye. A folyók viselkedésével kapcsolatosan az egyetlen adattípus az örvény emlegetése, melyre Egénél, és a Fekete-Körösön Sarkad és Gyula között találunk példákat. Közvetett adatnak tekint-

⁹ Szabó 1861. 35–42.

¹⁰ Györffy 1963. 505.

hetők a malomépítésekkel kapcsolatos károk: erdők kiszáradása, más malmok vízzel való elöntése.

Vízrajzi és természetföldrajzi adatok

Az erdélyi hegyekben három ágban eredő, és az Alföldön egyesülő, majd Csongrádnál a Tiszába ömlő Körös folyó első említése a VI. századból származik, Jordanes *Grisia* folyóneve valószínűleg a Sebes-Körösre vonatkozik. A X. században élt Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár Krisziosz alakban írta.¹¹ A magyar forrásokban először talán a *Crisius Albus* jelenik meg Zaránd megyében 1009-ben, hitelesen pedig 1075-ben említik *Crys* alakban a Békés megyei Doboz mellett, vagyis utóbbi esetben a Fekete-Körösről van szó. Talán a Fehér-Köröst kivéve (1009: *Crisius Albus*), eleinte csak Körösnek (*Cris*, *Crisius*) nevezik a források, és a XIII. század közepétől bukkan fel a Hármas- (*Triplex*, *Magnus*), majd a XIV. században a Fekete- (*Niger*) és még egy jó századdal később (1520) a Sebes-Körös elnevezés is, utóbbi már kizárólag magyarul. A Fekete-Köröst nevezték Középső-Körösnek is, a Sebes-Körösé pedig korábban Kis-Körös lehetett. A forrásokban többnyire természetesen a latin nevet találjuk, a magyar változatok csak a XVI. századtól válnak uralkodóvá.¹² Ez azonban csak a forrásokra vonatkozik, a köznyelvben nyilván a magyar neveket használták kezdettől fogva.

Gallacz János, Jakó Zsigmond és Györffy György munkáikban földrajzi és történeti adatok alapján egyaránt részletesen leírták a Körösöket és mellékfolyóikat. Ezért most csak a legfontosabb adatokat idézzük, felelevenítve az első említéseket és a fennmaradt névváltozatokat.¹³

Fehér-Körös:

A Bihar hegység déli lejtőjén ered, és a hegységet délről megkerülve, hosszú, kanyargós, keskeny völgyön keresztül Borossebesnél (*Sebiş*) ér ki a síkságra. Itt rögtön több ágra szakad, és a szabályozás előtt Jenő (*Ineu*), Kisjenő (*Erdőhegy*, *Chişineu-Criş*) és Gyula mellett elhaladva Békésnél egyesült a Fekete Körössel. A két folyó közötti terület legjelentősebb vízfolyása a Tőz (1553: *Thewz*), a Fehér-Köröstől délre pedig a Csiger patak (1331).¹⁴

Első említése Szent István 1009-ben kelt, rekonstruált, az egri püspökségnek szóló birtokadományozásában található: *Neueg iuxta Crisium Album ... ac libero transitu Crisii in comitatu de Zarand ...*¹⁵ Egy 1177-ben kelt oklevélben ismét Zaránd megyében

¹¹ *Ortva* 1882. I. 220–221., *Györffy* 1963. 493., *Kiss* 1980. 358.

¹² 1299: *Feyer Keres*, 1397: (*Hármas*) *Keres*, 1504: *Fekethe Keres*, 1520: *Sebewskeres*. A latin és a magyar névváltozatok időben egybeeső megjelenése alapján úgy tűnik, hogy a Fehér-Körös elnevezés már az Árpád-korban állandósult, míg a legkésőbbi, a Sebes-Körös elnevezés bizonyosan a 15–16. század fordulóján jelent meg. A részletes adatokat lásd alább.

¹³ A latin névalakokat csak első említésük alkalmával idézem eredeti formájukban, a továbbiakban csak akkor, ha bővebb értelmezés is társul hozzájuk, egyébként magyarul.

¹⁴ *Márki* 1892. I. 432–433.

¹⁵ *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. *Edendo operi praefuit Georgius Györffy*. Budapestini, 1992. 60.

említik, amikor Crisius alakban a zaránd megyei Chwba és Humorok határjárásában fordul elő.¹⁶ 1199-ben, a Bél (Beliu) közelében állt Dienesmonostora mellett említik.¹⁷ 1232: Crisius Szerhetnél.¹⁸ 1261: Crisius Albus Püspökinél.¹⁹ 1299: Feyer keres Varsándnál.²⁰ 1313: Julamonustra circa Albium fluvium Crys.²¹ 1350: Crisius Fejéremnél.²² 1394: Albus Crisius Erdőhegynél.²³ 1418: a Zaránd megyei Faydas mellett (fluvii Albikeresy) és Keres Keszinnél.²⁴ 1438: Feyerkeres Gyulavárinál.²⁵ 1446: Albus Crisius Veszénél.²⁶ 1458: Gerlánál Feyer Körös.²⁷ 1495: Feyerkeres, Feyrkewres Varsándnál.²⁸ 1511: Feyerkeres Gyulánál.²⁹ 1525: fluvius Albi Krisy Csaba és Békés közt.³⁰ 1530: Keres Gyulánál.³¹ 1554: Körös Gyulánál.³² 1561: Crisus Gyulánál.³³

Fekete-Körös:

A Bihar hegységben ered, szűk völgyében számos patak vizét felvéve Szentmiklósnál (Sînnicolau de Beiuş) ér ki a szélesebb síkságra. Apró ágakra szakadozva számos időszakos mocsarat létrehozva, a Hodos (1326: Hudus), patakkal egyesítve Tenkénél (Tinca) ér ki az Alföldre.³⁴ Rögtön több ágra szakad: Ny felé a Gyepes (1214: Jepus, 1320: Gepes), majd az abból É felé kiágazó Kölesér (1138: Kuleser) és az utóbbival Gyanté táján egyesülő Nyárér (1214: Narher) hálózza be a Sebes- és Fekete-Körösök közötti síkságot.³⁵ Közben kiterjedt mocsárvilágot és erdőségeket táplált vizével és mellékágaival. A Gyepes Dobox alatt felvéve, ősi üledékhalmokat kerülgetve és számos kisebb mellékágot kibocsátva majd újra felvéve, Békésnél egyesült a Fehér-Körössel.³⁶

Első említésekor csak Crys a neve Doboxnál, de az Árpád-korban Középső-Körösnek (1249: iuxta medium Crisium)³⁷ is nevezték, 1316-tól Fekete-Körös, és az Árpád-

¹⁶ DI 30751., Györffy 1963. 171.

¹⁷ Márki 1892. I. 432., Csánki 1890. 729.

¹⁸ DI 61132. Szerhet Gyula és Vári környékén terült el.

¹⁹ Györffy 1963. 512. – Püspöki Gerlától délre terült el: MRT IV/3. 5/5. lelőhely.

²⁰ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1987. No. 4258.

²¹ Veress 1938. I. Azonos a mai Gyulával.

²² DI 30299., Haan 1870. 22. Fejérem a mai veszei hídtól ÉK-re volt: MRT IV/3. 5/41. lelőhely.

²³ DI 7914., Haan–Zsiliszky 1877. 56. Ma Chişineu-Criş.

²⁴ DI 10711., Haan 1870. 46–47. Fajdas Cinte határában Kisjenőtől DK-re, Keszi pedig Gyulavári határában terült el. Csánki 1890. 730, 735.

²⁵ Veress 1938. 13–14.

²⁶ DI 13988.

²⁷ DI 74602.

²⁸ DI 37693, 37696, 37700.

²⁹ Veress 1938. 61.

³⁰ DI 31048.

³¹ Veress 1938. 160.

³² Veress 1938. 247.

³³ Veress 1938. 347.

³⁴ Valószínűleg a Hodos egyik mellékveze lehetett az Árkospatak. 1326: Arkuspothaktuwe. Györffy 1963. 625.

³⁵ Jakó 1940. 6–7., Györffy 1963. 570–571.

³⁶ Vö. Márki 1892. I. 435–436.

³⁷ Györffy 1963. 505, 622.

korban mindig latinul (Crisius Niger) írták.³⁸ 1320: fluvius Nigri Crisy Keménynél.³⁹ 1504: Fekethe Keres Bajnál (Boiu).⁴⁰ 1511: Fekethekeres Gyulánál.⁴¹ 1515: Fekethekeres ugyancsak Gyula körül.⁴² 1520: Fekethe Kewres Tenkénél (Tinca).⁴³

Sebes-Körös:

Erdélyben, Körösfőnél (Izvoru Crişului) ered, és a Kalota (1213: Kalatha), majd a Sebes (1319: Sebus) patakokkal egyesülve szűk völgyben töri át a bihari hegyeket, felvéve a dél felől érkező Jád patak és a Méhséd (1256: Mehsepothoka) vizét. Révnél ér ki a széles völgyébe, ahol hamarosan mellékágat bocsát ki magából (1282: Vluendkeres = Örvéndkörös), melybe a Királyerdőből érkező patakok (1236: Medust = Medes, 1256: Kegek = Kigyik, 1288: Heuyo = Hájó) torkoltnak. Kavicsos hordalékából számos szigetet, zátonyt alkotva Váradnál ér ki az Alföldre. A síkságon szinte azonnal több mellékágat bocsát ki magából, Pósalakánál (Poşoloaca) például három ágban folyik, de ilyen a Berettyó felé tartó Józás (1200k: Jouzas), melynek további mellékágai az Ölyvös (1329: Wlues) és a Kutas (1214: Kuthus) már a Sárrét mocsaraiban vesznek el.⁴⁴ A fő folyó, miután átkanyargott a sárréti mocsárvilágban felhalmozott ősi üledék-kúpok között, Edeles közelében egyesült a Kettős-Körössel.⁴⁵

Az Árpád-korban egyszerűen Körösnek nevezték és Keres, Cris, Crisius, Grisius, Kewres alakban írták. Első ízben 1200 körül Anonymus Crisius alakban, egy esetben, 1274-ben Fancsika (Făncica) mellett Várad-Körösnek is nevezik.⁴⁶ 1350-ben Mágor mellett csak Körösnek (fluvius Crisii) mondják.⁴⁷ Hasonlóképpen 1383-ban és 1389-ben is csak Crisius.⁴⁸ 1446: Crisius Parvus, azaz Kis-Körös Nadánynál.⁴⁹ 1458-ban Okány és Zsadány mellett Crisius.⁵⁰ 1479: Aqua Keresthew-nek nevezték Nadány és Tarcsa között azt a helyet, ahol a Crisius Parvus beleömlött a Crisius Magnus-ba, vagyis a Kettős- és Sebes-Körös torkolatáról van ez esetben szó.⁵¹ 1492: Crisius Körösszegnél (Cheresig).⁵² 1520: Sebewskerews Nagyváradnál, Révnél (Vadu Crişului) és Körösszegnél. Rév mellett a vámhelyeket vizsgáló bizottság tagjai a megáradt folyó miatt nem tudták megközelíteni az átkelőhelyet.⁵³

³⁸ Györffy 1963. 569.

³⁹ Kemény ma pusztá Baj (Boiu) és Ant között. Györffy 1963. 631.

⁴⁰ DI 21267.

⁴¹ Veress 1938. 61.

⁴² DI 22714.

⁴³ DI 23348.

⁴⁴ Györffy 1963. 569–570.

⁴⁵ Edeles Köröstarcsától nyugatra volt. MRT IV/3. 8/5. lelőhely.

⁴⁶ Györffy 1963. 569, 616.

⁴⁷ DI 30299., Haan 1870. 22., Mágor Vésztő határában: MRT IV/1. 182.

⁴⁸ Haan 1870. 33., DI 7521. Mályusz 1951. 1137.

⁴⁹ DI 74594.

⁵⁰ DI 15261.

⁵¹ DI 74621.

⁵² Haan 1870. 108.

⁵³ DI 23348.

Hármas-Körös:

Első említések, 1138-ban Cris alakban Endrődtől északra, Kuhte mellett fordul elő. 1200 körül Anonymus is említi Szarvasnál: Cris.⁵⁴ 1261-ben Crisius triplex néven Csongrádnál.⁵⁵ A továbbiakban szinte mindig Körös a neve. 1297: Crisyus az Öcsöd melletti Fejéregyházánál.⁵⁶ 1314: Baanrewy iuxta magnum Crisium.⁵⁷ 1324: Halasz possessio a Hármas-Körös mellett.⁵⁸ 1378: Crisius Szentandrásnál.⁵⁹ 1397: Keres Mezőtúr mellett.⁶⁰ 1413: Keres Gyománál.⁶¹ 1425: Körös ugyancsak Gyománál.⁶² 1435: Crisius Egénél.⁶³ 1446: Crisius Magnus Nadánynál, a Crisius Parvus (Sebes-Körös) torkolatánál.⁶⁴ 1447: Kewrus Fehéregyházánál.⁶⁵ 1466: Nagy Körös Gyoma és Félhalom közt, Félhalomnál egy Eorvény-el.⁶⁶ 1479: Crisius Magnus, és Keresthew, Nadány és Tarcsa között, ahol a Crisius Parvus beleömlik, vagyis a Kettős- és Sebes-Körös torkolata.⁶⁷ 1500: Körös Simánál, ahol a folyó nagy sodrása miatt az áthajtott ménes egy része, valamint szarvasmarhák is a vízbe veszttek.⁶⁸ 1518: Körös Maráznál.⁶⁹

Erdők:

Az erdők mennyisége, minősége szoros összefüggésben van az adott terület vízviszonyaival. Ezért érdekes adatokat nyerhetünk a középkori erdők, vagy erdővel borított területek ismeretéből is. Az alábbi adatok arra utalnak, hogy a Körösök vidékén a középkorban sem nagyon volt másutt erdő, mint napjainkban. A mai Békés megye területén például ugyanott említenek csak, ahol ma is vannak: Sarkad és Gyula között, továbbá Bélmegyer vidékén. Más a helyzet természetesen a Körösök felső folyásánál, ahol a több évszázados emberi beavatkozás következtében az erdőhatár fokozatosan visszahúzódott. Az említett békési erdőségek a Fekete-Körös völgyében például még a XIV. században is összefüggő egységet alkottak az erdélyi hegyvidék rengetegeivel. Hasonló lehetett a helyzet a Fehér-Körös mentén egészen a Marosig, azaz a hegyekből érkező patakok és folyók által öntözött alföldi peremvidéket csaknem összefüggő erdő-

⁵⁴ Györfly 1963. 513.

⁵⁵ Györfly 1963. 510, 881. Az elnevezés Szent László király rekonstruált, kelet nélküli oklevélből származhat: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. Edendo operi praefuit Georgius Györfly. Budapestini, 1992. 307.

⁵⁶ Györfly 1963. 506.

⁵⁷ A. I. 341.

⁵⁸ Azonos a Szelevény melletti Kishalásztelekkel: *Karácsonyi* 1896. II. 236.

⁵⁹ Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerkesztette Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Budapest, 1879. 304–311.

⁶⁰ Haan–Zsilinszky 1877. 16.

⁶¹ Haan–Zsilinszky 1877. 27.

⁶² DI 63179.

⁶³ Haan 1870. 59. Ege Gyoma határába esett: MRT IV/2. 234.

⁶⁴ DI 74594.

⁶⁵ DI 14137.

⁶⁶ Haan 1870. 75. Félhalom a mai Csárdaszállástól északra terült el: MRT IV/3. 4/10. lelőhely.

⁶⁷ DI 74621.

⁶⁸ DI 20973. Kenéz Győző fordítása. Sima Endrőd és Mezőtúr között fektült: MRT IV/2. 121.

⁶⁹ DI 36349. Maráz a Körös bal partján terült el, de ma Mezőtúr határába esik. *Huszár* 1822. 29: Marász Lapony.

ségek borították.⁷⁰ Míg a hegyvidéken a tölgy és a bükk volt az uralkodó fafajta, addig a síkságon mocsári tölgyek, füzesek és nyárligetek fordultak elő.⁷¹ A Körös és a Maros közti területet a középkorban Nyírségnek (1319) illetve Nyírköznek (1536) nevezték. Márki Sándor szerint a Fehér-Körös völgyében Erdőhegy és Nyírpatak (Mesteacan) között összefüggő nyírerdő volt.⁷² Az erdőkön túl összegyűjtöttem az egyedi faneveket is, melyek ismét tájékoztatásul szolgálhatnak a vidék környezeti rekonstrukciójához.

Noha közvetlenül nem esik szó erdőről, mégis az élre kívánkozik az az 1075. évi adat, mely szerint Doboz a királyi kondások faluja volt, ahol a sertéseket legeltették, azaz makkoltatták.⁷³ 1177-ben Királyi és Bárd határában említenek erdőket, az utóbbi neve Benaberke.⁷⁴ 1214-ben a Váradtól ÉNy-ra fekvő Micske határában több körtefa állt a síkságon, köztük egy kicsi, ezenkívül hársfa, valószínűleg szilfa (Cyle), továbbá sűrű erdő is szerepel a határleírásban.⁷⁵ 1221-ben Bélmegyertől északra, a Szilas nevű várföld tartozéka volt egy cserjés is.⁷⁶ Rogerius mester 1241-ben a tatárok elől Váradnál és Tamáshidánál (Tamaşda) is erdőkből húzta meg magát.⁷⁷ 1256-ban Telegdnél (Tileagd) baltával megjelölt tölgyfák szolgálták határpontokul.⁷⁸ 1295: Vásári határában körtefát és több helyen is tölgyfákat említenek.⁷⁹ 1320-ban a Bihar megyei Gyarak (Ghiorac) mellett Qurtueles.⁸⁰ 1322-ben Zsáka határában, Csekehidánál Ereztuén erdő.⁸¹ A név már telepített erdőre utal. Ezt támasztja alá az 1326. évi adat is, mely szerint Károly határában erdőt ültettek, melynek neve Ereztien volt,⁸² ugyanebben az évben Nyés-ta határában fordul elő tölgyfa.⁸³ 1350-ben Fás mellett volt például a Zulgaerdő, melynek neve napjainkig fennmaradt, de lehet, hogy az ugyanabban az oklevélben említett Laszlotivisse lakott hely neve is a környező erdőkkel van összefüggésben.⁸⁴ 1351-ben a Komádi mellett Pethlend határjárásában tölgyfa és csipkebokor van említve.⁸⁵ 1364-ben Méhkerék határában egy szántóföldet minden oldalról erdő vett körül, de volt egy Lelchyl-nak nevezett tölgyfa is.⁸⁶ 1370-ben Bélmegyer határában „különböző helyeken” voltak erdők, közülük megnevezték a Thow, Horgaserdew, Keözepelewkerth,

⁷⁰ Márki 1892. I. 414–420.

⁷¹ Jakó 1940. 5. oldalon térkép az erdőhatárral. A bihari erdőségekről részletesen 7–11.

⁷² Korabeli adat azonban nincsen erre, a Nyírpatak helységnevén önmagában nem elegendő bizonyíték. Márki 1892. I. 416.

⁷³ Györffy 1963. 505.

⁷⁴ DI 30751. Nem teljesen bizonyos, hogy az oklevélben Sencural néven említett falu azonos Királyival, mely Simándtól ÉNy-ra feküdt: Csánki 1890. 736. Bárd helye teljességgel bizonytalan, csak annyit tudunk, hogy Zaránd megyében volt: Györffy 1963. 171.

⁷⁵ Györffy 1963. 643.

⁷⁶ Györffy 1963. 514.

⁷⁷ Szabó 1861. 35–42.

⁷⁸ Györffy 1963. 675.

⁷⁹ Nagyszalontától délre: Györffy 1963. 690.

⁸⁰ Györffy 1963. 622.

⁸¹ Jakó 1940. 227.

⁸² Györffy 1963. 509: „cum silva de novo plantata Ereztien dicta”. Károly Körösladány határában: MRT IV/1. 116.

⁸³ Jakó 1940. 20. Komáditól északra. Györffy 1963. 647.

⁸⁴ Bélmegyertől északra. DI 30199., Haan 1870. 22., BmT 115: Szolga. MRT IV/1. 112.

⁸⁵ Jakó 1940. 20.

⁸⁶ Jakó 1940. 10, 21.

Cherzad, Belhidjoerdew, Kwelsewzazyo nevűeket.⁸⁷ Ugyancsak 1370-ben Iráznál egy nyárfa képezett határpontot.⁸⁸ 1384-ben a Várad melletti Micske határában tölgyerdőt említenek.⁸⁹ 1397-ben Dévványa és Ecseg között találjuk a Fizestho nevű halastavat.⁹⁰

1418-ban Vári határában fordul elő először a Hordozechg név,⁹¹ mellyel 1509-ben már mint egy erdő nevével találkozunk ismét, ugyanezen a tájon. 1429-ben a Zaránd megyei Vadáz és Chegedzechg határában a Gyepes, Kenderestho, Nyarkerek, Zewdyli-geh, Kwzerdew, valamint a Samolkezy-hez tartozó Emberhalaz, Boderozo és Azow-reth nevű erdőkről szerezhetünk tudomást.⁹² 1438-ban Gyulavári határa a Fehér-Körös révénél egy erdőben lévő eskwthfa mellett kezdődött, majd nádas mocsarakon át a Fathetek nevű erdőig jutott. Gyula felé többek között két hársfa és az Olthuanzeke nevű erdő voltak a határpontok.⁹³ 1448-ban Bélmegyeren egy növendék erdő kivágása miatt emeltek panaszt.⁹⁴ 1468-ban – még mindig Bélmegyeren – Farkas Ugh és Halaad, Magas Marth és Inegseő Éghte, Fizes huzu töves, Huzu eleökert, Nagyfenyer, Bedekerthe, Cserhad, Nagy Gereblés erdőket nevezték meg. A helynevek közül a Horgas, Cserszád, Bélhíd, Halád és a Gereblyés azok, melyek napjainkig fennmaradtak. Az oklevél fontos információkkal szolgál a határhasználatról is: ehhez a nemesi telekhez például csak erdők és halászóhelyek tartoztak, noha az Inegseő Éghte esetleg irtásos (égetéses) földművelésre is utalhat.⁹⁵ 1470–1495 között több adat is van, hogy a Fekete-Körös völgyében Belényes (Beius) és Remete (Remetea) környékén erdőirtással teremtettek helyet a szőlőtelepítésre.⁹⁶ 1473-ban Bölcshatárjárásában (Berettyószentmárton mellett) Fewenyersedew és Pokadombya nevű erdők fordulnak elő.⁹⁷ 1478-ban Székudvar (Socodor) határában is volt erdő.⁹⁸ 1480-ban Csekehida határában (Zsáka mellett) Domberdew.⁹⁹ 1481-ben Erdőgyarak határában (Árpád és Baj között, a Gyepes partján) Nadas, 1483-ban Guzerdeye, Kerekthoerdeye fordul elő, közülük az utóbbi neve 1526-ban is Kerektho, de egy része már rét.¹⁰⁰ 1489-ben és 1493-ban a Sarkadtól délre eső Belsok erdejét említik.¹⁰¹ 1496-ban ugyancsak Vári határában 34(!) erdőt neveznek meg, közülük négy még a múlt században is ismert volt valamilyen helynév formájában. Az ok-

⁸⁷ DI 36825., Haan 1870. 29–30.

⁸⁸ Jakó 1940. 20., MRT IV/1. 131.

⁸⁹ Jakó 1940. 20.

⁹⁰ DI 14751.

⁹¹ Veress 1938. 10.

⁹² Haan–Zsilinszky 1877. 42. Vadász és Czegedzeg Miske (Mişca) környékén, Kisjenőtől ÉK-re lehetett. Samolkeszi mai neve Şomoşcheş.

⁹³ DI 13245., Haan–Zsilinszky 1877. 44–45.

⁹⁴ DI 48095.

⁹⁵ Haan 1870. 76–77. Az oklevél eredetije nem maradt fenn, így a helynevekben sok olvasási hiba lehet, melyeket nem tudunk korrigálni. Vö. MRT IV/3. 3/17. lélőhely.

⁹⁶ Jakó 1940. 10.

⁹⁷ Jakó 1940. 20.

⁹⁸ DI 45716.

⁹⁹ Jakó 1940. 20.

¹⁰⁰ Jakó 1940. 21.

¹⁰¹ Veress 1938. 28. A helynévre és lokalizálására lásd Jakó 1940. 21, 213. Kissé túlzónak tartjuk Jakó Zs. következtetését, miszerint a név irtásfalura utalna, hiszen a Bél előtag annyit jelent mint „belső, belül lévő”, a -sok előtag jelentése pedig „falu”. Pais Dezső: „Sok” mint falunév-képző. Magyar Nyelv X (1914) 258.

mányból azt is megtudjuk, hogy mivel Mezewgian-i Máté malmot építtetett a Fekete-Körösön, a megnevezett erdők kiszáradtak, és ezáltal évente több mint ezer forint kár keletkezett bennük.¹⁰² 1497-ben Peterd mellett Nyaras nevű erdőt említ az oklevél.¹⁰³

1509-ben ismét a Feketheer melletti Hordodzegh erdő neve merül fel (lásd még 1418-nál), mely Gyula várához tartozott,¹⁰⁴ továbbá megtudjuk azt is, hogy a Csákyak a Bihar megyei Kerespetherd határában lévő Farkaswar nevű erdejükben sertéseket tartottak.¹⁰⁵ Az 1515-ben említett Chapzegh nevű erdő az egyetlen, amely a középkorban a Körösöktől távolabb esett, és a előfordul a forrásokban. Pontos helyét nem tudjuk, de a mai Murony és Kamut községektől északra esett.¹⁰⁶ 1516-ban Komádinál Erzethwen nevű erdő és Faghalwezew nevű cserjéssel találkozunk.¹⁰⁷ 1519-ben ismét a Vadász (lásd fentebb, 1429-nél) melletti erdők kerülnek szóba, ezekből ekkor 1 forint bevétele volt a gyulai uradalomnak.¹⁰⁸ Bizonyos azonban, hogy az erdők ennél sokkal többet jövedelmeztek a gyulai várnak, hogy az 1520-as években nemcsak fakitermelés és értékesítés, hanem makkoltatás is folyt a Gyula-környéki (Gyula, Vári, Keszi, Vadász, Samolkeszi és Doboz térségében) erdőkben, sőt az uradalom erdőőröket is tartott.¹⁰⁹ 1525-ben Békés és Csaba közt volt a Sykondzegh erdő, Csabától nyugatra pedig a Naghrekethyes nevű hely.¹¹⁰ 1552-ben pedig valamennyi dobozi, szannai és vári jobbágy, aki a gyulai vár alá tartozott, csak az erdőkben dolgozott.¹¹¹ 1561-ben Telegd (Tileagd) határában fyzes insula és fyzes salicetum volt.¹¹²

Folyók:

A folyók értelmezése viszonylag egyszerűnek látszik. Itt vettem fel tehát mindazon vízneveket, melyeket a fluvius szóval jelöltek. Kivéve természetesen a Körösöket, melyek külön szerepelnek. Ebben a kategóriában is tapasztalható azonban, hogy -ér, -patak, -fok stb meghatározásokat fedezhetünk fel magában a magyar víznévben. Önmagában a fluvius elnevezésből tehát nem lehet következtetni a vízfolyás nagyságára és jelentőségére. 1177-ben fluvius Hodos Sáros határjárásában, mely Miske (Mişca) környékén volt, és az Apakere nevű vízbe torkollt.¹¹³ 1200 körül fluvius Tekereu a Sebes-Körös egyik mellékága, és még a múlt században is így hívták.¹¹⁴ 1214-ben Gesztől keletre a Narher (Nyárér)¹¹⁵ neve bukkan fel. 1291-ben Váradnál a Sebes-Körös egyik déli

¹⁰² Veress 1938. 54., Huszár 1822. 43.

¹⁰³ Jakó 1940. 20., MRT IV/1. 19.

¹⁰⁴ Veress 1938. 55.

¹⁰⁵ DI 97616., MRT IV/1. 19.

¹⁰⁶ DI 22714., Haan 1870. 128.

¹⁰⁷ Jakó 1940. 20.

¹⁰⁸ Veress 1938. 74.

¹⁰⁹ Veress 1938. 79, 88, 106, 117–121.

¹¹⁰ DI 31048.

¹¹¹ Veress 1938. 176.

¹¹² Jakó 1940. 365.

¹¹³ DI 30751., Csánki 1890. 743.

¹¹⁴ Györffy 1963. 493.

¹¹⁵ Györffy 1963. 646.

mellékfolyója a Hájó (Heuyo).¹¹⁶ 1301: fluvius Ewsven Füzesgyarmat határában.¹¹⁷ 1320: fluvius Gepes a Bihar megyei Gyarak (Ghiorac) mellett.¹¹⁸ 1323-ban az Arad megyei Phyluplaka határában (Simándtól DNy-ra) a Berukzo neve jön elő, és ez természetesen nem azonos a Berettyóval.¹¹⁹ 1326: fluvius Hodos a Fekete-Körös egyik mellékfolyója, és valószínűleg ennek mellékága az Árkos-patak.¹²⁰ 1326-ban Károly határában Buzfoka folyó és azonos nevű sziget szerepel.¹²¹ 1398-ban Komáditól északra, Nyésta határában egy folyót Eer-nek neveztek.¹²² 1405-ben megint csak Károly határában jelentkezik a Kekws folyónév,¹²³ amely semmiképpen sem lehet a Körös elírása. 1413-ban folyónak mondták a Gyoma belterületén áthaladó Sáros eret.¹²⁴ 1476-ban és 1477-ben Endrődtől északra, Póhalom, Sima és Bala határjárásában a Nyarwswen és Odwwm folyónevek bukkanak fel.¹²⁵ 1493-ban jön elő először a Feketheer Sarkadnál, melyet múlt századi térkép alapján a Gyepes egy szakaszával lehet azonosítani.¹²⁶ 1509-ben újra Feketheer ezúttal Gyulánál, továbbá Odormanfok Doboznál.¹²⁷ Az 1520-ban készült, a Bihar megyei vámhelyeket tartalmazó összeírásban a Fekete-Körös mellékágaként az Agh folyót nevezték meg. Ugyanebben az összeírásban fordul elő a Kereseer az azonos hangzású mezőváros (Kölesér) határában és a Gyepes Remeténél. Az oklevélben ugyanakkor sok kis patakocska szerepel név nélkül a Sebes- és a Fekete-Körös mellékágaiként.¹²⁸

Mocsarak, állóvizek:

Nem kétséges, hogy a Körösvölgy egyik meghatározó táji jellegzetessége volt a mocsár. Gyakorlatilag az egész Körösvidékre jellemző volt, hiszen a folyók amint kiléptek a hegyvidék szűk völgyeiből, azonnal szétterültek a síkságon. Közülük is legjelentősebb a Sárrét, amely elsősorban a Sebes-Körös és a Berettyó vizét „nyelte el”, de bőven kapott utánpótlást a Fekete- majd a Kettős-Körösből is.¹²⁹ 1177-ben mocsarakat említenek a Simándtól ÉNy-ra fekvő Királyi és a Miske (Mişca) környékére lokalizálható Sáros határjárásaiban. Utóbbinál Saris, Heulgies és Holmohugh volt a mocsarak neve.¹³⁰ Anonymus 1200 körüli lutum Zerep elnevezésű területe a Bucsa-környéki nagy kiterjedésű mocsárvilág (Sárrét) része volt.¹³¹ 1214-ben Váradtól ÉNy-ra névtelen mo-

¹¹⁶ Györffy 1963. 672.

¹¹⁷ Györffy 1963. 506.

¹¹⁸ Györffy 1963. 622.

¹¹⁹ Györffy 1963. 176.

¹²⁰ Arkuspothaktuwe. Györffy 1963. 625.

¹²¹ Csáky-oklt. I/1. 50–54. Körösladány határában: MRT IV/1. 116.

¹²² Jakó 1940. 20.

¹²³ Mályusz 1956. No. 3864.

¹²⁴ Haan-Zsilinszky 1877. 27.

¹²⁵ DI 17810., DI 17993.

¹²⁶ Veress 1938. 28., Huszár 1822. 43.

¹²⁷ Veress 1938. 55.

¹²⁸ DI 23348.

¹²⁹ A bihari mocsárvilágról és annak hasznosításáról lásd Jakó 1940. 13–14.

¹³⁰ DI 30751., Csánki 1890. 736, 743.

¹³¹ Györffy 1963. 493.

csárról történik említés, 1215-ben Bajom határában voltak kiterjedt mocsarak és nádasok, sőt nádas utak is.¹³² 1221-ben palus Fas Bélmegyertől északra.¹³³ 1241-ben Roge-rius említi a Várad-környéki és a Tamáshida (Tâmaşda) melletti mocsarakat. Utóbbi közepén, egy megerősített szigetben húzta meg magát, ahonnan azonban kénytelen volt később a környező erdőkbe menekülni.¹³⁴ 1256-ban Telegd (Tileagd) határában egy ká-kás, szittyós völgyet Sasweolgy-nek neveztek.¹³⁵ 1295: palus Ond, Eer, Galnaer, Nagyszalontától délre.¹³⁶ 1320: Farkaseg machara és Qutqu(r)ete machara Gyarak (Ghiorac) mellett, Nagyszalontától délre.¹³⁷ 1322-ben Nadasthow Zsáka környékén.¹³⁸ 1326-ban Károly határjárásában fordul elő egy Sumbucus nevű hely, ami mocsaras területre utalhat.¹³⁹ 1329-ben Gyarmat és Harang között Noghsaar, mely 1480-ban már aqua Naghsaar, más néven Sarrethe, vagyis a Sárrét név első előfordulása.¹⁴⁰ 1341-ben a Szalontától délre eső Vásári határában Fazeker stagnum, Kerekoere, Kereko és Zeek alveusok voltak.¹⁴¹ 1347-ben Erdőgyarak (Ghiorac) mellett, a Gyepes partján Pentektowa palus, 1348-ban Gyanté mellett is mocsár terület el.¹⁴² 1394-ben a Csabától DK-re eső Wadad határában a mezőn apró nád termett.¹⁴³

1410-ben Bors és Szentjános (Sintion) között télidőben járhatatlan mocsaras rétek voltak, az Atyás (Ateaş) határába eső Bogyoszlóháza környékén pedig Jegenye Ret nevű mocsaras rétet találunk.¹⁴⁴ 1417-ben, Komáditól északra, Nyésta határában Horgaser, Kezeper, Myhalere, mindhárom alveus.¹⁴⁵ 1435-ben a Kettős-Körös jobb partján, Félhalommal szemben volt a Zowantho nevű mélyfekvésű terület, mely a mai Ivánfennékkal azonos.¹⁴⁶ 1438-ban Vári mellett a Meleer, Lapisreth és Olthwaneer nevű mocsarakat nevezték meg, de a határjárást nem lehetett végrehajtani, oly sok volt a járhatatlan mocsár.¹⁴⁷ 1461-ben Sámolykeszi (Şomoşcheş) határában is sok volt a mocsár, és a király kötelezte az új birtokost, hogy „jó hidakat tartson fenn” az ilyen helyeken.¹⁴⁸ 1477-ben Bethlenösi határában, Kisjenőtől (Chişineu-Criş) ÉK-re Hosszúrét, vagy Homolszeg nevű mocsár fordul elő.¹⁴⁹ 1480-ban Zenthleryczhawa más néven Kengyel halastó volt Zsáka környékén.¹⁵⁰ 1487-ben megint a Sárrét északi peremén, Bucsa határá-

¹³² Györffy 1963. 643, 502.

¹³³ Györffy 1963. 506.

¹³⁴ Szabó 1861. 35-38.

¹³⁵ Györffy 1963. 675.

¹³⁶ Györffy 1963. 690.

¹³⁷ Györffy 1963. 622.

¹³⁸ Jakó 1940. 227.

¹³⁹ Györffy 1963. 509. Körösladány határában: MRT IV/1. 116.

¹⁴⁰ Jakó 1940. 16. Füzesgyarmat határában: MRT IV/1. 84.

¹⁴¹ Jakó 1940. 386.

¹⁴² Jakó 1940. 21.

¹⁴³ DI 7914., Haan-Zsilinszky 1877. 55. Kenéz Gy. fordítása.

¹⁴⁴ Jakó 1940. 6, 21.

¹⁴⁵ Jakó 1940. 307.

¹⁴⁶ DI 74589., MRT IV/3. 4/10. lelőhely.

¹⁴⁷ DI 13245., Haan-Zsilinszky 1877. 45.

¹⁴⁸ Márki 1892. I. 408.

¹⁴⁹ Márki 1892. I. 408.

¹⁵⁰ Jakó 1940. 227.

ban emlékeznek meg mocsárnevekről: Keszegesto, Apavara, Tövisesér.¹⁵¹ Nyilván mocsaras, vizenyős terület lehetett az a Theglasalyareth nevezetű nádas rét is, amely Csabacsüdtől délre esett, és ahol 1497-ben legalább 1500 kéve nádat arattak.¹⁵² Egy évvel később az Ecseg határában lévő Myroh nádasait kaszálták le.¹⁵³

1509-ben Felsődoboz mellett volt az Odormanfok nevű folyó illetve mocsár, ahol wezel-nek nevezett tavakat építettek.¹⁵⁴ Ez az adat is mutatja, hogy mennyire változó a terminológia a vízneveknél, jelezve maguknak a vizeknek gyakori átalakulását. A -fok utótaggal ellátott egykori folyó ugyanis elmocsarasodott, melyben nyilván nem kis része volt azoknak az épített tavacskáknak, amelyeket halfogásra készítettek. 1511-ben a gyulai plébános szabadon vágathatott magának nádat az uradalomhoz tartozó területen.¹⁵⁵ Mocsárra, de lehet, hogy csak a kenderáztatás kapcsán keletkezett posványra utal az 1525-ben említett Kenderzet Ferteye Csabától Ny-ra.¹⁵⁶ 1525: A Gyula-környéki mocsarokból különböző fajtájú madarakat vadásznak a vár szükségleteire.¹⁵⁷ Hasonlóképpen emlékezett vissza a gyulai vár egy itáliai foglya 1535-ben, miszerint Gyula nehezen megközelíthető mocsár közepén fekszik.¹⁵⁸ Az 1561-es urbárium a verebesiek kötelességévé tette, hogy nádat vágjanak, és azt Gyulára szállítsák.¹⁵⁹ Több adat is van (1557, 1566, 1693) arra, hogy Gyulára csak akkor lehetett könnyen bemenni, ha a mocsarak befagytak.¹⁶⁰ Evlia Cselebi szerint a várnak nem is kellett árkokat ásni, mert teljesen körül van véve „mocsarakkal, posványokkal és nádasokkal”.¹⁶¹

Rétek:

Itt csak azokat az adatokat ismertetem, ahol helyhez köthető az említés, de legalábbis a földrajzi környezet alapján esély van arra, hogy a rét összefüggésben volt a vizekkel, továbbá ahol a rét neve is ismert. Az oklevelekben ugyanis még a formuláris részekben túl is gyakran említenek olyan réteket és kaszálókat, melyekre nincs semmi közelebbi információ. Ezeket nem vettem fel. Hoztam viszont néhány adatot Simánd és Kigyós környékéről a szikes rétekre, hiszen ezek vélhetően a vízháztartással vannak összefüggésben.

1214-ben Scebin Rethe Váradtól ÉNy-ra vizenyős rét lehetett.¹⁶² 1221-ben a Bélme gyertől északra eső Szilas várföld tartozéka volt egy meg nem nevezett rét is.¹⁶³ 1256-ban Telegd (Tileagd) határában Zakadath, Sumuszigeth, Berténynél (Birtin), ugyancsak

¹⁵¹ Haan 1870. 104.

¹⁵² DI 20626., MRT IV/2. 118.

¹⁵³ DI 20777.

¹⁵⁴ Veress 1938. 55.

¹⁵⁵ Veress 1938. 60–61.

¹⁵⁶ DI 31048.

¹⁵⁷ Veress 1938. 90.

¹⁵⁸ Veress 1938. 164.

¹⁵⁹ Veress 1938. 348. Verebes Békéstől DK-re feküdt: MRT IV/3. 1/36. lelőhely.

¹⁶⁰ Veress 1938. 265, 409, 448–449.

¹⁶¹ Karácson 1904. II. 227.

¹⁶² Györffy 1963. 643., ugyanígy 1342-ben is: Jakó 1940. 20.

¹⁶³ Györffy 1963. 514.

a Sebes-Körös partján Vamus nevű rét.¹⁶⁴ 1295-ben Murony határjárásában említik a Balatun, Teluklabreth, Kwzepreth nevű réteket.¹⁶⁵ A Balaton neve egyébként 1515-ben is előjön,¹⁶⁶ de ma is így hívják Murony ÉK-i határrészét. 1330 körül pratum Tordasara Szeghalomtól DK-re.¹⁶⁷ 1320-ban a Nagyszalontától délre eső Gyarak (Ghiorac) határában campus Guzd, Farkaseg nevű rétek fordultak elő. Farkaseg nevű mocsár is volt ugyanitt.¹⁶⁸ 1327-ben Narasreth Kölesér határában.¹⁶⁹ 1329: pratum Musthun Füzesgyaromat határában.¹⁷⁰ A mocsári legelők bőségére és téli használhatóságára utal az az 1347. évi adat, mely szerint télen a hegyi pásztorok nyájaikat a síkságra terelték.¹⁷¹ 1391-ben Fábiánvára határában külön dűlőnév nélkül említenek kaszálókat.¹⁷² 1394-ben campus arbosus (ligetes rét) Királyi határában, és ugyancsak 1394-ben Fövényes határjárásában jön elő a Kwtherethe, mely ligetes rét, 1398-ban pedig Kenderhel, Azlam, fordul elő Kígyós északi határán, közülük csak az utóbbit mondják rétnek, de határjárásban számos esetben fordul elő olyan rét, melynek nincs neve.¹⁷³ Érdekes jelenség, hogy Kígyós és Simánd tájékán, melyek már viszonylag távol esnek az élő vízfolyásoktól, és inkább a Maros törmelékűjének szélét jelentik, többször is előfordul a határjárásokban a Zeek elnevezés minden definíció nélkül, de így is szikes rétekre gondolhatunk.

1410-ben Atyástól (Ateaş) DNy-ra Jegenye Ret nevű mocsaras rét.¹⁷⁴ 1487: Csupa Réth Bucsa határában.¹⁷⁵ 1493: Sarkadfenek, Dyngath, Totheer Hertnyarthe Sarkadnál.¹⁷⁶ 1497-ben nádas rét volt a Theglasalyareth Csabacsúd határában, ahol legalább 1500 kéve nádat vágta le.¹⁷⁷ 1523 körül szerepel Körösladány határában a Ludasfenek nevű rét.¹⁷⁸ 1525: Kenderhath, Kenderhath Lapissa, Kenderzet Ferteye, Kethe, Korhanhath Csabánál.¹⁷⁹ 1526-ban Erdőgyarak (Ghiorac) határában Kerektho nevű rét, mely korábban erdő volt.¹⁸⁰ 1561-ben Telegd (Tileagd) mellett Baratok rethe, Wyzkeoz eleo Reth.¹⁸¹

Szigetek:

A szigetek a mocsárvilág jellegzetes részei, a Sárrét vidékén gyakorlatilag az emberi megtelepedésre, illetve földművelésre egyedül alkalmas helyek. Ezért az alábbiakban

¹⁶⁴ Györffy 1963. 675, 600.

¹⁶⁵ DI 1408., W. XII. 574-576., Györffy 1963. 507, 510.

¹⁶⁶ DI 22714.

¹⁶⁷ Györffy 1963. 515.

¹⁶⁸ Györffy 1963. 622.

¹⁶⁹ Györffy 1963. 636.

¹⁷⁰ Györffy 1963. 507.

¹⁷¹ Jakó 1940. 13.

¹⁷² Df 263368. Fábiánvára a mai Csárdaszállástól északra terült el: MRT IV/3. 3/1. lelőhely.

¹⁷³ DI 7914., Haan-Zsilinszky 1877. 51-58. Királyi Simánd, Szentmárton és Székudvar közé esett. Csánki 1890. 736.

¹⁷⁴ Jakó 1940. 21.

¹⁷⁵ Haan 1870. 104.

¹⁷⁶ Veress 1938. 28.

¹⁷⁷ DI 20626., MRT IV/2. 118.

¹⁷⁸ DI 74650.

¹⁷⁹ DI 31048.

¹⁸⁰ Jakó 1940. 21.

¹⁸¹ Jakó 1940. 365.

a forrásokban szereplő szigetnevek gyűjteményét adjuk, megjegyezve azt, hogy természetesen ennél sokkal több sziget létezett, melyek neve nem maradt fenn. 1215-ben Bajom határában számos sziget közül kettőt neveztek meg: Myskae és Fecel.¹⁸² Rogerius mester 1241-ben a tatárok elől Tamáshida (Tămașda) környékén egy megerősített szigetre menekült.¹⁸³ 1256-ban Telegd (Tileagd) mellett egy rétet Sumuszigeth-nek neveztek.¹⁸⁴ 1295: insula Moro Doboztól északra, a mai Maróval azonos.¹⁸⁵ 1322-ben Erezten insula a Zsáka határába eső Csekehida mellett.¹⁸⁶ 1326-ban Károly¹⁸⁷ határában fordul elő a Pakaz és a Buzfoka nevű sziget. 1393-ban a Bélmegyérhez tartozó Keözepthou, Zarberekh, Machanyas Chertzad szigeteken voltak szántóföldek.¹⁸⁸ Közülük a Czerszád ma is ismert helynév. Érdekes a Dévaványától keletre eső középkori Simasziget nevű falu is. 1391-ben, sőt 1417-ben is csak Zygeth, és 1470-ben írják először Symazygethe alakban.¹⁸⁹ 1412-ben Szőlőssziget Bucsa határában.¹⁹⁰ 1466-ban Körösladánytól Ny-ra Bogacsosziget és Rethkaboz Dévaványa mellett.¹⁹¹ 1480-ban Bodonzeg Zsáka határában.¹⁹² 1487-ben Bucsa mellett Vészszigeth és Hegedüshath.¹⁹³ 1496-ban Kórógy határában (Zsáka környékén) Chothozygethe nevű sziget.¹⁹⁴ 1561-ben Telegd mellett fyzes insula, Thapaztho Zygeth.¹⁹⁵

Vizek, patakok, erek, fokok:

A Körösvidék talán legjellemzőbb táji formációi a különböző időszakos vízfolyások, mellékágak és egyéb vízmedrek. Holocén és újholocén képződmények, és a szabályozásig folyamatosan változó, illetve időszakonként újra alakuló vízrajzi képet adtak a tájnak. Vannak közöttük olyan jelentősebb medrek, melyek évszázadokon át változatlan formában fennálltak, legnagyobb részük azonban ennél rövidebb időt élt meg. Ennek megfelelően a forrásokban is találkozunk állandó, illetve újonnan felbukkanó, majd ismét elenyésző víznevekkel. A nevek mennyisége a századok múltával rohamosan növekszik. Ez csak részben függ össze a fennmaradt források mennyiségével, legalább ugyanekkora jelentőséggel bír a népesség száma, tükrözve ezzel az igénybe vételt, a táj meghódítását. A XVI. század közepéről fennmaradt gazdag víznévanyag azt igazolja, hogy gyakorlatilag minden olyan kis földrajzi egységnek volt neve, amit valamilyen módon hasznosítottak. A névanyag persze annál gazdagabb, minél tagol-

¹⁸² Györffy 1963. 502.

¹⁸³ Szabó 1861. 37–42.

¹⁸⁴ Györffy 1963. 675.

¹⁸⁵ Györffy 1963. 511.

¹⁸⁶ Jakó 1940. 227.

¹⁸⁷ Körösladány határában: MRT IV/1. 116.

¹⁸⁸ DI 36825., Haan 1870. 34.

¹⁸⁹ Karácsonyi 1896. II. 282.

¹⁹⁰ Haan 1870. 38.

¹⁹¹ DI 16404., Haan 1870. 72–76, 92.

¹⁹² Jakó 1940. 227.

¹⁹³ Haan 1870. 104.

¹⁹⁴ Jakó 1940. 20.

¹⁹⁵ Jakó 1940. 365.

tabb a táj. Érvényes ez nemcsak a víznevekre, de az erdőkre, rétekre, szigetekre is. Az alábbi összeállításban – megint csak nem teljes – áttekintést adok a Körösvölgy azon ismert vízneveiről, melyeket a források nem folyónak neveztek, hanem egyszerűen patak, víz, ér, fok névvel jelöltek. Felvettük azokat a földrajzi neveket is, ahol csak magából a névből lehet következtetni arra, hogy ebbe a kategóriába tartozott. Előfordul ugyanakkor az is, hogy a magyar helynévben érnek, pataknak, tónak nevezett vízfolyás latin definíciója más, pl. folyó, mocsár, víz, stb. Ez esetben a latin definíciót vettem figyelembe. Nem vettem fel viszont az -ér, -pataka utótagú faluneveket.

1177 között a Zaránd megyei Bárd határában Eer, Chwba mellett pedig Dabusaere, a Miske (Mișca) környékére eső Sáros vidékén Apakere és Fuk nevű vízfolyások fordulnak elő.¹⁹⁶ Az 1214-ben említett Kuthus azonos a mai Kutas patakkal Nagyváradtól ÉNy-ra. Ugyancsak ezen a környéken volt a Kalenda wyze nevű hely is.¹⁹⁷ 1232-ben a Gyula-környéki Szerhet és Szanna határjárásában Solfuca, Yciafuca, Lehudfoka, Chebafoka, Perafoca fordul elő.¹⁹⁸ 1256-ban Telegd (Tileagd) mellett Koppankeonek aqua, Serges és Kegek patakok (rivulum) tűnnek fel, melyek máig ismert helynevek. Nem sokkal feljebb, Berténynél (Birtin) torkolt a Sebes-Körösbe a kétágú Mehsepothoka.¹⁹⁹ 1295-ben Murony határjárásában a Gamother, Kamawlther, Kertweler és Kerthwelerthew nevét említik.²⁰⁰ 1320-ban Gyarak (Ghiorac) mellett, Nagyszalontától délre a Quenderes, Sard, Pentectoa, és Fuc nevű vizeket sorolták fel. 1326-ban Galnaer fordul elő a Bihar megyei Árpás (Arpășel) mellett,²⁰¹ és Arkuspothaktuwe Hodosnál, ez utóbbi a torkolatra utal.²⁰² 1329-ben aqua Eer és Nogsaar Füzesgyarmatnál, és az utóbbinál alighanem mocsárról van szó.²⁰³ 1373-ban a bélmegyeri Siresd, Byngusd és Malomeer neve jön elő, közülük az első kettő napjainkig él.²⁰⁴ 1394-ben Feketewer, Horgaseer, Hozywer Erdőhegynél, illetve Királyinál.²⁰⁵ Ugyanebben az évben a Csabától délre eső Fövényes határában Lencheser, Zortuser, Nager szerepel, ugyanakkor találkozunk már olyan nevekkal is, melyek a Maros törmelékkúpján kanyargó pleisztocén-kori, többnyire kiszáradt folyóvölgyekre utalnak: Zarazwelgh, Korhan völgy. Erdőhegy határában pedig a Hozywer tartozik ebbe a kategóriába.²⁰⁶ Ugyanide tartozhat a Kereki határában (Pankotától – Píncota – ÉNy-ra) 1396-ban említett Pogányér kiszáradt medre, valamint a Kerecktou is.²⁰⁷ Nem tudjuk, miért nevezték Bydus velg-nek ugyancsak 1396-

¹⁹⁶ DI 30751. Bárd és Chwba helye bizonytalan, csak annyit tudhatunk, hogy Zaránd megyében voltak: Györffy 1963. 171., Csánki 1890. 743.

¹⁹⁷ Györffy 1963. 643.

¹⁹⁸ Haan 1870. 6–7.

¹⁹⁹ Györffy 1963. 675, 600.

²⁰⁰ DI 1408., W. XII. 575.

²⁰¹ Györffy 1963. 622.

²⁰² Györffy 1963. 625.

²⁰³ Györffy 1963. 493, 507.

²⁰⁴ DI 36825.

²⁰⁵ DI 7914., Haan–Zsilinszky 1877. 56–57. Királyi Simánd, Szentmárton és Székudvar közé esett. Csánki 1890. 736.

²⁰⁶ Haan–Zsilinszky 1877. 56–57.

²⁰⁷ Márki 1892. I. 235.

ban azt a Mezőgyán határában lévő völgyet, amely akkoriban alighanem ki lehetett száradva.²⁰⁸ 1398-ban a Csaba melletti Fövényes határában az előbbiekhöz társul még a Fyer és egy másik kis (parvus) Er.²⁰⁹

1412-ben Bodonnál és Seprősnél (Sepreus) a Hodos neve jön elő.²¹⁰ 1418-ban Vári határában olyan földrajzi neveket is említenek, melyek inkább vízfolyásokra utalnak (Odormanthew, Gegmenthev, Barazdafoka), noha erdők és helységnevek között vannak felsorolva. 1419-ben fordul elő először a Békés és Csaba közti Fabyanfuka neve, melylyel a későbbiekben a halastavak között is találkozunk.²¹¹ 1429-ben a Bihar megyei Vadász és Chegedzgeh határában Hodos, Kereshyda, Zarrazeer, Zabadrekethe, Samolkezy (Şomoşcheş) környékén pedig Somos, Mochela és Haragpataka nevű vízfolyások (decursus aquae, rivuli) voltak.²¹² 1435-ben már előfordul a Köröstől északra, Félhalom és Ege között a Sebesér, amely 1466-ban patak, és melynek neve mindmáig él.²¹³ 1438-ban Simánd környékén, Köbli határában Nagyér.²¹⁴ Ugyanebben az évben a Vári melletti Meeler stagnum seu rivulus meghatározást kapott, ami elmocsarasodott, pangó vízfolyásra utal.²¹⁵ 1446-ban minden meghatározás nélkül említi egy oklevél a Binges és Gyalchi neveket,²¹⁶ melyekben a Büngösdre és a Gács-érre ismerhetünk a mai Köröstarcsa határában. Egy 1458-ban kelt okmány latinul írta körül (in rywulo seu ramo dicti Crisii wlgo fok) a magyar fok fogalmát, mely ez esetben Zsadány és Okány között volt.²¹⁷ 1466: Sebesér és Iovanfoka Félhalomnál, ma is élő helynevek.²¹⁸ A Berettyó (Thwrwyze alio nomine Berekyo) mellékvize lehetett az a Kowaczfoka, melyet 1466-ban Ecseg határjárásában említettek meg, és amelynek jellegét az aqua seu lacus kifejezéssel írták körül.²¹⁹ Noha a forrás nem magyarázza meg, minden bizonnyal vízfolyások azok a nevek, melyeket 1468-ban Bélmegyer határában említenek: Byngesd, Malomeer, Fastorog, Kiskerthhelyösalya, Seeresd.²²⁰ Márcsak azért is, mert 1373-ban közülük három már víznévként fordult elő. 1479-ben Körösladány, Köröstarcsa és Bélmegyer között Gatheer, Ker más néven Thythews, Ffasderek, Ker más néven Gyolch, továbbá a Keresthew vizek nevei jelennek meg. Közülük nem nehéz felismerni és azonosítani a Fás és a Gács ma is élő helyneveket, a Keresthew pedig nem más, mint a Sebes-Körös torkolata, mint ahogyan azt az okmány meg is magyarázza.²²¹ 1480-ban aqua

²⁰⁸ Veress 1938. 2.

²⁰⁹ DI 7914.

²¹⁰ Márki 1892. I. 408.

²¹¹ Veress 1938. 10.

²¹² Haan-Zsilinszky 1877. 42. Chegedzgeh és Vadász Kisjenőtől (Chişineu-Criş) északra eshetett. Csánki 1890. 728, 747.

²¹³ DI 74589., Huszár 1822. 30. Ege Gyoma határában (MRT IV/2. 234.) Félhalom pedig Csárdaszállástól északra volt (MRT IV/3. 4/10. lelőhely).

²¹⁴ Márki 1892. I. 408.

²¹⁵ DI 13245. Veress 1938. 13–14.

²¹⁶ DI 74594.

²¹⁷ DI 15261.

²¹⁸ Haan 1870. 75.

²¹⁹ DI 16406., Haan 1870. 93. – hibás kelettel.

²²⁰ Haan 1870. 77.

²²¹ DI 74621.

Naghsaar, más néven Sarrethe Gyarmat és Harang határában, melyben a Sárrét nevének első leírt alakját ismerhetjük fel.²²² 1487-ben Bucsa-környéki mocsarak között folydogált a Kunev nevű víz, míg a Tövisesér nevű mocsárba nem torkollt.²²³

1511-ben Gyula belterületén és Doboz határában említenek egy-egy Fok nevű vizet, melyek malmokat is hajtottak. Sajnos nem lehet tudni, hogy ugyanazon vízfolyásról van-e szó a két esetben.²²⁴ 1520-ban Solmospathaka Orosynál és Gyapjú (Gepiu) mellett,²²⁵ továbbá névtelen patak Csökmön, mely nyáron kiszárad.²²⁶ 1525-ben Csabától délkeletre a Zarthoser, Chykoser, Lencheser, Zygendfoka, Csabá és Békés közt a Fabyanfoka és mellékága, a Sebesthyenue fya foka és a Zeleser nevű vízmedrek egyben birtokhatárt is jelentettek. Az okmány azt is megjegyzi, hogy amennyiben a Sebestyénfiafoka árvíz idején állóvizeket alakítana ki, akkor annak halászatát a határbirtokosok egyenlő arányban élvezték.²²⁷ A Fabyanfoka és a Byngeosd halászati jövedelme egyébként a gyulai várat illette, továbbá 1525-ben említik valószínűleg Gyula határában az Oeoroerwen és Byrofoka vízfolyásokat is, melyek malmokat hajtottak.²²⁸ A Fábíánfoka még 1560-ban is szerepelt a jövedelmi kimutatásokban.²²⁹

A vizek szabályozása, hasznosítása

Árkok, csatornák:

Mesterséges, vagyis ásott árkokkal gyakran találkozunk az oklevelekben. Sajnos funkciójukra a legritkább esetben van adat, tehát ezek éppúgy lehetnek határárkok, mint vízelvezetők, vagy akár korábbi népek hagyatékai, mit például földvárak, vagy az Ördögárok egyes szakaszai.²³⁰

1177-ben több árkot is említenek a Jenő (Ineu) környékén keresendő Humorok határjárásában, minden további definíció nélkül.²³¹ Valószínű azonban, hogy határárkokról lehet szó. Az 1214-ben említett fossa Yrug, (Ürög) a Nyárér mellett (Gesztől keletre) volt, valamint ugyanekkor fordul elő Micskén (Váradtól ÉNy-ra) egy malom előtti árok.²³² 1295-ben Murony mellett említenek egy árkot, közte és egy nagy völgy között terült el a Poklostelek nevű hely.²³³ 1327-ben a Körösladány határába eső Károly mel-

²²² Jakó 1940. 16.

²²³ Haan 1870. 109.

²²⁴ Veress 1938. 61.

²²⁵ DI 23346., Iványi 1905. 118.

²²⁶ DI 23348.

²²⁷ DI 31048.

²²⁸ Veress 1938. 88.

²²⁹ Maksay 1959. 793.

²³⁰ 1525-ben említenek egy hasonló nevű árkot Csabától Ny-ra, de ez semmiképpen sem lehet része a IV. század végén létrehozott hosszanti földsánc-rendszernek. A régészeti topográfia munkálatai során semmi nyomát nem találtuk ezen a részen mesterséges ároknak. DI 31048., Vö. Karácsonyi 1896. I. 13.

²³¹ DI 30751.

²³² Györffy 1963. 646, 643.

²³³ DI 1408.

lett volt egy nagy árok, minden jel szerint töltéssel együtt, hiszen másképpen nem értelmezhető, hogy az árok „tetejére” tették a határpontot. Ez a IV. században épült Ördögárok egyik szakaszával azonos.²³⁴ Minden bizonnyal ugyanezt az árkot nevezték 1405-ben „régi ároknak”.²³⁵ 1347-ben Vásárin (Nagyszalontától délre) csatornát ástak a víz levezetésére.²³⁶ Nem lehet pontosan tudni, hogy csak határjel-, vagy vízvezető-szerpük is volt azoknak az árkoknak, melyeket 1370-ben Szeghalom, Csökmő, Iráz és Bökény belterületén, az utcák között említ az oklevél.²³⁷ A malmok számára is ástak csatornát, így terelve el a folyó egy részét, mint például 1389-ben (Bihar)Ugra mellett a (Sebes) Körösön.²³⁸ Az Erdőhegynél 1394-ben, a Fehér-Körös partján említett „Marosimiclosasasa” helynévről megint nem lehet eldönteni, hogy csak határjel, vagy esetleg vízlevezető árok volt. Ugyanez az oklevél Királyi mellett egy „Arokzek” nevű helyet is megjelöl, melyről megint csak nem lehet pontosan tudni, hogy micsoda.²³⁹

Egy 1401-ből származó adat viszont minden bizonnyal vizesárkot jelöl a Bihar megyei Atyás (Ateas) falu belterületén, amely – magyar Fertő nevéből ítélve – már akkor mocsaras, posványos volt.²⁴⁰ 1425-ben Gyoma és Ege között, a Körös déli partján volt egy árok, melyet Aranassass-nak neveztek.²⁴¹ 1480-ban Csekehidánál említenek egy szigetet árkokkal, melyekről sajnos nem tudni, mi célt szolgáltak.²⁴² 1527-ben a gyulavári árokásokat említik, akiknek a gyulai vár- és malomárkok karbantartása volt a kötelessége.²⁴³ A folyó elterelése várakokba gyakori jelenség volt, a legismertebb ezek közül a gyulai és a nagyvárad. Váradon például az 1660-as években vasból készült zsilippel tartották a Körös vizét a várárookban. Evlia Cselebi szerint ugyanis 1660-ban a vár elfoglalása akkor vált lehetővé, amikor egy asszony elárulta a „vaskapu” helyét, és azt kinyitva az árok vize a Pecze patakba ömlött. Ugyancsak Evlia Cselebi tudósít arról, hogy Jenőn (Ineu) „tízezer rája összegyülekezett s új árkot ástak a Körösnek a külvárosban.”²⁴⁴ Ez lenne az első adat a Körösök medrének mesterséges megváltoztatására.

Fürdők:

A török kor előtt mindössze Gyulán tudunk fürdőkről és csak a XVI. századból. Az adatok szerint legalább kettő volt: egy a plébános házában és egy a várban. 1518-ban a plébános kötelességei között sorolták fel, hogy hivatalából való távozása előtt köteles a fürdőt és a fürdőházat rendbehozatni.²⁴⁵ 1527-ben a gyulai vár fürdőházának kemencéjét javították.²⁴⁶ Egy évvel később is említik a várbeli fürdőszobát, melyben egy

²³⁴ „in dorso cuiusdam magni fossati”: Csáky oklt. I/1. 50-54., MRT IV/1. 116.

²³⁵ *Mályusz* 1956. No. 3864.

²³⁶ *Jakó* 1940. 12.

²³⁷ Csáky oklt. I/1. 129–132., MRT IV/1. 131, 160.

²³⁸ DI 7521., *Mályusz* 1951. No. 1137.

²³⁹ DI 7914., *Haan-Zsilinszky* 1877. 56-57. Királyi Simánd és Székudvar között terült el: *Csánki* 1890. 736.

²⁴⁰ „fossatum vulgo Ferteu”: *Mályusz* 1956. No. 1305.

²⁴¹ DI 63179.

²⁴² Csekehida Zsáka környékén volt. *Jakó* 1940. 20, 226.

²⁴³ *Veress* 1938. 99.

²⁴⁴ *Karácson* 1904. I. 27, 32. Ez 1651 körül történt: *Márki* 1895. II. 101.

²⁴⁵ *Veress* 1938. 67.

²⁴⁶ *Veress* 1938. 102.

nagy rézüst van a kemencére állítva, és egy hordó szolgál a fürdésre.²⁴⁷ A további adatok arról szólnak, hogy a gyulaiak igencsak kedvelték a forró fürdőt. Sadobrich Péter gyulai várnagy 1528-ban arról panaszkodik, hogy míg ő mindenkinél többet tesz Gyuláért, addig mások a fürdőházban melegszenek.²⁴⁸ 1552-ben Bakith Péter gyulai lovaskapitány „az ferdőben ült, mikoron a török az városnál volt.”²⁴⁹

A törökök ugyancsak tartottak fürdőt Gyulán, Scherer Ferenc szerint a plébános fürdőjét alakították át és bővítették ki.²⁵⁰ Gerelyes Ibolya szerint ez a fürdő azonos lenne az Erkel F. u. 3. szám alatti iskolaépületben ma is meglévő török kori gőzfürdő maradványaival.²⁵¹ Pankota (Pincota) mellett, a Kopasz-hegy aljában hőforrás, tetején pedig kőkút volt, mindkettőt állítólag a törökök használták.²⁵² Evlia Cselebi szerint az 1660-as években Gyulán 11, Váradon 7, Jenőn pedig egy fürdő volt. Ugyanakkor a gyulai asszonyok nem használták a nyilvános fürdőket, hanem „otthon, kályhával melegített fürdőbe mennek”.²⁵³

Gátak:

Árvízvédelmi gátakra nincsen középkori adatunk. Ugyanakkor számos más okból építettek vízzáró töltéseket: halastavak elrekesztésére, gázlok számára, és a malmok hajtására is gyakran gátakkal duzzasztották fel, vagy terelték el a folyók vizét: így például 1389-ben (Bihar)Ugra mellett a (Sebes) Körösön.²⁵⁴ Ugyancsak előfordult, hogy a halastavak vizét tartották gátak között, mint például 1397-ben Dévaványa és Ecseg vidékén. Az ilyen gátak lerontása, átszakítása gyakori esemény volt az egymással vetélkedő földesurak között.²⁵⁵ 1496-ban a gyulai polgárok kötelessége volt a malomgátak és a malomcsatornák karbantartása.²⁵⁶ 1528-ban Ábrányf Imre és János a gerlai malmok töltéseit emeltették meg úgy, hogy a víz elöntötte az alabiáni és a gyulavári malmot.²⁵⁷

1613-ban született arra törvény, hogy árvízvédelmi gátak építhetők, és 1651 táján Jenő (Ineu) várának megerősítésekor a vár keleti részét gátakkal biztosították a Körös áradásai ellen.²⁵⁸ Gyulán csak a visszafoglalás utáni első évekből van adat arra, hogy a víz ellen készültek gátakat emelni.²⁵⁹

²⁴⁷ Veress 1938. 134.

²⁴⁸ „in calida stuba calefaciunt se”: Veress 1938. 123.

²⁴⁹ Veress 1938. 178.

²⁵⁰ Scherer 1938. 86, 236.

²⁵¹ A gyulai török fürdőről részletesen ír: *Gerelyes Ibolya*: Török építkezések Gyulán. Sajtó alatt a Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez c. kötetben.

²⁵² Márki 1895. II. 259.

²⁵³ Karácson 1904. I. 27, II. 229, 233.

²⁵⁴ DI 7521., Mályusz 1951. No. 1137.

²⁵⁵ Az említett helyen például az Ecseg határába eső Fizestho és Kerewtho nevű halastavak gátjait szaggatták ki. DI 14751.

²⁵⁶ „clausuram vulgariter gaad vocatis (sic!) certa molendina nostra dirigendo, rectum cursum aquae ad eadem semper reformare”: Veress 1938. 32.

²⁵⁷ Haan 1870. 149.

²⁵⁸ Márki 1895. II. 101.

²⁵⁹ Veress 1938. 462., Gallacz 1896. 321.

Hajózás:

Nagyon kevés adatunk van arra, hogy a középkorban milyen módon közlekedtek a Körösökön, vagy mellékfolyóikon, noha nyilvánvaló, hogy a mocsaras területeken az egyik legfontosabb közlekedési eszköz a vízi jármű (csónak) lehetett. 1397-ben a Dévaványa és Ecseg közötti halastavakon a ványaiak elvették az ecsegiek hat csónakját (naviculas).²⁶⁰ 1486-ban a feketegyarmati (Iermata Neagra) molnárt megverték, és csónakját elvették.²⁶¹ 1553-ban a gyulai Baczy Albert hajóját az Arad megyei Fellak (Fellac) ostrománál hajdúk pusztították el.²⁶² Evlia Cselebi ír talán legtöbbször a vízi közlekedésről. Eszerint az 1660-as években Jenőben (Ineu) például „minden palotának van csónakja és élelmiszert hozó ladikja”, Gyulán nemcsak a Körösön járnak hajók és csónakok, hanem „egyik házból a másikba csónakon mennek”, sőt „egyik kertből a másik kertbe, a malomba...mindenki csónakon megy.”²⁶³

Halászat:

A Körösök völgyében a kiterjedt vízvilág legkézenfekvőbb, és minden bizonnyal a legjövődélmezőbb hasznosítási formája a halászat volt. Ezt jelzi a nagyszámú fennmaradt adat, mely a halfogás különböző módjaira utal. Az oklevelekben ezeket a halászóhelyeket szinte egységesen halastó (piscina) névvel illették, még akkor is, ha az esetek nagy többségében valójában nem tóról van szó. Többnyire ugyanis mesterségesen elgátolt, vagy természetes úton lefűződött folyóágak, erek, fokok, nem ritkán azonban egész folyószakaszok (pl. a Büngösd, vagy a Körös egyes szakaszai) voltak ezek a „halastavak”, ahol fontos jövedelmi forrás lehetett, ha valaki kizárólagos halászati jogot szerzett. Ha voltak is ilyen „zárt” területek, a Sárrét kiterjedt mocsárvilága alighanem minden lakosnak bőséges ellátást nyújtott halakból.

1138-ban az Endrődtől északra eső Sima mellett volt a Quhti nevű halastó, amely mellett halászkok is laktak.²⁶⁴ 1232-ben a Gyulától keletre eső Szerheten hat halászcsalád lakott, akik a zarándi várhoz tartoztak, és földjük nem is volt.²⁶⁵ 1261-ben Csongrád megyében, a Hármas-Körös melletti Halászfaluhoz tartozott a Halasztoua és Asuantoua nevű két halastó.²⁶⁶ 1326-ban Károly határában Pakas nevű helyet említenek, mely a Pakacz határnevben napjainkig fennmaradt, és talán összefüggésbe hozható a pákaszattal.²⁶⁷ Ugyanebben az esztendőben említik először Dévaványa határában a Saagtov és Echehtov nevű halastavakat.²⁶⁸ 1333-ban Zerieveize helynév tűnik fel a Csongrád megyei Halász környékén.²⁶⁹ 1383-ban az Ábránfy család tagjai Gerlánál közösen ha-

²⁶⁰ DI 14751.

²⁶¹ Márki 1892. I. 426.

²⁶² Veress 1938. 234.

²⁶³ Karácson 1904. I. 27, II. 228–229.

²⁶⁴ Györffy 1963. 510.

²⁶⁵ Haan 1870. 7.

²⁶⁶ Györffy 1963. 896.

²⁶⁷ Körösladány határában: MRT IV/1. 116., Györffy 1963. 509.

²⁶⁸ Haan 1870. 17., Györffy 1963. 503.

²⁶⁹ Györffy 1963. 896.

lászhattak hálóval a Körös folyóban, halastavaiban és állóvízeiben azzal a megkötéssel, hogy de piscibus et clausuris vulgo Vesz dictis capiendis saját szükségletükre a szokásos mennyiséget vehetik el a jobbágyoktól.²⁷⁰ Az ilyen, a víz fenekére érő halrekesztékekről kapta a nevét a Békés megyei Vésztő és Vesze falu is, előbbi 1350-ben,²⁷¹ utóbbi pedig 1307-ben említ először forrás.²⁷² 1369-ben még név nélkül említik a bélmegyeri halastavakat, de 1433-ban már a Bingesd, Pordatz, Megyerthelek, Kezephthow és Avasderek nevűeket fel is sorolják.²⁷³ 1391-ben a korábban (1138) Quhti névre hallgató halastavat Gyalmás-nak is nevezték. Ugyanekkor Fábiánvára határában, ugyancsak a Hármás-Körösön két Aroncha és Kvuachfok nevű halastavak léteztek.²⁷⁴ 1397-ben Dévaványa és Ecseg között a Thwr folyó mentén volt az Echegtho, Fizestho, Kewretho és Myroctho nevű halastó, melyek gátakkal voltak körülveve, és a halászat csónakon folyt.²⁷⁵

1403-ban már külön megemlíti a Byngusd nevű halastavat a gyulai uradalom birtokai között.²⁷⁶ 1425-ben Gyoma és Endrőd között a Hosswtho, más néven Zele halastavat nevezték meg.²⁷⁷ 1433-ban Nadány határában egy Reuen nevű halastó ismeretes.²⁷⁸ 1447-ben Fejéregyház mellett, a Körösön lévő halászóhelyet Zenthmarthonzallasa-i Lajos Jakab lehalászta, és 24 nagy hordó sózott halat vitt el onnan, mely több mint 1000 forintot ért.²⁷⁹ 1458-ban Szokolyi László a Neczpályak Bethlenősi, Seprős és Bodon nevű falvaiban a halastavakat és a halászóhelyeket elrontotta.²⁸⁰ 1462-ben a Félhalom és Ege közötti halászatról esik szó, konkrét hely megjelölése nélkül, de minden bizonynyal a Körösre kell gondolnunk.²⁸¹ 1466-ban ismét – már hosszabb – listát kapunk a Dévaványa és Ecseg között elterülő halastavakból: Echegtho, Bessenyewtho, Kerektho, Fyzestho, Kewrewtho és Myroghtho.²⁸² 1467-ben Gerla-i Ábrahám fia Tamás panasza szerint a Fabianfoka nevű halastó Gerlához tartozott, viszont Maróthi Mátyus békési jobbágyai a halrekesztékeket kinyitották és a halakat kiengedték.²⁸³ 1468-ban ismét bélmegyeri halastavakat sorolnak fel: Alvez, Nagykeserved, Eleökerthallya, Byngesd, Malomeer, Fastorog, Kiskerthhelyösallya, Zsiresd.²⁸⁴ 1470-ben Nagykereki mellett volt a Naghtho nevű halastó.²⁸⁵ 1478-ban Muron-i Veer András panasolta, hogy Kereki-i nemesek az ő tarcsai jobbágyaitól elvették azokat a halakat, melyeket Tarcsa határain

²⁷⁰ Haan 1870. 31–33.

²⁷¹ MRT IV/1. 204.

²⁷² DI 40299., Kiss 1980. 602., MRT IV/3. 5/40. lelőhely.

²⁷³ DI 36825.

²⁷⁴ Df 263368. Fábiánvára a mai Csárdaszállástól északra terület el: MRT IV/3. 3/1. lelőhely.

²⁷⁵ DI 14751.

²⁷⁶ Veress 1938. 6.

²⁷⁷ DI 63179.

²⁷⁸ DI 74588.

²⁷⁹ DI 14137. Fejéregyház Békésszentandrás és Öcsöd között terület el.

²⁸⁰ Haan–Zsilinszky 1877. 78.

²⁸¹ DI 65548. Félhalom Csárdaszállás (MRT IV/3. 3/10. lelőhely), Ege Gyoma (MRT IV/2. 234.) határában.

²⁸² DI 16406.

²⁸³ DI 16555., Haan 1870. 80–84.

²⁸⁴ Haan 1870. 77.

²⁸⁵ Jakó 1940. 20.

belül a Körösben fogtak, és ezzel 16 aranyforint kárt okoztak.²⁸⁶ 1479-ben Nadányban név nélkül említenek halastavat,²⁸⁷ és a Byngewsd halastó volt a határ Méhes és Tarcsa között.²⁸⁸ 1480-ban Csekehidán (Zsáka mellett) Feyerthow, Zethleryncztawa aliter Kenygel.²⁸⁹ 1482-ben a tarcsai halastavak neve: Rekezd, Kezepzygeth, Sebeseer, Nemesdomb.²⁹⁰ 1489-ben a Szarvas melletti Halásztelek határába esett a Zyman nevű halastó.²⁹¹ Ugyancsak 1489-ben Károly határában említik a Morothwas piscina-t²⁹² és Árpád (Arpăsel) határában egy olyan halastavat, melyet tölgyfák vesznek körül.

A XVI. századi adatok elsősorban a Gyula-környéki intenzív halászatra vonatkoznak. Az látszik, hogy gyakorlatilag minden vízmederben bőséges halzsákmány kínálkozott. 1509-ben a Felsődoboznál lévő Odormanfok-ban épített tavacsák (lacunis) voltak elhelyezve, melyeket veyz-nek neveztek, más helyütt, a Fekete-Körösön pedig malomgát építése következtében a halak nem tudtak átúszni az Ikererwen nevű folyóba, melynek halászati joga a gyulai uradalomé volt, és így annak gazdája, Frangepán Beatrix jelentős kárt szenvedett.²⁹³ 1518-ban Bánrewe-i Pál özvegye eladta a Maráz pradiumban, a Körös folyón lévő halászati jogát.²⁹⁴ Ugyanebben az évben hasonlóképpen rendelkezett Ege-i Antal egei birtokán.²⁹⁵ 1519-ben a gyulai uradalom bevétele a Békéskörnyéki halászatból 35 forint 62 dénár volt.²⁹⁶ Az 1520-ban kelt gyulai rendtartás szerint a halászok kötelesek a halakat a várba szállítani, a zsákmány fele a várnagyé, a másik felét a tisztartó a földesúrnak tartja vissza, úgy hogy a kiválasztott példányokat azaz a csukákat és a pontyokat az árokba (ad fossatam, valószínűleg a várarak értendő ez alatt) helyezi.²⁹⁷ 1525-ben viszont már reservacula piscium a neve azoknak a helyeknek, ahol a sok különféle halat tartják, és nem tudjuk, hogy ugyanerről a helyről tesz-e említést Kuchenfein Vilmos 1529-ben (Fischhaltern).²⁹⁸ 1525-ben a gyulai uradalomnak két nagy halászhelye volt: a Byngeosd és a Fabyanfoka, az egyik Békés keleti, a másik a déli határan. A kettő együttes évi jövedelme 200 forintot tett ki,²⁹⁹ ugyanakkor az Őrgróf és az Ábránfyak közösen halászhatták le a Fábíánfoka egyik mellékágának, a Sebestyénfyafokának áradás utáni kiöntéseit.³⁰⁰ A tiltott helyeken halászóktól bírságot szedtek, ennek együttes összege 1527-ben 68 forint 87 dénár volt. A lehalászás idején a segédmunkásokat az uradalom fizette, és ugyancsak az uradalom költségén történt a

²⁸⁶ DI 45716.

²⁸⁷ DI 26639.

²⁸⁸ DI 74621. Méhes Körösladány határába esik: MRT IV/1. 108.

²⁸⁹ *Jakó* 1940. 227.

²⁹⁰ DI 86703.

²⁹¹ DI 19587.

²⁹² DI 45080. Károly Körösladány határába esik: MRT IV/1. 116.

²⁹³ *Veress* 1938. 53–54. Az ügyben kiadott nádori parancslevél „fluvium seu stagnum Odormanfok cum lacunis vulgo wezel” formában fogalmazza át az eredeti feljegyzést: *Veress* 1938. 55.

²⁹⁴ DI 36349, p. 185/b. No. 1. Maráz a Hármas-Körös bal partján, Mezőtúrtól délre feküdt.

²⁹⁵ DI 36589., *Haan* 1870. 132.

²⁹⁶ *Veress* 1938. 74.

²⁹⁷ *Veress* 1938. 78.

²⁹⁸ *Veress* 1938. 90, 155.

²⁹⁹ *Veress* 1938. 88.

³⁰⁰ DI 31048.

zsákmány sózása. Az uradalmi halászok Váriban, Dobozon és Szannán laktak. A váriak minden böjti napon és húsvétkor két dézsa halat tartoztak a várba vinni.³⁰¹ 1559-ben a gyulai uradalom öcsödi ispánjai, miután meghalászták a Köröst, 80 nagyhalat vittek be Gyulára, a kisebbeket pedig eladták.³⁰² 1560-ban tűnik fel az Awas nevű halastó, de sajnos nem tudjuk, merre feküdt.³⁰³ 1561-ben Békésen az uradalomnak már három halászhelye volt: a korábról ismert Bengesd és Fabyan Sebestyen (értsd: Fábiánfoka és Sebestyénfoka) mellett maga a Kettős-Körös folyó a békési malomtól egészen Kereki határáig a gyulai vár kizárólagos területe lett.³⁰⁴

A török uralom alatt nyilván nem csökkent a halászat szerepe. Erről azonban kevés adatunk van, mint például az, hogy Gyulán 1567–1579-ben tizedet szedtek a Körösön folyt halászatból.³⁰⁵ Evlia Cselebi Várad ostromának (1660) leírásakor arról számol be, hogy amikor a várárokból a vizet lecsapolták, „az árokban a halak az ember ágyékáig a sárban maradtak.” Ugyanő tudósít arról is, hogy Gyula és Jenő városában a lakosok házaik ablakából horgásznak.³⁰⁶ Szarvason 1677-ben a törökök bérbe adták a Körösmenti halastavakat.³⁰⁷

Hidak:

A híd fontos szerepet játszott a folyókon való átkelésben, noha gyakrabban találkozzunk révátkelőhellyel, mint tényleges híddal. Ennek ellenére számos adatunk van főleg kisebb hidakra, melyek keskenyebb patakokon, vagy a folyók összeszűkülő helyein vezettek át. Rendszerint földből készült töltést emeltek a folyó két partján, majd a magasban faépítménnyel ívelték át a vizet, hogy az árvíz idején is használható legyen. Kőhídra nincsen adatunk még a török korból se. Érdekes, hogy a nagyobb városokban, vagy a kulcsfontosságú átkelőhelyeken, mint például Békés, Gyula vagy Várad egyáltalán nem, vagy csak kisebb jelentőségű hidakról tudunk. A Hármaskörösön csak Szarvason volt híd, az is a török korban épült. Egyedül a Tamáshida melletti híd látszik olyanoknak, amely az Árpád-kortól kezdve folyamatosan fennállt, és valóban fontos átkelőhely is volt. Gyakori jelenség az úgynevezett jelképes híd, melyet csak a vámszedési jog igazolására emeltek jelentéktelen patakok fölé. Ezekből szép összeállítást olvashatunk az 1520-ban kelt, Bihar megyei vámos helyeket tartalmazó összeírásban. Az alábbiakban helységenként, alfabetikus sorrendben sorolom fel a hidakra vonatkozó adatokat. Nem vettem fel a -híd, -hida utótagú helységneveket (pl. 1429: Kereshida, 1477: Földhíd),³⁰⁸ ha nincs biztos említése a hídnak.

Alsósolymoson (Şoimuş), a Fekete-Körösbe északról ömlő Remete patakon (Valea Roşie) 1520-ban volt híd.³⁰⁹

³⁰¹ Veress 1938. 98, 103, 106, 115, 122, 176, 294.

³⁰² Karácsonyi 1896. II. 253.

³⁰³ Veress 1938. 320.

³⁰⁴ Veress 1938. 347.

³⁰⁵ Káldy-Nagy 1982. 55.

³⁰⁶ Karácson 1904. I. 27, 32, II. 228.

³⁰⁷ Haan-Zsilinszky 1877. 245.

³⁰⁸ Márki 1892. I. 434.

³⁰⁹ DI 23346., Iványi 1905. 116.

Baj (Boiu) a Gyepes partján. 1567-ben a falunak itt hídjá volt.³¹⁰

1520-ban a Sebes-Körös felső folyásán, Barátka (Bratca) mellett ugyancsak két kis mellékpatakon találtak hidakat és töltéseket a vámszedőhelyeket vizsgáló bizottság tagjai.³¹¹

Békésen csak közvetett adataink vannak hídra. 1567-ben a törökök által készített részletes összeírásban fordul elő először a Bánhíd ucca elnevezés, valamint a hídvám. Ez utóbbi ugyanis egyértelműen jelzi, hogy ekkor már biztosan volt épített híd a Körösön. (A korábbi adatoknál nem dönthető el, hogy hídvámról, vagy vásárvámról van-e szó.) A Bánhíd azonos a mai napig ezen a néven nevezett Bánhida városrészszel.³¹²

A Békéstől délre fekvő Csatáron állítólag a Fehér-Körösön híd is vezetett keresztül.³¹³

Csökmőn 1520-ban a vámhelyeket vizsgáló bizottság egy hidat és egy hozzá vezető nagy töltést talált egy közelebről meg nem nevezett, nyáridőben kiszáradó nagy folyón. Ugyanezt a hidat, de már két jól megépített töltéssel említi meg az oklevél Szeghalomnál is, mint az ottani vámszedés alapját.³¹⁴

Dobozon is volt híd, legalábbis 1567–1579 között a törökök hídvámot szedtek itt.³¹⁵

Régészeti módszerekkel sikerült igazolni, hogy a középkori Edeles falu területén áthaladó folyómeder két partját híd kötötte össze a középkorban.³¹⁶

Valószínűleg kisebb hidacsára utalhat az Erdőhegy határjárásában 1394-ben említett Bedepaloya helynév is.³¹⁷ Erdőhegynél a Fehér-Körösön is vezetett át híd, melyet az erdőhegyi nemesek 1507-ben építettek,³¹⁸ és elég soká fenmaradt, hiszen a törökök 1567–1579 között évi 16–17 000 akcse hídvámot szedtek.³¹⁹

Csak régészeti adat van arra, hogy Gerlán, az Ábránfy-család uradalmi központjában, a monostor szigetét híd kötötte össze a településsel.³²⁰

Nem tudjuk pontosan melyek voltak azok a hidak, melyeket a Fehér-Körösön 1528-ban Sadobrich Péter gyulai várnagy elfűrésztetett.³²¹

Gyapjú (Gepiu) határában, az azóta elpusztult Oroszi mellett, a Solmospathaka nevű kis folyócskán 1520-ban ugyancsak volt egy hidacska, noha a patak méretei miatt erre nem volt szükség, hiszen a szekerek bárhol átkelhettek.³²²

Gyulán több híd is volt a késő középkorban, ezekről először 1496-ban értesülünk, amikor Corvin János a gyulai polgárok köteleességévé teszi a hidak rendszeres karban-

³¹⁰ Káldy-Nagy 1982. 61.

³¹¹ DI 23348., Iványi 1905. 115.

³¹² Káldy-Nagy 1982. 148–164., Vö. MRT IV/3. 1/1. lelőhely.

³¹³ Karácsonyi 1896. II. 64. Egyéb adat azonban nem támasztja alá híd létét a Fehér-Körösnek ezen a szakaszán.

³¹⁴ A Sárrét egyik időszakos medréről lehet szó: DI 23346., Iványi 1905. 119.

³¹⁵ Káldy-Nagy 1982. 244.

³¹⁶ MRT IV/3. 8/5, 8/12. lelőhelyek.

³¹⁷ DI 7914.

³¹⁸ Márki 1892. I. 433.

³¹⁹ Káldy-Nagy 1982. 336.

³²⁰ MRT IV/3. 5/7. lelőhely.

³²¹ Veress 1938. 139.

³²² DI 23346., Iványi 1905. 118.

tartását.³²³ Gyulán a törökök is szedtek hídvámat 1567–1579-ben,³²⁴ és 1590-ben Mohamed volt a gyulai hidak felügyelő agája.³²⁵ Evlia Cselebi szerint a várat a külvárosokkal két fahíd kötötte össze, közülük az egyik száz lépés széles volt.³²⁶

Hidas falu neve már 1295-ben előjön Békéstől nyugatra, és a név nyilván attól a hídtól származik, amely itt vezetett át a Hidas-éren, még a múlt század elején is.³²⁷

Hodosnál (Hodiş), a Fekete-Körös egyik mellékfolyóján 1520-ban jó állapotú híd talált a vizsgálóbizottság.³²⁸

Evlia Cselebitől van értesülésünk arról, hogy az 1660-as években Jenő (Ineu) városában egy fahíd volt.³²⁹

Keseháza (Cheşa) mellett, a Fekete-Körös egyik mellékágán 1520-ban jó karban tartott híd említenek.³³⁰

A kisjenői (Chişineu-Criş) híd 1498–1505 között Corvin Jánosé volt, de azt az erdőhegyi nemesek lerombolták. Ugyanakkor lehetett egy másik is, hiszen 1507-ben említik váradi káptalan kisjenői hídját, ahol vámat is szedhetett.³³¹

Köleséren, Szalontától keletre, 1520-ban az összeírás egy jó állapotban lévő nagy híd talált a Köles-ér felett, amelyre azonban szárazság idején nincsen szükség, hiszen a szekerek mellette is átkelhetnek a folyón.³³²

Körösszegnél, (Cheresig) a Sebes-Körösön átvezető híd először 1492-ben említik.³³³ 1520-ban az összeírás már három híd talált itt, közülük az egyik a már korábbról ismert, a másik kettő a szomszédos Apáti határába esett, de ezekről nincsen közelebbi információ, hacsak az nem, hogy jó karban voltak.³³⁴

Remetén (Gyula és Sarkad közt) 1520-ban a Gyepes folyón át vezetett híd, melyet töltéseken lehetett megközelíteni.³³⁵ Valószínűleg ugyanez a híd szerepel a török defterben is, 1567–1579-ben.³³⁶

Sámolykeszi (Şomoşcheş) új birtokosait 1461-ben kötelezte Mátyás király, hogy „a mocsaras helyeken...jó hidakat tartsanak.”³³⁷

Sáros falu az Árpád-korban a mai Miske környékén feküdt. 1177-ben kelt határjárásában a Hodos folyón két híd talált, sajnos ezek helyét nem lehet pontosabban azonosítani.³³⁸

³²³ „pontes consuetos tenere et disiectos restaurare ... tenentur”: *Veress* 1938. 32.

³²⁴ *Káldy-Nagy* 1982. 55.

³²⁵ *Veress* 1938. 438.

³²⁶ *Karácson* 1904. II. 227–228.

³²⁷ *Györffy* 1963. 508., *Huszár* 1822. 42., *MRT IV/3. 1/67.* lelőhely.

³²⁸ *DI 23346., Iványi* 1905. 116.

³²⁹ *Karácson* 1904. I. 27. – Márki Sándor szerint 1651 után több felvonóhíd is volt az egyes városrészek között: *Márki* 1895. II. 101.

³³⁰ *DI 23346., Iványi* 1905. 116.

³³¹ *Márki* 1892. I. 233, 433.

³³² *DI 23346., Iványi* 1905. 117.

³³³ *Haan* 1870. 108.

³³⁴ *DI 23346., Iványi* 1905. 118.

³³⁵ *DI 23346., Iványi* 1905. 117.

³³⁶ *Káldy-Nagy* 1982. 68.

³³⁷ *Márki* 1892. I. 408.

³³⁸ Annyi bizonyos, hogy Zaránd megyében volt, és így nem lehet azonos a Várad melletti, Bihar megyei Micskével (Mişca). *DI 30751., Csánki* 1890. 743.

Lehet, hogy az 1397-ben Sima és Mezőtúr között említett Menushydzegh nevű hely is egy rövidebb ideig létező hídra utal.³³⁹ Ezen a területen ugyanis több esetben³⁴⁰ örökítették meg a források vízi átkelést, de hídról sohasem esik szó.

Szabolcson (Sábolciu, Telegd mellett) 1520-ban a vámszedési jog igazolására egy kicsiny hidat építettek a hozzá tartozó feltöltéssel két kis patak fölé szükségtelenül, hiszen a szekerek minden nehézség nélkül át tudtak kelni ezeken a patakokon.

Szarvason a töröknek 1567–1579 között évi 80000 akcse hídvám jövedelme volt,³⁴¹ és a híd állt 1673–74-ben és 1683-ban, sőt még 1722-ben is emlékeztek, hogy a török időkben a szarvasi híd két lába a túri határba esett.³⁴²

Széplakon (Suplacu de Tinca) a Fekete-Körösön 1520-ban jó állapotú híd volt.³⁴³

Tamáshida (Târnașda) fontos átkelőhely a Fekete-Körösön. Már 1241-ben volt itt híd, Rogerius szerint.³⁴⁴ 1520-ban a vámhelyeket vizsgáló bizottság tagjai saját szemükkel arról győződhetek meg, hogy Tamáshida területén a Fekete-Körösön egy jó állapotú, nagy híd van és mind a két végén feltöltés vezet hozzá.³⁴⁵ A híd még a török korban is állt: 1567–1579 között a hídvám bevétele évi 8000 akcse körül mozgott.³⁴⁶ Ugyanakkor 1584-ben az erdélyiek panaszozzák, hogy a török hidat csináltat Tamáshidánál, és megkísérik rávenni, hogy bontassa el.³⁴⁷

A Zaránd megyei Vadász (Vinatori) hídja már 1461-ben megvolt, és hiába rombolták le a környékbeli nemesek, újjáépítették, hiszen 1567–1579 között a hídvám jövedelme évente átlagosan 2500 akcse lehetett.³⁴⁸

Váradon a Sebes-Körösön az Árpád-korban csak rév volt, a folyó mellékágain azonban több kisebb hidacska létezett, mint azt az 1520-beli összeírásból megtudhatjuk.³⁴⁹ Tudunk viszont arról, hogy 1562-ben a király hídpítéshez szükséges faanyagot küldött Váradra.³⁵⁰ Nem valószínű, hogy az ebből készült híd azonos lenne azzal a felvonóhíddal, amit Evlia Cselebi 1660-ban látott, és a külvárosba vezetett.³⁵¹

Váriban 1529-ben említenek hidat, melyet a jobbágyok felszedtek, és így az ellenség nem jöhetett be a faluba.³⁵²

Valószínűleg nem volt valóságos híd 1495-ben Varsándnál a Fehér-Körösön, csak legfeljebb komp vagy kiépített gázló, hiszen az oklevél a pons seu vadum kifejezést használja.³⁵³

³³⁹ „ad fluvium Keres ad locum Menushydzegh appellatum”: Haan–Zsilinszky 1877. 16.

³⁴⁰ 1500-ban pl. állatokat úsztattak át (DI 20973), vö. továbbá a révnél frottakkal!

³⁴¹ Káldy-Nagy 1982. 253.

³⁴² Haan–Zsilinszky 1877. 243, 245, 260. – 1683-ban Apafi Mihály kelt át rajta (Karácsonyi 1896. II. 237), 1686-ban a keresztény csapatok égették fel a palánkkal együtt (Scherer 1938. I. 250).

³⁴³ DI 23346., Iványi 1905. 116.

³⁴⁴ Szabó 1861. 37.

³⁴⁵ DI 23346., Iványi 1905. 116–117.

³⁴⁶ Káldy-Nagy 1982. 383.

³⁴⁷ Veress 1938. 437.

³⁴⁸ Márki 1892. I. 251., Káldy-Nagy 1982. 392.

³⁴⁹ „pontes parvos”: DI 23348., Iványi 1905. 114.

³⁵⁰ Veress 1938. 357.

³⁵¹ Karácson 1904. II. 233.

³⁵² Veress 1938. 153.

³⁵³ Haan–Zsilinszky 1877. 113.

Vásárhelyen, (Odorhei) Nagyváradtól keletre, 1520-ban kezdtek egy kis hidacska építeni egy kisebb patakon, holott arra semmi szükség nem volt, hacsak az nem, hogy vámot szedjenek ott. Ennek további sorsáról semmit nem tudunk.³⁵⁴

Vésztőn már 1357-ben említést tesznek hídról, melynek haszna, azaz vámja az Ábránfy családot illette.³⁵⁵

Kutak:

Az ivóvíz nyerésére eleinte kétségkívül maguk a folyóvizek szolgálták,³⁵⁶ de a Körösök középső folyásának vidékéről már a népvándorlás korától kezdve egyre több – régészeti – adatunk van a kutak használatára.³⁵⁷ Az írott forrásokban azonban csak viszonylag későn bukkannak fel a kutakra vonatkozó adatok, és akkor is csak másodlagos formában, helység-, vagy helynevekben, továbbá jól körülhatárolható régiókban. A legtöbb kútra utaló helynév, többnyire településnév értelemszerűen a Maros törmelék-kúpján, az úgynevezett Mezőségben bukkannak fel, ahol élővíz egyáltalán nem volt, és – érdekes módon – a Mezőség keleti, a Körös felé lejtő peremén. Az utóbbi jelenségnek bizonyára nyomós oka lehetett, de magyarázatát nem tudjuk.³⁵⁸ 1394-ben „egy régi kút” fordul elő Királyi határában, és egy másik, hasonlóképpen régi kút a Horgaseer közepén.³⁵⁹ Ez arra utal, hogy legkönnyebben a kiszáradt pleisztocén folyómedrek fenekén ásott kutakban lehetett vízhez jutni. 1418-ban ugyancsak Zaránd megyében Peterkutha másnéven Zannayzantas, Abzakutha, Erdevkut helységnevekkel találkozunk a gyulai uradalom zarándi részein, közelebbről egyelőre meg nem határozható helyen.³⁶⁰ 1510-ben jön elő először Csabától keletre a Tholwaykwtha helynév, melyet 1214-ben még csak Tolvajnak neveztek.³⁶¹ Orosháza mellett volt az a Gelerdkwthathalek, melyet 1512-ben említenek ezen a néven, és minden bizonnyal azonos a korábban Gellértegyházának nevezett településsel.³⁶² 1525-ben Csaba határjárásában Kwthfelewthwalo Kettheshalom, Custoskwthafelde és Soskwthhath helynevek fordulnak elő, melyek ásott kutakra utalnak.³⁶³ További adataink nincsenek egészen az 1660-as évekig, amikor Evlia Cselebi azt írja, hogy „A Körös folyó vize nem igen dicséretes, mert ha valaki folyton abból iszik, akkor a torkán golyva keletkezik, azért többnyire kútvizet isznak.” Váradon például hét „csorgó” is volt ebben az időben.³⁶⁴

³⁵⁴ DI 23348., *Iványi* 1905. 114.

³⁵⁵ DI 4913.

³⁵⁶ Állatoknak a Körösökön való itatására is csak egyetlen középkori adatot ismerek: *Karácsonyi* 1896. II. 78.

³⁵⁷ A szarmata kortól kezdve az Árpád-korig egyre több ásatáson kerülnek elő ásott kutak. Vö. MRT IV/3. 2/480. lelőhely, továbbá MRT IV/2. 3/6, 3/170, 4/133. lelőhelyeken, utóbbiak közöletlenek.

³⁵⁸ A -kút összetételű helynevek összeállítását lásd *Blazovich László: A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. Békéscsaba–Szeged, 1985. 23, 29.*

³⁵⁹ „circa quendam puteum antiquum”: DI 7914., *Haan–Zsilinszky* 1877. 57. Királyi Székudvar (Socodor) és Simánd (Simand) között feküdt: *Csánki* 1890. 736.

³⁶⁰ *Veress* 1938. 10.

³⁶¹ *Györffy* 1963. 514., *Veress* 1938. 57.

³⁶² DI 22283., *Karácsonyi* 1896. II. 120–121.

³⁶³ DI 31048.

³⁶⁴ *Karácson* 1904. II. 234, 236.

Malmok:

A középkorban a folyóvizek hasznosításának egyik legelterjedtebb formája volt a vízimalom. Ismereteink szerint a Körösök vidékén századról-századra szaporodtak a vízimalmok, mígnem a XVI. század közepén már gyakorlatilag minden településen megtalálható volt, sok helyen nem is egy. Ezek felépítéséről, műszaki állapotáról nincsenek adatok, de aligha különbözhetek az ország más részein a XVI–XVII. században működött hasonló szerkezetektől.³⁶⁵ Főképpen lisztelő malmok lehettek, de a XVI. század közepétől kezdve és a török korban egyre több a kettős funkciójú, azaz őrlő és kallómalom. A szórványos adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a legtöbb helyen a folyót teljesen elrekesztették keresztgáttal, és a keskeny átereszen kiömlő vízzel hajtották a kereket.³⁶⁶ Néhány esetben az is előfordult, hogy külön malomcsatornát ástak. A források szerint érdekes módon a legtöbb vízimalom a folyók és oldalágaik síksági szakaszára települt, egyetlen adat sincs vízimalmokra a hegyvidéki szakaszon, és alig ismerünk a Hármás-Körös partvidékén is.³⁶⁷ Néhány esetben tudunk a malomgátak okozta árvizekről, illetve aszályokról (pl. Gerla, Gyulavári), de úgy tűnik, ez a probléma lényegesen kisebb lehetett, mint a XVIII–XIX. században. Ismeretes, hogy már 1751-ben hoztak törvényt a malomgátak kötelező eltávolításáról, de Huszár Mátyás 1823-ban elkészült jelentésében még mindig a malomgátakat és a folyóba dőlt fatörzseket tekintette az árvizek legfőbb okának.³⁶⁸ A kevés fennmaradt adat alapján meglehet, hogy a középkorban nagyobb gondot viseltek a malomgátak és -csatornák karbantartására.

Noha ebben a tanulmányban csak a vízimalmokról eshet szó, nem hallgathatjuk el azt a néhány ismert középkori adatot, mely szárazmalomra vonatkozik: 1449-ben a mai Füzesgyarmat határába eső Pazman³⁶⁹ faluban említenek „molendinarem (sic!) aridam, vulgo Zarazmalom dictam”.³⁷⁰ A másik adat szerint a gyulai várban három, meglehetősen rossz állapotban lévő szárazmalom állt, és csak kettőnek voltak meg a kövei.³⁷¹ Evlia Cselebi szerint az 1660-as években Váradon három szárazmalom, Jenő várában pedig egy „lőhúzó malom” volt.³⁷² Szélmalomra nincsen középkori adatunk. Az alábbiakban tehát csak a Körösök völgyéből ismert középkori vízimalmok adatait ismertetem.³⁷³

³⁶⁵ Pongrácz Pál: Régi maloméptészet. Budapest, 1967. 57–104.

³⁶⁶ Erre azokból az adatokból következtethetünk, amikor a malomgátak megemlése, vagy – később – már pusztá létük is árvizeket okozott a felettük lévő folyószakaszokon.

³⁶⁷ Ez a jelenség még a múlt században is érvényes volt, amikor a Fehér-Körösön Butyin (Buteni) és Pél (Pilu) között 15 malom működött, melyeket a frissen ássott József nádor malomcsatornára (Canalul Morilor) helyeztek át. (Korbély 1916. 204.)

³⁶⁸ Gallacz 1896. 203 skk.

³⁶⁹ MRT IV/1. 88.

³⁷⁰ Haan 1870. 64.

³⁷¹ Veress 1938. 76.

³⁷² Karácson 1904. I. 26, II. 233.

³⁷³ A gyulai malmokról Kiss Anikó írt tanulmányt: A gyulai várbirtok malmainak története. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5 (1978) 269–287.

Alabiánál, Gyulától Ny-ra, a Fehér-Körösön 1527-ben említenek malmot, melyet az Ábránfyak ekkor – saját gerlai malmuk gátjait jogtalanul megemelve – tönkretettek.³⁷⁴ A malom jövedelme 1561-ben a gyulai váré volt.³⁷⁵

Antnál, a Fekete-Körösön 1567-ben és 1579-ben állt malom 1 házzal és négy kerékkal.³⁷⁶

Baj (Boiu) faluban már 1283-ban volt malom,³⁷⁷ és egy 1504-beli adatból tudjuk meg, hogy ez a Fekete Keres folyón állt.³⁷⁸ A török defter szerint 1567-ben 5 kerékel és kalapáccsal működött.

A Békésen állt középkori malmokra az első adat 1525-ből származik, amikor a gyulai uradalom jövedelmeinek összeírásakor megemlíti, hogy Békésen két malom van, az egyiket hatoss-nak nevezik, és van kylew-je is, a másik pedig Szent Pál-ról van elnevezve, nyilván azért, mert a város azonos nevű részében fekszik.³⁷⁹ Nem kétséges, hogy a hatos név viszont a benne működő kövek számára utal. Ugyanebben az évben, a gyulai uradalom Szent György-napi adójegyzékében Békésen Malomzegwczza szerepel.³⁸⁰ Ez nemcsak azt jelenti, hogy a malom már régóta állhatott, hiszen utcát is neveztek el róla, hanem a helyét is meghatározza: a Malomszeg, Malomvég nevű városrész a Fehér-Körös keleti partján, a mai főtértől délre esett. 1559-ben két malmának összesen 9 köve volt, egy évvel később pedig már tíz.³⁸¹ A malom karbantartása a déteriék kötelessége volt.³⁸²

A békési malmokról a legrészletesebb leírást az 1567. és 1579. évi török adóösszeírásokban találjuk. Érdemes ezért szó szerint idézni Káldy-Nagy Gyula fordítását: „Az említett malmok egy gáton, két egymással szemközti házban vannak. A Körös folyón levő, a nevezett malmokhoz tartozó sziget, amely a közüti megy és a túlsó oldalán levő, a malmokhoz tartozó üres hely, mely a kertekig megy és a malmokhoz tartozó halászhelyekkel, melyek régóta a nevezett malmokhoz tartoznak...”³⁸³ Bizonyos, hogy a malmok, ha nem is teljes épségben, de megérték a török kor végét. (1573. évi kirablásuk³⁸⁴ csak közjáték lehetett.) Az 1883-ban készült kataszteri térképen még fel lehet ismerni a duzzasztás révén kialakult malomtő helyét, és a határoló gátakat.³⁸⁵

Csak közvetett adat van malomra Bélmegyeren. Nevezetesen 1370-ben egyik vízfolyását Malomeer-nek nevezték.³⁸⁶

³⁷⁴ Veress 1938. 95. Ugyanez a panasz két évvel később is: Haan 1870. 149.

³⁷⁵ Veress 1938. 349.

³⁷⁶ Káldy-Nagy 1982. 67.

³⁷⁷ Györffy 1963. 597.

³⁷⁸ DI 21267. A mai falu ugyanis a Gyepes partjára települt.

³⁷⁹ Veress 1938. 87.

³⁸⁰ Veress 1938. 92.

³⁸¹ Veress 1938. 288, 320., Maksay 1959. 793.

³⁸² Maksay 1959. 791.

³⁸³ Káldy-Nagy 1982. 163.

³⁸⁴ Scherer 1938. I. 239.

³⁸⁵ Békés megyei kataszteri térképek a gyulai levéltárban: BmK 113/104. Lásd még részletesebben: MRT IV/3. 1/224. lelőhely.

³⁸⁶ DI 36825.

Bethlenősi (a Fehér-Körös mellett Zaránd megyében) malma a Neczpály családé volt, de még 1579-ben is Bertalan Farkas malmának nevezi a török defter. Két kereke az év felében dolgozott.³⁸⁷

Nem tudjuk, hol volt a Byrofoka, amelyen 1525-ben ugyancsak állt egy malom. Valószínűleg Gyula környékén lehetett.³⁸⁸

A Zaránd megyei Bökényben (Kisjenőnél ÉNy-ra) először 1326-ban említene két malmot, 1484-ben egyet, 1567–1579-ben pedig egy négykerékű malom volt egy romos épületben.³⁸⁹

1429-ben Chegedzagh-en, a Fekete-Körös mellett is legalább két malom volt. Ezek közül egy négy kerékkel és kalapáccsal még 1579-ben is működött.³⁹⁰

A Fehér-Körös egyik nagyobb déli mellékfolyóján, a Csiger-patakon, közelebből meg nem határozott helyen 1331-ben volt malom.³⁹¹

A Csolt melletti malmot először 1383-ban említik, és ez Torma I. szerint azonos lehet a mágori malommal.³⁹²

Csökmőn 1496-ban a Csáky családnak volt részjövendele az ottani malomból.³⁹³

Doboz határába esett 1511-ben a gyulai plébános egyik malma, mely a Fok nevű vízen volt. 1525-ben Dobazkoezy is malmos hely volt.³⁹⁴ Csak a helynévből következtethetünk arra, hogy a két Doboz között állt, és nem dönthető el, hogy új malomról van-e szó, vagy a két másik valamelyikéről. A dobozi (Alsódoboz) malmot csak 1559-ben említik.³⁹⁵ Valószínűleg ugyanezt a malmot jelenti a török defterbe 1567-ben és 1579-ben Kisdobos helységénél felvett „Kerecsén László malmai”, egy házzal 5 kerékkel és kalapáccsal.³⁹⁶

Erdőhegyen két malom is volt, és 1567-ben háromkerékű romos, 1579-ben négykerékű, kalapácsos malom állt.³⁹⁷

Nem sokkal 1418 előtt építtette Maróthi János a Zaránd megyei Faydason, a Fehér-Körösön a malmait, mint azt az oklevél külön megemlíti.³⁹⁸ 1567–1579 között 3 kereke volt.³⁹⁹ A kislejtési Nagyéren 1522-ben több malom is volt.⁴⁰⁰

A Zaránd megyei Feltelek (Kisjenőnél ÉK-re) malma is állt már a 16. század közepén, noha adatunk csak 1567–1579 közötti időről van rá: ekkor 5 kereke és kalapácsa volt. 1579-ben már romos.⁴⁰¹

³⁸⁷ Márki 1892. I. 426., Káldy-Nagy 1982. 360.

³⁸⁸ Veress 1938. 88.

³⁸⁹ Márki 1892. I. 426., Káldy-Nagy 1982. 338.

³⁹⁰ Haan–Zsilinszky 1877. 42., Káldy-Nagy 1982. 64. Chegedzagh Kisjenőnél (Chişineu-Criş) északra eshetett.

³⁹¹ Márki 1892. I. 426.

³⁹² Haan 1870. 33., MRT IV/1. 200.

³⁹³ Csáky oklt. VI. 483–489.

³⁹⁴ Veress 1938. 88.

³⁹⁵ Veress 1938. 296.

³⁹⁶ Káldy-Nagy 1982. 244.

³⁹⁷ Márki 1892. I. 426., Káldy-Nagy 1982. 336.

³⁹⁸ DI 10711., Haan 1870. 47. Nem tudni hányat, de a többes szám nyilvánvaló. Lehet persze, hogy Maróthi János már eleve a sajtójának hirdette azt a malmot is, melynek építésétől éppen ebben az oklevélben Maysa-i Lőrincet tiltotta.

³⁹⁹ Káldy-Nagy 1982. 312.

⁴⁰⁰ Márki 1892. I. 427.

⁴⁰¹ Káldy-Nagy 1982. 325.

A Bihar megyei Fugyi (Oșorheiu) határjárásában 1414-ben említ az oklevél elhagyott malomhelyet.⁴⁰²

A Gerla melletti két malmot 1383-ban említik először.⁴⁰³ Közülük az egyik, mely 1458-ban Gerla-i Ábrahám fia Lászlóé volt, három kerékre járt, és 13 aranyforintot ért.⁴⁰⁴ 1528-ban hallunk ismét a malmokról: György brandenburgi őgróf tett panaszt, hogy az Ábránfyak Gerlán, a Körös folyón lévő malmuk töltéseit a régiek mellett anynyira megemelték, hogy az ő három malmát Alabiánál, Várinál és Gyulán megfojtották, és azok nem működnek.⁴⁰⁵ A török adóösszeírások szerint malma, mely állt 1 ház-ból, három kőből, 1579-ben még működött.⁴⁰⁶

Fekete-Gyarmaton (Iermata Neagra) a Dóczy családnak volt malma 1483-1486 között.⁴⁰⁷

Gyulán már 1404-ben több malom is volt,⁴⁰⁸ de ekkor még nincs róluk konkrét adat. 1496-ban a gyulai polgárok kötelessége volt a malomgátak („clausuram vulgariter gaad vocatis”) és a malomcsatornák karbantartása.⁴⁰⁹ 1511-ben két szombati (sabbatalis) malom, egy 5 kerékű (kövű) a Fehér-Körösön, és egy harmadik a Fok nevű vizen állt. Ezek a várhoz tartoztak. Volt továbbá a gyulai plébánosnak két malma: az egyik három kővel a Fekete-Körösön, a másik pedig a Fok nevű vizen, de Doboz határában. Mindezen malmok gátjait, csatornáit (aggerum sive aqueductum) a gyulai uradalom és a plébános környékbeli falvakban lakó (Doboz, Szanna, Krakkó, Újfalú, Gyula, Békés, Szenbenedek, Györke) jobbágyai kötelesek karban tartani, tisztítani és újra feltölteni, ahogy a szükség kívánja. Amennyiben ezt elmulasztják, tíz dénár bírságot fizetnek. Mindez – az oklevél szerint – már az elődök okleveleiben is így szerepelt.⁴¹⁰ Mindenesetre szükség lehetett az ilyen kötelezettségek rögzítésére, mert 1518-ban a plébános egyik malma (nem tudni melyik) renoválásra szorult.⁴¹¹ 1519-ben a gyulai uradalom malmaiból származó bevétel 368 forint és 55 dénár volt.⁴¹² 1525-ben az uradalomnak csak egy malmát említi az urbárium, ennek azonban kölyűje is volt. A vár körül fekvő négy kis falucska (Szélhalom, Izsák, Turgony, Félszer) lakóinak volt a kötelessége a várból a malomba illetve onnan vissza szállítani.⁴¹³ 1524–25-ben a malom jövedelme 313, 1527-ben 104 forint volt.⁴¹⁴ 1528-ban viszont az árvíz miatt nem tudott működni.⁴¹⁵ Ugyanebben az évben az egyik malom – megint nem tudjuk melyik – jövedelme a

⁴⁰² Mályusz–Borsa 1994. No. 354.

⁴⁰³ Haan 1870. 33.

⁴⁰⁴ DI 74602.

⁴⁰⁵ Haan 1870. 149–150.

⁴⁰⁶ Káldy-Nagy 1982. 215–217.

⁴⁰⁷ Márki 1892. I. 231, 426.

⁴⁰⁸ Veress 1938. 8.

⁴⁰⁹ Veress 1938. 32.

⁴¹⁰ Veress 1938. 61. A szombati malom azt jelentette, hogy a malom jövedelmét a plébános csak szombati napokon élvezte.

⁴¹¹ Veress 1938. 67.

⁴¹² Veress 1938. 74.

⁴¹³ „cum suo kylew vulgo sthamp”: Veress 1938. 87, 89.

⁴¹⁴ Sajnos nem tudni, melyiké: Veress 1938. 98–99.

⁴¹⁵ Veress 1938. 109.

gyulai ferenceseket illette.⁴¹⁶ Az uradalmi molnár jelentős és jövedelmező tisztség lehetett, hiszen 1529-ben két gyulai polgár kérte azt bizonyos díjtalanul végzett szolgálataikért.⁴¹⁷ 1561-ben a Körösön négy kövű malom állt, ezt hívták Nagh malom-nak, míg a másik két kövel dolgozott, és ez volt a Fok malom. Ezek tartoztak a gyulai vár alá.⁴¹⁸ (Vö. az 1511. évi adatokkal.) A török defterek szerint 1567-ben és 1579-ben már csak egy malom volt a Körösön a vár közelében, és ez két kerékkel működött.⁴¹⁹ Az 1660-as években Evlia Cselebi viszont ismét több vízimalmot látott.⁴²⁰

A Csongrád megyei Halász mellett már 1261-ben volt malomhely a Hármaskörösön.⁴²¹

Halmágy (Halmagiu) malma volt a legutolsó a Fehér-Körös medencéjében felfelé, de ezt is csak 1652-től ismerjük.⁴²²

Harsánynál (valószínűleg a Sebes-Körös melletti Kis- és Nagyharsányról van szó) 1588-ban említenek malmot, melyet a gyulai bég elfoglalt, a malomköveket a vízbe dobatta és vasait is elvitte.⁴²³

Hodos (Hodiş) mellett, a Fekete-Körös egyik mellékfolyóján már 1326-ban volt malom.⁴²⁴

1329-ben említik először az Iregdi malmot, ami elég nagy, 4 kerekű volt. Az egyes kerekekből származó jövedelmeket Ugrai Danela fiai egymás között osztották fel úgy, hogy a felső, vagyis első kerék jövedelmét három részre osztották, a további három kerék hasznát pedig egyenként élvezték. 1389-ben a Peterd-i malommal szemben is volt egy malomépitésre alkalmas hely a (Sebes-) Körösön, ásott csatornával. Ezt Wgra-i Lukács oly feltétellel adta Peterd-i Lászlónak, hogy a malom gátjait (clausuras) közösen fogják fenntartani, és malomépitésre több csatorna nem átható.⁴²⁵ Mindez azt jelenti, hogy a malmok számára a folyó egy részét ásott csatornával elterelték, és gátakkal felduzzasztották.

Kisjenő (Chişineu-Criş) malma 1567–1579 között négy kerékkel és kalapáccsal működött.⁴²⁶

⁴¹⁶ Veress 1938. 139.

⁴¹⁷ Veress 1938. 148.

⁴¹⁸ Veress 1938. 347.

⁴¹⁹ Káldy-Nagy 1982. 55.

⁴²⁰ Karácson 1904. II. 234.

⁴²¹ Györffy 1963. 896.

⁴²² Márki 1895. II. 258.

⁴²³ MRT IV/1. 124–125., Haan–Zsilinszky 1877. 194., Scherer 1938. I. 241.

⁴²⁴ Györffy 1963. 625.

⁴²⁵ DI 7521., Mályusz 1951. No. 1137. Györffy Gy. és nyomában Torma I. úgy vélik, hogy a két forrás ugyanazon malomról szól. Ez azonban nem teljesen problémamentes, hiszen feltételezi azt, hogy az 1329-ben négy kövű malom 1389-re semmivé lett, csak a csatornája maradt meg. Az oklevél ugyanis: „quendam locum pro molendino aptum cum canali” kitéltet használ. Lehetséges persze, hogy elpusztult, és csak a csatornája maradt meg, de figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy Iregd nem a Sebes-Körös partján, hanem annak egyik oldalága mellett települt. Az is lehetséges továbbá, hogy Peterdnél a Körösön egymással szemben két malom is volt, melyek 1329-ben még egy, 1389-ben viszont már két településhez tartoztak. Vö. Györffy 1963. 680–1., MRT IV/1. 1/7–8. és 1/40. lelőhelyek.

⁴²⁶ Káldy-Nagy 1982. 335.

Köleséren (Nagyszalontától Ny-ra) minden bizonnyal az azonos nevű folyóvízre települt nem sokkal 1579 előtt egy malom.⁴²⁷

Körösszegen (Cheresig) 1496-ban a Csáky családnak volt részjöveldelme az ottani malomból.⁴²⁸

1350-ben a Vésztő melletti Mágornál a (Sebes-) Körös folyón (fluvius Crisii) volt malom.⁴²⁹

Gyulavarsándtól északra volt Mártontelek, más néven Kemény, ahol már 1320-ban két kerékre járó malom volt, az oklevél szerint a Fekete Körösön.⁴³⁰ Minden bizonnyal ez az a malom, amely még 1579-ben is 4 kerékkel működött.⁴³¹

Megyer, vagy Boros-Megyer, ma Pankota (Píncota) része, malmát már 1214-ben említik, és ez valószínűleg a Fehér-Körös egy déli mellékfolyóján állhatott.⁴³²

1451-ben Mezewgyan mellett is volt malom.⁴³³

Micskén (Váradtól ÉNy-ra) már 1214-ben két malom is volt (Chemma és Chentud), előbbinek külön ásott árkát is említik.⁴³⁴

Lehetséges, hogy malomra, vagy molnárra utal az 1479-ből ismert Myhomolnahalma helynév, amely Ladány és Tarcsa határán, a Sebes-Körös partján ma is álló Mihályhalmot jelenti.⁴³⁵

Nadab határában 1497–1520 között több malomról, 1567–1579 között pedig egy négykerékű malomról tudunk.⁴³⁶

Nadányban (Körösladány) csak a XVII. századból van adatunk malomra.⁴³⁷

Nagyváradon egy Almos nevű malomról tudunk 1374-ből.⁴³⁸

Egyetlen említés van csak a Gyoma és Endrőd között létezett nyárszegi malomról, 1528-ból.⁴³⁹

Okány faluban 1458-ban említenek először malmot a Körösön, de az oklevélben szó van egy másik megépítéséről is a Körös egyik mellékágán (in rywulo seu ramo dicti Crisii wlgo fok). Ezt Okan-i Mátyás és Henczhyda-i Miklós közösen végeznék úgy, hogy mindkét fél jobbágysai egyenlő mértékben vesznek részt benne, de a költségek 2/3 részét Miklós, 1/3 részét pedig Mátyás viselné, és a jövedelmeket is ilyen arányban kell megosztani. Miklós köteles továbbá a Mátyás kúriájához szükséges gabonát a tized levonása nélkül megőrölni.⁴⁴⁰

⁴²⁷ Korábbi adat ugyanis nincs rá: *Káldy-Nagy* 1982. 73.

⁴²⁸ Csáky okl. I/1. 483-489.

⁴²⁹ DI 30299., *Haan* 1870. 22., MRT IV/1. 182.

⁴³⁰ *Györffy* 1963. 631. – Más adat szerint a falu a Gyepes partján települt: *Huszár* 1822. 44.

⁴³¹ *Káldy-Nagy* 1982. 62.

⁴³² *Márki* 1892. I. 240.

⁴³³ DI 14440.

⁴³⁴ *Györffy* 1963. 643.

⁴³⁵ DI 74621., MRT IV/3. 8/57. lelőhely.

⁴³⁶ *Márki* 1892. I. 242, 426., *Káldy-Nagy* 1982. 357.

⁴³⁷ MRT IV/1. 120.

⁴³⁸ *Jakó* 1940. 384.

⁴³⁹ *Veress* 1938. 88., MRT IV/2. 277.

⁴⁴⁰ DI 15261. Az oklevél közösen említi Okányt és Zsadányt, így tehát nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy az építendő malom melyik falu határában lett volna. Tény azonban, hogy Okányban ekkor már volt egy malom.

Gyula környékén lehetett az Oekeoroerwen nevű víz, melyen 1525-ben malom működött.⁴⁴¹ Sajnos nem tudjuk azonosítani, noha Gyulától északra ma is ismert az Ökörjárás nevű határrész, múlt századi térképről pedig azt tudjuk, hogy a Fekete-Körös Gyula és Sarkad közti szakasza különösen bővelkedett örvényekben.⁴⁴²

Püspökínél (Csabától K-re, a Fehér-Körös mellett) már 1261-ben volt malom.⁴⁴³ 1415-ben helyszíni bejárással állapították meg hollétét: eszerint Pysky possessio a Fehér-Körös keleti partján terül el, ugyanakkor a Béla király oklevelében említett malom cölöpjeit nem találták meg, de Vesze mellett valóban van olyan alkalmas hely, ahol lehetett malom.⁴⁴⁴ Minden bizonnyal ugyanezt a helyet hívták 1822-ben Tuska hátnak, és könnyen lehetséges, hogy ugyanazon a térképen, tőle keletre, a Fehér-Körös mellett olvasható Romlott malom felirat az Árpád-kor óta fennállt malom helyét is jelzi.⁴⁴⁵

Remeténél (Sarkadtól DK-re) 1579-ben említenek először egy háromkerékű malmot. Valószínűleg a törökök hozták létre, és mint ilyen, vidékünkön az egyetlen.⁴⁴⁶

A Miske környékére lokalizálható Sáros határában már az 1177-ben kelt határjáró oklevél említi egy malmot a Hodos folyón.⁴⁴⁷ Sajnos sem a faluhelyet, sem a folyót nem tudtuk pontosabban azonosítani.

Sarkad és Ant között, a Fekete Körösön, közelebből meg nem jelölt helyen Mezőgyáni Máté 1496-ban két malmot is építtetett. Közülük az egyik elárasztotta a gyulai uradalom gázlóját és kiszárította a Váriban lévő erdeit, a másik pedig ugyancsak egy gázlót tett tönkre, továbbá a halászatban is kárt okozott.⁴⁴⁸

A Zaránd megyei Somos faluban (Zarándtól ÉNy-ra) 1567–1579 között háromkerékű malom működött.⁴⁴⁹

Szeghalomban már 1258-ban volt malomhely (locus molendini).⁴⁵⁰ 1496-ban pedig a Csáky családnak volt részjövendelme az ottani malomból.⁴⁵¹

1478-ban a Zaránd megyei Zekwduar (Socodor) faluban is volt malom, minden bizonnyal a Fehér-Körösön.⁴⁵² A Czecey és a Veér családnak külön malma volt itt.⁴⁵³ 1482-ben a település egyik utcájának neve: Malomwca.⁴⁵⁴ 1567–1579 között 3 kerékkel működött.⁴⁵⁵

⁴⁴¹ Veress 1938. 88.

⁴⁴² Huszár 1822. 43.

⁴⁴³ „villa Pispuky... cum omnibus condicionariis et loco molendini iuxta Crisium Album”: Györffy 1963. 512., MRT IV/3. 5/5. és 2/307. lelőhelyek.

⁴⁴⁴ Df 210631., Karácsonyi 1896. II. 272.

⁴⁴⁵ Huszár 1822. 42. Nem állítva természetesen azt, hogy a malom mindvégig folyamatosan működött volna.

⁴⁴⁶ Káldy-Nagy 1982. 68. Az 1567. évi defterben még nem szerepel. Persze lehetséges, hogy korábbi, középkori malmot újítottak fel a törökök. (Lásd alább.)

⁴⁴⁷ DI 30751., Csánki 1890. 743.

⁴⁴⁸ Veress 1938. 54. A malmok helye talán azonos lehet a múlt századi térképen két helyen is ábrázolt malomhelyekkel: Malom, illetve Kis Malom Fok és Nagy Malom Fok. Huszár 1822. 43.

⁴⁴⁹ Káldy-Nagy 1982. 356.

⁴⁵⁰ Györffy 1963. 513.

⁴⁵¹ Csáky okl. I/1. 483–489., MRT IV/1. 160.

⁴⁵² DI 18012.

⁴⁵³ Márki 1892. I. 426.

⁴⁵⁴ DI 86703.

⁴⁵⁵ Káldy-Nagy 1982. 321.

Szineke (Zaránd megye) malma 1567-ben romos volt, 1579-ben viszont három keréssel dolgozott.⁴⁵⁶

Szóllós (Seleuş, Váradtól DK-re) malmáról, mely a falu közepén, a Hájó folyón állt, 1288-ban hallunk először. 1291 előtt a malmot a kunok felégették, a helyreállításához a malomkövek és a vasak 1 unciába kerültek, a faszerkezet helyreállításáért pedig egy és negyed márkát kellett fizetni.⁴⁵⁷

Talpas (Talpoş) malmáról 1567-től van tudomásunk, és noha 1573-ban az erdélyiek felgyújtották, 1579-ben is fennállt négy keréssel és kalapáccsal.⁴⁵⁸

Tamás falu (Kisjenőtől ÉNy-ra) határában a török defterek szerint négy kerékre járó, kalapáccsal is ellátott malom volt.⁴⁵⁹

Tamáshida (Tămaşda) határában Buda Miklós malma állt, és 1567-ben négy kereke és kalapácsa volt, 1579-ben viszont már csak három kerék működött. Lehet, hogy az 1573. évi erdélyi „predálás” okán.⁴⁶⁰

A (körös)tarcsai malmot 1467-ben közvetve említik, amikor az Ábránfyak panaszták, hogy Maróthi Mátyus emberei a Tharcha-i malomból hazafelé tartó négy szekérüket és az azokat húzó 24 ökröt elvették.⁴⁶¹

Telegden (Tileagd) már 1256-ban volt egy malom, de két másik malomhelyet is megemlítenek, amely vagy elpusztult malmokra, vagy építésre alkalmas helyekre egyaránt utalhat.⁴⁶² Nem tudni, melyikkel lehet azonos az 1561-ben említett Isthwan pap molna.⁴⁶³

A telki két malom Sikula (Sicula) és Jenő (Ineu) között állt a Fehér-Körösön, közülük az egyik 1641-ben elég rossz állapotban volt. Új „szelepet” kellett volna rá építeni, hogy „ki ne hányja a víz”, noha a malomházat és a gátat már megcsináltatták, és új követ is vettek hozzá.⁴⁶⁴

Vadászon (Vinatori) a Fekete-Körös egyik déli fattyúága, a Leveles patak partján már 1214-ben két malom volt.⁴⁶⁵

A Váriban lévő malomról először 1528-ban azzal kapcsolatosan olvashatunk, hogy az Ábránfyak Gerlán úgy megemeltették saját malmuk gátjait, hogy a vizet idáig viszszaduzzasztották, és a malmot tönkretették.⁴⁶⁶ Ekkor már úgy említik, hogy kölyűje is van. Ennek jövedelme ekkor 2 forint volt.⁴⁶⁷ 1559-ben három köve volt.⁴⁶⁸ A török hódoltság idején 1579-ig biztosan működött: gátak, 1 ház és három kerék, kalapáccsal tartozott hozzá.⁴⁶⁹

⁴⁵⁶ Káldy-Nagy 1982. 361.

⁴⁵⁷ Györffy 1963. 673.

⁴⁵⁸ Káldy-Nagy 1982. 307., Scherer 1938. I. 239.

⁴⁵⁹ Káldy-Nagy 1982. 332.

⁴⁶⁰ Káldy-Nagy 1982. 383., Scherer 1938. I. 239.

⁴⁶¹ DI 16555. Vö. MRT IV/3. 8/75. lelőhely.

⁴⁶² Györffy 1963. 675.

⁴⁶³ Jakó 1940. 365.

⁴⁶⁴ Márki 1895. II. 258.

⁴⁶⁵ Márki 1892. I. 251.

⁴⁶⁶ Haan 1870. 149–150.

⁴⁶⁷ Veress 1938. 115.

⁴⁶⁸ Veress 1938. 294.

⁴⁶⁹ Káldy-Nagy 1982. 303.

1495-ben épített malmot Varsádon, a Fehér-Körösön Gyeres-i Chybak Ferenc, mégpedig „a szokásos mértéket meghaladó módon,” azaz „töltéseit olyan magasra emeltették, hogy” áradáskor a víz előlnti Corvin János herceg Pyl-i kaszálót, tönkretették továbbá a Váriban lévő vámhelyet is.⁴⁷⁰ A malomnak 1567-ben négy kereke volt, 1579-ben viszont romosan állt.⁴⁷¹

Veszén 1559-ben említik először az itt lévő két kövű malmot, melynek jövedelmét a gyulai vár élvezte.⁴⁷² Dávid Géza úgy vélte, hogy az alabiáni malmot sorolták Veszéhez, mivel az elnéptelenedett. Ennek ellentmond az, hogy 1561-ben ismét felbukkan az alabiáni malom,⁴⁷³ és így sokkal valószínűbb, hogy az Árpád-korban Püskihez tartozó malom ezidőtájt a veszeiek keze alatt éledt újjá rövid időre.⁴⁷⁴

Vésztőn is volt malom 1383-ban.⁴⁷⁵

Zarándon 1567–1579 között 6 kerekű romos malom volt.⁴⁷⁶

Zsadányban 1458-ban állt már egy malom a (Sebes-) Körösön, de lehetséges, hogy egy másik építését is itt tervezték.⁴⁷⁷

Révek:

A vízi átkelőknél, legyen az híd, komp, vagy akár kiépített gázló, a középkorban vámot szedtek. A bevétel kezdetben a király, később egyre inkább a helyi birtokos haszna lett. Ezért, ha számbavesszük a Körös-menti vámhelyeket, kivéve természetesen a vásárvámokat, akkor esetleg következtetni lehet a kompátkelők számára és helyére is. Azonban a latin szóhasználat bizonytalansága, helyesebben a szóhasználat mögött esetleg meghúzódó visszaélések⁴⁷⁸ lehetősége miatt nem mindig dönthető el, hogy a vámhelyek (telonium) valóságos révátkelőt, vagy esetleg csak gázlót (vadum), netán csupán szárazvámot jelentenek. A felsorolásban ezért értelemszerűen akadhatnak olyan helyek is, ahol valójában nem volt jelentős vízi átkelés. Nem vettem fel azokat a vámhelyeket, ahol már a helység földrajzi helyzetéből adódik, hogy csak szárazvámról lehetett szó (pl. Décse, Gyúr, Simánd, Pél, stb).

Vámos hely volt 1324-ben Bátor (Batár) a Fekete-Körös partján.⁴⁷⁹

Közvetett adatok utalnak arra, hogy a Hármaskörös jobb partjára, Szolnok megyébe eső Bánréve nevű település (1313: Baanrewy ... iuxta magnum Crisium)⁴⁸⁰ évszázadokon keresztül valóban fontos (rév)átkelőhely lehetett.⁴⁸¹

⁴⁷⁰ DI 37693. Kenéz Győző fordítása.

⁴⁷¹ Káldy-Nagy 1982. 291.

⁴⁷² Veress 1938. 290., Maksay 1959. 790., MRT IV/3. 5/40. lelőhely.

⁴⁷³ Veress 1938. 349., Káldy-Nagy 1982. 260., Dávid Géza: A török kor. In.: Békéscsaba története. I. A kezdetektől 1848-ig. (Szerk.: Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula.) Békéscsaba, 1991. 256.

⁴⁷⁴ Azért csak rövid időre, hiszen többé nem említik az urbáriumok a malmot sem Püskinéél, sem Veszénél.

⁴⁷⁵ Haan 1870. 33., MRT IV/1. 204.

⁴⁷⁶ Káldy-Nagy 1982. 275.

⁴⁷⁷ DI 15261. Részletesen lásd Okánynál.

⁴⁷⁸ Vámot ugyanis csak olyan helyen volt szabad szedni, ahol a vám birtokosa valamilyen átkelőhelyet épített és tartott fenn. A századok folyamán viszont egyre elterjedtebb lett az indokolatlan vámszedési jog, az úgynevezett szárazvám. Vö. Iványi 1905. 81–83., Bolla Ilona: A középkori magyarországi hidak történetéhez. Sinkovics Emlékkönyv Budapest, 1980. 33–43.

⁴⁷⁹ Györffy 1963. 599.

⁴⁸⁰ A. I. 340–341.

⁴⁸¹ Itt vezetett át a Körösön ugyanis a Szolnok–Gyula–Lippa közötti országút. Karácsonyi 1896. I. 247, II. 79.

Bizonytalan a békési vám kérdése. Már 1203-ban egyértelműen vásárvámja (tributum fori) volt, és a későbbi oklevelekben is mindig vámos (tributum) helyként szerepel.⁴⁸² Ugyanakkor aligha képzelhető el, hogy pontosan itt ne lett volna kiépített átkelőhely a Körösökön. Híd mindenesetre csak közvetett adatokból ismert, még a malmokkal kapcsolatban sem esik szó erről. 1525-ben, 1559-ben és 1561-ben viszont teloniumként említik a gyulai uradalom urbáriumai.⁴⁸³

A bertényi (Birtin) rév (portus) a Sebes-Körösön már 1256 előtt megvolt. Vele átellenben feküdt Rév (Vadu Crişului).⁴⁸⁴

Egénéél 1510-ben volt kompátelés (vadum) a Kettős-Körösön.⁴⁸⁵

A Faydas melletti vámot 1404-ben említik először,⁴⁸⁶ majd 1507-ben újra.⁴⁸⁷ Tekintettel arra, hogy a Fehér-Körös mellett feküdt (Kisjenőtől DK-re),⁴⁸⁸ joggal feltételezhetjük, hogy itt is révátkelőhely volt.

Fejéregyházánál (Szentandrás és Öcsöd között) 1453-ban tesznek említést vámfizetésre kötelezett átkelőhelyről (cum vado et tributo).⁴⁸⁹

Gyula már 1404-ben szerepel a vámos helyek között,⁴⁹⁰ noha ekkor még nem volt oppidum rangja. 1511-ben viszont az itteni vám (telonium) jövedelmének tizedét a gyulai plébános élvezte.⁴⁹¹ 1515-ben Gyulán, a Nagyutcán volt komp (portus)⁴⁹² 1525-ben újra csak a vámot említik,⁴⁹³ míg 1529-ben német nyelvű forrásban találjuk a komp szót (Fehre).⁴⁹⁴

1438-ban a Zaránd megyei Köbli falunál rév (portus) volt a Fehér-Körösön.⁴⁹⁵

1214-ben Micske (Nagyváradtól ÉNy-ra) határjárásában Mihály régi kompját, illetve a Guthar holma nevezetű révet említik, mindkettő a Sebes-Körösön volt.⁴⁹⁶

Nadánynál (Körösladány) 1479-ben fordul elő először vámhely (telonium), valószínűleg a Sebes-Körösön való átkelésnél.⁴⁹⁷

A Zaránd megyei Nevegy-pusztá mellett már Szent István korában (1009) volt átkelőhely a Fehér-Körösön.⁴⁹⁸

⁴⁸² 1404: Veress 1938. 8., 1510: DI 37875.

⁴⁸³ Veress 1938. 87, 288, 347.

⁴⁸⁴ Györffy 1963. 599–600.

⁴⁸⁵ Haan–Zsilinszky 1877. 121., hasonlóképpen 1518-ban is: Haan 1870. 132. Ege Gyomától DK-re terült el: MRT IV/2. 234.

⁴⁸⁶ Veress 1938. 8.

⁴⁸⁷ DI 37826.

⁴⁸⁸ Csánki 1890. 730.

⁴⁸⁹ DI 71987.

⁴⁹⁰ Veress 1938. 8.

⁴⁹¹ Veress 1938. 61.

⁴⁹² Veress 1938. 62. szerint csak rév volt itt.

⁴⁹³ Veress 1938. 87.

⁴⁹⁴ Veress 1938. 155.

⁴⁹⁵ A helyet nem lehet pontosan azonosítani. Csánki szerint Erdőhegytől DK-re, Márki szerint pedig „a simándi útvonalba esett.” Csánki 1890. 735., Márki 1892. I. 237.

⁴⁹⁶ „antiquitus portus Michaelis”, illetve „vadum, qui dicitur Gutha holma”: Györffy 1963. 643.

⁴⁹⁷ DI 26639., DI 36887., Haan 1870. 97.

⁴⁹⁸ 1009/1261/1323: „item Neueg iuxta Crisium Album ... ac libero transitu Crisi in comitatu de Zarand ...” Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini, 1992. 60.

1508-ban Sarkad felett volt hajóátkelés a Fekete-Körösön, és a hajót lovakkal vontatták.⁴⁹⁹

1391-ben Simánál említenek vámhelyet (telonium), melyről nem lehet pontosan tudni, hogy szárazvám volt-e, vagy valójában vízi átkelőt jelentett. Nem nyújt bővebb információt az 1454. évi adat sem.⁵⁰⁰ Mindenesetre a település a Körös partján feküdt, Endrődtől északra.

Solymoson, Nadab és Csintye (Cintei) között a Fehér-Körösön 1438-ban volt révátkezőhely.⁵⁰¹

Szarvason 1469-ben említik először az átkelőhelyet (vadum).⁵⁰²

Tarcsán 1493-ban fordul elő révátkezőhely (vadum).⁵⁰³

Telegden (Tileagd) is szedtek vámot, már 1256-ban.⁵⁰⁴ Noha az 1520. évi vizsgálat szerint itt nem, csak a szomszéd falvakban voltak kisebb hidacsok, tekintettel arra, hogy Telegd a folyó partján fekszik, nem kizárt, hogy a vámot az átkeléskor kellett fizetni.⁵⁰⁵

1404-ben már szedtek vámot Váriban, de nyilván vízi átkelésért, hiszen 1438-ban Várinál kompot (portus) említenek a Fehér-Körösön.⁵⁰⁶ 1495-ben Czibak Ferenc Varsádon malmot építtetett, melynek töltései tönkretették a Váriban szedett vámjövédelmet.⁵⁰⁷ Arról lehet szó, hogy a malomgátak felfogták a Körös vizét, és a kompátkelő szárazra került. Ez azonban nem tarthatott sokáig, mivel 1525-ben is működött.⁵⁰⁸

A varsándi átkelőhely 1495-ben létesült, amikor is Czibak Ferenc pontem seu vadum veretett a Fehér-Körösön, olyan helyen, ahol korábban sohasem volt.⁵⁰⁹ Nem állhatott azonban sokáig, mert többé nem bukkan fel a forrásokban.

IRODALOM

Csánki 1890.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest, 1890.

Gallac 1896.

Gallac János: Monografia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgybe alakult vízrendező társulatokról. Nagyvárad, 1896.

⁴⁹⁹ „transeunt in navibus ... per aquarum Fekethekeres ... seseque et res, et equos per dictos naves descendere et portari fecit et astrinxit potentia sua mediante navesque eorum fregit”: *Veress* 1938. 53.

⁵⁰⁰ „tributum”: Df 263368., *Mályusz* 1951. No. 2078., *Haan-Zsilinszky* 1877. 70., MRT IV/2. 121–122.

⁵⁰¹ *Márki* 1892. I. 247.

⁵⁰² „cum vado in fluvio Keöreös”: *Haan* 1870. 85.

⁵⁰³ DI 86713., MRT IV/3. 8/75. lelőhely.

⁵⁰⁴ *Györffy* 1963. 675.

⁵⁰⁵ DI 23348., *Iványi* 1905. 115.

⁵⁰⁶ DI 13245.

⁵⁰⁷ *Veress* 1938. 8., DI 37693.

⁵⁰⁸ *Veress* 1938. 87.

⁵⁰⁹ DI 37696., *Veress* 1938. 31.

Györfy 1963.

Györfy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963.

Haan 1870.

Diplomatarium Békésiense. Collegit Lud. Aug. Haan. Pestini, 1870.

Haan-Zsilinszky 1877.

Haan Lajos és Zsilinszky Mihály: Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal. Budapest, 1877.

Huszár 1822.

Hydrographia...regionis...Crisiorum. Huszár Mátyás térképe a Körösvidékről. 1822. Országos Levéltár S 89. No. 39.

Iványi 1905.

Iványi Béla: Bihar- és Bars-vármegyék vámhelyei a középkorban. Gazdaságtörténelmi Szemle 1905. 81–132.

Jakó 1940.

Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940.

Káldy-Nagy 1982.

Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.

Karácson 1904.

Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1664–1666. I. Budapest, 1904, II. Budapest, 1908.

Karácsonyi 1896.

Karácsonyi János: Békésvármegye története I–III. Gyula, 1896.

Kiss 1980.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1980.

Korbély 1916.

Korbély József: A Körösök és a Berettyó szabályozása és vízjárása. Vízügyi Közlemények 1916. 173–222.

Maksay 1959.

Maksay Ferenc: Urbáriumok. Budapest, 1959.

Mályusz 1951.

Mályusz Elemér: Zsigmondkori oklevéltár I. Budapest, 1951.

Mályusz 1956.

Mályusz Elemér: Zsigmondkori oklevéltár II/1. Budapest, 1956.

Mályusz-Borsa 1994.

Mályusz Elemér–Borsa Iván: Zsigmondkori oklevéltár IV. Budapest, 1994.

Márki 1892.

Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története I–II. Arad, 1892–1895.

Ortvay 1882.

Ortvay Tivadar: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I–II. Budapest, 1882.

Scherer 1938.

Scherer Ferenc: Gyula város története I. Gyula, 1938.

Szabó 1861.

Szabó Károly: Rogerius mester váradi kanonok Siralmas Éneke. Pest, 1861.

Veress 1938.

Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Budapest, 1938.

RÖVIDÍTÉSEK

- A. = Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula (szerk.):
Anjoukori okmánytár I–VII. Budapest, 1878–1920.
- BmT = Békés Megyei Levéltár Térképtára, Gyula.
- Csáky oklt. = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. 1–2. rész.
Budapest, 1919.
- Df = Diplomatikai fényképgyűjtemény. Országos Levéltár.
- DI = Diplomatikai gyűjtemény, Országos Levéltár.
- MRT = Magyarország Régészeti topográfiája. IV/1.: Békés megye,
szeghalmi járás. Írta Ecsedy István, Kovács László,
Maráz Borbála, Torma István. (Szerk.: Torma István)
Budapest, 1982., IV/2.: Békés megye, szarvasi járás.
Írta Jankovich B. Dénes, Makkay János, Szőke Béla Miklós.
(Szerk.: Makkay János) Budapest, 1989., IV/3.: Békés,
Békéscsaba és környéke. Írta Jankovich B. Dénes,
Medgyesi Pál, Nikolin Edit, Szatmári Imre, Torma István.
(Szerk.: Jankovich B. Dénes) Sajtó alatt.
- W. = Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv.
Pest, Budapest, 1860–1874.

TÉRKÉPEK

Térképmelléleteinken a forrásokból ismert malomhelyeket, illetve hidakat és réveket ábráztattuk. Csak azok a helységek kerültek térképre, melyeknek legalább a hozzávetőleges helyére utaltak a források. Azonosítási nehézségek elsősorban a zarándi területeken vannak, de a volt Bihar megye déli részén is előfordulnak. A bizonytalan lokalizálású helységnevek után kérdőjelet tettünk.

Medieval data on the hydrography and the exploitation of the Körös River

– Dénes Jankovich B. –

Résumé

The three branches (Fehér-, Fekete-, Sebes), together with their affluents, and the united reach of the Körös River have been subject to the research in this paper. The Berettyó, with its affluents, because of their extended area, were taken out of investigation, but in the marshland, called Sárrét, where the valleys of the two rivers cannot be distinguished, many data of them were also cited. This region includes the hilly part of Transilvania, now Roumania, and, in majority, the Hungarian Great Plain. The rivercourses become slow on the plain, meandering, forming a great marshland with hundreds of curves, islands, mortlakes. This area has been inhabited since the Neolithic Period. The human activity, changing the environmental situation makes its influence felt in the last 500 years. The medieval written sources, collected in this paper give an significant information about the gradual extending of this activity. In the beginning these rivercourses were used only for fishing, pasture, later the delivery of water was increased by human intervention: dams and water-mills were erected. The data of written documents are supplemented with the result of the project called Archaeological Topography of Hungary, making the possibility of more precise localisation of medieval place-names.

In the first part the author gives an review of data in connection with the hydrography. The name of the Körös River has been mentioned first by the ancient Greek author, Jordanes as *Grisia*. The Byzantine Emperor, Konstantinos Porphyrogenetos mentioned as *Krisios* in the 10th century. Different variables of Latin names (*Crys*, *Crisius*) were used by the Hungarian written sources during the 11–14th centuries. The southest branch called Fehér (White) Körös has had its specific name since 1009. The Fekete (Black) Körös, which is the central one, was mentioned first on this specific name in 1316. The northern branch has got this recent name Sebes (Rapid) Körös in the latest, in 1520. The Hungarian variations (*Keres*, *Körös*) can be read in the sources since 1299. The recent Roumanian denominations (*Cris*, *Crisul*) has not known before 1526. All the streams, rills, marshes, islands, meadows, forests, with their descriptions

and characteristics, if any, are also quoted in this chapter. For instance, the oak forests were in majority in this region, in connection with the extended marshlands.

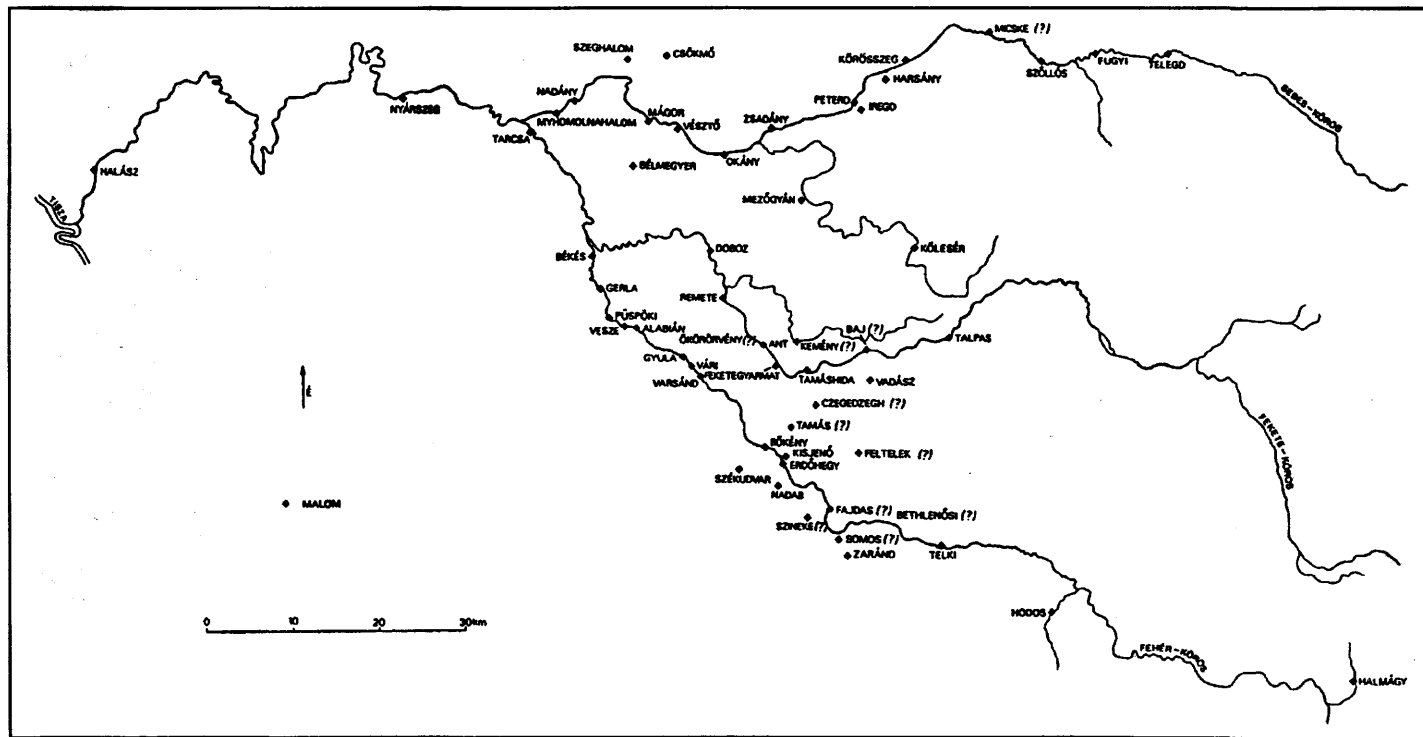
In the second part can be found the data having been collected on the exploitation of waters. Ditches, channels, dams, bridges, ferries, wells, mills, baths are enumerated. The medieval and Turkish sources were also reviewed in connection with fishing and shipping. There were at least 17 toll-points (telonii) along the Körös, which were not always joined with ferries but also with shallows (vadum) or sometimes they were only toll thorough (*see map No 2.*).

The most spread form of exploitation of water were the water-mills. More than 70 water-mills have been enumerated. Their number increased century by century and, by the middle of the 16th century, actually all medieval villages had at least one, or sometimes more water-mills. Most of them were used for flour producing, but more and more had double function: grinding and fullery. It can also be observed that the majority of these water mills had been established in the flatland, on the middle reach of the river. We have not known any in the mountain region and also very few on the lower reach of the Hármás (Tripl) Körös. (*See map No 1.*)

Some late medieval data are also known on floods caused by dams of mills.

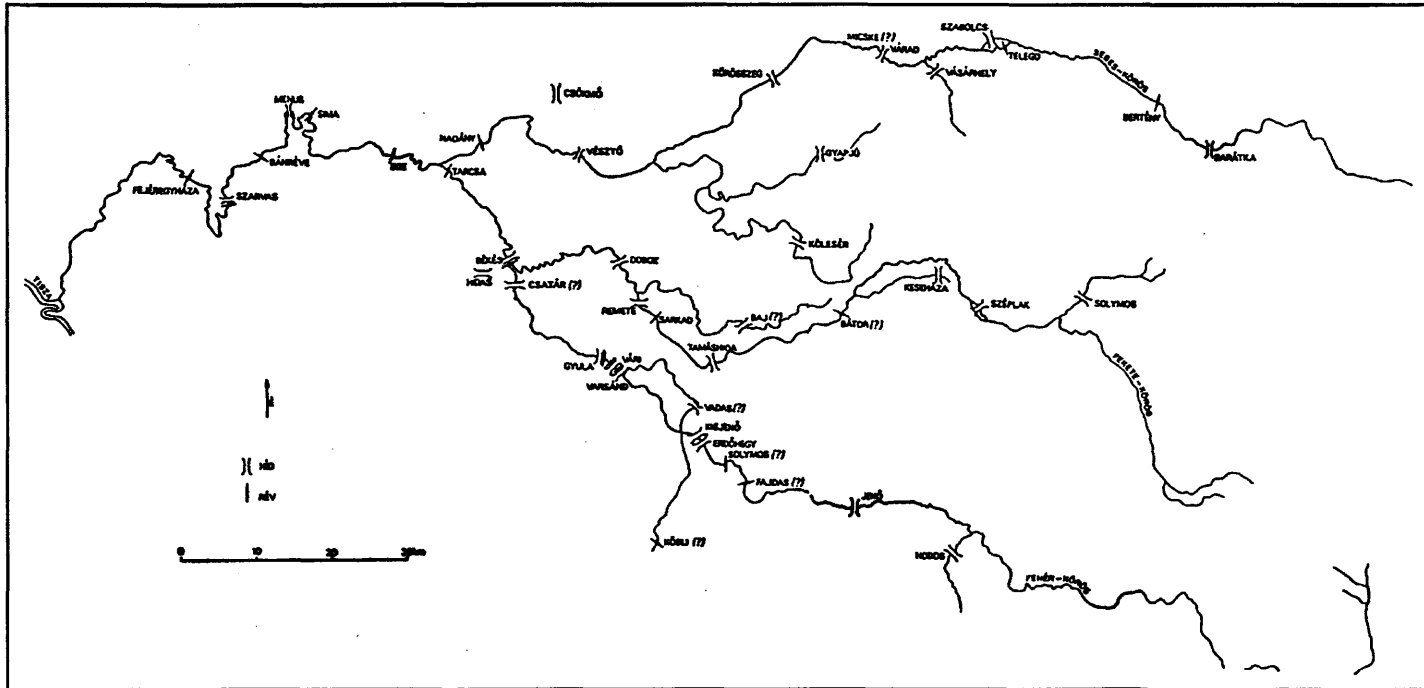
(Translated by D. Jankovich B.)

Jankovich B. Dénes
MTA Régészeti Intézete
Budapest,
Úri u. 49.
1250

1. térkép

Ismert középkori vízimalmok a Körösök völgyében

2. térkép

Ismert középkori hidak és révátelkőhelyek a Körösök vidékén

Gyula városának és lakóinak jogi helyzete a középkorban

– Blazovich László –

Mint ismeretes, a Délkelet-Alföld történetének kutatását rendkívül megnehezíti a források hiánya. A 15. század előtti időből oly kevés forrás áll a kutatók rendelkezésére, hogy sem a települések, sem a régió folyamatos történetét rájuk támaszkodva megírni nem lehet. A kevés adatra építve analógiákat is felhasználva kell kiraknia a történészeknek mint egy mozaikot a megrajzolni kívánt képet, a hiányokat pedig nagy erudícióval pótolnia, hogy a kép teljes legyen. Így áll a helyzet esetünkben is, amikor Gyulának és lakóinak középkori jogi helyzetét kívánjuk bemutatni.

A mai város középkori elődjének neve csak későn, 1313-ban került lejegyzésre Gyulamónostora néven. Hogy a monostor mellett település is állt az adat keletkezését megelőző időben, azt nemcsak a körülötte lévő települések (Krako, Szanna, Szerhet) nevének oklevélbe kerülése bizonyítja,¹ hanem az is, hogy 1332 és 1337 között a pápai tizedlajstromokban plébániás helyként szerepelt.² Ura feltehetően a király lehetett, talán ez volt az oka, hogy neve – bár a 14. században már a környező falvaknál tekintélyesebb település – oly ritkán szerepelt a forrásokban.

Gyulát a hozzá tartozó uradalommal 1387-ben Zsigmond király Losonczi László erdélyi vajdának juttatta. Az adományozás Zsigmond király uralkodásának azon időszakára esett, amikor két kézzel szórta a javadalmakat a hozzá hű báróknak és nemeseknek. Ekkor került a közeli Pankota vára és uradalma is a Losoncziak másik ágának birtokába.³ Mivel Losonczi János fiúörökös nélkül hunyt el 1401-ben vagy 1402-ben, Gyula és a hozzá tartozó uradalom visszazállt a királyra, aki 1403. november 5-én Maróthi János macsói bánnak adományozta. A Maróthiak kezén terebélyesedett ki az uradalom, és tovább erősödött Gyula városa. A Maróthiak 73 évig tartó birtoklásának Maróthi Mátyus halála vetett véget, amely után az uradalom a koronára szállt, amellyel 1476-tól megkezdődött a Hunyadiak földesurasága. 1482-ben a gyulai uradalmat Mátyás király fiának, Corvin Jánosnak adta, akinek a kezében 1504-ig, haláláig maradt. 1510-ig a Hunyadi árvák, majd anyjuk birtokában volt, végül Frangepán Beatrix újabb házasságával Brandenburgi György őrgrófnak, II. Ulászló király rokonának a kezére jutott. Brandenburgi urasága 1530-ig tartott, amikor is a várat Czibak Imre elfoglalta, és haláláig, 1534-ig birtokolta. Ekkor, 1534-ben János király Patócsi Miklósnak adta, majd az ő halála után, fia nem lévén, testvére, Patócsi Ferenc kapta, aki tíz évig tartot-

¹ Gyula város története I. A földesúri város. Írta: *Scherer Ferenc*. Gyula m.város kiadása. 1938. (Továbbiakban: Scherer I.) 40–42. *Karácsonyi János*: Békés vármegye története (Továbbiakban Karácsonyi I–II., Gyula. 1896., 138.

² Uo.

³ Scherer I. 42–43. *Blazovich László*: A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje. Békéscsaba, Szeged. 1985. 106. *Engel Pál*: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged, 1995. 141–159.

ta, majd 1552-től 1566-ig – amikor a város és vár elfoglalásával megkezdődött a török korszak Gyulán – I. Ferdinánd király kezére jutván a király lett tulajdonosa.⁴

A városok középkori történetük során mindig uruktól kapták kiváltságait. Éppen ezért, a tanulmányunk további részeiben való jobb eligazodás miatt célszerűnek tartottuk a gyulai vár és egyúttal a mezőváros urainak számbavételét, ugyanis Gyula középkori története során mindvégig földesúri város, a szakirodalomban elfogadott néven mezőváros maradt. Polgárai szabadságának a mértéke mindenkori földesúrnak a szándékaitól függött még akkor is, amikor királyok birtokolták, hiszen ők is földesúri városuknak, azaz mezővárosuknak tekintették.

Ha a várostörténész egy középkori várost minősíteni kíván, a városi lét számos területét kell áttekintenie, mielőtt véleményét megalkotja. A népességszám, a földrajzi helyzet, a városkép, a közlekedésben játszott szerep, az állami, egyházi és földesúri igazgatásban betöltött funkciók, a lakosság társadalmi és jogi helyzete, a kulturális, szociális és egészségügyi viszonyok és más területek összessége adja meg egy-egy város sajátos karakterét. Mielőtt a város középkori jogi helyzetét tárgyalnánk, a fenti kutatási területeken született, Gyulára vonatkozó eredményeket mutatjuk be.

Gyula tágabb régiójának legnépesebb mezővárosává növekedett középkori története során. A 15. és 16. század fordulóján lakossága 2500–3000-re tehető.⁵ A szomszéd két mezőváros: Békés és Simánd lakossága nem lehetett több ezernél, hasonló nagyságú volt Pankota és Arad. A 120 km-rel messzebb fekvő, ekkor már szabad királyi város Szeged előzte csak meg, igaz jóval több, 7500 fő körüli lakosságával, Debrecené is több mint kétszerese volt a gyulaiénak, ám az is hasonló távolságra feküdt tőle, mint Szeged és Várad.⁶

E népesség társadalmi szerveződésének csúcán a kereskedő réteg állt, amely – mint minden városban – a helyi gazdaság húzóereje és a helyi élet irányítója volt. Jól kimutatható kapcsolatokat építettek ki mindenkori urukkal, és az uradalom tisztségviselőivel. Az ipart űzők létszáma a város lakosságának tetemes részét tette ki. Bácskai Vera számításai szerint az uradalom népességének 25%-a, míg kézműveseinek és kereskedőinek 47%-a élt városunkban. A telkes jobbágyok a város módosabb rétegéhez tartoztak, csoportjuk nem volt homogén, hiszen a kereskedők, az ipart űzők soraiban is ott találjuk őket, és voltak olyanok közöttük, akik csak mezőgazdasági tevékenységet folytattak.

A város szegény rétegeit a mezőgazdasági munkából élő zsellérek, a kézművesek legényei, a napszámosok és az uradalom belső cselédsége képezte. Nekik nem volt módjuk arra, hogy a város életének alakításában aktívan részt vegyenek.⁷ A földesúri városoknak és falvaknak sajátos arculatot adott a középkorban, hogy éltek olyanok is e településeken, akik más úr jobbágyai voltak, tehát egy településen éltek, de jogilag más

⁴ Karácsonyi II. 138–152.

⁵ Scherer I. 90. *Bácskai Vera*: Gyula gazdasága és társadalma a XV–XVI. században. Gyulai Füzetek 3. Gyula. 1991. 28.

⁶ *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 37. Bp. 1965. 24–28. Debrecen története 1693-ig. Szerk.: Szendrey István. Debrecen 1984. 235–236. Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged 1983. 448–449.

⁷ *Bácskai* 1991. 14–15. *Karácsonyi* II. 147–148. *Scherer* I. 91–93.

közösségbe (községbe) tartoztak. Így alakult ez Gyula esetében is. A plébánia és az egyes nemesek jobbágysai helyzetének tárgyalására még visszatérünk.

A városnak sajátos arculatot adott, hogy a Fehér-Körös bal partján elterülő része Békés megyéhez, a jobb parti pedig Zaránd megyéhez tartozott. A vár is a zarándi oldalon állt. Emiatt többek között más püspököknek fizették a tizedet. A városkép alakulásáról a 15. század előtti időkből vajmi keveset tudunk, a későbbiekből már jóval többet. A vár, a plébánia templom, a ferences kolostor és templom, a városi fürdő és ispotály voltak a település karakterisztikus pontjai. A Nagy utcán álltak a gazdag polgárok téglából épített házai.

Az alföldi városok külső képe általában a domborzathoz igazodva formálódott ki. A magasabb helyeket ülték meg a lakosok, az alacsonyabban fekvőket pedig üresen hagyták a víztől való félelmükben. Ilyen módon a mai értelemben vett utcák nem alakultak ki, a forrásokban szereplő utcák lakótömböket jelentettek, meglehetősen rendezetlenül elhelyezkedő házakkal. (Más volt a helyzet a hegyvidékeken, ahol a völgyekben ugyancsak a domborzati viszonyokhoz igazodva egymás mellett sorban álltak a házak.) A településföldrajzi szempontokból szerencsés vidékeken a középkor első századaiban egymás mellett több település keletkezett, amelyek a népesség gyarapodása során lassan egybe olvadtak, jóllehet legtöbb esetben jogi egyesülésük csak jóval később következett be. Gyula esetében is hasonlókról beszélhetünk. Bagd, Krakó, Szentmóric és Újfalu előbb faluként, majd a város utcáinak (pontosabban városnegyedeinek) neveiként szerepelnek a forrásokban. Az efféle negyedek között ugyancsak jelentős térközök maradtak beépítetlenül.⁸

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk: a fent leírt körülmények között élt gyulai lakosság életét milyen jogi keretek határozták meg, és feltárjuk, hogy a szabad királyi városok polgárainak szabadságaihoz képest miként alakult a gyulaiak jogi helyzete.

A középkori európai városok, így a magyarok is, akár alapított városokként keletkeztek, azaz egy hospes közösség életét a városalapító úr által adományozott privilégiumlevélben foglalt jogok és köteleességek alapján szervezhette meg, akár hosszú idő alatt harcolták ki kemény és szívós küzdelem árán, kiváltságait uruktól kapták. Minél hatalmasabb úr alattvalói voltak, annál több szabadság elnyerésére számíthattak. Magyarországon a legfőbb úr a király volt, ő adományozhatta a legkiterjedtebb szabadságjogokat. Városai közül meg is kapták e jogok legtöbbjét azok, amelyeknek polgárai megfelelő szolgáltatások fejében meg tudták szerezni őket. E szolgáltatásokról, amelyek legtöbb esetben pénzt jelentettek, bölcsen hallgatnak az adománylevelek, amelyek többnyire csak a király nagylelkűségét és a polgárok érdemdús voltát hangsúlyozzák. A királynak azon városai pedig, amelyek nem tudták megszerezni a szabad királyi városi rangot, földesúri városok maradtak. Jól nyomon kísérhető például a szegediek harca 1489-ig, a szabad királyi város státusa megszerzésének időpontjáig. Gyula középkor-

⁸ *Kubinyi András*: A középkori Magyarország középkorabeli része városfejlődésének kérdéséhez. In: Borsodi levéltári évkönyv V. Miskolc. 1985. 7–82. *Blazovich László*: Gondolatok Makó és Hódmezővásárhely középkori alaprajzáról. In.: A Makói Múzeum Füzetei. 60. 5–13.

ri története során földesúri városi státusban állt. Nézzük meg, hogy mit jelentett ez laikói számára.⁹

Egy-egy város jogi helyzetének megítélésakor mindenekelőtt választ kell adni arra a kérdésre: milyen mértékben érvényesült az illető helyen a polgárok szabadságának és egyenlőségének az elve, amelynek fogalomkörébe a földbirtok-szerzés és -öröklés szabadsága, kedvező adózási feltételek, vámkedvezmények, szabad vásártartás, plébános választás, a személyes státus szabadsága és a polgárok városi bíróság előtti egyenlősége, valamint más jogok tartoztak.

Gyula, mint említettük, középkori története során földesúri város volt, polgárai pedig jobbágyrendűek, mégis a legfontosabb volt számukra, hogy az említett szabadságjogokból mennyit tudtak maguknak megszerezni. A gyulai polgárok tulajdonlásának formája felől a Corvin János 1496. november 24-én Bihácson kiadott privilégiumlevele tájékoztat, amely szerint „...cives et incolae praedicti de universis bonis ipsorum mobilibus habeant, cuicunque voluerint in vita et in morte disponendi et legendi facultatem.” Tehát Corvin János a gyulaiak részére biztosította ingóságai felett a szabad rendelkezési jogot, amelyhez még hozzáteszi, hogy „annak a vagyonából pedig, aki örökös nélkül hal meg, két részt a szegényeknek és az egyháznak kell juttatni, egy rész pedig a várost illeti...”¹⁰ E kiváltságot – a Karácsonyit követő szerzők szerint – Brandenburgi György már megkurtította, mert Ahorn János számadáskönyvének egy bejegyzése szerint az elhalt László szücs jószágainak egyharmada fejében 28 forintot vett be.¹¹

A korábbi szakirodalom (Karácsonyi János és az őt követő Scherer Ferenc) a kiváltságlevél inkriminált passzusát úgy értelmezte, hogy Corvin kiváltságlevelében a gyulaiak megkapták a szabad végrendelkezés jogát.¹² Bácskai Vera is a szabad végrendelkezés mellett foglal állást, bár hangoztatja a lakosok jobbágyi státusát.¹³ Véleményünk szerint az oklevélnek éppen ez a része az, amely egyrészt bizonyítja a gyulaiak jelentős kiváltságát, az ingóságok feletti szabad rendelkezési jogot, tehát szabadon adhatják, vehetik azokat, másrészt e szabadságjog korlátait is láthatjuk, mert e kiváltság nem vonatkozik az ingatlanokra. Hogy közelebb tudjunk hajolni ahhoz: miként rendelkeztek a 15. és a 16. századi gyulaiak vagyonuk felett, ismernünk kell: mit értett a középkori jog az ingatlan és ingóság fogalmán. Mi úgy vélekedünk, hogy a fekvőségeket, pontosabban a telki földeket sorolták az ingatlanok közé, és minden más, a földön emelt épületek és egyéb műtárgyak az ingóságokhoz tartoztak. Tehát a házat valaki szabadon eladhatta vagy örökíthette, de a telek (Grundstück) a földesúré maradt, azután az új birtkosznak is adóznia kellett a földesúr számára. Hasonló lehetett a helyzet az úrtól bérelt

⁹ Minderre I. *Eberhard Isenmann*: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stuttgart. 1988. 74–94. *Kubinyi András*: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez (különös tekintettel az 1458–1526 közötti időre). Tanulmányok Budapest múltjából XXI. Bp. 1979. 7–48. *Gericsné Ladányi Erzsébet*: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1993. *Blazovich László*: Megjegyzések Szeged középkori jogi helyzetéhez. In: *Kellet és Nyugat* között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged. 1995. 77–94.

¹⁰ Gyula város oklevéltára. (1313–1800. Szerk.: Veress Endre. Bp. 1938. (Továbbiakban: GYO) 31–33.

¹¹ *Karácsonyi* II. 145–146. *Bácskai* 1991. 30.

¹² *Karácsonyi* II. 144. *Scherer* I. 90.

¹³ *Bácskai* 1991. 30.

földekkel is, amely a szőlőtermelés csekélysege miatt a rétek és kaszálók bérletére vonatkozott Gyulán. Nagy szabadságot élveztek tehát a gyulaiak, szabadon adhatták, vehették földjeik egy részét és városi házaikat, azonban a földesúr eszmei tulajdona, amely a telkek után szedett adóban nagyon is valósággá vált, ezen esetekben is megmaradt, amit az oklevél megfelelő része: csak „de universis bonis mobilibus” világosan ki is fejez. Ezzel a lépéssel az úr és alattvalói elmentek a számukra elérhető legmesszebbi határig, hiszen a jobbágyi kötöttségből csak a király emelhetette ki az országlakókat.

A gyulaiak nemcsak városukban és annak határában használták földeket, más településeken is birtokoltak. Scherer Ferenc szedte össze az ide vágó adatokat.¹⁴ Ezek szerint Miklós fia János 1396-ban Mezőgyánban vett földet. Buga András fia Imre 1402-ben rokonától, Buga Péter nagyváradi polgártól Apáti faluban kapott egy részt örökségképpen. 1477-ben Somogyi András Nadabi Lászlótól vett zálogba bizonyos részeket Kesziben. 1481-ben pedig bizonyos jánosházi földterület miatt perlekedett Dóczi Imrével. 1469-ben Csuka Mátyás és Fosztó András gyulai jobbágyoknak és Bicze Gergely gyulai udvarbírónak Szénáson 100 Ft-ot érő búzaasztagjuk volt. Ha e néhány adatot közelebbről szemügyre vesszük, a fentiekben elmondottakat igazolhatjuk velük. Buga András fia Imre mint nemes jutott részhez Apátiban, hiszen 1404-ben mint apáti nemes szerepelt királyi emberként. A Somogyi családról a későbbiekben derül ki nemessége. Az analógiát követve nemes lehetett Miklós fia János is, akiről több ismeret nem áll rendelkezésünkre. Ilyeténképp mint nemesek, nem pedig polgárok jutottak nemesi földhöz. Csuka Mátyás és Fosztó András gyulai jobbágyok pedig bizonyára bérelt földdel rendelkeztek az uradalom birtokán, Szénáson. Ezen adat azon kevesek közé tartozik, amelyek a jobbágyi földbérlet meglétét bizonyítják, és oly sokat beszél róluk a szakirodalom.

Bérleti szerződést nemcsak egyes személyek kötöttek az uradalommal. Amikor Patócsi Ferenc kezében volt Gyula, a Csabától délre fekvő kerekgyházi pusztát adta a gyulaiaknak az 1540-es években. E bérletet I. Ferdinánd király 1557-ben megerősítette, sőt 1558-ban a városnak adta a tőle délnyugatra fekvő boldogfalvi és a tőle északnyugatra elterülő györkei pusztát.¹⁵ Az efféle bérletek a birtokok hasznosításának bevett formái voltak a korszakban, talán mégis nagyobb nyomatókat adott a szerződéseknak, hogy a felek közül az egyik a király volt.

A módos gyulai parasztpolgárok rendi állásukba nem nyugodtak bele. Olyan alkalmakkor, amikor a király jobbágyaiként éltek, meg is próbálkoztak kiváltságok szerzésével. A szabad királyi városi rangot nem sikerült elnyerniük, ehhez nem bizonyultak elég erősnek, de kiváltságokat kaptak. 1476-ban Mátyás király az ország összes, királyi- és magánkézben lévő vámhelyein vámmentességet adott számukra mindenfajta árujukra.¹⁶ Az adománylevelet 1492-ben II. Ulászló, 1516-ban II. Lajos és 1557-ben I.

¹⁴ Scherer I. 47.

¹⁵ Karácsonyi II. 46–47. 136–137. 150. 177.

¹⁶ GYO 22–23. Magyar fordítása: Kristó Gyula. In: Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba. 1981. 66–67.

Ferdinánd királlyal megerősítették.¹⁷ Hogy miként tudtak érvényt szerezni e szabadságnak főképpen a magánvámok birtokosaival szemben, arra nincsen adatunk, mindenestre igen fontosnak és hasznosnak tartották, ha minden királlyal megerősítették.

1542-ben Gyula ismét királyi birtok lett. Lakosai nem szalasztották el az alkalmat újabb kiváltságok megszerzésére. Az 1553. és 1556. évi ostromok után megfelelőnek látták az időt kéréseik előadására. Bár a szabad királyi város rangját nem sikerült elnyerniük, számos kiváltsághoz jutottak, amelyeket Karácsonyi János vett számba.¹⁸ Leírása szerint az összes addigi kiváltságait megerősítették a királlyal, továbbá felmentést kaptak a királyi adó fizetése alól, az italmérés jogát a királlyal együtt gyakorolhatták, azonkívül a királyra szállt majd tovább adományozott házakba az új tulajdonost a királyi ember helyett a város iktathatta be. Gyula tehát lépésről lépésre haladt előre a szabad királyi várossá fejlődés útján. Feltétlenül egyet kell értenünk Karácsonyi Jánossal, aki szerint, ha a török hódoltságot elkerülte volna a város, a megszerzett kiváltságok birtokában nagy fölvirágzásnak indult volna.¹⁹ A város történetével foglalkozó feldolgozások adatai valóban arra engednek következtetni, hogy Gyula városa a 16. század első felében, éppen amikor az ország nagy részén hanyatló állapotokat találunk, fellendülőben volt. A városban és Zaránd megyei vidékén a hódoltsági népesség egy részének ide menekülése folytán nőtt a lakosság szám, amely ösztönzően hatott a város iparára és kereskedelmére, továbbá a gyulai kereskedők bizonyára kihasználták a határhelyzetből adódó konjunkturális lehetőségeiket, amelyek elsősorban a távolsági átlakreskedelemben nyilvánultak meg.

*

Gyula gazdasági életében, mint minden egyes városban – mint említettük – nagy szerepet játszott a kereskedelem, és vezető szerepet vittek a városi életben a kereskedők. Éppen ezért féltő gonddal ügyeltek gazdasági kiváltságaikra. A fentiekben említett, 1476-ban Mátyás királytól nyert vámmentességet biztosító oklevelüket – mint láttuk – háromszor iratták át. Nagy szükségük volt e kedvezményre, mert buzgón ki is vették részüket a távolsági átlakkereskedelemből, amelyből a városi polgárok mellett vidékünkön a mezővárosiak és a parasztok is – mint Kubinyi András is hangsúlyozta²⁰ – érdekelték volna. A 15–16. század fordulójáról azonban régióinkból a távolsági nagyátlakkereskedelemre vonatkozóan kevés adat maradt fenn. A forráshiány legfőbb oka az, hogy ezen időben még nem keletkeztek olyan irategyüttesek, amelyek megőrizték volna a kereskedelmi forgalom adatait. A gazdag Hunyadi-Brandenburgi levéltárban azonban maradtak fenn arra vonatkozó adatok – Bácskai Vera össze is gyűjtötte őket²¹ –, amelyek bizonyítják az uradalom tisztségviselőinek és magának az őrgrofnak a bekap-

¹⁷ *Karácsonyi II.* 150. *Scherer I.* 88.

¹⁸ *Karácsonyi II.* 150.

¹⁹ *Uo.* 152.

²⁰ *Kubinyi András:* Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 1994. 1–2. 39.

²¹ *Bácskai* 1991. 19–21.

csolódását a Szilézia felé irányuló marha- és lókereskedelemben. Az állattartás és kereskedelem jelentős szerepét az uradalom életében az eddig említett szerzők is hangsúlyozzák. Az állattartás e vidék gazdaságának fő ágazata volt, nem véletlenül került be a Corvin János féle szabadalomlevélbe a pásztorokról szóló szövegrész.

Az uradalom birtokosa értesült arról, hogy az officiálisok általa meg nem nevezett okok miatt a nagy- és kisállatok pásztorait zaklatják, akadályozzák és fogságba vetik, továbbá jószágait pusztítják. A pásztorok bántalmazását Corvin határozottan megtiltja, és az elkövetőket a városi bíró joghatósága alá rendeli, akinek az addigi szokásjog alapján kell ítélnie felettük, bárkivel állnak szemben.²² Szerintünk az uradalom pásztorai és az officiálisok közötti viszony a jó pénzt érő állatok feletti osztozkodások során keletkezett vitákban romlott meg, sőt mérgesedett el, és az áldatlan marakodásnak már Corvin János is anyagi kárát látta. Szerencsésebbnek tartotta a pásztorokat a gyulai bíró joghatósága alá adni, aki nem volt az uradalom tisztségviselője, jóllehet legtöbbször jó kapcsolatban állt velük, de mint általában a gyulai módos kereskedők, maga is buzgólkodott a nagyállatok külföldre továbbításában, így a pásztorokkal is jó kapcsolatban kellett lennie.

A távolsági kereskedelemben kapcsolódás megkönnyítését biztosító jogok mellett a vásár- és piactartás joga is a fontos gazdasági jellegű szabadságjogok közé tartozott. Gyulán hetipiacot már korábban is tartottak, 1384-ben említi nevét egy oklevél, utána többször is szó esett róla. 1467-ben a Szent Mihály napi országos vásárt említették meg. 1528-ban már két vásárt tartottak, Szent Mihály mellett Szent György napján is.²³ Karácsonyi János pütkösi és Szent György napi vásárról is ír. Corvin János a piactartás jogát a városnak adta. A piac megtartásáról a bírónak kellett gondoskodnia, és a piacbíró szerepkörét is neki, valamint az esküdteknek kellett ellátnia.²⁴ A piactartás jogának megszerzése tovább emelte a város tekintélyét. Nincsen tudomásunk arról, hogy a későbbiekben korlátozták volna a gyulaiakat eme joguk gyakorlásában.

A városi szabadságjogok egyik legfontosabbika a szabad bíróválasztás volt. 1529-ből értesülünk a bíróválasztás módjáról. Ekkor az őrgrof elrendelte, hogy Oláh János helyett az esküdtek válasszanak alkalmas személyt bírónak. Sadobrics Péter várnagynak urához írt leveléből egyrészt kiderül, hogy Gyulán a tizenkét esküdt választotta a bírót,²⁵ ám a bíróválasztásban a földesúr erőteljesen érvényesítette akaratát, mert Brandenburgi Oláhot a továbbiakban nem kívánta bíróként látni. Bár a királyi mezővárosok esetében is általában be kellett mutatni a királynak a bírót, mint az a kiváltságok széles körével rendelkező Szeged esetében is történt,²⁶ ám földesúri városokban, így Gyulán is létező közvetlen irányítás náluk nem érvényesült.

²² GYO. 32.

²³ *Bácskai* 1991. 18.

²⁴ GYO. 32. *Karácsonyi II.* 147. *Bácskai* 1991. 18.

²⁵ GYO. 150. *Iványi Béla*: München levéltárai magyar szempontból. *Levéltári Közlemények.* 1934. 91.

²⁶ *Blazovich* 1994. 89.

Az esküdtek a bírót egy évre választották, ezáltal valóban első volt az egyenlők között, hiszen, ha nem vált be valamilyen ok miatt, gyorsan újat választhattak. Magának a bírói tisztségnek az ellátása sem volt mindig kellemes feladat. Az említett ügy is bizonyítja, ugyanis Asztalnok Péter öregségére és betegségére hivatkozva nem vállalta a feladatot, amelyet így Szűcs Pálra bízta. A bíróválasztás jogát valamikor a 15. században szerezhették meg a gyulaiak, talán még a Hunyadiak birtoklása előtt. Arról viszont nincs tudomásunk, miként választották az esküdteket. A város közigazgatása azonban hierarchizált volt, az egyes városrészek élén utcabírák álltak, amint egy 1527-ben kelt iratból kiderül.²⁷

A városi tanács, amely önálló pecsétjét még Maróthi János bántól kapta, és használta a hódoltság idejéig, az adókat maga szedte be, az adás-vételekről okiratot állított ki,²⁸ feltehetően egyéb szerződéseket is készített a polgárok számára. Talán jegyzőkönyvet is vezettek az ülésekről, ennek nyomára azonban nem bukkantunk. Nem tartozott az uradalom iratai közé, így Brandenburgi nem vihette magával, amikor 1525-ben távozott az országból.²⁹

A városi bíró legfontosabb feladatainak egyike a törvénykezés volt, azaz esküdtársaival együtt bíraskodott. Gyula bírójának joghatóságát korlátozta a városnak és lakóinak rendi állása, hiszen fellebbviteli fóruma nem országos nagybíró vagy valamelyik anyaváros volt, mint a szabad királyi városok vagy a bányavárosok esetében, hanem a várnagy bírósága, ahonnan még a földesúrhoz lehetett fellebbezni.³⁰ A gyulai bíró illetékességi köre azonban az ügyek jóval szélesebb körére terjedt ki, mint egy átlagos mezővárosi bíróné.

A bíró a mai értelemben vett polgári- és bűnügyekben egyaránt ítélezhetett. Az éjeli gonosztevőket az 1496-os szabadalomlevél szerint halálra is ítélezte. A nagyobb sententiák közül fővesztési ítéletet (sententia capitalis) is hozhatott, amelyben az elítéltet fejvesztésben és összes vagyonának elvesztésében (in sententia capitali et amissione omnium bonorum) marasztalták el. Az ítélet azonban nem fejvesztésre szólt elsősorban, hanem elégtétel adására, ami anyagi jellegű volt.³¹ Ezért rendelkezett úgy Corvin János az 1496-os privilégium-levélben, hogy a fej- és jószágvesztésre ítélték javait a bíró Corvin részére foglalja le, és őrizze, a bűnös pedig, miután az официálisoknak egy aranyat lefizetett, hozzá fordulhat kegyelemért.³² Az uradalmi bíraskodás hierarchiájában az ügynek mindenféleképpen el kellett volna jutnia a földesúrhoz, ha másképpen nem, beszámoló útján. Ő azonban, félve attól, hogy anyagi károsodás éri, – utal is erre az oklevél szövegében – külön kitért ezen ügyek lefolytatásának módjára. A fej- és jószágvesztésre ítélték közül ugyanis csak azok tudták megváltani magukat, akiknek elégséges anyagi alapjuk volt hozzá – aki nem tudott fizetni, annak fejét vehették –, ezért az ítélet nyomán az úr búsás jövedelemre számíthatott.

²⁷ *Karácsonyi II.* 145. 28.

²⁸ *Scherer I.* 47.

²⁹ *Iványi* 1934. 62.

³⁰ *Uo.* 83–91.

³¹ *Hajnik Imre:* A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 389–393.

³² *GYO.* 53.

A fentiekben leírt helyzet állt elő a szakirodalom által részletesen tárgyalt, drámai fordulatokban gazdag perben, amely Somogyi Ferenc és Oláh János között 1528–29-ben zajlott, amikor a városi bíróság által meghozott ítéletet a földesurat képviselő várnagy is helyben hagyta. A büntetés végrehajtásáról keveset beszélnek a források, de az ismeretes, hogy Oláh Jánosnak – politikai kérdések is szerepet játszottak az ítéletben – le kellett mondania bírói tisztéről. A törvénykezés hármasságja a gyulai plébános számára készült oklevélből is kiderül. Mátyás plébános is az említett három fórumhoz fordulhatott.³³

Fővesztés ítéletét, amely mindig jószágvesztéssel jár, engedi meg Corvin János a városi bíróság számára azon officálisokkal szemben, akik a lakosságnak nagy károkat okozva az éj leple alatt garázdálkodnak a városban.³⁴ A szabadságlevél szerint Gyula város bírójának és esküdt polgárainak nagy önállóságuk volt a bíraskodás területén. A törvénykezés a helyi, illetve városi szokásjog, amelyre az 1496-os szabadságlevél is többször hivatkozik, továbbá a városi tanács által kiadott szabályrendeletek (statutumok) alapján ment végbe.

A gazdasági kiváltságok (a személyekre bontott adózás megszüntése, a termény- és robotszolgáltatás minimális mennyisége, vámkedvezmények, vásártartási jog) mellett éppen a város igazgatásában és a városi törvénykezésben szerzett jogok tették vonzóvá a mezővárosokat, így Gyulát is a jobbágyság számára. A város közösségét mint jogi személyt a bíró képviselte a földesúrral, illetve az öt képviselő officálisokkal szemben. Ilyeténképp lazult, szinte eltűnt a földesúr és a jobbágya közötti személyes függés. A bíró tárgyalásai során mindig hivatkozhatott az írásban lefektetett egyezségekre, és mint önálló jogi személy képviselője nagyobb nyomatékkal hivatkozhatott a szokásjogra annál, mintha csak magát, mint természetes személyt képviselte volna.

A földesúri bíróságon is a jog és méltányosság továbbá a vidéken és az illető helyen hatályos szabályrendeletek, valamint a szokásjog alapján ítéleztek, amelyet a földesúri bíróságnak is ismernie kellett. Esetünkben bizonyítja eme állítást, hogy Sadobrich Péter várnagy nem kis büszkeséggel említi Brandenburgi Györgyhöz írt levelében, hogy mivel várnagytársa nem járatos a helyi jogban, minden teher az ő vállára szakadt.³⁵ A későbbi korok hivatalaitól azonban még messze állunk ebben az időben. Lötz János, az őrgróf megbízottja jelentette ugyanis, hogy Hunyadon nem a vár előudvarában, hanem kocsmákban ülészik a várnagyi bíróság, amely rendellenességnek ő véget vetett.³⁶

A városi szabadságjogok között szerepel a plébánosválasztás joga, amelyet nemcsak a szabad királyi városokban, hanem a mezővárosokban is gyakoroltak, így az 1498 előtt

³³ GYO. 67. *Iványi* 1934. 88–89. *Bácskai* 1991. 47–50.

³⁴ GYO. 33.

³⁵ *Iványi* 1934. 84.

³⁶ Uo.

királyi mezővárosban, Szegeden, és az Újlakiak birtokában volt Újlakon.³⁷ Az is előfordult, hogy kisebb települések, sokszor falvak is megkapták a kegyúrtól a subpatronatus jogát, és plébánost választhattak, vagy beleszólhattak a plébános választásába.³⁸ A tridenti zsinat utáni időkben a katolikus egyház a papválasztás gyakorlatát megszüntette, az a protestáns egyházak kánonjogában él máig tovább.

A gyulaiak nem rendelkeztek a plébánosválasztás jogával. Nem kaptak subpatronatusi jogot sem. A plébános jogi állását világosan feltárja Brandenburgi Györgynek azon oklevele, amelyben 1511-ben Mátyás plébánost megerősíti a plébánia javadalmaiban, továbbá azon, az őrgrófhoz intézett kérvény és szerződés szövege, amelyet Miskolczi János közjegyző készített, amikor Mátyás plébános 1518-ban elcserélte plébániáját Vinográdi Máté pécsi olvasókanonok stallumáért.³⁹

A plébános jogi helyzetére nemcsak az a tény utal, hogy a plébánoscsere csak Brandenburgi hozzájárulásával lehetett végrehajtani, ami a gyulai plébánia magánegyházi jellegére utal, hanem az is, hogy az oklevél pontosan leírja: milyen ügyekkel hová fordulhat a plébános. A közte és a jobbágyok között felmerülő ügyekben bírói fórumként a városi bíró székét veheti igénybe, a bíróval keletkezett vitájának rendezéséért a várnagy bíróságához fordulhat, a közte és a várnagy között keletkezett jogvitában pedig az őrgróf az illetékes, más bírói fórumhoz – a szentszéket is beleértve – az uradalom népével szemben előforduló ügyeiben nem fordulhat.⁴⁰ Arról nem esett szó, hogy urával szemben hol keresheti igazát. E tárgyban csak annyit tudunk, hogy Mátyás plébános 1508-ban úrnőjével, Brandenburgi Katalinnal Thurzó Zsigmond váradi püspök széke előtt perlekedett.⁴¹

A gyulai plébánia annak ellenére, hogy a kegyúr patronatusi jogát következetesen érvényesítette, vonzó állomáshely lehetett, mert nemcsak Vinográdi Máté pécsi kanonok fogadta el csereképpen, hanem Békés megye egyik legjelentősebb családjának a tagja, Ábrahámfi János is gyulai plébános volt 1520-tól 1529-ig, sőt 1520-ban egy horvát származású plébános préposti egyháznak nevezte a gyulai plébániát.⁴² Elsősorban talán azért, mert préposti életvitelt biztosító jövedelmet hozott, és ennek megfelelő tekintélyt adott birtokosának még akkor is, ha a káplánok fizetése, az iskola és a fürdő fenntartása a feladatai közé tartozott.

A szabadságjogok mellett, amelyeket a privilégiumok tartalmaztak, a városi jog fontos elemét képezte a városban használt szokásjog. A szokásjogot a városi jogköny-

³⁷ Blazovich 1995. *Hegedüs Antal*: Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. Újvidék. 1983. 103. *Schmidt Rudolf*: Statutum civitatis Ilok anno MDXXV (Monumenta historicojuridica Slavorum meridionalium XII. JAZU), Zagreb 1938 (A Jogkönyv latin nyelvű olvasata)

³⁸ *Kubinyi András*: Plébános választások és egyházközszégi önkormányzat a középkori Magyarországon. *Aetas* 1991–92. 28.

³⁹ GYO. 60–61. 67–69.

⁴⁰ Uo. 67.

⁴¹ Uo. 47.

⁴² *Karácsonyi II.* 146.

vek őrizték meg az utókor számára. Városi jogkönyv nem sok maradt fenn a középkori Magyarországról. Közülük a budai jogkönyv a legismertebb. A budai jogkönyv alapján Izdenczy Ferenc királyi jegyző készítette el Újlak város jogkönyvét 1525-ben II. Lajos király engedélye nyomán.⁴³ Mivel Újlak Gyula méretű és gazdasági erejű város lehetett, jogállásuk is hasonló volt, talán nem lesz hiábavaló, ha eme jogkönyvről néhány szót ejtünk.

Mivel a jogkönyvek joggyűjtemények, nem kereshetjük bennük a pandektisztika által kidolgozott formák szerinti elrendezést. Bennük a közjog a magánjoggal keveredve jelenik meg, sőt a büntető- és eljárásjogi elemek sincsenek igazán jól elkülönítve. Az újlaki jogkönyv öt könyvre tagolódik. Az első főképp a kiváltságokat tartalmazza, de a polgárok viselkedését, a mesterek áruinak minőségét, valamint a bíró és esküdtek választását szabályozó pontok is találhatóak benne. A második könyv az ingatlanokkal kapcsolatosan felvett és a kötelmi jog területén használt szabályokat tartalmazza. A harmadikba a büntetőjog artikulusait írták össze. A negyediket az öröklési jognak szentelték, míg az ötödik a vásárbíró tevékenységére, a perjogra és a zálogjogra vonatkozó részeket foglalja magába. Efféle, a városi élet szinte minden területére kiterjedő könyv Gyulán nem keletkezett, de a szabályok részint statutum formájában, részint a köztudatban éltek, és megadták a városi élet kereteit. Bátran állíthatjuk – mert az újlaki jogkönyv szerzője is leírja, hogy az írásba fektetett szabályok nagy részével már korábban is éltek –, hogy Gyulán is megvoltak azok a szabályok, amelyek a bölcsőtől a sírig rá-mát adtak a polgárok és a lakosság életének.

A város alkotmányáról, amely mai kifejezéssel élve a szervezeti és működési szabályzata volt, kevés adat áll rendelkezésünkre. A fentiekből ismeretes, hogy a bírót a tizenkét esküdt választotta. A bíró tiszte egy évre szólt, munkáját az igazgatásban és a bíráskodásban segítették az esküdtek. Az esküdtek választásának módjáról nincsenek adataink, viszont tudjuk, hogy az utcabírók felügyeltek az egyes városrészekre. Választásuk módja ugyancsak ismeretlen. Bizonyára a tehetősebbek soraiból kerültek ki. Scherer Ferenc szerint ezen tisztségeken és testületen kívül 1518-ból ismeretes egy bővebb ellenőrző testület (consules) léte is.⁴⁴ E testületben talán a későbbi választott község elődjét fedezhetjük fel, amely ellenőrző feladata mellett szerepet játszhatott az esküdtek választásában is.

Hogy volt-e állandó városháza a középkori Gyulán, azt ma pontosan megmondani nem tudjuk. Feltehetően nem. A város ügyeit a mindenkori bíró házában intézhették, mint ahogyan ez hosszú ideig Szegeden is történt.⁴⁵ A város ilyen módon kevés tulajdonnal illetve birtokkal rendelkezett. A pecsétje és az iratai képezték vagyonát, amelyek egyúttal kifejezték önálló jogi személyiségét is. Hogy a város módosabbjai miként osztottak meg a fentiekben már említett földterületeken, amelyeket a földesúrtól bérletként kaptak, nem ismeretes, és nem valószínű, hogy egykoron valamit is megtudunk róluk.

⁴³ Hegedüs 1983. 93–175.

⁴⁴ Scherer I. 94.

⁴⁵ Blazovich 1995. 91.

A valódi polgárvárosok igazgatásához képest, amelyekben a város egy igazgatási területet képezett, és lakói azonos jogokat élveztek, Gyulán, mint más földesúri városokban is, más helyzet alakult ki. A város nem képezett egységes jogterületet. A városi bíró és a tanács joghatósága alá az örgróf jobbágycsoport tartoztak, más nemeseké nem, és pontosan nem ismeretes, mi volt a plébánia és a Szent Móric kápolna jobbágyainak jogi állása, akik öt utcát laktak.⁴⁶ Ők ugyanis eredendően a várúr jobbágyai voltak, aki a plébániának adta őket, amely adomány által, mint a plébánia jobbágyai, más közösséget alkottak. Uruk, a plébános sokkal több terhet nem rakhatott vállukra, és közösségükben is a mezőváros szokásjoga érvényesülhetett, mert ha helyzetük nem így alakult volna, faképnél hagyták volna urukat.

A valódi polgárvárosokban a város mint *communitas* intézményeket tartott fenn. Gyulán az ispotály, az iskola és a fürdő fenntartása a plébános kötelessége volt.⁴⁷ Mindenesetre a város tekintélyét példázza, hogy voltak a városban ilyen intézmények, amelyek a falusinál magasabb életminőséget biztosítottak a lakosságnak. Gyula tekintélyét emelte a ferenciek kolostora, amelyet a Maróthiak alapítottak,⁴⁸ és a begina ház, amelyről a 16. század elejétől hallunk, és Gyula török kézre jutásáig állt fenn.⁴⁹

A középkori Gyula lakossága rendi állása szerint, amint ezt a szakirodalom hangsúlyozta, jobbágy maradt,⁵⁰ ám a falun és a kisebb mezővárosokban élőkkel szemben olyan többletjogokkal rendelkezett, amelyek birtokában lakói a polgárvárosok lakóinak státusát és életminőségét közelítették meg.

FÜGGELÉK

Corvin Jánosnak a gyulaiak számára 1496. november 24-én kiadott privilégiumlevele

Corvin János Oppavia, Liptó hercege, Dalmácia, Horvátország, és Szlavónia bánja stb. Emlékezetül adjuk stb. Miközben mi a közelmúlt időszakban és egészen jelen ideig az említett országok báni tisztéből kifolyóan az irányítással és a kormányzással és eme országok különféle hadjárataival voltunk elfoglalva, a mi öröklött javaink, különösen Gyula nevű mezővárosunk bizonyos officialisaink szigorúságának következtében nem jelentéktelen elnéptelenedésnek indultak, és emiatt hatalmas károkat és csapásokat szenvedtünk el. Az előre bocsátottak érdekében ilyenfajta méltánytalanságokat is eltűrvén és bizonyos más jószándékú megfontolásoktól indítva, [] akarván mondott mezővárosunk, Gyula polgárainak és lakóinak nyugalmáról előnyösen gondoskodni, hogy Gyula mezővárosa népek és lakosok sokaságával ékeskedjék, ezáltal egyrészt a mi

⁴⁶ Scherer I. 94.

⁴⁷ GYO. 67. Scherer I. 96–97.

⁴⁸ Scherer I. 49.

⁴⁹ Uo. 95.

⁵⁰ Bácskai 1991. Scherer I. 88–94.

tiszttségünk bőkezűsége kitűnjék, másrészt szokott jövedelmeink ne csökkenjenek, leginkább pedig abból a megfontolásból kiindulva, hogy ennek a mezővárosnak a polgárai és lakói fent említett különféle hadjáratainkban dolgaikat és javaikat nem kímélve várainknak idegen kezektől való megőrzésében és más önzetlen segítségnyújtásban irányunkban mindig igen előzékenyeknek és jó szolgálatot tevőknek mutatkoztak és mutatkoznak a jelenben is, ezért ezeknek az érdekeknek a tekintetbe vételével mondott Gyula mezővárosunk polgárainak és lakosainak, amely mezővárost más szabad mezővárosaink mintájára hasonló mód ünnepélyesen szabad mezővárosnak jelentjük ki, a szabadságnak ezt a kiváltságát engedjük meg,¹ és ez alább leírt cikkelyben fejezzük ki.

Mindenekelőtt, hogy a mi Gyula nevű városunkban a mindenkori officialisaink közül senki se merészelje a polgárokat és lakosokat az alább előadottak kivételével más terhek [viselésére] és szolgálatra kötelezni, hanem legyenek a terhek és szolgálatok alól örökre szabadok és mentesek, csak annyit megtartván azokból, hogy a polgárok és lakosok kötelesek a mi meghatározott malmainknál a közönségesen gátnak (gaad) nevezett rekeszt egyenesre igazítani, és ezzel a víz megfelelő oda folyását biztosítani, továbbá a hidakat a szokásoknak megfelelően megtartani, a szétromboltakat helyreállítani, valamint – amint régtől fogva szokásban volt – fát és bort Gyula várunkba szállítani.

Gyula városunk bírója az esküdtekkel – és a mi előbb mondott officialisaink közül egyik sem – köteles a szokásos szabad hetipiacokat és piacot ugyanott megtartani, és azt a szokásosan felügyelni, továbbá tartozik azon figyelmesebben őrködni, hogy tudniillik a hazugságok, veszekedések vagy véletlenül történő idegenek okozta egynémely lopások ugyanott ne forduljanak elő, amelyekben döntení és ítélni ugyanannak a bírónak és esküdteknek teljes engedélyt adunk. A mi és az officialisai joghatóságából annyit, amennyi tudniillik régtől fogva megvan, sértetlenül meghagyván.

Továbbá ha előbb mondott polgáraink közül valakit velünk szemben fej- és jószágvesztés ítéletében marasztalnak el, akkor – úgy határozunk –, hogy azt az ilyen esetben vissza kell tartani számunkra, nehogy az officialisaink, nehogy az említett bíró és esküdtek az efféle elveszett javakban valamiféle lehetőséget bírjanak, hanem az ilyen bűnös csak egy arany forintot fizetvén előbb említett városunk officialisainak, a kieszközlendő kegyért hozzánk jöhet vagy lehetősége van jönni. A bíró pedig az efféle bűnös összes javait részünkre lefoglalni és megőrizni tartozik addig, amíg ugyanaz a bűnös tőlünk kegyelmet nem kap.

Továbbá bármely mesterséget űző iparos szabadon jöhet mondott mezővárosunkba, és ott a mesterségét a mezőváros szokása szerint az előbb mondott officialisaink minden akadályozása nélkül gyakorolhatja addig, amíg neki tetszik.

Egyébként, miként értesültünk róla, eme időkből a Gyula városunkban jelenleg szolgálatot teljesítő sokat emlegetett officialisaink bizonyos korábban kezdődött gonoszság folytán nagy és kis állataink pásztorait alkalmat találván sokféleképpen zaklatták, akadályozták, fogságba vetették, és jószágaikat pusztították, amely dolgot igazán semmilyen módon nem akarunk eltérni, jelen levelünkkel az efféle zaklatásokat, fogságba vetéseket és akadályoztatásokat az officialisoknak hosszú időre megtiltjuk. Ha

¹ Az oklevél bevezető részét Makk Ferenc fordításában 1. Kristó Gyula 1981. 74–75.

ugyanis az említett pásztorok bárkivel szemben bármely ügyben vétkesek voltak, az előbb mondott bíró az esküdtekkel azok felett ítélni köteles az ugyanott más bírók által megörzött szokások szerint. Ezen túl bizonyos zsvány officíálisok hozzászórtak, hogy az éj leple alatt csendben az említett városba lopakodjanak, és ott sok, mérhetetlenül nagy kárt és botrányt okozzanak, az ilyenek közül azokat, akiket rajtakaptak, a bíró és az esküdtek fogva tarthatják és addig azon vár officíálisaihoz kieszközlendő ítéletért és igazságért azokhoz, akikre ez tartozik, kerülnek. Ha ők az ilyenek felett ítéletet hozni vagy igazságot tenni akarnak, jól bizony, egyébként ugyanaz a bíró és az esküdtek mások szokása szerint elítélhetik, és őket bűneik mértéke szerint, amint a jog rendje diktálja, megbüntethetik, és velük szemben a fővesztés ítéletét is kiszabhatják.

Óhajtjuk továbbá, hogy a várban lévő mindenkori említett officíálisaink a kézműveseket, bármilyen ipart űzzenek, saját maguk számára végzett munkára méltó fizetség nélkül kényszeríteni semmilyen módon ne merészeljék, hanem – ha valami munkára szükségük van – a végzett munka és anyag értéke szerint a mestereknek – bárkinek közülük – fizetéssel tartoznak.

Elhatároztuk azonkívül, hogy a polgárok és lakosok az említett erdőket, ahogy régi időktől szokás, őrizzék, és felvigyázásukra saját embereiket állítsák, továbbá az erdők hasznát és gyümölcsét régi szokás szerint élvezhetik, officíálisaink pedig a polgárokat és lakosokat az [általunk adott] szabadság ezen formájával szemben ne akadályozzák, vagy erőszakosan ne tegyenek olyat, amelyet megtiltottunk számukra, más módon cselekedni ne merészeljenek.

Továbbá a fent említett polgárok és lakosok összes ingó javaikat, akinek csak akarják, annak hagyhatják, életükben és halálukkor a rendelkezés és örökítés lehetőségét bírják. Ha pedig valaki törvényes örökös nélkül hal meg, nincs felesége, nincsenek fiai, atyafiai vagy rokonai, vagyonából két részt arra alkalmas és becsületes, a tanács által kiküldött férfiak a szegényeknek és a mezőváros egyházainak juttassanak, a harmadik részt pedig a város hasznára tartsák meg, ezzel a törvénnyel a polgárok akkora szabadságot élvezzenek, amennyivel régtől fogva rendelkeztek.

Továbbá ha officíálisaink bármelyik familiárisa bármilyen segítség látszata alatt idegen kereskedők áruit a mi javaink közé elzárja, és hasonlóan más idegen helyeken a mi jobbágyaink javai hasonló módon elzártnak, akkor officíálisaink az összes dolgot az által tudniillik, akiről kiderül, hogy a tett kezdeményezője volt, hozassák helyre.

Végül a polgárokat és lakosokat az összes régi szabadságaikban, jogaikban és szokásaikban, amelyekkel ezidáig éltek, meg kívánjuk tartani, sértetlenül meghagyván ugyanúgy a jövedelmeket, szolgáltatásokat és más bármiféle szolgáltatásokat és kötelezettségeket, amelyeket nekünk és ebből következően a várunknak régi szokás szerint mindig nyújtani tartoztak.

Eme dolog emlékezetére és örök erejére függő, titkos gyűrűs pecsétünkkel megerősített oklevelünket kiadtuk. Kelt Bihácson 1496. november 24-én.

Die Rechtslage von Gyula und seinen Einwohnern im Mittelalter

- László Blazovich -

Resümee

Der Name der Stadt Gyula (Jula) wird erstmals 1313 in einer amtlichen Urkunde erwähnt, unter dem Namen Gyulamonostora. Die Burg der Stadt wurde im ersten Jahrzehnt des XV. Jahrhunderts erbaut. Der Autor begleitet das Schicksal der Gutsherren der Stadt, dabei heraushebend, daß zwischen 1476 und 1510 die Familie der Hunyadis, unter ihnen auch der Sohn des Matthias Rex, János Corvin diese Siedlung bzw. Burg besaß. Im XV. Jh. besaß Gyula bereits eine bedeutende Bevölkerung, zwölf Handwerkszünfte, und verfügte über einen die ganze Gegend umfassenden Handel.

Die rechtliche Situation der Stadt und ihrer Bürger kann man aus dem von János Corvin 1496 herausgegebenen Privilegiumsbrief genau umfassen. Der Autor, der auch die ungarische Übersetzung der Urkunde beifügt, gibt einen vielseitigen Beweis dafür, daß entgegen seiner bedeutenden Entwicklung Gyula rechtlich ein gutsherrlicher Marktort blieb. Durch die zur Umgebung des Landesherren gehörenden Gutsbesitzer bekamen die Bürger Gyulas für die Städte charakteristische, aber auf die Traditionsrechte basierende Möglichkeiten, jedoch besaßen sie betreffs ihres Bodenbesitzes weder Verkaufs-, noch Vererbsrechte.

(Übersetzt von G. Dominka)

Blazovich László
Csongrád Megyei Levéltár
Szeged,
Dóm tér 1.
6720

A XVI. századi gyulai személynevek

– Kiss Anikó –

A középkori Gyula lakosainak névvizsgálatával eddig még nem foglalkoztak. Olyan szerencsés helyzetben vagyok, hogy négy különböző forrás áll a rendelkezésemre a XVI. századból, két emlék a török világ előtti időkből, kettő a török alattiról, többszáz magyar család- és utónév birtokába jutottam, ezzel érdemesnek találtam a foglalkozást.

A gyulai uradalom ránk maradt frott forrásanyaga az 1500-as évek első harmadában a leggazdagabb. Ekkor a várbirtok Brandenburgi György őrgróf tulajdona 1510-től 1530-ig. Ő a hatalmas terület élére házassága révén került, Corvin János özvegyét vette feleségül, és az asszony halála után lett övé – többek között – a tekintélyes nagyságú gyulai uradalom.¹ Az őrgróf pontos gazdálkodási nyilvántartásokat vezetett, embereit következetesen elszámoltatta, rendszeres tájékoztatást követelt uradalma állapotról. Ezek az iratok megmaradtak, és az Országos Levéltárban is hozzáférhetőek.²

Gyula lakosainak nevééről az 1525-ös censusjegyzékig elég keveset tudunk, névtudományi vizsgálódás szempontjából meg éppen semmit. Az idők homályából ebben az évben bukkan fel többszáz gyulai lakos neve, ezzel már haszonnal foglalkozhatunk. 1525-ből és 1527-ből egy adójegyzék maradt ránk, amelybe a Szent György napi censust jegyezték fel falvanként és a három mezővárosban, Gyulán, Békésen és Simándon utcánként összeírva. E jegyzék egyéb összeírásokat is tartalmaz, de az már nem névtudományi érdekességű. Az egész jegyzéket egy kéz írta, kétrét hajtott papíron vannak, hirtelen magyar kézre valló diákrírással. Magam a Veress Endre féle Oklevéltárból³ és az 1527-es jegyzék xeroxmásolatából dolgoztam. A másolatok tiszták, áttekinthetőek, maga az írás nehezen olvasható. A kiolvasást azonban nagyban megkönnyítette a Veress Endre-féle Oklevéltárban kiadott 1525-ös censusjegyzék. Itt egyetlen észrevételem van az olvasattal kapcsolatban: A Bagd utcában ő szerepelt egy Paulus Wason nevűt,⁴ az eredeti jegyzékben pedig félreismerhetetlenül Wdvar (Udvar) szerepel ezen a helyen. Magam az 1527-es jegyzéket dolgoztam fel, mert ennek nagyobb a névanyaga, itt már összeírták az 1525-ben tűzkárosult Halász utcát is.

Érdekes megjegyezni előljáróban a következő adatot. A középkori Gyulán 15 utcáját ismerjük név szerint: Karkó, Bagd, Szentmóric, Új, Csapó, Nagy, Bojtorján, Sánta, Szegény, Fölszer, Barát, Halász, Malom, Salgó, Palotahely.⁵ Ha ezek az utcák nem is voltak egy időben mindig egyszerre lakottak, érdekes, hogy az őrgróf censusfizetőit csak a Nagy, Malomszeg, Sánta, Bojtorján, Salgó, Bagd, Karkó és Halász utcákban írják össze. Valószínű, hogy a többi utcákban más birtokosok jobbágyai laktak. E censusjegyzékekben a keresztnevek mind latinul szerepelnek, és sokszor a szokásos rövi-

¹ 33 egész település és 52 részirtok Békés, Zaránd és Arad megyékben: *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára. Bp. 1938. 84.

² OL Filmtár STAATSARCHIV Nürnberg, Brandenburgisches Archiv 10673. doboz, Br.Lit. 1056/21.22.

³ *Veress E.*: i. m. 121. 91–93.

⁴ *Veress E.*: i. m. 121. 93.

⁵ *Scherer Ferenc*: Gyula város története. Gyula, 1938. I. 87–88.

dített formában, a családnevek mind magyarul. A leírás azonban igen következetlen: pl. Zevcz, Zewcz, Zeucz. Az olvasat egy-két helyen bizonytalan, a keresztnévet latin alakjukban használom, a vezetéknéveket a censusjegyzék írásmódja szerint.

A későbbi időkből, 1567-ből és 1579-ből másik kiváló forrásom van: Káldy-Nagy Gyula: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírásai*.⁶ Szerencsés dolog az, hogy megvizsgálható, mennyi gyulai családnév élte túl az ostromot, és 12 évig hogyan változott a magyar lakosság helyzete. E mű Gyulára vonatkozó részének feldolgozása során kiolvasati problémáim alig akadtak. Néhány hallgatóságos változtatást tettem. Az 1527-ben Boross-nak írtat elfogadtam Borosnak, a Szineke nevet Cinegének vettem, gondolván arra, hogy a török összeíró elhallotta, a Doboga nevet a Dobokával azonosítottam, a Kum nevet Kunnak vettem, a Mónárt Molnárnak, a Mórócz nevet Móricnak fogadtam el, a Pentukot Pentheknek, a Sáfi és Sāti között nem tettem különbséget. Az 1567-es Sütő valószínűleg azonos az 1527-es Suthossal. Az 1579-es összeírásban nem találtam olvasati problémát, elfogadtam Káldy-Nagy Gyula olvasatát.

Érdekes az, hogy hol írja össze a török gyulaiakat utcák szerint, mely utcákban. 1567-ben még a törökök is magyarul megnevezett utcákban laktak,⁷ a várban, ezek nyilván a szolgálatot teljesítők és katonák, a Nagy utcán, ahogy a defter írja: Nag ucca városnegyedben, Malomszeg városnegyedben, Sánta ucca városnegyedben, ez 252 család, magyarok nem laktak köztük. A magyarokat így írja össze: Gyula város rájái, itt a lakóhelyet nem nevezi meg, majd Barát ucca városnegyed, Halász ucca városnegyed következik. Itt lakik 195 magyar család. Idegenek, idegen hangzású nevek nem keverednek közéjük. 1579-ben megszaporodnak a városrészek. Itt is első a vár, de ezek törökök és nyilván főleg katonák, ezekkel a nevekkel soha nem számoltam. Iszhak bég szent dzsámija városnegyede, hane (család:) 95, Ali bég szent dzsámija városnegyede, hane (család:) 53, Mehmed aga mecsetjének városnegyede, hane (család:) 78, Iljász kethüdá mecsetjének városnegyede, hane (család:) 73. Ezután következnek külön települve a ráják. Új ucca városnegyed: 68 család, Barát ucca városnegyed: 74 család, Halász ucca városnegyed: 30 család. Ezek a magyarok. Van még egy utolsó városnegyedecke is, ebben 7 – valószínűleg keresztény délszláv család él. A defter így nevezi: a martalócok városnegyede.

Azt azonban nem tudjuk, hol feküdtek ezek a városnegyedek.

Az 1527-es censusjegyzékből nem következtethetünk idegen ajkú lakosságra. A martalócoknál már megfigyelhetjük a keveredést. Magyar családnevek mellett feltűnnek szerb keresztnévek, két szerb család már benn is lakik a magyarok között: Szerekes Gazser (Új utca), egyik fia Isztoján, másik Mihál. A Barát utcában él a magyarok között Moska Orgos, ő nő, gyerekei nincsenek. Magyar családnév mellett lelünk szerb keresztnévet: Kovács Isztoján. Szabó Mihály fia Isztoján. A változó névdivat egy ejtés-könnyítő i-vel megmagyarosította a szerb Sztoját. A Barát utcában van Farkas Boldizsárrov. A külön martalóc városrész sem lehetett zárt, mert itt meg magyar keresztnévek bukkannak föl: Maias Borojevity egyik fia Lukács, másik György, testvére Miklós. Esetleg magyar felesége volt.

⁶ Káldy-Nagy Gyula: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Békéscsaba, 1982.

⁷ Káldy-Nagy: i.m. 41–54.

Talán megkísérelhetjük megmondani, hogy mikor kerültek e délszláv családok Gyulára. Valószínűleg nem sokkal az ostrom után, mert 1579-ben keveréknevű felnőtt adózó is van köztük. A szerbek még többször felbukkannak Gyula életében, de itt létük nem tartós, az 1700-as évek első harmadában eltűnnek a szemünk elől.

Hogy mi történt a városrészekkel? – Nyilván az ostrom alatt elpusztultak, a várhoz közelebb esők jobban, a távolabbiak talán kevésbé. A törökök is külön és a visszaköltöző magyarok is külön azokat a részeket ülték meg először, ahol kijavítható épület volt, vagy más miatt volt a hely alkalmas a letelepülésre.

Érdeemes megjegyezni, hogy az 1527-es censusjegyzék családneveit alapul véve az ostromot 46 családnév élte túl, ez az 1527-es censusjegyzékben szereplő családnévek 31,16%-a. Ha az 1579-es defterrel vetjük össze, még szomorúbb képet kapunk. Itt már csak 12,42% a túlélő családnév. Ebben a számításban a családnévek egyszeri előfordulásával számoltam, a családok számával irreálisabb lenne. Alig van olyan családnév, amelyik biztos fogódzót nyújt a túlélés vizsgálatában, talán az egy Pajzsgyártó család. Ezek felbukkannak 1527-ben, léteznek az 1553-as jegyzékben, amelyben azokat írják össze, akiknek kára keletkezett a várórség rablása miatt, – tőlük éppen fegyvereket raboltak.⁸ Élnek 1567-ben, de eltűnnek a városból 1579-re. A többi családnévnek ilyen hosszú életét nem sikerült bizonyíthatóan kinyomozni. A Kis, Nagy, Szabó, Varga nem jellegzetes, mégsem hagytam ki a számításból, összehasonlításból.

Munkám megírásához kiváló összehasonlító anyagot találtam Péter László cikkében: Szegedi személynevek 1578-ból.⁹ Péter László egy 1578-ban készült török defter anyaga alapján dolgozott, és végezte el vizsgálatát 1183 név birtokában. A nevek csoportosításában Péter László ötletét használtam kis módosítással, úgy érzem, ez jó alkalom, hogy azonos módszerrel vizsgáljuk a magyar névanyagot. Adataimat szegedi adatokkal vettem össze. E defter kora éppen megfelel a mi időszakunknak.

A névtudományi kutatás megerősíti Bárczi Géza vizsgálatainak eredményét, ugyanis a nevek zöme kételemű, az 1500-as évekre kialakult és megszilárdult a ma is gyakorolt névadás.¹⁰ A gyulai 1527-es censusjegyzékben csak keresztnéven szerepel két fő, Pelbárt a Malomszeg utcában és Georgius Karkó utcában. Ez utóbbi valószínűleg csak a lejegyzés során veszítette el családnévét, ugyanis az 1525-ös jegyzékben a megfelelő helyen Georgius Warga név szerepel. Feltehető, hogy így egyetlen keresztnéven adózó nevének leírásában is íráshiba van, a lejegyző elfelejtette odaírni a családnévet. Azt a Bárczi-féle megállapítást, hogy a csak keresztnéven szereplők nőtlen jelentenek, az 1527-es jegyzékből nem lehet bizonyítani. Papp László jegyzi meg, hogy a diákot és a kovácsot is csak keresztnéven írják össze.¹¹ Az 1527-es jegyzékben ezt nem láthatjuk. 1567-ben azonban találkozhatunk a defterben a jelenséggel, egyelemű név egy van: János kovács, 1579-ben pedig három: Együd bíró, aki családos, és két nőtlen szolga: Miklós és János. Csak családnéven írják össze mind 1525-ben, mind 1527-ben Borne-

⁸ Veress E.: i.m. 287. 219.

⁹ Péter László: Szegedi személynevek 1578-ból. = Néprajz és Nyelvtudomány, XVII–XVIII. Szeged, 1973–74. 231–263.

¹⁰ Bárczi Géza: Magyar Nyelv, 52. 144.

¹¹ Papp László: Magyar Nyelv, 51. 260.

misszát Malomszegen, valamint Czalait a Sánta utcában. Az 1567-es jegyzékben csak családnéven összeírt nem szerepel.

Háromelemű név 1527-ben kettő van: Mathias Emericus Kis Salgó utcában és Johannes Fabianus Czeri Malomszegen. 1567-ben háromelemű név 3 van: Bíró Lázár György, Kis Petre János és Magyar János Dimitre. 1579-ben kettő akad: Kis Petre János és Kis Dimitre János.

1527-ben a Nagy utcában található egy kolvashatatlan női (?) név: Serenela (?), családneve: Erd (?). Ez a családnévírás is lehet íráshiba, e név alatt ugyanis másodikként Erdely szerepel.

Olyan háromelemű név, amelyben a családnév kettős, tehát ragadványnévre lehetne következtetni, egyetlen összeírásban sincs.

A censusjegyzékekből való vizsgálódásokból természetesen kimaradnak a női nevek. Itt azonban az 1525–27-es jegyzékekben fel-felbukkannak. Gyulán Anastasia Tathai, Anna Kezy, Serenela (?) Erd (?), a várbirtok egyéb helységeiben Barbara Desen (Bánhegyes), Wrsula Warga (Simánd), Sophia Barbel (Békés), Anna (Simánd), Relicta Elisabet Kadar (Alsódoboz), Margaretha Saradi (Lökösháza), Augusta Sarkadi (Berény), Seraphin (Szénás), Margaretha Kerechen (Békés), Elena Sep (Simánd). A török által írt defter gyulai anyagában egyik évben sem került nő összeírásra.

A censusjegyzékeknek a török defterekkel szemben van egy nagy hátrányuk. A város névanyagának egészét közel sem tükrözik, csak azokat, akik Brandenburgi György adófizetői voltak.¹² A városban azonban az 1500-as években éltek nemesek, földesúr volt az egyház, ezek jobbágysai azonban nem kerültek feljegyzésre, vagy ha igen, ilyen censusjegyzéket egyelőre nem ismerünk. A török defternek az az előnye, hogy minden ráját felsorol, hisz mind az ő adófizetője. Így kibontakozhatik előttünk egy közepes nagyságú mezőváros képe két időmetszetben.

Talán előbb az 1525–27-es évekről. Gyula ekkor fejlettsége, polgárosultsága szempontjából előkelő helyet foglal el a mezővárosok között. Jobb híján elfogadhatjuk azt a tényt, hogy a XVI. század elején a családnév többnyire árulkodik az illető foglalkozásáról. Ez azonban nem igazolható kivétel nélkül. Gyulai adataink is alátámasztják azt, hogy a foglalkozást jelentő családnév azonos foglalkozást is takar. Már említettük a Pajzsgyártó család esetét. De az ellenkezőre is van példa. Oláh János dúsgazdag kereskedő az 1520-as évek elején, de neve nem árulkodik foglalkozásáról.

Megállapíthatjuk, hogy városunkban magas a foglalkozásnevek aránya.

1527-ben iparosnév	123	29,70%
1567-ben iparosnév	45	22,95%
1579-ben iparosnév	46	16,22%

Gyula lélekszámát tekintve se lehetett kis város, hiszen akkorának mondják az 1550-es években, mint Debrecent.¹³ A szakmák is igen differenciáltak, van két Ethwes nevű is. Azt lehetne várni, hogy a törökdúlás után az iparosság messze menekül, hiszen

¹² *Bácskai Vera*: A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században = *Agrártörténeti Szemle*, 1967. 3–4. szám, 432–454.

¹³ *Veress*: i.m. 238. 180.

vagyonát könnyebben mozgathatja, mint a földdel bánó paraszt. Azonban érdekes, hogy az iparosnevek nem csökkentek lényegesen. Differenciáltságuk azonban szűkebbre szabott.

Nincs már Ötvös a magyarok között, a törökök között bukkan fel, fogyatkozik a Szabók száma is, és 20 Varga helyett már csak 10-et, illetve 8-at találunk. A kereskedelmet zömmel a Kalmár nevék bonylíthatták le, akik 13-an éltek 1527-ben. 1567-ben már csak két Kalmár van, 1579-ben már csak egy. A törökök veszik át a kereskedelmet. 1567-ben 34 bolt van a várban, 37 a városban, mind törökök tulajdonában, 1579-ben 16 bolt van a várban, a városban 67, szintén török kézen.

A foglalkozásnevek magas arányszáma akkor tűnik ki, ha a többi kategóriával vetjük össze, és a szegedi defter 1578-as anyagához hasonlítjuk.

	<i>Gyulán</i> 1527-ben	<i>Gyulán</i> 1567-ben	<i>Gyulán</i> 1579-ben	<i>Szegeden</i> 1578-ban
Keresztnévi	7,56%	6,53%	9,12%	17%
Helynévi	19,10%	17,79%	21,09%	22%
Foglalkozásnévi	40,50%	38,76%	34,77%	31%
Tulajdonsági	14,54%	14,38%	10,20%	18%
Egyéb köznévi	8,84%	10,71%	10,54%	6%
Ismeretlen eredetű	8,92%	11,22%	12,54%	6%
Egyelemű keresztnevű lakos	0,54%	0,51%	1,74%	–

Érdekes sajátosság az a családnevek 1567 és 1579-es leírásánál, hogy néha a keresztnév van elől, pedig biztos, hogy magyar családok: 1567: István Barga, László Szabodka, Benedik Szakács, Ferenc Varjas, 1579-ben: Lukács Halál, János Fillérös, Anbrus Karandi.

Valamit még a censusjegyzékek és defterek nyelvjárási tanulságairól. Az 1527-ben írt censusjegyzék latin keresztnevei és igen következtelenül írt családnevei nem alkalmasak nyelvjárási tanulságok levonására. A defterekben már vannak nyomok. Elfogadtam Káldy-Nagy Gyula magyarra átírt alakjait, és ebből próbálok néhány észrevételt tenni. Az ő-zés az első, ami szemünkbe tűnik, de nem következetes: van Szentös, Kerekös, Méhös, Szélös, Verös, Fillérös, Békös, de van Békés, Kerekes, Szekeres név is. Az i-zésnek egy nyoma van, a Benedek nevet írják sokszor Benediknek. Van depalatalizációra is példa: Mihál, Gergel, de van Gergőr alak is, a pótlónyújtás is felbukkan: Mónár, sokszor lép fel zöngésülés: Bálind, Alberd, *m* helyett *n* van az Anbrus névben, *e* helyett *ü* az Együdben. Jegyezzünk meg egy érdekességet! 1567-től tűnik fel az ő-zés, a visszatelepülő régi családnevekben azonban nem fordul elő. Talán nem járhatunk messze az igazságtól, ha az ő-ző nyelvjárást beszélőkben új betelepülőket látunk.

A családnevek eredet szerinti osztályozása

1527

1. *Keresztnévi: 7,56%*

1.1. *Pusztakeresztnévből:* Andor 2, Elek (lehet helynév is, lásd ott is) Fábián 2, Relicta Galli Ispan, Gergel, Kispeter 2, Marthon, Morocz, Peter, Penthek 3, Sebesten 2, Vrbán

1.2. *Becéző keresztnévből:* Berczi, Forys, Myka, Mike

1.3. *Keresztnévből:*

1.3.1. *-fi képzővel:* Palfi

1.3.2. *-i képzővel:* Borsthay 2, Miklóssy

1.3.3. *-s képzővel:* Mayrjas

2. *Helynévből: 19,10%*

2.1. *Pusztahelynévből:* Byhar, Czegléd, Czenger, Decze, Elek (lehet keresztnev is, lásd ott is), Magocz, Sentes (lehet belső tulajdonság is, lásd ott is)

2.2. *Helynév -i képzővel:* Aytóssy, Araczi, Araczi, Bagdi 3, Bordi, Degli 2, Dobossy 2, Dossy, Czalay, Czeri, Czwrai, Erdely 2, Hegyessy, Ilyei, Ingei, Keczedi, Kezy, Moldovay, Papoczy, Pilei, Safi, Zapi 3, Simandi, Somlai 2, Somogi 2, Szegedi, Szelhalmi, Sephely 2, Wanyai, Vatkai, Zalai, Thody, Tathai, Thorni, Wylaki

2.3. *Származásnév, népnév:* Horvath 2, Kun, Nemeth, Olah 3, Olaz, Racz, Toth 6, Thewrevk

3. *Foglalkozásnévből: 40,50%*

3.1. *Tiszttség, méltóság:* Asztalnok, Ban, Czar, Dekan, Porkolab, Wajda

3.2. *Valamit birtokló, áruló:* Borros, Czuppos 2, Galambos 4, Kerekes, Kevermes, Kewbleus 2, Maczka, Madaras, Posdoryas, Soss 2, Tuthos 2 (lehet ismeretlen eredetű is, lásd ott is), Thuros

3.3. *Mesterség:* Atcz 3, Astalgartho, Barath, Barbel 4, Barkas (lehet növénynev is, lásd ott is), Cevplev, Czysar 3, Deak, Doboss, Estergaros, Ethwes 2, Fazakas 2, Hajdo, Hegedus 3, Huzar, Kadar 3, Kalmar 13, Kanthor, Kerekgyarthó, Kovacz 8, Mehes, Mezaros 6, Molnar 2, Nyerges 4, Pajzsgyartho, Pap, Peczenyes, Rostas 4, Sarkanthyos 2, Zabo 10, Zekeres 3, Sythas 3, Seuldus, Zevcz 11, Takacz, Tepew, Warga 20.

4. *Tulajdonság: 14,54%*

4.1. *Külső tulajdonság:* Borzos, Feyer 2, Fekethe, Fodor 2, Kerek 2 (lehet egyéb köznévi is, lásd ott is) Kis 5, Nag 9, Orros, Santha 2, Sarga, Seke (Szőke?) Zewke, Zeles (lehet belső tulajdonság is, lásd ott is.) Tar 3.

4.2. *Belső tulajdonság:* Bornemiza, Bus 3, Czendes, Czomias, Czwder (lehet ismeretlen eredetű is, lásd ott is). Haramia, Ható, Zeles (lehet külső tulajdonság is, lásd ott is.) Szenthes (lehet helynévi eredetű is, lásd ott is). Jambor, kesery, Ravas, Saporá, Tholvay, Wges, Vig

4.3. *Társadalmi állapot:* Dws, poor 2 (lehet egyéb köznévi is, lásd ott is)

4.4. *Egyéb:* Dombonvli (Dombonülő)

5. Köznévből: 8,84%

5.1. Állattal kapcsolatos: Czynege 3, Czompo, Farkas, Saska 2, Zerke

5.2. Növényrel kapcsolatos: Ag 2, Barksa (lehet foglalkozásnév is, lásd ott is). Buga 2, Buza 2, Fa, Wirág.

5.3. Egyéb köznévből: Barshon 2, Bewr, Both, Idegen, Kerek, (lehet külső tulajdonság is, lásd ott is). Korláth, Palotha, Penthek, Pogan 2, Poor 2, (lehet társadalmi állapot is, lásd ott is). Rajkó, Vdvar, Was, Wason

6. Ismeretlen eredetű: 8,92%

Borsan 7, Braykos, Czwder (lehet belső tulajdonság is, lásd ott is) Dakos 4, Dandor, Dellen 2, Doboga, Drak, Erd? Ethe? Feke, Hasson, Hawa 2, Kukssy, Moka, Penthe, Penthel, Sacz, Kewle, Sosth, Suthos 2 (lehet valamit birtokló, áruló is). Taczatez, Terepel, Tokar, Vaso, Zambo.

1567

1. Keresztnév: 6,63%

1.1. Puszta keresztnév: Dákó, Elek (lehet helynév is, lásd ott is). Együd, Gilerd, János, Kozma, Lázár, Lukács 2, Máté, Móric, Orbán

1.2. Becéző keresztnév: Bence, Fóris 2

2. Helynévből: 17,79%

2.1. Puszta helynév: Szakmár, Szarvas (lehet állattal kapcsolatos is, lásd ott is), Szentös (lehet belső tulajdonság is, lásd ott is), Elek (lehet keresztnévből is, lásd ott is)

2.2. Helynév -i képzővel: Bácsi, Bági, Beleszi, Bereczki Csikai, Galádi 2, Decsei, Dobozi 2, Erdeli, Murai, Papoczi 2, Petróczi, Sági, Somogyi, Szádi, Torni

2.3. Származásnév, népnév: Jász, Kum 2, Magyar 3, Olah 2, Tót 6, Török

3. Foglalkozásnév: 38,76%

3.1. Tisztség, méltóság: Biró 3, Darabant, Polgár 3, Vajda

3.2. Valamit birtokló, áruló: Boros, Csókás, Csokros, Dárdás, Dobozos, Kerekös 2, Karikás, Kopjás, Madaras, Olaos 2, Sós

3.3. Mesterség: Asztalgyártó, Baka, Barkas 2 (lehet növényrel kapcsolatos is, lásd ott is), Dobos, Faragó, Halász, Harangozó, Ihász 2, Kádós, Kalmár 2, Kinomozó, Kinccsis, Kovács, Lakatgyártó, Méhös, Mészáros 5, Mónár 3, Pajzsgyártó, Sütő, Szabó 10, Szakács 2, Sziogyártó, Szitás, Szücs 2, Tőzsér, Varga 10, (Benne Barga is, ezt a nevet lásd az ismeretlen eredetűek között is.)

4. Tulajdonság: 14,38%

4.1. Külső tulajdonság: Balog 2, Finta, Fodor, Kis 4, Nagy 6, Szélös, Verös 6.

4.2. Belső tulajdonság: Bús, Jó, Szabodka 2 (lásd ismeretlen eredetűnél is), Szapora 2.

5. Köznévből: 10,71%

5.1. Állattal kapcsolatos: Csikai, Csikó, Szineke (Cinege), Farkas 3, Varjas, Szarvas (lásd még pusztá helynévénél is)

5.2. *Növénnyel kapcsolatos*: Barkas 2 (lásd meseterségnevnél is), Bor 2, Buza, Fizes, Rózsás, Virág.

5.3. *Egyéb köznévből*: Bot, Csoma, Foktő, Füző, Gyürü, Karika, Lövő, Szegye.

6. *Ismeretlen eredetű*: 11,22%

Barga (lásd még mesterségnevek közt – Varga). Barok, Csarvi, Csokán 2, Csóta 2, Dákó, Doboka 2, Fina, Geecső 2, Galádi 2 (lásd a helynévi eredetűeknél is) Ibor, Hencs, Kecse, Kotorá, Lombonja, Motoz, Pentük, Szapus, Szontol, Szabodka 2 (lásd a belső tulajdonsággal kapcsolatosak között is.)

1579

1. *Keresztnév*: 9,12%

1.1. *Pusztakeresztnev*: Anbrus, Dimitre, Együd, Lázár, Máté 3, Miklós, Móric, Orbán Szenpál 4, Tibor

2. *Helynév*: 21,09%

2.1. *Pusztahelynév*: Bata, Békés, Békös (lehet belső tulajdonság is, lásd ott is), Gece, Kebermes

2.2. *Helynév -i képzővel*: Bácsi 2, Bagdi 2, Baranai, Bári, Bártai, Bárti, Csatári, Dobosi, Donbai, Karani, Karandi, Kereki, Maróci, Papóci, Sági, Süri, Szalai, Szilasi, Torani 2.

2.3. *Származásnév, népnév*: Magyar, Kun, Oláh 2, Tót 4, Török

3. *Foglalkozásnév*: 34,77%

3.1. *Tiszttség, méltóság*: –

3.2. *Valamit birtokló, áruló*: Boros, Csöves, Csukás, Filléres 2, Kerekes, Szappanos, Karikás, Sós.

3.3. *Mesterség*: Asztalgéártó, Barkas 2 (lásd növénnyel kapcsolatban is), Csapó 5, Dobos 2, Faragó, Ihász, Kádár, Kalmár, Kovács 3, Méhös 2, Mészáros 4, Mónár 3, Nyeregyártó, Sütő, Szabó 7., Szakács 2, Szekeres, Sziics 4, Takács, Varga 8, Zsoldos.

4. *Tulajdonság*: 10,20%

4.1. *Külső tulajdonság*: Finta, Fodor 2, Kis 3, Nagy 2, Sánta, Verős 5,

4.2. *Belső tulajdonság*: Békés, Békös 2, (lehet helynév is, lásd ott is), Csavargó, Szapora 2.

4.3. *Társadalmi állapot*: Módos

5. *Köznévből*: 10,54%

5.1. *Állattal kapcsolatos*: Csuka, Farkas, Kánya 4.

5.2. *Növénnyel kapcsolatos*: Barkas (lehet mesterség is, lásd ott is), Virág 2.

5.3. *Egyéb köznévből*: Foktő, Furka, Halál 3, Major 2.

6. *Ismeretlen eredetű*: 12,54%

Bozsó, Bacsis, Balik 3, Csigó 2, Csika, Csire, Dakó, Donoga, Finta, Hencs, Hencs, Lada, Radasz, Rubán, Saskó, Somja, Szapó, Szator, Szotol, Vászó.

A keresztnévek gyakoriságát az adott korok névdivatával szokták magyarázni. Gyulával kapcsolatban megemlíthetünk egy-két érdekességet. Országosan az első 10 név között nincs a Ferenc, és 7. helyen van a Benedek. Szegeden 7. a Ferenc, 10. a Benedek. Gyulán 1527-ben 5. a Ferenc és 6. a Benedek. Ekkor tevékenykedett városunkban a ferences rend, és még élhetett az emberekben az itt lakott egykori bencés szerzetesek emléke. 1567-ben a Ferenc még mindig a 6. helyen van, de már csak 10. a Benedek. 1579-ben a Ferenc az 5. helyet tartja, a Benedek azonban eltűnt az első tíz név közül.

Vessük össze most a gyulai keresztnéveket szegedi és országos adatokkal. Az 1567-es és 1579-es összeírásban feltünteteti a török defteríró a nőtlen testvéreket és a nagyobacska fiúkat is. (1. táblázat)

Említsünk meg még néhány érdekességet mind a családnevekkel, mind a keresztnévekkel kapcsolatban. Egy családon belül a gyermekek között fel-felbukkan két azonos keresztnév. 1567-ben: Kozma Gáspár nős, fia György, nőtlen... fia Gyurkó, nőtlen. Dobos Ferencnek két Ferenc nevű fia van. Csavri András nős, testvére András nőtlen, Szineke (Cinege) Pál nős, testvére Pál nőtlen. 1579-ben Szücs János nős, fia Mihál nőtlen... fia Mihók nőtlen. Ismét egy szokatlan alak: 1579: Békös Imre nős, ... fia Verős Benedik nős. A keresztnévekről van még néhány megjegyzésem. Az 1567-es és 1579-es defterekben a Péter név mindig Petre, a Demeter pedig Dimitre alakban szerepel. Káldy-Nagy Gyula említi lábjegyzetben,¹⁴ hogy a török összeírók tekintet nélkül arra, hogy magyar volt-e az összeírt vagy szláv, mindig a Petre, Dimitre alakot használják. Érdekes, hogy az a defter, amelyet Péter László használt, nem ismeri ezt az írásmódot. Pétörnek, Dömötörnek veszi e két nevet. Vass Előd: Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai című műve sem használja ezt az alakot, csak Pétör, Demetör szerepel nála.¹⁵ A Petre-Péter családnév nem fordul elő a mi deftereinkben, a Dimitre 1579-ben igen. Hogy e két nevet hogy ejtették Gyulán az akkori időkben, azt nehéz eldöntenünk. 1527-ben a keresztnévek latinok, ha a Péter családnév, Peter alakban írják. A Demeter családnévként ekkor nem fordul elő.

A beceneveinkről is pár szóval: Viszonylag keveset találunk. 1567-ben a György kétszer Gyurka, kétszer Gyurkó. Mindkét alkalommal gyereket jelölnek meg vele. 1579-ben a György egyszer Györke és nős, kétszer Gyurka, és ezek gyerekek, Jánosnak Jancsi a beceneve, egyszer nős, kétszer gyermek. A Boldizsár két alkalommal Boldizs, ők gyerekek. Mihók egyszer fordul elő, szintén gyermek.

Azt a szokást, hogy az első fiúgyermek az apja nevét kapja, egyik defterből se lehet felderíteni. Itt-ott feltűnik, de csak elvétve.

1. táblázat

<i>Gyula 1527.</i>	<i>Gyula 1567.</i>	<i>Gyula 1579.</i>	<i>Szeged 1578.</i>	<i>Országos XVI. sz.</i>
Johannes	János	János	János	János
52 14,56%	40 10%	45 13,94%	10,06%	8,95%

¹⁴ Káldy-Nagy: i.m. 18.

¹⁵ Vass Előd: Kalocsa környékének török kori összeírásai. Kalocsa, 1980.

Mihael 20 5,6%	Mihál 34 8,5%	Mihál 40 12,4%	István 7,95%	Péter 5,9%
Paulus 18 5,04%	István 32 8,0%	István 28 8,68%	Mihály 6,09%	György 5,31%
Stephanus 18 5,04%	György 28 7,0%	György 15 4,65%	Gergely 4,65%	Mihály 5,23%
Franciscus 17 4,76%	Ferenc 26 6,5%	Ferenc 14 4,34%	Pál 4,65%	Gergely 4,77%
Benedictus 16 4,48%	András 26 6,5%	András 13 4,03%	György 4,48%	Pál 4,21%
Blasius 15 4,2%	Gáspár 15 3,75%	Gáspár 12 3,72%	Ferenc 4,06%	Benedek 3,95%
Petrus 15 4,2%	Gergel 15 3,75%	Balázs 11 3,41%	Péter 4,06%	Balázs 3,87%
Thomas 15 4,2%	Benedik 14 3,5%	Tomas 11 3,41%	András 3,97%	András 3,51%
Emericus 13 3,64%	Balázs 11 2,75%	Petre 10 3,1%	Benedek 3,8%	Tamás 3,41%
Mathias 13 3,54%	Pál 11 2,75%	Anbrus 9 2,79%		
Georgius 12 3,36%	Máté 11 2,75%	Miklós 9 2,79%		
Ladislaus 11 3,08%	László 10 2,5%	Boldizsár 8 2,48%		
Ambrosius 10 2,8%	Márton 10 2,5%	Lukács 8 2,48%		
Andreas 10 2,8%	Miklós 10 2,5%	Benedik 7 2,17%		
Demetrius 8 2,24%	Boldizsár 9 2,25%	Dimitre 7 2,17%		
Martinus 8 2,24%	Imre 9 2,25%	Antal 6 1,86%		
Valentinus 8 2,24%	Bálint 8 2,00%	Gergör 6 1,86%		
Anthonius 7 1,96%	Lőrinc 8 2,00%	Imre 6 1,86%		
Gregorius 7 1,96%	Antal 8 2,00%	Lőrinc 6 1,86%		
Lucas 7 1,96%	Tomás 8 2,00%	Márton 6 1,86%		

A XVI. századi gyulai személynevek

Nicolaus 7 1,96%	Anbrus 6 1,5%	Máté 5 1,55%
Albertus 5 1,4%	Lukács 5 1,25%	Bálint 4 1,24%
Baltasar 5 1,4%	Dimitre 5 1,25%	László 4 1,24%
Vrbanus 5 1,4%	Alberd 4 1,00%	Matias 4 1,24%
Barrabás 3 0,84%	Jakab 3 0,75%	Vitrános 2 0,62%
Laurentius 3 0,84%	Bertalan 2 0,5%	Együd 2 0,62%
Zebastianus 3 0,84%	Gilerd 2 0,5%	Bertalan 1 0,31%
Dionisius 2 0,56%	Farkas 2 0,5%	Dienes 1 0,31%
Gaspar 2 0,56%	Együd 1 0,25%	Ézsiás 1 0,31%
Clemens 2 0,56%	Éliás 1 0,25%	Józsa 1 0,30%
Osvaldus 2 0,56%	Fábián 0 0,25%	Majs 1 0,31%
Anestasia 1 0,28%	Filip 1 0,25%	Tóbiás 1 0,31%
Anna 1 0,28%	Lázár 1 0,25%	Vince 1 0,31%
Elias 1 0,28%	Simon 1 0,25%	
Gallus 1 0,28%	Vitáros 1 0,25%	
Jacobus 1 0,28%	Vince 1 0,25%	
Pelbart 1 0,28%		
Thobias 1 0,28%		

Még egy kis statisztikai összehasonlítás ezek után.

1567-ben			1579-ben		
magyar család	195,	44%	magyar család	172,	31%
török család	252,	56%	török család	402,	68%
			szerb család	9,	1%

Tehát a város összlakosságának száma lassan emelkedik, de a magyarok fogynak. Még megtartják szürkületben polgárosult jellegüket, de az elnéptelenedés előre veti árnyékát. A 15 éves háborúban a gyulai törökök is részt vesznek, e harcok újabb halálos csapást mérnek a hódoltság népére, az 1600-as évek eleje rendkívüli vérvesztéséget és anyagi pusztulást jelent a gyulai polgári lakosságnak is.¹⁶

Jelenlegi adataink birtokában elmondhatjuk, hogy a gyulai magyarok egyre nehezebb körülmények között élnek a török világban. Evlia Cselebi tudósít az 1600-as évek magyarjairól Gyulán jártában: „Rájái mind magyarok és oláhok, akik a városban olcsóságot szereznek, mert a magyarok és az oláhok szorgalmas földművesek és iparkodó, szolgálatkész emberek.”¹⁷ Számukról, nevükről azonban nem beszél. A város lakosságát a török kiverése és a rác dülások során szinte az utolsó emberig elvesztette.

Békés megyét az országgyűlés hivatalosan 1715-ben csatolta vissza az országhoz, felszabadulása óta addig katonai és kincstári igazgatás alatt állt.¹⁸ 1715-ben 29 jobbágy él Gyulán.¹⁹ Ezek között találhatjuk meg a ma is élő régi gyulai családok őseit: Kátai, Gácsi, Csete, Cseke, Tövisháti.²⁰

Ezután indul meg a lassú folyamat, hogy Gyula újból várossá válik.

Gyulaer Personennamen aus dem XVI. Jahrhundert

– Anikó Kiss –

Resümee

Vom Ersten Jahrzehnt des XV. Jahrhunderts nahm die ihm Gebiet der Kreisch-Flüsse im Ungarischen Tiefland (Alföld) Liegende Stadt Gyula eine immer bedeutendere zentrale Stellung ein, ihre Bevölkerung nahm laufend zu. Die Autorin gibt nach den im Steuerverzeichnis von 1527, weiterhin nach den in den Jahren 1567 und 1579 verfertigten türkischen „Defter“ aufgeführten Familien- und Vornamen eine detaillierte Analyse dieser.

¹⁶ Scherer: i.m. I. 245.

¹⁷ Evlia Cselebi magyarországi utazásai, 1664–1666. Fordította Karácson Imre. Bp. 1908.

¹⁸ Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai, 1715–1730. Békéscsaba, 1977. 88.

¹⁹ Ember Győző: i.m. 125–127.

²⁰ Ember Győző: i.m. 125–127.

Sie stellt fest, daß die Mitglieder eines Personenkreises von ungefähr fünfzig den gleichen Familiennamen tragenden die Einnahme der Stadt und der Burg durch die Türken im Jahre 1566 überlebten. Sie untersucht auf der Basis der lediglich Männernamen enthaltenden und erhaltenden ungarischen und türkischen Zusammenschreibungen die Herkunft der Familiennamen und die Häufigkeit der Vornamen. Unter der Einwohnerschaft der Stadt lebten im XVI. Jahrhundert neben den Ungarn nur wenige Familien mit türkischen, serbischen, kroatischen und rumänischen Familiennamen.

(Übersetzt von G. Dominka)

Kiss Anikó
Erkel Ferenc Múzeum
Gyula,
Kossuth u. 17.
5700

Békés megye török időszak utáni újratelepülése a helynevek tükrében

– Hévvízi Sándor –

Hosszabb ideje foglalkozom vele, s nem először érintem ezt a témát, amelynek lényege, minél alaposabban feltárni a középkori *Békés megye* falvainak, lakott helyeinek a teljes számát, neveinek eredetét, illetőleg az eltelt évszázadok alatt elpusztult egyes falvak névtani utóéletét – ha van egyáltalán. Pontosabban szólva, nem is a középkori Békés megye településeit kutatgatom ily szándékkal, hanem a *mai Békés megye* területén létezett valamikori városokat, községeket meg az egyéb korabeli földrajzi elnevezéseket, például vízneveket, határrészneveket stb.

Jól tudjuk, hogy a mai Békés megye lényegesen nagyobb kiterjedésű, mint volt hajdanán, hiszen Bihar, Heves illetve Külső-Szolnok, Arad, Zaránd, Csanád megyéből is kerültek át hozzánk területek az évszázadok folyamán, legnagyobb részét az 1950. évi megyerendezéskor. *Karácsonyi János* neves történésziünk szerint Békés megye 1279 előtti eredeti határai a következők voltak: Északkeleten a Zsáka és Darvas közötti Oros pusztánál (régén: *Orod* néven), innen nyugat-északnyugat felé, a *bucsai* pusztánál dél-nyugat felé fordulva, mindenütt a *Berettyó* régi medrén haladva, a *Mezőtúr* alatti *Sárkány-fokig* tartott a határ. Innentől kezdve egészen *Kunszentmártonig* futott a választóvonal Békés és Külső-Szolnok megye között. Ekkor még *Öcsöd*, *Bábocka*, *Kunszentmárton* és *Ecser* megyénkhez tartozott. *Kunszentmártontól* délkelet felé fordulva a határ *Fábiánsebestyénig* és innen, még inkább délkeleti irányban, *Orosházát* felül elkerülve *Apácáig* (a mai *Csanádapáca*) haladt. Itt egyenesen keletnek fordult, s ment *Csabának*. A *Fehér-Körös* melletti *Vesztél* elérve (Gyula és Csaba között állott) északra viszszakanyarodott, s ment *Verebes*, *Bélmegyér*, *Vesztő* felé, s innen *Csökmőt* is magába foglalva újból Orosnál találkozott az északi határral.

A leírásból ugyan nem teljesen világlik ki, de a helyzet az, hogy Békés megyének a XIII. században nagyrészt természetes határai voltak. Északról a *Berettyó* és a *Hármas-Körös*, nyugatról a *Veker* és a *Kórógy-ér*, délről a *Mágocsi-ér* vagy más néven a *Hajdú-völgy* és egyéb kis erek, egy kis darabon a *Fehér-Körös*, keleten pedig a *Sarkad* és *Bélmegyér*, *Vesztő* és *Okány*, valamint a *Csökmő* és *Iráz* között lévő mocsarak. Közigazgatási székhelye, *Békés*, a megye délkeleti csücskében helyezkedett el. Ma már nehezen hihető el, hogy *Gyula vára* és városa, és az akkor is egyik legvirágzóbb község, *Orosháza* eredetileg, a legrégebbi időkből, nem tartozott Békés vármegye joghatósága alá. (vö. Kar. I. 19–20.)

Ha egy kicsit is beletekintünk megyénk történetébe, a települések sorsát tekintve, sommásan a következő képet kapjuk: A XIII. századra *Békés vára*, városa körül kialakult vármegye szépen fejlődött, falvai sorra születtek, alakultak. Jött azonban az 1241–42. évi tatárdúlás, melynek során az egyes alföldi megyékben (így nálunk is) a mai számítás szerint a településeknek mintegy a fele elpusztult.

Hogy ez mennyire igaz, egy régebbi tanulmányomban már két, általam jól ismert települést, *Gyomát* és *Orosházát* is megvizsgáltam e téren. Eszerint *Gyoma* határában

a középkor folyamán 10 település állott, melyből 8-nak a nevét ma is őrzik a határrészek nevei. Ezek pedig a következők voltak: Először is *Csudaballa*, valamint a mellette fennálló *Póhalom*. Póhalom eredeti, elsődleges neve *Apróhalomegyháza* volt, melyet már Anonymus is megemlégett krónikájában, utalva arra, hogy honfoglaló eleink „iuxta *parvos montes*” azaz az apró halmok mellett haladtak el, miközben a Köröstől a *Túr* vize (a Berettyó alsó folyásának ősi neve) felé igyekeztek. A Körös mentén illetve ahhoz közel terült el két másik falu is, *Ege* és *Félhalom*. Ez utóbbi falu elődje „*Gyurghaza alio nomine Fabianwara*”, azaz *Györgyháza* vagy másképpen *Fábiánvára* volt. (Kar. II. 102.). Mivel kissé messze esett a Köröstől, ezért a birtokos Simayak a határán, közelebb a folyóhoz egy új falut telepítettek – s ez lett *Félhalom*, az előző település pedig lassan, ennek következtében, elsovadt. Megemléendő maga *Gyoma* a Körös mellett, valamint a tőle észak-északkeletre elhelyezkedő kis falvak, mégpedig: *Ózed*, *Téglástelek*, *Varsányegyháza*, *Miklóslaka*. Közvetlen Gyoma mellett délnyugatra még egy település állott, *Keresztúr* vagy későbbi nevén *Nyárszeg*. Mint fentebb említettem, e középkori falvak közül már csak egyedül Gyoma létezik.

Hasonló a helyzet, de arányát tekintve még rosszabb a valamikori települések utóélete *Orosháza* közvetlen környékén. A mai Orosháza közigazgatási határában és közvetlen környékén, bármilyen meglepő is a nagy szám, a középkor évszázadaiban az egybevetések alapján 23 falu állott. Ezek nevei az idők folyamán a következők voltak: *Apácakuta*, *Csákóhegyes*, *Csorvásegyháza*, *Fecskés*, *Gellértegyháza*, *Gellértkuta*, *Gorzás*, *Homokegyház*, *Kereszttelek*, *Kétkupa*, *Kéztölde*, *Lábasegyház*, *Monor*, *Orosháza*, *Ördögöshegyes*, *Ötszögűegyház*, *Sóstóegyháza*, *Szentetornya*, *Szilasegyház*, *Szőlős*, *Tompa*, *Tökéletlen*, *Tökemonostora*.

A fentebb felsorolt falvak közül ma már csak *Orosháza*, s vele együtt *Szentetornya* létezik, emellett még négy valamikori település nevét fedezhetjük fel a ma is élő földrajzi nevekben. Hogy világosabb legyen a kép, tudnunk kell, hogy az Orosháza környékén létezett 23 faluból az 1456. és 1466. évi, valamint az 1512. és 1525. évi oklevelek 16-ot már az első említésükkor pusztaként rögzítenek. Egyértelmű tehát, hogy ezek a falvak zömében a tatárjáráskor, elenyésző hányaduk esetleg utána szűnhetett meg, de semmiképpen nem a török által pusztultak el. (vö. Hévvízi Sándor, MNyTk. 170/67–74.).

Szerény számításaim szerint a mai Békés megye területén, a honfoglalástól napjainkig, hozzávetőlegesen 290 település volt. A középkori oklevelekben említett birtokokat (feltételezetten: lakott helyeket) tekintve azonban van egy bizonytalan pontunk. Mégpedig az, hogy a felsorolt birtokok közül némelyiknél kétséges az, hogy ténylegesen lakott helyek, falvak voltak-e. Csak két példát említenék meg ezzel kapcsolatban. *Csánki Dezső* a Hunyadiak koráról szóló történelmi földrajzi művének I. kötetében ezt írja a Sinkavölgye címszó alatt: „*Synkawelgye*, *Peterkutha* al. nom. *Zannyayzanthas*, *Abzakutha*, *Haromfyley*, *Thomorchok* és *Kweghaz* nevű birtokok tűnnek fel 1418-ban a Marótiak uradalmában a mai *Batonya* vidékén északnyugat felé. Bizonyára nem helységek vagy nem mind helységek voltak.” (Csánki I. 744). Egy másik példa ugyanezen műből a *Keresztúr* címszó alatt. „*Bakadegyház*, *Bercsenegyház*, *Keresztur*, (*Veresegeyház*), *Kondorosegyház*,...*Bagyusegyház*...*Szénásegyház* – birtokok – mint Gyulavár tartozékai merülnek föl 1403-ban (1418-ban már nem) a Gyulától és Csabától délre eső síkon. Ha falvak voltak is, hamar elpusztultak.” (Csánki I. 735).

A fentebb közölt számot tehát ennek tudatában kell szemlélnünk, s a kérdés pontosabbá tétele a feltárt anyag további átgondolását, finomítását igényli.

Lépünk azonban eggyel tovább, hiszen bennünket az is érdekel, hogy mely települések álltak még megyénkben, amikor a törökök elfoglalták ezt a területet, s kiépítették saját közigazgatásukat. Szerencsére Békés megye falvaira vonatkozóan két alapvető munkára is támaszkodhattam e téren. Az egyik *Györffy Lajos* tanulmánya: Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Szolnok, 1956), mely az 1571-es szolnoki török defter (nyilvántartás, adóösszeírás) fordítását tartalmazza, a másik pedig *Káldy-Nagy Gyula*: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása (Békéscsaba, 1982), mely munkákban felsorolt falvak szinte teljesen „lefedik” a mai Békés megyét.

Mielőtt kissé részletesebben taglalnák a török időkben meglévő falvak sorsát, szóljunk néhány szót az oszmán hódítók Magyarországon is kialakított közigazgatásáról. A törököknek ugyanis, minden hódítóhoz hasonlóan, az volt a „szokásuk”, hogy ahol megvetették a lábukat, ott rövid időn belül igyekeztek a saját közigazgatásukat bevezetni. Vidékünkön ez Szolnok 1552. évi elfoglalása és Gyula 1566. évi eleste után valósult meg. A meghódított tartományokban kormányzóságokat (*vilájet*) szerveztek, melynek élén a bejlerbej, a pasa állott. A vilájeteket nagyobb közigazgatási egységekre *livákra* vagy más néven *szandzsákokra* osztották fel, melynek élén a mirliwa vagyis a szandzsákbej állott, aki egyben a hűbéres haderők parancsnoka és ugyanakkor közigazgatási vezetője is volt. A szandzsákok újabb kisebb kerületekre, *náhiyékre* tagolódtak. Ez egyben bírósági kerületet is jelentett, melynek feje a török bíró, a *kádi* volt. (vö. Györffy Lajos i.m. 4).

Az újonnan meghódított területeken már az elfoglalás után rövidesen, majd ez után átlagosan tíz évenként a szultáni kincstár megbízottai összeírták az adott közigazgatási egységet, a városok, a falvak és a hozzájuk tartozó puszták lakosainak nevét, terményeik várható tizedét, annak pénzbeli értékét és végül a különböző adók összegét. Vidékünkön is ez történt. Lássunk a magyarra lefordított összeírásokból néhány példát, csak egyes részeket idézve.

„132. *Gyoma* falu, a nevezetthez tartozik.

1567-ben: Petre diák nő, fia Benedik nőtlen, fia Pál nőtlen, Szabó Imre nő, fia Lőrinc nőtlen, Szabó György nő, fia Mihál nőtlen, fia János nőtlen, Bálint Varga nő, van 250 juha...; ...Koszorús György nő, fia Gáspár nőtlen, testvére Boldizsár nőtlen, testvére György nőtlen.

A családok száma: 41.

Őzethalom puszta, a nevezett falu közelében.

1579-ben. ...Erdős Anbrus nő, van 150 juha, fia Máté nőtlen, fia Andriás nőtlen, Hódos Ferenc nő, fia János nőtlen...

A családok száma: 53.

„107. *Orosház* falu, Békéshez tartozik.

1567-ben: Ihász Márton nő, Erdős Lajos nő, Tót Máté nő, Erdős János nő, fia György nőtlen...

A családok száma: 68.

A jövedelem *Szilas* pusztával, *Pusztá* pusztával, *Homok* pusztával, *Gilerdház* pusztával és *Ödszegű* pusztával együtt:

Szilas puszta – 1567-ben és 1579-ben Ráják nélkül, kívülről művelik.

Pusztapádca puszta – 1567-ben és 1579-ben Ráják nélkül, kívülről művelik.

Gilerdház puszta – 1567-ben és 1579-ben Ráják nélkül, kívülről művelik.

Ödszegű puszta – 1567-ben és 1579-ben Ráják nélkül, kívülről művelik.”

(vö. Káldy-Nagy, 212–214).

Györffy Lajos hasonló jellegű tanulmányából megyénk akkori településeire vonatkozóan példaként a következőket említjük 1571-ből:

„Póhalom falu tartozik a nevezetthez.

Bak György „bíró”, Széki András, Bak János, Deák Benedek, Tarló Pál, Császár Gergel, Kúcsár Péter, Karsai Márton, Császár Ferenc, Bak Kelemen, Dezső János, Császár László, Barát Estván, Barát Bálint, Erdős Ádám...

31 ház. Templom.

Csudabala falu, tartozik a nevezetthez.

Remete Máté „bíró”, Bekei péter, Nagy Balázs, Csere Bódizsár, Kis János, Török Gáspár, Szakálos Imre, Kerekes Gáspár, Cse Bódizsár...

35 ház. Templom.

(vö. Györffy Lajos i.m. 42–43.)

A fentebbi két, számunkra alapvető munkát tanulmányozva végül is a következő képet kapjuk megyénk korai török időszakából a településeket, pusztákat tekintve: Összességében a török hódítás kezdeti időszakában (az 1500-as évek végéig) még 117 település állott és a defterek 25 pusztát is megemlítenek. Mondhatni, hogy ebben az időszakban még virágzó falu volt Apáti, Basarág, Csudaballa, Ege, Félhalom, Kakucs, Nemeskereki, Ölyved, Szanna, Vesze – hogy csak néhányat emeljek ki a sorból, olyanokat, amelyek aztán, sajnos, nem települtek újjá, de határrésznevként máig fennmaradt a nevük.

A 25 puszta közül 8-at Orosházánál és a mai városba beleolvadt Szentetornyánál sorolnak fel a defterek, mégpedig: Apácaegyházát, Gellértegyházát, Gorzsást, Homok-egyházát, Ötszögüt, Szilast, Tompát és Zöldest.

Megyénkben két olyan település is van, amelynél még a korabeli utcák neveire is találunk feljegyzéseket, a XV. és XVI. századból, s ez számunkra, Békés megyeiek számára igazi ritkaság. E két település pedig nem más, mint Gyula és Békés.

A gyulai utcanevekről egy 1422-ben kelt oklevélben találjuk az első feljegyzést. „... in vico Wyfalu...”, az Ujfalusi utcáról, mely a Gyulába beleolvadt Ujfalú nevű település emlékét őrizte. (vö. Kar. II. 140). A török időkből Gyulán 1553-ban a következő utcanevekről tudunk: Nagh vcza, Santa vcza, Salygo (vcza), Bagd vcza, Zegenek vcza, Cracco vcza prima, Cracco alia vice, Baratok vcza, Malom vcza, Boythoryan (vcza), Bona Stephani Porkolab, Halaaz vcza. (vö. GyO. 218–224). Az 1567-es török defter szintén pontosan számba veszi a városrészeket és utcákat, miközben felsorolja a török és magyar lakosokat, valamint az itt található boltokat. Ezek az utcanevek nagyrészt megegyeznek az 1553-as adatokkal. Nagy ucca városnegyed, Barát ucca városnegyed, Halász ucca városnegyed.

Az 1579-es defter felsorolása már a törökök szélesebb körű berendezkedését tükrözi, jelezvén, hogy Gyulán is teljes mértékben, „otthonosan” megvetették a lábukat. Volt először is a városban a szultáni (hassze) szent dzsámi városnegyede, Iszhak bég szent dzsámija városnegyede, Ali bég szent dzsámija városnegyede, Mehmed aga mecsetjének városnegyede, Iljász kethüdá mecsetjének városnegyede és Kurd bég mecsetjének

városnegyede – lakóinak, boltjaiknak pontos számbavételével. A városban létező utcák ez évben: *Új ucca* városnegyed, *Barát ucca* városnegyed, *Halász ucca* városnegyed, és végül a *martalócok városnegyede*, melynek lakói nevük után ítélve délszlávok voltak. (vö. Káldy-Nagy, 41–54). Karácsonyi János a Békés vármegyéről szóló monográfiájában a gyulai utcákról írván megemlíti, hogy 1510 körül még ismerték a *Csapó*, *Palotahely*, *Szentmóricz* utcákat is. (vö. Kar. II. 144–145).

Hogy egy kissé előre is ugorjunk az időben, itt említjük meg, hogy a XIX. század közepén a középkori és a korai török kori utcanevek közül még a következő elnevezéseket használták a gyulai polgárok: *Nagy utca* (a Belső városban), *Malom utca* (a Kis városban), és esetleg ide vonhatjuk az *Új várost*, mely feltehetőleg a régi *Új ucca* körül alakult ki. (vö. Szabó F. 29.). Ami pedig a korabeli utcák napjainkig való életét illeti, feltételesen csak a *Halász sor* nevű utcát említhetjük meg, amely közvetlenül az Élővíz-csatorna mellett, a vártól nem messze, a fürdőnél található. Ez azonban már inkább újabb keletű utcanév lehet (a múlt század közepi felsorolásban sem szerepel), s így nem valószínű, hogy azonos lenne a XVI. századbeli *Halász utcával*. (I. a mai Gyula belvárosáról készült legújabb térképet).

Békés város utcaneveiről szintén megemlékeznek a török defterek. Az 1567. és 1579. évi feljegyzésekben feltűnik a *Malom ucca* városnegyed, *Forrószeg ucca* városnegyed, *Bánhid ucca* városnegyed, *Kastélszeg* városnegyed. (vö. Káldy-Nagy, 148–164.). Ezek közül a múlt század közepén még ismert volt a *Malom utsza* (a Malomvégi tizedben), a *Bánhidai tized*, mely a *Bánhid utca* környékén alakult ki és a *Kastély utsza*. Ezen utcák megőrizték a korabeli vízimalmok (a XVI. században kettő is állott a Fehér-Körösön) és a Maróthyak (a volt földesurak) által épített Körös-híd illetve családi kastélyuk emlékét. (vö. Kar. II. 27 és Szabó Ferenc i.m. 33). Napjaink városi térképén még mindig megtalálhatók a *Malom utca*, *Bánhida* (városrész), *Bánhidai-temető*, *Bánvég utca*, *Kastély utca*, *Kastély-zug* elnevezések, melyeknek eredete, mint látjuk a török időkre és az azokat is megelőző évszázadra nyúlnak vissza.

A két település utca és városrész neveit összevetve azt is megállapíthatjuk, hogy Békésen lényegesen jobban (szinte teljesen) megőrződtek azok az elnevezések, melyeket már a török idők kezdeti szakaszában is ismertek és használtak eleink. Nyilvánvaló, hogy ez a tény mindenképpen az itt élő lakosság (bár néha csak szakaszos és időleges) kontinuitásával magyarázható.

Térjünk vissza azonban megyénk településeihez, a török időszak alatti és utáni sorukhoz. 1593 nyarán Haszán boszniai pasa mintegy 22 ezer főnyi seregével Sziszek (Zágráb vármegye) osztromához kezdett, amelyet a felmentő seregek győzedelmesen megakadályoztak, az oszmán hódítók súlyos vereséget szenvedtek. Innentől kezdve számíthatunk az ún. tizenötéves háborút, amelynek harcait aztán megyénk falvai is iszonyú módon megsínylelték. Az 1593 közepén kezdődött összecsapásokban ugyanis, főleg pedig annak 1596–98 közötti szakaszában Békés megye falvai szinte mind elpusztultak, az egy *Gyulát* kivéve. A falvak újratelepülése később nagyon nehezen ment, különösen a folyóvizektől távolabb eső területek esetében.

A 15 éves háború után Békés még 1610-ben lakatlan, Gyúr és Berény lakosai is csak 1616-ban kerülnek vissza. *Endrőd* majd harminc évig állt üresen, s a régen leggazdagabb, legnépesebb községek, mint például *Décse*, *Kondoros*, *Csabacsúd*, *Szénás*, *Szent-tornya*, *Csákóhegyes*, *Apáca*, *Orosháza*, *Bábocka* az egész időszakon át hiába várták

vissza régi lakosaikat. És bár a török időszaknak ebben a XVII. századi szakaszában is, a falvak újraterelítésére eleink többször tettek kísérletet, ezek nagy része azonban, sajnos, csak időleges próbálkozás volt. Egyik-másik falu igyekezett megerősödni, lakosai más elpusztult települések hátsabb földjeit is kezdték használni, művelni. Így például a doboziak Mezőberény, a gerlaiak Csaba és Mezőmgyer, az ölyvediek a Csaba alatti Kerekgyháza pusztáján is szántottak, vetettek, legeltettek.

Gyula várának 1695. évi visszafoglalása után Békés vármegye területe a budai kamara adminisztrációja kezelésébe került. 1696-ban, az ide kinevezett tisztartó, *Lindner Ferdinánd Keresztély* jelentésében siralmas képet fest a Körösök vidékéről. Amikor sorba járja a romos falvakat, faluhelyeket, személyes tapasztalatai alapján a következőket tudja leírni a megyénkbe eső falvakról:

.....

7. Továbbá a Fekete-Körös mellett fekszik *Sarkad* (Scharcat), különben hajdúk városának (Hajduk-Warosch) is nevezik, benne szép nagy templom van, bár némileg romos és fedél nélküli, áll itt még mintegy 20 ház, és ahogy látni lehet, mintegy 60 ház állt.

8. Egy másik, *Doboz* (Topas) nevű a Fekete-Körös mentén fél mérföldnyire innen, egészen romosan fekszik.

Gyula alatt fekszenek a Körös mentén a következő falvak:

9. A Fekete-Körös mentén fekszik *Békés* (Pikesch) 2 mérföldnyire innen, mintegy 200 ház állt, de most minden romos.

10. *Berény* (Piry) a Fehér-Körös mentén fekszik 3 mérföldnyire innen, kicsiny falucska 30 házzal, de minden lerombolt.

11. *Körös* (?) három és fél mérföldnyire innen egy kis 20 házas lerombolt falu.

12. *Tarcsa* (Täetsch) 4 mérföldnyire innen éppen olyan, mint Körös.

13. *Edeles* (Leittellechh) 4 mérföldnyire innen, éppen olyan, mint Tarcsarácok lakták.

14. *Félhalom* (Welalon) kis pusztá falu, mintegy 20 romos házzal, amelybe rácok települtek, mikor a magyarok elhagyták.

15. *Ege* (Hega) kis falu 18 lerombolt házzal.

16. *Endröd* (Endrickh) már nagyon régen pusztá és lakatlan.

17. Egy *Gyoma* (Joma) nevű kis romos falu 16 lerombolt házzal.

18. *Tölgy* (Tut) 14 házas kis falu, minden leégett.

19. *Décse* (Tetschä) 60 házas nagy falu volt, de egyetlen ház sem áll már most.

20. *Halásztelek* (Halaschtelek) 18 romos házból álló kis falu.

21. *Szarvas* (Sarobasch) Gyulához hasonló nagyságú, még sáncokkal is körülvett város volt, de minden pusztá.

22. *Szentandrás* (Szent Andres) 50 házas falu, de most minden romos.

23. *Veresegyház* (Wereschittias) egészen pusztá és romos.”

(vö. Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez 1., Békéscsaba, 1967., 138–139.; Német eredetije megtalálható: GyO. 463–464).

És bár újból és újból tértek vissza régi lakosok az elhagyott, elpusztult faluhelyekre, ezek megerősödése a török uralom megszűnésével is csak nagyon lassan, roppant nehezen ment. Ennek nagyrészt az is oka volt, mint fentebb utaltunk rá, hogy Békés

vármegye területe, míg a vármegyei adminisztráció ki nem épült, egy időre kikerült a magyar joghatóság felügyelete alól, a bécsi udvari kamara budai közigazgatása alá esett, s ezt az ún. gyulai kerületet császári tisztartó (Lindner Ferdinánd) igazgatta, meglehetősen erőszakos módon. Ugyanakkor Gyula várát rác katonaság őrizte, akiknek fizetése, élelmezése, esetleges adóztatása gyakran jelentett problémát. A rácok egyébként a vármegyében előforduló vitás kérdésekben Lindnert támogatták. Az időközben kitört Rákóczi-felkeléssel is kapcsolatban, végül újból odáig jutott megyénk, hogy az 1703. júliusi pocsai ütközet után a gyulai rácok kegyetlen módon újjálag elpusztították azt a 31 helységet, amely addig hellyel-közzel már újratelepült. (vö. Kar. I. 313–315.).

Békés vármegye biztonságos fejlődése végül is csak a rácok 1707. évi kiűzését követően 1710-től, de különösen 1715-től, a megye újjáalakulása után következhetett be. Innentől kezdve beszélhetünk ténylegesen a falvak, városok újratelepüléséről, újak születéséről, melynek folyamata még a XX. században is tartott.

Az e korból származó legelső összeírásokból kiderül, hogy 1715-ben két város, *Békés* és *Gyula*, valamint hét falu: *Doboz*, *Gerla*, *Füzesgyarmat*, *Körös-ladány*, *Öcsöd* (akkor még ide tartozott) *Szeghalom* és *Vésztő* létezett megyénkben a történeti határok között. 1717-ben 11 falut, 1720-ban 13 községet és 16 pusztát, 1730-ban pedig már 19 helységet rögzítettek a feljegyzések. Ezek pedig a következők voltak:

Berény, *Békés*, *Csaba*, *Doboz*, *Fás*, *Füzes-Gyarmat*, *Gella*, *Gyoma*, *Gyula*, *Kétegyháza*, *Körös-Nadány*, *Nemes-Kereki*, *Öcsöd*, *Szarvas*, *Szeghalom*, *Szent-András*, *Tarcsa*, *Vári*, *Vésztő*. (vö. Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730, Békéscsaba, 1977, 12–17).

A falvak, városok újjáalakulásakor nagyon fontos volt azok régi határainak a lehetőségekhez képest pontos azonosítása, számbavétele és leírása. Természetes, hogy a valamikori határok megállapításához az arra hivatott személyek olyan tanukat kerestek, kérdeztek, s hallgattak meg, akik az adott területet nagyon jól ismerték. Ezek az emberek vagy ott születtek, de kénytelenek voltak vagy a török vagy a rácok elől elmene-külni, vagy pedig esetleg, ha idegenként is, de a pusztá falu határában földműveléssel, pásztorkodással foglalkoztak (akár évtizedeken keresztül), s a vissza-visszatérő régiektől hallomás és tapasztalat útján is, nagyrészt megismerték, tudták az adott határpontokat.

Érdeemes felidézni egy kissé a forrásokból, hogy hogyan is történt a határvonalak kiderítése valójában. A *Gerla* és *Csaba* közötti határról például az 1719-es esztendőben kérdeztek meg tanukat ily módon:

„1. Tudgya-e, látta-e, hallotta-e tanu Csaba és Gella között hol mégyen el az igaz határ?

2. Micsoda nevezetes helyekre mégyen a Bütyökön által? hol volnának az határok?

3. Az Szigenfoka határ-e? és a Vanthát mellette ki részére való? és kik bírták eleitől fogva?

4. A Fabianfokában valamely jussok van-e a csabaiaknak? és bírták-e valaha? és a Borosgyán oldalon micsoda hely között való határok vannak?

5. A Tormáson Megyer felől hol mégyen el a gellai határ?

6. Mit tud felőle mondani? és kit tud jó tanunak lenni?”

A fentebbi kérdésekre a hatodik személy, Csapó István 60 év körüli tanu a következőket tudta válaszolni:

„Ad 1. m. Én Eölyveten laktam török világban, sok ideig pásztor voltam és jártam sokáig minden faluk határát, de bizonyos és felhányt határt Csaba és Gella között soha sem tudok, hanem a gellaiak ameddig éltek egyfelől is, másfelől is a csabaiak meddig bírták azt jól tudom, a Böttyökön túl soha sem éltek a gellaiak. Ad 2 m. nihil. Ad 3 m. A Szigonfoka gellai s veszei határ, innen a Szigonfokán gellaiak éltek és a török világban is bírták a Vanthátat. Ad 4 m. soha sem tudom, sem hallottam, hogy a csabaiak bírták volna a Fabianfokát, hanem mindenkor a gellaiak részére tudom s hallottam hogy volt. Ad 5 m. et 6 m. nihil.” (BO. II. 167).

Ugyancsak hasonló módon állapították meg a határokat Szarvas és a Külső-Szolnok megyébe tartozó *Túr* (Mezőtúr) között 1737-ben. A kérdések a következők voltak:

„Primo: Tudgyaé a Tanu avagy hallottaé? és miképpen tudgya avagy hallotta, hogy Kőrösön túl Szarvasnak a földit minemű Határok külömböztetik, és minemű Helységekkel avagy Pusztákkal szomszédos?

Secundo: Nem külömben Vallya meg *Túr* városának és kis Décse nevű Pusztának minemű külömböztető Határjait tudja vagy hallotta?

Tertio: Hiti után Vallya meg, kit tudna jo Tanunak lenni a fellyül említett dologban?” (BO. II. 266.).

Láthatjuk tehát, hogy a török uralom alóli felszabadulás után az újjáalakuló lakott helyek, falvak határait úgy kellett „összeszedni” – az emberek emlékezetéből, tapasztalatából, mivel írott források vagy térképek ez időben nagyon hiányosan (mondhatni sehogy sem) álltak az új birtokosok, lakosok rendelkezésére.

Békés vármegyében azonban, végül is a régi, középkori lakott helyekhez számítva viszonylag kevés település született újjá, s ez sokszor a mostoha természeti körülmények számlájára is írható. Volt olyan, eredendően kismesek által lakott falu, *Nemeskereki*, amely 1721-ben újjáalakult a Kettős-Körös partján. Az új honfoglalók több mint kilenc évig igyekeztek itt gyökeret verni, de a folytonos árvizek miatt lakosai úgy döntöttek, hogy mégis megyénk más táján próbálnak szerencsét. Így költöztek aztán 1731-ben innen nyugatabbra, a Hármaskörös mellé, s így alakították meg ugyanazok az emberek a mai *Endrődöt*. Nemeskereki határa pedig végképp árván maradt, s ma csak mint Mezőberényhez tartozó határrész név őrzi a valamikor jeles falu emlékét.

Voltak aztán a falvak, puszták XVIII. századi számbavételénél félreértések is. Így például 1729-ben a gyulai bíró és a gyulaiak emlegették, hogy városuktól délnyugatra, az un. Szabadkai-pusztán állott a középkorban *Szabadka* faluja, melynek akkor még a templomhelyét is meg tudták mutatni. Nevét, mint mondták, a rácoktól kapta. A valóság az, hogy az adott helyen valóban állott egy középkori falu, mégpedig *Boldogasszonyfalva* vagy másképpen *Boldogfalva*, amely még a török defterekben is szerepel *Bódokfalva* néven. A török támadások idején azonban lakói elmenekültek, s a pusztán maradt terület neve a szomszédos gyulaiak részéről is feledésbe merült. Csak később kezdték azután azonosítani az újabb keletű, de valójában falut soha nem jelölő Szabadka névvel.

A pontosítás végett 1733-ban a Békés vármegyében elpusztult, romos, de még megtalálható templomokat is felkutatták, jegyzékbe foglalták, s ezen jegyzéket a vármegyei közgyűlés a magyar királyi helytartótanácsnak is benyújtotta. A felsorolt 30 volt településből azután 19 akkoriban vagy később újjáalakult (ezeket külön jelöljük). A templomromokat a következő falvakkal lehetett azonosítani. Apáti, *Orosháza*, *Csorvás*, *Szé-*

nás, Királyság, Kamut, Mező Megyer, Gella, Fabian Sebestyén (ma Csongrád megyében található), Káka, Ecser, Ege, Nagy Décs, Nemes Kereke, Bélmegyer, Mágor, Báboczká, Torda, Póhalom, Sopron, Csabacsőd, Szent Tornya, Körös Ladany, Gyoma, Endrőd, Szeghalom, Vésztő, Eöcsöd (Szolnok megyéhez tartozik), Gyarmath, Szent András. (vö. BO. I. 280.).

A templomromok leírásából (elhelyezkedésükből, beosztásukból, formájukból) még az is kiderül, hogy a falvak lakosainak döntő többsége (több mint 90%-a) katolikus vallású volt. Csak későbbi példának okáért említjük meg Orosházát, melynek lakosai a török idők előtt, és amíg állott, katolikusok voltak, míg az 1744. évi újjászünetését a Zombárról idevándorolt evangélikus vallású magyaroknak köszönhette.

Napjainkban Békés megyében (Mezőmegyert, Gyulavárit, Reformátuskovácsházát, Gyomát és Endrődöt is önállóan tekintve – hiszen egyesülésük, összevonásuk nem régi keletű) 81 város és község van, s ezek közül 70-nél a régi, középkori elnevezés szerepel. A mai települések közül még ebben az évszázadban is 26 új helység alakult (a legutolsók: Kardos 1969-ben és Csabaszabadi 1993-ban). A fentebbiekkel egybevégezően 10 településnek olyan neve van, amelynek (megyéinkben) nincs középkori előzménye. Ezek pedig a következők: Csárdaszállás, Hunya, Kardos, Kardoskút, Kertész-sziget, Körösújfalú, Örménykút, Pusztatollaka, Tarhos, Végegyháza.

Az új falvak névadásánál olyan is megesett, hogy Orosházától, Szentetornyától észak-északnyugatra a múlt század első felében megalakult egy Bánfalva nevű község, melyet Karácsonyi János címzetes püspök, történész javaslatára 1901-ben Gádorosra kereszteltek át, mivelhogy annak a régi határán született újjá. Ma is ezt a nevet őrzi.

Mindemellett azonban még árnyaltabb képet kapunk régi falvaink neveinek török időszak utáni továbbéléséről, ha számításba vesszük a határrészneveket is. Fényes Elek geográfiai szótára, Pesty Frigyes helynévgyűjtése és a hivatalos helynévtárak anyagának tanúsága szerint végül is mintegy 170-re tehető azoknak a településeknek a száma, amelyek újjászülettek, vagy ha nem is, de nevük a dűlő és határrésznevekben fennmaradt. Köztük olyanoké is, amelyek már a török időszak előtt elpusztultak.

Terjedelmi korlátok miatt csak a Doboz melletti Maró falut említeném ezzel kapcsolatban, melynek egyetlen 1295-ben előforduló okleveles adatát ismerjük, viszont neve a Marói-erdő elnevezésben ma is él, Doboz határában.

A középkori határrésznevek s egyéb földrajzi nevek továbbélésére egy újabb tanulmányban szeretnénk kitérni.

IRODALOM

BO. I.

Haan Lajos: Békés vármegye hajdana II. Oklevéltári rész. (Diplomatarium Békessiensis) Pest, 1870.

BO. II.

Haan Lajos–Zsilinszky Mihály: Békésmegyei oklevéltár. Budapest, 1877.

Csánki

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest, 1890–1913.

Ember Gy.

Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730. Békéscsaba, 1977.

GyO.

Gyula város oklevéltára. Szerkesztette: Veress Endre. Budapest, 1938.

Györffy L.

Györffy Lajos: Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Szolnok, 1956.

Hévvízi

Hévvízi Sándor: Élő helyneveink és okleveles adataink egybevetése Békés megyei példák alapján. (Név és névkutatás – MNyTK. 170.). Budapest, 1985.

Káldy-Nagy

Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.

Kar.

Karácsonyi János: Békésvármegye története. I–III. Gyula, 1896.

Kristó

Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez 1., Békéscsaba, 1967.

Szabó F.

Szabó Ferenc: Dologház Gyulán 1837–1846. Békés megye településeinek utcanevei a múlt század közepén. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 22.) Gyula, 1961.

**Die Neubesiedlung des Komitats Békés nach der Türkenzeit
im Spiegel der Ortsnamen**

– Sándor Hévvízi –

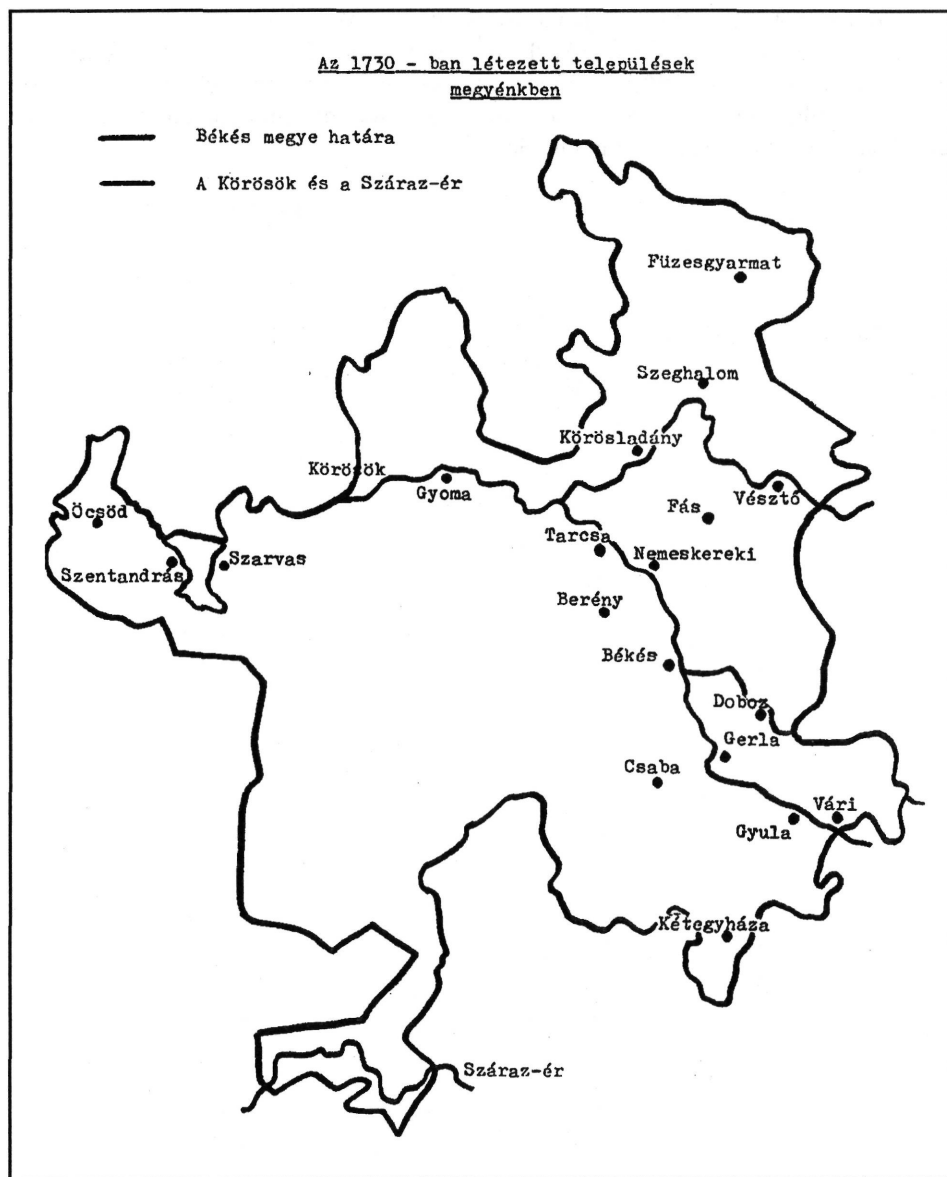
Resümee

Der Autor der Arbeit gibt unter Verwendung der Geschichtsliteratur – besonders unter Benutzung der bereits im XVI.–XVIII. Jh. veröffentlichten Steuerzusammenschreibungen, Urkundenarchive als Quellen – Antwort auf folgende Frage: Wie bezeugt im Komitat Békés der Gebrauch der Ortsnamen aus der Zeit vor der türkischen Okkupation in der Zeit nach dieser die Kontinuität der Kenntnisse aus diesem Gebiet? Nach der Vertreibung der Türken 1695 ließ die seit den 1710-er Jahren sich im Rahmen der

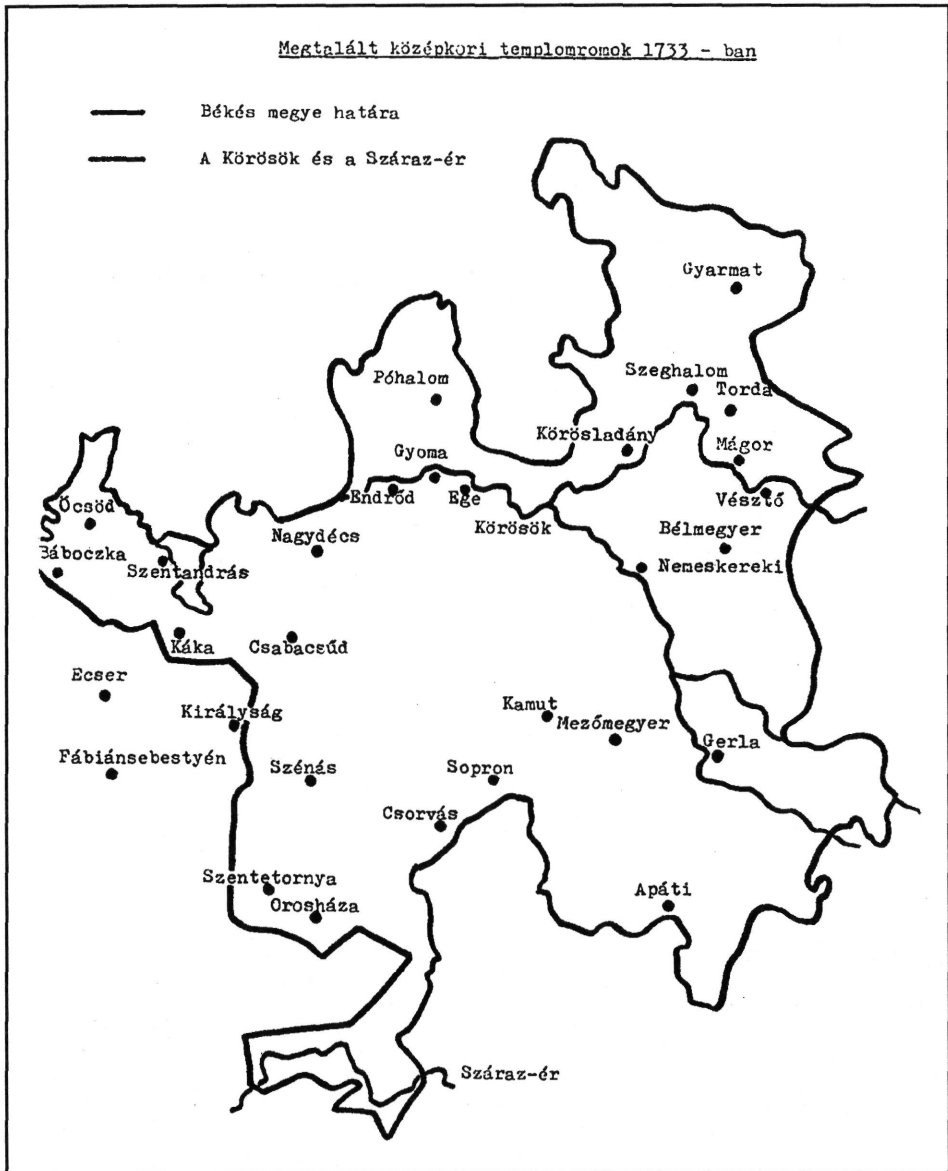
erweiternden Neuansiedlung hier niederlassende Bevölkerung die Ortsnamen des XV.–XVI. Jahrhunderts fortleben. Auch wenn ein vor der Türkenzeit bestehendes Dorf nicht neugeboren wurde, lebte der Name dennoch als Bezeichnung eines Grenzstückes oder einer Pušta weiter. All dies beweist die Kontinuität der Bindung einer dünnen ungarischen Bevölkerungsschicht an ein Gebiet.

(Übersetzt von G. Dominka)

Hévvízi Sándor
Szántó Kovács János Múzeum
Orosháza,
Dózsa György u. 5.
5900

1. térkép

2. térkép

Domonkos János és a „Békésvármegyei Múzeum története”

– Szilágyi Miklós –

Amikor közlésre előkészítettem Domonkos János 1921-ben írt gyulai múzeum-történetét, a bevezetés ezzel a mondattal kezdődött: „A gyulai múzeum 1968-ban alapításának 100 éves jubileumát ünnepli.” Vagyis a negyedszázad előtti kerek évforduló közelsége ösztönzött, hogy – az Erkel Ferenc Múzeum ifjú igazgatójaként – sajtó alá rendezzem s jegyzetekkel kísérem az akkortájt múzeumba került kéziratot. Korek Józsefnek, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettesének biztatása a megjelentetéshez is kellő garanciát jelentett számomra. Szerkesztett ugyanis egy múzeumtörténeti rotaprintes füzet sorozatot (itt jelent meg pl.: *Banner János: Szalay Gyula, a Kiskun Múzeum alapítója.* Bpest, 1966). Az 1966-ban befejezett kéziratomban, mely függelékként néhány egyéb múzeumtörténeti dokumentumot is tartalmazott, a következő évben el is jutott a lemezre gépelésig, mielőtt azonban megjelenhetett volna, megszűnt a sorozat (ha jól emlékszem: anyagi nehézségek miatt).

Most, egy újabb kerek évfordulót megérve, azt kellett mérlegelnem, hogy indokolt-e változatlan formában közzétennem a kéziratban rekedt anyagot. Ami Domonkos Jánost, a kézirat szerzőjét illeti: szerepének megítélésén a múlt idő semmit sem változtatott; indokolatlan lenne a „méltatlanul elfelejtett” glóriájával övezni. Talán még jelentéktelenebbnek, érdektelenebbnek tűnik a nevében Békés megyei múzeum gyűjteményanyaga és tevékenysége az ő múzeumigazgatásának évtizedei alatt az azóta megjelent, örvendetesen nagyszámú múzeumtörténeti dolgozat tényanyagának ismeretében, mint 1966-ban gondoltam. Azt is hozzátehetem: az eredeti forrásokból, nemcsak feldolgozások alapján ismerhettem meg Domonkos meddő küzdelmeivel egyidős szekszárdi múzeumi mozgalmat, s összefoglaló dolgozatot is készítettem a néprajzi muzeológia századelőre jellemző szemléletéről és konkrét eredményeiről. Természetes tehát, hogy ma már másképpen fogalmaznék: kevésbé lennék megértő, a tehetetlenséget mentegető. Azt azonban vállalhatom, amit a bevezetőben akkor írtam: érdemes megismernünk a reménytelenség, a meddő erőfeszítés, az eseménytelenség okainak szubjektív hitelű érvrendszerét – ezt kínálja Domonkos „maga-mentése” – mert a magyar vidék művelődéstörténete korántsem „siker-krónikaként” írható, írandó meg.

Az 1966-ban elkészült bevezető és a jegyzetek szövegén tehát nem módosítok: hadd árulkodjon valamikori véleményemről és tájékozottságomról. Csupán kiegészítem a jegyzeteket: hivatkozom az azóta megjelent néhány múzeumtörténeti tanulmányra, olyanokra, melyek fogódzókat kínálnak az olvasónak az újabb szakirodalomban való tájékozódáshoz is.

*

Amikor Mogyoróssy János – uradalmi kasznár és autodidakta történész – magán-gyűjteményét szülővárosának adományozta, kezdeményezésével az úttörés szerepét is vállalta. Hiszen a magyar muzeológia történetét nem mérhetjük évszázadokkal: a vidék-

ki – s nagyobb hírű, jelentősebb gyűjteménnyel rendelkező – múzeumok közül alig egynéhány lépett túl e kerekszámú jubileumon. Némi túlzással kijelenthetjük, hogy végső soron a millennium romantikus és nacionalista színezetű történeti orientációja segítette a múzeumi gyűjtemények jórészenek megalapozását. Ehhez képest feltétlenül korai – a múzeum-alapítási „mozgalmat” évtizedekkel megelőző – ez a szellemi élet perifériáján létrehozott múzeum.

A véletlenek szerencsés konstellációja eredményezte a múzeum-alapítást? Talán eddig figyelemre nem méltatott törvényszerűségek magyarázzák, hogy a kulturális hagyományokban nem éppen gazdag város (és megye) nagyobb múltú kultúr-centrumokat megelőzve alapozta meg múzeumi gyűjteményét? A két kérdés közül az elsőre felelhetünk igennel. Mogyoróssy János anyagi áldozatokban realizált hazaszeretete, lokálpatriotizmusa (– korántsem jellemző tulajdonságok ezek a vidéki parlagon...) társakra lelt a magyar történetírás első nemzedékének néhány jelentős egyéniségében – Karácsonyi Jánosban, Zsilinszky Mihályban, Haan Lajosban, Göndöcs Benedekben – s ez a szerencsés egymásra-találás egyengette a múzeum sorsát az első évtizedekben.

Mert Mogyoróssy János nemes gesztusának alig támadt visszhangja: az illetékesek tudomásul vették, s napirendre tértek fölötte. Az elszigetelt, egyéni kezdeményezés nem lenne több kultúrhistoriái kuriózumnál, ha a „Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténeti Társulat” megalapítása nem adott volna keretet a múzeumnak, nem terelte volna mederbe Mogyoróssy fennen lobogó patriotizmusát, a délibábos elméletek között el-eltévedő lelkesedését. A gyulai múzeum alapításának másik jelentős dátuma tehát 1874, a Társulat alapítási éve: a „Békésvármegyei múzeum” megszervezésének éve. S abban, hogy ez a sok jelentős eredményt felmutató Társulat közel húsz éven át életképes tudott maradni, egész sor jól képzett helytörténész munkáját szervezni tudta, feltétlenül van valamiféle törvényszerűség. Az újraterlepedett Békés megye alig másfélszáz esztendő volt ekkor. Az ezer éves múltat emlegető „nemzet” kebelében szegynivalóan szerény ez a másfél század! Patrióta kötelessége tehát minden tudós főnek a közelebbi és távolabbi múlt megismerése és megismertetése, a szűkebb haza történetének búvárlásra. Jelentős részben ilyen szubjektív motiváció adja magyarázatát a helytörténeti buzgóságnak és a múlt emlékeit tanító példaként bemutató múzeum megkülönböztetett rangjának.

A múlt-keresés szubjektív szándéka azonban kevés volt ahhoz (bármennyire is jelentős eredményeket produkált az adatgyűjtésben), hogy hosszú távra megalapozza a gyulai múzeum sorsát. Történetének sajátos paradoxona, hogy a vidéki muzeológia felfelé ívelő szakaszában – a millennium utáni évtizedekben – következett be hanyatló korszaka.

Az alapítás utáni évtizedek lendülete miért tört derékba? Miért nem követte az alapítást egy múzeumi céloknak megfelelő épület emelése, miért hanyódott a gyűjtemény alkalmatlan, szűkös helyiségekben? Olyan kultúrtörténeti, sőt: társadalomtörténeti összefüggéseket érintenek e kérdések, melyek messze túlmutatnak egyetlen kulturális intézmény eseménytelen életén. Nagyvonalú nemtörődömség gáncsolta a szellemi élet megannyi figyelemreméltó kezdeményezését; jobb sorsra érdemes rajongók örlődtek a reménytelen küzdelemben – íme, ez jellemezte a magyar vidék kulturális életét, s magyarázza a gyulai múzeum századforduló körüli tespedését is.

Ha most már a jelzett fejlődési és visszafejlődési tendenciákat dátumokhoz akarnók kapcsolni, a következőképpen periodizálhatnánk a gyulai múzeum történetének első ötven évét:

1.) 1868–1874: a szerveződés néhány esztendeje. Mogyoróssy János múzeumalapítása és a „Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat” megalakulása a két határ-terminus, közben pedig Mogyoróssy illetve Göndöcs Benedek apátplébános szervező-toborzó tevékenysége.

2.) 1874–1894: a Társulat működésének esztendei. E Társulat keretében tevékenykedő Békésvármegyei Múzeum munkája a húsz év alatt magasba ível, majd az érdektelenség eredményeképpen a stagnálás állapotába kerül. Alkalmas épület híján, a szűkös anyagi támogatás körülményei között a fellendülés csak viszonylagos lehet, s a stagnálás a természetes állapot. A nagy szervezők, a helytörténeti, múzeumi gondolat éltetői, Mogyoróssy és Göndöcs kidőlven a sorból, az anyagi áldozatokat is vállaló szubjektív jószándék tovább már nem ellensúlyozza a támogatás, érdeklődés hiányát.

3.) 1895–1921: a múzeum névleges gazdája a „Békésvármegyei Közművelődési Egyesület”. A kezdetet jelző dátum reményekre jogosító: a gyűjteményt e célra épített épületbe költöztetik, s a Társulat örökébe lépő Egyesület új fellendülést ígér. Tettekész szervezője, Oláh György, azonban hamarosan meghal, az új épületről pedig kiderül, semmit sem oldott meg; csak arra jó, hogy az illetékesek megnyugodjanak: íme, rendbetettük a múzeumot... A stagnálás tovább folytatódik. Amit Domonkos János, a múzeum igazgató-őre az adott körülmények között vállalhat, kevésbé látványos: mivel (anyagiak híján) nem végezhet gyűjtő és feldolgozó munkát, a szóbeli és írásos ismeretterjesztést műveli, remélvén, hogy e munkájával a múzeum ügyét is népszerűsítheti.

Nem célunk azonban a gyulai múzeum történetének tüzetes áttekintése! Mindezek előrebocsátása viszont elkerülhetetlennek látszott, hisz Domonkos János 1921-ben írott, s máig kéziratban maradt múzeumtörténetének általános és lokális tanulságai plasztikusabban tűnnek elő, ha legalább ennyit előlegezünk. Domonkos múzeumtörténete egyébként is afféle „szubjektív történet”: az általa oktalannak és jogtalannak ítélt támadásoktól oppozícióba kényszerítve írta meg – tulajdonképpen a maga igazolása szándékával – hogy milyen körülmények között, milyen okok együtthatása következtében kellett szükségszerűen visszafejlődnie, hanyatlania a gyulai múzeumnak. Történetírónk „szubjektív logikája”, saját felelősségét elkendőző, a maga megkülönböztetett szerepét hangsúlyozó igyekezete feltétlenül szükségessé tette a fenti vázlatos áttekintést: a tények szubjektív illetve objektív megítélése distanciáját legalább ilyen módon érzékeltetnünk kell.

*

Mondottuk, hogy Domonkos János múzeumtörténete szubjektív alapállású. Forrásértéke tehát a memoárok forrásértékével mérhető: nem a tények, adatok egzaktasága, feltétlen megbízhatósága avatja elsődrendű forrássá, hanem az események ember-közelsége, a körülmények értékelésében megnyilvánuló indulat hitelessége. A szándék és megvalósulás relációjában – a memoár műfajának törvényei szerint – ez esetben is nagyobb hangsúly esik az előbbire, olyannyira, hogy a „megvalósulás” kategóriáját is sa-

játosan árnyalja, más megvilágításba helyezi a szándék tisztaságának, önzetlenségének túlzott hangsúlyozása. Mindezeket figyelembe kell vennünk Domonkos János múzeumtörténetének megítélésakor.

Mi indokolja mégis, hogy ezt az 1921-ben íródott, s nem is minden vonatkozásban megbízható múzeumtörténetet közzétegyük? S különösen mi indokolja, ha azt is elmondjuk, hogy a gyulai múzeum története többszörösen is feldolgozott? Implom József A gyulai múzeum és könyvtár hetven éve (1868–1938) című dolgozatában már 1940-ben összefoglalta mindazt, amit a rendelkezésre álló – s igen gazdag! – forrásanyagból kideríthetett; Banner János a közelmúltban emlékezett az első évtizedek múzeumi szemléletére; Dankó Imre pedig többször is összefoglalta a legfontosabb adatokat az 1959-1963. évek múzeumi jelentéseiben, az 1960-as múzeumi évkönyvben, majd Mogyoróssy János önéletrajzának közzétételével járult hozzá a múzeum-alapítás körüli félreértések tisztázásához.¹

Amíg a magyar muzeológia történetéről nincs megbízható áttekintésünk, a múzeumok múltját néhány részletfeldolgozás, illetve emlékirat reprezentálja, tulajdonképpen főleg egy-egy anyagközlés közzétételének jogosságát indokolni. Minden adat, a múzeumi gyűjtés és feldolgozás gyakorlatát szemléltető leírás akkor válik igazán jelentőssé, ha majdan valaki monografikus igénnyel közelíti a magyar muzeológia történetét. Ilyen nézőpontból közelítve teljesen lényegtelen, hogy a gyulai múzeum száz éves múltját feldolgozták-e vagy sem. Az általános tanulságok, a vidéki muzeológia egészének története szempontjából korántsem haszontalan, ha Domonkos János panaszait, vádló kifakadásait mindezek mellett is meghallgatjuk.

Milyen jellegűek tehát azok az általános tanulságok, amelyek figyelmet érdemelnek, amelyek a gyulai múzeum történetétől független érvényűek?

1.) Domonkos János látszólagos tétlensége s a gyulai múzeum több évtizedes tengődése feltétlenül hordoz tipikus vonásokat. Hozzászoktunk – főleg az emlékező múzeumtörténetek hatására – hogy csak a nehézségeken felülkerekedő, a körülmények ellenére múzeumot szervező példás erőfeszítéseket vegyük észre. De a múzeum-alapítás, múzeum-szervezés lendületet adó pátosza rendszerint lelohad! Az emlékezések viszont nem szólnak arról, hogy a lelkes tevékenység esztendeit tétlenség váltotta fel. A tétlenségről – bármennyire jelenvaló is – nincs mit írnia az emlékezőnek. Domonkos kéziratának külön értéke, hogy a maga tétlenségére kárhoyztatásának körülményeit részletezi benne. Ezt kellett elmondania, hisz az alapítás, szervezés pátosza meg sem érintette.

Ezt az eseménytelenséget, az illetékesek részéről megnyilvánuló érdektelenséget a vidéki kulturális élet sajátosan jellemző vonásának tarthatjuk: a múzeumok hőskorának árnyoldalai ezek.

2.) A vidéki múzeumok ügybuzgó alapítói, a korai évtizedek gyűjtő és feldolgozó munkájának irányítói általában nem voltak szakemberek, a múzeumi tudományokat a műkedvelő lelkesedésével művelték. Domonkos is ilyen lelkes műkedvelő. Az autodidakta polihistorok szemlélete, felfogása és az adott kor tudományos színvonala között természetesen mindinkább nőtt a távolság. Különösen a gyakorlati követelmények te-

¹ A szövegben idézett múzeumtörténeti feldolgozások pontos bibliográfiai adatait l. a Domonkos János múzeumtörténete után közölt jegyzetekben.

rén mind szigorúbbá váló archeológia fejlődésével nem tartott lépést a „jószándékú dilettantizmus”. Mindez eléggé köztudott; anekdota-színezetű történeteket is ismerünk a vidéki múzeumok „amatőr” régészetéről, az ilyen kutatások színvonaláról. Az amatőr régészet színvonalát viszont a tudománytörténet általában a tudományos szinthez méri, s ennek ismeretében marasztalja el a dilettantizmust, de nem veszi tudomásul, hogy az amatőr régészet az archeológia tudománya mellett önálló vizsgálat tárgya is lehet. Tulajdonképpen nem ismerjük, hogy a régészetnek ez a kísérő jelensége, a profanizált archeológia hogyan fejlődött, s fejlődött-e egyáltalán. Amíg a tudományos szinthez viszonyítunk, a távolságot méricskéljük, nincs is módunk a fejlődés tendenciáinak megfigyelésére.

Domonkos János múzeumtörténete kiválóan példázza, hogy milyen színvonalú volt a XX. század első évtizedeiben az amatőr régészet, s emiatt is megkülönböztetett figyelmet érdemel! Domonkos tanító volt. Régészeti ismereteit autodidakta módon szerezte, a régészet gyakorlatával pedig csak néhány napos tanulmányutakon, s az 1908-ban Kolozsvárott tartott régészeti tanfolyamon találkozhatott. Ha ezt is figyelembe vesszük, s így olvassuk régészeti megjegyzéseit, gyakorlati tanácsait, egy-egy lelet kor meghatározását, el kell ismernünk, hogy jól tájékozott, jó érzékkel megáldott ember volt. (Mindazt, amit papírra vetett, sajnos nem kamatoztatta – nem kamatoztathatta – gyakorlati munkájában, ez azonban most másodrendű kérdés. Nyilván nem a „kor színvonalán” írt, nyilatkozott. Ha lehetősége lett volna ásatásra, bizonyára ugyanazokat a hibákat követte volna el, mint azok, akiket ő elmarasztalt. Ne mérjük azonban régészeti ismereteit a kor régészetének színvonalához, s különösen ne a mai követelményekhez! Ha elgondoljuk, hogy napjaink amatőr régészete milyen színvonalú, bizony aligha kell olyan mértékben elmarasztalnunk Domonkost, mintha a tudomány követelményeihez mérnénk. Túlzás nélkül kijelenthetjük, hogy Domonkos tájékozottsága, ismeret-anyaga legalább olyan sokrétű, gazdag, mint azoké az amatőröké, akik manapság szerveznek múzeumot! S nem árt ezen elgondolkoznunk: az amatőr régészet ezek szerint mitsem fejlődött a századforduló óta!...²

Domonkos János néhány jellemvonását, életének egyes mozzanatait már felvillantottuk. Hadd mondjunk el még életéről néhány adatot, annak bizonyítására, hogy sokszínű, gazdag egyéniség volt.

1845-ben született a galíciai Tarnopolban, ahol apja hivatásos katona volt. Hamarosan visszatért azonban a család Nagyváradra, a tulajdonképpeni szülőföldre, s itt végezte Domonkos iskolai tanulmányait is. Néhány év falusi tanítóskodás után 1868-ban került Gyulára, az akkortájt „főlelemi”-nek nevezett katolikus népiskolához. Ettől kezdve élete végéig gyulai lakos, s a kulturális-művelődési aprómunka tevékeny dolgozója ma-

² Domonkos János régészeti tevékenységét legutóbb *Banner János* értékelte – megítélésünk szerint kissé szigorúan, a tudományos követelményekhez mérve amatőr színvonalát. (Vö. Régi kutatók – új feladatok. Gyula, 1959. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 1. sz. 17–20. 1.)

radt. Tanítói munkájának jelentős eredményeiként értékelhetők tankönyvei: ABC-s könyvet írt, s különösen sikert aratott „Békésmegye földrajza” című tankönyve. Ez utóbbit éveken át használták, több kiadást megért. A múlt század végi, e század eleji helyi újságok lapjain is gyakran találkozunk a nevével. Tanügyi cikkeket írt, a kertészet és szőlészeti új eredményeit népszerűsítette (maga is gyakorló kertész!), versei, tárcái jelentek meg. Szépirórnak nem volt jelentős: stíluseszménye konzervatív, messze elmaradt korának haladó mozgalmaitól. A múzeummal kapcsolatba kerülve, főleg a tudomány-népszerűsítést vállalta: régészeti, esetenként helytörténeti, néprajzi ismereteit fogalmazta ismeretterjesztő cikkekké ebben az időben. 1927-ben halt meg, ekkor már teljes lélekkel a múzeumügy szolgájaként.³

A maga módján, szerény lehetőségeit és kivételes képességeit messzemenően kihasználva tehát, tulajdonképpen polihisztor volt. Talán éppen ez a polihisztor halandóság aprózta föl munkabírását, s ezért nem ért el a múzeumi tudományok magasabb szintjére?

Domonkos János múzeumtörténetét eredeti kézírata alapján szószerint közöljük. A szerző esetleges tévedéseit, pontatlanságait jegyzetben igazítjuk helyre: hivatkozunk a legfontosabb irodalomra, a múzeum történetének egyéb forrásaira.

Hadd mondjunk köszönetet Papp Lászlónak, aki a baráti kapcsolatok révén birtokába került Domonkos-féle kéziratokat múzeumunknak ajándékozta. Fontos dokumentumokkal gazdagodott a magyar muzeológia története!

A „Békésvármegyei Múzeum” története

A gyulai múzeumot id. Mogyoróssy János, nyugdíjas uradalmi kasznár alapította úgy, hogy már 1864-ben egy kis pénzgyűjteménye volt és néhány száz kötet régi könyve.⁴ Mind a könyvtárát, mind a pénz-gyűjteményt naponkint gyarapította. Helyben arra bazirozva, hogy mint hajdan – t.i. az 1400-as és 1500-as években – Gyulán híres iskolák voltak, minden erővel azon kell lenni a lakosságnak, miszerint ezután is egyik központja legyen ez a város az alföldi magyarság művelődésének, a patriotizmus suggerálásával minden családhoz befurakodott és ahol csak egy alkalmas tárgyat talált két-féle gyűjteménye számára, azt egy reménybeli gyulai róm. kath. bárminéven nevez-

³ *Domonkos* életrajzi adatait a *Békés* 1927. december 18-i számában közölt nekrológ alapján foglaltuk össze.

⁴ A *Mogyoróssy*-féle múzeum-alapítás kronológiáját bizonytalanul és felületesen ismerteti *Domonkos*, nyilván, mert kizárólag saját emlékezetére hagyatkozhatott, nem ismerte az eredeti iratokat. Az alapítás pontos kronológiáját I. *Implom József*: A gyulai Múzeum és Könyvtár hetven éve (1868–1938). Gyula, 1940. (Gyulai Dolgozatok, I.sz.) 1–8. I. – Az 1864-es évszám (nyilván a múzeum-alapítás gondolatának megszületését jelzi) különösen nem indokolható. *Mogyoróssy* alapító levele 1868-ban keltezett, s ebben maga hivatkozik rá, hogy már 1836-ban a gyulai fő elemi iskolának adta könyvgyűjteményét. A gyűjtés kezdetétül tehát vagy 1836, vagy egy ezt megelőző dátum fogadható el, az alapítás dátuma pedig 1868.

dő főiskola múzeuma és könyvtára részére elkérte, jóformán kierőszakolta. Mennyire bírt a hazafiségra való hivatkozás erejével, tanúsítja az, hogy az erősen református megyei főorvos Tormásy Lajosnak könyvtárát egészen megkapta egy leendő róm. kath. főiskola számára. Áldásként említem meg Tormásy emlékére, hogy elébb volt magyar, mint református. Telve ember és honfíúi szeretettel, magas műveltségű lelke felülemelkedett az akkor még erősen lüktető és bénító felekezeti érzelmén. Mogyoróssy e tekintetben sokkal alább állott, hiszen kizárólagosan rom. kath. jellegű főiskola számára gyűjtögetett és alapító levelében is föltételül tűzte ki a kath. felekezeti jellegét.

Mogyoróssy a régi pénz gyűjtése közben kedvet kapott más régiségek összehalmozására is és néhány év alatt annyi tárgya lett, hogy honn, a lakásán, nem tudta már elhelyezni. A város központjában levő róm. kath. főelemi iskola épületében volt egy tornából improvizált kis szoba, melyben a róm. kath. hitközség tanácsa szokta gyűléseit tartani, ezt a szobát kérte el Mogyoróssy a tanácstól könyvtára és gyűjteménye elhelyezésére. Itt volt összezsúfolva annyi tárgy, hogy pár év múlva gondoskodnia kellett egy nagyobb helyiségről. A város bezárta füleit, a szuggeszczio, a hazafiségra való hivatkozás lepergett az erősen úr-ellenes földművesekből és maradi mesteremberekből álló városi képviselőtestület minden művelődésre és előhaladásra irtózáttal vértezett ellen-szenvéről.

A vármegye nem jött segítségére Mogyoróssynak, mert gyűjteményét egy gyulai főiskolának szánta és ezt nyíltan hirdette. Közben alapítólevelet is szerkesztett, melyet az akkori kormánnyal szentesített.⁵ A muzeális tárgyak gyűjtésében fáradhatatlan buzgósággal és lankadatlan szorgalommal működött. Különösen a római pénzeket szerette megszerezni. E tekintetben azután olyan teljes gyűjteményre tett szert, hogy elkezdve a köztársaság pénzeitől Róma bukásáig majdnem minden császár pénzét megszerezte és erre roppant büszke is volt.⁶ Az egyéb tárgyak gyűjtésében nagy segítségére járt veje, Mojsisovics Vilmos, mérnök, ki a Vág szabályozás munkálataiban vett részt, s a földmunkálatok alkalmával felszínre került kőkori tárgyakat apósa múzeumába szállította. E tárgyak a pattintgatott kőkorszak és a csiszolt kőkorszak idejéből valók.

A csendben működő Mogyoróssy eközben tárgyainak elhelyezésére alkalmas szekrények szerzését is czélul tűzte ki, ha t.i. lesz majd olyan terme, ahol azokat fölállíthatja, 700 forintot gyűjtött össze, leginkább magamagát pumpolva meg, mikor házbért kapott lakójától vagy mikor szállócskéje borát adta el. A Békés vármegyei Takarékpénztárban napi biztosként működve, a napi bért, 3 forintot, mindig tőkétéhez csatolta; így

⁵ *Mogyoróssy* alapító iratának „Adomány-levél” volt a címe, kelte pedig 1868. szeptember 8. Leleőhelye: Békés megyei levéltár (=BML) Békés vm. közgy. ir. 64/1869. Melléklete a *Mogyoróssy*-adomány leltára: „Betűrendes fölleltár Idősbbs Mogyoróssy János Könyv, arcz,- táj,- s térképek; – régi pénzek; ércz-ásvány kövek; – kövületek, és régi fegyverek gyűjteményéről...” A tárgyak azonosításához is elegendő adatokat tartalmazó leltár a múzeum korai történetének igen becses forrása.

⁶ A *Mogyoróssy*-gyűjtemény numizmatikai anyagát pontosan ismerjük: az érmekeket részletesen leírja az alapítólevéllel őrzött leltár. A gyűjtemény néhány jellemző adata: római 30 db, hun 3 db, Árpád-házi királyok: 12 db, vegyesházbeli királyok: 14 db, osztrák házbeli királyok: 62 db, erdélyi fejedelmek: 11 db, osztrák 53 db, külföldi 66 db, emlékérmek 11 db. (A felosztás *Mogyoróssytól*.) A numizmatikai gyűjtemény részletes leltárát *Mogyoróssy* 1876-ban publikálta is: A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve (= BRMTÉ) II. kötet, B-Gyula, 1876. 149–170. 1.

volt lehetséges, hogy 1873 újév napjára 700 forintja volt a takarékpénztárban elhelyezve. Ekkor történt, hogy Haan Antal, hírneves festő, az Olaszországból magával hozott – úgynevezett *etruszk* – régiségeket megvétel végett följánlotta Mogyoróssy múzeumának. Gyűjteménye árát 1000 forintban szabta meg. Mogyoróssynak azonban csak 700 forintja volt. Nagyot gondolt és merészet cselekedett. A nemes vármegyéhez – amint ő mondta – alázatos *instantiát* adott be, melyben 300 forint segélyt kért, hogy meglevő 700 forintját 1000-re egészítse ki.⁷ A megyén a Haan család tagjai, mint megbízottsági tagok, előkelő szerepet játszottak, Haan Lajos csabai pap, „Békés-megye Hajdana” írója, testvére volt Antalnak, a festőnek. Nem volt tehát nehéz hangulatot csinálni a Haan Antal gyűjteménye megvételéhez hiányzó 300 frt megszavazására. 1873 május 5-én tartott megyei közgyűlés meg is szavazta azt.⁸ Egyúttal a székház udvarán levő fás-színből és istállóból két terem készítésére adott felhatalmazást. Az egyik termet az akkor létesített könyvmda részére, a másik – nagyobb, mert kettős szoba volt – a Mogyoróssy gyűjteménye részére nyilvános múzeumul.⁹ Föltételül tűzte ki a megye, hogy a Haan-féle gyűjtemény mint különálló foglaljon ott lehetőleg egy szekrényben helyet. De hát ki volt ez a Haan Antal?

Haan Antal festő-művész volt. Kitűnő másoló, annyira, hogy az általa festett másolat sokszor csak nagyságban különbözött az eredetitől. Báró Eötvös József, mint békés-vármegyei földbirtokos, ismerte ebbeli tehetségét; amint tehát 1867-ben vallás és közoktatásügyi miniszter lett, állami segélylyel Rómába küldötte a Szikszini Kápolna freskóinak másolása végett. Eötvös halála után azonban Trefort miniszter megvonta Haantól a segélyt s így kellett neki hazajönnie; itthon tehetsége nem érvényesülhetvén, szűksegét szenvedett és kénytelen volt *etruriai* régiségeit eladni.¹⁰

1874-ben Göndöcs Benedek volt a gyulai plébános. Láta, tudta Mogyoróssy múzeumának értékét, melyet az év tavaszán a vármegye által készített kettős terembe, a róm. kath. elemi fő-iskola szűk szobáskájából átköltöztetett a boldog Mogyoróssy és amelyet Göndöcs is gyarapított egy szép tengeri-kagylók gyűjteményével, egy szekrény drága-kő-ametiszt, korál, gránát, csiszolt hegy-jegecz, opál, citrin, smaragd, keresztkő, carniol, rubin, türkiz, stb. gyűjteménnyel, továbbá Herculanium és Pompéjából hozott különféle lávák gyűjteményével; láta – amint mondám – Göndöcs Gyula város intelligenciájának széthúzását, politikai elvek és oktalan góg miatti széttagoltságát, meg akarta mutatni, hogy ezek miatt nem szabad a polgári társadalomnak beteggé lennie, közönybe esve szenvednie. Egy azonos, egységes cél elérése végett – a közművelődés nagyobb területen való elterjesztése tekintetéből – megpróbálta nemcsak a gyulai, hanem a megyei összes társadalmat összehozni, tömöríteni.

⁷ Mogyoróssy indítványa: BML Békés vm. közgy. ir. 58–59/1874. – A vármegyei törvényhatóság ezt követően bizottságot küldött ki, hogy a Haan-féle gyűjtemény megvételére eljárjon. A bizottság iratai között található Rómer Flóris és Ipolyi Arnold ajánlása, valamint a „Békés-vármegyei Régész- és Művelődéstörténelmi Társulat” alapítását és a múzeumépület kialakítását dokumentáló néhány fontos irat.

⁸ A múzeum alapításáról, a Haan-gyűjtemény megvásárlásáról: BML Békés vm. közgy. ir. 58-59/1874.

⁹ Az átalakítás költségvetésének végösszege 731 Ft 54 kr. (A költségvetés és a múzeumépület alaprajza: BML Békés vm. közgy. ir. 58–59/1874. sz.)

¹⁰ „A békés-megyei régészeti múzeum antik tárgyainak lajstromá”-t – azaz a Haan-gyűjtemény leltárát – Pulszky Károly publikálta: BRMTÉ, III. B-Gyula, 1878. 172–188. 1. Haan Antal életrajza: Zsilinszky Mihály: Haan Antal. BRMTÉ, XIV. Gyula, 1890. 5–30. 1.

1874. jun. 18-án megalakult Göndöcs indítványára a „Békésvármegyei Régész-Művelődés-Történelmi-Egyesület”.¹¹ Az alakításban segítségére voltak a megye kitűnő férfiai Jancsovits Pál alispán; Hajóssy Ottó, vármegyei főjegyző; Dobay János, Gyulaváros első polgármestere; Haan Lajos, csabai ág. evang. esperes Győri Vilmos, orosházi ág. evang. pap, költő; Bonyhai Benjamin, szent-andrási jegyző; Zsilinszky Endre, a későbbi vallás és közoktatásügyi államtitkár; a szarvasi ág. ev. főgymnasium tanári kara stb. stb.

Az egyesület tagjai sorába vonzotta a megye főurait, valamennyi grófi családot, ezeknek uradalmi tisztjeit, a megye tisztviselőit, a megyében létező főiskola tanárait, elemi iskolák tanítóit, a megyei római katolikus és ág. ev. papságát, a megyei birtokos osztályt, a faluk és városok jegyzői karát, neves kereskedőket, a földművesek kiválóit, kik mint megyei bizottsági tagok szerepeltek és sok másokat a megyében és annak határain túlról is. Egyszóval: aki csak adott valamit magára, az mind tagja lett az egyesületnek. A múzeum adta az impulzust, ez lett a központ, melyből a közművelődés annyi ága, mint kerékagyból a küllők sugároztak ki, melyeket azután a körbefutó talp, t. i. az egyesület tartott össze és eszközölte a haladást a göröngyös úton.

Az egyesület fáradhatatlan elnöke, Göndöcs Benedek, pusztaszeri apát, gyulai római katolikus plébános vándor gyűléseket rendezett, ezeken a megye tudós férfiai felolvasásokat tartottak, az egyesület munkásságával és vagyoni állásával a nagy közönségnek beszámoltak. A felolvasott (leginkább a megye történetét tárgyazó) munkákat és az egyesület életét nyilvánosságra hozó beszámolókat minden évben egy-egy kötetnyi „Értesítő”-ben a tagoknak kézbesítették. Vagyis, ekkor élte a „Békésvármegyei Régész-Művelődés-Történelmi Társulat” aranykorát. Tizenhét évig tartott ez az időszak, tizenhét kötet „Értesítő” tanúskodik róla.¹²

A múzeum e közben folytonosan gyarapodott, Mogyoróssy nyáron minden vasárnap és ünnepnapon délután nyitva tartotta, tárgyait a látogatóknak magyarázta, *e sorok írójával sokszor közhasznú előadásokat tartott*. A megye oly nagyfokú pártfogását tapasztalva, Göndöcs rábeszélésére, Mogyoróssy a múzeum alapítólevelét megváltoztatta és a „Békésvármegyei Régész- és Művelődéstörténelmi Egyesület” tulajdonába adta, akkor adták azután azt a nevet neki: „Békésvármegyei Múzeum”,¹³ de ami – sajnos – voltaképpen nem volt az, mert a megye, mint erkölcsi társulat, nem gyarapította tárgyait, – pedig akkor még a megye Ethnológiájának sok kincsét gyűjthette volna össze és menthette volna meg, – de anyagilag sem gyámolította. Mogyoróssy a megváltoztatott alapítólevelben azonban Könyvtárát nem adta át sem az egyesületnek, sem a megyé-

¹¹ A társulat megalakulásának krónikája: *Zsilinszky Mihály*: A békésvármegyei régész- és művelődéstörténelmi társulat keletkezése. BRMTÉ, I. B-Gyula, 1875. 1–12. 1.

¹² „A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve” I. kötete – 1874/75-ös jelzéssel – 1875-ben jelent meg, a XVII. kötet pedig – 1892/93-as jelzéssel – 1893-ban. Az Évkönyv 17 kötete a megye történetére vonatkozóan máig haszonnal forgatható: igen becses források egész sorát publikálta.

¹³ Mind a Társulat, mind a megyei jellegű múzeum alapításának dátuma tehát 1874. *Mogyoróssy* nyilatkozata, melyben 1868. évi adománylevelét módosítja: BML Békés vm. közgy. ir. 58–59/1874. sz. – Az alapítási dátum körüli bizonytalanságot és ellentmondást (az 1868. és az 1874. váltakozó feltüntetését, illetve egy nyilvánvaló elírást) *G. Vass István* megnyugtatóan feloldotta: Mikor alapították a gyulai múzeumot? Békési Élet, XIX 1984. 1. sz. 116–118. 1.

nek, hanem újra kikötötte, hogy az a – akkor, amikor – leendő róm. kath. jellegű közép- vagy fő-iskolának tulajdona.

A Dobay János, nyomdatulajdonos, Gyula városa első polgármestere által alapított „Békés” nevű gyulai lap nyomán a Múzeum történelmére vonatkozó következő adatokra leltem. 1889 év Márczius 10-én a „Békés” 10-ik számában ez van közölve:

Bró Drechel György, nagybátyjának Gróf Stockhammer Józsefnek 1777-ben kiállított, grófi kinevezési okmányát, továbbá grófságnak Magyarországon II-ik József alatt meghirdetését tartalmazó okiratát adományozta a Múzeumnak.

A „Békésvármegyei Régész és Művelődéstörténelmi Egyesület”-nek 1890 év decz. 28-án tartott évről közgyűlésén tárgyalták id. Mogyoróssy Jánosnak a múzeum-őrzéséről lemondó levelét, melyben 86 éves korára hivatkozva, tisztségéről való fölmentését és maga helyett Asboth Kálmán múzeumi segédőrt kéri megbízni. Kérése teljesítve lőn és a múzeum őre Asboth Kálmán lett, aki azonban ezen tisztségét nem sokáig viselte, mert már az 1891 évi ápril 5-én tartott közgyűlésen múzeum őrré Rácz János gyulai ev. ref. rector-tanítót választották meg. Ugyanekkor mondotta ki a közgyűlés e határozatot:

„Miatán a múzeum jelenlegi helyisége *nem alkalmas* a meglévő nagyszámú és köztök ritka értékű tárgy befogadására, Dobay János, Oláh György és Borza Béla megbizattak javaslat készítésével arra, hogy miként és hol vélnék a múzeum tárgyait legcélszerűbben és legbiztosabban elhelyezni.”

1891 évi okt. 18-án az Egylet Szeghalmon tartott vándorgyűlést, ahol Rácz János, múzeum igazgató-őr, a múzeum állapotáról jelentést tett.

1892 évi aug. 28-án a „Békésvármegyei Régész- Művelődés Történelmi Egylet” Csabán tartott közgyűlésén Rácz János helyébe *Gyulafi Endre*, gyulai polgári fiúiskolai tanár választották meg múzeum őrré.¹⁴

A múzeum történetében föl kell említenem, hogy az 1874-ik évben a megye székháza udvarán istállóból készült múzeumi terem időközben átmedvesedett, mert télen át alig fűlt, amennyiben fűtésére való fát a megyétől nem kapott s csak a szomszéd könyomdai teremben működő Herbert Alajos könyomdász szívességéből hébe-hóba adott fával melegítette fel Mogyoróssy a múzeumot. Részben tehát a régi falon ütött salétrom elpárolgása, részben a hiányos fűtés következtében átmedvesedett levegő keresztül járta a tárgyakat és előmozdította azok megpenészesedését, megrozsdásodását, némelyek tönkre is mentek. Mogyoróssy idejében nem annyira mégsem, mint utódai alatt. Mogyoróssy tavasztól késő őszig minden nap elment a múzeumba és szellőztetett, törülgetett, a tárgyak impregnálásához azonban nem értett. Rácz János rövid működése alatt néhányszor volt csak nyitva nyáron a múzeum, vasárnap délutánoként. Hétköznapokon soha sem látogatta meg azt.¹⁵ Gyulafi Endre szintén csak néhányszor nyitotta

¹⁴ A múzeum történetének e jelentős időszakáról a sajtóközlemények alapján csak hevenyészett vázlatot állíthatott össze *Domonkos*. Biztos forrásul a BRMTÉ tizenhét kötete használható, hiszen évről-évre publikálta a múzeumőri jelentéseket is. (A korszak történetét kitűnően összefoglalta: *Implom J.*: i.m. 8–20. l.)

¹⁵ *Rácz János* 1891. okt. 15-én kelt jelentésében (BRMTÉ, XVI. Gyula, 1892. 144–146. l.) valóban a múzeum helyiségeinek alkalmatlan voltáról panaszkodik: a könyvek, a falakon a képek penészednek, a vastárgyak rozsdásodnak stb. Beszámol viszont arról is, hogy működését rendteremtéssel, takarítással kezdte. *Domonkos* ez esetben tehát nyilván túloz, bár *Rácz* sem hallgatta el, hogy nincs ideje a múzeumőri teendők ellátására.

ki látogatóknak a múzeumot. Így történt azután, hogy a már Mogyoróssy idejében romlásnak indult tárgyak végképen tönkre mentek. P.ul. A gerlai grófi kastélyban, mint udvari papnak alkalmazott Pater Titius Pius, tudós minorita áldozár, a múzeumnak ajándékozta a Földközi-tengerben Olaszország partjai mentében található összes állati és növényi moszat-gyűjteményét, és ez a tudományos szempontból fölbecsülhetetlen értékű gyűjtemény teljesen tönkre ment, megpenészesedett és elrohadt.¹⁶

A könyvtár könyvei megpenészedtek, a lapok összeragadtak stb.

Az 1891-ben kiküldött bizottság, melynek hivatása volt más helyiségről gondoskodni a múzeum számára, nem tudott találni alkalmas termet; az egyesület pénzbeli állapota már ekkor olyan rossz lábon állott, hogy alkalmas helyiséget bérelni a bizottság meg sem kísérelhette. A tárgyakat azonban és a könyvtárt okvetlen át kellett valahová telepíteni. A bizottság egyik tagja, Oláh György, a megye főügyésze, a megyei levéltár egyik sötét, szellőzhetetlen szűk szobájába hordatott át – megyei rabokkal – mindenféle tárgyat össze-vissza. Könyvek, ásványok, kövületek, cserép-edények, állati csontok stb. chaotikus rendtelenségben heverték itt egymáson *másfél esztendőnél tovább*.¹⁷ Említettem, hogy a „Békésvármegyei Régész és Művelődés-Történelmi Egylet” pénzzavarokban szenvedett. Magyar betegség, hogy beállunk tagnak mindenféle egyesületbe, de fizetni nem szeretünk. Akkoriban annyiféle egylet keletkezett, hogy se szi, se száma. A tisztviselői karnak, tanároknak, tanítóknak hivatalból kellett tagja lenni mindeniknek. *Valljuk meg, nem győzte a hazafiságot gyámolítani az az osztály, melynek gyámolítására senki sem sietett.* Hozzájárult ehhez az is, hogy az 1874-ben megalakított Egyesületbe a meghalt, vagy eltávozott tagok helyett új tagok szerzésére senki sem gondolt, *az újabb tisztviselőket senki sem animálta a belépésre.* Az Egyesület munkásköre is gyérült, Haan Lajos, Győri Vilmos, id. Mogyoróssy János, Göndöcs Benedek meghaltak, végre dr. Karácsonyi János, és Oláh György maradt mint dolgozó tagok.

id. Mogyoróssy János meghalt 1893. május 10-én. Necrologjában az van róla, hogy: *„Sokáig küzdött a kórral; éveken át valósággal elvánszorgott a vármegye házáig, hol a célnek épen nem megfelelő, sötét, nedves és hideg, kettős udvari szoba magában foglalta az ő küzdelmei célját, élete kincseit. Értékesebb és kedvesebb volt neki e kettős szoba pazar fénnel díszített palotáknál, és nem kárpótolta érte az életnek bármily egyéb csábja vagy gyönyörűsége sem.”*¹⁸

Göndöcs csak egy évvel élte túl Mogyoróssyt, meghalt 1894 év január 4-én. Halálával megszűnt minden kapocs, mely a Régész-Történelmi Egyletet összetartotta.¹⁹ Az

¹⁶ *Gyulafi Endre* 1893. június 4-én kelt jelentésében (BRMTÉ, XVII. Gyula, 1893. 85–87. 1.) bizonyos leltározási és rendezési munkáról beszámol ugyan, de panaszkodik a helyiségek fűtetlenségére, alkalmatlan voltára, s beszámol a növény-gyűjtemény teljes pusztulásáról is.

¹⁷ Ez az új helyiség bérelemény volt. *Gyulafi Endre*, amikor a 13. sz. jegyzetben hivatkozott jelentését adta, már ezt a helyiséget minősítette alkalmatlannak. (Vö. *Implom J.*: i.m. 13. 1.)

¹⁸ Nekrológja: *Göndöcs Benedek*: Idősb Mogyoróssy János emlékezete. BRMTÉ, XVII. Gyula, 1893. 59–68. 1. – Kéziratban maradt önéletrajzát *Dankó Imre* közölte: *Jelentés a gyulai Erkel Ferenc Múzeum 1960. évi munkájáról*. Gyula, 1961. 11–26. 1.

¹⁹ Göndöcs Benedek elévülhetetlen érdemeket szerzett a város és megye kulturális életének szervezése terén. érdemeit minidig is elismerte az utókor. Részletesen szól erről: *Implom J.*: i.m. 4–10. 1. (uo. további irodalom) és *Scherer Ferenc*: Gyula város története. Gyula, 1938. II. kötet 178. skk. 1.

Egyesület restaurátora Oláh György megyei főügyész lett. Addig kérte a megye urait, míg azok egy, csupán a múzeum számára készülő épületre 5000 forintot szavaztak meg oly formán, hogy ezen összeget a Békésvármegyei Takarékpénztár 21 és 1/2 évi tőkekamat törlesztéses kölcsön képen utalja ki Oláh György kezébe. A megye e kölcsön törlesztésére évi 300 frtot fordít. A megye ezen határozásához a kormány is hozzájárulván, Oláh a Múzeumot a Göndöcs-népkertben N. Szabados József építésszel az 1895-dik év tavaszán fölépíttette. Együttal a régi nyomokon haladva az agg-kóiban kimúlt „Régész-Művelődés-Történelmi-Egylet” helyett „Békésvármegyei Közművelődési Egyesület” névvel új egyesületet alkotott.

Ez az új Egyesület azonban veleszületett kóiban szenvedett, a közöny megbénította és egész életén át sántítva, biczegve nyomkodta magára az éveket, míg végre ő is aggkori gyöngeségben múlt ki. *Olyan időben született, mikor a hatalmasokba való kapaszkodás divatja dult.* Mindenkori elnökének a megye főispánját választotta meg az Egyesület és ezzel döntötte aszkóiba magamagát. A főispánok ugyanis nem törődtek a megye kulturális haladásával, hiszen ő rájuk csupán a nép ellenzéki – negyvennyolcaszkodása – érzületének megfélemezés volt bízva. Erre pazarolták azután minden tehetségüket, hatalmokban rejlő erejüket. *Az Egyesület titkárja tulságos hódolatával a világgért sem zavarta volna föl a főispán kedélye hangulatát olyan merészséggel, hogy az Egyesület választmányát vagy éppenséggel közgyűlését összehívni ajánlotta volna.* Így történt, hogy némelyik főispán jött és ment, anélkül, hogy a Közművelődési Egyesület vagy Múzeum létezéséről sejtélemmel bírt volna. Oláh György halála után csupán kétszer volt közgyűlése az Egyesületnek, egyszer 1901-ben Dr. Lukács György akkori főispán elnöke alatt. A főispáni elnökön kívül a Békésvármegyei Közművelődési Egyesület még azt a hibát is elkövette, hogy nagy méltóságú hivatalban álló férfiút választott a múzeum őréül, tette azt azért, hogy a hivatali méltóság nimbuszával a múzeumot is fényesítse. A múzeum tehát 1895-ben méltóságos Fürdők István honvéd alezredest választotta. Természetesen Fürdők tájékára sem ment a múzeumnak, nem hogy őrizte volna.

Az oly nagy reménnyel alakított Közművelődési Egyesület a főispáni elnökben *mint fejében*, a túl tisztelő titkárban, *mint kezeiben*, a másfelé gondoló múzeumőrben, *mint lábaiban* olyan betegséget hozott a világra, mely okvetlenül sírba fektette.

Oláh György a Múzeum tárgyait a megye levéltárából az 1895 év május havában az új épületbe áthordatta. Két hónapi szorgalmas munkával a könyvtárat úgy-ahogy összerakta, a régészeti tárgyakat gondolom szerint elhelyezte.

A Múzeum értékéről akkor egy író a „Békésben” ezt írja: „Midőn 1874-ben a Göndöcs Benedek apát-lelkész elnöke alatt a Békésvármegyei Régész és Művelődés-Történelmi Egylet” alakult, melynek létesítésében épen a Mogyoróssy-féle Múzeum adta a legfőbb impulzust és a Múzeum tovább fejlesztése céljából szintén Mogyoróssy János kezdeményezésére a Régész-egylet tulajdonába ment át, oly dús, értékes és válogatott gyűjtemény volt már együtt, hogy Magyarország legkiválóbb régészei (Pulszky, Römer, Hampel) valóságosan elbámultak fölötte, hogy századokon át pusztá, lakatlan s éppen-azért régészeti emlékekben olyannyira szegénynek vélt megyében ilyen gyűjteményt láthatnak, és egyértelműleg konstatálták, hogy a gyulai Múzeum becsét és érté-

két illetőleg a nemzeti múzeumot is beleszámítva az országban a harmadik helyet foglalja el.”

Az 1895-ik év mindenképen fordulópontot képez a Múzeum történetében. Mi minden történt ez évben a Múzeumot illetőleg, idézni bátorkodom a „Békés” nyomán akkori gyűléseinek kivonatát.

1895 év márcz. 10-én „A Békésvármegyei Régész és Művelődés- Történelmi Társulat” Oláh György alelnök elnökle mellett ülést tartott. A múzeum építésének előhaladásáról jelentést tett az alelnök. Pénztárnokul Balogh János, törvényszéki irodaigazgatót választották meg. Felolvastatott az eddigi egyletnek „Közművelődési Egyletté” átalakítására vonatkozó alapszabály-tervezet, mely beható vita után lényegtelen módosításokkal elfogadtatott és felső helyre felterjeszteni határozottatott.”

Az ideiglenes rendezés megtörténte után a „Békés” 1895. július 7-én megjelent számában Scherer Benedek róm. kath. népiskolai tanító, ki a tárgyak elhelyezésében segédkezett Oláh Györgynek, a Múzeumról így ír:

„Egy rendezetlen Múzeum élettelen csontváz, melybe lelket lehelni csak *szakértelem* képes. Elvárjuk, hiszszük, hogy azon lelkes kezek, melyek id. Mogyoróssy János nagybecsű hagyatékát átvették, meg fogják találni a rendezésnek azon módját, mely egyaránt távol áll a tudományos pedanteriától, mint a tudákos felületességtől, mely eddig – daczára minden jóakarotnak – egyes részeiben jellemezte Múzeumunkat. Hogy ezt elérjük, okvetlenül szükséges külön kő-, réz-, bronz- és vaskorszakra nézve országosan ismert szakközeget fölkeresni, hogy hasonló módon eddig még meg nem vizsgált tárgyakra nézve felvilágosítást adjon, illetve azoknak archeologiai értékét és definitióját megadja. A gyulai múzeum ezek után még kinőheti magát (miután elhelyezési épületet kapott). Hogy mivé? azt természetesen most még sejteni sem lehet. Részletes megismertetését azokra bízom, akik nálamnál jobban ismerik. Annyit azonban magam is mondhatok, hogy igen gazdag *vakmerő elkeresztelésekben és folytonossági hiányokban*. No, de ez úgy volt másutt is. Ha hinni lehet Benvenuto Gallininek, akkor a Mediciek híres múzeuma a XV-ik században semmivel sem volt külön a mienknél, mely miután iránta az érdeklődés megye szerte nagy, *idővel még városunk büszkesége lehet*. Adja isten, hogy úgy legyen.”

Az új múzeum felavatási ünnepe összekötött Gyula városának és a gyulai várnak a török-uralom alóli felszabadulása 200 éves évfordulója ünnepéjével 1895 évi szeptember hó 29-én.

Az 1896 év szeptember 18-ról az a megjegyzés foglaltatik a „Békés”-ben: „A közművelődési egyletek országos congressusára a „Békésvármegyei Közművelődési egylet” Oláh György, alelnök, Khon Dávid és Nogáll László titkárok mentek.”

1896 év július és augusztus hónapjaiban rendezte Domonkos János róm. kath. elemi iskolai tanító – e sorok írója – az id. Mogyoróssy János gyűjtötté múzeumi könyvtárat. Tudomány-szakok szerint szedte össze és úgy leltározta. Minden kötet czíme, írója, kiadója, vagy ha ez nem volt megnevezve, nyomtatási helye és éve meg van említve a leltárban.

Van nyelvtani, hittani, bölcséleti, orvos-tudományi, általános ismereti, történelmi, földrajzi stb. szaka a könyvtárnak. A kötetek és füzetek száma 5000 és néhány.

Mikor az egész könyvtár szét volt szórva 12 asztalon és a muzeális tárgyak 6 üvegszekrényben, 3 falitáblán és 3 asztalon összezsufolva: akkor lepte meg látogatásával a múzeumot Hampel József archeológus, a Nemzeti Múzeum őre és egy fél nap hosszat időzve benne tanácsot adott a tárgyak elhelyezésére nézve, és útmutatást a szakok időrendi elosztására. Ekkor határozta meg az id. Mogyoróssy János által „*Avar sisak*” név alatt ismertetett bronzsisak időkorát és saját kezűleg írta irónnal czimkéjére: „Sisak a bronz-kor végétől Kr.e. 1500 évvel”.²⁰

Az 1897-ik év július és augusztus havában azután (t.i. nagy szünidőben) a múzeum tárgyat a *Mogyoróssy leltára sorrendjében*, de az előző évben Hampeltől nyert tanácsok és útmutatás szerint helyezte el és foglalta leltárba Domonkos János. A leltárban megvan a tárgy neve, anyaga, célja, és az adományozó neve is, ha az a Mogyoróssy leltárban meg volt írva.

*Ami tárgy és amennyi tárgy a vármegyeháza levéltárából áthozott az új épületbe, az mind benne van az 1897-ik évben készült leltárban, jobban mondvá: elhelyezési leltárban.*²¹

A tárgyak leltározásában Domonkosnak segítője volt Schwartz Géza, gyulai fiatalember, ki azon év júniusában nyert tanítói oklevelet.

Domonkosnak a leltározással való megbízatása előtt az 1897 év április havában Oláh György indítványára a „Közművelődési Egylet” választmánya megbízásából a „Békés”-ben ez a hirdetés jelent meg. „A múzeum a nyár folyamán, május 1-től kezdve, minden vasárnap délután 2 órától 6 óráig nyitva lesz. Május 1-én Domonkos János, május 8-án Székely Lajos voltak szivesek az útmutató s magyarázó tisztet elvállalni.”

Az útmutatást és a magyarázatot fölvéltva kellett volna teljesíteniök, de Székely Lajos csak egyszer, május 8-án végezte azt, többször nem. Okul azt vetette, hogy a 4 óra hosszáig tartó állás, járkálás, a látogatók figyelése és a hozzá a folytonos beszéd annyira kimerítette csak egyszeri alkalommal is, hogy egészségének veszélyeztetése nélkül e tisztséget ő nem vállalhatja.

Így maradt Domonkos János egyedül a múzeum tárgyainak ismertetője 2, mondd két forint nyitási tiszteletdíjért. Minekutánna pedig az 1897-ik évben közmegelegedésre működött és a könyvtárat úgy mint a tárgyakat rendezte, leltárba foglalta: az 1898-ik év február havában tartott választmányi gyűlésen Oláh György ajánlatára Fürdők István helyett múzeum őrré választott.²²

A könyvtár és Múzeum rendezése után a régi, rozsdáette vas-tárgyak és szuvasodni indult csont-tárgyak impregnálása vált fő feladatává a múzeumőrnek, mely munkából

²⁰ Az endrődi – egyébként koravaskori – sisak meghatározása körül támadt vitát *Banner János* foglalta össze: Az Erkel Ferenc Múzeum legrégebb ritkaságai. A *Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Jubileumi Évkönyve*, Gyula, 1960. 3–39. l.

²¹ Ez a leltár nem maradt fenn (*Implom J.* sem tud róla, v.ö. i.m. 30–31. l.)

²² *Implom J.* (i.m. 30. l.) 1903-ra teszi Domonkos múzeumőrré választását, s ez ellentmond Domonkos állításának, aki következetesen 1898-tól számítja alkalmaztatását. Azt viszont *Implom* is közli (i.m. 28. l.), hogy 1898–99-ben az Egyesület 50 Ft-t, illetve 40 Ft-t utalt ki leltározási munka fejében Domonkosnak. Ezt figyelembe véve, elfogadhatónak látszik múzeumőrré választásának 1898-as dátuma. (Az 1903-as megválasztás azért sem lehetséges, mert 1902-ben már ásatást végzett Domonkos a múzeum nevében.)

azonban Oláh György is részt akart venni, és mivel nappal sem ő, sem Domonkos nem ért rá hivatalos elfoglaltságuk miatt, azt tervezték, hogy a tél hosszú estéit fogják e célra felhasználni. Oláh a gyulai uradalmi kastély akkori tulajdonosa Wenckheim Mária grófnő, Gróf Almássy Kálmánétól minden téltre egy-egy öl tűzi fára kapott ígéretet, e reménybeli fának elhelyezésére a múzeum mellett egy deszka-bódét építtetett. Az isteni gondviselés azonban mást határozott, nem engedte meg, hogy szándékát a két puritán, ambícióból, lelkesültségből dolgozó férfiú megvalósítsa. Oláh György még azon év őszén halálos betegségbe esett – torok-rákja támadt – és majdnem két évi szenvedés után sírba vitte a nemcsak testileg ritka erős férfiút, hanem lelkileg is kiváló, a hazának, az emberiségnek javára dolgozni akaró, ritka irányú történészt, próza-író.²³

Oláh György halála után a múzeum árván maradt. Domonkos Jánoson kívül senki sem gondolt vele. A „Közművelődési Egylet” titkára Khon Dávid más intézményt kezdett propagálni. Oláh Györgynek özvegye két kiskorú fiával szegénységben maradt. Amivel egy kis pénzhez juthatott volna Oláh élete végén, nem sikerült neki. A Békésvármegyei Gazdasági Egyesület 2000 frt pályadíjat tűzött ki egy „Békésvármegye Földrajzára”, mely necsak a helységek és azok lakosainak számával, foglalkozásukkal foglalkozzék, hanem valóban földrajz legyen. Oláh nagy szorgalommal készített olyan földrajzot, mely a talaj felszínével, földtani ismertetésével, vízrajzával, terményeivel – állataival és növényeivel – az éghajlat minőségével, a gazdálkodás ágaival, helységeivel, a helységek lakosaival, azok nemzetiségével, vallásával, foglalkozásával, kereskedelmével, iparával, műveltségével, hazafiságával, bűneivel, erényeivel, végül számával foglalkozott, de betegsége miatt a pályázati határidőre nem tudta beküldeni, elkésett. Ez a földrajz kéziratban meg van özvegyénél ma is. Egy másik munkája Oláhnak Békésvármegye közigazgatásának történetéről szól, szintén kéziratban van meg. Mindkét munka úttörő. A földrajz eladdig ismeretlen utakon halad, mintául szolgálna még ma is, más megyék ismertetéséhez. Ethnologiai tekintetben sem kifogásolható, bár a helységek lakosainak Ethnographiája felületes, ami nem csoda, ha szemügyre vesszük, hogy ezzel nem foglalkozott senki. Mikor egy megyei tanító-gyűlésen Domonkos föl-hívta a kollégái figyelmét a helységek Ethnographiájának művelésére, azt a feleletet nyerte, hogy: „Egyformán káromkodik a paraszt városban, falun, tanyán.” Ilyen fölfogással szemben mit sem lehet tenni.

Említettem, hogy Oláh György szegénységben hagyta özvegyét és két kis iskolás fiát. Volt egy szép könyvtára, körül-belül 4000 kötet, többnyire történelmi munkák, ezt a könyvtárat áruba bocsájtotta az özvegy 2000 forintért, ami akkoriban nagy pénz volt, bár a könyvek bekötési táblája is megérte ezt az összeget, mert hamuszínszürke vászonba volt kötve mind, a tábla előlapjába O. Gy. monogramm préselve. Khon Dávid, mint a Közművelődési Egyesület titkára és a Békés című gyulai lap szerkesztője benfentes ember volt az akkori főispánnál, Lukács Györgynél s animálta őt arra, miszerint eszközölje ki befolyással, hogy az állam vegye meg az Oláh könyvtárát a közművelődési

²³ Oláh György máig forrásértékű tanulmányai: Békésvármegye 1848–49-ben, I–II. Gyula, 1889. és A boszorkány perek Békésvármegyében. BRMTÉ, XIII. B-Gyula, 1888. 30–161. 1. – Nekrológját l. a Békés 1900. évi augusztus 12. sz-ban.

egyesület számára, azután egyesítse azt az id. Mogyoróssy János-féle könyvtárral és csináljanak belőle „Nyilvános Könyvtárt”.

A tervezet véghezvitelére a Közművelődési Egyesületnek, mint erkölcsi testületnek beavatkozása volt szükséges, illetve a Nyilvános Könyvtár megvalósítása csak az ő kebelében történhetett. Erre nézve okvetlen közgyűlést kellett összehívni. Az összehívás szétküldetett a tagoknak s közgyűlés határnapjául 1901 év márczius 24-e tűzetest ki, amikor az meg is tartatott. Ezen a közgyűlésen Dr. Lukács György akkori főispán elnökölt. Oláh György helyett alelnöknek Bodoky Zoltánt, a megye főjegyzőjét választották. Domonkos Jánost Múzeumőri hivatalában megerősítették. A Nyilvános Könyvtár tervezetét a közgyűlés örömmel vette tudomásul és annak létesítését elhatározta. Egyben az Oláh-féle könyvtár megvételéhez a szükséges pénzt a vallás- és közoktatási ministertől kieszközölni Lukács Györgyöt kérte.

Lukács György ki is járta azt, hogy a kultusz ministerium megvásárolta a könyvtárt csakugyan egy „Nyilvános Könyvtár” számára.

Ezen a közgyűlésen kérték föl Jantyk Mátyás festőművészt, hogy az egyesület pénzforrásaul szolgáló tárgynak fesse meg a „Honfoglalás” képét. Jantyk azt meg is festette s az Egyesület színes másolatban elterjesztette. A kép alá Szabolcska írt verset. Ez a kép csinos összeget hozott az Egyesület pénztárába. A kép festését és színes másolatban való elárúsítása gondolatát még Oláh eszelte ki. Csakhogy ő nem a Honfoglalás képét akarta megfestetni, hanem azt a jelenetet, mikor Asztrik püspök a Rómából hozott koronát átadja Szt. Istvánnak. Ennek a jelenetnek megfestésére fölkerlte Veres Gusztáv Csabán lakó festő-művészt, aki átjött Gyulára s a Múzeumban állította fel festőtábláját. Két vázlatot készített, de Oláhnak egyik sem tetszett. A 2-iket mégis meg akarta festetni; ez egészen a „Geiger-féle” stylusban készült. Mindkét vázlat a múzeumban van. Oláh tervét azonban ép ekkor keletkezett betegsége nem engedte megvalósulni.

Az 1901 márcz. 24-iki alkotó közgyűlés eredménye lett a Nyilvános Könyvtár és a Honfoglalás képe.

Akkoriban történt, hogy Gyulán létesülő állapotban volt a róm. kath. főgymnasium. Majd építeni is kezdték, ekkor a „Közművelődési Egyesület” nevében a „Nyilvános Könyvtár” számára az épületben két termet foglaltak le Lukács és Khon; az egyik termet a könyvtár számra, a másikat „Nyilvános Olvasó” termül. Ekként megvalósult id. Mogyoróssy János akarata is, mert könyvtára csakugyan a gyulai róm. kath. főiskolában kapott elhelyezést, ahonnet a tanuló ifjuság bármikor kivehette az olvasni, tanulmányozni óhajtott könyvet, de megvalósult a Lukács és Khon akarata is, mert a tudományt szomjazó közönség is meríthetett a forrásból, olvashatta az Oláh-féle s az előregült Mogyoróssy-féle Könyvtárt.

A Közművelődési Egyesület az Oláh-féle könyvtár megvételére jelentékeny összeget nyervén, a *múzeum* évekig nem kapott egy fillért sem, hiszen a „Közművelődési Egyesület” nagy segélyben részesült. A könyvtár háttérbe szorította a múzeumot. Pedig a múzeum már élő dolog volt, mely a közművelődésre évi 20–30 nyitási napjával oly hatást gyakorolt, hogy egy-egy napon átlag 200 ember (elemi iskolás gyermekek, fiúk, lányok, polgári iskolások, gymnazisták, mester inasok, mester legények, földműves legények, lányok, mesteremberek, földművesek, napszámosok, urak, úri nők) kereste föl

és talált ott élvezetet a szemlélt tárgyak látásban és tudományt vagy annak bővítését az improvizált előadásokban, tárgyak magyarázásában.²⁴

A könyvtár csak az 1908-ik évben ősszel helyeztetett el a gymnasiumi épületben, de még ez ideig – 1922-ig – meg nem nyilott. 1914-ben ősszel visszaköltözött a múzeum egyik kis termébe, mert a gymnasiumot egészen elfoglalta a hadsereg. Összeszűfolva embermagas halomban ott penészedtek a szegény könyvek 1921 tavaszáig, amikor ismét a gymnasiumba vitette *Dobay Ferencz, könyvnyomda tulajdonos, ő szállíttatta először is a gymnasiumba nyomdaalkalmazottaival, ő vitette vissza a múzeumba, te-*

²⁴ *Domonkos* több alkalommal hivatkozik a múzeum nagy látogatottságára. Legfőbb érdemének azt tekinti, hogy az érdeklődőknek rendszeresen ismeretterjesztő előadásokat tartott működése 23 éve alatt. Sajnos a látogatottság adatait éppen erre az időszakra vonatkozóan nem ismerjük.

Feltétlenül megemlítenédnek tartjuk viszont, hogy a „Békésvármegyei régész és művelődéstörténelmi egyesület Vendégekönyve”, melyet 1874-ben nyitott Mogyoróssy János, megtalálható az Erkel Ferenc Múzeum archívumában. A múzeum iránti érdeklődés bemutatásának roppant becses forrása ez a Vendégekönyv!

A BRMTÉ megjelenése idején a múzeumőri jelentések hozzávetőlegesen közölték a látogatottság számadatait. Ezekkel összehasonlítva a beírások számát, lényegtelen eltéréseket találunk a vendégekönyvi beírások száma és a kerekítve megadott látogató létszámok között. Valószínű tehát, hogy ebben az időben minden múzeumi látogató aláírta a vendégekönyvet. Erre az időszakra így pontos statisztika készíthető. *Domonkos János* működése idején minden bizonnyal csak a valóban „vendégek” írták alá a vendégekönyvet. A beírások zömmel vidékiektől származnak. A helybeliek névaláírásai gyakorlott kézre vallanak, tehát az „intelligencia” képviselői lehetnek. Így a – *Domonkos* szerint – nagy látogatottságot biztosító „egyszerű emberek” tényleges számát nem állapíthatjuk meg.

Mindenek ellenére különösen érdekes a statisztika áttekintése. *A gyulai múzeum látogatottsági statisztikája 1874–1921-ig:*

1874–1895 (Teljesnek tekinthető statisztika)	1895–1921 (Csak a vendégek számát tartalmazó statisztika)
1874	1898
297 fő	24 fő
1875	1899
172 fő	44 fő
1876	1900
301 fő	21 fő
1877	1901
659 fő	82 fő
1878	1902
529 fő	97 fő
1879	1903
611 fő	nincs adat
1880	1904
388 fő	44 fő
1881	1905
381 fő	41 fő
1882	1906
274 fő	73 fő
1883	1907
218 fő	63 fő
1884	1908
184 fő	26 fő
1885	1909
189 fő	65 fő
1886	1910
163 fő	29 fő
1887	1911
119 fő	39 fő
1888	1912
100 fő	81 fő
1889	1913
60 fő	49 fő
1890	1914
57 fő	27 fő
1891	1915
68 fő	11 fő
1892	1916
18 fő	15 fő
1893	1917
100 fő	18 fő
1894	1918
15 fő	nincs adat
1895	1919
10 fő	2 fő
	1920
	8 fő
	1921
	21 fő

hát három ízben költöztette ide-oda költséges buzgósággal, természetesen, hogy egy „köszönöm” szót sem kapott, mert nem volt kitől.

Minekutána a könyvtárnál tartok, elmondom, hogy a Mogyoróssy-féle könyvekkel 1908-ban az állványokat is elvitték, csak egy állvány, a legkisebb maradt a múzeumban. A könyvek között a múzeum szak-könyvtára részére a múzeumőr az Archaeologiai Értesítőt, a Pulszky-Henszlmann-féle műremekeket tárgyzó füzeteket és ezekhez hasonlókat tartotta meg, melyeknek száma alig tett 100-t. 1908-tól fogva azonban 1921-ig fölemelkedett 1000 kötetnél többre a könyvek száma. Ezeket a könyveket a múzeumőr semmiből szerezte, Dobay Ferencz pedig beköttette az ő könyvkötőivel, azok munkadíját fizette, de mint fentebb is mondtam, egy köszönő szót még eddig nem kapott. Mikor a könyvek sok mindent leszorítottak az egyetlen polcra, akkor egy díszes könyvtárszekerényt ajándékozott a múzeumnak Dobay.

Így lett a múzeum őr az új könyvtár megalapítója, Dobay Ferencz pedig megerősítője.

Az öreg Mogyoróssy halála után következett négy múzeumőr alatt a múzeum tárgyakkal nem szaporodott, a Mogyoróssy által gyűjtöttek közül sok elromlott, elkallódott. A Göndöcs ajándékozta drága kövekből sok eltűnt, a tengeri kagylók és csigák legszebbje, legértékesebbjei méltatlan dolgozók íróasztalait díszítik. Oláh György sokat visszaszerzett úgy a kagylókból, mint a csigákból. Akiiktől visszavette, azok ma már csendes emberek Oláhhval együtt, nem szabad tehát nevüket megemlíteni, tartva a mondat, a halottakról vagy jót, vagy semmit. A múzeum számára csupán Oláh György szerzett néhány kardot, 1 mellvértet, [...] paizst, és réz-pénzeket.

Amint azonban Domonkos János lett múzeumőr, látogatási napokon nemcsak a meglévő tárgyak magyarázásával hatott a látogató közönségre, hanem a tárgyak gyarapítására is buzdította. Buzdította pedig akként, hogy az egyesület titkára segítségül, t. i. az adományozó nevét a „Békés” című újságban magasztaló dicséretekkel körül czífrázva kinyomatta, az adott tárgynak értékét túlbecsülve, régiségi, történelmi jelentőséget kötve hozzá köszönte meg a „Közművelődési Egyesület” nevében,²⁵ az ilyen dicséret és köszönet nem tévesztette el hatását. A legszegényebb nép, mint napszámosok, útkaparók, béres ifjak, mesterinasok, egyszerű földműves kisgazdák voltak a gyarapítók leginkább. Az intelligens osztályból alig került egy-kettő. Látogatni is a köznép szokta leginkább. Az egyszerű emberek csodálattal hallgatták a földforradalmakról, a kövületekről, őszállatokról, majd a primitív ember primitív eszközeinek bemutatásakor ennek ügyességéről, roppant erőfeszítéséről, kitartásáról, edzettségéről, lakásáról, a leletek elhelyezéséből következő családi életéről, társadalmáról, vallásáról stb. tartott előadásokat. Az ajándékozott tárgyak legkisebbje is nyugtatva volt a Békés című lapban.

A filoxera föllépte a szőlőskerteket újra telepíteni kényszerítette a vinkó-szerető népet. A földforgatások évadja alatt sok őskori tárgy került napvilágra, de legnagyobb részök elkallódott. A múzeumőr tanító lévén, nem ügyelhetett az ásató gazdákra, sem az ásó napszámosokra, mert ideje arra nem volt, kivált ősszel télen és tavasszal, mikor a földforgatás legjavában történt. A leletek helyén való megjelenésre a kora reggelt, hogy 7–8 órára visszajöhessen, a déli időt és az alkonyatot kellett választania. Ha az idő

²⁵ *Implom J.* az ilyen újság-közleményeket használta fel a múzeum e korszakbeli gyarapodásának szemléltetésére. Jelentős múzeumtörténeti forrásértékük is van tehát ezeknek a kis híradásoknak (V.ö.: i.m. 34–35. 1.)

alkalmas volt a biciklizésre, ráült a biciklijére és míg kollegái reggeliztek, ebédeltek vagy délután a kaszinóban szórakoztak, végig száguldozta a határt és zsákraszedve a sok ócska cserepet, csont-darabokat, dicsekedve hozta a múzeumba. (Egyik viczces, pardon! élczes kollegája el is nevezte: „*Ócska cserepésznek*”, amennyiben akkor még minden valamire való ember foglalkozása után az „ész” képzőt szerette bigyeszteni. Így lett a papból: lelkész; törénet-tudósból: történész; a földművesből: földész; a kritikusból: műtész; a szálló ismerőből, tenyésztőből: szőlész; a szülésnél segédkező orvosnak: szülész; a bábának: szülész nő stb.)

1898-tól kezdve tehát részint a közönség ajándékozása, részt a múzeumőr gyűjtése folytán annyira megszaporodtak a tárgyak, hogy az asztalokon alig fértek. Hampel József, a Nemzeti Múzeum őre, a Múzeumok és Könyvtárak országos főfelügyelője, látva a sok értékes tárgyat, kijelentette, hogy *a múzeum csak úgy számíthat a vallás és közoktatásügyi ministerium által a Főfelügyelőséghez juttatott állami pénzből állami segítyezésre, ha a tárgyak számára elzárható üvegszekrényeket készített a Közművelődési Egyesület és az őr ezekbe helyezi azokat. Ekkor kezdődött a múzeumőr kálvária járása.*

A Közművelődési Egyesület elnöke a főispán lévén, ennél kopogtatott az őr, majd mikor attól *ígéretnél egyebet nem nyert*, az alispánhoz fordult, mint alelnökhöz, ez csabai születésű ember lévén, a gyulai érdekeket szándékosan mellőzte; az egyesület titkára az általa és a főispán által tervezett *Nyilvános Könyvtár* számára foglalt le minden pénzt, minden jövedelmet. Mégis, mikor maga is meggyőződött az akkori állapot tartóhatatlanságán, beleegyezett abba, hogy évenként egy, legfőleg két üvegszekrényt készíttessen az őr. A készíttetett két szekrénybe azonban nagyon kevés tárgy kerülhetett, mert *elsősorban a szabad levegőn korhadásnak indult Mammuth-csontokat és a földben elmeszesedett Mammuth agyarokat, fogakat kellett – nehogy szétmálljanak – azokba berakni és sürgősen impregnálni. Az impregnálás az őr találmánya volt, ő t. i. hogy a csontok színe meg ne változzék, a barnábbakat „kopál-lakkal” a világosabb színűeket „Damál-lakkal” vonta be. A lakk vékony, de átlátszó rétege megóvjá a csontot a nedves levegő behatolásától a csont pórusaiba, és ezáltal megvédi a szujosodástól és a szétmállástól, míg a csontok színét és formáját nem formálja át, csakhogy éppen fényessé teszi azokat.*

Az egyéb tárgyak, különösen a bronz-ból valók, nehogy a látogatók kezeihez ragadjanak, egyelőre az író-asztal fiókokba zárattak, és csak az 1903-ik évben készült szekrénybe lehetett azokat elhelyezni.

Gondolható, hogy az így évről-évre készíthető 1 vagy 2 szekrénybe *a szakszerűen vagy korszerűen rendezett tárgyak helyöket gyakran változtatták. nem maradtak tehát azokban a szekrényekben vagy azokon az asztalokon, amelyekben az 1898-ik évben készített leltár vagy inkább elhelyezési naplóba beirattak.*

(NB. A múzeum-őr nem gondolta akkor azt, hogy ez az ide-oda való elhelyezés az ő becsmérélsére, kárhoztatására fog alapul szolgálni.)²⁶

²⁶ Ez a megjegyzés semmiképp sem jogos: *Domonkost* azért marasztalták el 1921-ben – amikor a múzeum a város kezelésébe került – mert nem tudott a múzeum gyűjteményéről leltár szerint számot adni (v.ö.: *Implom J.*: i.m. 38–40. 1.). A keserű kifakadások fogalmazásakor (1921/22 telén) azonban még erősen munkált benne a sértett önrét.

Hogy mennyire meg volt kötve a Múzeum-őr keze, önálló cselekedetre, fölemlítem, hogy a „Kopál- és a Damál-lakk” hígításához való szesz Weisz Mór és Tsa szeszkereskedőtől kellett koldulnia; aki néhány liter pálinkát is ajándékozott, hogy a határban földforgatással foglalkozó napszámosoknak az őr a pálinka adással a talált tárgyak félre-tételére, megmentésére kedvet és hajlandóságot nyerjen. A Közművelődési Egyesület pénztárnoka – Balog János – azzal a megjegyzéssel tagadta meg a pálinkára vagy borra-valóra néhány forint adását, hogy nem illik az, hogy a Közművelődési Egyesület támogassa az iszákosságot.(!)

A Múzeum azonban az Egyesület előljáróságának közönye daczára tárgyakkal szépen gyarapodott, mert nyaratszaka az őr a látogatók figyelmét dicsérettel, korholással, úgy a patriotizmus kötelességével, mint az egyéni hiúság felébresztésével – ép úgy mint néhai id. Mogyoróssy – ráfordította az ajándékozásra; majd a földművesek és napszámosok számára egy kis – *Dobay által ingyen nyomtatott* – felhívást szerkesztett²⁷ s azt kis füzetekben a látogatók közt szétosztotta. E füzetekből a környező falvak elüljáróságának is küldött szétosztás végett, de – dicséretökre mondhatom – e falvakból még a mai napig egyetlen tárgy sem érkezett a Múzeumba. Apropos! Hazudok! Gyulaváriból a „Rektor-tanítótól” kaptam egy „*La Têne*” kori kantát, melyet a temetőben sírásás közben emeltek ki, de azt is az őrnek kellett gyalog Váriból beszállítani, mert másként a tárgy nem jött, bár küldötték.

(NB. Gyula-vári helység temetőjének egyik végén nagyon ellapult halom van, mely a bronz-korból és a – népvándorlás korából való tárgyakat rejt. Biz azt érdemes volna feltáratni szakszerűen.)

Mennyire nagy és utálatos közönyt tanúsítottak a Közművelődési Egyesület fejei a Múzeum iránt, az kitűnik a „Laposhalom” ásatásának történetéből, mely szorosan összevág a Múzeum történetével.

Isten jóvoltából elérkezett az 1902-ik év nyara. Ugy július hónap egyik vasárnapján, a Múzeum látogatóinak magyaráltam a tárgyak miségét, anyagát, rendeltetését, miközben egy nagyon rokonszenves arcú fiatal földműves áll mellém, kivesz a zsebéből egy kis újság-papirba göngyölt tárgyat és nekem átnyújtva kér, hogy fogadjam azt az ő ajándékául. Kibontom a papirból a tárgyat és egészen meghökölve a meglepetéstől látom, hogy a tárgy egy kis kancsó forma agyag kehely, egy lábbal, melyen megáll, az oldalain három kis kúp bemélyesített körrel körülvéve, az egész fényesre csiszolva és pompásan feketére kiégetve. A kútból és a száj alatti hármás bemélyítésű díszítésről azonnal megítéltem, hogy az a bronz-korból való; rendeltetését azonban akkor még nem tudtam, *ehhez szükséges volt az, hogy lelési helyén ásattassak, és a talált tárgyak elhelyezéséből ítéletet alkossak.*

Az ajándékozó földműves bemutatva magát *Marjai-Szabó Istvánnak* nevezte; elmondotta, hogy ő szőlő-föld forgatással, oltvány-készítéssel és azok elültetésével foglalkozik. Gyula-Varsánd mellett van egy halom, annak tulajdonosa őt fogadta meg annak szőlővel való betelepítésére. A föld forgatás alkalmával sok csontvázra találtak

²⁷ A „Szózat a föld munkásaihoz és Gyula város minden rendű lakosaihoz” c. brosúra 1905-ben jelent meg. (Nyomdai jelzése a hátlapon: „Dobay János. Gyula”; mérete 100x163 mm, terjedelme 20 p. – Lelőhelye: Erkel Ferenc Múzeum Adattára).

napszámosai, mely csontvázak csodálatosképpen lábbal keletnek, fejfelé nyugatnak fekécsnek. A csontvázak mellett tömördek agyag-edény-cserép, hamu és számtalan kis agyag bögre van szarvas agancs darabokkal és ezekből készített különféle eszközökkel vegyítve. Az agyagból készített tárgyak között legcsodálatosabbak a „*bocskorok, vagy czipők*”. (NB. E czipők bronzöntő csészék és sütő-epsikké alakultak az ásatáskor.)

A szarvas agancsokból és állati csontokból annyit találtak, hogy egy odaköválygott zsidónak *három szekérre való* adtak el a napszámosok *egy-egy forintért*, s az izraelita polgártárs *három szekér csontot* szállított el az *aradi spódium gyárba*.

A szent harangnak legfelső foka marczingolta szívemet e profanizmus hallatára s kitört belőlem az azt megillető jelző: *akasztófáravaló!* Marjai-Szabó István elmondotta, hogy sok ép fazekat, lábast, bögrét vitt haza s azokat a múzeumnak adja, ha iskolázott fiatal sógorát, ki a megye-házában pár év előtt díjnok volt, de akit főnöke, mikor városi kapitánnyá tették, magával a városhoz csábított; az alispán visszaveszi a megyéhez. Ő és sógora megkísérelték már kérésökkel a visszahelyezést kieszközölni, azonban sikert nem értek el. Kért tehát Marjai, hogy én járjak közbe s akkor az egész gyűjteményt nekem adja, csináljak azután vele, amit akarok. Megkíséreltem a közbenjárást, és bár az alispán elismerte a fiatal ember képességét, ügyességét, szorgalmát, odaadását: azzal bocsátott el, hogy bár két díjnoki állást szervezett, nem alkalmazhatja, mert már mások vannak arra kiszemelve, hanem pár év múlva, ha üresedés támad *gondja* lesz a fiatal emberre, annál inkább mert a megyén való alkalmaztatása idejében, nagyon meg volt vele elégedve. Így tehát a gyűjteményt sem én nem kaptam meg, sem a múzeum. Ez évben meghalt a Közművelődési Egyesület pénztárnoka s helyébe Dobay Ferencz nyomdatulajdonos és könyvkereskedőt hívta meg Kohn Dávid, az Egyesület titkára, a főispán – mint elnök – jóváhagyásával. Dobay Ferencz fia néhai Dobay Jánosnak, aki szintén nyomdatulajdonos volt s hogy mennyire népszerű és a közszolgálatában milyen buzgó és milyen tevékeny, tanúsította az, hogy mikor Gyula városa nagyközségből rendezett tanácsú várossá lett, Őt választotta meg a nép első polgármesterének. Dobay János a néhai „Békésvármegyei Régész-Művelődés-Történelmi Egyesület” megalakításában tevékeny részt vett és mint választmányi tag kétszer volt megbízva azzal, hogy az öreg Mogyoróssy halála után következett múzeum öröknek, nevezetesen Asbóth Kálmánnak és Rátz Jánosnak adja át a múzeumot és leltárát.

A pénztárossá való kinevezés – hogy úgy mondjam – nem esett méltatlannak, sőt egyenesen a Gondviselés mindenre – tehát a múzeumra, mint kultur-intézményre is – kiterjedő figyelmének és gondosságának megnyilatkozása volt. Dobay Ferencz nélkül bár milyen odaadással dolgozott is a múzeumőr a múzeum fejlesztésén, nem ért volna el e tekintetben annyit, mint amennyit sikerült elérnie.

Marjaitól a múzeum őr nem kaphatván meg a varsándi halomból összegyűjtött tárgyakat, Dobay Ferenczcel együtt kirándultak a halomhoz és szemügyre vették azt. Ekkor azonban már az egész halom fel volt forgatva és 3/4-e be volt ültetve szőlővel, csak a halom keleti és déli nyulványa volt szabad terület. A déli a varsándi gör. kel. hitközség tulajdona volt és amelyen emberemlékezet óta faiskola állott, csak ép akkor volt pusztán, mi okból, nem kutatta senki, a keleti nyulvány nem volt még beültetve, de az 1903-ik év tavaszán szándéka volt Marjainak beültetni, mert az 1902-ik év tavaszán nem volt elég oltvány-szőllője.

A múzeum ör folyton szölongatta Kohn Dávidot, hogy üdvös dolog lenne a halom be nem ültetett részét és a széles utakat fölösátni és átkutatni, vajjon a Marjai által mondotó tárgyak találhatók-e csakugyan? – Kohn válasza azonban mindig elutasító volt; költség hiánynyal takaródzott, és sikertelenség esetében a költséget pazarlásnak jellemezte. Ugyanígy beszélt Dr. Lukács György is, a főispán elnök. Marjai azonban a tétoázásának ezen idejében meghallotta, hogy Csabán is van múzeum²⁸ s mivel az alispán – Fábry Sándor – csabai születésű volt, (testvére – Károly – tekintélyes ügyvéd Csabán) azt gondolta, hogy a csabai urakkal, kik ott a múzeumot alapították és föntartották, hamarabb czélt ér sógora ügyében, ha a csabai megyebizottsági tagok fogják az alispánnak – földijöknek – ajánlani. Át ment tehát Csabára, följánlotta tárgyait és egyúttal elárulta a Lapos-halom titkait. A csabai urak tényleg nagyon megörültek a tárgyaknak, azokat – lehet – értéken felül is fizették, a halom titkai elárulását pedig úgy honorálták, hogy Marjait elbüvölték, t.i. nem csak *paroláztak* vele, de tele tömték száját, zsebeit jóféle szivarokkal, sörözni vitték a legelőkelőbb vendéglőbe, ott az asztalfőre ültették, üdvözlő, dicsérő szónoklatok közben ünnepezték, egyszóval levették a lábáról, *renegáttá* tették szülvárosa – Gyula – irányában. A polgári iskola egyik tanárát, Krammer Nándort, kiküldötték a Lapos-halomhoz ásatás végett, Marjainak 6 frt napidóját biztosítottak és a napszámosokra való felügyelettel megbízták. A csabaiak öröme azért volt nagy, mert az ő eszökben is megfordult a csabai határban levő halmok ásatása, és tényleg több halmot megbolygattak, de azokban semmit sem találtak. Nem tudták, hogy az alföldi halmok két-félék, t.i. *ős telepek* és *hír-halmok*; véletlenül mindig hír-halmokat kutatták át. Ezekben nincs semmi, mert az ősi telegraf volt rajtok felállítva. Nappal Fergettyű, éjjel csóva adta a jelt.

A sikertelenség inkább bosszantólag, mint lankasztólag hatott rájuk, mert pénzök volt elég az ásatásra. Ugyanis akkor volt Zsilinszky Mihály csabai születt, országgyűlési képviselő, a kultusz ministerium *államtitkára*, aki a költséget állami adomány címen küldötte. Mikor a Lapos-halom titkár közölték vele, azt felelte: „Menjetek, ássatok, pénz van, amennyi kell!” Így telt Marjainak az akkor hallatlan 6 frt napidíj, a napszámosok 1 frtra emelt napszáma, és Krammernek Csabától a Lapos-halomig fiaker díj, volt-e neki valami tisztelet-díja, nem tudom.

Mi gyulaiak, természetesen mit sem tudunk az egészlől.

1902-ben rendkivül hosszú ősz volt. November 21-én délután valamiért a muzeumban voltam s mikor onnét kijöttem, a népkert bejárata előtt látok egy hintót, melyek czammogó lovak húznak és amelyen a kocsis, Krammer és Marjai ülnek, nagy két füles kosarak közt, amelyek egyikéből egy emberi csontváz feje, egy koponya vigyorg

²⁸ A békéscsabai múzeum történetének példaszertű feldolgozásai: *G. Vass István*: A békéscsabai múzeum háromnegyed évszázada (Rövid áttekintés). Békési Élet, X. (1975. 2. sz. 303–322. 2.; *Uő.*: A békéscsabai múzeum története 1899–1979. Békéscsaba, 1979. – *G. Vass* higgadt elemzése jól ellenpontozza a két múzeum viszonyának itt olvasható indulatos és szélsőségesen „gyulai szempontú” megközelítését. Békéscsaba urbanizálódásának, a két szomszéd város évszázados versengésének számos adata és eseménye lelhető fel a *Kristó Gyula–Székely Lajos* (szerk.): Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba, 1970. c. kötetben, valamint *Szabó Ferencnek* a megye gazdaságtörténetét bemutató vázlatában (Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig. In: *Krajkó Gyula* (főszerk.): Békés megye gazdasági földrajza. Békéscsaba, 1974. 113–175.

felém. Azonnal tisztában voltam azzal, hogy a Lapos-halom tárgyait viszik a kosarakban. Egy óra múlva Marjai lakására siettem és őt honn találva, megtudtam azt, hogy Marjai elárulta a halom titkait és hogy a csabai múzeum számára már október 15-ike óta naponként ásat három-négy napszámossal és hogy tömérdek tárgyat szállított át Csabára. Ő egész héten ásat – amint mondá – s szombaton délben Krammer átjön Varsándra a halomhoz, a héten talált tárgyakat kosarakba rakja és elviszi.

Ezzel a tudattal siettem rögtön Dr. Lukács György főispánhoz, elmondtam neki a történeteket és kértem, hogy fedezze az ásatás költségét abból a 400 koronás állami segélyből, melyet 1900-ban kapott a Múzeum és amelyből még egy krajczárt sem költött el senki, mert az 1901-ben készített egy darab üveg-szekrény ára másból fedeztetett. A főispán azt mondta, hogy előbb kérdést intéz a ministeriumhoz, ha vajjon fölhasználható-e ez a pénz az ásatásra. A kérdést unszolásomra táviratilag másnap délelőtt megtette. A válasz szintén megérkezett még az nap délelőtt. Ki válaszolt? Zsilinszky Mihály. A válasz így hangzott: „Az állami adomány, csak a *múzeum céljaira* használható fel!” Valóságos lutheránus stílus. Tudni kell ugyanis, hogy Csaba ezen időben – és mikor nem? – rendkívül dolgozott azon, hogy a megye székhelye Gyuláról Csabára tétessék át. Azért minden olyan intézményt, melynek létesítésével célját hamarabb elérni reménylette, nemcsak protegált, hanem áldozatokkal föl is állította. Rendkívül kedvezett és kedvez mai napig neki az a körülmény, hogy a Tiszai vasút vonalak olyan pontján fekszik, ahol a Nagyvárad–Szeged–Fiumei vasút keresztezi amazt. A megyei székhely elnyerése tekintetéből létesített intézményei közül meglemlítek néhányat.

Gyula-városa az 1872-ik évben fölállított 2-ik gyalog honvéd-zászlóalj számára nagy kaszárnyát építtetett és a honvéd-huszár zászlóalj részére szintén egy másikat. Erre kontra Csaba kimódolta, hogy a közös hadsereg 101-ik ezredének szükséges kaszárnyák ott építtessenek föl. Egész kaszárnya város keletkezett a vasúti állomáshoz közel eső részen. Algimnáziumát főgimnáziummá alakította. Polgári iskolát létesített. Domonkos János, mint népiskolai tanító, egy kiscsaját nevelő „Gazdasági Iskola” létesítése tekintetéből a „Békésben” olyan cikket írt, hogy annak hatására az akkori főispán, Beliczey István, a megyén ígéretet tett egy „Gazdasági Népiskola” felállításra; fel is állította azt, de nem Gyulán, hanem Csabán, ő t.i. csabai lakos volt és ottani nagy birtokos. A megyei Gazdasági Egyesület székhelyét is elhalászta Gyula elől. Dohány-beváltó hivatalt nyert, majd Selyemgubó beváltót is. Zsilinszky Mihály államtitkársága 80 ezer koronát adott: egy „Kultúr-ház” létesítésére. A „Kultúr-ház” alapja a „Múzeum” lett, különösen akkor, mikor a Lapos-halom sok ezerre menő tárgya szinte kihívta a Múzeum létesítésének szükségét. A 80 ezer koronának köszönete fejében a község ingyen telket adott. Ez a telek ajándékozás egész megszokott dologgá vált Csabán; a kaszárnyák építésétől kezdve egész a „Kultúr-ház” emeléséig. Sok előnyt szerzett így a megyei központ elvitatására. Azonban ezt a sok irigységből származó feltolakodását a kormányok előtt, legyőzte a múlt és az azt tiszteletben tartó jog. Zsilinszky Mihály, bár a közművelődést az országban egyformán terjeszteni hivatott ministerium élén állott, nem lett volna csabai fi, ha nem dolgozott volna Gyula rovására. A rivalításban a vesztes fél mindig haragot vet a szívébe; mely mindig táplálta a mellőzés keserűségétől, kiirthatatlan vadonná fejlődik. Zsilinszkynek főnebbi válasza napnál világosabban tanúsítja, hogy a megyei múzeum szintén egyik szála volt annak a köteléknek, mely a megyeházát Gyulához köti. Ezt a köteléket még erősebbé tenni nem akarhatta egy csa-

bai patriota sem. A Gyulára küldött válasszal egyidejűleg azonban Csabára is ment telegramm: „A Laposhalmon az ásatást folytatni kell, pénz van elég!” Krammer dicsekedése volt ez Marjai előtt, aki azután – látva, tudva a mi pénztelenségünket, – *gunyolódva* mondta el nekem.

A Zsilinszky Mihály válasza mód felett fölháborította Domonkost, kivált azért is, mert Dr. Lukács György *megtagadta* a tervezett ásatás költségét; nem mert meghíányosítani a 400 koronát, attól félve, hogy ha számonkérjük, és ha esetleg tárgyakat nem találnak, akkor kudarczczal neki kell bevallania, hogy elpocsékolta a pénzt. Domonkos a megtagadást tudomásul véve, bejelentette, hogy a maga költségén a következő napon megkezdí az ásatást, mert az mégsem járja, hogy a gyulai határtól legföbblebb 10 kilométerre eső halom kincsei mind Csabára vándoroljanak és örökké hirdessék a gyulaiak szűkkebléségét és mivel sem törődését. Szégyenfolt maradna az ásatás mellözése Gyula történelmén.

Másnapra tehát Domonkos iskolájába helyettest állított, mert az iskola-igazgatója, a plébános, név-szerint Gróh Ferenc, bizonyosan az ő curaturából alakított iskolaszék elé vitte volna azt az óriási merényletet, hogy kötelességét így megszegni akarja. Az ásatás lefolyta után így is kapott mosdót. „Tanító ur! ne feledd el, hogy a hitközség azért fizeti, hogy *tanítson* és nem azért, hogy csavarogjon.”

November 22-én tehát hajnalban 4, mondd: négy napszámossal gyalog kiment a Lapos-halomhoz, ahol a Csaba számára ásó embereket Marjaival együtt már munkában találta. Napszámósainak a reggeli – früstök – elköltésére időt engedve, begyalogolt Gyula-Varsándra, mert a halom, melyet az ottani oláh-lakosok „*Olmu Lopusu*” névvel neveznek, ezen község határában van és a falu elüljáróságától az ásatásra engedélyt kért. Az engedélyt megkapva, a halom tulajdonosához szintén elment, és engedélyt nyerve attól is, visszament napszámósaihoz és Isten nevében hozzá láttak az ásáshoz. Az első nap eredménye két nagy vessző kosarat töltött meg. Daczára, hogy este 7 órakor ért be Gyulára Domonkos napszámósaival, kik a két kosarat füleiknél fogva beemelték, elment a főispánhoz és bemutatta a 100-nál több tárgyat. Elsőnek a főispán az egyik kosárból maga emelt ki egy kantafödőt, mely korom fekete, fényes és a mely a központját kerítő kör felé derék-szögekből épített oszlopokkal van díszítve, ilyen formán: Úgy a fedő technikája, mint anyagának, a fekete agyagnak, finomsága, tökéletes égetettsége, díszítése, annyira megnyerték tetszését, hogy a többi tárgynak csak száma után érdeklődött s azonnal vállalta az ásatás költségét a kérdéses 400 korona segélyből fedezni.

November 23-án megismétlődött az ásatás, a szerzett tárgyak 4 kosárnyit tettek, így, hogy a napszámósok már nem tudták volna haza emelni, kocsit kelle hát fogadni és így haza szállítani. E nap azonban már kritikus időjárást hozott; északi szél üvöltött egész nap, a tarisznyában csont keményre fagyott a kenyér, sem enni, sem inni nem lehetett, tüzet rakni nem volt miből. November 24-én azért csak kigyalogolt az 5 ember, bár a szél szüntével 16 fok hideg lett; ekkor már a derék körül csavart kendőben vitték a kenyeret és lapos üvegcsékben egy kis bort, pálinkát.

Ezen a napon is három kosár tárgy volt a testi szenvedés jutalma, mert olyan hidegben a dolog is, a künn tartózkodás is szenvedés. Hogy meg ne fagyjon, Domonkos maga is versenyt ásott napszámósaival és lapátolta a földet, jegyzeteket azonban alig tudott írni. Ilyen körülmények között föl kelle hagyni az ásatással. Az időjárás egészen

1903 februárius 3-ig nem engedte meg folytatni az ásátást. E napon azonban újra megkezdette Domonkos azt és 4-én, 5-én folytatta. 6-án megint olyan volt az idő, hogy nem lehetett künn dolgozni s csak február 19, 20 és 21-én folytatta. Ezekben a napokban már csak az előbbi hat napon ásott óriási gödrök betemetése volt a dolog, amennyiben a tavasszal szándékolt szőlő ültetés alá el kellett a földet egyengetni. Összesen tehát 9 napi munka után gyarapodott a múzeum 996 ép tárggyal és sok szarvas-aganacs véggel meg rendkívül sok cserépdarabbal, melyeknek összeillesztése fáradságos türelmet igényel.²⁹

A tárgyak kora, ha a cserépedények készítésének idejéből indulunk ki, a bronz-korszak fejlett technikájának kora, mondhatjuk, hogy a bronz-korszak vége, csakhogy különleges helyzeténél fogva a Lapos-halom népe a csiszolt-kőkör tárgyait is használta, igaz, hogy olyan minimális mennyiségben, hogy az számba alig vehető, de használta a *csontkorszak tendentiozusan* készített tárgyait is. A Lapos-halmi nép megtelepedésének ideje benyúlik a pattintgatott kőkorszakba, tanúskodik erről egy közönséges kova nucleus a csabai muzeumban, egy fehér kovából – *békasóból* – készített fűrész, a gyulai muzeumban. A csiszolt kőkorszakból való egy művészileg készített *fokos fele*, fekete dioritból, a gyulai muzeumban; továbbá e korból valók a *bőrruha törők*, vagy, ha tesszük: *bőrruha-simítók*, és a *gabona-törő kövek*. Nagy messziségbe lévén a legközelebbi hegységtől a Bihar-Drócsától, csak épen a nélkülözhetetlen köveket szerezték meg a halom lakói, u.m. a gabona törésre használt alsó lapos köveket és az ökölnyi nagyságú gömbölyűeket. Szerszámaikat, konyha- és kerti-eszközöket *szarvas-aganacsból* készítették. Rendkívül sok szarvasnak kellett e vidéken lenni, mert szarvas-aganacsból készítette a laposhalmi nép *bunkóit, ékeit, nyíl-hegyeit, dárda-végeit, kalapácsait, buzogányait, kapát, fejszéit, ekéit, edény alakító- és simító eszközeit, sőt az edény czifrázóit is, amelyekkel bámulatos tökélyvel rajzolta bögréire a csigavonalas kúpokat*. Közös lakomáinak főétke szintén a szarvas hús volt. Ezt sütötték meg parázs alatt és együtt költötték el. Ilyen pecsenye csontokból sok van a gyulai muzeumban. (A katalógus készítésekor minden egyes darabnál fölemlíttem a lelés körülményeit is.)³⁰ Ismerte már e nép a Hajdina-kását, a búzát, s a csiga – éti csiga – húsa áldozati tárgy is volt.

A halom több száz évig volt lakóhely, úgy magasodhatott 5 méter magasra a szűz talajtól.

Edényeinek anyaga az a fekete agyag, mely itt a felső talajt képezi. Edényeinek, különösen áldozati bögréinek alakja, füle, díszítése szintén arról tanúskodik, hogy sokáig lakott itt ugyanazon nép. A konyhai mesterségben is járatosnak kellett lenni, mert már a *szűrőt* is ösmerte, és különböző alakú és czifrázatú, nagyságban sem egyforma *tűzi-*

²⁹ Domonkos nyilván eltulozza a Lapos-halmi ásátás jelentőségét és a maga szerepét. A Békésben – azon frissen – közzétett beszámolóban az itt részletezett nehézségekről alig esik szó, s az ásatási eredményeket is mérsékeltebb hangnemben adja elő (v.ö.: A „Lopós” halmon eszközölt régészeti ásátás története. Békés, 1902. dec. 15. [52. sz.] és dec. 28. [53. sz.]). Az egykorú beszámolóból sem következethetünk viszont arra, amit *Implom J.* megjegyzett (i.m. 36. l.), t.i. hogy Domonkos is csak kikocsizott a tárgyakért, hiszen már akkor elmarasztalta *Krammert*, a békéscsabai múzeum őrét a „szakfelügyelet” elhanyagolása miatt.

³⁰ A katalógus nem készült el. A laposhalmi ásátás eredményeit Domonkos kisebb-nagyobb cikkeiből ismerjük csupán. Az e tárgykörből való beszámolók, közlemények irodalmát l. *Banner János: Régi kutatók – új feladatok*. Gyula, 1959. (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai, 1. sz.) 19. l.

kutyái azt mesélik, hogy főző-edényeik különböző nagyságúak valának. Sok minden egyebet is mesélnek a talált tárgyak, így pl. hogy már a vásznat is ösmerték a lakók, mert *mécs-bél tartóik* ezt tanúsítják; mécseseik pedig elárulják, hogy olajat ütöttek, vagy hogy szarvasfaggyut égették.

Sok bronz-öntő edényt találva, azon csodálkozhatunk hogy hova tették bronz-eszközeiket? Vagy egyáltalán tudtak-e bronzból valamit készíteni, mert egy néhány bronz-karpereczen kívül mást nem találtunk ott. Mivel pedig honfoglaláskori sírokat is találtunk, kérdés, ha a bronz karpereczek nem-e ebből a korból valók? Domonkos az ásatás alkalmával egyetlen bronz-tárgyat sem talált, azt a pár karpereczet, melyek e halomról valók, a már szőlővel beültetett részen, fönt a földön találta.

A bronz-kor ismertető díszítésű *arany-korong* és fülbe-való arany-csüngő a bronz-kor végéről való.

A Lapos-halmi ásatás költsége összesen 107 forint volt, tehát a 400 koronát nem kellett mindet arra fordítani. Tekintve azt, hogy a halom tárgyai, csont-vázai, olyan kort mutatnak be, illetve illesztenek be a történelembe, mely egészen homályban volt: az ásatás fölbecsülhetetlen értékkel gazdagította a múzeumot. A leletek körülményei alapos behatolást engedtek a halom lakóinak vallásos szertartásaiba, temetkezési szokásaiba, sőt lakásaik készítési módját is elárulták; elárulták, hogy községöknek főnöke volt, mert azt megkülönböztetve a többi halottaktól fejfel keletnek, lábbal nyugatnak temették el. Hogy tisztelt és szeretet egyén volt, tanúsította az a méter magas hamu, mely lábainál az áldozati tüzekből felhalmozódott. Hogy értelmes, okos ember volt, azt koponyájáról lehet megítélni, melyről lesugárzik az értelem.

Koponyatan-tudósaink feladata megállapítani, ha vagy kaukázusi fajta, vagy mongol-fajta nép volt a halom népe.

Amikor ennyi sok és alapos következtetést, mondjuk inkább valóságot állapíthatunk meg a Lapos-halom ásatása folytán abban a messzi időben, melyből hagyományunk sincs: akkor – ismétlem – akkor a Lapos-halom nemcsak a gyulai és a csabai múzeumot gazdagította, hanem az emberiség történelmét is.

Megemlítenédőnek tartom, mert éppen a történelemnek tartozunk az igazsággal, hogy a csabai múzeum számára Marjai Szabó István két egész csontvázat emeltetett ki földestől együtt, s ezek koporsó aljban vannak elhelyezve az új Kultúrházban, ezek egyike mellé Krammer Nándor egy „La Tène” korbeli csészét sülyesztett. Mivel Krammer az ásatásnál személyesen nem ügyelt föl, tehát a leletek körülményeit legfőleg Marjai elmondásából ismerhette, de még mivel a Lapos halomban csak az ő magyar korbeli sírokra bukkantam a bronz-kori és csiszolt kőkoriak mellett és mivel Marjai sem talált „La Tène” korbeli edényt: a csontváz mellé sülyesztett csésze falsum, ezt konstataulta Posta Béla is és éppen ezért mibe sem vette a csabai múzeumot. Nem tudom, honnan vette Krammer ezt a csészét, bizonyosan az alakja tetszett meg neki. Hogy nem Lapos-halmi edény, az konstatálható színéről, alakjáról és abból, hogy – amint én gondolom – már korongon készült. Színe szürke, alakja lapos, tálszerű. Gyulai leletek az ilyen típusú edényről azt magyarázzák, hogy a „kelta népek” csinálták és használták.³¹

³¹ A szomszéd múzeum „melléfogását” *Domonkos* többször emleget cikkeiben. A vita értékeléséhez. 1. *Banner János*: Régi kutatók – új feladatok. Gyula, 1959. (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 1. sz.) 19. 1.

Ez a kitérés nem tartozik ugyan a gyulai múzeum történetéhez, de mivel az a fatális csésze olyan konfuziót létesíthet, melyet az utókor megmagyarázni nem lesz képes, vagy téves következtetést von le.

A laposhalmi tárgyak olyan számosak, hogy a Múzeum egyik kisebb termét egészen megtöltötték, mivel azonban a muzeumlátogatók az asztalokon csupaszon heverő csontokhoz, agancsokhoz, bögrékhez csodálkozó kíváncsisággal hozzá nyúltak, szükséges volt azokat üveg alá rakni. A régi, még Mogyoróssy által szerzett szekrényeket kiüríteni, a bennök levő tárgyakat új szekrényekbe rakni kellett, míg a laposhalmiak azok helyét foglalták el, és a mai napig is ott vannak összezsúfolva, és ezért nem is érvényesülnek. Ugy van velök a látogató, mint az, aki a fát nem látja az erdőtől.

A gyulai határon kívül még a sarkadi határban levő „harmatszég” nevű szőlő-területben talált ős magyar edények kerültek a gyulai múzeumba. Fájdalom azonban, hogy ez edényeket a földből halomba rakva és ott vandál módon összetörve találta Domonkos. Egy pár épet a szőlő-kerülőtől vásárolt meg.

A *Hosszúfoki csatorna* szabályozó társulat igazgatóságától Békésről a vallás- és közoktatásügyi minster engedélye és meghagyása folytán kőkori edényekkel és bronzkoriakkal bővült a múzeum tartalma.

Az Ármentesítő Társulat mérnökségi hivatala helyiségében a Körösök szabályozása alkalmával talált kő- és bronz-kori edényeket – miután belőlök igen sok kallódott el – szintén a vallás és közoktatásügyi minster rendelete után kapta meg a Múzeum.

A vízszabályozással megbízott társulat *mérnökei* a véletlen leleteket mind maguknak foglalták le. Hivatkozhatott a Múzeum öre hazafiságra, a művelt emberek kötelességére, az nem ért semmit. Igen sok és értékes tárgy jutott így illetéktelen kezek, vagy régiség kereskedők körmei közé. Még hagyján! ha e kereskedők nem külföldiek voltak volna.

A Fehér-Körös medrét tisztították kotró-géppel. A kotró-gépészének két kis fia jár osztályomba, hogy nagyon szerettem gyermekeit, minden áron kedveskedni akart a Körös mederből kiemelt régiségek közül valamivel, de a mérnök vizsga szeme elől nem tudott mit sem eldugni. A kotró-gép végig haladt a Körösökön és a Maroson felfelé haladva Makó alatt egy 60 cm hosszú *Mammuth agyarat* emelt ki. Ezt az agyarat sikerült eldugnia és éppen ott időző felesége által elküldötte *nekem* húsvéti ajándécul. Én természetesen a Múzeumba helyeztem el. Ez az agyar darab Damál-lakkal bevonva egyik legértékesebb tárgya a gyulai múzeumnak. A háború alatt ide internált cseh század egyik főhadnagya; aki igen művelt archaeológus is volt, azt mondá, hogy a gyulai múzeumban a Mammuth csontok, fogak, agyarak és a lábszár, olyan értékesek, hogy maguk megérdemelnének egy sokkal díszesebb épületet, mint amilyenben eldugva vannak.

A Mammuth lábszárát Endrőd és Szarvas között a Körös-mederből ásatta ki Domonkos. Ugyan ő szerzett Tisza-Földvállról 2 kisebb Mammuth fogat, 1 óriási nagyot pedig egyik tanítványától kapott ajándékban, aki kovácsmester volt Gyomán és fürdés közben a Körözből emelte ki. Azonkívül fogdarabok a dobozi Körözhíd építése alkalmával az alap ásásakor kerültek napfényre s az építető ajándéka gyanánt lettek a Múzeuméi. A két óriási lapoczka-csont és két medencze-csont, néhány foggal még az öreg Mogyoróssy idejéből valók, úgy érte, hogy ő szerezte azokat Zerindről.

A Mammuth csontoknak, és néhány ős emlős csontjainak méltó volt egy üveg-szekrényt csináltatni, meg is készítette azt Domonkos Kohn Dávid tudta nélkül, Dobay Ferencz beleegyezésével 1903-ban.

Igy haladt előre a Múzeum gyarapodása és fejlődése. Mikor megszaporodtak a tárgyak annyira, hogy egy-egy szekrényt betölthettek, akkor az Őr és Dobay, a pénznélküli pénztáros, megcsináltatták azt, a tárgyakat azután az Őr benne elhelyezte. Természetes, hogy így szekrénybe többféle és többkorú tárgyak kerültek össze. Amennyire lehetett azért elkülönítette őket az Őr, még pedig úgy, hogy egy polczra csak egy korúakat rakott. Így történt meg azután, hogy egyik nagy szekrénynek legfelső polczán a bronzkori edények vannak az utána következő római-korból valók, a fenéken népvándorláskoriak, míg ezek alatt egy nagy egészen üveg-szekrényben szintén népvándorláskori, de kifejezetten a III-ik vagy IV-ik századból való *torzított koponyájú nép* tárgyai, egy teljes csontváz és 2 koponya.

A határban az új szőlős-kertek telepítése, vagy a filokszera által elpusztítottak felújítása sok történelmi titoknak juttatott birtokába a földforgatások következtében.

Igy megtudtuk, hogy a Sándor hegyi szőlők helyén és a közvetlenül mellette levő „tégla-gyár” területén olyan nép lakott – a kelta – mely a rómaiaktól tanulta el az agyag-edény készítését, *de lehet megfordítva is, hogy t.i. a római kolóniák tanulták amazoktól*, mert az agyag iszapolása, a korongon való készítés technikája, az agyag színe, az égetés egyformasága, az alak egyezése vagy nagyon kicsiny eltérése mind, mind arra mutatnak, hogy hatással volt a két telepes egymásra. A római kolónia telepe kezdődött a Múzeum épületnél azután észak-nyugati irányban áthúzódott Ajtósfalván Póstelek felé és Doboz alá.

Az ős Gyula helye – Karácsonyi szerint – a Békésvármegyei Közkórház helyén is volt, de ennek ellent mond az, hogy a kórház építése alkalmával a talajban semmi nyomát sem találták régi épületnek, hanem a helyett egy kutat és mellette egy gulyaitató-vályut egészen megszzenesedve; megjegyzendő, hogy a szzenesedés nem tűztől származott, hanem rohadástól.

Ős Gyula eszerint a Fehér-Körös balpartján nem állott soha, a jobb parton azonban éppen a folyó mellett kezdődött és elhúzódott észak felé a vasút állomás háza felé és azon túl az ev. ref. temetője és zsidók temetőjeig, itt egy Körözs meder választotta el az ős Karkót, mely a „Neszürjhegy” – magaslat – helyén feküdt. Ezen a vonalon t.i. az „Aranyágban” és „Neszürjhegyen” talált Domonkos egy árpád-kori vaskardot, és több ős-magyar edény-cserepet, melyek összeállítva hasonlítanak a Sarkadi „Harmatszég” ős magyar edényeihez. A kelták korából is van e területről egy nagy edény a múzeumban.

A hagyomány szerint ezen a helyen lakott a Magyarok egyik Gyulája „Termetes” nevű és az egyik Karkó, akit „Bölcs” névvel neveztek. Biborban született Konstantinus ugyan Termetest „Tormutszésznak” Bölcsöt „Bulcsusznak” nevezi. Hogy Gyula és Karkó nevű telepek, később helységek, egymás mellett feküdtek, bizonyítja az, hogy Gyula városának egy Karkó nevű utcája még addig is fennállott, mikor Petráf basa elpusztította Gyulát.

Igy támogatja az Archaeologia a Földrajzot és Történelmet; azok az ócska cserepek egy-egy levelei annak a megíratlan könyvnek, melyet őseink a kardforgatás miatt nem értek rá megírni.

Gyula városa határában van még sok másnemű telep is, melyek Domonkos előtt ismereteseek, de amelyek fölkutatása, föllásása a fölfoghatatlan és jellemezhetetlen közöny miatt, mely a Múzeum ügye iránt úgy a megye, mint a város részéről megnyilvánult, abban az időben sem történhetett meg, amikor a napszám 60–70 krajczár volt.³²

1899-től 1913-ig 14 esztendőn keresztül a város környéke vizsgálatában, a talált telepekről való tárgyak gyűjtésében, azok tanulmányozása, osztályozása és elhelyezése tekintetében fáradozott Domonkos. 1902–1903-ban a laposalmi ásatás és az onnét szerzett tárgyak osztályozása, és a legtípusosabbak hogy úgy mondjam, unikumok leírása,³³ azután annak gondja, hogy hová helyezze el azokat, foglalta el az őrt. Nyáron a nyitási napokon tódult a nép meglátni azokat a tárgyakat, melyeket a nagyapjok nagyapjának a nagyapja előtt élt emberek használtak, csináltak, Kr.e. úgy 1500 évvel. Milyen erkölcsi hatása volt az őr előadásainak, kitünt abból, hogy sokan hálát mondtak az Istennek, hogy nem akkor éltek; belátták, hogy a mai koldus gazdagabb az akkori fejedelemnél, hogy nagyobb kényelemben él, mint akkor a törzsfő élhetett.

1903-ik évben nagy kár érte a Múzeumot. A Márczius 12-től 25-ig terjedő 12 napon keresztül a zord, havas, sáros időben a múzeum őr nem látogatta meg a Múzeumot. Márczius 25-én egy csabai tanító fölkereste a lakásán Domonkost és arra kérte, hogy mutassa meg neki a Múzeumot. A zord, havas esős időben is készséggel ment az őr kollegájával a félreeső Múzeumba. Mikor azonban az ajtót nyitni akarta a kulcs nem fordult a zárban, ekkor a kilincscsel próbálkozott s az nyílt, mert az ajtó nyitva volt, csakhogy kilincsre betéve. A belső ajtó, mely ugyancsak a külső ajtó kulcsával nyílt, szintén nyitva volt, de kilincsre betéve. Mintha a menykő csapott volna belém, úgy éreztem magamat. Rögtön tisztában voltam azzal, hogy valaki álkulccsal hatolt be a Múzeumba. Szemlélt tartottam először a középső nagy teremben, de ott semmi rendetlenséget nem vettem észre, azután a könyvtár-teremben, ott sem volt semmi baj, a harmadik teremben azonban, ahol a „Lapos-halom” tárgyai voltak még akkor a februári ásatás után rendetlenül összehalmozva, és ahol kisdud üveg szekrényekben az emlékérmek voltak kiállítva és amelyek egy még Mogyoróssy által szerzett bolti pult tetejéhez voltak lesrőfolva, félig üresen, némelyik egész üresen tátogtak, felső üvegezett lapjok fölfeszítve. Összesen 62 érem hiányzott belőlök. József nádor 50 éves jubileumára vert három ezüst érem stb. hiányzott. Az Erkel Ferencz trofeumjaiból az egyik ezüst serlegnek a tetejét vitte el a betörő. Ezen a tetőn szép szobor mű volt. Néhány legelő bárány közt egy bokor aljában a pásztor tillinkót fújta. – A rendőrségnél rögtön tettem jelentést, de hát még a mai napig csak nyomoz a rendőrség. A mai nap 1922 év feb. 3.

1904-ben az endrődi Mammuth lábszár kiásása és ezzel kapcsolatosan a tiszafüredi Mammuth fogak megszerzése, közben a Múzeumot látogatók ajándékai voltak soron.

³² A felsorolt régészeti lelőhelyek hitelesítésére nincs módunk; ez a megye (és a város) régészeti topográfiáját összeállító szakkutató feladata lesz. *Domonkos* megjegyzései mindenképp megérdemlik a figyelmet, még akkor is, ha esetenként nagyokat tévedett.

³³ *Domonkos* az Archaeológiai Értesítőben és a Múzeumi és Könyvtári Értesítőben is beszámolt az ásatás eredményeiről: A Lopós-halom. AÉ. 1908. 55–78. 1.; A gyulavarsándi Lopóshalom tárgyairól. M. és K. Ért. VI. 19–25. 1.

A „Közművelődési Egyesület” vidéki tagjai nem kapva semmi ellenértéket tagsági díjaikért, zúgolódtak, a fizetést beszüntették. Az őr kérve kérte a titkárt, hogy hívasson össze választmányi- vagy közgyűlést, hogy azon tárgyalják meg a 17-ik évfolyamnál megakadt Értesítő folytatását s ha mást nem közlünk benne, mint a Laposhalom ásatásának történetét és tárgyainak rajzban is bemutatott leírását: akkor már egy kötetre való anyag mehet nyomtatás alá. A válasz azonban mindig az volt, hogy „nem lehet”. Az őr munkássága megbénított, munka-társ nem kerestetett, a netalán dolgozni kész új erőket nem szólította fel senki. A megyétől évenként folyósított összeg az amortizációs kölcsön törlesztésére fordított. Az egyleti tagoktól csippen-csuppan befizetett összegecskékből, meg a vallás és közoktatás ügyi kormánytól úgy 3–4 évben egyszer nyert pár száz koronából a könyvtár részére szakfolyóiratokat szerzett az őr; ezek voltak: az Archaeologiai Értesítő, a Numizmatikai Közlöny, az Ethnographia és Értesítője, a Természettudományi Közlöny. A szolgálta fizetése és az őrnek a nyitási napokon járó tiszteletdíja, némelyik évben a Múzeum épület javítása, meszeltetése, a termek kisuroztatása szintén az állami segélyből fedeztetett. Sokszor nem maradt az őr tiszteletdíjára és a szolgálta fizetésére, ilyenkor Dobay Ferencz előlegezte a szükséges összeget, a jövő évi bevétel terhére. Tudom azonban, *hogy sokszor elfedte a leszámolásnál a Közművelődési Egyesület pénztárából visszavenni az előlegeket.* Önzetlensége és nagylelkű pártfogása abban is nyilvánult, hogy az előfizetésből évenként összekerült folyóiratokat, melyek füzetekben jöttek a Múzeum birtokába, továbbá azokat a folyóiratokat, melyeket a Vasvármegyei Régész Egyesület, a Kárpát Egyesület, a Délmagyarországi Közművelődési Egyesület, a Bács-bodrog megyei Egyesület ajándékképpen juttattak a Múzeumnak, évről-vére beköltette könyvkötő műhelyében; a Múzeum részére készült üvegszekrények árait azonnal fizette.

Szóval, az őr volt a Múzeum gyarapítója, fejlesztője, a pénztáros a főntartója, az egyik a test, a másik a lélek gondozója. Az őr mindennapi és iparos-iskolai tanító lévén nem ért rá szaktudományt, értve egyetemes szaktudományt más forrásból meríteni, mint a fönnebb említett folyóiratokból, azért 1903 telén a Karácsonyi szünidőben meglátogatta a Nemzeti Múzeumot és a Szekszárdi Múzeumot. Ezen tanulmány útjára kapott dr. Lukács Györgytől az 1899-ik évi állami segélyből a laposhalmi ásatásra föl nem használt maradvány összegből 30 forintot.

Az 1905-ik évben, mikor Dr. Lukács György a békésvármegyei főispánságból „Darabont minister” lett a vallás és közoktatásügyi ministériumban, kétszer is tett a múzeum őr fölterjesztést hozzá a Múzeum érdekében, de hát még választ sem kapott. Pedig ő volt az az utolsó főispán, aki a Múzeum sorsát tökéletesen ismerte, és akkor, mert a hatalom a kezében volt, első rangú intézetté emelhetné volna. Le veszem azonban a kalapot előtte mégis, mert létesítette a 10 tanerős állami elemi iskolát Gyulán az oláh-város szegletén, hogy az Oláh-iskolát háttérbe szorítsa. A felekezetek azonban mindent elkövetnek, hogy onnan a tanulókat elhalászsák.

1907-ben már az akkori főispán, a csabai születésű Fábrí Sándor tudva, látva a Közművelődési Egyesület haldokló állapotát, illetve végelgyengülésben történt kimúlását, elnök hiányában és az 1901-ben választott alelnök halála után, mint egyik legidősebb választmányi tag egy szükségszerű közgyűlést hívott össze, a Gyulán még élő tagokat értesítve arról. Szándéka volt az egyesület feloszlását kimondó határozat kieroszakolása, ez azonban nem sikerült, mert a gyűlésen megjelent 8–10 tag gazda nélkül – habár

csak névleges gazda is – hagyni a Múzeumot és a Nyilvános Könyvtárat nem akarta, és egyöntetűen az Egyesület létezését szükségesnek ismerve, azt fönntartani határozták. A fönntartás természetesen csak a névben kulminált. A fölosztás következményétől félt mindenki. Új életet is próbált a gyűlés az Egyesületbe oltani, még pedig úgy, hogy a róm. kath. főgymnásium tanári karából kettőt a tisztviselők sorába választott. A tisztviselői kar így létesült:

Elnök: Dr. Fábri Sándor, főispán.

Alelnök: Kohn Dávid, lapszerkesztő.

Titkárok: Korponai István, petrinus pap, főgymnásiumi tanár, Dr. Nuszbeck Sándor, törv. sz. aljegyző.

Pénztárnok: Dobay Ferencz, könyvkereskedő, nyomda-tulajdonos.

Ügyész: Hoffmann Mihály

Jegyző: Mutschenbacher Gyula, petrinus pap, főgymnásiumi tanár

Múzeum igazgató: Domonkos János, volt múzeum őr, népiskolai tanító.

Múzeumőr: Gróh Béla, főgymnásiumi tanár

Ennek a gyűlésnek jegyzőkönyvét vezette Korponai István.

A megválasztott tisztikarból azonban csak Dobay Ferencz és Domonkos János teljesítettek szolgálatot; Kohn Dávid, mint alelnök, képviselte az Egyesületet néhányszor kifelé, mikor arra épen elkerülhetetlen szükség volt. A többiek soha nem gondoltak tisztségökkel, sem a Múzeumnak, sem a Nyilvános Könyvtárnak feléje sem néztek.

Az 1908-ik évben Kolozsvárt két hetes tanfolyamot engedélyezett és segélyezett a Közoktatási Ministerium a muzeális tudományok elsajátíthatása végett a vidéki múzeumok kezelőinek, őröknek számára. A tanfolyam tartott július 15-től 31-ig. A Békésvármegyei Múzeum őrre nem volt ugyan az államtól segélyezett közt, de azért szintén részt vett a tanfolyamon, a Közművelődési Egylet pénztárából kapott 25 frtot.³⁴ E tanfolyamon az Archaeológiának minden ágából nyert alapos oktatást, melynek következménye képen a tárlókat újra rendezte. Az 1898-ban készült elhelyezési leltár ekkor is megváltozott, az akkor egymás mellé került tárgyak némelyike most más szekrénybe vándorolt.

1912-ben Unghvárról egyik nagyon régi tanítványától, aki építész mester lett, 4 fából készült szobrot kapott az őr a Muzeumban való elhelyezés végett. Az ajándékozó neve Danczka Gergely, a szobrokat *Fekete-Ardóban* a sírbolt mellé készült üregben befalazva találta, ahová a Perényi Imre-féle kath. üldözés alkalmával kerültek. Az egyik szobor Szt. István királyt, másik Szt. Imre herceget ábrázolja, ezek a „Barokk” korból valók, egészen bearanyozva; a másik kettő kisebb, az egyik Szt. Gellért püspököt, a másik Boldog Bélát Szt. Gellért vértanú társát ábrázolja.³⁵ Ez a két szobor a „Renaiss-

³⁴ Ez a tanfolyam lendületet adott *Domonkos*nak. Nagy vehemenciával ostorozza a „dilettánsok ásatásait” (Dilettánsok ásatásai. Nemzeti Kultúra, II. Gyula, 1912. 115. skk. 1.), emellett azonban néhány konstruktívabb gondolatot is megfogalmaz, különösen „Az archaeológia Békés vármegyében” c. cikkében, mely 1908-ban brosúraként jelent meg. (Lelőhelye: Erkel Ferenc Múzeum Adattára. – Az első lap felzetén a kiadó: „Békésvármegyei Közművelődési Egylet”, a hátsó lap belső oldalán a nyomda jelzése: „Dobay János, Gyula”. Mérete 101x152 mm, terjedelme 12 p.)

³⁵ A négy szobor – csodálatos módon átvészelte a háború viharait – ma is a gyulai múzeum gyűjteményében található.

sance” végéről való. A talált szobrok 5-ike, egy térdelő angyal, a Nemzeti Múzeumba került. Mihalik József megszerzette.

1909-ben az őr, mint tanító nyugdíjba ment 44 évi szolgálat után. Nyugdíja azonban a tisztességes ellátást – lakás hiányában – nem biztosította neki és feleségének. Kénytelen volt ügyvédi irodában keresni foglalkozását és jövedelmi pótlékot, majd 1910-ben a városi árvaszéknél díjnoki minőségben volt alkalmazva. Jellemző, hogy egy vasárnapi napon, mikor t.i. a múzeumot nyitni szokta, azt a megbízást kapta a polgármestertől, hogy a város-házán a kisdedeket oltó városi orvos mellett vezesse az oltási lajstromot és állítsa ki az oltási bizonyítványokat, ezt a megbízást másra kérte átruházni de a polgármester ama goromba parancsára: „Minden díjnok eleget tett ebbeli kötelességének, most Önön van a sor, azt teljesítenie kell, nem egyezem bele semmiféle helyettesítésbe, és így a Múzeum nyitása elmarad” azt felelte: „*A múzeumnál vállalt kötelességem előbbi időből való és ott engem senki sem tud helyettesíteni, míg a polgármester úr által parancsolt dolgot az alkalmazott fiatal díjokok bármelyike elvállalja napi díjám felajánlásért, azért tehát a múzeum nyitása nem marad el.*” Erre természetesen a polgármester azonnal elkergetett, pedig nem csak díjnok voltam, hanem az árvatár kezelője, iratok kiosztója, végzések leírója és kiadó; szóval egy rendes tisztviselő munkáját végeztem.³⁶

1914-ben a Gyulai Szeretetházban családfői állásra kaptam megbízást. A Szeretetház fiatalokú fiúk javítóintézete. Itt a gondnok halála miatt, majd a másik fiatal családfőnek mint katonának bevonulása miatt, egyedül maradtam, mint gondnok, igazgató, családfő és tanító 15 hónapig. A Szeretetház a városon kívül fekszik 9 kilométer távolságban, de a Múzeumot minden vasárnap és ünnepen kinyitottam.

1915-ben a Szeretetházról megválva ismét városi lakos lettem, ekkor pedig a „Pénzügyi Felügyelőségnek számvevői osztályában” kaptam mint díjnok foglalkozást. Itt működtem 1918 évi április hó 15-ikéig. Összefoglalva ügyvéd melletti árvaszéki, szeretetházi és pénzügyi alkalmaztatásom időit, azok 9 évet tesznek; e 9 év alatt csupán vasárnap és ünnepnapokon értem rá a Múzeummal törődni és benne foglalatzkodni. Fő teendőmet a tárgyak magyarázata közben fölmerült tudományos előadások képezték. A látogatók közönséget olyan dolgokban akartam képezni, melyekről az elemi iskolában mit sem hallhatott. Beszéltem tehát a *föld forradalmairól*, az akkor élt állatokról, a kövületek létesüléséről, az emberi táplálkozásról és a táplálék testté változásáról. Ezen előadással egy megrögzött alkoholistát gyógyítottam meg, illetve ragadtam ki szenvedélyének karjaiból, aki most is él és valahányszor találkozik velem, utca hallatára hálálkodik.³⁷

³⁶ Domonkos a kézirathoz mellékelte frásos kérelmét és a polgármestertől kapott ominózus választ. A polgármesteri utasítás jól jellemzi a múzeum megftélése körüli tájékozatlanságot: „A díjokok sorrendben és kivétel nélkül be voltak rendelve szolgálattételre s így a többiek jogsérelme nélkül kivételt nem tehetek annál kevésbé, mert más esetben sem adtam felmentést. Lehet, hogy elfogják végezni a munkát 3 óráig, ez esetben délutánja szabad, – ellenkező esetben azonban elmarad a múzeum, mert a meghagyásnak eleget kell tenni.”

³⁷ Ezeknek az ismeretterjesztő előadásoknak egy kedves emlékét őrzi a „Vendégekönyv” (v.ö.: 21. sz. jegyzet). Gyakorlatlan kéz jegyezte be: „Géczi István 1912 évi augusztus hó 4 Domokos Janost szives kalauzássért (sic!) áldja meg az Isten.”

Beszéltem földrajzi dolgokról, a hegyekről, tengerekről, szigetekről, a hajózásról, a gőzgépekről; beszéltem a történelemből a keresztes-háborúkról, a 30 éves háborúról, a Rákóczy féle szabadságharczról és az 1848–1849-ik évi önvédelmi harcokról; Napóleon kora háborúiról, Mária Terézia alatti 7 éves háborúról. Bemutattam az ipari szakoktatásra készült „Minta-Lapokat”. Ezen előadásokra a múzeum ama tárgyai adtak alkalmat, melyek e korokból valók s amelyek a látogatók egyik-másik csoportjának figyelmét lekötötték, tudás-vágyát felkeltették.

A tárgyak e 9 év alatt is gyűltek és szaporították a számot. A „Békésben” mindig nyugtáztam az adományokat.

1908-ban meghalt Marjai Szabó István az alatt míg a Kolozsvári archaeologiai tanfolyamon valék. Hagyatékában maradt a Laposhalom tárgyaiból sok kis edény és sok nagy. Özvegye megvétel végett följánlotta a múzeumnak. Pénze a Közművelődési Egyesületnek nem volt. A múzeum őr levélben folyamodott Wenckheim Krisztina grófnőhöz segélyért, illetve 200 koronáért, mint amennyit az özvegy kért a tárgyakért. A segély kérését megkönnyítette az, hogy hivatkozhattam arra, hogy a múzeum támogatása mellett, egy 5 gyermekes özvegyen segít a grófnő kegyes adományával. A jótékonyság angyala harmadnapra levelem kezelése után már kezemhez juttatta posta útján a 200 koronát s így azon megvettem a gyűjteményt. Érdekes ezen gyűjtemény tíz nagy edényének lelési körülménye. Sajnos! azonban hogy a 20 edény közül csak 6 jutott a Múzeumba, 4 elkallódott. A Lapos-halom sánczának külső oldalában, a délnyugati oldalon földforgatással foglalkozott egy gyula-Varsándi oláh ember, a föld tulajdonosa. Egyszer csak megcsördül az ásója valamiben – az egyik nagy edényben, – Marjai éppen akkor ásatott nem messzire a csabai múzeumnak, az ember elszaladt hozzá és hívta megnézni, vajjon mi van az ásója végén. Marjai azután óvatosan ásatta meg a helyet és talált egy négy szögletű gödröt, melyben cserép-edények voltak finom futó-homok közé lesúlyesztve úgy, hogy a homok nem csak az edények közeit töltötte ki, hanem az edények belseit is. Világosan látszott tehát, hogy az edények tulajdonosának menekülni kellett az ellenség elől és hogy becses edényei az ellenség kezébe ne jussanak, gödröt ásott s abba bizonyosan ama reménnyel temette azokat, hogy viszszatérésekor ismét használhassa. Ügyességre és tapasztaltságra vall az, hogy az üreget finom homokkal úgy töltötte ki, miszerint az edények üre is azzal volt tele. Tudta, hogy a minden oldalról egyformán ható nyomás megvédi az edényeket a széthasadástól, a széteséstől. Szegénynek azonban a reménye nem teljesült; nem jött többé vissza lakóhelyére, nem ásta ki a kedves talán saját-kezüleg készült edényeket.

3400 év mulva találta fel olyan ember, aki nagyot bámult az edényeken, de volt gazdájok tragikus sorsát bizonyosan föl sem tudta fogni. Neki és nem nagyon régi őseinek csak letelepedni kellett és a jó magyar földet földurnia, hogy kalács-szerű fehér kenyérhez és hozzá izletes borhoz jussanak. Istenem! minő hálátlan nép az oláh! A Marjai gyűjteményének ez a hat edénye sok oldalú körülményét magyarázza annak a távoli időnek, melybe visszaröpülni elfárad a gondolat.

Az 1908-ik év eszerint jelentős év lett a múzeum történetében, az által, hogy az őr az archaeologiai tanfolyamon vett részt, látta a gyula-fehérvári katedrálisnak az eredetivé való vissza építését, a római házak, fürdők alap maradványait a vár alatti ásatás eredményeül.

Az 1908-ban meghalt Marjai Szabó Istvánnak régi cserép edényeivel, melyek hagyatékában maradtak, Wenckheim Krisztina grófnő nagylelkűsége folytán, megnövekedett a Múzeum. Végre 1908-ban vitték el a Múzeumból az alapító, id. Mogyoróssy János könyvtárát az újonépült gymnasium két termébe, a nyilvános könyvtár számára, mely esemény alkalmul szolgált arra, hogy az ő szak-könyvtárt létesítsen a Múzeumban.

A Marjai-féle gyűjtemény és az év folyamán nyert és szerzett tárgyak számára ismét kellett egy pár üveg-szekrény, melyekbe az 1909-év márczius havában el is helyeződtek. Az alatt a 10 év alatt, mely az 1898-tól 1908-ig lefolyt az ő megszerzte a gyulai mester-czéhek statutumait és a czéh-ládák közül a szabó-czéh, kovács-czéh, kerékgyártó-czéh, asztalos-czéh és kötélgyártó-czéh ládait tartalmukkal együtt. Feldolgozni azonban a – kenyérkereset miatt – nem tudta.

1909 január havában a gyulai téli nagy vásárra lejöttek Budapestről a Néprajzi Múzeum megbízásából Bátky és Györfy, kik Domonkos kalauzolása és az ő segítségével a vásárban ügyelgő asszonyok pruszlikját vagy bekecsét, a férfiak nagy bundáját, melyek színes szíronnyal, vagy színes gyapjú fonállal, vagy selyemmel voltak ki varrva, megvették, vagy kicserélték az országos Ethnographiai múzeum számára. A legelső megszerzett kis, asszony-bekecs, melyet Domonkos egy csabai asszonytól vásárolt meg úgy, hogy cserébe vett egy másikat és néhány forintot még rá is fizetett, fehér selyem fonállal van kivarrva és oly szép, hogy a Néprajzi múzeum legeslegszebbik darabja.³⁸

1909-ik évben kezdte a múzeum őt gyűjteni a Múzeum szakkönyvtárát, melynek tartalmát már előbb a 120-ik (?) lapon megismerttettem. Az 1908 évi Archaeologiai tanfolyamon szerzett ismeretek eredményeül az őt *korszerint ismét rendezte a múzeumi tárgyakat*, úgy, hogy a Mogyoróssy-féle gyűjtemény össze-vegyült az újonnan Domonkos által szerzettekkel, vagy az ő örökődése alatt adományozottakkal.

Az 1910-ik év, mint a Ferencz József alatti utolsó ország-gyűlés képviselőinek megválasztási éve, semmi más nyomot nem hagyott a Múzeum történelmében, mint a superlativusba emelkedett közönyt, melyet iránta tanúsított az újon megválasztott képviselő, Dr. Lukács György és az a választó közönség, mely a darabont kultusz ministert bizalmával ajándékozta meg. Hej! pedig a Múzeum ablakai alatt esküdött lankadatlan küzdelmet az ország és különösen Gyula kultúrája fölvirágoztatásáért.

Történt mégis valami, amit meg említeni kötelességem. Öreg ember lévén számoltam arra, hogy kire hagyom a Muzeumot, ha meg talállok halni? Az Isten vezetett hozzám egy fiatal gyereket, névszerint ifj. Gulyás Jánost, aki akkor a gyulai Gymnasium 6-ik osztályát végezte. Apja id. Gulyás János, a gyulai ev. ref. hitközség rektor-tanítója volt. Ez a gyerek egy augusztusi vasárnap délutánján végighallgatta a Lapos-halom tárgyairól és e tárgyakat birtokolt lakóiról való előadásomat s egy hét múlva az egész előadást leírva bemutatta nekem s mikor örömben össze-vissza csókoltam, lelkesülten kijelentette, hogy ő múzeumkezelő, múzeum őt akar lenni. Elmondotta, hogy már

³⁸ A Néprajzi Múzeum vezető munkatársainak ez az akciója logikusan végiggondolt gyűjteménygyarapítási koncepció része volt: az ország különböző pontjain a vásári sokadalmakat felkeresve remélték felderíthetni a díszes és értékes bundákat és szűröket. L. erről: *Szilágyi Miklós*: Györfy István tevékenysége a Néprajzi Múzeumban. Ethn. XCV. (1984) 577–593. 1.

mint kis fiú sok régi cserép-edény darabot és vas-kard darabokat szedett és gyűjtött össze nagyapja tanyaháza közelében a Fekete-Körözs partján. Elmondta, hogy hat évvel ezelőtt, mikor az akkori gymnasiumi igazgató és én a gymnázistákat gyalog kiveztük a lapos-halomhoz és ott tartottam egy előadást a kőkor és bronzkor össze-ölelkezése idejéből, ő az előadás után elcsatangolt a halmon és *45 típusú edény-fület gyűjtött*, melyek az 1902–1903-évi ásatáskor észrevétlen a felszínen maradtak. Elmondotta, hogy apja iskolájában a gyermekek között tanulmány tárgyává tette azok játékeit, tanulmányát leírta és az Ethnographiai értesítő számára beküldötte. Ez a tanulmány meg is jelent, nem tudom, melyik évfolyamban.³⁹

Ifj. Gulyás János, aki eladdig nagyon gyöngye tanuló volt, ettől az időtől fogva a gymnasium egyik legszorgalmasabb tanulója lett, amennyiben a számtan és mértan átisméltése következtében, meg a ragos és ragtalan nyelvek közötti különbség fölismerése után képzettségében eddig nélkülözött alapot nyert, a 7-ik és 8-ik osztály elvégzése s az érettségi vizsgálat letétele után a Kolozsvári egyetem látogatója lett. Ott az egyetemi könyvtár rendezését bízták rá s ő azt oly szakavatottsággal és szorgalommal végezte, hogy a régészeti osztályban díjnoki fizetéssel segéd örnek alkalmazta Posta Béla, akinek kedvence lett.

1913-ban vezér katalogust tervezett a muzeum ör, ő maga azonban a városi árvaszéknél díjnokoskodva nem ért rá megkezdeni a munkát. Ifj. Gulyás János vállalkozott a tárgyak összeszámítására, és a tárlókban a régi Mogyoróssy által már netalán számokkal ellátottak új számmal való megjelölésére és az 1898 óta szerettek megszámozására. Ily módon jött létre egy új helyrajzi napló, melyben minden tárgy föl van véve, de megszámozva a szekrényekben nem mind.⁴⁰

Ugyancsak az 1913-ik évben a kormány megbízásából a békésmegyei fazekasokat *a méregtelen mázak készítése és alkalmazására megtanítani* kiküldöttként megjelent Gyulán Farkasházi Fischer Vilmos,⁴¹ ki a nyár folyama alatt két tanfolyamot tartott és nemcsak az új mázak készítésében nyújtott oktatást, hanem a muzeum-ör bevonásával *a magyaros alak és ékítő-stylus alkalmazásában* egész művészekké képezett néhány fiatal segédet és mestert. Pompás használati edények és dísz-vázák, valamint majolikát megszügyenítő kályha-csempék gyűjteménye hirdeti a Múzeumban a tanfolyamok sikerét, Farkasházi szakértelmét, odaadó buzgalmát, leereszkedő tanítási modorát és a fazekasipar föllendítésére sietett hazafiságát. Az 1920-ban elhalt mester emléke meg van örökítve e gyűjtemény által. Mózes vallású ember volt, de jó Magyar, amilyet sokat adjon nekünk a Magyarok Istene!

1913-ban a „Közművelődési Egyesület” tagjai közül csak 4 fizette már az évi 2 frt tagsági díjat. Megörökítem neveiket, megérdemlik. 1. Grócz Béla nagyváradi prépost kanonok, 2. Dr. Karácsonyi János fölszentelt címzetes püspök, nagyváradi kanonok.

³⁹ *Gulyás János* néprajzi cikkei: Nyerésre, buffra (Gyermekjátékok Gyulán). Ethn. XXIII. (1912) 348–351. 1.; Sárkányozás Gyulán. Népr. Ért. XIV. (1913) 258–288. 1.; Húsvéti népszokások Gyulán. Nemzeti Kultúra, IV. Gyula, 1914. 160–168. 1.

⁴⁰ Ez a „helyrajzi napló” sem maradt fenn.

⁴¹ A fentebb idézett „Vendégkönyv” tanúsága szerint Farkasházi Fischer Vilmos 1913. aug. 28-án látogatta meg a múzeumot.

Akadémiai tag, ismert történet író, 3. Zelinka János endrődi plébános és esperes. Mikor Endrőd és Szarvas között a Mammuth lábszárat ásatta a múzeum őr, egész város intelligentiáját össze verbuválta és kivitte az ásás helyére, óriási melegben gyalog. Isten éltesse! 4-ik Berényi Ármin, gyulai ügyvéd, mőzes vallású magyar, Mezőberényben apja házánál egy vakablakba volt befalazva Petőfy Sándornak az a pisztolya, melyet 1849-ben ott hagyott. Akkor a ház Orlai Petrics Soma festő apjának a háza volt s Petőfy mint jó barátjánál töltött ott egy pár napot, mikor Erdélybe utazott Bem táborába s ahonnét többé vissza nem jött.

Ez a négy tag kérés nélkül mindig befizette az egyesületi díjat, de hát 8 forintból, 16 koronából – nem lehet egy kultúr intézményt föntartani. Restaurálni az Egyesületet nem akarta senki Domonkoson kívül. Számtalanszor előterjesztette Kohn Dávidnak, hogy a sajtóban, melynek akkor ő volt a mindhatója a Békés című lap szerkesztése révén, intézzen fölhívást az Egyesület restaurálása érdekében, nem tette. Ha Domonkos meg is írta a felhívást, nem közölte a Békésben. Egy alkalommal írott körözüvényt hordott hivatalról-hivatalra a főnökök elé, melyben azt a vakmerőséget indítványozta, hogy mindenállami megyei és községi hivatalnok fizessen minden hó 1-én, mikor a fizetését kapja, a Közművelődési Egyesület számára 4, mond: négy krajczárt, a pénzügyi felügyelő egyenesen ki is jelentette, hogy *nem engedi meg hivatalnokait „megterhelni”* ilyen kötelezettségekkel. Az az ember mondotta ezt, aki állásának tekintélyével visszaélt, mert a Körözs-Tarcsa, Körözs-Ladány, Füzesgyarmat, Mező-Berény határaitban talált régiségek hozzá való juttatását a jegyzőknek majdnem parancsban hagyta meg, s aki így számtalan bronz, ezüst és arany pénzekhez és tárgyakhoz jutott. Úgy négy szem közt tiltakoztam is eljárása ellen, mert mint a megyei Múzeum őr a megyében talált minden tárgyhöz igényt tarthattam. De mivel engem a koldus módon dotált néptanítót senki sem támogatótt a megye legnagyobb ura ellenében: még az ő igazgatása alatt álló megyei számvevősnél betöltött díjnoki állásomtól is megfosztott. Alkalmul szolgált neki az, hogy rendkívül szép pénzgyűjteményét nem rendeztem korszerint és hogy néhány, erősen megrozsdásodott római bronz pénzt nem tisztítottam meg nagy-Karácsony két napján, amikor hivatal nem volt. Mindkét dolog hónapokig tartó munka volt volna abban az időben, mikor hivatal után háztartásom részére kelle dolgoznom. Ilyen körülmények között elkeseredve egy memorandumot adtam be a megyéhez, melynek függelékében kértem a megyét, hogy a már csak névleg létező – de a valóságban nem levő – Közművelődési Egyesülettől vegye át a Múzeumot és legyen annak gondviselője.

Berényi Ármin ügyvéd, megyei képviselő felszólalása következtében az 1913 évi májusi közgyűlésen kimondta a megye, hogy átvette a Múzeumot. Ezen ténykedéséről azonban jegyzőkönyvileg engem értesíteni nem tartotta sem szükségesnek, sem méltányosnak. A múzeum ügyét ad acta tették. Maradt minden a régiben. Domonkos gyűjtötte a tárgyakat, nyitotta a Múzeumot, tartotta a magyarázatokat, tanította, oktatta a látogató közönséget; tanult, buvázkodott, bújta a szakkönyveket; Dobay Ferenc fizette az előfizetéseket, beköttette az évenként összegyűlt füzeteket, megcsináltatta az úri tenniszező lányok és urak által betört ablakokat, némely évben megmeszeltette az épületet és egyszer az ellopott esőcsatornát, tovább a megromlott tetőzetet megcsináltatta, egy szóval viselte a gazdai szerepet sok anyagi áldozattal.

Az 1913-ik év ezek szerint forduló pontot jelez a „Békésvármegyei Múzeum” történetében. Történt ugyanis ez év alatt:

1-ször az, hogy ifj. Gulyás Jánossal új helyrajzi catalogust készített az őr;

2-szor, a múzeum pénzgyűjteménye újra rendeződött s az újkori pénzek egy külön szekrényben állítottak ki.

3-szor, a fazekas-mázak készítése és az edények formálása, valamint a magyaros stílus festésének elsajátítása végett rendezett két tanfolyamon a múzeum őr bevonásával készült edények redamirozására szolgáló gyűjtemény megszerzése.

4-szer, a „Békésvármegyei Közművelődési Egyesület” megszűnése a megye által kimondatott s a Múzeum tulajdonosa a megye lett, gondozni azonban a „Közművelődési Egyesület” pénztárnoka: Dobay Ferencz és az őr: Domonkos János gondozták az Egyesület csekély tőkéje maradványából és az esetleges állami segítyből.

Az 1914-ik év január 15-én a Gyulai Szeretetházban – fiúk javító intézetében – családfői állást foglalt el Domonkos, és ott volt 1915 év április 25-ig; ez alatt a 15 hónap alatt is bejárt a Múzeumba nyáron tanítani. Minden ünnep és vasárnapon nyitotta azt. A tárgyakat folyton gyűjtötte. 1915 év márczius havában a Fehér-Körözsből a Szeretetház egyik növendéke előttem egy ökölnél valamivel nagyobb *láva darabot* fogott ki, mely mint a hab úszott a víz tetején. Durva horzsakőhöz hasonlít, amennyiben likacsai olyan nagyok, mint a czők által felfűjt kenyér bélében amilyenek vannak. *Tagadhatatlan bizonyítéka annak, hogy a Bihari hegyek valamelyike hajdanta tüzhányó volt.* Már néhány évvel ezelőtt egy asztalos segéd, Gidon nevű, hozott egy ilyen darab lávát, melyet halászás közben fogott ki a Fehér Körözsből, de nem hittem el, azt gondoltam, hogy asztalos segéd és olyan durva horzsa-követ vett valahol, amelyet nem használhat és így jött arra a gondolatra, hogy a múzeumnak adja. Mivel azonban a szemem előtt kifogott darabbal egyenlő anyagú, el kellett hinnem igazságát Gidon úrnak is. Mindkét darab ott van a Múzeumban, és a Göndöcs által Pompejiből hozott egyik láva darabkával egyeznek: bizonyíthatom, hogy nem mésztuffok valamely barlangból, hanem *láva-darabok*. Ennyit a bihari hegyek geologiai viszonyaira nézve bizonyít a gyulai múzeum.

A fazekas ipari művek csak 1915-ben kaptak üvegszekrényt s így némely archaeologiai tárgy ismét átvándorolt más szekrénybe, amelyek t.i. útban voltak.

1914-ben ősszel a gymnasium épületéből a „Nyilvános Könyvtár” könyvei mind vissza hozattak a Múzeum egyik kisebb termébe s ott voltak 1921 évi márczius hó közepéig, mint már említém.

1915-ben visszaköltözött az őr Gyulára a Szeretetházból, de tervét, hogy útmutató catalogust, múzeumi vezetőt csináljon, ismét nem volt ideje, amennyiben a pénzügyigazgatóságnál a számvevői osztályban kapott hivatalt. Váltig kérte az alispánt, hogy alkalmazza díjnoki állásban a megyénél, hiszen, mint a „Békésvármegyei Múzeum” őrre úgylis megyei alkalmazott és díjnoki minőségben délelőtt dolgozik a levéltárban, délután a Múzeumban, azonban minden esengése hasztalan volt, mert válaszul azt nyerte: „*Nincs rá fedezetem, tehát nem alkalmazhatom.*”

Végképpen elkeseredve csak arra kérte az Úristent, hogy adjon neki egészséget és erőt arra, hogy a múzeumi magyarázó vezetőt megkésztíthesse és így öregségében élete végcélját elérve elmondhassa: „Most békességben bocsátod el Uram a Te szolgálodat!”

1915-ben a Múzeum nyitásán és tárgyainak magyarázásán kívül csak az történt, hogy a „Nyilvános Könyvtár” a Gymnasium épületéből az előző évben a Múzeumba szállított és abban a kisebbik teremben halmoztatott össze, amelyben a laposhalmi ásatás tárgyai vannak és így azok mindaddig, míg 1921-ben a könyvtár vissza nem vitetett, a látogató közönségnek megmutathatók nem voltak.

A múzeum őr az alelnököt, Kohn Dávidot, folyton kérte, hogy a honvéd főparancsnokot, Nagy Arturt, szólítsa föl arra, hogy háborús emlék-tárgyakkal gazdagítsa a Múzeumot, de Kohn azt válaszolta folyton: „Miért zaklatnók az öreg ezredest, hiszen a kormány megígérte, hogy a háború bevégezése után mindennemű háborús tárggyal megtömi a múzeumokat.” Így aztán csak az önként adományozott tárgyakkal bővült a múzeum gyűjteménye.

1916-ban a Múzeum egész nyáron nyitva volt vasárnapokon és a kath. ünnepeken. Ekkor az itt állomásozó cseh-zászlóalj számos közlegénye és tisztje látogatta meg a Múzeumot. Julius hó valamelyik vasárnapján egy cseh főhadnagy, ki czivilben a prágai nemzeti színház korhű öltözékeinek őrje volt, amint a Mammuth csontokat, fogakat és agyarakat megnézte, azt mondotta, hogy ezek az őcsontok oly becsesek, hogy magok megérdemelnének egy külön épületet, mint amelyben elhelyezve vannak. Ez a sok érdemrenddel bíró katona ember mondotta azt is a háborúról való beszélgetésünk közben: „Vir – t.i. a csehek – kämpfen, bluten und sterben, aber varum?” ekkor szalutált és elment. Nem kell elfeledni, hogy az osztrák császár által dédelgetett nemzet katonája mondta ezt!⁴²

Az 1916-ik év gyászt hozott a Múzeumra. Ifj. Gulyás János, Domonkos János őr neveltje és kiszemelt utódja, mint a közös hadsereg 101-ik ezredének zászlósa, Gallicziában tifuszba esett és Lembergben meghalt. Melegebb hangú necrologot nem kapott még olyan fiatal gyerek, mint ő, a „Dolgozatok”-ban Posta Bélától.

A nap alig bújt föl a látáshatár peremén, de az erős és terepélyes fenyő már árnyéket vetett. Zöld levelek között virágoznak sírján piros és fehér virágok! A magyar kultúra vesztett benne legtöbbet.

Páratlan katona-tanító volt. 1915 évi májustól 1916 évi májusig 4, mondd négy menet-századot képezett ki Békés-Csabán, oly sikerrel, hogy főlebbvalói bámulták. A 4-ik század kiképzésének bemutatásán megjelent az ezredese is – bizonyosan egy magyarfaló morva vagy német – és a gyakorlatok bevégezése után elismerését fejezte ki, de egyúttal azt kérdezte tőle: „Hol tanulta, zászlós, azt a módszert, melylyel ezeket a különböző nemzetiségű embereket olyan sikeresen tudta katonákká képezni?!” Mire szegény Gyulás magyaros őszinteséggel azt válaszolta: „Jelentem alássan ezredes urnak, „nem katonáéknál!” Ez a válasz volt a veszte. Rögtön a harcztérre küldötte az ezredes az általa kiképzett századdal.

Magyar intelligencia! mennyit szenvedtél te az osztrák szoldateszkától!! Adat a magyar nemzet szenvedéséhez.

1917-ben egy Mózes vallású ifjú, ki katonáéknál főhadnagy volt s a bombák, gránátok, kézi-gránátok, röppentyűk, jelzőtüzek stb. készítésének helyén működött, mint

⁴² A cseh főhadnagy a „Vendégkönyv” szerint 1915. július 15-én kereste fel a múzeumot.

szakértő, sok kézigránátot, a hadviselő nemzetek mindenikétől egy-egyet, jelző-tüzeket, világító-röppentyűket, egy repülőgépről ledobni szokott bombát, egy német vas-sisakot, villanyáramos drót-sövény vágó-ollót sok töltényt ajándékozott a múzeumnak, de mivel ezek legtöbbször ekrazittal volt megöltve, s bár a gyutacsok ki voltak belőlök szedve: a múzeum őr nem merte megtartani, hanem az akkor itt állomásozó népfőlkelői század parancsnokának átadta. Csupán a repülő-bombát tartotta meg, mert abból az ekrazit ki volt szedve. Nyáron ez évben is nyitotta az őr a muzeumot, és szokás szerint magyarázta tárgyait.

1917-ben még az történt, hogy a múzeum szolgálja Pántye János, becsületes oláhember, ki nevét Petőfi-re változtatta, a havi fizetését, melyet csak nyáron kapott, keveselte és 1898-tól hűséggel betöltött – mint ő mondta – hivatalát ott hagyta. Ez időtől kezdve maga a múzeum őr törölgette az üvegszekrényeket és tárgyakat, csak 1 hónapokig seprerte ki napszámos-aszszonynyal. Nem volt t.i. fedezet rá, de, ha volt volna is, nem merte az őr a magános takarítást senkire sem bízni.

1918-ban bár szolga nem volt s a takarítás a Muzeumban a minimális szükségletre szorítkozott, egész nyaratszaka nyitva volt. A múzeum őr egy maga vigyázott a tárgyakra is és magyarázott is. Isten olyan egészséggel áldotta meg, hogy órák hosszaiig le sem ült, hanem folyton járt-kelt és mutogatott meg tanított, oktatott. Ez évben a Mansardtető alatt egy gerenda megrohadt és a nagyterem nyugati oldalának közepe emiatt esővizet kapott és úgy megnedvesedett, hogy a párkány körül-belül 12 lábnyi hosszúságban le akart szakadni. Dobay Ferencz úgy a tetőt, mint a párkányt megjavíttatta és a rossz gerenda helyett újat építtetett be. Ez építkezés költsége már 900 koránt tett. Honnét vette rá Dobay a pénzt? Titok az őr előtt.

1919 – gyász esztendő. Egyetlen egyszer volt nyitva benne a Muzeum, t.i. Husvét első napján.⁴³ Azután jöttek a kedves bocskoros oláhok, rongyosan, mezit-láb, alsónadrágban, ezek előtt nem lehetett semmit nyiltan tartani, egyszerűen ellopták.

Csodálatos véletlen, hogy a Múzeumot sem föl nem nyitatták, sem be nem törték. A prefektus, Márkus Mihály, gyulai születésű ügyvéd, bizonyosan adott ki titkokban tilalmat a csorda-vezetőknek, hogy a Múzeumot ne bántsák. Lehet, hogy Domonkos iránti tiszteletből is tette a tilalmat, mert ez az apjával, Márkus János gör. kel. tanítóval, jó barátságban élt, t.i. együtt dinnyészkedtek nyáron vagy 25 évig. Szorongó szívvel vizsgálgattam naponkint, ha nem hatoltak-e be, de hát nem tették. A város kapitányi hivatalának főnöke, Miskuczsa Illés, tanítványa volt az elemi iskola 3-ik osztályában Domonkosnak. Ez egyszer célzott arra, mikor az utcán találkozott vele, hogy nem félti-e az ócska cserepeket – így mondta, nem ejtette ki a Múzeum nevet – s mikor azt válaszolta neki, nem lehet azokban kávé szervírozni, nevetve ment tovább. Ez a két körülmény mentette meg bizonyosan a Múzeumot a kifosztástól. Tehát itt is az őr személye volt a villámhárító. – Az nem igaz, hogy Kohnt felszólította volna Márkus arra, miszerint jelenjen meg Nagyszebenben referálni a Múzeumról; nem igaz azért, mert Márkus tudta azt, hogy nem az alelnöke a volt Közművelődési Egyesületnek, ha-

⁴³ *Domonkos* – érthetően – elhallgatta, hogy a proletárdiktatúra idején beadvánnyal fordult a városi direktóriumhoz, javasolván, hogy a város vegye át a gazdátlan múzeumot. L. erről: *Szilágyi Miklós*: A gyulai vár múzeumá alakításának terve 1919-ben. *Békési Élet*, 1976/3. sz. 82–85. 1.

nem a múzeum őr az intézője a múzeum minden ügyének-bajának, hiszen sokszor beszélgettek erről ketten előző években, mikor még Márkus ügyvéd volt s a muzeummal épen átellenben lakott.

1920-ban nyáron ismét kinyílt a Múzeum és a városi lakosság kíváncsian kereste föl, kérdezve, ha nem érte-e kár az oláh uralom alatt? Szinte megkönnyebbülve mondta mindenki, mikor megnyugtatta az őr őket: „Na, hála Istennek!” A Lapos-halom tárgyait azonban még mindig nem lehetett bemutatni, mert a „Nyilvános Könyvtár” könyvei még mindig ebben a terembe voltak.

A tárgyak gyűltek ez évben is. A háborús emlékek között egyik volt tanítványától az őr egy *ágyú-irányzékot* kapott, melyet azután ez, természetes módon, a múzeumnak ajándékozott. Sok, sok tárgya lett ily módon a múzeumnak, hiszen az őr mindenképen azon volt, hogy azt fejleszse, gyarapítsa, minél inkább egyetemessé tegye. A köztudatban már úgylis az a felfogás élt, hogy a múzeum az öreg Domonkosé, hiszen elválaszthatatlan fogalommal egyesült a személy és az intézmény. Nem úgy köszöntötték azok az ismerősök, kik régen nem látták, hogy: „Miként érzi magát?” hanem: „Ná, Bácsi! hogy van a múzeum?”

Ebben az évben arra buzdult fel Kohn Dávid, mint aki még jussot tartott a Közművelődési Egyesület alelnöki címére és annak hatáskörére, hogy a Múzeumot a megye kezéből valami módon kivegye és a városéba juttassa. Na, hát ez sikerült is. A „Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége” tudta milyen siralmas állapotban van támogatás nélkül az a kultúr intézmény, mely négy évtizeddel ezelőtt az ország hasonló intézményei között a harmadik volt. A főfelügyelőségnek olyan tagjai, mint Hampel, Posta, Mihálik már régen protegáltak a Kultusz ministeriumban, de sajna! a vármegye közönye és egyik legszebb kultúr intézménye iránti érzéktelensége miatt a segítő kéz bosszúsággal húzódott vissza s legfőlebb az őr odaadását honorálta.

Az újjászületés reményében újongva üdvözölte a cserét a múzeum őre is, hiszen a tengődés 23 éve után megnyitni gondolta az Eldorado kapuját, melyen belül a kultúra intézményét tápláló gyümölcsök után csak épen le kell hajolnia.

Az 1921-ik év április hó 3-án adta át hivatalosan a Múzeumok Főfelügyelősége és a vallás és közoktatási ministerium megbízottja a múzeumot a város birtokába.⁴⁴

Most tehát Gyula városáé.

Az 1921-ik év történetéből még annyit iktathatok ide, hogy a muzeum a közönség számára nyitva volt Húsvét vasárnaptól azaz Márczius 27-től kezdődőleg Julius 4-ig 18, azután Julius 10 és 17-én összesen 20 vasár és ünnepnapon. Julius 10-én délután a Swezialis Missió népnepélye alkalmával nagyon sok látogatója volt a Muzeumnak, közöttük Wenckheim Krisztina özv. Wenckheim Frigyesné és Széchényiné grófnők.

A nyilvános könyvtár könyveit, melyek 1914 évi szeptember hó közepétől, mint említém, a Laposalmi ásatás tárgyait magában foglaló teremben voltak a földre lerakva, Márczius közepén a Gymnasiumba visszavitette Kohn Dávid miután a könyvtár visszavitelére 1000 korona költséget kapott a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségétől.

⁴⁴ A múzeum városi kezelésbe adásáról l. *Implom J.*: i.m. 38–40.

Julius 20-tól kezdve azután a Múzeum ajtaja ki nem nyilhatott, mert jutalom fejében a kulcsokat elvette az őrtől Dr. Csete György Gyula városa helyettes polgármestere.⁴⁵

Egy – Istennek legyen érte hála – hosszú élet 23 küzdelmes évének története végződik itt a Békésvármegyei Múzeum történetével. A fáradtságot nem ismerő odaadás akár a Múzeum gyarapításában, akár a szabadoktatás révén nyújtott tanításban, a leg-rútabb hálátlanságba fülád.

Hálátlansággal kezdődik a „Gyulai Múzeum” története. Legyen azért Isten áldás rajta!

Nőjje ki magát a tisztelt h. Polgármester úr által „*Szemét domb*”-nak nevezett értékekben fölbecsülhetetlen Múzeum ismét harmadiknak az országban, mint egykor volt az alapító id. Mogyoróssy János korában!⁴⁶

Egyet azonban mégis meg kell említenem még a magam igazolására, azt, t.i. hogy az én gondozásom 23 éve alatt kimutatható 70 ezer korona forint „*forgalmi értékkel*” gyarapodott a „*szemét-domb*” s az 1898-ban átvett 2500 tárgy ma meghaladja a 6000 számot s ezeket mind a „*Szemét-hordó*” szedte össze t.i.

Domonkos János
nyugdíjas tanító
mint igazgató múzeum őr.

János Domonkos und die Geschichte des Békéser Komitatsmuseums

– Miklós Szilágyi –

Resümee

Das 1868 auf Grund einer Schenkung gegründete Gyulaer Stadtmuseum fungierte ab 1874 als Museum des Komitats Békés. Unter Mitwirkung nahmhafter Forscher entwickelte es sich zwischen 1874 und 1894 zu einem beachteten Museum des Landes; seine Sammlungen nahmen in weitem Ausmass zu. Von 1894 bis zur zweiten Hälfte der 1920er Jahre stagnierte das Museum; seine Subventionierung wurde eingestellt und

⁴⁵ Más személyt akart a város a múzeum vezetésével megbízni, s ezért vették el *Domonkostól* a kulcsot. A kiszemelt utód azonban nem serénykedett a valóban elhanyagolt gyűjtemény rendbe tételével, az átvétel módzatairól vitakozott a város vezetőivel. Ilyen körülmények között a kultuszminisztérium Domonkos leváltását jogtalannak ítélte és visszaállította őt jogaiba. Élete végéig a múzeum vezetője maradt, jóllehet idős korában a kor színvonalának megfelelő múzeumi munkát már nem is kívánhattak tőle (v.ö.: *Implom J.*: i.m. 41–44. l.)

⁴⁶ Hogy mennyire lemaradt a gyulai múzeum a vidéki muzeológia tisztos színvonalától, magam is akkor értettem meg igazán, amikor a szekszárdi múzeum történetét, majd a néprajzi muzeológia első világháború előtti törekvéseit alaposabban tanulmányoztam: *Szilágyi Miklós*: Múlt és jövő a szekszárdi muzeumban. Dunatáj, II. (1979.) 2. sz.; *Uő.*: Jankó és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében. Ethn. XCV. (1984.) 272–288. 1.; *Uő.*: Szándékok és eredmények a vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek megalapozásában (1920 előtt). Ethn. 101. (1990.) 1–50. 1.

die Umstände seiner Unterbringung führten zu einem starken Verfall der Sammlungssubstanz.

Von 1894 bis 1921 war János Domonkos (1845–1927), Volkslehrer, autodidaktischer Archäologe und Ethnograph der selbstlose und unbestrittene Leiter des in eine schwierige Lage geratenen Museums. Von den führenden Persönlichkeiten der Stadt und des Komitats, die für das Museumswesen kein Interesse zeigten, wurde Domonkos geringgeschätzt. 1921 verfasste er – gestützt auf seine eigenen Erfahrungen und zeitgenössische Presseartikel – die Geschichte der ein Vierteljahrhundert währenden Vernachlässigung des Museums sowie seiner persönlichen Kämpfe. Er beschreibt zahlreiche Fälle der Ausgrabungsrivalitäten mit dem 1899 gegründeten Békéscsabaer Museum, und auf welche Weise Kunstgegenstände in private Hände gelangten. Er stellt auch die Lage des Museums während des ersten Weltkrieges und der rumänischen Militärbesetzung dar. (1919–1920). Es führte auch zu keiner Wendung, dass das Museum 1921 in den Besitz der Stadt überging.

Der Betreuer des einen bedeutenden Quellenwertes aufweisenden und an Angaben reichen Manuskriptes, jedoch auch subjektive Bewertungen enthaltenden Manuskriptes war als Direktor des Gyulaer Museums auch ein Nachfolger von János Domonkos.

Seine Einleitung und seine ergänzenden und erläuternden Anmerkungen beleuchten die Verdienste und Beschwerden, aber auch die Irrtümer und Voreingenommenheiten von János Domonkos. Zugleich weist er dem Autoren seinen Platz in der Geschichte des ungarischen Museumswesens zu.

(Übersetzt von F. Sipiczky)

Szilágyi Miklós
MTA Néprajzi Kutató Intézete
Budapest,
Országház u. 30.
1250

A szarvasi múzeum múltjáról és jelenéről

- Palov József -

Szarvason és környékén az első régészeti kutatások 1870-től 1920-ig folytak *Haan Lajos*, *Zsilinszky Mihály*, *Benka Pál*, *Krecsмарik Endre* és mások kezdeményezésével. Az eredményekről néhány tanulmány és önálló kiadvány jelent meg. Helyi múzeum hiányában a leletek a környező múzeumokba, a szarvasi gimnáziumba és a tanítóképzőbe kerültek. Az 1920–40-es években számottevő régészeti feltárás nem volt – *Fettich Nándor* Szarvas-Hurkás nevű határrészben végzett ástatajának kivételével. Eben az időben a különféle földmunkákkal időnként előkerült leletek nagy része elkallódott vagy megsemmisült. Néprajzi felderítés és gyűjtés ezekben az években nem folyt. Jelentősek voltak viszont a Szarvas helytörténetéről és Tessedik Sámuel munkásságáról megjelent forrásértékű művek, elsősorban *Nádor Jenő*, *Mendöl Tibor*, *Banner János* és *Krecsмарik Endre* kutatásainak eredményeként.

A múzeum alapításának gondolatát elsőként *Orosz Iván* szarvasi újságíró, költő és helytörténész vetette fel 1933-ban,¹ majd 1934-ben *Baginyi János* szarvasi géplakatos, aki erre a célra felajánlotta a 130 tárgyból álló háborús fegyvergyűjteményét². A következő évben *Laukó György* szarvasi hentesmester vázolta a múzeum létrehozásának lehetőségeit³. A község akkori vezetősége, értelmisége és őslakossága közömbösen fogadta ezeket a felvetéseket, és megvalósításukért semmit sem tett.

Új korszak kezdődött 1951 szeptemberében, amikor a szarvasi tanítónőképző tanárai – többek között *Palov József*, *Pataj Mihály* és *Szakács György* – elhatározták, hogy az iskolában néprajzi gyűjteményt létesítenek oktatási céllal. A gyűjtés tehát nem múzeomalapítási szándékkal indult meg, hanem a tanítóképzéshez szükséges néprajzi tárgyak szemléltetésének igényével. A szerencsés véletlennek tulajdonítható, hogy az 1951. október 20-án tartott IV. országos múzeumvezetői értekezleten felvetődött a Szarvason létesítendő Tessedik Emlékmúzeum gondolata. Idézet *Ortutay Gyulának*, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja elnökének ekkor elhangzott hozzászólásából: „Megütötte a fületem egy városnév, Szarvas város neve. A magam részéről meg kell mondanom, hogy nagy fájdalom nekem, hogy nem foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy Tessedik Sámuel emlékére valamit tenni kellene. Annak a Tessedik Sámuelnek az emlékére, aki először vetette fel a magyar parasztság sorsának megjavítását, akit Oroszországba akartak elvinni egyetemre vezetőnek, aki jelentős forradalmi javaslatokat hozott Széchenyi és Kossuth előfutáraként. Ennek a Tessediknek öregkori szenvedés és igen keserű halál jutott osztályrészül. Fájdalom, ennek a nagy embernek az emléke csak annyiban van megörökítve, hogy (mezőgazdasági) gimnáziumot neveztek el róla, holott egész sereg tárgyi emlék és korabeli város-anyag volna begyűjthető és összeállítható, ami legalább egy kéttérmetes emlékmúzeum megvalósítására lenne alkal-

¹ Szarvasi Hírlap 1933. szeptember 24-i szám.

² Szarvasi Közlöny 1934. szeptember 30-i szám.

³ Szarvasi Közlöny 1935. szeptember 29-i szám.

mas. Ezt valamiképpen létre is kellene hozni, akármilyen módon. Az hiszem, hogy a szarvasiak ebben a munkában a múzeum segítségére lennének.”⁴

E felvetés megvalósításának felderítésére Péter László előbb karcagi, majd makói múzeumvezető és Nagy Gyula orosházi múzeumvezető kapott megbízást.⁵ Szervező munkájuk eredményeként a szarvasi községi tanács 1951. november 24-én határozatot hozott múzeum létesítéséről. Az előkészítő munkálatok a megfelelő épület megszerzésére és a gyűjtések folytatására irányultak.⁶ Sajnos, a felkért tanárok ekkor már nem vállalták a közreműködést, így a még nem is létező múzeum minden gondját – jó ideig társadalmi munkában – egyedül Palov József viselte. A szervezéssel megbízott mellékhivatású múzeumvezető ekkor Ortutay Gyula elnökhöz fordult azzal a kéréssel, hogy Nádor Jenő nyugalmazott gimnáziumi igazgatót és neves Tessedik-kutatót célszerű lenne alkalmazni múzeumi munkatársként szerény tiszteletdíjjal. A kedvező válasz rövidesen megérkezett, és ezzel 1952. január 1-től a múzeum kétszemélyessé, majd Lestyán Pálné teremőri alkalmazásával háromszemélyessé vált.⁷ A szarvasi járási tanács még ebben az évben múzeumi célra kiutalta a Kossuth L. u. 44. számú magántulajdonban levő lakóházat.⁸ A birtokbavétel után máris sok szarvasi lakos követelte az épületnek lakás céljára való átadását – rábeszélések, kierőszakolt hatósági helyszínelések, fenyegetőzések kíséretében. Ezek ellensúlyozására, de főként a múzeum közművelődési szerepének bemutatása céljából 1952–53-ig évenként négy-öt vándorkiállítás kapott helyet a kiutalt épületben és egyéb szarvasi kiállító-helyiségekben.

A múzeum gyűjteményének alapját a helyi iskoláktól és a megyei múzeumoktól átvett szarvasi eredetű régészeti leletek képezték, valamint az 1951–52-ben megszerzett helytörténeti és néprajzi tárgyak. Utóbbi gyűjtések a következő témákra összpontosultak: Tessedik-hagyaték, kisparaszti növénytermesztés és állattartás, szőlőművelés, céhes ipar, kismesterségek, kerámia, viselet, vadászat. Ez a szerteágazó célkitűzés kezdetben nélkülözötte a különös tervszerűséget, és csak később vált tematikailag céltudatosá. A régészeti leletmentések ebben az időben csupán a különféle földmunkákkal alkalmoszerűen előkerült leletek megszerzésére és adattári leírására korlátozódtak. A gyűjtések és a birtokba vett épület alapján a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1952. április 25-én hozott határozatában jóváhagyta a helyi állami intézményként való működést és a Tessedik Sámuel Múzeum elnevezés viselését.⁹ Sajnos, Nádor Jenő munkaviszonyát a felettes hatóság takarékosági indokkal 1953. év végével megszüntette, és ezzel a múzeum gyakorlatilag ismét egyszemélyessé vált.¹⁰

Az 1952–53-ik években megkezdődött a tervezett Tessedik-emlékkiállítás tématervének és rendezőkönyvének összeállítása és lektorálása, a még hiányzó tárgyi anyag gyűjtése és kölcsönzése, a kiállítás költségeinek megszerzése. Eközben az 1952-ben

⁴ Sokszorosított jkv. 1951. október 20-i anyag. Péter László másolata 1952. január 31-i kelettel. A Tessedik Sámuel Múzeumban (a továbbiakban: TSM).

⁵ 1951. október 18-i és 1951. november 6-i ügyirat. TSM.

⁶ 1951. november 22-i és 1951. december 3-i beszámoló jelentés. TSM.

⁷ 1951. december 31-i ügyirat. TSM.

⁸ 1952. február 5-i ügyirat. TSM.

⁹ 1952. május 9-i ügyirat. TSM.

¹⁰ 1953. december 10-i ügyirat. TSM.

megszűnt Múzeumok és Műemlékek országos Központjának hatáskörét a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya vette át. Ennek kiállításrendező csoportja valósította meg a *Tessedik Sámuel Emlékkiállítás – Szikjavítás hajdan és ma* című első állandó múzeumi kiállítást, amely 1954. október 10-én nyílt meg a kiutalt lakóházban.¹¹ Az épület első helyiségében a XVIII–XIX. századi növénytermesztés és állattartás tárgyi emlékei szerepeltek, a következőben Tessedik relikviái, kéziratai, könyvei és tanulmányai, a korabeli városi térképeken ábrázolt utcarendezési elgondolásai (1. kép 1), néhány szarvasi céh és kismesterség eszközei, termékei és iratai. Az utolsó helyiségben kerültek bemutatásra a szikések talajtani vonatkozásai, növényei és állatai, a tessediki és a mai talajjavítás dokumentumai és makettjei (1. kép 2).¹²

Úgy látszott, hogy az állandó kiállítás megnyitása után a múzeum korábbi kritikus helyzete megszűnik. Az átmeneti stabilizáláshoz némileg hozzájárultak az 1954–57-ig nagy helyi érdeklődés mellett végzett régészeti ásatások, valamint a tematikus néprajzi gyűjtések. Ezek elvi alapja az volt, hogy a megvalósított állandó kiállítás inkább a jelent szolgálja, az ásatások, a néprajzi és helytörténeti tárgygyarapítások viszont a jövőt is.

A szórványos leletmentésektől eltekintve ebben az időben Szarvason és környékén a következő jelentősebb ásatások valósultak meg hivatásos régészek vezetésével¹³: Káka-Kettőshalom (1954–55, honfoglaláskor, Szabó János Győző), Káka-halastó (1955, késő-avar, Szabó János Győző), Békésszentandrás-Túl-a-Körös (1956, újkőkor, Csalog József), Décsi Ószőlők (1956, honfoglalás- és Árpádkor, Kovalovszki Júlia), Rózsási Állami Gazdaság (1956, Árpádkor, Kovalovszki Júlia), Szarvas-Lenin utca – ma Tessedik utca (1957, honfoglaláskor, *Gazdapusztai Gyula*). A felsorolt ásatások költségeinek nagy részét a szarvasi járási tanács fedezte, a leletek a szarvasi múzeumba kerültek.

Az ásatásokkal egy időben – a múzeumvezető törekvései nyomán – folytatódtak a néprajzi gyűjtések, s ezek a következő kismesterségek teljes műhelyberendezéseinek megszerzését eredményezték: szőrtarisznyás, pokrócos és kulacsbőröző (1953–54), kovács és lópatkoló kovács (1953–55), csizmadia és cipész (1953–84), kerékgyártó (1953–79), szűcs (1954–86), fazekas (1954–74), szűrszabó (1954–57), fésűs (1954–57), tímár (1954–86), faesztergályos (1954–58), kötélgyártó (1961), szárazmalmi eszközök és szerszámok (1963). Kisebb-nagyobb hiányokkal kerültek a múzeumba a következő kismesterségek tárgyai: kádár (1953–64), kékfestő (1955–82), kalapos (1956), mézeskalácsos és cukrász (1958–72), szíjgyártó (1962–70), kőműves és ács (1982).

A kismesterségek mellett gazdálkodási és egyéb néprajzi tárgyakkal is gyarapodott a múzeum. Ilyenek: állattartási, állatgyógyászati, lóherélési, tejgazdasági, növénytermesztési eszközök (1953–80), szőlészeti és borászati tárgyak (1953), népi kerámiák és hangszerek (1953–83), népi bútorok (1953–80), paraszti kötélverő szerszámok (1954), pásztoreszközök (1954), szűrők és ködmönök (1954), a kenderfeldolgozás és szövés

¹¹ 1954. október 11-i ügyirat. TSM.

¹² Az állandó kiállítás rendezőkönyve 1954. július 6-i kelettel. TSM.

¹³ Ásatási dokumentáció (1954–57), régészeti leltárkönyv. TSM.

tárgyai (1953–60), méhészeti eszközök (1960–83), a kis- és nagyüzemi öntözések eszközei (1963), mezőgazdasági kisgépek (1987).

Említést érdemelnek a közben gyűjtött jelentősebb helytörténeti tárgyak is: Tessedik Sámuel *Johanna* leányának olajportréja és aranygyűrűje (1954), Tessedik vejének olajportréja (1954), Szarvas város XIX. századi címere (1954), Szarvas 1801–1811. évi külterületi, valamint az 1801., 1822., 1829. évi belterületi kéziratos térképei (1954), Tessedik Sámuel *Sámuel Ferenc* nevű fiának olajportréja (1960), Tessedik Sámuel karosszéke (1976), a Bolza-uradalom munkába hívogató harangja (1976).¹⁴ A vázoltakon kívül mintegy 150 szarvasi archív fotót is sikerült megszerezni a múzeum számára (1955–1972).

Az ásatási, néprajzi és helytörténeti gyűjtések sikereihez nagyban hozzájárult a szarvasi járási és a községi tanács anyagi támogatása, valamint az a tény, hogy ekkor még csak kialakulóban volt a magánosok és kereskedők régiséggyűjtő „konjunktúrája”, aminek az volt az előnye, hogy a tárgyak egy része ajándékként került a múzeum tulajdonába.

Az eredmények és az anyagi támogatások ellenére a helyi hatóságok 1956–57-ben egyre gyakrabban kezdtek foglalkozni a múzeumi épületnek lakás céljára való kiutalásával. Az erről folytatott eredménytelen „diplomáciai tárgyalásokon” néha lehangoló megjegyzések hangzottak el, mint pl.: – Minek az a múzeum?! (így!); – Mi a gyakorlati jelentősége?; – Az ön tulajdona az?; – Amennyiben rövidesen nem költözik ki az épületből, karhatalmat fogunk igénybe venni ön ellen.

Az áttelepítési ötletek sokasága közül néhány példa: a múzeum költözzék a volt kultúrházba, adóhivatalba, községházára, Sterbetz-házba, Lengyel-palotába, a lakatlan ligeti csószházba, a járásbíróház pincéjébe. A gyűjteményt végül is 1957 júniusában az Árpád Szálloda három kisméretű emeleti helyiségébe kellett áttelepíteni¹⁵ Ezzel a múzeum közművelődési funkciója gyakorlatilag megszűnt, és lényegében raktárrá vált.

Az újabb elhelyezés után a megnyugvás csupán 1959 végéig tartott, amikor a helyi hatóságok ismét bejelentették áttelepítési szándékukat¹⁶ A múzeumvezető ekkor már értelmetlennek találta további munkáját, és kérte munkaviszonyának megszüntetését 1961. december 31-i hatállyal – nem utolsó sorban tanári és megyei középiskolai szakfelügyelői elfoglaltságára való hivatkozással is. A lemondást a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztálya nem fogadta el, és felkérte a múzeumvezetőt, hogy teendőit 1962. június 30-ig lássa el, amit ő tudomásul vett, majd a különféle biztatások és ígéretek hatására később visszavonta lemondását.¹⁷

A vidéki múzeumok ebben az időben kerültek a megyei tanácsok kezelésébe. A szarvasi múzeumot 1962. július 1-i hatállyal a Békés Megyei Tanács vette át, és létrehozta a Megyei Múzeumi Igazgatóságot, amely a megye múzeumainak irányítását és gazdálkodását volt hivatva ellátni.¹⁸ Ekkor már nem volt vitatható a szarvasi múzeum-

¹⁴ Évi beszámoló jelentések (1953–58), néprajzi és helytörténeti leltárkönyv. TSM.

¹⁵ 1957. május 9-i ügyirat, a szarvasi járási tanács 1957. május 11-i határozata. TSM.

¹⁶ 1959. évi beszámoló jelentés. TSM.

¹⁷ 1962. évi beszámoló jelentés. TSM.

¹⁸ Jegyzőkönyvek 1962. március 21-i és 1962. augusztus 3-i kelettel. TSM.

nak az Árpád Szállodából való kitelepítése. ugyanis a szarvasi járási tanács erről 1961 októberében határozatot hozott, s a végrehajtásra 1962 áprilisában került sor. A gyűjtemény a város szélén fekvő egykori Tessedik-tanya nedves falú istállójába és két kisméretű helyiségébe került.¹⁹ A múzeum itt húzódott meg 11 évig, azaz 1962 áprilisától 1973 szeptemberéig. Az épület tulajdonosának – az Öntözési Kutató Intézetnek – adminisztratív intézkedései nyomán és a helyiségekért kiszabott teljesíthetetlen bérleti díj miatt újabb költözésre került sor. A néprajzi és a helytörténeti gyűjtemény 1973. év őszén a romos és felújítás előtt álló Tessedik-féle iskolaépületbe került, a régészeti anyag pedig a volt tanácsolóháza mögötti két kisméretű helyiségbe.²⁰ Az itt tárolt régészeti gyűjtemény kezelését *Juhász Irén* régész vette át, aki 1973. szeptember 1-i hatállyal került a szarvasi múzeum állományába. Ekkor a múzeum kétszemélyessé vált.²¹

A Tessedik-féle iskolaépület az 1972. november 26-án kelt tanácsi határozattal a Békés Megyei Múzeumok Igazgatóságának kezelésébe került azzal, hogy az épület a jövőben a múzeum céljait szolgálja.²² Restaurálása 1973. év végén kezdődött meg, és 1976. év őszén fejeződött be.²³ Ez idő alatt a gyűjteményt házon belül gyakran kellett költöztetni – az éppen soron következő helyreállítási munkálatok miatt. 1974. májusában és júniusában két ízben betörték az épületben levő ideiglenes gyűjteményraktárakba, és a következő, részben pótolhatatlan értékeket tulajdonították el: Corvin-lánc (arany, 101,41 g), Corvin-koszorú (platina-arany, 94,56 g), Magyar Polgári Érdemrend Középkeresztje (valamennyi *Melich János* professzor hagyatékából), 3 db kard, 2 db szarvasgyilok, 1 db kováspisztoly, 4 db karikás ostor, 1 db ökörhajtó ostor, 1 db bicskatartó (pásztorkészség), geodéziai szintezőműszer távcsöve.²⁴ A hosszantartó rendőrségi nyomozás nem járt sikerrel.

A helyreállított múzeumi épület hét földszinti helyiségében kezdődött meg 1976. november 5-én a múzeum legújabb korszaka négy időszak kiállítás bemutatásával.²⁵ A következő két évben további tíz időszak kiállítást rendezett a múzeum – nem utolsósorban azért, mert a tervezett állandó kiállítás megvalósítása hosszabb időt és főként anyagi eszközöket igényelt, az épületet viszont addig is megfelelően kellett hasznosítani.

Az 1976–78-ig terjedő időben került sor az állandó kiállítás tématervének és forgatókönyvének összeállítására, széleskörű szakmai megvitatására és lektorálására, a még szükséges kiállítási tárgyak megszerzésére. E munkálatok eredményeként jött létre a *Tessedik városa hajdan és ma* című állandó kiállítás. A megvalósításban jelentős szerepe volt a megyei és a budapesti muzeológusoknak, történészeknek és levéltárosoknak, valamint a Művelődési Minisztérium anyagi támogatásának és a Központi Múzeumi Igazgatóság kiállításrendező csoportjának. A múzeumnak ez a második állandó ki-

¹⁹ 1962. évi beszámoló jelentés. TSM.

²⁰ 1973. január 5-i és 1973. szeptember 6-i ügyirat. TSM.

²¹ 1973. szeptember 1-i ügyirat. TSM.

²² 1972. november 26-i ügyirat. TSM.

²³ 1976. november 27-i beszámoló jelentés. TSM.

²⁴ 1974. június 8-i és 1974. június 12-i ügyirat. TSM.

²⁵ *Sass Ervin*: Múzeumot avattak Szarvason. *Békési Élet* 1977/2. szám, 263. oldal.

állítására 1979. március 25-én nyílt meg, s ekkor jelent meg ennek szöveges ismertetője.²⁶ A ma is fennálló kiállítás bemutatja Tessedik városának – Szarvasnak – több ezer éves történetét, népének életét és munkásságát, múltjának haladó eseményeit, jelenének sikereit és törekvéseit. A múzeumi épület legújabb történetéhez tartozik az, hogy 1987–88-ban alapos felújításra került sor (3. kép 2).

Az 1836-ban épült szarvasi szárazmalmot a múzeum gondolja. A romos műemléket és telkének egy részét 1968-ban vásárolta meg a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága.²⁷ Felújítását a szarvasi városi tanács költségvetési üze me végezte el 1969–73 között az Országos Műemléki Felügyelőség irányításával és anyagi támogatásával (4. kép). Ünnepélyes megnyitása 1973. szeptember 29-én történt, s ekkor jelent meg a mal mi ismertető első kiadása²⁸, majd 1976-ban második, bővített kiadása.

Az 1988. december 31-i statisztikai jelentésben a múzeumról a következő tény szá mok szerepelnek²⁹:

– Létszám: a múzeumban nyolc alkalmazott teljesít szolgálatot (múzeumvezető, régész, gondnok-restaurátor, hivatalsegéd, teremőrök), a szárazmalomban egy teremőr, aki ellátja a nyitvatartást, a műemlék bemutatását és gondozását.

– Régészet: 54 539 db. Az adatban nem szerepel az 1983–84-ben és 1988-ban Ju hász Irén által feltárt avar temetők több százra tehető anyaga, valamint az utóbbi évti zedben gyűjtött sok ezer lelete, amelyek az MTA régészeinek itteni ásatásai nyomán kerültek a múzeumba. utóbbiakat ismerteti a *Makkay János* szerkesztésében készült *Magyarország régészeti topográfiaja 8., A szarvasi járás* című, egyedülálló, forrásérté kű kötet.

– Néprajz: 2951 db tárgy. Az anyag nagy részét a már említett gazdálkodási és kis mesterségi eszközök alkotják. A feltüntetett ténytiszamban nem szerepel *Domán Imre* szarvasi állatorvos mintegy 670 egyedi néprajzi tárgya. Ezeket ugyanis Szarvas város nak adományozta a gyűjtő. Az anyagot a múzeum vette leltárba, raktározza, restaurál ja és kiállításon mutatja be.

– Helytörténet: 339 db tárgy. Összetétele a következő: az előzőekben már említett Tessedik-relikviák, kéziratok és kiadványok, a szarvasi munkásmozgalom anyaga, né hány szarvasi veterán hagyatéka, az egykori *Világosság Dalkör* anyaga, *Melich János* és *Mendöl Tibor* professzorok hagyatéka, *Chován Kálmán* zeneszerző, *Toman János* szarvasi linómetsző művei és tárgyai, régi szarvasi térképek és iratok, a szarvasi céhek és az ipartestület tárgyai és iratai.

– Képzőművészet: a 853 db-ból álló gyűjteményt *Erdélyi Attila* szarvasi származá sú szobrász- és festőművész olajképei, akvarelljei, rajzai és vázlatai alkotják. Az anya got az elhunyt művész édesanyja adományozta a múzeumnak.

– Szakkönyvtár: a 2500 kötet anyagában jelentős a helytörténeti és a néprajzi mun kák száma.

²⁶ Az állandó kiállítás iratai (1976–78.) TSM.

²⁷ 1969. évi beszámoló jelentés. TSM.

²⁸ 1973. évi beszámoló jelentés. TSM.

²⁹ A múzeum 1988. évi működési adatainak összesítése. TSM.

– Látogatottság: a múzeumot 1988-ban 16 596 érdeklődő tekintette meg, a szárazmalmot 13 638 látogató.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a közel négy évtizedes múlttal rendelkező múzeum – az időnkénti megtorpanások ellenére is – sikeresen fejlődött, és napjainkban eredményesen szolgálja a közművelődést és az idegenforgalmat. Megemlítendő végül, hogy a múzeumvezető munkásságának elismeréseként a következő minisztériumi és tanácsi kitüntetésekben részesült az utóbbi években: Szocialista Kultúráért (1956, 1973, 1983), Nívójutalom (1979), Pro Urbe Szarvas (1980).

Zur Vergangenheit und Gegenwart des Szarvaser Museums

– József Palov –

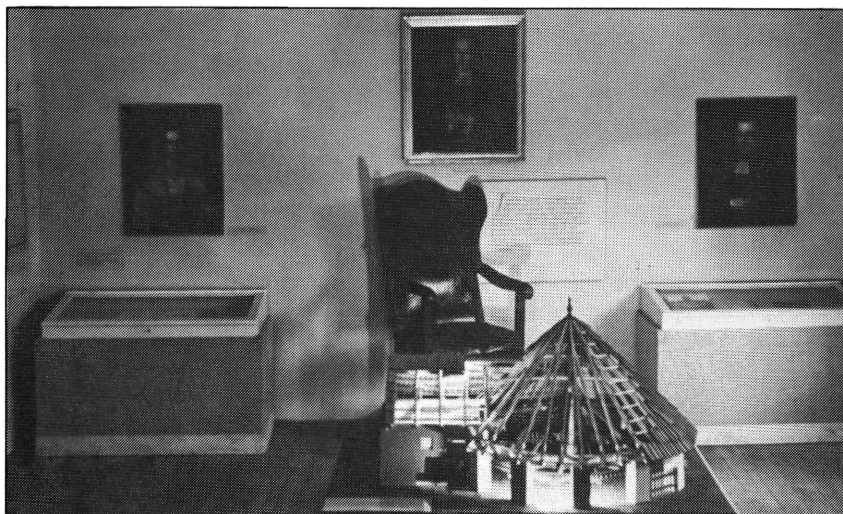
Resümee

Der gründende Direktor des Szarvaser Museums fasst die Geschichte des 1951 gegründeten Institutes bis zum Ende der 1980er Jahre zusammen. Er realisierte die Gründung des Museums auf Initiative des Ethnografieforschers und Politikers Gyula Ortutays im Auftrage der lokalen Verwaltungsleiter. Er beschreibt, wie auf die anfängliche Begeisterung keine zufriedenstellende Lösung der Unterbringung des Museums erfolgte. Nach mehrfachen Umzügen bekam das Museum 1973 das als Baudenkmal figurierende Gebäude der einstmaligen Schule von Samuel Tessedik, dem hervorragenden ungarischen Agrarentwickler und aufgeklärten Reformier. Nach der 1976 erfolgten Baudenkmalrestauration bekam das Museum eine entgeltliche Heimstätte, in welcher sich auch die ein reiches archäologisches und historisch-ethnografisches Material vorstellende ständige Ausstellung befindet. Seit 1973 gehört auch eine 1836 erbaute Trocken- oder Zugmühle dem Museum an.

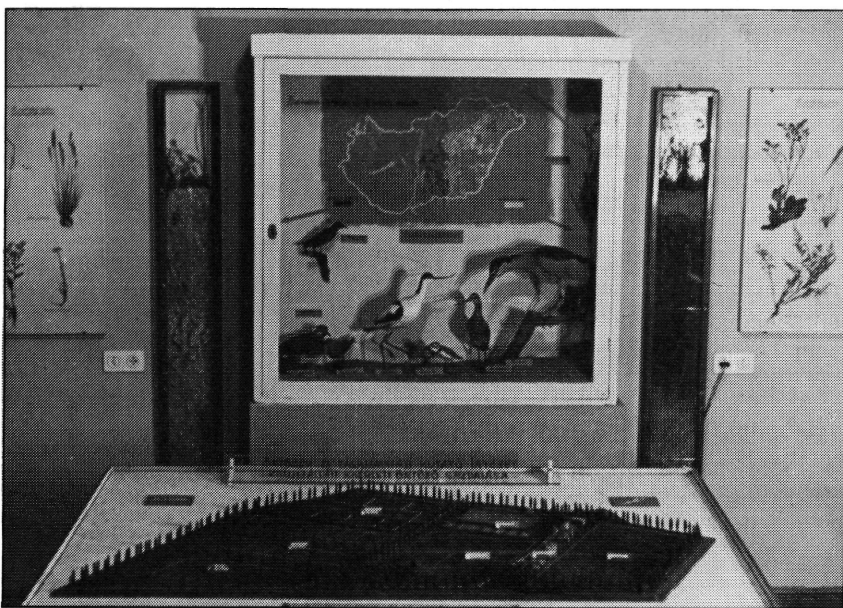
Der Verfasser beschreibt kurz den Verlauf des Anwachsens der musealen Sammlungen und die wichtigeren Teile derselben nach Fachgebieten (Archäologie, Geschichte, Ethnografie, Bildende Kunst) gesondert, und überschaut die das Material des Museums verwertenden grösseren Publikationen. Er berührt auch die Gestaltung des Fach- und Hilfspersonals des Museums.

(Übersetzt von F. Sipiczky)

Palov József
Szarvas,
Vasút u. 42.
5540

1

2

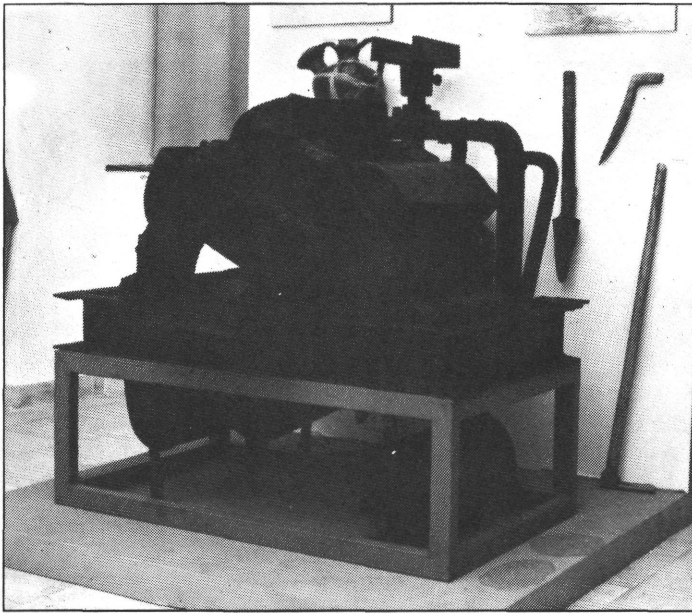
1. kép

1: Tessedik Sámuelre emlékező kiállítás részlete (1954);

2: A szikéseket bemutató kiállítás (1954)

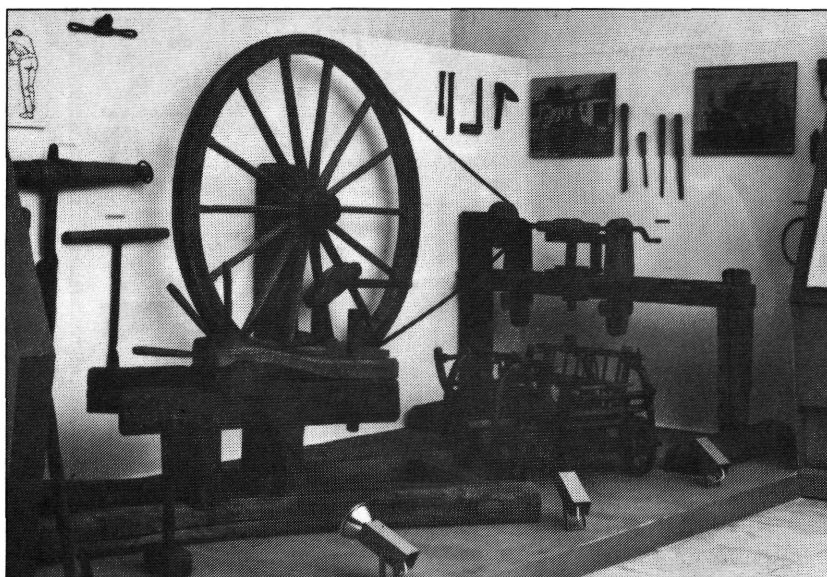
1

2

2. kép

- 1: A régészeti kiállítás részlete – avar anyag (1979);
2: A zöldségtermesztés eszközei, az előtérben öntöző vasjárgány (1979)

1

2

3. kép

1: Kerékgyártó műhely részlete kerékszékkel és faesztergával (1979);
2: A restaurált műemléki színház (1988)

4. kép

A restaurált műemléki szárazmalom (1973)

A békéscsabai Gabonamúzeum

– Cs. Szabó István –

A múzeum alapításának gondolata visszanyúlik az 1970-es évek elejére. Az adattárban őrzött levelezések arról tanúskodnak, hogy az intézmény alapításának szándéka 1970–1974 között született meg. Az intézmény alapítását szorgalmazó megyei, s városi vezetők különböző fórumokon kezdeményezték a konkrét megvalósítást. Így született meg – többek között – az a levél (keltezése 1974. április 9.), amelyet az MSZMP békéscsabai Városi Bizottsága írt a Mezőgazdasági és Élelmiszertudományi Minisztérium címére, személyesen *Vánics Jenő* miniszternek, amely levélben támogatását kéri, egy Békéscsabán létrehozandó „Gabona-gazdaságtörténeti múzeum” alapításához. A levélírók elképzelése szerint a múzeumban egy „agrártörténeti kutatócsoport” is működne. Egyúttal körvonalazták elképzeléseiket a majdani múzeum működésére, gyűjtőkörére, illetve fenntartására vonatkozóan is (3. kép 2).

A leendő múzeumot érintő, mindenre kiterjedő javaslat kidolgozására *Vánics Jenő* minisztertől, *Vlcskó Lajos*, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum akkori főigazgatója kapott megbízást. A javaslatot – természetesen – egyeztetették a békéscsabai Városi Tanács illetékeseivel, annál is inkább, mert a múzeum helyére a Városi Tanács ajánlott fel területet, s már meglévő épületet. A javaslatban megindokolták a múzeum Békés megyében történő alapításának gondolatát, hivatkozva a megye gabonatermesztő és feldolgozóipari múltjára. Majd leírták azokat a témaköröket, amelyekkel megítélésük szerint a múzeumnak foglalkoznia kellene:

I. A gabonatermesztés története

1. A gabonafélék fogalma
2. A Dél-Alföld gabonatermesztése
3. A gabonafélék nemesítése.

II. A kenyérgabona tárolásának és feldolgozásának története

1. Tárolás és tisztítás története
2. A malomipar története
3. A sütőipar feldolgozás története (a paraszti kenyérsütés, pékek-kisipar, kenyérgyárak-sütőipar)

Az egyes tárgyalások alkalmával úgy vélekedtek, hogy a létesítmény, a létesítendő intézmény múzeumi jellegének eldöntése igen fontos kérdés. Első helyen szerepelt a célkitűzések között az is, hogy a malomipari munkások, pékek, illetve sütőipari munkások életmódját, azok változó helyzetét, társadalmi-kulturális életét bemutató emléanyagot gyűjtsön az intézmény, s a begyűjtött anyagból állandó kiállítást rendezzen. Az alapítók véleménye szerint „indokolja a gyűjtést és bemutatást az a tény is, hogy míg a hagyományos paraszti kultúra anyagát a múzeumi szervezet gyűjtötte, s gyűjti, addig így összefüggően a feldolgozó-ipari és sütőipari munkásság kultúrájának bemutatására nem került sor.” Úgy gondolták, hogy a gabonatermesztés és feldolgozás néhány műemlékét (tanya, hombár, szélmalom, szárazmalom, vízimalom) a múzeum területén kellene bemutatni, illetve felépíteni. Javaslat történt arra is, hogy a hagyományos kis-

paraszti gabonatermesztés gépesítésének kezdeteit reprezentáló kisgépek kerüljenek begyűjtésre, illetve bemutatásra (1880–1945 között gyártott vetőgépek, aratógépek, talajművelő eszközök, takarmány-feldolgozó gépek stb.).

A Békés megyei Tanács VB általános elnökhelyettese és az MSZMP Békés megyei Bizottsága egy közös levélben (kelt: 1977. május 5-én) fordult a megye termelőszerkezeti elnökeihez. A levélben értesítették a címzetteket arról, hogy a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium Békéscsabán kezdeményezte egy „*Gabona Múzeum*” létrehozását, kifejtve azt is; „Az országos jelentőségű és hatású – sőt Európában egyedülálló – beruházáshoz az országos szervek anyagi és erkölcsi támogatást adnak, de feltétlen szükséges a megyében lévő gazdaságok összefogása e cél érdekében”. A továbbiakban az idézett levél szövege részletezte a telepítési és döntéshozótervezési tervek, s a költségvetésben feltüntetett összeg fedezetéhez gazdaságonként – azok anyagi erejétől függően – támogatás megajánlását kérte. 1977-ben a Városi Tanács megvásárolta a gyulai műút melletti „kisfényesi” részen lévő régi tanyát – melléképületekkel – *Gajdács Páltól* és nejétől született *Zsibrita Dorottytól* (tanyaszám: 2135). A tanya ez időtől kezdve mint a leendő Gabonamúzeum első egysége, *Gajdács-*, vagy *Csabai* tanya néven került a város tulajdonába, s egyúttal a műemléki jegyzékbe.

Vasvári Mihály mezőgazdasági mérnök-tanár 1978. március 15-i hatállyal kapta meg a Gabonamúzeum intézményi igazgatói kinevezését *Vlcskó Lajos* főigazgatótól. A békéscsabai *Gabonamúzeum* 1984. december 31-ig a budapesti Magyar Mezőgazdasági Múzeum filiájaként működött annak felügyelete, szakmai irányítása alatt. *Vasvári Mihály* 1985. július 31-ig vezette és irányította az intézmény tevékenységét. Áldozatos, szívós munkával, az anyagi támogatásokért való utánjárással, az építkezések nehézségeivel küzdve valósította meg munkatársaival a jelenleg is látható múzeumi épületegyüttest. A *Csabai Tanya* mint állandó kiállítás mellett, több időszakos kiállítást is bemutatott 1978–1985 között. 1978. évben került sor a tanya és melléképületei műemléki követelményeknek megfelelő helyrehozatalára. 1980-ban a békéssámsoni határbeli, Csókás pusztán álló műemlék szélmalom lebontották és a múzeum területén felépítették, ahol aztán *Csókási szélmalom* néven került bemutatásra. A növekvő költségek szükségessé tették, hogy – a megye vezetésének közbenjárásával – újabb támogatásokat kérjenek fel. Az intézmény létesítése körüli teendőik összefogására az illetékes szervek képviselőinek részvételével létrehozták a *Gabonamúzeum Intéző Bizottságot*, amely aztán 1985. január 1-e után újjáalakult *Gabonamúzeum Fejlesztő Tanácsa* néven. A gabonai par a kezdetektől tetemes költséggel, milliós összegekkel vett részt az intézmény építésében és fenntartásában. 1980. október 31-én került sor az intézmény ünnepélyes megnyitására. A múzeum létének, tevékenységének megbecsülésére jellemző, hogy a múzeumot, a kiállításokat *dr. Vendégh Ferenc* MÉM miniszterhelyettes adta át a nagyközönségnek. Ugyanazon a napon került átadásra – szintén miniszterhelyettesi megnyitóval – Kétegyháza, a Szakiskola keretén belül működő Mezőgazdasági és Gépfejlesztéstörténeti Gyűjtemény. A két intézmény között éveken át kiváló szakmai, emberi kapcsolatok működtek, többek között a két intézmény gyűjteményéből rendezett közös kiállítások bemutatásával is. 1980. november 1-től három személyes (*Vasvári Mihály* múzeumvezető, *Gajdács Pál* gondnok, *Gajdács Pálné* teremőr-takarító) múzeummal gyarapodott Békéscsaba város közönsége, s az idelátogató turisták.

A gabonamúzeum teljes fenntartási és működési költségeit 1985. január 1-ével a Békés megyei Gabonaforgalmi és Malomipari Vállalat vette át, a munkáltatói jogokkal együtt. Tekintettel az egyre romló gazdasági helyzetre, a Gabonamúzeum Fejlesztő Tanácsa soros ülésén úgy döntött, hogy a távlati tervekben szereplő, még felépítendő objektumok (gabonatermesztési-, sütőipari-, gabona-feldolgozó ipari pavilonok, vízi-, szárazmalom, központi irodaépület) létesítését bizonytalan időre elhalasztja. A fejlesztő Tanács a fenntartó vállalat kérésére hozzájárult, hogy a gabona tárolásának, feldolgozásának tárgyi és dokumentációs anyaga kerüljön gyűjtésre.

Az intézmény fenntartási körülményeiből, szakember létszámából adódóan nyilvánvaló, hogy a „Működési engedély”-ben megszabott, meghatározott országos gyűjtőkörét ellátni nem tudta.

A Gabonamúzeum létesítményei

1.) Gajdács vagy Csabai tanya

Az eredetileg 1824-ben épült háromosztatú tanya, az 1888-as árvíz után színnel, istállóval és melléképületekkel bővült. A vertfalazatú, szabadkéményes épület, a rőzsevázra sártapasztással készült kemence, a konyhai tüzelőhelyek, a nádfedés, az alföldi építkezési mód ősi maradéka. Az eredeti tetőszerkezeti ácsolatot a melléképület őrzi. A hombár 1871-ben épült, és az újkígyósi Réti család udvaráról telepítették át. A hagyományos gabonatermesztésre berendezkedett életformának állít emléket a tanya és annak berendezése.

2.) Csókási vagy Kiss-féle szélmalom

A megyerendezések előtt Makó város határához tartozó, ma Békéssámson határában lévő Csókás pusztáról telepítették át a szélmalmot. Csókás puszta egy, a török hódoltság idején elpusztult község nevét őrzi. Ennek a pusztának 507. sz. tanyájáról származó szélmalmot Vajnai Pál építtette két pár malomkőre 1856–1860 között. A malom vonzaskörzetébe kb. 100 tanya tartozott. Az 1890-es években három pár kőre építették át. Évi teljesítménye: 15–16 vagon termény őrlése, darálása. Későbbi tulajdonosai voltak Molnár István és Bokor Mihály. A Kiss család tulajdonában 1953. november 30-án örölt utoljára.

3.) Vésztő-Mágori szín

Az 1848. évi jobbágyfelszabadítás után a földesurak igen sok ingyenes robotnaptól estek el. Éppen ezért a XIX. század második felében rohamos fejlődésnek indult a mezőgazdasági termelés gépesítése, hiszen a termelés fenntartása és növelése ezt megkövetelte. Vetőgépek, aratógépek, cséplőgépek és erőgépek kerültek az uradalmak által beszerzésre. Az új gépek raktározására célszerű építményekre volt szükség. A múzeum területén hasonlóként felépített gépszín, impozáns épületével és szemmel látható célszerűségével, sok látogató által megcsodált egység. Eredetiben Vésztő község határában a Mágori határrészen, gróf Wenckheim Dénes és örökösei birtokán épült fel 1875-ben, Mikó János békési ácsmester tervei szerint. Ma juhhodályként hasznosítja a helybéli termelőszövetkezet.

4.) *A gabonanemesítőkre emlékező alkotás*

A Dél-Alföld gabonanemesítőinek állít emléket *Mladonyiczki Béla*: „A mag” c. szoborkompozíciója és a föléje – mintegy szárazalmi kerengősátorként – emelt faszerkezet, *Nemes Roland* alkotása. A két malomkővön álló carrarai márvány búzaszem, a gabonatermesztést és feldolgozást szimbolizálja. A felső malomkő barázdái mintegy a szántóföld barázdáira emlékeztetnek.

5.) *Bőség c. szobor*

1985 júniusában helyezték el a múzeum területén *Emil Vitroel*, román szobrászművész süttöi mészke alkotását. A művész, aki Nagyváradon él, a városnak ajándékozta a szobrot, és az a Városi Tanács döntése alapján a Gabonamúzeum területén került felállításra, illetve felavatásra.

A *Gajdács tanya* körüli területen, a hagyományos tanyai környezetnek megfelelően szilva, dió, és egyéb, a környezetbe illő növényekből fás, cserjés területet alakítottak ki. A tanya előtt kis virágágyás látható, hagyományos „tanyasi” virágokkal és rozsmaring tövel. Nagyobb területen lucernát telepítettek. A gépszín, illetve szélmalom előtt pedig a természetből már kivont régi őszi búza, őszi árpa fajták bemutató parcellája látható. 1988 őszén is 35 fajtát vetettünk el. Különösen értékes fajták itt – melyek a tájhoz is kötődnek – a gyomai tájfajta, a komádi tájfajta, a bánkúti búzák, a mezőhegyesi fajták. Az érdeklődő látogatók így megismerkedhetnek több olyan búzafajtaival, melyeket a hagyományos paraszti gabonatermesztésben alkalmaztak. A múzeumvezető mellékesen a fajtákról, fejlődésükről, betegségeikről stb. feljegyzéseket készít. Megfelelő „termésmennyiség” esetén a vállalat laboratóriumában minőségi vizsgálatokat is elvégzünk. A vetőmagot és szakszerű agrotechnikát, társadalmi munkában a Vetőmagtermeltető Vállalat fürjési telepe szolgáltatja.

A *mágori színben* 1989. május 5-én nyílt meg *A gabona tárolása és feldolgozása Békés megyében az őskortól napjainkig* c. állandó kiállítás. A kiállítás anyagát. *Cs. Szabó István* gyűjtötte és állította össze, aki *Vasvári Mihályt* követte a múzeum vezetésében 1985. augusztus 16-ika óta. A kiállítás célja, hogy 220 m²-n az átlagos múzeumlátogató és a szakember számára bemutassa a gabona tárolásának és feldolgozásának történetét, segítségül legyen a műszaki, gazdasági, társadalmi ismeretek gyarapításában. A kiállítás a következő nagyobb egységekre tagolódik: I. Őskor-, népvándorlaskor; II. Középkor; III. Békés megye újratelepülése a török hódoltság után; IV. Az ún. tőkés fejlődés megyénkben; V. A megye malomipara, az államosítástól napjainkig; a Békés megyei Gabonaforgalmi és Malomipari Vállalat története.

A kiállítás anyagi háttérének előteremtésében, a múzeum működéséhez szükséges gazdasági, személyi, dologi feltételek fedezetének biztosításában elévülhetetlen érdemei vannak a fenntartó vállalat részéről *dr. Monori Károlynak*, aki mindenkor szívügyének tekintette a múzeum egészét, s annak fennmaradását „szinte az utolsó pillanattig” (a vállalat szétválásáig) biztosította.

IRODALOM

Cs. Szabó

Cs. Szabó István: Gabonamúzeum Békéscsaba. TKME Kiskönyvtár 308. 1988.
A Gabonamúzeum levelezése az 1974–1985 években.

Das Békéscsabaer Kornmuseum

– István Cs. Szabó –

Resümee

Anfangs der Siebzigerjahre wendete sich die Leitung des Komitats Békés mit dem Ansuchen an den Minister für Landwirtschaftswesen, mit Rücksicht auf die hinsichtlich Getreideanbau und – verarbeitung reiche Vergangenheit des Komitats die Gründung eines in Békéscsaba zu errichtenden Landesmuseums mit einem das ganze Land einbeziehenden Sammelbereich genehmigen zu wollen.

Die Aufgabe des geplanten Museums sollte die Sammlung und Verarbeitung von materiellen Objekten des Anbaus, der Speicherung und der Verarbeitung des Getreides sowie der Bäcker- und Teigwarenindustrie, ferner die Niederlegung der hieran anknüpfenden Erinnerungen und die Speicherung der bezüglichen Dokumente in Datenspeichern sein. Auch die Einrichtung eines die Themenkreise – die Anfertigung von Aufnahmen der noch bestehenden Baudenkmäler mit einbegriffen – umfassenden Fotoarchivs war in den Zielsetzungen enthalten.

Das geplante Museum eröffnete im Jahre 1980 seine Pforten mit ständigen und temporären Ausstellungen. Inzwischen entblieb aus wirtschaftlichen Gründen das Sammeln von Erinnerungsstücken der Bäcker- und Teigwarenindustrie. Als ständige Ausstellung war ein CSABAER GEHÖFT nebst – Nebengebäuden zu besichtigen, worin der Lebensraum einer auf Getreideanbau eingerichteten Kleinbauernwirtschaft mit den zu alltäglichen Verrichtungen und zur Arbeit dienenden Geräten zu besichtigen war.

Auch die WINDMÜHLE von CSÓKÁS mit vollständiger Einrichtung und Ausrüstung, desweiteren im Maschinenschuppen des Herrschaftsgutes von VÉSZTŐ-MÁGOR die geschichtlichen Andenken des Anbaus und der Speicherung des Getreides von der Urzeit bis heutzutage, waren zu besichtigen.

(Übersetzt von F. Sipiczky)

Cs. Szabó István

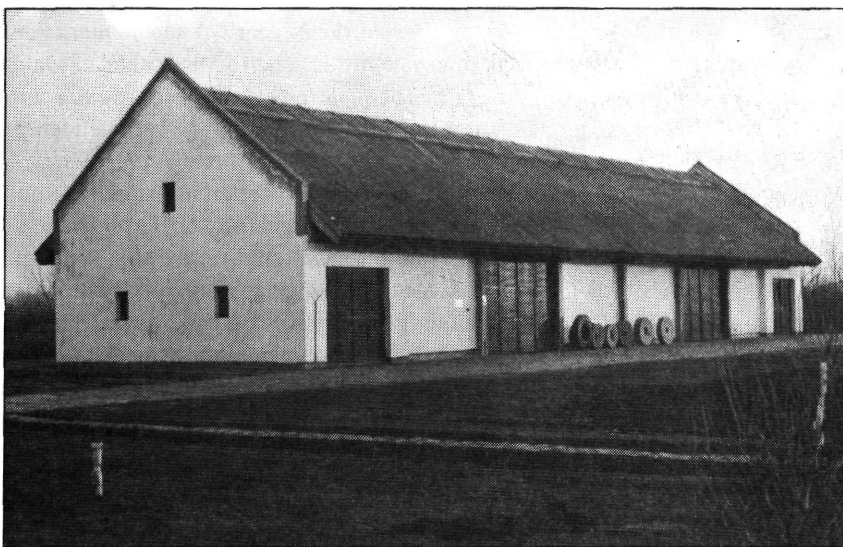
Békéscsaba,

Lencsési u. 46. fsz. 1.

5600

1

2

1. kép

1: Gajdács-tanya; 2: Vésztő-Mágori uradalmi gépszín

1

2

2. kép

- 1: Mladoniczki Béla–Nemes Roland: Emlékező alkotás a gabonanesesítőkre;
2: Gajdács-tanya: az újkígyósi, Réti-féle hombár

1

Helyszínazonosító szám: M/1984/70

MŰKÖDÉSI ENGEDÉLY

A NEMZETTÁRSASÁG ELNÖKI TANÁCSÁNAK 1963. ÉVI 8. SZÁMÚ TÖRVÉNY-
ERELJÜ RENDELETE 7. §-ÁBAN, ELLETOLEG A VEGYEMHATASÁRA KIADOTT
2/1966. (II. 8.) JMMI SZÁMÚ RENDELET 18. §-ÁBAN FOGLALT JOGOKORÉBEN

A *Gabonamúzeum* SZÁMFA

SZÉKHELYE: **BÉKÉSCSABA**
ALAPÍTÁSI ÉVE: **1977**
JELLEGE: **SZAKGYŰJTEMÉNY**
GYŰJTŐKÖRE: **Gabonatermelés és feldolgozás**

GYŰJTŐTERÜLETE: **Magyarország**

FENNTARTÓJA: **BÉKÉSMEGYEI GABONAFORGALMI ÉS MALOM-
IPARI VÁLLALAT BÉKÉSCSABA**
FELGYELETI SZERVE: **GABONA TISZSZT, BUDAPEST**

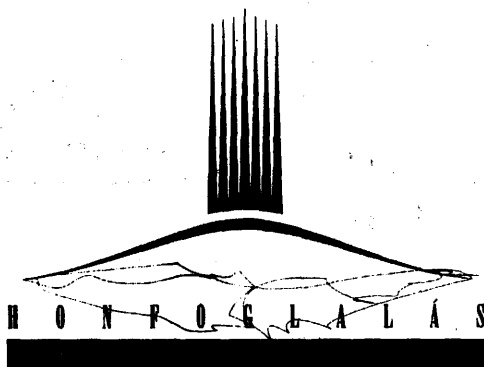
BUDAPEST, 1984. március hó

Kiss

2

3. kép

1: Csókási vagy Kiss-féle szélmalom; 2: A Gabonamúzeum működési engedélye

A Nemzeti Kulturális Alap Igazgatósága,
Békés Megye Képviselő-testülete,
Békéscsaba Megyei Jogú Város Képviselő-testülete
támogatásával
kiadja a Békés Megyei Múzeumi Szervezet.
Felelős kiadó: dr. Grin Igor megyei múzeumigazgató.
Nyomdai Kivitelezés: Mozi Nyomda, Békéscsaba.
Példányszám: 1000, terjedelem: 28,5 B/5 ív.

A
kötet
megjelenését
anyagilag
támogatták:

KNER NYOMDA RT.

5600 BÉKÉSCSABA
BAROSS U. 9–21.

- Budapest Bank Rt.
- Inter-Európa Bank Rt.
- Kereskedelmi Bank Rt.
- Mezőbank Rt.
- OTP Megyei Igazgatóság
- Postabank Rt.
- Polgári Bank Rt.
- Colónia Biztosító Rt. Körzeti Igazgatóság
- Glória Biztosító Rt. Békés-Csongrád Megyei Területi Igazgatóság
- Hungária Biztosító Rt.
- Nationale-Nederlanden Magyarországi Biztosító Rt. Békéscsabai Igazgatóság
- Providencia Osztrák-Magyar Biztosító Rt. Békéscsabai Kirendeltség
- OTP Garancia Biztosító Rt. Megyei Fiókgazgatóság
- ÁB-AEGON Általános Biztosító Rt.
- Európa Biztosító Rt.

Kevermes és Vidéke Takarékszövetkezet

Szarvas és Vidéke Takarékszövetkezet

Tótkomlói Körzeti Takarékszövetkezet

Kondorosi Takarékszövetkezet

Gádosor és Vidéke Takarékszövetkezet

Mezőkovácsháza és Vidéke
Takarékszövetkezet

Szeghalom és Vidéke Takarékszövetkezet

Endrőd és Vidéke Takarékszövetkezet

Kétegyházi Takarékszövetkezet

Gyulavári Takarékszövetkezet

KÖRÖSVOLÁN

AUTÓBUSZKÖZLEKÉSI RT.
BÉKÉSCSABA

BÉKÉSCSABA

**Békés Megyei
Általános Építőipari
és Vállalkozási Részvénytársaság**

NÉPÚJSÁG KFT.

a **BÉKÉS MEGYEI HÍRLAP**
KÖZZETI LAP

KIADÓJA

UNIVERZÁL
KERESKEDELMI
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
ut

HUNGUARD Float-Üveg Kft.
Orosháza

HUNGAROTEL – HTCC RT.

Thermál-BER
TERVEZŐ ÉS LEBONYOLÍTÓ KFT.

UNICON RUHÁZATI ÉS SZOLGÁLTATÓ RT.
5601 Békéscsaba, Illésházi u. 5. • Pf.: 6.

MOL
MAGYAR OLAJ- és GÁZIPARI RT.
Kutatás-Termelési Ágazat
FÜZESGYARMATI Bányászati Üzem
5525 Füzeggyarmat, Pf.: 1.

BÉKÉSCSABA

Henkel Magyarország Kft.
Körösladányi Gyára

KÖVIZIG
H-5701 Gyula, Városház utca 26., Pf.: 19.

**BÉKÉS MEGYEI
KÉZMŰVES KAMARA**
BÉKÉSCSABA
Kossuth tér 8.

